

MARKETING

ilmiy, amaliy va ommabop jurnal

MARKETING

BIZNES

BRENDING

SAVDO

INNOVATSIYA

RAQAMLI MARKETING

ELEKTRON TIJORAT

MARKETING AUDITI

2024-YIL, DEKABR
№10-SON

2025

Bizning ikkita o'q tomirimiz, ikkita tayanch ustunimiz bor: biri – iqtisodiyot bo'lsa, biri – ma'naviyatdir. Ma'naviy buyuk xalq – iqtisodiy tomondan ham buyuk bo'ladi.

№240874

Shavkat Mirziyoyev

9710 xalqaro daraja

ISSN: 3060-4621

www.marketingjournal.uz

JURNALNING MAQSADI

Tadbirkorlik-biznes faoliyatini tashkil etishning marketing asoslarini, yo'nalishlari, echimlari, vositalarini yaratish va rivojlantirish

ALOQA UCHUN MA'LUMOTLAR

TEL: (97) 783-84-64

VEB-SAYT

www.marketingjournal.uz

ELEKTRON POCHTA:

info@marketingjournal.uz

TELEGRAM BOT:

[@marketingjournalbot](https://t.me/tgiumarketingjournal)

TELEGRAM KANAL:

<https://t.me/tgiumarketingjournal>

MUASSIS

“Tadbirkor va ishbilarmon” MCHJ

JURNALNING ILMIYLIGI

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

INDEKSATSIYA

BOSH MUHARRIR

Xakimov Ziyodulla Axmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Yusupov Muxamadamin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor;

TAHRIR HAY'ATI:

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori;

Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna, i.f.d., prof., TDIU Marketing kafedrasini mudiri;

Soliyev Axmadjon Soliyevich, i.f.d., NaMTI Marketing kafedrasini professori;

Ikramov Murad Akramovich, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Tursunov Boburjon Ortqimrziyevich, i.f.d., prof., TDIU Iqtisodiy xavfsizlik kafedrasini mudiri, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi;

Elena Zarova Viktorovna, i.f.d., G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti professori, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi

Akramov Tohir Abdirahmonovich, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Ostonaqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi, i.f.d., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Samadov Asqarjon Mishomovich, i.f.n., TDIU Marketing kafedrasini professori;

Shamshiyeva Nargizaxon Nosirxo'ja qizi, i.f.n., dots., TDIU Kengash kotibi;

Kasimova Fatima Tulkunovna i.f.d., TKTI professori;

Sobirov Azizbek Avazbekovich, PhD., TDIU Marketing kafedrasini dotsenti;

Sadikov Shoxrux Shuxratovich, PhD, dots., TIU Departament boshlig'i;

Odilova Sitara Sayfitdin qizi, PhD., TDIU Marketing kafedrasini dotsenti;

Musyeva Shoirazimovna, i.f.n., SamSI Marketing kafedrasini professori;

Axmedova Mavluda Shavkatovna, PhD, ISFT instituti Menenjment kafedrasini dotsenti;

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li, PhD., TDIU Marketing kafedrasini dotsenti;

Djurabayev Otabek Djurabayevich, i.f.d., TDIU Innovatsion menejment kafedrasini dotsenti;

Karimova Shirin Zoxid qizi, PhD., TDIU Axborot texnologiyalari kafedrasini katta o'qituvchisi;

Baibag'yshov Ermek, PhD., Naryn State University (Narin Davlat Universiteti) rektori

Dr. Kedar Mehta, PhD, Germaniyaning Yangi energiya tizimlari instituti (Institute of new Energy Systems) professori;

G'ofurov Azizbek Umarjonovich, PhD., Farg'ona davlat universiteti dotsenti;

Mirzayev Abdullajon Topilovich, DSc, prof., Farg'ona davlat universiteti kafedra mudiri;

Dehqonov Burxon Rustamovich, PhD., TDIU Ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi bosh mutaxassisi;

Turobova Hulkar Rustamovna, PhD., BuxDU, Yashil iqtisodiyot va agrobiznes kafedrasini dotsenti;

Abduraxmanova Matluba Maxamadaminovna, i.f.n., TDIU, Bank ishi va investitsiyalar kafedrasini professori d.v.;

Karimova Nilufar Sadirdin qizi, PhD., TDIU tadqiqotchi;

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbaevich, DSc., Namangan muhandislik-qurilish instituti dotsenti;

Fayzullayev Javlonbek Sultonovich, DSc., TDIU, Yashil iqtisodiyot kafedrasini dotsenti;

Bobojonov Baxrom Ro'zimovich, PhD., TDIU, Marketing kafedrasini dotsenti;

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich, DSc., TDIU, "Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik" kafedrasini professori

Elektron nashr 565 sahifa. E'lon qilishga 2024-yil 28-dekabrda ruxsat etildi

HAMKORLARIMIZ:

1. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
2. Namangan muhandislik-texnologiya instituti
3. "O'zto'qimachilik sanoat" uyushmasi

MUNDARIJA

Джурабаев Отабек Джурабаевич

ОПТИМИЗАЦИИ ОПЕРАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ И ПОВЫШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ХЛОПКОВО-ТЕКСТИЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ 7

Назарова Рано Рустамовна, Алиева Зилола Маматвалиевна

ОПЫТ ПЕРЕДОВЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ЭФФЕКТИВНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ОСНОВНЫХ ФОНДОВ В ПРОИЗВОДСТВЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ..... 18

Аренков Игорь Анатольевич, Икрамов Мурат Акрамович, Эшматов Санжар Азимкулович

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ..... 26

Muradov Rustamjon Sobitxonovich

RAQAMLI BIZNES MODELLARIDA DAROMAD DISPERSIYASINI BAHOLASH USULLARI..... 35

Salimov Baxtiyor Tadjievich, Salimov Bahodir Baxtiyorovich, Salimov Sherzod Baxtiyorovich

KICHIK VA O'RTA BIZNESNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA HUDUDLARNI IQTISODIY SALOHİYATIDAN FOYDALANISH..... 41

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich

AGRAR BOZOR TARKIBIDA MARKETING MUNOSABATLARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI..... 59

Bekmurodova Saodat Ikromovna

QASHQADARYO MINTAQASI IQTISODIYOTINING INNOVATSION RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA BARQARORLIGI TAHLILI 66

Jo'rayev Farrux Do'stmirzayevich, Doliyev Shoxabbos Qulmurot o'g'li

HUDUDLARDA ENERGIYA SARFI VA ELEKTR ENERGIYA ISTE'MOLIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI..... 75

Norboyeva Nafisa Erkinovna

OLIY TA'LIM MUASSASASINING TA'LIM JARAYONINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH..... 81

Qodirova Xolida Salimovna

ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI..... 87

Rustamova Ziyoda Anvar qizi

RAQAMLI IQTISODIYOT TIZIMIDA MARKAZLASHTIRILMAGAN MOLIYA TIZIMI VOSITALARI..... 95

Sultanova Laylo Ilyos qizi

XORAZM VILOYATIDA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI MARKETINGDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI TAHLILI 101

Sultonov Sirojiddin Normurolovich

AGROSANOATNI KLASSTER ASOSIDA OPTIMALLASHTIRISHNING XORIJ TAJRIBASI VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI..... 114

Usmonov Bunyod Aktam o'g'li

KOMPANIYALAR KAPITALDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR..... 124

Elov Olimjon Komilovich

AHOLI BANDLIGINI TA'MINLASH VA REAL DAROMADLARINI OSHIRISHDA KICHIK TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI ROLINI BAHOLASH 130

Ermatov Nosir Toxirovich OILAVIY TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA STRATEGIK BOSHQARUVNI TATBIQ ETISH YO'NALISHLARI.....	137
Eshboyev Mirjalol Baxrom o'g'li, Rahimov Said Abdulloh Saminjon o'g'li GLOBAL SAVDODAGI TENGSIZLIKLARNI ANIQLASH: DAROMAD GURUHLARI BO'YICHA TIJORAT XIZMATLARI EKSPORTIDAGI FARQLARNI KENG QAMROVLI TAHLIL QILISH	145
Jalilov Bahrom Sotiboldiyevich INDICATORS FOR ASSESSING PRODUCTION POTENTIAL.....	153
Kobilov Alisher DIGITAL ECONOMY: FEATURES, TRENDS, AND WAYS OF FURTHER DEVELOPMENT	160
Madrimova Aziza Ambiyat qizi O'ZBEKISTON MICE TURIZMINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASIDAN FOYDALANISH.....	170
Musyeva Shoirazimovna MEHMONXONALARDA MARKETING XIZMATLARI VA ULARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI.....	175
Xamitdjanov Abdulaziz Xasanovich RAQAMLI MARKETINGNING ZAMONAVIY STRATEGIK YONDASHUVLARI.....	185
Xushvaqov Anvar Boqiyevich KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHDA KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINING O'RNI	191
Yusupov Ulug'bek Mamayusupovich MODDIY RESURS TA'MINOT TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI	196
Ikramov Maxmudjon Muxammedjanovich TURIZM SOHASIDAGI XIZMATLARNI BOSHQARISHDA RAQAMLI BANKNING O'RNI VA AHAMIYATI.....	205
Ilxamov Shavkat Islamovich XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKT NAZORAT MUHITINING ISHONCHLILIGINI XALQARO STANDARTLARGA MUVOFIQ BAHOLASH.....	214
Ismatov Raxmatilla Oltinovich KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSION TADBIRKORLIKNI TASHKIL ETISH.....	224
Jo'rayev Farrux Do'stmirzayevich AGROKLASTER TIZIMINI OPTIMALLASHTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI VA XUSUSIYATLARI	231
Fayzullayev Javlonbek Sultonovich TEMIR YO'L TRANSPORTINI SAMARALI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI	247
Jumayeva Muxlisa Abdug'ani qizi INKLUZIV TADBIRKORLIK TUSHUNCHASINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	260
Kadirova Maraljan Matyakubovna, Kurbanova Xurshida Idiyevna, Boltayeva Shaxnoza Bebudovna IQTISODIYOTNING BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA, MAMLAKAT INVESTITSIYA MUHITINI YANADA YAXSHILASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI	268
Muhibillo Juraboyevich Uzoqov, Juraboyev Jurabek Muhibillo o'g'li MARKETING XIZMATLARINING NAZARIY ASOSLARI VA KONSEPTUAL YONDASHUVLARI	276
Qudratov Aziz Dehqonboyevich, Jurayev Navruz Jurayevich OILAVIY KORXONALARDA CHIQUINDISIZ XIZMAT KO'RSATISH MODELINING IJTIMOIIY- IQTISODIY SAMARASI	285

Raximova Gulbaxor Xolmaxamatovna TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBINING HISOB VARAQLAR REJASINI XALQARO STANDARTLAR TALABLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH.....	290
Tulqinova Diyorakhon Maxmudjon qizi MARKETING ANALYSIS THROUGH MARKETING STRATEGIES OF A CORPORATE RETAIL INDUSTRY OF UZBEKISTAN: AN EVALUATION OF MARKETING PRACTICES.....	300
Махмутходжаева Луиза Сайфулловна, Тула Нодирбек Баходир угли РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОГРАММ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН.....	310
Таджиева Махлиёхон Джахонгир кизи ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ РЫНКА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ	319
Вахабов Асадулло Убайдулло угли РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА	328
Baqoyeva Gulbahor Matyoqubovna RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINI RIVOJLANTIRISH: YAPONIYA TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTONDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI.....	337
Ivatov Irisbek GLOBALASHUV SHAROITIDA XALQARO TURIZM XIZMATLARI BOZORINI RIVOJLANISHI.....	346
Yusupov Quadratjon Muxammadqodirovich QISHLOQ XO‘JALIGINI KO‘P UKLADLIGI SHAROITIDA SOHANI MALAKALI KADRLAR BILAN TA‘MINLASHNING ILMIY ASOSLARI	354
Tuychiyev Alisher Juraevich, Nazarov Dilshat Primqulovich O‘ZBEKISTONDA PUL — KREDIT MEXANIZMI VA UNING DASTAKLARINI IQTISODIY FAOLLIKNI TA‘MINLASHGA YO‘NALTIRISH	361
Norbekov Xursandmurod O‘ktam o‘g‘li BOZOR SHAROITIDA TURIZM SOHASI RIVOJLANISHINI MARKETING ASOSIDA TARTIBLASHTIRISH	368
Muxamedova Aziza Ravshanovna SAVDO XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH TIZIMINI BAHOLASHNING NAZARIY VA USLUBIY JIHATLARI	375
Abdujalilova Guzal Saydillayevna SANOAT KORXONALARINING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATINI MOLIVAVIY QO‘LLAB QUVVATLASH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH.....	382
Sharipov G‘ulomjon Qarshi o‘g‘li MINTAQA SANOATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI MARKETING SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMI.....	390
Ikromov Axmadjon Shavkat o‘g‘li OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARI TASHQI SAVDOSI VA RAQOBATBARDOSHLIGINI BAXOLASHGA YONDASHUVLAR.....	397
Рахимов Анвар Норимович МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА В ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕТЯХ.....	404
Jo‘rayev Farrux Do‘stmirzayevich AGROKLASTERLAR TIZIMINI EKONOMETRIK MODELLAR ASOSIDA OPTIMALLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USLUBIY YONDOSHUVLARI	416

Sharopov Temirmalik Rustam o‘g‘li OLIY O‘QUV YURLARI VA KORXONALAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA MUTAXASSISLAR TAYYORLASHNI BOSHQARISH XUSUSIYATLARI	428
Odilov Xamidillo Maxmudjon o‘g‘li NAMANGAN VILOYATINING EKOLOGIK-IQTISODIY RIVOJLANISH KO‘RSATKICHLARI	435
Eshmatov Davron Abduvaxobovich O‘ZBEKISTONDA DAVLAT INVESTITSİYALARINING RIVOJLANISHDAGI O‘RNI	444
Jumanov Ruslanbek Bobojonovich KICHIK BIZNES FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI	452
Quldosheva Xolisa Kamoliddin qizi O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHKILOTLARIDA ICHKI NAZORAT TIZIMINI DASTURLASHTIRISH VA MUKAMMALLASHTIRISH YECHIMLARI	459
Yulduz Panjiyevna Khalikulova O‘ZBEKISTONDA MSFO BO‘YICHA IJARA OPERATSIYALARINI AKS ETTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	467
Jahongir Maxmudov Hakim o‘g‘li YASHIL ENERGETIKA VA O‘ZBEKISTONNING “YASHIL” IQTISODIYOTGA O‘TISH ISTIQBOLLARI.....	473
Nasrullayev Nurbek Baxtiyarovich TEMIR YO‘L TRANSPORTI TIZIMINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH VA BAHOLASH USULLARI	482
Ibragimov Jaxongir Baxodirovich SANOATNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI VA ULARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI.....	489
Babayev Shavkat Bayramovich JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN SOLIQLARNI OSHIRISHGA TA‘SIR ETUVCHI OMILLARNING EKONOMETRIK TAHLILI HAMDA ULARNI MODELASHTIRISH	496
Karimov Javlon Ko‘ziyevich DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINING TARKIBIY QISMLARINI ANIQLASHGA YONDASHUVLARNI ISHLAB CHIQISH	504
Sattorov Sanjar Abdumurodovich MINTAQA STATISTIK TADQIQOTLAR SUBYEKTI SIFATIDA	514
Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o‘g‘li DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINING OBYEKTI, MAHALLIY VA MINTAQAVIY EKOLOGIK OMILLARI	520
Nuritdinov Botir Kodirxanovich MINTAQA IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA SANOAT KORXONALARINI JOYLASHTIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI	532
Очилов Акрам Одилович, Раимов Мирзохид Шухрат оглы ПЕРСПЕКТИВЫ И ЗНАЧИМОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕНЕЖНЫХ И БАНКОВСКИХ СИСТЕМ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	546
Raximov Xasan Shukurjonovich TEMIR YO‘L TRANSPORTINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI	555

ОПТИМИЗАЦИИ ОПЕРАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ И ПОВЫШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ХЛОПКОВО-ТЕКСТИЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ

Джурабаев Отабек Джурабаевич

Зав.кафедрой «Финансы и цифровая экономика» Ташкентского
государственного экономического университета

Аннотация

В данной статье предложена методика разработки операционной стратегии хлопково-текстильных кластеров, разработана схема принятия управленческих решений в процессе реализации операционной стратегии, рассмотрена прогнозная модель развития отрасли, разработана интегрированная модель инновационной деятельности хлопково-текстильного кластера для экспортоориентированной продукции.

Ключевые слова: оптимизация процессов, операционная стратегия, производственный процесс, экспортоориентированная продукция.

Annotatsiya

Ushbu maqola paxta-to'qimachilik klasterlari uchun operatsion strategiyani ishlab chiqish metodologiyasini taklif qiladi, operatsion strategiyani amalga oshirish jarayonida boshqaruv qarorlarini qabul qilish sxemasini ishlab chiqadi, sanoat rivojlanishining prognoz modelini ko'rib chiqadi va innovatsion faoliyatning integratsiyalashgan modelini ishlab chiqadi. eksportga mo'ljallangan mahsulotlar uchun paxta-to'qimachilik klasteri.

Kalit so'zlar: jarayonlarni optimallashtirish, operatsion strategiya, ishlab chiqarish jarayoni, eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar.

Abstract

This article proposes a methodology for developing an operational strategy for cotton-textile clusters, develops a scheme for making management decisions in the process of implementing the operational strategy, examines a forecast model for the development of the industry, and develops an integrated model of innovative activity for the cotton-textile cluster for export-oriented products.

Keywords: process optimization, operational strategy, production process, export-oriented products.

ВВЕДЕНИЕ

Интенсивный демографически рост населения мира послужила основой увеличения спроса на товары первой необходимости, к числу которых относятся и текстильные изделия. Во многих странах мира легкая промышленность становится драйвером экономического роста и основным источником удовлетворения интенсивно растущего спроса. Во многих развитых странах

Европы стратегия выпуска экспортоориентированной продукции связана с политикой развития сильных и эффективных кластеров, укреплением сотрудничества между государственным и частным секторами, а также содействием инновациям. На развитие международного рынка текстиля все сильнее оказывают влияние инновационные технологии, цифровые технологии, автоматизированное производство, широкое применение электронной коммерции.

Мировой рынок текстильной продукции представляет собой совокупность национальных рынков текстиля, включающий мировой экспорт, который вырос с 530,97 млрд долларов в 2021 году до 577,83 млрд долларов в 2022 год. Ссылаясь на исследования Всемирного Банка развития и реконструкции, прогнозируемый рост текстильного рынка достигнет 722,32 млрд долларов в 2026 году при среднегодовом темпе роста 5,7% [10]. Для мировой торговли текстилем прослеживается тенденция возрастания роли центрально-азиатских стран, на долю которых в 2022 году пришлось около 65% мирового экспорта текстиля и одежды. В том же году центрально-азиатские страны в целом импортировали около 31% текстильной продукции мирового рынка

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Исследованиями тенденций развития текстильной промышленности в разных странах мира занимаются Всемирный банк World Bank, орган ООН Конференция ЮНКТАД по торговле и развитию (UNCTAD), Международный Консультативный Комитет по хлопку (ICAC), действующий в области производства, мировой торговли и потребления хлопка.

Кроме того, проблемы развития операционной стратегии хлопковых кластеров рассматриваются учеными ведущих мировых университетов: Harvard University (США), McGill University (Канада), Oxford University (Великобритания), Kyung Hee University, (Республика Корея), Universite de Lorraine (Франция), Indian Institute of Technology Delhi (Индия), Sabanci Üniversitesi (Турция).

В осуществляемых на мировом масштабе научных исследованиях по совершенствованию операционной стратегии в производственных структурах получены ряд научных результатов. Разработана схема фонда модернизации технологий (TUFs), которая предоставляет финансовую помощь текстильным и швейным предприятиям для модернизации их машин и оборудования. Такие меры помогают текстильной отрасли внедрить новые технологии, повысить производительность и повысить качество своей продукции (Оксфордский университет, Великобритания).

Ученые французского университет Universite de Lorraine разработали операционную стратегию производства экспортоориентированной продукции, основанная на их специализации в промышленных экосистемах, которая является еще одним доказательством всеобъемлющей роли кластерных организаций в цифровом переходе.

Со стороны ведущих мировых научно-исследовательских учреждений и высших учебных осуществляют научные исследования по разработке методик использования операционной стратегии при производстве экспортоориентированной продукции: изучаются направления государственной поддержки и перспективы развития операционной стратегии на предприятиях, определяются перспективы использования инновационных технологий и модернизации межотраслевых связей.

На основе операционной стратегии разрабатываются долгосрочные планы развития предприятия, связанные с модернизацией оборудования, планированием и контролем производства, выпуском новой продукции, планированием технологических процессов и методов работы с персоналом.

По мнению Р.Н. Вепровой, «сравнение операционной стратегии с требованиями рынка позволяет выявлять несоответствия в процессах, оборудовании, планировке, рабочей силе и методах контроля, определении ценности (приоритетов) каждого направления развития и инвестирования в них» [11].

О.И. Салмина отмечает, что «особая роль операционной стратегии заключается в том, что она обуславливает минимально необходимую долгосрочную стабильность функционирования операционной системы и является базисом для построения общей стратегии, а также с тем, что эффективность и рациональность операционного менеджмента целиком и полностью зависят от правильности выбора операционной стратегии» [12].

МЕТОДОЛОГИЯ

В процессе подготовки статьи использованы такие методы, как общенаучные, формально-логические, специфические методы исследования ситуации, системного анализа, классификации, обобщения, горизонтального и вертикального анализа, эконометрическое моделирование, факторного анализа, корреляционно-регрессионного анализа, экономического анализа и прогнозирования

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Для целей оценки факторов, оказывающих влияние на экспортный потенциал хлопково-текстильных кластеров в разрезе регионов Узбекистана и осуществления среднесрочного прогноза, проведем эконометрический анализ зависимости объемов экспортируемой хлопково-текстильными кластерами продукции от экономических показателей развития регионов республики.

В качестве объясняемой переменной (регрессанта) были выбраны экспорт хлопково-текстильной продукции по регионам Узбекистана (тыс. дол. США) в разрезе регионов как показатель регионального экспортного потенциала. Объясняемые и объясняющие переменные представлены в таблице 1.

В работе проводится анализ по панельным данным за период с 2018 по 2022 гг. по Республике Каракалпакстан, двенадцати областям и г. Ташкенту.

Всего в модели заимствовано три объясняющих переменных, общее количество наблюдений - 280 (сведения представлены в приложениях 6-9). В целях обеспечения стабильности регрессоров и уменьшения выбросов все переменные прологарифмированы. Все стоимостные показатели с учетом ИПЦ приведены к сопоставимому виду (к ценам 2022 г.).

Таблица 1

Описание переменных экономико-математической модели¹

№	Переменные	Единица измерения	Переменная	Обозначение
Объясняемая переменная (регрессант)				
	Экспорт хлопково-текстильной продукции по регионам	Тыс. дол. США	Export of cotton and textile products	EXP
Объясняющие переменные (регрессоры)				
1.	Инвестиции в основной капитал региона	Млн. сум	Investments in the fixed capital	INV
2.	Количество работников в хлопково-текстильных кластерах	Ед.	Number of employees	NEMP
3.	Заработная плата работников хлопково-текстильных кластеров	Млрд. сум	Wages of workers of cotton and textile clusters	WAGES

Описательная статистика позволяет определить среднее, медианное, максимальное и минимальное значения, а также стандартное отклонение каждого фактора от среднего значения (Standard Deviation) и коэффициент асимметрии (Skewness). Последний показывает, что наиболее симметричное распределение наблюдается по объемам инвестиций в основной капитал регионов на душу населения, наиболее асимметричны объемы экспорта ХТК, что означает сдвиги в динамике изучаемых факторов: в случае первого показателя - более равномерное распределение инвестиционных ресурсов, наблюдаемое в регионах республики в последние годы, связанное с проводимой инвестиционной политикой в Узбекистане, в случае второго показателя - несоответствие уровня производства и наличием возможностей выхода отдельных регионов на зарубежные рынки (табл. 2).

В соответствии с критерием согласия Жака-Бера (Jarque-Bera test), данные по INV имеют асимметрию и эксцесс, соответствующие нормальному распределению. По всем показателям наблюдаются почти совпадающие значения средних и медиан, благодаря чему, а также куртозису можем сделать предположение об относительно нормальном распределении остатков всех переменных.

Таблица 2

Сравнительная статистика²

Показатели	LNEXP	LNINV	LNNEMP	LNWAGES
Mean	9.321773	1.769230	7.324883	2.500773

¹ Составлено автором.² Построено автором с использованием программного продукта Eviews.

Показатели	LNEXP	LNINV	LNNEMP	LNWAGES
Median	9.980519	1.599751	7.917901	3.496263
Maximum	11.97138	3.131137	9.177611	5.620038
Minimum	2.360854	0.539121	1.098612	-4.471514
Std. Dev.	2.266772	0.634690	1.724740	2.509619
Skewness	-1.697453	0.434350	-1.671243	-0.999594
Kurtosis	5.201216	2.536125	5.505842	3.200226
Jarque-Bera	47.74797	2.828640	50.90006	11.77413
Probability	0.000000	0.243091	0.000000	0.002775
Sum	652.5241	123.8461	512.7418	175.0541
Sum Sq. Dev.	354.5396	27.79538	205.2563	434.5749

Исследуем степень корреляционной зависимости между переменными, для чего построим корреляционную матрицу (табл. 3).

Таблица 3

Correlation matrix¹

Показатели	LNEXP	LNINV	LNNEMP	LNWAGES
LNEXP	1.000000			
t-Statistic	-----			
Probability	-----			
LNINV	0.140673	1.000000		
t-Statistic	-1.171668	-----		
Probability	0.2454	-----		
LNNEMP	0.430472	-0.023080	1.000000	
t-Statistic	3.932804	-0.190371	-----	
Probability	0.0002	0.8496	-----	
LNWAGES	0.446248	0.088344	0.915167	1.000000
t-Statistic	4.111982	0.731363	18.72271	-----
Probability	0.0001	0.4671	0.0000	-----

В соответствии с результатами проведенного корреляционного анализа, все переменные действуют на экспорт в положительном направлении. Наиболее существенно влияет на объемы экспортируемой регионами хлопково-текстильной продукции заработная плата работников хлопково-текстильных кластеров (WAGES) ($r = 0,44$), а также количество работников в хлопково-текстильных кластерах (NEMP) ($r = 0,43$). Инвестиции в основной капитал региона оказывают менее заметное влияние. Кроме того, корреляционная матрица показала, что между объясняющими переменными WAGES и NEMP имеется мультиколлинеарность, что представляется вполне логичным - чем выше заработная плата работников ХТК, тем их численность выше.

¹ Там же.

Проверим FEM модель на качество и адекватность. Коэффициент детерминации $R\text{-square} = 0,62$, что говорит о наличии тесной связи между y и факторами, влияющими на него и о том, что 62% вариации зависимой переменной объясняется включенными в модель тремя объясняющими переменными, остальные 38% обусловлены влиянием неучтенных в модели или случайных факторов. В соответствии с критерием Фишера-Снедекора при $F_{\text{набл.}} > F_{\text{крит}}$ мы можем признать модель адекватной. В нашем случае $F_{\text{набл.}} = 5,35$, а $F_{\text{табл.}} = 2,76$ при степенях свободы $f_1 = m = 3$, $f_2 = n - m - 1 = 70 - 3 - 1 = 66$, что подтверждает возможность отклонения нулевой гипотезы и, тем самым, надежность регрессионной модели на уровне значимости 0,05. Согласно критерию Фишера, данная модель адекватна.

Табличное значение критерия Стьюдента, соответствующее доверительной вероятности $\gamma = 0,95$ и заданному числу степеней свободы $t_{\text{крит}} = t_{0,05;3} = 3,18$. Сравнивая расчетную t -статистику коэффициентов уравнения с табличным значением, заключаем, что наиболее статистически значимыми являются коэффициенты при NEMP и WAGES.

Стандартные отклонения для коэффициентов при объясняющих переменных говорят о низкой вариабельности данных. В целом, можно утверждать, что полученные коэффициенты регрессии статистически значимы, и поэтому их можно использовать в уравнении регрессии по *panel data* для дальнейшего анализа и прогноза.

Используем критерий Дарбина-Уотсона (DW) для проверки автокорреляции результирующих остатков факторов модели, для это рассчитанное значение DW сравним с DW_L и DW_U в таблице. Если $DW_{\text{расчет}} < DW_L$ меньше, то считается, что в остатках имеется автокорреляция. Если $DW_{\text{расчет}} > DW_L$ больше, считается, что нет автокорреляции в остатках. Нижнее предельное значение критерия Дарбина-Ватсона составляет $DW_L = 0,767$, а верхнее предельное значение - $DW_U = 1,779$, $DW_{\text{расчет}} = 1,875$. Следовательно, поскольку $DW_{\text{расчет}} > DW_L$, то делаем вывод об отсутствии автокорреляции в остатках результирующего фактора (объемы экспорта хлопково-текстильных кластеров в стране).

Модель с фиксированными эффектами FEM (табл. 3.18) подтверждает факт наибольшей статистической значимости переменных NEMP - количество работников в хлопково-текстильных кластерах и WAGES - заработная плата работников хлопково-текстильных кластеров, подчеркивая наличие зависимости объемов экспорта хлопково-текстильных кластеров от кадрового потенциала.

Построенная модель дает основание утверждать, что при прочих равных условиях:

- рост объемов инвестиций в основной капитал региона на душу населения на 1 ед. приводит к увеличению объемов экспорта ХТК на 0,037 ед. (при условии неизменности других показателей);

- рост количества работников в хлопково-текстильных кластерах на 1 ед. приводит к росту объемов экспорта ХТК на 0,055 ед. (при условии неизменности других показателей);

- рост заработной платы работников хлопково-текстильных кластеров на 1 ед. увеличивает объемы экспорта на 0,226 ед. (при условии неизменности других показателей).

Построенная модель с фиксированными эффектами имеет вид:

$$LNEXP = 5,81 + 0,037 \cdot LNINV + 0,055 \cdot LNNEMP + 0,226 \cdot LNWAGES$$

На основе модели панельных данных можно осуществить прогноз значений объемов экспорта хлопково-текстильной продукции любого из четырнадцати участвующих в исследовании регионов Узбекистана. Кроме того, можно экспериментально осуществить более долгосрочный прогноз, чтоб увидеть к какому году при прочих равных условиях регионы Узбекистана войдут в категорию регионов с высоким экспортным потенциалом.

Фактические (Actual), рассчитанные (Fitted) значения многофакторной модели и различия между ними (Residual) показаны на рисунке 1.

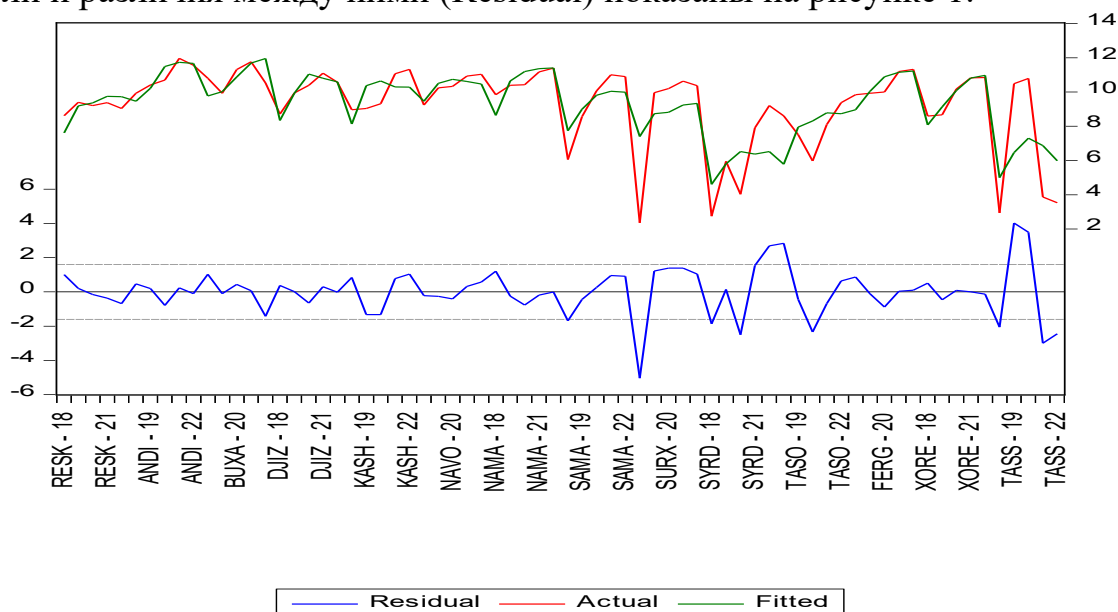

Рис. 1 Фактические (Actual), рассчитанные (Fitted) значения многофакторной модели и различия между ними (Residual) ¹

Как видно из рисунка 1, график расчетных значений экспорта продукции хлопково-текстильных кластеров в Республике Узбекистан для многофакторной модели очень близок к графику его фактических значений, различия между ними не значительны.

При прогнозировании результата на будущие периоды необходимо для построенной модели рассчитать коэффициент MAPE (Mean absolute percent error - средняя абсолютная ошибка в процентах). Если значение рассчитанного коэффициента MAPE меньше 15,0 процента, модель можно использовать для

¹ Построено автором с использованием программного продукта Eviews.

прогнозирования фактора результата, в противном случае ее нельзя использовать. Коэффициент MAPE находится по следующей формуле:

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|y_i - \hat{y}_i|}{y_i} \cdot 100\%, \quad (1)$$

где y_i - фактические значения результирующего фактора, $\hat{y}_i$ - расчетное значение результирующего фактора.

Значение коэффициента MAPE объема экспорта хлопково-текстильных кластеров в Республике Узбекистан, составляет 1,35% (рис. 2).

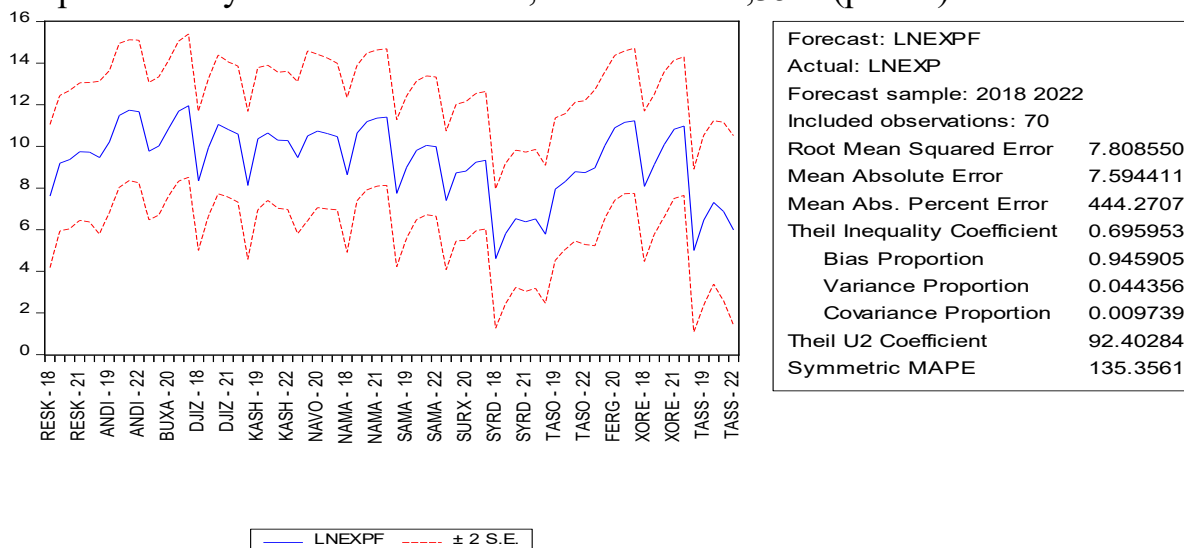

Рис. 2 MAPE коэффициент по расчетной модели¹

Проведенное исследование показало, что модель (2) можно использовать для осуществления на ее основе прогноза, предварительно спрогнозировав объясняющие переменные на основе трендов (табл. 3.21).

Результаты. На основе результатов, полученных с помощью прогнозной модели панельных данных, было выявлено, что с вероятностью 62% объем экспорта хлопково-текстильной продукции Узбекистана за последующие пять лет 2023-2026 гг. вырастет по сравнению с 2022 г. всего лишь на 25%. В целях интенсификации процессов экспортоориентированности следует разработать и реализовать стратегические меры по увеличению притока инвестиционных ресурсов, улучшению производственных показателей и повышению оплаты труда в хлопково-текстильной отрасли Узбекистана.

Таким образом, проведенное исследование показало, что в деятельности хлопково-текстильных кластерных систем Узбекистана имеется ряд проблем, которые негативно влияют на объемы экспорта - низкий уровень оплаты труда и недостаток финансовых ресурсов, слабая конкурентоспособность производимой продукции, значительная дифференциация в количестве кластеров по регионам республики и др.

Построенная модель подтвердила факт зависимости объемов экспорта хлопково-текстильных кластеров от кадрового потенциала. Кроме того, модель

¹ Построено автором с использованием программного продукта Eviews.

показала наличие слабой связи между привлеченными инвестиционными ресурсами в основной капитал регионов и экспортом, указывая, что большая часть ресурсов направляется на развитие отличных от хлопково-текстильной сектора отраслей, что может свидетельствовать о неэффективном распределении привлеченных инвестиционных ресурсов на территориях страны.

Не перестает быть ключевым вопрос совершенствования экономических механизмов повышения экспортного потенциала в хлопково-текстильных кластерах, для чего особенно важно, чтобы регионы переключились с пассивной стратегии на стратегию развития. Необходимо проведение системной работы по внедрению современных и инновационных технологий в хлопково-текстильное производство, конечная цель которых - увеличение объемов экспорта, повышение результативности производственной деятельности, что призвано повысить конкурентоспособность отрасли и национальной экономики в целом.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Операционная стратегия включает в себя комплекс адаптивных управленческих решений, направленных на управление деятельностью производственного предприятия с учетом реакции на изменения внутренней и внешней среды. Операционная стратегия тесно связана со стратегическим, тактическим и оперативным видами взаимодействия

2. Исследование показало, что внедрение кластерных систем в хлопково-текстильной отрасли Узбекистана имело преимущественно позитивный результат - увеличение объемов производства и рост урожайности хлопка, значительное улучшение качества текстильной продукции, увеличение объемов привлекаемых инвестиционных ресурсов и внедрение в аграрный сектор инновационных технологий, рост занятости и доходов населения, интеграция и гармонизация промышленности с аграрным сектором, что в целом привело к значительному повышению уровня конкурентоспособности национальной экономики.

3. Построенная эконометрическая модель показала, для того что бы достигнуть высоких темпов роста и интенсификации кластерного производства требуется:

- Формирование правовых механизмов, способствующих росту иностранных инвестиций в регионы республики.
- Повышение эффективности производства, создание условий для внедрения инновационных продуктов и услуг в регионах.
- Повышение качественного уровня благосостояния работников хлопково-текстильных кластеров, что призвано повысить их заинтересованность в трудоустройстве.
- Повышение конкурентоспособности, самостоятельности и рентабельности хлопково-текстильных кластеров.

4. Важно отметить, что существует ряд проблем, создающих препоны в развитии хлопково-текстильных кластеров, в том числе правового и

организационного характера (недостаточно развитая нормативно-правовая база деятельности кластеров, взаимоотношения между кластерами и фермерскими хозяйствами, рост монополии регионов, занимающих лидирующие позиции в производстве, экспорте и импорте продукции хлопково-текстильных кластеров и др.). Но в целом кластерные системы за счет рационального размещения производительных сил и значительного увеличения добавленной стоимости в аграрном секторе показали свою эффективность и целесообразность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Барсуков Д. П. Формирование промышленного кластера: теоретические и методические аспекты: монография/ Д. П. Барсуков, В. С. Кудряшов: под общ. ред. Д. П. Барсукова. - СПб.: СПбГУКиТ, 2014. - 170 с.
2. Бегов Д.М. Эффективность формирования регионального хлопково-текстильного кластера (на материалах Согдийской области). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Душанбе, 2020. - 162 с.
3. Хайдарзода М. Формирование и развитие региональных текстильно-швейных кластеров (на материалах Центрального Таджикистана) // Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Душанбе, 2018. - 26 с.
4. Циренщиков В.С. Цифровизация экономики Европы//Современная Европа.- 2019.- №3,- с.104-113.
5. Шакирова Ю.С. Перспективы развития текстильной промышленности Узбекистана и возможности увеличения экспортного потенциала//Бюллетень науки и практики. – 2021. Т.7 №12. С. 256-263
6. Шибина М.А., Морозко Н.И. Оценка эффективности деятельности предприятия // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №2 (2015) <http://naukovedenie.ru/PDF/118EVN215.pdf>
7. Прытков Р.М., Немирова Г.И. Формирование и развитие экспортного потенциала региона // Вестник ОГУ. 2011. №13 (132). С. 387-393. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-i-razvitie-eksportnogo-potentsiala-regiona>
8. Молчан А.С., Толстых Т.О., Надаенко А.Ю. Принципы формирования и развития экосистем и их влияние на стратегию промышленного менеджмента // Экономика устойчивого развития. 2020. № 1 (41). С. 124-128
9. Королев, В. И. Проблемы организации выхода компании на внешний рынок / В. И. Королев // Рос. внешнеэкон. вестн. — 2016. — № 11. — С. 23—31.
10. World Bank Group - International Development, Poverty, & Sustainability <https://www.worldbank.org/>
11. Вепрова, Р.Н. Стратегические решения на операционном уровне управления компанией// Известия Иркутской государственной экономической академии. - 2011. - № 1. - Режим доступа <http://eizvestia.isea.ru>

12. Салмина О.И. Операционная стратегия промышленного предприятия в условиях неопределенности и риска: дисс. на соискание ученой степени канд. экон. наук, Белгород, 2013, с.51

ОПЫТ ПЕРЕДОВЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ЭФФЕКТИВНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ОСНОВНЫХ ФОНДОВ В ПРОИЗВОДСТВЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Назарова Рано Рустамовна

*доктор экономических наук, профессор кафедры «Зеленая экономика»
Ташкентский государственный экономический университет*

Алиева Зилола Маматвалиевна

*Независимый соискатель PhD
Ташкентский государственный экономический университет*

Аннотация

В данной статье рассмотрен опыт передовых зарубежных стран в эффективном использовании основных фондов в производстве строительных материалов. Проанализированы ключевые стратегии, подходы и технологии, способствующие повышению производительности и устойчивости предприятий в данной сфере. Представлены примеры успешных кейсов из таких стран, как Германия, Китай и США, а также рекомендации для их адаптации в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: основные фонды, строительство, строительные материалы, производственные технологии, энергоэффективность, инновации, международный опыт, Германия, Китай, США, устойчивое развитие, модернизация.

Annotatsiya

Ushbu maqolada qurilish materiallari ishlab chiqarishda asosiy vositalardan samarali foydalanish bo'yicha ilg'or xorijiy mamlakatlarning tajribasi ko'rib chiqilgan. Ushbu sohadagi korxonalarning mahsuldorligi va barqarorligini oshirishga yordam beradigan asosiy strategiyalar, yondashuvlar va texnologiyalar tahlil qilindi. Germaniya, Xitoy va AQSh kabi mamlakatlarning muvaffaqiyatli holatlari misollari, shuningdek, ularni O'zbekiston sharoitida moslashtirish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: asosiy vositalar, qurilish, qurilish materiallari, ishlab chiqarish texnologiyasi, energiya samaradorligi, innovatsiya, xalqaro tajriba, Germaniya, Xitoy, AQSh, barqaror rivojlanish, modernizatsiya.

Abstract

This article examines the experience of advanced foreign countries in the effective use of fixed assets in the production of building materials. The key strategies, approaches and technologies that contribute to improving the productivity and sustainability of enterprises in this area are analyzed. Examples of successful cases from countries such as Germany, China and the USA are presented, as well as recommendations for their adaptation in the conditions of Uzbekistan.

Keywords: fixed assets, construction, building materials, production technologies, energy efficiency, innovation, international experience, Germany, China, USA, sustainable development, modernization.

ВВЕДЕНИЕ

Производство строительных материалов играет ключевую роль в экономике каждой страны, поскольку именно эта отрасль обеспечивает базовые потребности строительного сектора. Основные фонды в этой сфере — это не только оборудование и технологии, но и здания, инфраструктура, а также интеллектуальные ресурсы, используемые для производства цемента, бетона, кирпича, стекла и других материалов. Эффективное использование этих фондов напрямую влияет на себестоимость продукции, конкурентоспособность предприятий и их вклад в развитие экономики.

В последние десятилетия передовые страны продемонстрировали выдающиеся результаты в модернизации основных фондов, внедряя новые технологии и методы управления. Например, Германия и США сосредоточились на цифровизации и автоматизации производственных процессов, что позволило значительно сократить издержки и повысить производительность труда. В свою очередь, Китай активно развивает «зеленые» технологии и масштабно инвестирует в модернизацию оборудования, что делает его крупнейшим производителем строительных материалов в мире [1].

Для Узбекистана, который активно развивает строительный сектор в рамках государственной программы модернизации экономики, изучение опыта других стран становится крайне актуальным. В стране наблюдается значительный рост спроса на строительные материалы из-за реализации крупных инфраструктурных проектов, таких как возведение новых жилых комплексов, дорог, мостов и промышленных объектов. Однако многие предприятия испытывают трудности, связанные с моральным и физическим износом основных фондов, а также с недостатком технологий, соответствующих международным стандартам.

В этой статье представлен анализ международного опыта в эффективном использовании основных фондов в производстве строительных материалов. Рассмотрены примеры из таких стран, как Германия, Китай и США, где благодаря инновациям и государственно-частному партнерству достигнуты высокие результаты в повышении эффективности основных фондов. Также сделан акцент на возможностях адаптации этих подходов в условиях Узбекистана, с учетом его уникальных социально-экономических особенностей.

АНАЛИЗ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Опыт передовых стран показывает, что модернизация основных фондов и внедрение инноваций способствуют росту производительности и устойчивости предприятий. Например, исследование Европейской комиссии указывает, что энергоэффективные технологии позволяют сократить производственные затраты

на 20–30%. В Китае благодаря программе «Зеленое строительство» удалось уменьшить потребление электроэнергии в цементной промышленности на 15% за пять лет [2].

Согласно данным McKinsey, использование цифровых технологий в управлении основными фондами увеличивает срок их службы на 10–15%. В Германии, благодаря внедрению таких систем, эксплуатационные расходы на поддержание оборудования сократились на 18%. США, в свою очередь, выделяют гранты на исследования в области устойчивых строительных материалов, что привело к росту производства экологически чистого бетона на 25% в 2023 году. Исследование Чен и Ван (2019) «Advancements in Cement Industry Automation in China» показало, что внедрение автоматизированных систем в Китае увеличило производительность на 40%. Работа Мейера и Шульца «Collaborative Innovations in Construction Industries Across Europe» анализирует влияние совместных проектов на внедрение новейших технологий в строительной отрасли [3].

Опыт зарубежных стран демонстрирует, что эффективное использование основных фондов в строительной промышленности невозможно без модернизации, цифровизации и внедрения инновационных подходов. Для адаптации этих практик в условиях Узбекистана необходимо учитывать местные экономические, технологические и институциональные особенности.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье были использованы методы сравнительного анализа, изучены нормативно-правовые документы и зарубежные научные работы об инвестициях, производственных мощностях и показателях энергоэффективности в развитых странах. Используются отчёты национальных статистических органов и международных организаций, таких как Европейская комиссия, Всемирный банк и Национальное бюро статистики Китая.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

На сегодняшний день Германия активно поддерживает предприятия, внедряющие энергоэффективные и экологически чистые технологии, через различные программы субсидирования и налоговые льготы. Государственный банк развития KfW предоставляет предприятиям кредиты с низкими процентными ставками для реализации проектов по повышению энергоэффективности. Программа охватывает модернизацию существующих зданий и внедрение энергоэффективных технологий. В 2022 году KfW выделил около 46 миллионов евро на поддержку энергоэффективных проектов. Федеральная субсидия на энергоэффективные здания (BEG): Эта инициатива объединяет существующие программы по продвижению энергоэффективности и возобновляемых источников энергии в строительном секторе, поддерживая использование новых систем отопления, оптимизацию существующих и улучшение оболочки зданий [4].

Компании, инвестирующие в «зеленые» технологии, могут быть освобождены от налога на прибыль на срок до 5 лет. Это стимулирует предприятия вкладывать средства в экологически чистые технологии и способствует устойчивому развитию. С 1 января 2023 года Германия ввела нулевую ставку налога на добавленную стоимость для фотогальванических систем, что снижает затраты на установку солнечных панелей и стимулирует переход к возобновляемым источникам энергии.

Германия запустила амбициозный план по декарбонизации, предусматривающий выделение значительных средств на развитие устойчивых технологий. В августе 2024 года правительство объявило о выделении около 3,3 миллиарда евро на поддержку проектов, направленных на снижение углеродных выбросов, включая хранение CO₂ в офшорных хранилищах. В октябре 2024 года было выделено 2,8 миллиарда евро в виде субсидий для 15 промышленных компаний с целью поддержки их усилий по снижению выбросов углерода. Эти субсидии рассчитаны на 15 лет и направлены на компенсацию дополнительных затрат, связанных с внедрением зеленых технологий [5].

Эти меры демонстрируют приверженность Германии устойчивому развитию и поддержке предприятий в переходе к экологически чистым технологиям. Опыт Германии может служить примером для других стран, стремящихся к снижению углеродного следа и повышению энергоэффективности.

Программа «Зелёное строительство» в Китае представляет собой комплексную стратегию, направленную на устойчивое развитие строительной отрасли, снижение углеродных выбросов и повышение энергоэффективности. Инициатива включает в себя разработку экологически чистых технологий, использование возобновляемых источников энергии и внедрение инновационных материалов. В октябре 2024 года Народный банк Китая совместно с другими государственными органами опубликовал «Руководство по использованию зелёных финансов для строительства прекрасного Китая». Документ включает 19 мер, направленных на поддержку пилотных территорий, развитие низкоуглеродных отраслей и защиту окружающей среды.

Китай реализует проекты по созданию эко-городов, таких как Сино-Сингапурский Тяньцзиньский эко-город, начатый в 2008 году. Проект направлен на использование возобновляемых источников энергии, переработку отходов и снижение потребления воды [6].

В 2023 году объём зелёного финансирования в Китае достиг 4,1 трлн долларов, стимулируя инвестиции в устойчивое развитие и экологические проекты. В рамках программы «Великая зелёная стена» к 2024 году лесной покров Китая увеличился с 10% в 1949 году до 25%, что способствует борьбе с опустыниванием и улучшению экологической ситуации. Благодаря инициативам зелёного строительства и переходу на возобновляемые источники энергии, Китай достиг значительного сокращения выбросов CO₂, способствуя глобальной борьбе с изменением климата.

Сино-Сингапурский Тяньцзиньский эко-город - совместный проект Китая и Сингапура, начатый в 2008 году, направлен на создание устойчивого городского пространства с использованием возобновляемых источников энергии и экологически чистых технологий [7].

В 2023 году объём зелёного финансирования в Китае достиг 4,1 трлн долларов, стимулируя инвестиции в устойчивое развитие. Лесной покров Китая увеличился с 10% в 1949 году до 25% в 2024 году, что свидетельствует о значительных успехах в озеленении территорий. Китай стал мировым лидером в области чистой энергетики, активно развивая возобновляемые источники энергии и снижая зависимость от ископаемых видов топлива [8]. Программа «Зелёное строительство» в Китае демонстрирует приверженность страны устойчивому развитию и экологической ответственности, служа примером для других государств, стремящихся к снижению углеродного следа и улучшению качества жизни населения [9].

В США используются следующие меры для продления срока службы основных фондов предприятий строительной отрасли (таблица 1).

Таблица 1

**Меры для продления срока службы основных фондов предприятий
строительной отрасли [10]**

Наименование мер	Содержание мер
Регулярное техническое обслуживание и мониторинг	Внедрение плана профилактического обслуживания активов и регулярных проверок позволит выявлять износ на ранней стадии. Это предотвратит превращение незначительных проблем в серьёзные, сократит срок службы активов и увеличит расходы организации на обслуживание
Модернизация основных средств	Обновление активов организации в соответствии с последними достижениями в отрасли может способствовать повышению производительности производственных фондов. Модернизация активов предотвращает преждевременную замену оборудования, что может быть более выгодным для организации.
Анализ затрат на жизненный цикл	Регулярный анализ экономической эффективности обслуживания актива по сравнению с его заменой позволяет предприятию принимать более обоснованные решения по управлению активами. Благодаря регулярному анализу затрат на жизненный цикл можно принимать меры в нужное время.
Поддержка актуальности документации	Крайне важно поддерживать актуальность документации по всем активам. Вся информация об истории актива, его обслуживании и эксплуатации должна быть задокументирована, чтобы можно было легко передавать знания.
Обучение сотрудников	Инвестиции в обучение сотрудников являются важным фактором, способствующим продлению срока службы активов. Постоянное обучение сотрудников, которые работают с оборудованием, важно для повышения их эффективности. Работники должны знать о нововведениях и наиболее эффективных способах безопасного и рационального использования активов.

Благодаря внедрению рассмотренных в таблице мер, американские предприятия по производству строительных материалов могут максимально эффективно использовать свои инвестиции в основные средства, что способствует снижению затрат и устойчивому процветанию в долгосрочной перспективе.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Узбекистан активно развивает строительную отрасль, что делает международный опыт, особенно Германии, Китая и США, чрезвычайно актуальным. Адаптация подходов этих стран может помочь в модернизации основных фондов, повышении энергоэффективности и экологической устойчивости.

Узбекистан может внедрять энергоэффективное оборудование в производстве цемента и кирпича. По данным Минэнерго Узбекистана, доля энергоёмких технологий в строительстве превышает 40%, что увеличивает затраты на производство. Проект модернизации цементного завода «Кувасайцемент» с использованием энергоэффективных печей позволил сократить потребление энергии на 18%, что эквивалентно экономии 3 млн долларов в год. Рекомендуется создание программ субсидирования на установку энергоэффективного оборудования, аналогичных программе KFW Energy Efficiency Program в Германии.

По данным Госкомэкологии, объём строительных отходов в Узбекистане составляет более 15 млн тонн в год, из которых перерабатывается менее 5%. Внедрение технологий переработки может сократить затраты на сырьё. Пилотный проект в Ташкенте по переработке строительного мусора в бетон позволил снизить себестоимость продукции на 12%. Рекомендуется создать программы по стимулированию переработки строительных отходов через налоговые льготы или субсидии.

По данным Узбекского агентства по статистике, менее 10% строительных предприятий используют цифровые технологии. Внедрение цифровых систем управления может повысить производительность и сократить расходы. Проект по внедрению цифровых систем на заводе «Ахангаранцемент» позволил снизить количество простоев оборудования на 25% и повысить производительность на 15%. Рекомендуется создать платформу для цифровизации предприятий на базе государственно-частного партнёрства.

Узбекистан уже начал привлекать инвестиции в строительную отрасль. Например, проект модернизации Бекабадского цементного завода при поддержке иностранных инвесторов составил 20 млн долларов. Создание свободных экономических зон (СЭЗ), таких как "Навои", способствует привлечению инвестиций. Объём инвестиций в СЭЗ "Навои" достиг 2 млрд долларов США в 2023 году. Рекомендуется разработать налоговые льготы для предприятий, инвестирующих в зелёные технологии, и субсидировать их затраты, аналогично программе США.

Узбекистан может создавать эко-города, используя возобновляемые источники энергии и переработку отходов. В Самарканде реализован проект солнечной электростанции мощностью 100 МВт, что стало первым шагом к созданию энергоэффективных городов. Рекомендуется разработать пилотные проекты эко-городов в Ферганской или Хорезмской областях, ориентируясь на опыт Китая.

Адаптация опыта Германии, Китая и США в строительной отрасли Узбекистана позволит:

- Сократить издержки производства.
- Повысить конкурентоспособность строительных материалов.
- Снизить углеродный след.
- Привлечь международные инвестиции.

Эти меры создадут условия для устойчивого роста строительного сектора Узбекистана и укрепления его позиций на региональном рынке. Эффективное использование основных фондов в производстве строительных материалов играет важнейшую роль в развитии строительного сектора. Опыт Германии, Китая и США показывает, что модернизация оборудования, цифровизация процессов и внедрение инноваций способствуют увеличению производительности и снижению издержек. Для Узбекистана важно интегрировать эти подходы, чтобы обеспечить устойчивое развитие отрасли и её соответствие мировым стандартам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Джонсон Р. (2020). Факторы, влияющие на инвестиционный климат в развивающихся экономиках. Журнал инвестиций, 32 (4), 89-105.
2. Европейская комиссия (2022). Устойчивое развитие в строительной отрасли. Брюссель: Европейский Союз.
3. Всемирный банк (2023). Практики зелёного строительства на развивающихся рынках. Вашингтон, округ Колумбия: Группа Всемирного банка.
4. Национальное бюро статистики Китая (2023). Отчёт о производстве цемента и повышении эффективности. Пекин: Правительство Китая.
5. Министерство энергетики США (2023). Низкоуглеродные технологии в строительном секторе. Вашингтон, округ Колумбия: Министерство энергетики США.
6. Отчёт об Эко-городе Тяньцзинь (Сино-Сингапур) (2022). Развитие эко-городов для устойчивого будущего. Тяньцзинь: Администрация Эко-города Тяньцзинь.
7. Развивающий банк KfW (2022). Программы повышения энергоэффективности в строительстве. Франкфурт: KfW Bank.
8. Министерство экономики и энергетики Германии (2023). Отчёт об инвестициях в энергоэффективные технологии в строительной отрасли. Берлин: Федеральное министерство экономики и защиты климата.

9. McKinsey & Company (2021). Глобальные тенденции в производстве строительных материалов. Нью-Йорк: McKinsey Global Institute.
10. Чэнь Ч., Ван С. (2019). Достижения в автоматизации цементной промышленности Китая. Журнал строительной отрасли Китая, 45 (2), 65-78.
11. Лоусон Т. (2021). Энергоэффективные технологии в строительстве. Журнал зелёных строительных технологий, 12 (3), 34-47.
12. Мейер Х., Шульц Т. (2021). Совместные инновации в строительной отрасли Европы. Европейский строительный обзор, 18(5), 78-91.
13. Правительство Узбекистана (2023). Энергоэффективность в процессе модернизации промышленности: Национальный отчёт. Ташкент: Министерство энергетики Узбекистана.
14. ПРООН в Узбекистане (2022). Содействие практикам зелёного строительства в Центральной Азии. Ташкент: Офис ПРООН в Узбекистане.

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аренков Игорь Анатольевич

д.э.н., профессор, заведующий кафедрой
«Экономика предприятия, предпринимательства и инноваций»
Санкт-Петербургского государственного университета
e-mail: i.arenkov@spbu.ru

Икрамов Мурат Акрамович

д.э.н., профессор кафедры «Маркетинг»
Ташкентского государственного экономического университета
e-mail: Ikramov.m@mail.ru

Эшматов Санжар Азимкулович

д.э.н., доцент кафедры «Маркетинг»
Ташкентского государственного экономического университета,
e-mail: eshmatov_84@mail.ru

Аннотация

В данной статье рассмотрены особенности цифровой трансформации в Узбекистане, ее влияние на формирование интеллектуальной организации, базирующейся на концепции самообучающейся организации, Приведена характеристика модели фирмы в форме PEST-атома, предложена формула интеллектуальной организации,

Ключевые слова: цифровая трансформация; адхократия; модель интеллектуальной организации; модель PEST-атома; формула интеллектуальной организации.

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда рақамли ўзгаришларнинг ўзига хос жиҳатлари, уларнинг интеллектуал ташкилотнинг шаклланишига таъсири кўриб чиқилиб, ўзини-ўзи ўргатиш тизими асосида олинган PEST-атом шаклидаги моделга таянган ҳолда интеллектуал ташкилотнинг моделига тавсиф келтирилган ҳамда уни ҳисоблаш формуласи таклиф этилган.

Калит сўзлар: Рақамли ўзгаришлар; адхократия; интеллектуал ташкилот модели; PEST-атом модели; интеллектуал ташкилотнинг формуласи.

Abstract

This article examines the features of digital transformation in Uzbekistan, its impact on the formation of an intellectual organization based on the concept of a self-learning organization, describes the company's model in the form of a PEST atom, and suggests an intellectual organization formula.,

Keywords: digital transformation; adhocracy; intellectual organization model; PEST atom model; intellectual organization formula.

ВВЕДЕНИЕ

Современная экономика переживает период активного внедрения технологий Индустрии 4.0, таких как искусственный интеллект, Интернет вещей (IoT), большие данные и автоматизация. Эти технологии становятся не только драйверами инноваций, но и обязательным условием для конкурентоспособности предприятий. Интеллектуализация процессов на предприятиях позволяет существенно снизить затраты, улучшить производительность и ускорить принятие решений. Цифровая трансформация способствует созданию «умных» систем управления, которые адаптируются к меняющимся условиям рынка в реальном времени.

Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН (AN DESA) опубликовал результаты исследования «UN E-Government Survey» за 2024 год «Укрепление цифровой трансформации для устойчивого развития», которое оценивает состояние электронного правительства в 193 странах членах ООН [1]. Если в рейтинге 2022 года Узбекистан занимал 69-место, то в 2024 он оказался на 63, впервые Узбекистан вошел в группу стран с очень высоким уровнем развития электронного правительства, повысившись из группы с высоким уровнем. Этот результат превзошел целевое значение 0,75, установленное в стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» на 2025 год [2].

Следуя национальной стратегии «Цифровой Узбекистан-2030», республика ставит перед собой цель экспортировать к 2030 году ИТ-услуги в объеме 5 млрд. долл., что в 14,5 раза больше, чем в 2023 году. Следует отметить, что две трети населения страны моложе 30 лет и обладает высоким уровнем грамотности и знанием иностранных языков. Это является подспорьем формирования интеллектуальной организации, о которой пойдет речь в данной статье.

АНАЛИЗ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Прототипом интеллектуальной организации явилась модели адхократической организации (от слова *ad hoc*-конкретно к данному случаю), предложенная Г.Минцбергом [3], который предложил использовать ее в аэрокосмических агентствах, авангардистских кинокомпаниях, инновационных предприятиях по производству опытных образцов сложного оборудования и нефтехимических компаниях. Такое ситуационное управление уже по своему происхождению оказалось противостоящим бюрократическому типу организационной культуры, который предлагает не от случая, к случаю, а универсальное применение классических принципов менеджмента.

Для того, чтобы использовать существующие методы принятия управленческих решений, в особенности, в условиях цифровизации, нужно уже иметь их в своем арсенале, поэтому уже происхождение самого термина предписывает адхократии «последнюю» ступень в последовательности стадий

жизненного цикла, точнее стадию, следящую за уже «пройденными» моделями организации (лидерской, иерархической и рыночной).

Непосредственным предшественником модели интеллектуальной организации явилось появление во второй половине XX века концепции самообучающейся организации (the learning organization), что явилось адекватным ответом на повышение роли информации в современной экономике. В самообучающейся организации в основу управления поведением работников положены не инструкции и правила, а обязательное и непрерывное обучение, закреплённое в организационных правилах и этических нормах, широко используются коллективные методы принятия решений (например, мозговой штурм), ориентированные на развитие личности методы управления персоналом (например, коучинг). В рамках концепции самообучающейся организации труд руководителя походит скорее на труд исследователя и конструктора, чем труд менеджера. Так, в ряду ролей бизнесменов вслед за предпринимателем и менеджером, появилась роль профессионала, который, с одной стороны, не рискует собственным капиталом, а с другой – не воспринимает повышение в должности как благо. Профессионал представляет фирме технологии и обеспечивает их полезное использование, а личностный рост рассматривает как повышение квалификации и освоение новых сфер своей деятельности. Поскольку в эпоху цифровой революции роль информации как фактора производства неуклонно растёт, то роль профессионала должна рассматриваться как ведущая.

Подготовку бизнесменов новой формации надо начинать ещё в школе. Для этого необходимо обеспечить каждый класс средней школы «компетентными, хорошо подготовленными, проникнутыми чувством социального долга и достойно оплачиваемыми» самостоятельными и творчески мыслящими учителями, а также провести бюрократизацию управления школьным образованием по примеру Финляндии [4].

На смену бесконечным и бессмысленным проверкам, готовности к проверкам готовности к проверкам и т.д., рейтингам школ, бесчисленным аттестациям учителей, которые позволяют лишь зафиксировать падение уровня школьного образования опыта лучших педагогов-новаторов, обмен опытом внутри школьных коллективов, наставничество и поощрение нововведений. Вместо введения универсальных стандартов в школьном образовании необходимо придать особое выражение облику каждой школы, поскольку основным препятствием к освоению знаний является отсутствие мотивации и интереса к освоению предметов у школьников.

Параллельно с концепцией адхократии, которая в строгом понимании представляет собой тип власти и соответствующий тип организационной структуры предприятия, выдающийся ирландский социолог Ч.Хэнди развивал концепцию четырех типов культуры. Среди них особенно выделялся тип культуры личности («культуры Диониса»), основными ценностями которой Ч.Хэнди справедливо полагает свободу мышления и действий, распоряжения

своим временем и творчество. По его мнению, это модель лучше всего подходит для организаций с творческим характером труда: университетов, научно-исследовательских контор, консультационных фирм [5].

Швед Лейф Эдвинссон начал с критики концепции самообучающейся организации. По его словам, концепция самообучающейся организации «напоминает студента-переростка, который засиделся на университетской скамье. Возможно, там он, в конечном счете, занят обучением ради самого процесса обучения» [6]. А потому на смену этой хорошо известной концепции в начале XXI века пришла модель интеллектуальной организации (The Thinking Organization), которая полностью вбирает в себя наряду с концепцией самообучающейся организации, биологическую концепцию организации, которая развивается по стадиям своего жизненного цикла, а также процесс капитализации знаний и формирования интеллектуального капитала. Наряду с вышеуказанными ключевыми признаками интеллектуальной организации, известно, что ее характеризуют либеральная организационная культура и сетевые принципы организационной структуры предприятия.

Наиболее точно охарактеризовал модель интеллектуальной организации в ряду четырех фундаментальных типов культуры Ф.Тромпенаарс. Согласно его терминологии, такая организация имеет культуру инкубатора (табл.1) [7].

Таблица 1.

Характеристики интеллектуальной организации с культурой типа инкубатора

Характеристики	Инкубатор	Семья	Эйфелева башня	Самонаводящаяся ракета
1. Отношение к власти	Власть у тех, кто работает творчески и обеспечивает прогресс	Статус приписывается могущественному “родителю”	Власть у высших руководителей, удаленных от рядовых сотрудников	Власть у тех, кто выносит наибольший вклад в реализацию проекта
2. Сотрудники	Коллеги по творческому процессу	Члены “семьи”	Человеческие ресурсы	Специалисты и эксперты
3. Отношение между сотрудниками	“Рассеянные”, спонтанные, вытекающие из творческого процесса	“Рассеянные” отношения к органичному целому, к которому принадлежит каждый	Конкретные, обусловленные ролью в регламентированных отношениях	Конкретные, обусловленные задачами в кибернетической системе
4. Мотивация	Участие в создании новых реалий	Удовлетворение от того, что вас любят и уважают	Продвижение по службе на более высокую должность	Оплата за качество и количество выполненной работы
5. Способ мышления и обучения	Ориентирован на процесс, основана на вдохновении, креативный	Интуитивный, целостный, направленный на исправление ошибок	Логичный, аналитический, вертикальный, рационально-эффективный	Направленный на решение задач, практический, междисциплинарный
6. Критика и конфликты	Критика должна улучшать творческие идеи	“Подставить другую щеку”, но не уступай в борьбе за власть	Критика нерациональности, арбитраж	Конструктивная критика и признании ошибок

Характеристики	Инкубатор	Семья	Эйфелева башня	Самонаводящаяся ракета
7. Методы изменений	Импровизация и настройка “на одну волну”	Курс меняет “отец”	Фирму меняют правила и порядки	Меняют задачи по мере изменения цели
8. Тип менеджмента	Менеджмент силой энтузиазма	Менеджмент по средствам	Менеджмент согласно должностной инструкции	Менеджмент по целям

Авторы идеи создания интеллектуальной организации вначале высказывали лишь основные идеи, ведущие в правильном направлении, но формирующие расплывчатый образ некоторой идеальной организации “Светлого будущего”, напоминающей утопической идеи [8,9]. В этих научных трудах подразумевался дуалистический подход, в рамках которого предполагался повсеместный переход от устаревшей классической организации к современной инновационной, что, по сути, ничего хорошего для практики менеджмента не дает, а напротив, может дискредитировать идею. Такой подход реализован, например, в статье О.Н.Альхименко, которая под интеллектуальной организацией понимает исключительно компанию, производящую интеллектуальный продукт, и ошибочно отождествляет концепцию интеллектуальной организации с концепцией самообучающейся организации [10].

Тромпенаарс не только охарактеризовал компоненты менеджмента интеллектуальной модели, но и охарактеризовал менеджмент в целом в рамках этой модели как “менеджмент силой энтузиазма”. Кроме того, он применил эту модель не только к микроуровню экономики (уровню фирмы), но и макроуровню экономики (уровню экономики страны). Поэтому появилась возможность взять скандинавский стиль и опыт менеджмента в качестве образца для развития интеллектуального менеджмента [11].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Переход от абстрактной концепции к конкретной модели требует использования некоторой модели внутренней среды фирмы, а также поиска сферы применения этой модели. Наиболее подходящей динамической, т. е. учитывающей специфику стадий жизненного цикла, моделью внутренней среды фирмы является модель PEST-атома [12]. В рамках этой модели культуре профессионала соответствуют технологии как фактор производства, относящийся к «ядру фирмы». Технологии определяют элемент «оболочки атома» - бизнес-процессы. Основным «витамином роста» по И.К. Адизесу для этой модели является интеграция (integrative), а доминирующей функцией руководства является обучение. Ключевыми терминами, по которым можно опознать модель, являются «динамичный проект, исследование и творчество» [13].

Модель интеллектуальной организации необходимо рассматривать в ряду других трех моделей: кланово-семейной с культурой лидера, иерархической с

культурой бюрократа и рыночной с культурой предпринимателя. В полном объеме она реализуется на стадии возрождения фирмы, следующей непосредственно за стадией зрелости на оптимальной траектории жизненного цикла фирмы, и позволяет фирме выйти на следующий виток спиралевидной траектории. Для ее осуществления необходимо провести бюрократизацию управления, поскольку бюрократическая культура противостоит культуре профессионалов. Кроме того, нужно поднимать статус и роль профессионалов в процессе управления фирмой и стимулировать инновационный подход к управлению. Отметим, что некоторые черты модели интеллектуальной организации должны быть воплощены уже на начальной «дородовой» стадии жизненного цикла, начинающейся с появления бизнес-идеи и заканчивающейся регистрацией юридического лица, и началом первых продаж. Современные фирмы (например, Додо-пицца, KFC) вводят обучение уже на дородовой стадии и допускают к обслуживанию потребителей только хорошо обученных сотрудников. Это обеспечивает успешный выход новых фирм на уже “занятый” другими рынок.

При использовании PEST-координат получим характеристики ядра модели интеллектуальной организации в сравнении в ряду четырех моделей фирмы (таблица 2).

Таблица 2.

Характеристики интеллектуальной организации в разрезе факторов ядра модели PEST-атома

№	Модель (стадия ЖЦО)	«Т» 0. Технологии, (ключевая компетенция)	«S» 1. Культура (ценности)	«Р» 2. Стратегия (девиз)	«Е» 3. Капитал
0	Интеллектуальная Т (дородовая стадия)	Уникальная бизнес-идея, акцент на инновациях. Менеджмент	Профессиональная (братская). Компетентность, рациональность, свобода и творчество, харизма	И-Интеллект* Информация *Идеи	Долгосрочный капитал для инвестиций. Чистая приведенная стоимость NPV
1	Клановая § (детство)	Мелкосерийная, акцент на продукт. Философия (этика)	Культура лидера (патерналистская). Преданность лидеру, человеческие отношения, фирменный патриотизм	Внедрение на рынок, «фирма — это я»	Достаточность капитала. Рентабельность продаж
2	Административная Р (юность)	Крупносерийная, акцент на сбыт. Право	Бюрократическая (формальная). Служение и порядок, стабильность и предсказуемость	Рост, «люди Являются частями машин»	Доступ к дешевому заемному капиталу. Оборачиваемость капитала
3	Кооперативная Е(зрелость)	Крупносерийная, непрерывная, акцент на стимулировании. Экономика	Предпринимательская (партнерская). Предприимчивость, командный дух, космополитизм	«Сбор урожая», «клиент-король»	Эффективное использование капитала. Рентабельность активов

Особого внимания требует формула интеллектуальной организации Ч.Хэнди, $ИЗ = Интеллект * Информация * Идеи$, предполагающая сочетание развитого интеллекта, достаточного для принятия управленческих решений объема информации и творческого отношения к делу.

Факторы ядра модели задают факторы оболочки PEST-атома, которые завершают построение модели интеллектуальной организации (табл. 3).

Следует подчеркнуть необходимость перехода от описательного варианта представления модели интеллектуальной организации к координатному варианту ее описания. Такой подход позволяет избежать использования синонимов при описании характеристик модели, обеспечить ее полноту и не избыточность характеристик.

Таблица 3.

**Характеристики интеллектуальной организации в разрезе факторов
оболочки модели PEST-атома**

№	Модель (стадия ЖЦО)	«Т» 4. Бизнес-процессы	«S» 5. Штат	«Р» 6. Структура (орг. + фин.)	«Е» 7. Власть (стиль управления)
0	Интеллектуальная Т (дородовая стадия)	Ориентация на инновации, гибкие бизнес-процессы	Компетентные работники (компетентность, самоорганизация и предвидение). Участие в управлении	Сетевая Центр инвестиций	Охлократия, (либеральный)
1	Клановая S (детство)	Ориентация на продукт, бизнес- процессы по схеме «звезда» замыкаются на лидере	Последователи лидера (ответственность, доверие и этика). Близость к лидеру	Линейная. Центр затрат	Автократия (автократический)
2	Административная Р (юность)	Ориентация на сбыт, стандартизованные бизнес-процессы	Исполнительные работники (правила и дисциплина). Продвижение по службе	Линейно- функциональная. Центр доходов	Бюрократия (бюрократический)
3	Кооперативная Е (зрелость)	Ориентация на клиента, стимулирование персонала и менеджмента	Мотивированные работники (экономический интерес и предприимчивость)	Матричная (функции- проекты или функции- продукты). Центр прибыли	Меритократия (демократический)

Несмотря на то, что, сложившийся лидерский тип национальной культуры, характерный для Узбекистана, максимально далеко находится культуры профессионалов (адхократической), типичной для скандинавских стран, в современном Узбекистане есть перспективы внедрения модели интеллектуальной организации в фирмах любой отрасли.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целом исследование модели интеллектуальной организации и перспектив ее внедрения в Узбекистане позволило сделать ряд выводов.

Модель интеллектуальной организации — это одна из моделей фирмы с организационной культурой профессионалов (адхократической) в фундаментальном наборе четырех типов культуры, наряду с семейно-клановой (лидерской) моделью, бюрократической (иерархической) и предпринимательской (рыночной). Эта модель занимает свое место в универсальном ряду эволюции типов моделей фирмы по стадиям жизненного цикла — стадию возрождения, а вовсе не описывает идеальную фирму, как ее представляет ряд авторов, или специфической моделью для организаций, работающих в отраслях с высокой долей интеллектуального труда.

Учитывая опыт З. Хашимова по реформированию торговли или братьев Х. Мамасаидовых, осуществляющих переворот в сознании молодежи и предпринимателей на базе самообучающейся организации, для перехода на второй виток спирали жизненного цикла. На стадии Возрождения, на наш взгляд, следует:

- провести дебюрократизацию управления;
- повышать статус и роль профессионалов в управлении, чтоб мотивировать молодых учиться у них;
- использовать бенчмаркинг для ориентации на лучшие образцы современного менеджмента;
- создать корпоративную базу научно-популярной литературы по менеджменту;
- активно использовать онлайн-курсы в обучении сотрудников;
- стимулировать творческое отношение к труду и создать Банк идей, для поощрения рационализаторских предложений;
- особое внимание уделять внедрению цифровых технологий, тем более, искусственного интеллекта, который определяет будущее любой страны.

Некоторые черты модели интеллектуальной организации проявляются уже на дородовой стадии жизненного цикла фирмы, которая также, как и стадия возрождения, характеризуется доминированием культуры профессионалов (адхократической). Поэтому можно рекомендовать использовать обучение руководящего состава фирмы и персонала уже на дородовой стадии жизненного цикла фирмы с акцентом на развитии исследовательских навыков, творческого мышления и формирования динамичных проектов, в соответствии с созданной конкретной моделью будущего бизнеса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Department of Economic and Social Affairs - <https://www.un.org/en/desa>
2. Указ Президента Республики Узбекистан “Об утверждении стратегии “Цифровой Узбекистан -2030” и мерах по ее эффективной реализации”, от 5 октября 2020 г.

3. Минцберг Г. Структура в кулаке: создание эффективной организации/пер.с англ.-СПб.:Питер, 2001. - с.431-481.
4. Переверзев Л.Б. Школа в кризисе нужен еще один спутник // Иностранная литература. -1985.- № 9. - с. 208.
5. Handy C. The Gods of mangement. - New York; Penguin Books, 1978.
6. Эдвинссон Л. Корпоративная долгота, Навигация в экономике, основанной на Знаниях. -М., 2005.-с.136.
7. Тромпенаарс Ф., Хампден -Тернер У. 4 типа корпоративной культуры / пер.с англ.-Минск: Попурри, 2012.
8. Хант Р., Базан Т. Как создать интеллектуальную организацию / пер.с англ.- М, 2002. -230с.
9. Рубинштейн М., Фирстенберг А. Интеллектуальная организация/пер.с англ.-М., 2003.
10. Алджименко О.Н. Интеллектуальная организация как фактор развития российской экономики // Вестник РЭУ. - 012.-№ 5. - С. 85-86.
11. Аренков И.А., Зябриков В.В., Телехов И.И. Скандинавские корни модели интеллектуальной организации // В сб- научных статей, Контуры будущего мировой экономики. -М.: РЭУ, 2017. -300с.-с.19-23.
12. Забриков В.В. Системный подход к моделированию внутренней среды фирмы // Проблемы современной экономики, СПб.: 2016 – N3.-С. 93–96.
13. Гройсберг Б., Ли Джеремайя, Прайс Джесси, Чэн Йо-цзюд. Руководство для лидера по корпоративной культуре // В сб. “Корпоративная культура”. Пер.с англ.-М.: Альпина Паблишер,2020-с. 7-40.
14. Предпринимательство и инновации; от предприятий к экосистемом / под общей ред.И.А. Аренкова, Е.А. Мидлер, Е.Г. Черновой-СПб.: Изд-во СПб ГЭУ, 2023-267 с.

RAQAMLI BIZNES MODELLARIDA DAROMAD DISPERSIYASINI BAHOLASH USULLARI

Muradov Rustamjon Sobitxonovich

Namangan muhandislik-texnologiya instituti professori, DSc.,

E-mail: rustamjonmuradov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholash usullari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy raqamli iqtisodiyotda kompaniyalar uchun daromadlar barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola doirasida daromad dispersiyasini tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy usullar va ular asosida qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'siri o'rganiladi. Amaliy misollar orqali usullarning samaradorligi va qo'llashning afzalliklari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Raqamli biznes modellari, daromad dispersiyasi, baholash usullari, raqamli iqtisodiyot, tahlil.

Abstract

The article examines methods for evaluating income dispersion in digital business models. In the modern digital economy, ensuring income stability is a critical aspect for companies. The study explores key methods for analyzing income dispersion and their impact on decision-making processes. Practical examples are used to analyze the efficiency and advantages of these methods.

Keywords: Digital business models, income dispersion, evaluation methods, digital economy, analysis.

Аннотация

В статье рассматриваются методы оценки дисперсии доходов в цифровых бизнес-моделях. В условиях современной цифровой экономики обеспечение стабильности доходов является важным аспектом для компаний. В рамках статьи изучены основные методы анализа дисперсии доходов и их влияние на процесс принятия решений. Эффективность и преимущества применения методов анализируются на основе практических примеров.

Ключевые слова: Цифровые бизнес-модели, дисперсия доходов, методы оценки, цифровая экономика, анализ.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning tezkor rivojlanishi biznes modellarini tubdan o'zgartirdi. An'anaviy biznes modellarida daromad oqimlari nisbatan barqaror bo'lsa, raqamli biznes modellarida daromadning o'zgaruvchanligi yuqori ekanligi kuzatiladi. Bu, bir tomondan, bozordagi talab va taklifning tezkor o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, raqamli platformalar va texnologiyalarning murakkab tabiatidan kelib chiqadi. Shuning uchun raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholash usullarini ishlab chiqish va qo'llash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Daromad dispersiyasi biznes faoliyatining muhim moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, kompaniyaning daromad oqimlaridagi o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Dispersiya statistik tahlil usullari yordamida hisoblanadi va u daromadning o'rtacha qiymatidan qanchalik chetlanishini o'lchash uchun ishlatiladi. Ushbu matematik ko'rsatkich raqamli biznes modellarini tahlil qilishda quyidagi muhim jihatlarni aniqlash imkonini beradi:

Barqarorlikni baholash. Daromad dispersiyasi kompaniyaning moliyaviy barqarorligini o'lchashda asosiy indikator hisoblanadi. Agar dispersiya past bo'lsa, bu daromadning nisbatan barqaror ekanligini bildiradi.

Risklarni aniqlash. Yuqori dispersiya daromadning katta o'zgarishlarga duchor bo'lishi ehtimolini ko'rsatadi, bu esa biznes qarorlar qabul qilish jarayonida ehtiyotkorlikni talab etadi.

Investitsion salohiyatni baholash. Investorlar uchun daromad dispersiyasi kompaniyaning potensial rentabellik darajasini ko'rsatib beradi. Kichik dispersiya xavfni kamaytiradi va investitsion jozibadorlikni oshiradi.

Dispersiya – bu ma'lum bir ma'lumotlar to'plamidagi o'zgaruvchanlik darajasini ifodalaydi.

Daromad dispersiyasi – jamiyatdagi yoki guruhdagi shaxslarning daromadlari qancha farq qilishini ko'rsatadi.

Matematik nuqtai nazardan, daromad dispersiyasi quyidagicha aniqlanadi

$$\sigma^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2,$$

bu yerda,

x_i – daromadning individual qiymatlari,

$\bar{x}$ – daromadning o'rtacha qiymati,

n – kuzatuvlar soni.

Ushbu formuladan foydalanib, daromad oqimlarining o'zgarish darajasi va asosiy tendensiyalarni aniqlash mumkin. Shuningdek, dispersiyani hisoblashda vaqt qatori tahlilidan foydalanish raqamli biznes modellari uchun yanada aniqroq prognozlar beradi. Masalan, **Autoregressive Integrated Moving Average** yoki **Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity** modellari kabi usullar daromadning vaqt bo'yicha o'zgarishini model qilish uchun keng qo'llaniladi. Shunday qilib, raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini tahlil qilish nafaqat moliyaviy barqarorlikni oshirish, balki risklarni minimallashtirish va samarali strategiyalarni ishlab chiqishga zamin yaratadi. Mazkur maqola doirasida ushbu usullarni qo'llash amaliyoti va ularning biznes jarayonlariga ta'siri kengroq yoritiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholash usullari bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish ushbu mavzuni chuqurroq anglashga yordam beradi. Engle R. F. (1982) tomonidan taklif etilgan model dispersiyani vaqtga bog'liq ravishda baholash usulini taqdim etadi. Bu model raqamli biznes modellarida moliyaviy o'zgaruvchanlikni tahlil qilish uchun keng qo'llaniladi [1]. Hamilton J. D.

(1994) vaqtli qatorlar tahlilining nazariy asoslari va uni raqamli biznes modellarida qo'llash usullari haqida batafsil ma'lumot beradi. Ushbu kitobda dispersiya tahlilining matematik asoslarini chuqur tushunish uchun muhim manba hisoblanadi [2]. Anderson C. (2006) tomonidan yozilgan manba raqamli biznes modellarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Unda daromad oqimlarining diversifikatsiyasi va dispersiyasini kamaytirish strategiyalari bayon etilgan [3]. Varian H. R. (2010) raqamli iqtisodiyotdagi biznes modellar va ularning moliyaviy tahlil metodlari haqida batafsil ma'lumot bergan. Muallif daromad oqimlarining statistik xususiyatlarini baholash usullarini ko'rib chiqadi [4]. Brynjolfsson E. va McAfee A. (2014) o'z tadqiqot ishlarida raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va texnologik innovatsiyalarning daromad dispersiyasiga ta'siri haqida keng qamrovli tahlil keltirilgan. Ushbu tadqiqotda vaqtli qatorlar tahlili va prognozlash metodlarining ahamiyati muhokama qilingan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholash bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish, matematik modellashtirish, statistik va vaqtli qatorlar tahlili metodologik yondashuvlardan foydalaniladi.

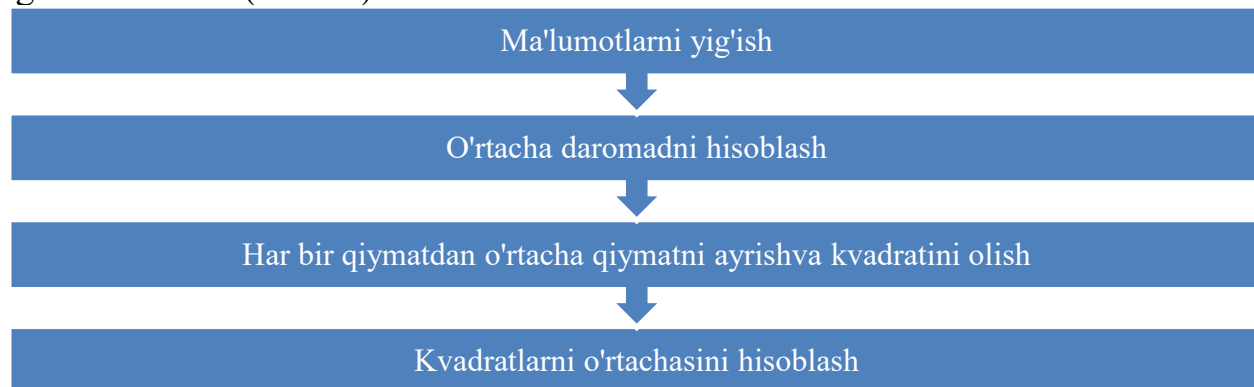
Tadqiqot modelini ishlab chiqish

Tadqiqot uchun mos modelni ishlab chiqish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Daromad dispersiyasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash (masalan, foydalanuvchilar soni, xizmatlar narxi, reklama daromadlari);
- Statistik modellar va iqtisodiy matematik usullarni tanlash;
- Model parametrlarini baholash va ularni validatsiya qilish.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini hisoblash bosqichlari quyidagilardan iborat (1-rasm).

1-rasm. Daromad dispersiyasini hisoblash bosqichlari¹

Dispersiya natijasi quyidagilar uchu muhim hisoblanadi:

A) Daromad tengsizliklarini tahlil qilish. Yuqori dispersiya – daromadlar o'rtasidagi farq katta ekanligini bildiradi. Past dispersiya – daromad tengligi yuqoriligini ko'rsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi

B) Ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni rejalashtirish. Hukumat va tashkilotlar daromad tengsizligini kamaytirish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqishadi.

C) Riskni baholash. Korxonalar va investitsiya tahlilchilari dispersiyani riskni baholash vositasi sifatida qo'llashadi.

Raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholash bo'yicha asosiy natijalar sifatida quyidagilarni olish mumkin:

a) Dispersiya tahlilining samaradorligi. Raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholashda qo'llanilgan metodlar (masalan, statistik tahlil, vaqt qatori modellari, ARIMA yoki GARCH) daromad oqimlarining o'zgarish dinamikasini aniqlashga imkon beradi. Natijada, biznes uchun risklar va barqarorlik darajasi haqida aniqroq ma'lumot olinadi.

b) Risklarni minimallashtirishga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqish. Daromad dispersiyasini tahlil qilish orqali biznes uchun xavf darajasini kamaytirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqiladi. Masalan, daromadning yuqori dispersiyasiga ega yo'nalishlarni aniqlash va ularni diversifikatsiya qilish.

c) Investitsion qarorlarni qo'llab-quvvatlash. Tadqiqot natijasida raqamli biznes modellari uchun daromad dispersiyasini hisoblashning samarali usullari ishlab chiqiladi va bu investorlarga xavf va rentabellik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga yordam beradi.

d) Platformalar o'rtasidagi taqqoslash. Tahlil natijasida turli platformalarning daromad dispersiyasi bo'yicha ko'rsatkichlari solishtiriladi. Bu natija kompaniyalarga qaysi platformalar barqarorroq yoki xavfliroq ekanligini ko'rsatadi.

e) Modelga mos keluvchi tahlil usulini aniqlash. Tadqiqot davomida qaysi matematik yoki statistik model (masalan, GARCH modeli yoki vaqt qatori tahlili) raqamli biznes modellariga mos kelishi aniqlanadi. Bu keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

f) Amaliyotga tatbiq qilish tavsiyalari. Olingan natijalarga asoslanib, kompaniyalarga daromad dispersiyasini kamaytirish uchun qo'llash mumkin bo'lgan konkret choralar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu o'z ichiga risklarni boshqarish strategiyalarini va resurslarni samarali taqsimlash yo'llarini oladi. Masalan, bozordagi oltita savdogarning kunlik daromadlari haqidagi statistik ma'lumot (AQSH dollari hisobida) ushbu {100, 150, 200, 250, 300, 350} ko'rinishda berilgan bo'lsin.

Daromadlar dispersiyasini baholaymiz va xulosa chiqaramiz. Demak, o'rtacha daromad

$$\bar{x} = 225\$,$$

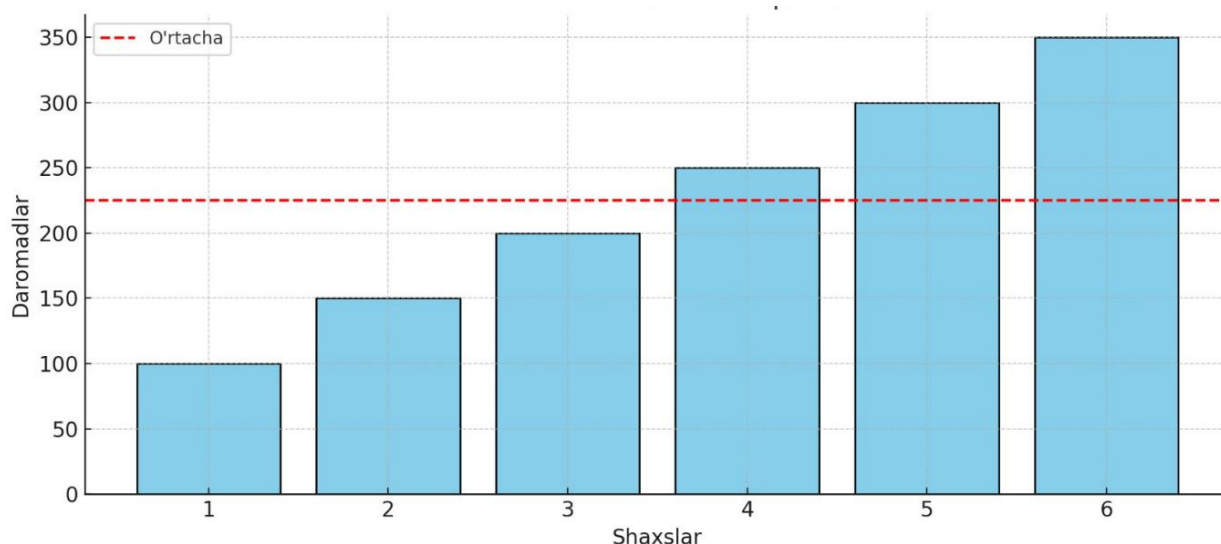
kvadratlar yig'indisi

$$\sum_{i=1}^6 (x_i - \bar{x})^2 = 87500\$,$$

dispersiya

$$\sigma^2 = 14583,33\$.$$

Endi ushbu hisob-kitoblar asosida quyidagi grafikni hosil qilamiz (2-rasm.)

2-rasm. Daromadlar taqsimoti¹

Ushbu grafikdagi qizil chiziq o'rtacha daromadni ko'rsatadi. Demak, savdogarlarning daromadlarida dispersiya yuqori, bu daromadlarning keng tarqoq ekanligini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot raqamli biznes modellarida daromad dispersiyasini baholashning nazariy va amaliy ahamiyatini yoritdi. Statistik tahlil va vaqt qatori modellarini qo'llash orqali daromad oqimlarining o'zgaruvchanligi samarali ravishda o'lchanishi mumkinligi aniqlangan. Natijada, bu usullar raqamli biznesning moliyaviy barqarorligini oshirish va xavflarni samarali boshqarish imkonini beradi. Yuqoridagilar asosida kelgusida quyidagi takliflarni berish mumkin:

1. Matematik modellarni kengroq qo'llash. ARIMA, GARCH va boshqa statistik modellarni tadqiqot va amaliyotda kengroq tatbiq etish tavsiya etiladi. Bu daromad prognozlarini aniqroq qilishga yordam beradi.
2. Platformalarning diversifikatsiyasiga e'tibor qaratish. Daromad dispersiyasini kamaytirish uchun biznes modellarini diversifikatsiya qilish, ya'ni bir nechta raqamli platformalarda faoliyat yuritishni rag'batlantirish lozim.
3. Risklarni boshqarish bo'yicha strategiyalar. Yuqori dispersiyaga ega segmentlarni aniqlab, ularda xavflarni minimallashtirish bo'yicha choralar ko'rish kerak.
4. Raqamli biznes modellarining daromad o'zgaruvchanligini muntazam tahlil qilish va yangi natijalarni monitoring qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Engle, R. F. (1982). "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of UK Inflation." *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
2. Hamilton, J. D. (1994). *Time Series Analysis*. Princeton University Press.

¹ Muallif ishlanmasi

3. Anderson, C. (2006). *The Long Tail: Why the Future of Business Is Selling Less of More*. Hyperion.
4. Varian, H. R. (2010). *Intermediate Microeconomics: A Modern Approach*. W. W. Norton & Company.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
6. Choi, J. J., & Meek, G. K. (2011). *International Accounting*.
7. Tapscott, D. (1996). *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*.
8. Kohavi, R., & Longbotham, R. (2017). *Online Controlled Experiments and A/B Testing*.
9. McKinsey Global Institute (2016). *Digital Globalization: The New Era of Global Flows*.
10. Silver, N. (2012). *The Signal and the Noise: Why So Many Predictions Fail—but Some Don't*.

KICHIK VA O'RTA BIZNESNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA HUDUDLARNI IQTISODIY SALOHİYATIDAN FOYDALANISH

Salimov Baxtiyor Tadjievich

TDIU, “Yashil iqtisodiyot” kafedrası professori, i.f.d.

Salimov Bahodir Baxtiyorovich

TDIU, tadqiqotchi

Salimov Sherzod Baxtiyorovich

TDIU, tadqiqotchi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston sharoitida kichik va o'rta biznesda (KO'B) innovatsion faoliyatni rivojlantirishning hududiy iqtisodiy imkoniyatlari, xususiyatlari va innovatsion omillari tahlil etilgan. Hududlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi integral indekslar aniqlangan va shu indekslar yordamida hududlar kesimida KO'Bda innovatsion faoliyatni rivojlanishida imitatsion innovatsiyalardan foydalanish imkoniyatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: Kichik biznes, o'rta biznes, iqtisodiy imkoniyat, innovatsiya, imitatsion innovatsiya, mustaqil innovatsiya, indeks, integral indeks, texnologik innovatsiya, innovatsion faoliyat, hududning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi.

Аннотация

В статье анализируются экономические условия, особенности и факторы регионального развития инновационной деятельности малого и среднего бизнеса (МСБ). Определены и проанализированы частные и интегральные индексы, определяющие уровень экономического развития регионов, и возможности инновационного развития МСБ в регионах с использованием имитационной инновации.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, экономические возможности регионов, инновации, имитационные инновации, независимые инновации, инновационная деятельность, индекс, интегральный индекс, технологические инновации, уровень экономического развития региона.

Annotation

The article analyzes regional economic opportunities, characteristics, and innovative factors of the development of innovative activities in small and medium-sized businesses (SMEs) in Uzbekistan. Integrated indices representing the level of economic development of the regions have been determined, and with the help of these indices, the possibilities of using imitative innovations in the development of innovative activity in SMEs in the region have been determined.

Keywords: Small business, medium business, economic opportunity, innovation, imitative innovation, independent innovation, index, integral index, technological innovation, level of economic development of the region, innovative activity.

KIRISH

Kichik va o'rta biznes korxonalari samaradorligini, mahsuloti sifati va raqobatdoshligini oshirishda innovatsion faoliyatni yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yangi mahsulot va xizmatlar turini yaratish, yangi texnologik jarayonlarni ishlab chiqish va ishlab chiqarishga joriy qilish KO'B korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Hududlarning moddiy va mehnat resurslarini iqtisodiy faoliyatga jalb qilish, mehnat unumdorligini oshirish hamda korxona faoliyatini boshqarishni takomillashtirish bilan bog'liq zaxira imkoniyatlar innovatsion faoliyat bilan bog'liq. Hududlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi kichik biznes korxonalarining innovatsion rivojlanishining omili desak bo'ladi. Hududlarning iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqib, kichik biznes korxonalarini innovatsion rivojlantirishda imitatsion innovatsiyalardan foydalanish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Respublikamizda korxonalarni kichik biznesga ajratishda bitta mezonidan foydalaniladi – tovar aylanmasi mezoni, ishchilar soniga chegara yo'q, firmalar ortiqcha ishchi olib firma daromadini o'zgartirishi mumkin. Ikkinchi mezon sifatida ishchilar soni mezoni kiritilsa, maqsadga muvofiq (Salimov Sh.B., 2020), sanoat kompleksida kichik innovatsion korxonalarni innovatsion rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish orqali rivojlantirish sanoat kompleksini innovatsion rivojlantirishda muhim o'rin tutadi (Bulanova Ye.V., Somenkova N.S., Yagunova N.A., 2020; Bokayev B., Issenova A., 2022), kichik va o'rta biznes sektorini innovatsion rivojlantirishda qo'shilgan qiymatga yo'naltirilgan holda rivojlantirish samaradorlikni oshirishga olib keladi (Biryukov V.V., Romanenko, Ploskonosova, 2016). Texnologik innovatsiyalarni innovatsiyada qatnashuvchi subyektlarga qaraganda uch turga bo'lish mumkin: mustaqil innovatsiyalar, imitatsion innovatsiyalar va birgalikda ishlab chiqariladigan innovatsiyalar (Syuy Xueychjuin, 2012). O'zbekistonda yangi tashkil etiladigan kichik biznes korxonalari asosan past texnologik mahsulotlar ishlab chiqaradi (O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati, 2022). Texnologik innovatsiyalar boshqarilishiga qarab texnologik boshqariladigan va bozor tomonidan boshqariladigan turlarga bo'linadi (Gumerova G.I., Shaymiyeva E.Sh., 2012). Rossiya Federatsiyasida 64 ta kichik biznes vakillari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma ko'ra sanoat sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalarning 79% texnologik innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilgan, 29% tashkiliy innovatsiyalarni, 18% marketing innovatsiyalarini (Titov B., 2018). Innovatsion rivojlanish sharoitida kichik va o'rta biznesni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi (Kookueva V., Tsertseil J., 2022).

METODOLOGIYA

Tadqiqot ishini bajarishda kuzatish, ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, taqqoslash, indeks, integral indeksni hisoblash formulalari, mahalliy va xorijiy

olimlarning hududlar iqtisodiyotini va kichik biznes korxonalarini hududiy rivojlantirish bo'yicha iqtisodiy qarashlari, sohadagi muammolar va ularning yechimlari bo'yicha izlanishlari hamda sohaga doir qonuniy va me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganilib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasida korxonalarni kichik biznes toifalariga ajratishda bitta mezondan foydalaniladi – bu tovar aylanmasi. Tovlar aylanmasi bir milliard so'mgacha bo'lsa, mikrofirma, 10 milliardgacha – kichik korxona va 100 milliardgacha bo'lsa, o'rta korxona hisoblanadi. Bu yerda ishchilar soniga chegara yo'q, firmalar ortiqcha ishchi olib, firma daromadini o'zgartirishi mumkin. Ikkinchi mezon sifatida ishchilar soni mezonini kiritilsa, bizning fikrimizcha, maqsadga muvofiq bo'lardi. Ishchilar soni mezonini belgilashda Yevropa Ittifoqi davlatlari tajribasidan foydalanilsa, o'rinli bo'lardi: 1-10 gacha mikrofirma, 11-50 gacha kichik biznes va 51-250 gacha o'rta biznes[5].

KO'Bning faoliyat sohalari bo'yicha asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lsak, 1-jadvalda KO'Bning YAIMdagi ulushi 2023-yilda 51,2 % ni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 0,4% ga kamaygan, sanoatdagi ulushi esa 26,9 %ni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 0,9% ga oshgan. Umuman, o'sish yana investitsiyalarda (3,5%), qurilishda (3,2%), importda (1,2%) va biroz bandlikda (0,2%) kuzatish mumkin. Qolgan barcha sohalarda kamayish sodir bo'lgan. Eng yuqori kamayish eksportda (-2,2 %) va xizmatlarda (-1,7%) sodir bo'lgan.

Bunga qaramasdan, kichik biznes o'zining katta ulushini qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida (94,8 %), qurilishda (74,7 %), chakana savdoda (83,8%), bandlikda (74,1%), investitsiyalarda (51,4%) va YAIMda (51,2%) saqlab qolmoqda. KO'Bda mehnat unumdorligi bandlar soniga ko'ra, kishi boshiga 2023-yilda ishlab chiqarilgan mahsulot 17,2 mln so'mni tashkil qilgan bo'lsa, bu o'tgan yildagi 14,2 mln so'mga nisbatan 121,1% ga o'sgan. Innovatsion mahsulot ishlab chiqarish esa 2023-yilda 1,13 mln so'mga teng bo'lgan bo'lsa, o'tgan yildagi 1,06 mln so'mga nisbatan 106,6% ga o'sgan. Bugungi kunda ham KO'B mamlakatni iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda (1-jadval).

1-jadval

2023-yilda kichik biznesning faoliyat sohalari ko'rsatkichlari, foizda

Ko'rsatkichlar	2022-yil	2023-yil	2023-yil 2022-yilga nisbatan o'zgarishi
YAIM	51,6	51,2	-0,4
Sanoat	26,0	26,9	0,9
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	94,8	94,8	uzgarmagan
Investitsiyalar	47,9	51,4	3,5
Qurilish	71,5	74,7	3,2
Chakana savdo	84,7	83,8	-0,9
Xizmatlar	49,4	47,7	-1,7
Eksport	31,2	29,0	-2,2
Import	49,5	50,7	1,2
Bandlik	74,4	74,1	-0,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida.

KO‘B korxonalari samaradorligi va raqobatdoshligini oshirishda innovatsion faoliyatni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yangi mahsulot va xizmatlar turini yaratish, yangi texnologik jarayonlarni ishlab chiqish va ishlab chiqarishga joriy qilish KO‘B korxonalari barqaror rivojlanishining eng muhim omili bo‘lib qolmoqda. Mahsulotlarning sifati va raqobatbardoshligini oshirish, moddiy va mehnat resurslarini iqtisod qilish, mehnat unumdorligini oshirish hamda korxona faoliyatini tashkil etish va boshqarishni takomillashtirish bilan bog‘liq zaxira imkoniyatlar innovatsion faoliyat bilan bog‘liq.

AQSHda olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, KO‘Bda ishchi boshiga olib qaraganda katta biznesga nisbatan 16 barobar ko‘p patentlar yaratiladi [6]. Xitoy Xalq Respublikasida (XXR) patentlarning 85%, texnik yangiliklarning 75% va yangi mahsulotlarning 80% KO‘Bga tegishli [3].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligining ma‘lumotlariga ko‘ra, 2022-yilda sanoat sohasida 18892ta kichik biznes korxonalari tashkil etilgan bo‘lsa, ular asosan past texnologik mahsulotlar ishlab chiqargan [7] — non, qandolat, trikotaj mahsulotlari, ustki buyumlar, mebel va temirdan tayyorlangan mahsulotlar ishlab chiqargan; xizmatlar sohasida oshxonalar, ta‘lim muassasalari va yuk tashish bo‘yicha korxonalar tashkil topgan, savdoda esa asosan dukanlar tashkil topgan. Shu sababli KO‘Bda innovatsion faoliyatni rivojlantirishning shart-sharoitlarini o‘rganish va innovatsion mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlaridan keng foydalanish bo‘yicha tavsiyalar berish muhim ahamiyat kasb etadi.

KO‘B korxonalari innovatsion faoliyatni kiritish orqali mahsulot sifatini oshiradi, narxni pasayishiga va eng muhimi, foydani oshirishga imkoniyat yaratadi [1]. Innovatsion faoliyat KO‘B korxonalarining texnik bazasini kuchaytirishni, malakali kadrlarni jalb qilishni, innovatsion infratuzilma elementlaridan samarali foydalanishni va innovatsiyalardan foydalanishni faollashtiradigan boshqaruv tizimini shakllantirishni taqozo qiladi. Odatda sanoat korxonalari texnologik, tashkiliy va marketing innovatsiyalarni joriy qilishga e‘tibor beradi [1].

Mustaqil innovatsiyada ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni korxona o‘zi amalga oshiradi va bu ishlarni amalga oshirish katta riskka borishni va katta xarajat qilishni talab qiladi. Mustaqil innovatsion faoliyat bilan ko‘p hollarda yuqori iqtisodiy salohiyatga va imkoniyatga ega bo‘lgan yirik kompaniyalar shug‘ullanadi. KO‘B korxonalarida katta investitsiya qo‘yish imkoniyatlari cheklanganligini e‘tiborga olsak, ular innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishda imitatsion innovatsiyalardan foydalanishi maqsadga muvofiq. Bu risklarni va xarajatlarni kamayishiga olib keladi. Imitatsion innovatsiyalarda korxona to‘g‘ridan-to‘g‘ri ilg‘or texnologiya va uskunalarni huquqiy asosda rivojlangan davlatlardan sotib oladi va ularni modernizatsiyalash va takomillashtirish ishlarini olib boradi [4]. Bu model texnologik innovatsiyalarni joriy qilishning oddiy usuli hisoblanadi. KO‘B korxonalari innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishda imitatsion innovatsiyalardan foydalanishi o‘z mahsuloti raqobatbardoshligini bosqichma-bosqich oshirishga imkoniyat yaratadi va shu bilan birga, innovatsion texnologik jarayonlarni va birlamchi innovatsiyadan o‘tgan mahsulotlarni takomillashtirish ishlarini yaxshi

yo'lga qo'yishi mumkin, hamda keyinchalik o'zining innovatsion mahsulotini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida KO'B korxonalarining innovatsion faoliyat bilan shug'ullanishda imitatsion innovatsiyalardan foydalanishiga hududlarning iqtisodiy va innovatsion salohiyatining rivojlanganlik darajasi muhim o'rin tutadi. Rivojlangan hududlarda korxonalar o'rtasida kooperatsion aloqalar yaxshi rivojlangan, mutaxassis kadrlarni jalb etish imkoniyati bor, mavjud oliy ta'lim tashkilotlari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan aloqalar qilish imkoniyati keng. Hududlar markazlarida ilmiy tadqiqot institutlari, universitetlar, texnoparklar va boshqa innovatsion infratuzilma elementlari mavjud bo'lishi KO'B korxonalarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishga yaxshi sharoit yaratadi. Hududning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini quyidagi ko'rsatkichlar belgilaydi:

- Yalpi hududiy mahsulotning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi (YAIM) ulushi, aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot;
- Sanoat mahsulotining mamlakat sanoat mahsulotidagi ulushi, aholi jon boshiga hududiy sanoat mahsuloti;
- Kichik biznes subyektlari tomonidan hududlar kesimida ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti;
- Hududlar kesimida kichik biznes korxonalari tomonidan eksport qilingan tovarlar miqdori;
- Hududlar kesimida faoliyat yuritayotgan KO'Bning innovatsion mahsuloti;
- Hududdagi investitsion faollik darajasi;
- Jalb qilingan xorijiy investitsiyalar. Ishlab chiqarilgan YAIM mahsuloti 2023-yilda joriy narxlarida 1066569.0 mlrd so'mni tashkil etgan, o'tgan yilga nisbatan real o'sish 6% ga teng (2-jadval).

2-jadval

Hududlar kesimida YAHM, (2023-yil)

№	Hududlar	YAHM (mlrd.so'm)	YAIMda hududlar ulushi (% da)	Aholi jon boshiga YAHM (ming.so'm)	Indeks
1.	O'zbekiston Respublikasi YAIM	1066569,0	100%	29291,4	1,0
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	32916,1	3,1	16545,8	0,6
	Viloyatlar				
3.	Andijon	68223,3	6,4	20313,6	0,7
4.	Buxoro	53232,3	5,0	26262,9	0,9
5.	Jizzax	33323,3	3,1	22342,1	0,8
6.	Qashqadaryo	58404,5	5,5	16585,1	0,6
7.	Navoiy	81943,2	7,7	76913,1	2,6
8.	Namangan	47112,6	4,4	15539,5	0,5
9.	Samarqand	74115,3	6,9	17801,6	0,6
10.	Surxondaryo	40909,8	3,8	14395,7	0,5
11.	Sirdaryo	21549,9	2,0	23804,2	0,8
12.	Toshkent viloyati	107918,1	10,1	35703,7	1,2
13.	Farg'ona	65781,0	6,2	16367,9	0,6
14.	Xorazm	36916,5	3,5	18674,9	0,6
15.	Toshkent shaxri	181859,6	17,1	60648,2	2,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida.

Aholi jon boshiga YAIM hajmi ko'rsatgichi hududlar bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan, (Toshkent shahrini e'tiborga olmaganda) Toshkent viloyatining bu ko'rsatgichi Surxondaryo viloyatinikidan 2,5 barobarga, Namangan viloyatinikidan 2,3 barobarga, va Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlarinikidan 2 barobardan ko'p. Shunga yarasha aholi daromadlari ham keskin farq qiladi. Aholi jon boshiga sanoat mahsulotini qaraganimizda, bu ko'rsatgich ham hududlar kesimida bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan, (Toshkent shahri va Navoyi viloyatini e'tiborga olmaganimizda), Andijon viloyatining bu ko'rsatgichi Surxondaryo viloyati ko'rsatgichidan 7,1 barobarga, Namangan viloyatinikidan 3,2 barobarga va Qashqadaryonikidan 2,7 barobarga ko'p. Bu ko'rsatgich ham oqibatda aholi daromadlarining keskin farq qilishiga sabab bo'ladi, deb aytish mumkin.

Hududlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi yalpi hududiy mahsulotni hududlar kesimida qaraymiz (3-jadval). Shuni ta'kidlash kerakki, hududlar bo'yicha YAIMlarning yig'indisi miqdori respublika YAIM miqdoridan kam, chunki hududlarga bo'linmaydigan O'zbekiston temir yo'llari, havo yo'llari va boshqa shunga o'xshash ta'minotlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar YAIMlarda hisobga olinmagan.

Eng ko'p YAIM Toshkent shahrida ishlab yaratilgan, uning mamlakat YAIMdagi ulushi 17,1 %ga teng, undan keyin Toshkent viloyati – 10,1 %, Navoyi – 7,7 % va Samarqand – 6,9 %. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Xorazm hududlarida bu ko'rsatkich 3,5 %dan oshmaydi. Sirdaryo hududida bu ko'rsatkich juda past bo'lib, u 2% ga teng. Navoyi hududining aholi jon boshiga YAIMi eng yuqori bo'lib, u 76913,1 ming so'mga teng. Indeksi esa o'rtacha respublika indeksidan 2,6 barobarga ko'p. Xuddi shunday Toshkent shahriniki (60648,2 ming so'm), indeks – 2,1ga va Toshkent viloyatiniki (35703,7 ming so'm), indeks – 1,2 barobarga ko'p. Qolgan hududlarning indeks ko'rsatkichlari respublika ko'rsatkichidan ancha past.

2023-yilda jami 655,8 trln so'mlik sanoat mahsuloti ishlab chiqarilgan (3-jadval), bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 106,0 % ga oshgan. Sanoat ishlab chiqarish tarkibida eng katta ulush qayta ishlash sanoatiga to'g'ri keladi – 84,4%, uning hajmi 553,3 trln so'mni tashkil etgan. Hududlar kesimida sanoat mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha Toshkent shahri yetakchi bo'lib, uning mamlakat sanoat mahsulotidagi ulushi 17,1%ga teng. Bu ko'rsatkich Toshkent (16,1%), Navoyi (15,3 %) va Andijon (11,3%) hududlarida ham ancha yuqori. Jizzax (3,3 %), Namangan (3,2 %), Surxondaryo (1,3 %), Sirdaryo (2,3 %) hududlarda bu ko'rsatkich juda past (4-jadval). Bu hududlarda sanoat rivojlanishi orqada qolmoqda va shu sababli bu hududlarda sanoatni rivojlantirish dolzarb hisoblanadi deb qarash mumkin.

Sanoatning rivojlanishi boshqa tarmoqlarning rivojlanishida, ijtimoiy sohaning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Sanoat sohasi innovatsion g'oyalar manbai hisoblanadi, sanoat sohasida innovatsion g'oyalar moddiylashuv bosqichlarini o'taydi, innovatsion mahsulotga aylanadi va tarmoqlar bo'yicha tarqaladi. Sanoat sohasi bo'yicha innovatsion mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish sanoat mahsulotlari raqobatbardoshligini va eksport imkoniyatini oshiradi, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

3-jadval

O'zbekiston respublikasida 2023-yilda hududlar kesimida sanoat maxsulotlari ishlab chiqarish

№	Hududlar	Hududiy sanoat i/ch. (mlrd. so'm)	Sanoatni hududlar bo'yicha ulushi (% da)	Sanoat aholi jon boshiga (ming.so'm)	Indeks
1.	O'zbekiston Respublikasi	655800,0	100,0	18011,0	1,0
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	18803,1	3,2	9451,4	0,5
	Viloyatlar				
3.	Andijon	73579,3	11,3	21908,0	1,2
4.	Buxoro	31633,9	5,5	15607,3	0,9
5.	Jizzax	19000,6	3,3	12739,6	0,7
6.	Qashqadaryo	28259,6	4,4	8024,9	0,4
7.	Navoiy	101594,8	15,3	95361,7	5,3
8.	Namangan	20826,5	3,2	6869,3	0,4
9.	Samarqand	32676,8	5,3	7848,6	0,5
10.	Surxondaryo	8745,4	1,3	3077,5	0,2
11.	Sirdaryo	15190,7	2,3	16779,6	0,9
12.	Toshkent viloyati	105762,5	16,1	34990,5	2,0
13.	Farg'ona	36661,2	5,5	9122,2	0,5
14.	Xorazm	21167,9	3,4	10707,9	0,6
15.	Toshkent shaxri	123628,3	18,7	41228,9	2,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

O'zbekistonda 2023-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan 176523,9 mlrd so'mlik sanoat mahsuloti ishlab chiqarilgan, bu jami sanoat mahsulotining 26,9% ni tashkil etadi. Bu ko'rsatgich o'tgan yilga nisbatan 122,5% ga oshgan (4-jadval).

Hududlar kesimida jami ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti tarkibida kichik biznesning ulushini ko'rganimizda, eng ko'p ulushga ega bo'lgan hududlarga Farg'ona (49,2%), Surxondaryo (47,3%), Namangan (47,2%), Samarqand (44,6%) viloyatlarini va Toshkent shahrini (37,8%) kiritish mumkin. Eng kam ulush Xorazm (16,3%) va Navoiy (7,7%) viloyatlarida kuzatiladi.

Eng ko'p sanoat mahsuloti ishlab chiqarish Toshkent shahriga (46771,8 mlrd so'm), Toshkent (25110,2 mlrd so'm), Farg'ona (18054,2 mlrd so'm), Andijon (16211,5 mlrd so'm) va Samarqand (14561,2 mlrd so'm) viloyatlariga to'g'ri keladi. Respublika bo'yicha ham hududlar kesimida jami sanoat mahsulotida yirik sanoat korxonalarining ulushi ancha yuqoriligini ko'rish mumkin. Respublikada bu ko'rsatgich 73,1% ga teng bo'lsa, Navoiy viloyatida sanoat mahsulotining 92,3% ni yirik korxonalar ishlab chiqargan.

Indeks ko'rsatgichi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, eng yuqori indeks Toshkent shahrida (respublika bo'yicha o'rtacha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotiga (4796,8 ming so'm) qaraganda 3,2 barobar ko'p ishlab chiqargan), bundan tashqari, respublika indeksidan yuqori indeksga ega hududlarga Toshkent (1,7), Buxoro (1,6), Navoiy (1,5) va Sirdaryo (1,1) viloyatlari to'g'ri keladi. Qolgan viloyatlarda bu indeks respublika indeksidan past, ayniqsa Surxondaryo (0,3), Xorazm (0,4) va Qashqadaryo (0,4) viloyatlarida.

4-jadval

Hududlar kesimida kichik tadirkorlik subyektlari tomonidan 2023-yilda ishlab chiqarilgan sanoat maxsuloti va unda hududlar ulushi

№	Hududlar	Hududiy sanoat i/ch. (mlrd. so'm)	Sanoatni hududlar bo'yicha ulushi (%)	Sanoat aholi jon boshiga (ming.so'm)	Indeks
1.	O'zbekiston Respublikasi	176523,9	26,9	4796,8	1,0
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	5330,3	28,3	2661,6	0,6
	Viloyatlar				
3.	Andijon	16211,5	22,0	4776,0	1,0
4.	Buxoro	9563,2	30,2	7635,7	1,6
5.	Jizzax	4628,6	24,4	3070,6	0,6
6.	Qashqadaryo	6331,2	22,4	1778,1	0,4
7.	Navoiy	7795,0	7,7	7249,1	1,5
8.	Namangan	9831,0	47,2	3206,4	0,7
9.	Samarqand	14561,2	44,6	3460,0	0,7
10.	Surxondaryo	4137,3	47,3	1438,0	0,3
11.	Sirdaryo	4753,5	31,3	5200,8	1,1
12.	Toshkent viloyati	25110,2	23,7	8228,0	1,7
13.	Farg'ona	18054,2	49,2	4445,2	0,9
14.	Xorazm	3445,2	16,3	1726,4	0,4
15.	Toshkent shaxri	46771,8	37,8	15381,4	3,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Rivojlangan davlatlarda KO'B korxonalari ko'p hollarda yirik korxonalarining autsorsing ishlarini bajaradi. Chunki, kelajakda bizda ham KO'Bning yuqori daromadli sohalarini yirik biznes egallaydi. Bunga misol sifatida "AKFA" kompaniyasini keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi va uning hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga 2023-yilda barcha moliyalashtirish manbalaridan 352,1 trln so'm investitsiya asosiy kapitalga o'zlashtirilgan, bu o'tgan yilga nisbatan 122,1% ni tashkil etgan. Jami investitsiyaning 8,1 % i (20,4 trln so'm) respublika byudjeti hisobidan, 0,5 %i (1,6 trln so'm) rekonstruksiya va rivojlanish fondidan, 24,1 %i (84,9 trln so'm) korxonalar mablag'i, 24,3 %i (84,3 trln so'm) to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar (Jami investitsiyaning 10 % dan kam bo'lmagan qismini xoijiy investitsiya tashkil etsa bunga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya deyiladi)¹, 6% i (21,2 trln so'm) O'zbekiston Respublikasi kafolati ostida o'zlashtirilgan xorijiy kreditlar, 9,5% (33,3 trln so'm) aholi mablag'lari, qolganini boshqa manbalar tashkil etadi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi keyingi besh yillikda o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan, 2019-yilda uning hajmi 195,9 trln so'mga teng bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 352,1 trlnni tashkil etgan, ya'ni 180% ga oshgan.

Hududlarning investitsion faolligini ifodalovchi ko'rsatkichlar 5-jadvalda keltirilgan. Ma'lumki, investitsiya qaysi hududga ko'proq borsa, o'sha hududda

¹ Sotsialno-ekonomicheskoye polojeniye Respubliki O'zbekistan, za yanvar- dekabr 2023 goda str.122

rivojlanish yuqori bo‘ladi. Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan jami investitsiyaning eng katta ulushi Toshkent shahriga to‘g‘ri keladi, uning ulushi – 19,4%, Toshkent viloyati – 12,7%. Undan keyingi yuqori ko‘rsatkichni Buxoro (8,9%), Samarqand (7,6%), va Navoiy (7,4%) hududlarida ko‘ramiz. Past investitsion faollik Qoraqalpog‘iston Respublikasida (3,5%) va Xorazm (3,4%) hududlariga to‘g‘ri keladi.

Aholi jon boshiga eng yuqori indeks ko‘rsatgich Toshkent shahri (o‘rtacha respublika indeksidan 2,3 barobarga ko‘p), Navoiy – 2,5 barobarga, Sirdaryo – 1,8 va Toshkent viloyatiniki – 1,5 barobarga ko‘p. Umuman, 6 ta hududning indeks ko‘rsatgichi respublika indeksidan yuqori bo‘lib, qolgan hududlarda bu ko‘rsatgich respublika indeksidan past.

5-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2023-yilda hududlar bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar

№	Hududlar	Asosiy kap. Investitsiyalar (mlrd.so‘m)	Jamiga nisbatan hududlar ulushi (% da)	Aholi jon boshiga investitsiya (ming. so‘m)	Indeks
1.	O‘zbekiston Respublikasi	352064,1	100	9668,8	1,00
2.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	11945,2	3,5	6004,4	0,6
	Viloyatlar				
3.	Andijon	18171,4	5,2	5410,6	0,6
4.	Buxoro	31301,2	8,9	15442,9	1,6
5.	Jizzax	16612,8	4,7	11138,3	1,2
6.	Qashqadaryo	21686,8	6,1	6158,4	0,6
7.	Navoiy	25866,8	7,4	24278,9	2,5
8.	Namangan	20734,5	5,9	6839,0	0,7
9.	Samarqand	26584,6	7,6	6385,3	0,7
10.	Surxondaryo	17956,0	5,1	6318,5	0,7
11.	Sirdaryo	15349,1	4,4	16954,7	1,8
12.	Toshkent viloyati	44449,2	12,7	14705,6	1,5
13.	Farg‘ona	20245,0	5,7	5037,4	0,5
14.	Xorazm	12050,7	3,4	6096,1	0,6
15.	Toshkent shaxri	67902,7	19,4	22644,8	2,3

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma’lumotlari asosida.

Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning texnologik tarkibi quyidagicha: Mashina, uskuna va inventarlar – 161540,2 mlrd so‘m, jami investitsiyadagi ulushi 45,9%; Qurilish-montaj ishlari – 160440,2 mlrd so‘m, ulushi 45,6%; Boshqa xarajatlar – 30083,7 mlrd so‘m, ulushi 8,5%.

Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning tarkibida mashina va uskunalar ulushining yuqoriligi ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni modernizatsiyalash asosida rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi, deb aytish mumkin.

Hududlar kesimida kichik tadbirkorlik subyektlarining rivojlanishi ko‘p jihatdan ular tomonidan o‘zlashtirilgan investitsiya hajmiga bog‘liq. Jami bo‘lib, 2023-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan 118,1 trln so‘mlik investitsiya o‘zlashtirilgan (6-jadval).

Kichik tadbirkorlikning yuqori darajada rivojlanishini Toshkent shahri (23,1 trln investitsiya o‘zlashtirilgan), Buxoro (19,8 trln so‘m), Samarqand va Toshkent

viloyatlarida (17,3 trln so'm) kuzatish mumkin. Eng past darajada rivojlanishni Qoraqalpog'iston Respublikasida (3,5 trln so'm), Xorazm (5,2 trln so'm) va Qashqadaryo (9,1 trln so'm) viloyatlarida ko'ramiz.

Qolgan viloyatlarda o'zlashtirilgan investitsiya 11,0 dan 13,8 trln so'mgacha. Hududlar kesimida o'rtacha aholi jon boshiga o'zlashtirilgan investitsiya bo'yicha qaraganda, Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Buxoro, Jizzax va Andijon viloyatlari ko'rsatgichi o'rtacha respublika ko'rsatgichidan yuqori, qolgan hududlarniki past.

6-jadval

O'zbekiston respublikasida 2023-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan o'zlashtirilgan jami investitsiyalar va hududlar bo'yicha ulushi

№	Hudular	Jami Investitsiyalar (mlrd.so'm)	Hududlardagi ulushi (% da)	Aholi jon boshiga investitsiya (ming.so'm)	Indeks
1.	O'zbekiston Respublikasi	118116,2	51,4	3209,7	1,00
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	3454,1	28,9	1724,7	0,5
	Viloyatlar				
3.	Andijon	13087,8	72,0	3855,7	1,2
4.	Buxoro	19790,3	63,2	9682,1	3,0
5.	Jizzax	11677,5	70,3	7746,8	2,4
6.	Qashqadaryo	9083,7	41,9	2551,2	0,8
7.	Navoiy	12461,6	48,2	11589,0	3,6
8.	Namangan	13831,2	66,7	4511,0	1,4
9.	Samarqand	17334,8	65,2	4119,0	1,3
10.	Surxondaryo	10390,8	57,9	3611,6	1,1
11.	Sirdaryo	11350,3	73,9	12418,3	3,9
12.	Toshkent viloyati	17254,1	38,8	5653,7	1,8
13.	Farg'ona	13011,9	64,3	3203,7	1,0
14.	Xorazm	5247,7	43,5	2629,6	0,8
15.	Toshkent shahri	23140,4	34,1	7610,0	2,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida.

Kichik biznes korxonalari mahsulotlarining xalqaro raqobatbardoshligini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri eksport ko'rsatgichi deb qarash mumkin. Kichik biznes korxonalari tomonidan 2023-yilda 7092,1 mln AQSH dollariga teng bo'lgan mahsulot eksport qilingan, bu jami eksportning 29,0 % ni tashkil etgan (7-jadval). 2023-yildagi eksport hajmi 2022-yilda 6,2 mlrd AQSH dollarga teng bo'lgan eksport hajmiga qaraganda 23,8 % ga oshgan.

Hududlarning jami eksportida eng katta ulushga ega bo'lgan hududlarga Surxondaryo (72,4%), Farg'ona (68,4%) va Xorazm (64,2%) hududlarini kiritish mumkin. Past ulush Qoraqalpog'iston Respublikasiga (27,6%), Toshkent shahri (24,1%), Andijon (29,2%) va Qashqadaryo (22,2%) viloyatlariga to'g'ri keladi, eng past ulushni Navoiy (9%) viloyatida ko'rsatish mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, past ulushga ega bo'lgan hududlarda yirik korxonalarning eksporti yuqori, ayniqsa Navoiy viloyatida yirik korxonalarning eksportdagi ulushi 91% ni tashkil etadi.

Aholi jon boshiga eng ko‘p eksport miqdori Toshkent shahri (39,4 ming dollar), Sirdaryo (23,1 ming dollar) va Toshkent viloyatlarida (19,8 ming dollar) kuzatilgan. Eng past eksport miqdori Surxondaryo (5,5 ming dollar), Navoiy (5,4 ming dollar), Jizzax (5,0 ming dollar), Qashqadaryo (2,7 ming dollar) viloyatlariga va Qoraqalpog‘iston Respublikasiga (4,7 ming dollar) to‘g‘ri keladi.

Eng yuqori eksport indeksi Toshkent shahri (2,0; respublika bo‘yicha aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan eksport miqdoriga qaraganda 2 barobarga ko‘p), Sirdaryo (1,2) va Toshkent viloyatlariga (1,0) to‘g‘ri keladi. Eng past indeksni Qoraqalpog‘iston Respublikasida (0,2) va Qashqadaryo (0,1) viloyatida ko‘ramiz.

7-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2023 yilda hududlar kesimida kichik biznes korxonalari tomonidan eksport qilingan tovarlar

№	Hududlar	Jami eksport qilingan tovarlar, ishlar, xizmatlar xajmi (mln.doll.)	hudud bo‘yicha ulushi (% da)	Aholi jon boshiga (ming. Doll.)	Indeks
1.	O‘zbekiston Respublikasi	7092,1	29,0	19,3	1,0
2.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	93,6	27,6	4,7	0,2
	Viloyatlar				
3.	Andijon	338,0	29,2	10,0	0,5
4.	Buxoro	134,3	45,9	6,6	0,3
5.	Jizzax	75,4	43,5	5,0	0,3
6.	Qashqadaryo	94,6	22,2	2,7	0,1
7.	Navoiy	58,5	9,0	5,4	0,3
8.	Namangan	229,1	41,0	7,5	0,4
9.	Samarqand	315,8	42,3	7,5	0,4
10.	Surxondaryo	157,6	72,4	5,5	0,3
11.	Sirdaryo	211,3	63,4	23,1	1,2
12.	Toshkent viloyati	603,8	32,5	19,8	1,0
13.	Farg‘ona	464,3	68,4	11,4	0,6
14.	Xorazm	190,4	64,2	9,5	0,5
15.	Toshkent shahri	1197,6	24,1	39,4	2,0

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma‘lumotlari asosida tayyorlangan.

Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning hududlar bo‘yicha xususiy indeksleri va integral indeksleri quyidagi formulalar yordamida aniqlanadi:

$$A_{ij} = \frac{x_{ij}}{y_j}, \quad X_i = \sum_{j=1}^6 A_{ij}, \quad i = 1 - 15,$$

X_{ij} – i – hududning j – ko‘rsatkichning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi hajmi;

Y_j – respublika bo‘yicha j – ko‘rsatkichning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi hajmi;

A_{ij} – i – hududning j – ko‘rsatkich indeksi;

X_i – i – hududning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi integral indeks.

Respublika bo‘yicha 2022-yilda jami 40451,7 mlrd so‘mlik innovatsion mahsulot ishlab chiqarilgan va u YAIM ning 3,8 % ni tashkil qiladi, bu mahsulot tarkibida 2022-yildan innovatsion ishlarni amalga oshirgan fermer xo‘jaliklari ma‘lumotlari qo‘shilgan (8-jadval). 2022-yilda kichik biznes korxonalari tomonidan

11470,2 mlrd soʻmlik innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqarilgan va bu jami ishlab chiqarilgan innovatsion mahsulotlarning 28,4 % ni tashkil etgan.

8-jadval

Oʻzbekiston respublikasida 2022 yilda hududlar kesimida kichik biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlar

№	Hududlar	Innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlar xajmi (mln.soʻm)	hududlar boʻyicha ulushi (% da)	Aholi jon boshiga (ming. soʻm)	Indeks
1.	Oʻzbekiston Respublikasi	11470102,1	100,0	318,4	1,0
2.	Qoraqalpogʻiston Respublikasi	132031,7	1,2	66,8	0,2
	Viloyatlar				
3.	Andijon	219825,7	1,9	66,2	0,2
4.	Buxoro	310199,0	2,7	154,3	0,5
5.	Jizzax	61254,0	1,0	41,5	0,1
6.	Qashqadaryo	1232389,2	10,7	353,9	1,1
7.	Navoiy	886711,4	7,7	840,1	2,6
8.	Namangan	151557,7	1,3	50,6	0,2
9.	Samarqand	490841,8	4,3	119,2	0,4
10.	Surxondaryo	218332,0	1,9	77,8	0,2
11.	Sirdaryo	403586,0	3,5	450,1	1,4
12.	Toshkent viloyati	1053361,1	9,2	352,0	1,1
13.	Fargʻona	531099,2	4,6	133,6	0,4
14.	Xorazm	452965,0	3,9	231,3	0,7
15.	Toshkent shaxri	5325948,3	4,6	1801,9	5,6

Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi maʼlumotlari asosida tayyorlangan.

Eng koʻp innovatsion mahsulot Toshkent shahri (95325,9 mlrd soʻm), Qashqadaryo (1232,8 mlrd soʻm) va Toshkent (1053,4 mlrd soʻm) viloyatlarida ishlab chiqarilgan. Jami innovatsion mahsulotlar tarkibida ham eng katta ulush yuqoridagi viloyatlarga toʻgʻri keladi va ular mos holda teng 4,6%; 10,7% va 9,2%.

Eng katta, yaʼni respublika indeksidan yuqori indeksga ega hududlarga Toshkent shahri (5,6%), Navoiy (2,7%), Qashqadaryo (1,1%), Sirdaryo (1,1%) va Toshkent viloyatlarini (1,1%) kiritish mumkin. Eng kam ulushga ega hududlar sifatida Qoraqalpogʻiston Respublikasi, Andijon, Buxoro, Namangan va Surxondaryo hududlarini qarash mumkin, ularning ulushi respublika indeksidan past boʻlib 0,2 ga teng xolos.

Tahlillar koʻrsatadiki, ishlab chiqarish va ayniqsa sanoat ishlab chiqarish salohiyati yuqori boʻlgan hududlarda innovatsion mahsulot ishlab chiqarish yuqori. Yuqorida aytib oʻtilgan hududlarda innovatsion infratuzilma elementlarini rivojlantirish, ularni xalqaro darajadagi mutaxassis kadrlar bilan taʼminlash, bu hududlarni innovatsion mahsulot ishlab chiqarish boʻyicha yetakchi hududlarga aylantirish mumkin.

Bizning fikrimizcha, Oʻzbekiston ham Yaponiya, Germaniya va Fransiyaning texnoparklar, biznes inkubatorlarda va boshqa innovatsion tashkilotlarida ishlab nafaqaga chiqqan yirik mutaxassislarni Oʻzbekistondagi texnoparklarga jalb qilib,

ulardan foydalanilsa, iqtisodiyotni innovatsion rivojlanishini yanada tezlashtirish mumkin bo'lardi.

Hududlarning innovatsion imkoniyatlarini turlicha, jumladan Toshkent shahri eng yuqori imkoniyatga ega, chunki jami oliy ta'lim tashkilotlarining 43,0%, nodavlat va xorijiy ta'lim tashkilotlarining 56,1%, 2022-yilda jami ilmiy-tadqiqot ishlarini bajargan tashkilotlarning 54,7 % va bitta innovatsion texnopark Toshkent shahrida joylashgan (9-jadval). Keyingi o'rinlarda Samarqand hududi 15 ta oliy ta'lim tashkiloti, 1 ta nodavlat oliy ta'lim va 13 ta ilmiy-tadqiqot tashkiloti shu hududda joylashgan, texnopark yo'q, Toshkent hududi mos holda 10; 1; 19; 0; Navoiy 4; 2; 6; 2; Qashqadaryo 9; 3; 0; Buxoro 11; 4; 10; 1; Jizzax, Namangan va Surxandaryo hududlarining innovatsion imkoniyatlarini past deb qarash mumkin. Bu yerda hududlarning innovatsion imkoniyatlarini baholashda ularni iqtisodiy rivojlanganlik darajasini e'tiborga olish o'rinlidir.

Toshkent "Yashnabod" innovatsion texnoparkda yaratilgan ayrim innovatsion mahsulotlar quyidagilar: 3D printerlar ishlab chiqarish. Bunday mahsulotlarni (seriyali) ishlab chiqarish O'zbekistonda yo'q. 3D printeri plastik va foto polimerdan tayyorlanadi. Qo'llanilish sohasi: loyiha-matini tashkilotlarida, meditsina, reklama agentliklarida, forfor va yuvilar ishlab chiqarish. Yaratilayotgan korxonaning yillik quvvati 500 dona. SIM-karta, transport kartalari, ijtimoiy kartalar, xalqaro kartalar ishlab chiqarish. Bunday mahsulotlar O'zbekistonda ishlab chiqarilmaydi. Qo'llaniladigan sohalar: davlat tashkilotlari, moliyaviy tashkilotlar, mobil aloqa operatorlari va aholi. Yaratilayotgan korxona quvvati 20 mln karta. Loyihani taklifchisi OOO "VADES GROVP". Uchuvchisiz uchuvchi apparatlarini ishlab chiqarish va lokalizatsiya qilish. Bunday mahsulot O'zbekistonda ishlab chiqarilmaydi. Mahsulot iste'molchilari: qishloq xo'jaligi, O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, qurilish tashkilotlari, Mudofaa vazirligi. Yaratiladigan korxona quvvati 1200 dona. ADVOT interaktiv robotlarni va uning modifikatsiyalarini ishlab chiqarish. Bu mahsulot O'zbekistonda ishlab chiqarilmaydi. Qo'llanilish sohasi: banklar, mobil aloqa operatorlari, mehmonxonalar, restoranlar, ko'rgazma markazlari. Yaratiladigan korxonaning quvvati 240 dona yiliga. Loyihani taklifchisi OOO "INTERACTIVE ROBOT SOLUTIONS". Bu innovatsion mahsulotlar imitatsion innovatsiyalar asosida ishlab chiqarilmoqda, deb aytish mumkin.

Hududlarning innovatsion infratuzilma elementlari 9-jadvalda keltirilgan. Mamlakatda 2023-yilda jami 219 ta OTM, shundan 42 tasi nodavlat va xorijiy oliy ta'lim tashkilotlari, 23 ta texnopark faoliyat yuritgan. Bulardan tashqari, 2022-yilda 262 ta tashkilot ilmiy-tadqiqot ishlarini bajargan. Texnoparklar tarkibida 2023-yilda 1694 ta korxona faoliyat yuritgan. Barcha moliyalashtirish manba'laridan texnoparklarni moliyalashtirish 681,0 mlrd so'mni tashkil etgan. Texnopark tarkibiga kiruvchi korxonalarning foydasi, foyda solig'ini to'lagunga qadar, 3876,9 mlrd so'mga teng bo'lgan, eksporti esa yuklab jo'natilgan sanoat mahsuloti 153,8 mlrdni tashkil etgan.

O'zbekistonda innovatsion infratuzilma elementlari shakllanayotgan bir sharoitda bu ko'rsatgichlarni yomon deb bo'lmaydi. O'zbekistonda innovatsion

salohiyatni oshirish imkoniyatlari katta. Toshkent shahri eng yuqori innovatsion infratuzilma ko'rsatkichlariga ega: OTMlarning 95 tasi, ya'ni 43,4 foizi, nodavlat va xorijiy oliy ta'lim tashkilotlarining 23 tasi, ya'ni 53,5 foizi, texnoparklarning 3 tasi va ilmiy-tadqiqot ishlarini bajargan tashkilotlarning 154 tasi, ya'ni 58,8 foizi Toshkent shahrida joylashgan.

Keyingi o'rinlarda Toshkent viloyati, innovatsion infratuzilma ko'rsatkichlari mos holda 13; 1; 16; 2; Buxoro 11; 5; 12; 2;

9-jadval

Hududni innovatsion infratuzilma ko'rsatkichlari

№	Hududlar	Innovatsion infratuzilma ko'rsatkichlari			
		Oliy ta'lim muassalari	Nodavlat va xorijiy oliy ta'lim tashkilotlari soni	2022-yilda ilmiy-tadqiqot ishlarni bajargan tashkilotlar soni	Texnoparklar soni
1.	O'zbekiston Respublikasi	219	42	262	23
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	12	-	15	1
	Viloyatlar				
3.	Andijon	10	1	5	1
4.	Buxoro	11	5	12	2
5.	Jizzax	5	1	4	1
6.	Qashqadaryo	11	3	6	1
7.	Navoiy	4	2	7	1
8.	Namangan	9	1	3	1
9.	Samarqand	15	1	13	1
10.	Surxondaryo	8	-	7	1
11.	Sirdaryo	3	-	4	1
12.	Toshkent viloyati	13	1	16	2
13.	Farg'ona	13	2	6	1
14.	Xorazm	8	2	10	6
15.	Toshkent shaxri	95	23	154	3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Samarqand viloyati 15; 1; 13; 1; viloyatlari hisoblanadi. Eng past ko'rsatkichlarni Surxondaryo, Sirdaryo va Namangan viloyatlariga to'g'ri kelgan. Qolgan viloyatlarda bu ko'rsatkichlar o'rta darajada deb qarash mumkin. Innovatsion infratuzilma ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan hududlar, ayniqsa Toshkent shahri kichik biznes korxonalari innovatsion rivojlanish imkoniyatlari yuqori. Innovatsion infratuzilma elementlari eng yaxshi rivojlangan hududlarga Toshkent shahrini, Toshkent va Navoiy viloyatlarini kiritish mumkin.

Hududlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi umumiy integral ko'rsatkichlar 10-jadvalda keltirilgan. Hududlarni iqtisodiy rivojlanganlik darajasini YAHM indeksi, sanoat mahsuloti, asosiy kapitalga investitsiyalar indeksi ifodalaydi. Kichik biznesni rivojlanish darajasini hududlar kesimida kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti indeksi, kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan o'zlashtirilgan jami investitsiyalar, hududlar kesimida kichik biznes korxonalari tomonidan eksport qilingan tovarlar va hududlar kesimida kichik biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlar indeksi ifodalaydi.

10-jadval

Hududlarni iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi xususiy va integral ko'rsatkichlar

№	Viloyatlar	YAHM	sanoat mahsuloti	sanoat mahsulotida KO'B ulushi	Asosiy kapitalga investitsiyalar	jami investitsiyalarda KO'B ulushi	Eksportda KO'B ulushi	KO'B tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlar	Hududlar kesimida umumiy integral ko'rsatkichlari
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,2	0,2	3,2
	Viloyatlar								
2.	Andijon	0,7	1,2	1,0	0,6	1,2	0,5	0,2	5,4
3.	Buxoro	0,9	0,9	1,6	1,6	3,0	0,3	0,5	8,8
4.	Jizzax	0,8	0,7	0,6	1,2	2,4	0,3	0,1	6,1
5.	Qashqadaryo	0,6	0,4	0,4	0,6	0,8	0,1	1,1	4,0
6.	Navoiy	2,6	5,3	1,5	2,5	3,6	0,3	2,6	18,4
7.	Namangan	0,5	0,4	0,7	0,7	1,4	0,4	0,2	4,3
8.	Samarqand	0,6	0,5	0,7	0,7	1,3	0,4	0,4	4,6
9.	Surxondaryo	0,5	0,2	0,3	0,7	1,1	0,3	0,2	3,3
10.	Sirdaryo	0,8	0,9	1,1	1,8	3,9	1,2	1,4	11,1
11.	Toshkent viloyati	1,2	2,0	1,7	1,5	1,8	1,0	1,1	9,2
12.	Farg'ona	0,6	0,5	0,9	0,5	1,0	0,6	0,4	4,5
13.	Xorazm	0,6	0,6	0,4	0,6	0,8	0,5	0,7	4,2
14.	Toshkent shahri	0,6	2,3	3,2	2,3	2,4	2,0	5,6	18,4
	O'zbekiston Respublikasi bo'yicha indeks	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	7,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Hududlar kesimida tadbirkorlik subyektlarini rivojlanish darajasini bildiruvchi indeks ko'rsatkichlariga tadbirkorlik subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti, eksport qilingan mahsulotlar miqdori va o'zlashtirilgan jami investitsiyalarni kiritish mumkin. Kichik biznes subyektlarining hududlar kesimida innovatsion faoliyat salohiyatini ifodalovchi indeks, bu kichik biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar indeksi hisoblanadi.

Yuqori iqtisodiy salohiyatga ega hududlarga Navoiy viloyati (integral indeksi - 18,4), Toshkent shahri (18,4) va Toshkent viloyatini (9,2) kiritish mumkin. Bu hududlarda innovatsion infratuzilma elementlarini rivojlantirish orqali innovatsion mahsulot, ishlar va xizmatlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish istiqbolli rivojlanish yo'nalishlardan biri deb qarash o'rinli.

Ikkinchi o'rinda integral indeksi o'rtacha respublika integral indeksidan (7,0) yuqori bo'lgan Buxoro (8,8) va Sirdaryo (11,1; indeksning yuqoriligi aholini kamligi hisobidan) viloyatlari va integral indeksi respublika indeksidan past bo'lsa ham rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lgan Andijon, Farg'ona, Qashqadaryo, Jizzax va Samarqand hududlaridagi istiqbolli sanoat korxonalarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali sanoat

mahsulotlari raqobatbardoshligini oshirish, to'liq qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, natijada shu hududlarning eksport salohiyatini oshirish ham istiqbolli rivojlanish yo'nalishi deb aytish mumkin.

Qolgan hududlarda sanoatni rivojlantirish va KO'Bni qo'llab-quvvatlash yordamida rivojlantirish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

KO'Bni innovatsion rivojlanishiga asosiy to'siqlar bo'lib, innovatsion infratuzilmaning yaxshi rivojlanmaganligi, texnoparklar, biznes inkubatorlar, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va ilmiy laboratoriyalarning soni kamligi, ularni zamonaviy uskuna va jihozlar bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi, yuqori malakali kadrlarni yetishmasligi va innovatsion biznesning past darajada bo'lishi, innovatsion faoliyat bilan shug'ullanish bo'yicha tajribaning yetishmasligi hisoblanadi.

Hududlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar hududlar kesimida KO'Bni faoliyat turlari bo'yicha innovatsion mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlariga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri deb qarash mumkin. Hududlar tahlili shuni ko'rsatdiki, qaysi hududlarda ushbu ko'rsatkichlar yuqori bo'lsa, shu hududlarda innovatsion mahsulot ishlab chiqarish yuqori. Toshkent shahri, Navoiy, Toshkent, Buxoro hududlarida KO'B korxonalarining innovatsion rivojlanish salohiyati yuqori deb qarash mumkin. Bu hududlarda innovatsion infratuzilma elementlarini rivojlantirish maqsadga muvofiq, texnoparklar, biznes inkubatorlar, zamonaviy ilmiy laboratoriyalar, transfer texnologiya va boshqa ilmiy markazlarni rivojlantirish va ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, xorijiy, ayniqsa rivojlangan xorijiy davlatlarda, hususan Yaponiya, Germaniya va Fransiya davlatlarida texnoparklar, biznes inkubatorlar va boshqa yetakchi ilmiy laboratoriya va tashkilotlarda ishlab nafaqaga chiqqan, hali ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassis kadrlarni jalb etish, korxonalarni innovatsion rivojlanishiga yaxshi turtki berardi deb o'ylaymiz. Navoyi shahridagi kon-metallurgiya institutida innovatsion infratuzilma elementlari uchun mutaxassis kadrlarni tayyorlashni kuchaytirish zarur.

O'rta darajada iqtisodiy rivojlangan hududlarda, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Qashqadaryo, Samarqand va Farg'ona hududlarida innovatsion infratuzilma elementlarini barpo etish va ularni kadrlar bilan ta'minlash asosiy masalalardan hisoblanadi.

Past iqtisodiy rivojlangan Surxondaryo, Namangan va Xorazm hududlarida istiqbolli KO'Bni manzilli qo'llab-quvvatlash asosida ishlab chiqarish salohiyatiga qarab jamiyat uchun ustuvor bo'lgan sohalarida maxsus dasturlar asosida rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Toshkent shahrini boshqa barcha hududlarning iqtisodiy va innovatsion rivojlanish markazi deb qarash va Toshkentdagi "Yashnobod" innovatsion texnoparkini ilmiy-texnik va kadrlar salohiyatini kuchaytirish orqali uni "Bosh" texnoparkka aylantirilishi hududlarni innovatsion rivojlanishining bosh omili deb qarash mumkin.

Hududlarda innovatsion faoliyat bilan shug'ullanadigan, yangi mahsulot va yangi texnologiya joriy qiladigan, eksportbop mahsulot ishlab chiqaradigan KO'B subyektlarini, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktor ishlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida soliq imtiyozlarini, davlat grantlarini, davlat tomonidan imtiyozli qarz (loyiha amalga oshirilsa, qarzning ma'lum qismidan kechish), subsidiya berish, kreditni subsidiyalash va boshqa imtiyozlarni boshqa sohalaridagi KO'B subyektlariga nisbatan kuchaytirish maqsadga muvofiq, maslahat berish, qo'llab-quvvatlash infratuzilmasini (biznes inkubator, texnopark va boshqalar) yaratishda davlat-xususiy sheriklikdan foydalanish.

Mamlakatimizda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish, KO'B korxonalarida raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantirish, "Imitatsion innovatsiyalardan original innovatsiyalarga" o'tish strategiyasini qo'llash orqali yuqori qo'shilgan qiymatga ega, ichki va tashqi bozorlarda talabgir bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq yo'l deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Буланова Е.В., Соменкова Н.С., Ягунова Н.А. Формирование стратегии развития малого инновационного предприятия промышленного комплекса. // Журнал «Вопросы инновационной экономики». Том 9. № 2. Апрель-июнь, 2020.

2. Гумерова Г.И., Шаймиева Э.Ш. Анализ управления технологическими инновациями на промышленных российских предприятиях: источники финансирования, инновационная стратегия. // Актуальные проблемы экономики и права. 2012. № 4 (24). С. 143-150.

3. Инновационное предпринимательство в Китае. // Фундаментальные исследования, 2018. - №10 – с.74-78 (электронный ресурс), <https://www.fundamentalresearch.ru/ru/article/view?id=42283>

4. Сюй Хуэйчжун. Анализ преимущества имитационной инновации. // Гуманитарные и социальные науки. 2012. № 7.

5. Салимов Ш.Б. Ривожланган давлатларда ва Ўзбекистонда тадбиркорлик турлари ва уларни аниқлаш усуллари. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2020 yil.

6. Титов Б. Сектор малого и среднего предпринимательства: Россия и Мир. Институт экономики роста им. Столыпина П.А. июль, 2018. Электрон ресурс, <http://stolypin.institute/novosti/sektor-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-rossiya-i>

7. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати. 2022 ва 2023 йил, Тошкент-2023 й.

8. Bokayev, B., Issenova, A. Қозоғистонда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришнинг инновацион стратегиялари: COVID-19 даврида давлат сиёсатини ўрганиш. Jurnal nomi: (2022) Innovatsiyalar jurnali, 27 (1), m. yo'q.

9. Biryukov, V.V., Romanenko, E.V., Ploskonosova, V.P. Кичик ва ўрта бизнес секторини инновацион ривожлантиришнинг ҳудудий механизмлари: қийматга йўналтирилган ёндашув. Jurnal: (2016) Indian Journal of Science and Technology, 9

(37), art. no. 102170.

10. Kookueva, V., Tsertseil, J. Инновацион ривожланиш шароитида кичик ва ўрта бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий ривожланиши. Jurnal nomi: (2022) Innovation Journal, 27 (1), art. no. 2.

AGRAR BOZOR TARKIBIDA MARKETING MUNOSABATLARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich

TDIU, "Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik" kafedrası professor, DSc

E-mail: ya.aliyev@tsue.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonning agrar sohasida faoliyat ko'rsatayotgan bozorlarda marketing munosabatlarini takomillashtirish orqali aholini oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji ta'minlashning nazariy va amaliy jihatları ko'rib chiqiladi. Agrar bozorning umumiy holati tahlil qilingan. O'zbekistonda agrar bozorni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: Agrar soha, marketing munosabatlar, dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuv, bozorlar faoliyati, agrar bozor, agrar mahsulot, tashqi hamda ichki savdo va to'lov balansi, baho va sifat, marketing tizimi borasidagi raqobatbardoshlik.

Abstract

This article examines the theoretical and practical aspects of ensuring the food needs of the population through the improvement of marketing relations in the markets operating in the agricultural sector of Uzbekistan. The general state of the agricultural market is analyzed. Economic mechanisms for the development of the agricultural market in Uzbekistan are proposed.

Keywords: Agricultural sector, marketing relations, integration into the world economy, market activity, agricultural market, agricultural products, external and internal trade and payment balance, price and quality, competitiveness in the marketing system.

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты обеспечения продовольственных потребностей населения через улучшение маркетинговых отношений на рынках аграрного сектора Узбекистана. Анализируется общая ситуация на аграрном рынке. Предложены экономические механизмы развития аграрного рынка Узбекистана.

Ключевые слова: Аграрный сектор, маркетинговые отношения, интеграция в мировую экономику, деятельность рынков, аграрный рынок, сельскохозяйственная продукция, внешняя и внутренняя торговля и платёжный баланс, цена и качество, конкурентоспособность в системе маркетинга.

KIRISH

Agrar sohada bozor munosabatlari rivojlanib borishi, mamlakatimiz agrar tarmog'ining dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuv jarayoni kuchayib borishi bilan yuz bermoqda. Bu, eng avvalo agrar mahsulotlar, resurslar va xizmatlar bozorlari doirasidagi iqtisodiy munosabatlarni, takomillashtirib borish yo'nalishidagi tadbirlar

majmuini taqozo etadi. Ayni paytda esa agrar bozor doirasida, bozorlar faoliyatining muhim xususiyatlarini hisobga olgan holda yondashish talab etiladi. Xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozori doirasida quyidagi talablarga javob beradigan davlat agrar siyosati yo'nalishlari belgilab olinishi lozim. Davlatning agrar siyosatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi barqarorligi ta'minlanib, inflyatsiya darajasini oldini olish bilan birgalikda qishloq joylardagi bandlik masalasi va agrar sohadagi o'zaro to'lov balansi muvozanatiga erishish muhim ahamiyat kasb etishi kerak. Bu agrar bozor doirasidagi integratsiyalashuvning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Ammo, ayni paytda ta'kidlash lozimki agrar mahsulotlar, resurslar va xizmatlar bilan tashqi savdo jarayoni tashqi hamda ichki savdo va to'lov balansi muammosini keltirib chiqarishi mumkin. Bunday sharoitda ayniqsa qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlariga nisbatan davlatning proteksionizm siyosatini qo'llash zarurati ortib boradi. Tashqi va ichki agrar bozor rivojlanishi darajasida bir-biriga yaqin ko'rsatkichlarga erishishgina mamlakat ichkarisida agrar ishlab chiqarish barqarorligi va raqobatbardoshlik imkoniyatini paydo qilishi mumkin. Agar tashqi bozorlarda agrar tarmoqning ishtiroki alohida xususiyatlarga (davlatning geografik joylashuvi bilan bog'liq ishlab chiqarish, baho va sifat bo'yicha, marketing tizimi borasidagi raqobatbardoshlik) egaligini hisobga oladigan bo'lsak, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar rivojlanishi uchun maqbul iqtisodiy muhit kengayib borishi talab etiladi.

METODOLOGIYA

Maqolani tayyorlash jarayonida analiz va sintez, induksiya va deduksiya, abstrakt-mantiqiy tahlil, korrelyatsiya va regressiya kabi statistik va iqtisodiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Agrar sohada marketing munosabatlarini takomillashtirish bo'yicha iqtisodchi olimlardan Davis va Jon o'zlarining ilmiy ishlanmalarida "...marketingni ular san'at deb qaraydi, lekin globallashtirish sharoitida marketingning murakkab usullarini ishlab chiqish, mavjud resurslardan samarali foydalanishda marketingni kelajakdagi 110 dan ortiq asosiy o'lchovlari mavjudligini ko'rsatishgan, jumladan, marka, mijoz, savdo, reklama, narx va boshqa o'lchovlarni tahlil qilish, agrar bozorni rivojlanishiga xizmat qiladi", – deb ta'kidlashgan. To'g'ri hozirgi kunda agrar bozorni mutanosib rivojlanishini ta'minlashda xalqaro marketing tizimisiz tasavvur qilish qiyindir.

Xalqaro bozorlar bilan respublika milliy bozori integratsiyalashuvi, avvalo, agroresurslar bozorini rivojlantirishda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini kengaytirish talab etilsa-da, muhim masalalardan biri qishloq xo'jaligini texnik qurollantirish, agrotexnologiyalarni takomillashtirish, agrar tarmoqdagi fundamental va amaliy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish taqozo etiladi.

Bundan tashqari, bir qator iqtisodchi olimlardan Andree, Peter Bosia, Michael J. Ayres, Jeffrey McKelvey Massicotte, Marie-José o'zlarining olib borgan ilmiy ishlari natijalaridan kelib chiqqan holda "...so'nggi yillarda jahonda oziq-ovqat xavfsizligini

ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlarini korporativ nazorat qilish, butun dunyo bo'yicha mamlakatlarni oziq-ovqat mustaqilligini faollashtirish va aholining qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji ta'minlash agrar bozorni holati va rivojlanish darajasiga bevosita bog'liqdir", - deb ta'kidlashadi. Sababi, aholini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlashda agrar bozorda marketing munosabatlarini takomillashtirish muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonda shakllangan umumiy bozorlar faoliyati xususiyatlariga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi bozor bilan integratsiyalashuv jarayoni nazariy jihatdan agrar tarmoqqa nisbatan arzon resurslar va xizmatlarning kirib kelishini tezlatib, raqobat muhitini yaratish imkoniyatini kengaytirishi mumkin bo'lsa-da, bu jarayon uzoq vaqt talab etishi mumkin. Chunki, turli iqtisodiy va texnologik rivojlanish darajalarida turgan tarmoqlar o'rtasida integratsiya yuz berishi qiyin bo'lib, amalga oshgan taqdirda ham texnologik jihatdan rivojlangan zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyasiga asoslanuvchi mamlakatlar bozorlari yaqqol ustunlikka ega bo'ladilar. Bu esa nisbatan pastroq darajada rivojlangan agrar tarmoqqa ega bo'lgan mamlakat milliy iqtisodiyoti uchun ham iqtisodiy va shuningdek, ijtimoiy muammolar keltirib chiqaradi.

Bu masalani O'zbekiston sharoitidan kelib chiqib izohlaydigan bo'lsak, rivojlangan davlatlar bilan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va agrolesurslar bozorlari doirasida integratsiya jarayoniga yuz tutayotgan bir paytda, tashqi savdoni erkinlashtirishga, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi ishlab chiqarish yo'nalishlariga turli imtiyozlar joriy etilmoqda. Bu xorijiy investitsiyalarning mamlakatimiz iqtisodiyotiga kirib kelishini tezlashtiradi. Ammo, shu bilan birgalikda, turlicha iqtisodiy rivojlanish, texnik qurollanish darajasi, iqtisodiy vaziyatga ega bo'lgan agrar ishlab chiqaruvchilarning bozor orqali integratsiyalashuvi amalda teng iqtisodiy asosda yuz bermasligi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son¹, 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son² Farmonlari, 2021-yil 15-noyabrdagi "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-10-son³ Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishdan asosiy maqsad oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi davlat siyosatini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirish maqsad qilib belgilangan (1-jadval).

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida iqtisodiy

¹ <https://lex.uz/docs/-4567334>

² <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

³ <https://lex.uz/docs/-6364837>

samaradorlikni oshirish ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lsak, mamlakatimiz qishloq xo'jaligida boshqoli donning o'rtacha hosildorligini oshirish 2018-yilda 43 s/ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga borib 70 s/ga, 2030-yilga borib esa 75 s/ga yetkazish chora-tadbirlari belgilangan. Chorvachilik sohasida sigirlarning o'rtacha sut mahsuldorligi 2018-yilda 2,320 kg/bosh ni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga borib 3,100 kg/bosh, 2030-yilga borib esa 3,500 kg/bosh yetkazish maqsad qilingan. Umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushi 2018-yilda 7 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga borib 12 % ga, 2030-yilga esa 15 % ga yetkazish belgilangan. Sababi, bugungi kunda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini mamlakatimiz agrar sohasida yetishtirish maqsad qilingan.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar nomi	2018 yilda	2025-yilga maqsad	2030-yilga maqsad
Boshqoli donning o'rtacha hosildorligini oshirish	43 s/ga	70 s/ga	75 s/ga
Sigirlarning o'rtacha sut mahsuldorligini oshirish	2 320 kg/bosh	3 100 kg/bosh	3 500 kg/bosh
Umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushi	7 %	12 %	15 %

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 23.10.2019-yildagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853son¹ Farmoni asosida shakllantirilgan.

O'zbekistonda aholi jon boshiga don yetishtirish ssenariylarida 2030-yilgacha don kompleksini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli ishlab chiqarish jarayoni va prognoz ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Biroq, Respublikada kerakli turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishni ko'paytirish asosida aholini to'liq ta'minlash imkoni bo'lsada, ularni haligacha chetdan olib kelishga barham berilgani yo'q (2-jadval).

2-jadval

Respublikamizga oziq-ovqat mahsulotlarini chetdan olib kelish dinamikasi (ming tonna)

Mahsulot turi	Yillar			2022-yilda 2020-yilga nisbatan (% hisobida)
	2020	2021	2022	
Bug'doy	1855.5	2079.1	1887.8	101.7
Un	239.8	283.2	298.2	124.3
Guruch	13.6	27.7	8.1	59.5
Yog'	145.2	122.4	153.1	105.4
Kartoshka	252.9	364.8	364.0	143.9
Piyo	191.7	195.1	165.3	86.2
Go'sht	23.4	40.4	58.7	250.8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

¹ <https://lex.uz/docs/-4567334>

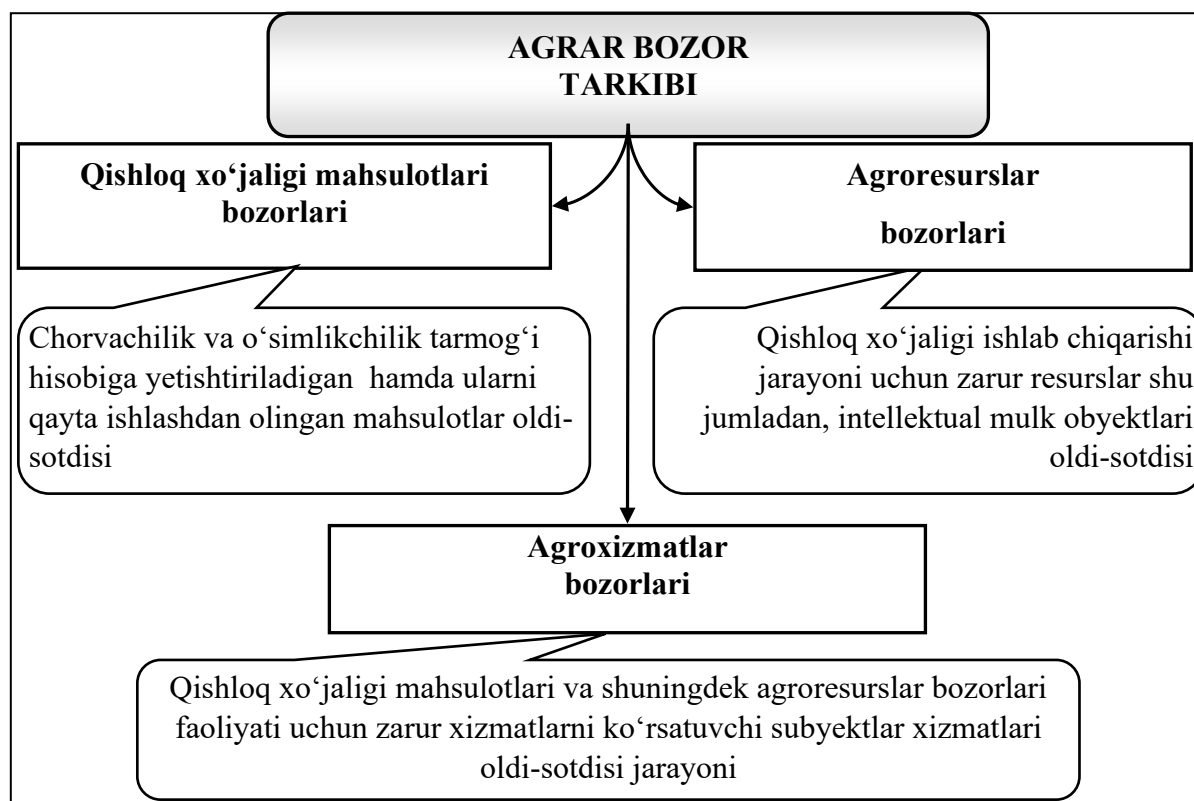
O'zbekistonga oziq-ovqat mahsulotlarini chetdan olib kelish dinamikasi 2-jadvalda keltirilgan bo'lib, unda 2022-yilda 2020-yilga nisbatan go'sht, kartoshka, un mahsulotlarini chetdan olib kirish hajmi ortganligini ko'rishimiz mumkin. Lekin, piyoz va guruch mahsulotlarini chetdan olib kirish hajmi kamayganligini kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, bosqichma-bosqich bozor munosabatlari chuqurlashib borayotgan respublikamiz qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining rivojlangan bozor munosabatlariga ega bo'lgan davlatlar agrar tarmog'i bilan integratsiyalashuvi jarayonida farqlar mavjudligi boisdan, alohida ishlab chiqarish yo'nalishlari yoki mahsulot turlari bo'yicha integratsiyalashib borishi yo'lini tanlash mumkin. Bunda, avvalo, ichki bozorni rivojlantirish barcha integratsiyalar uchun asos yoki boshlang'ich bosqich rolini o'ynashi lozim. Bu sharoitda eng muhimi agrar bozorda shakllangan raqobatbardoshlik va ustunlik jihatlaridan unumli foydalanish va agrar bozorning ustunlik ko'lamini, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirib borish strategiyasidan foydalanish lozim.

Agrar bozorni professor N.Ya.Kovalenko to'rtta guruhga ajratadi, va bular: qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozori, qishloq xo'jaligiga kerakli moddiy-texnika resurslari bozori, xizmatlar bozori va marketing xizmatlari bozorlari. Ammo, bu yerda so'nggi ikkita bozorlar faoliyati iqtisodiy mazmuni jihatidan bir-biriga o'xshash bo'lib, ularni xizmatlar bozori tarzida talqin qilish o'rinli bo'ladi deb hisoblaymiz.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlari ahamiyati va bajaradigan vazifalari jihatidan agrar bozor asosini tashkil etadi. Shuningdek, agrar bozor tarkibiga qator bozorlar kiritilishi mumkin bo'lsa-da, ularning asosiylari sifatida agrolesurslar bozori, agroxiizmatlar bozori va agrolesurslar bozori tarkibida, qishloq xo'jaligida innovatsion jarayonning faollashayotgani tufayli intellektual mulk obyektlari bozorini ham kiritish maqsadga muvofiq. Bizningcha, ushbu bozorlar umumiy tarzda agrar tarmoqda barcha bozorlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ayni paytda ta'kidlash lozimki, agrolesurslar bozori, agroxiizmatlar bozori va agrar intellektual mulk bozorlari ahamiyati ham biri-biridan qolishmaydi. Ular faqatgina bir-biri bilan bog'liq holda faoliyat yuritishi mumkin. Shu boisdan, barcha bozorlar mutanosib rivojlantirilgan taqdirdagina agrar tarmoqda ishlab chiqarish jarayoniga jalb etilgan resurslardan samarali foydalanish mumkin bo'ladi.

Mavjud agrolesurslarni ishlab chiqarish jarayoniga oldi-sotdi munosabatlari orqali jalb etish borasidagi iqtisodiy munosabatlar va shuningdek, agrar tarmoqda yetishtirilgan mahsulotlarning taqsimoti bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimi agrar bozorning shakllanishiga olib keladi. Agrar bozor tarkibini umumiy tarzda quyidagicha tavsiflash mumkin (1-rasm).

1-rasm. Agrar bozorning umumiy tarzidagi tarkibiy tuzilishi¹

Agrar bozor faoliyatidagi raqobat muhiti nuqtayi nazaridan baholaydigan bo'lsak, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlarida mahsulot yetishtiruvchilar kuchli raqobat sharoitida mahsulot yetishtirib, uni iste'molchilarga taqdim etishadi. Shuningdek, juda ko'plab o'zaro bog'liq bo'lmagan iste'molchilar ham qishloq xo'jaligi korxonalaridan erkin iqtisodiy raqobat muhitida mahsulotlarni xarid qilishadi. Faqat bu yerda davlat buyurtmasi joriy etilgan paxta va boshqali g'alla (bug'doy) mahsulotlari hamda yagona iste'molchi tomonidan xarid qilinadigan pilla xom ashyosi bundan mustasno. Mazkur holatlarda monopson bozor qoidalari amal qiladi va bu mahsulot yetishtiruvchilar uchun o'z mahsulotlari bilan erkin bozorda iqtisodiy faoliyat yuritish imkonini cheklaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorini boshqa bozorlarga nisbatan qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, bular jumlasiga:

- Ushbu bozorlar orqali insonlarning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji ta'minlanadi. Shuning uchun ham oziq-ovqat mahsulotlariga, odatda, doimiy va barqaror talab mavjud bo'ladi;
- Oziq-ovqat mahsulotlariga talab shakllanishida baho noelastikligi holati kuzatiladi. Bunda insonlarning daromadi miqdori oshishi talabning keskin oshishiga olib kelmaydi;

¹ Muallifning tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan.

- Taklif hajmining oʻzgarishi yil davomida ob-havoning oʻzgarishiga bogʻliq va ishlab chiqarishning mavsumiylik xususiyati mahsulotga bozor bahosining yil davomida oʻzgarib turishiga olib keladi;
- Bir xil mahsulotni ishlab chiqaruvchi subyektlar soni koʻpligi va bozordagi iqtisodiy raqobatning kattaligi bilan ham ajralib turadi;
- Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari tez buzilishi, mahsulotni saqlashda va tashishda qiyinchiliklar tugʻdiradi, saqlash muddatlarini cheklaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 23-oktyabr 2019-yildagi “Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq xoʻjaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga moʻljallangan strategiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PF-5853-sonli Farmoni. Toshkent: Oʻzbekiston, 2019.-41 b.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 8-sentyabrdagi 546-sonli “2021-yilda boshqoli don yetishtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarori. Toshkent: Oʻzbekiston, 2020.-40 b.
3. Turayeva G.K. Don ishlab chiqarish barqarorligini taʼminlashning isteʼmol savatidagi ahamiyati //Iqtisodiyot va taʼlim. – 2023. – T. 24. – №. 2. – S. 440-444.(08.00.00;№11).
4. FAO, OECD statistik va prognoz maʼlumotlari

QASHQADARYO MINTAQASI IQTISODIYOTINING INNOVATSION RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA BARQARORLIGI TAHLILI

Bekmurodova Saodat Ikromovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

O'zbekistonda mintaqalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, hududlarni innovatsion iqtisodiy rivojlantirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mintaqada innovatsion iqtisodiy rivojlanishni moliyaviy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmini jadal rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlariga qulay investitsiya muhitini yaratish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani qo'llab-quvvatlash, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik asosida yangi infratuzilma obyektlarini barpo etish, shu asosda aholi bandligini ta'minlash va ularning turmush darajasini yanada yaxshilash kabi muhim vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni samarali tarzda bajarish uchun respublika hududlarining tabiiy-iqtisodiy salohiyatini o'rganish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, ishlab chiqarish ko'lamini oshirish va barqarorligini ta'minlashda innovatsiya faoliyatini rivojlantirish va istiqbollarni ishlab chiqish bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borish mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Kalit so'zlar: innovatsion, raqobatbardosh, kooperatsiya, konsentratsiyalash modeli, klaster, eksport, agrosanoat, agroklastar, tendensiyalar.

Аннотация

В Узбекистане реализуются масштабные реформы в целях обеспечения экономической стабильности регионов и инновационного экономического развития регионов. Опережающее развитие механизма финансово-экономической поддержки инновационного развития экономики региона, создание благоприятной инвестиционной среды для субъектов предпринимательства, поддержка отраслей экономики и социальной сферы, а также строительство новых инфраструктурных объектов на основе государственно-частного партнерства, на этой основе определены такие важные задачи населения, как обеспечение занятости и дальнейшее повышение уровня его жизни. Для эффективного решения этих задач необходимо изучить природный и экономический потенциал территорий республики, определить их специфические особенности, увеличить масштабы производства и провести углубленные исследования по развитию инновационной деятельности и развитию перспектив, что определяет актуальность темы.

Ключевые слова: инновационный, конкурентный, кооперация, модель концентрации, кластер, экспорт, агропромышленный комплекс, агрокластер, тенденции.

Annotation

Uzbekistan is implementing large-scale reforms to ensure the economic stability of the regions and the innovative economic development of the regions. The following important tasks have been set: to rapidly develop the mechanism for financial and economic support for innovative economic development in the region, to create a favorable investment environment for business entities, to support economic sectors and the social sphere, as well as to build new infrastructure facilities on the basis of public-private partnership, to ensure employment of the population and further improve their living standards on this basis. In order to effectively fulfill these tasks, it is necessary to study the natural and economic potential of the regions of the republic, identify their specific features, conduct in-depth research on the development and development of prospects for innovation activities in increasing the scale and ensuring their sustainability, which determines the relevance of this topic.

Keywords: innovation, innovative, competitive, cooperation, concentration model, cluster, export, agro-industry, agro-cluster, trends.

KIRISH

O'zbekiston mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari turli tendensiyalarga ega. Mintaqalar iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish tendensiyalari zamonaviy iqtisodiy model va texnologiyalarni joriy qilish orqali mintaqalarning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan.

Quyida ushbu yo'nalishda asosiy tendensiyalar keltiriladi. Texnologik yangiliklar va raqamli transformatsiya, raqamli texnologiyalarni joriy qilish va ularni ishlab chiqarish jarayonlariga integratsiya qilish mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, sun'iy intellekt, IoT (Internet of Things) va blokcheyn kabi texnologiyalarni qo'llash ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va yangi ish o'rinlarini yaratadi. Startup ekotizimlarini rivojlantirish va innovatsion korxonalarni qo'llab-quvvatlash orqali yangi texnologiyalar va xizmatlar yaratiladi.

Mintaqalarda startup inkubatorlari, akseleratorlar va texnoparklar tashkil etilishi innovatsion biznes muhitini rivojlantiradi. Ilmiy-tadqiqot va rivojlanish faoliyatini kuchaytirish orqali davlat va xususiy sektor tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlashning oshirilishi mintaqalarning innovatsion salohiyatini oshiradi. Bu, o'z navbatida, yangi mahsulotlar, texnologiyalar va xizmatlarni yaratish imkonini beradi.

Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish uchun ekologik barqarorlikka yo'naltirilgan innovatsiyalar, masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalari va chiqindisiz texnologiyalar mintaqaviy iqtisodiyotning ekologik muammolarini hal qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash orqali innovatsion yechimlarni joriy qilish, mintaqaviy iqtisodiy o'sish uchun muhimdir. Buning uchun davlat va xususiy sektor hamkorligi, moliyaviy yordam va konsalting xizmatlari taqdim etiladi. Xalqaro hamkorlik va investitsiyalarni jalb qilish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish innovatsiyalarni mintaqaviy iqtisodiyotga joriy

etishda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonda xalqaro tajriba almashish, texnologiyalarni import qilish va eksport qilish muhim ahamiyatga ega.

Investitsion faoliyat hududlarning innovatsion rivojlanishiga asos bo‘lib, yangi ehtiyojlarning paydo bo‘lishi va qondirilishini ta’minlaydi. Innovatsion jarayonlarning amalga oshirilishi aholi daromadlarining oshishiga bog‘liqdir.

Zamonaviy innovatsiyalar bir qator yo‘nalishlarda samaradorlikni oshirishga imkon yaratgan. Bular quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish samaradorligi;
- yangi bozorlar va mahsulotlarning paydo bo‘lishi;
- ish o‘rinlarini yaratish;
- sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligining oshishi;
- iqtisodiy diversifikatsiya va barqarorlikni ta’minlash.

Ishlab chiqarish samaradorligining oshishi natijasida texnologik innovatsiyalar, ya’ni yangi texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish jarayonini avtomatlashtirish, energiya sarfini kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash imkonini berdi. Bu esa mahsulotlar va xizmatlar hajmini oshirishga va shu orqali YaHM o‘shishiga yordam berdi. Shu o‘rinda innovatsion raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qo‘llanilishi, jumladan, raqamli platformalar va vositalar orqali ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish samaradorligi oshirildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ menejerlarga sanoat jarayonlari haqidagi tushunchalarini yaxshilashga yordam berish uchun ishlab chiqilgan dinamik tizim modellari hozirgi kunda davlat va xususiy sektorda siyosatni tahlil qilish va loyihalash uchun keng foydalanilmoqda [1, 2, 3].

Zamonaviy konsepsiyani shakllantirishda klaster nazariyasi 20-asr oxirida boshlangan bo‘lib, bu nazariya, birinchi navbatda, mintaqaviy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omili sifatida klasteri kalit sifatida ko‘rgan tadqiqotlarga asoslangan. Klasterlar mamlakatlar ichidagi raqobatbardoshlikka, shuningdek, milliy chegaralarga ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ular nafaqat global miqyosda raqobatlashayotgan kompaniyalar uchun, balki barcha biznes rahbarlari uchun ham yangi kun tartibini belgilaydi. Kengroq ma’noda, klasterlar joylashuv haqidagi fikrlashning yangi uslubini ifodalaydi. Bu kompaniyalarni qanday sozlash kerakligi, universitetlar kabi institutlarning raqobatbardosh muvaffaqiyatga qanday hissa qo‘shishi va hukumatlarning iqtisodiy rivojlanish hamda farovonlikka qanday yordam berishi mumkinligi haqidagi an’anaviy donolikni qayta ko‘rib chiqishga undaydi, degan fikrlarni mashhur iqtisodchi M. Porter, 1998-yilda bildirgan [4].

Innovatsiyalar sohasida boshqaruv samaradorligi intellektual mulk, ilmiy va bilimga bog‘liqdir. Infratuzilma, xususan universitet infratuzilmasi, ilmiy-tadqiqot institutlari va universitetlarda yuzaga keladigan huquqiy va iqtisodiy munosabatlar, patent siyosati va mahsulot muhofazasini shakllantirish tadqiqot va ijodiy ishlar jarayonida tashkilotlar ichidagi intellektual mulkka bog‘liqdir [5].

Taklif etilayotgan yondashuvning sezilarli farqi shundaki, u nafaqat foyda olishga qaratilgan, balki innovatsion faoliyat uchun doimiy yoki oshib boruvchi salohiyatni ta'minlash, klaster korxonalari qiymatini oshirish, bozor ulushini kengaytirish (aksiyadorlar uchun qiymat yaratish), innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirish, mavjud mahsulotlar sifatini yaxshilash, bozorlarga chiqish yoki yangilarini yaratish uchun yangi kapitalni jalb qilish, shuningdek, ko'proq ish o'rinlarini yaratish kabi kompaniyaning qiymatini oshirish ko'rsatkichlari dunyodagi eng mashhur reytinglarga kiritilgan [6].

METODOLOGIYA METODOLOGIYA

Innovatsion barqarorlikni tashkil qilish uchun iqtisodiy diversifikatsiyaga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu mintaqada iqtisodiyotning turli sektorlari o'rtasida diversifikatsiyani ta'minlash va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Mavhum fikrlash, qiyosiy tahlil, guruhlash, tadqiqotda kuzatish, induksiya va boshqa usullardan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqada innovatsiya yo'nalishlari neft-gaz va kimyo, qurilish materiallari, oziq-ovqat, to'qimachilik, charm-poyabzal, hunarmandchilik sanoati kabi sohalarda, shuningdek, paxta-g'allachilik, chorvachilik, baliqchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik, asalarichilik, issiqxona xo'jaliklari, ziyorat, tibbiy-sog'lomlashtirish, eko-turizm, madaniy meros va magistral yo'l bo'yi ovqatlanish obyektlari bo'yicha olib borilmoqda.

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, Qashqadaryo viloyatida to'qimachilik sanoati innovatsion yo'nalishda rivojlanib kelmoqda. Bundan tashqari, viloyatda innovatsion klasterlar va startap ekotizimiga katta e'tibor qaratilmoqda. Mintaqada innovatsion klasterlarni tashkil etish va startaplar uchun qulay muhit yaratish tendensiyalari ko'zga tashlanmoqda, bu esa infratuzilma va moliyaviy resurslar bilan ta'minlangan innovatsion ekotizimlarning shakllanishiga olib keladi.

Bizning fikrimizcha, viloyatda innovatsion barqarorlikni tashkil qilish uchun iqtisodiy diversifikatsiyaga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Mintaqada iqtisodiyotning turli sektorlari o'rtasida diversifikatsiyani ta'minlash aholi bandligi va daromad manbalarini oshirishga yordam beradi. Innovatsiyalarning barcha sohalarda tatbiq etilishi mintaqaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, ekologik barqarorlik ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, innovatsion texnologiyalar yordamida atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish va energiya sarfini optimallashtirish imkonini beradi. Bu mintaqadagi tabiiy resurslarning barqaror foydalanishini ta'minlashga yordam beradi.

Innovatsion rivojlanish muvaffaqiyati inson kapitaliga bog'liq. Shuning uchun mintaqada ta'lim va malaka oshirish tizimlarini rivojlantirish orqali innovatsion faoliyat uchun zarur bo'lgan kadrlarni tayyorlash ta'minlanadi. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash natijasida qonunchilik va moliyaviy barqarorlik shakllanadi. Bu esa

mintaqada innovatsiyalar uchun qulay qonunchilik muhitini yaratish, moliyaviy institutlar orqali innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini yaxshilash va mintaqaning barqaror rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Bo'sh ishlab chiqarish omillari mavjud rivojlanish tendensiyalarini kuchaytirishga imkon beradi. Jumladan, raqamli iqtisodiyot, elektron savdo (e-savdo), elektron hukumat va ma'lumotlar tahlili sohalarining rivojlanishi mintaqaning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu sohalaridagi rivojlanish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi hududiy mahsulotning o'sishiga imkoniyat yaratadi.

Innovatsion infratuzilmani shakllantirish va uning faoliyat samaradorligini oshirish uchun turli uslubiy yondashuvlar mavjud. Jumladan, ayrim mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan metodik yondashuv infratuzilma faoliyatining mintaqaviy jihatlarini baholashni o'z ichiga oladi. Mazkur usul orqali infratuzilmaning rivojlanish darajasi va ta'minlanganlik holati ham baholanadi¹.

1-jadval

Qashqadaryo viloyati va shahar va tumanlarning innovatsion rivojlantirish yo'nalishlari²

№	Shahar va tuman nomi	Innovatsion rivojlantirish yo'nalishlari
1	Qarshi sh.	Maishiy va xizmat ko'rsatish, elektrotexnika va farmatsevtika sanoati, hunarmandchilik (zargarlik).
2	Shahrisabz sh.	Turizm, maishiy va xizmat ko'rsatish, hunarmandchilik, mebelsozlik.
3	G'uzor	Neftni qayta ishlash, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, yo'l bo'yida savdo va xizmat ko'rsatish.
4	Dehqonobod	Qurilish materiallari sanoati, pistachilik va kovrak yetishtirish hamda qayta ishlash, chorvachilik, yo'l bo'yida savdo va xizmat ko'rsatish.
5	Qamashi	To'qimachilik va qurilish materiallari sanoati, turizm xizmatlari, bog'dorchilik va uzumchilik.
6	Qarshi	To'qimachilik, charm poyabzal, kimyo sanoati, baliqchilik, sabzavotchilik, chorvachilik, ziyorat turizmi.
7	Koson	To'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, tibbiy sog'lomlashtirish xizmatlari, chorvachilik, polizchilik pillachilik.
8	Kitob	Qurilish materiallari va ipakchilik sanoati, ekoturizm, uzumchilik, bog'dorchilik.
9	Mirishkor	To'qimachilik sanoati, chorvachilik, baliqchilik, parrandachilik, eko turizm.
10	Muborak	Kimyo sanoati, to'qimachilik, chorvachilik, tibbiy sog'lomlashtirish xizmatlari.
11	Nishon	To'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, baliqchilik, chorvachilik, sabzavotchilik.
12	Kasbi	To'qimachilik sanoati, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, pillachilik.
13	Ko'kdala	Chorvachilik, polizchilik, bog'dorchilik, parrandachilik, qurilish materiallari sanoati.
14	Chiroqchi	To'qimachilik sanoati, savdo va xizmat ko'rsatish, ziyorat turizmi, baliqchilik.
15	Shahrisabz	Eko va ziyorat turizmi, savdo va xizmat ko'rsatish, kartoshkachilik, bog'dorchilik, to'qimachilik sanoati.
16	Yakkabog'	Tog'-kon, farmatsevtika va oziq-ovqat sanoati, eko va ziyorat turizmi, yo'l bo'yida savdo va xizmat ko'rsatish.

Amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida mintaqaning infratuzilma bilan ta'minlanganlik darajasi hamda uning mintaqalardagi reytingi aniqlanadi.

Yuqoridagi jadvalda ishlab chiqilgan metodik yondashuv uch bosqichni

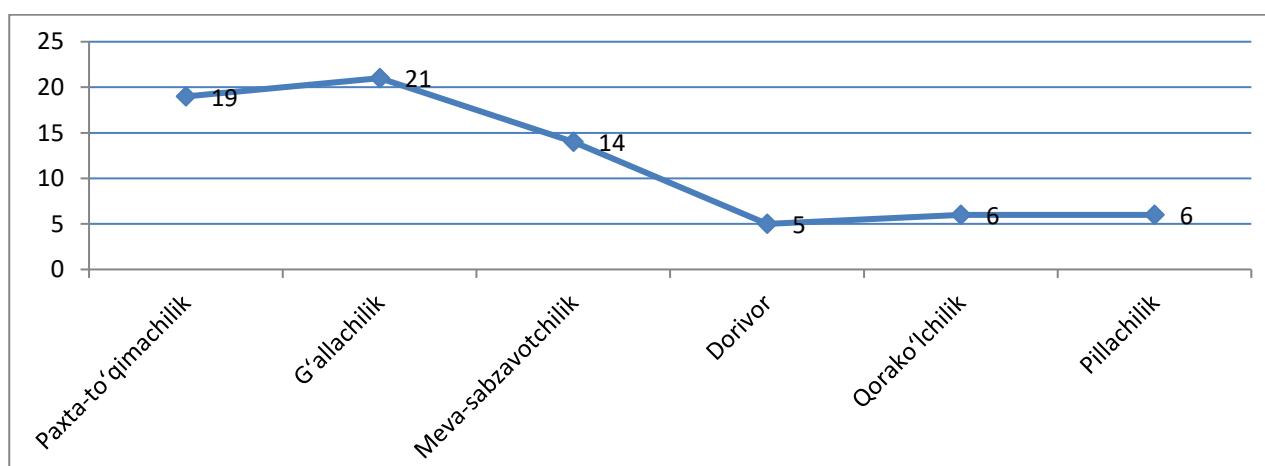
¹ Лыщикова Ю.В., Глотова А.С., Дынников Е.А., Титова И.Н. Методика оценки развития и результативности инфраструктуры в контексте капитализации региональной экономики // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2017. Том 7. № 9А. С. 52-64.

² Muallif ishlanmasi

o'zishiga olmoqda. Dastlabki bosqichda ko'rsatkich me'yoriydir. Keyingi bosqichda esa, mintaqadagi ko'rsatkichlar infratuzilma turlari asosida umumlashtirilmoqda. Oxirgi bosqichda umumlashtiruvchi indeksni respublikadagi ulushi aniqlanib, uning reytingi belgilanmoqda. Shunday bo'sada, mazkur yondashuvni qo'llash qator muammoli masalalarni yuzaga keltirmoqda. Jumladan, mazkur muammolar ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ma'lumotlar bazasini etarli emasligi hamda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash talab etilayotganligi bilan asoslanadi. Shuningdek, birinchi va uchinchi bosqichlarda birdek mamlakatdagi ulushini aniqlash uchun takroriy amallarni bajarayotganligi, mintaqalarning bir-biriga nisbatan emas, balki umumiy ko'rsatkichga nisbatan reytingini ifodalamoqda. Shu bois, mintaqalarni o'zaro solishtirish asosida ustunliklarini aniqlash bo'yicha usullarni qo'llash maqsadli hisoblanadi.

Klaster iqtisodiyoti ijodkorlik muhitini yaratish va innovatsion faoliyatni shakllantirishni ta'minlash imkonini beradi. Jahon tajribasida klasterlarni shakllantirishda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi, 80-90-yillarda taklif qilingan klassik liberal yoki angla-sakson yondashuvidir. M.Porter aytganidek, xo'jalik sub'ektlarining o'zini-o'zi tashkil yetishiga asoslangan "Yerkin bozor" mexanizmlari doirasida sodir bo'ladi. Ikkinchisi — "Qutblar" deb nomlangan zamonaviy Yevropa yondashuvi raqobatbardosh biznes hamda markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan.

O'zbekiston Respublikasida klasterlarning vujudga kelishi davlat tomonidan agrar tarmoqda sanoat integratsiyasini qo'llab — quvvatlash orqali sodir bo'lmoqda. Bu yesa xorijiy va mahalliy investorlarning erkin faoliyat ko'rsatishi uchun me'yoriy — huquqiy hujjatlar asosida ta'minlandi. Agrar sohada qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashning ortda qolishi davlat aralashuvini taqozo qildi. Jumladan, agrar tarmoqda paxta — to'qimachilik, g'allachilik, meva — sabzavotchilik, farmatsevtika, qorako'chilik, pillachilik klasterlari tashkil yetildi.

1-rasm. Qashqadaryo viloyatida klasterlar soni, birlik.

2023-yilda Qashqadaryo viloyatida **180 300 tonna tola ishlab chiqarilgan** bo'lib, bu ko'rsatkich 2022-yilga nisbatan **74,2 foizga o'sgan**. Ip-kalava ishlab chiqarish hajmi **73,2 foizga**, tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish esa **81,0**

foizga oshgan, yog‘-moy ishlab chiqarish hajmi esa **73,1 foizga ortgan**. Ammo mato ishlab chiqarish va tikuv-trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish darajasi oshganiga qaramay, umumiy ishlab chiqarish hajmi yetarli emas.

Shunday bo‘lsa-da, ushbu ishlab chiqarish sohalari avvalgi yillarda mavjud bo‘lmaganini inobatga olsak, ularning klasterlar sinergetika ta’siri ostida rivojlanib borayotganini kuzatish mumkin.

Qashqadaryo viloyatida **paxta-to‘qimachilik klasterlari soni 19 tani** tashkil etadi. Shundan faqat **9 tasi ip-kalava, mato va tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadi**. Bu holat O‘zbekiston iqtisodiyotiga klasterlarning kirib kelishining boshlang‘ich bosqichida ekanligini ko‘rsatadi.

2017-yildan buyon agrar sohada klasterlarni rivojlantirish uchun huquqiy asoslar yaratilgan. Ammo xorijiy va mahalliy investorlarning ushbu sohada faoliyat boshlashi sekinlik bilan amalga oshmoqda. **2021–2023-yillar** davomida klasterlar qayta ishlash sanoatida o‘z o‘rnini topa boshladi va bu yo‘nalish bo‘yicha sezilarli yutuqlar kuzatilmoqda. Qashqadaryo viloyatida innovatsion faoliyat natijalarini joriy etish obyekti sifatida klasterlarni ko‘rsatish mumkin. Klasterlar innovatsiyalarni mintaqaviy iqtisodiyotga tatbiq etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, yangi texnologiyalarni qo‘llash imkonini beradi va eksport salohiyatini kengaytiradi. Klasterlarning rivojlanishi mintaqaviy iqtisodiyotda muhim rol o‘ynab, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga va yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qilmoqda. Qashqadaryo viloyatidagi klasterlar sinergetika ta’siri ostida innovatsion faoliyat uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

2-jadval

Qashqadaryo viloyati to‘qimachilik klasterlarining innovatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	2019	2020	2021	2022	2023	2023-yilda 2019-yilga nisbatan o‘zgarish, marta
Sotishdan tushgan daromad	Mrld. so‘m	141 265	211 230	1 152 502	3 412 807	4 837 871	34,2
Xarajat	Mrld. so‘m	141 794	326 385	1 667 868	3 317 123	4 125 896	29,1
Sof foyda	Mrld. so‘m	-529	-115 155	-515 366	95 684	711 975	x
Rentabellik, %	Mrld. so‘m	x	x	x	2,9	17,3	x
Texnologik transfer xarajatlari	Mrld. so‘m	227 683	1 181 035	1 765 899	1819442,0	3 882 529	17,1
Asosiy vositalar	Mrld. so‘m	178 297	713 492	1 012 647	1 365 765	1 789 175	10,0
Tovar moddiy zaxiralar	Mrld. so‘m	49 386	695 226	1 934 287	2 219 576	3 912 796	79,2
Ishchilar soni	Kishi	5 596	6 383	7 212	8 159	7 872	1,4

Qashqadaryo viloyatida to‘qimachilik sanoati asosida klasterlar shakllanib bormoqda. Chunki qishloq xo‘jaligida mahsulot yetishtirish va sanoat bilan integratsiyani rivojlantirishning boshqa imkoniyatlari yetarli bo‘lmagan. Qashqadaryo viloyatida to‘qimachilik klasterlarining soni 19 tani tashkil qiladi.

Jami to‘qimachilik klasterlari bo‘yicha sotishdan tushgan daromad 2023-yilda 4 837,871 mlrd. so‘mni tashkil etib, 2019-yilga nisbatan 34,2 martaga oshgan. Qilingan xarajatlar esa mos ravishda 29,1 martaga oshgani 2-jadvaldan ko‘rinadi.

¹ Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida tayyonlangan

Sof foyda 2019–2021-yillarda kuzatilmagan. Faqatgina 2022–2023-yillarda sof foyda qayd etilgan bo‘lib, 2023-yilda 41,425 mlrd. so‘mni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich 2022-yilga nisbatan 153,879 mlrd. so‘mga kamaygan. Rentabellik darajasi mos ravishda 6,1 – 0,9 foizni tashkil qilgan.

Klasterlar tomonidan 2023-yilda texnologik transferlar hajmi 3 882,529 mlrd. so‘mni tashkil qilib, 2019-yilga nisbatan 17,1 martaga oshgan. 2019–2023-yillarda klasterlar bazasidagi asosiy vositalar hajmi 10,1 martaga, tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish esa 79,2 martaga oshgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan mamlakatlarning agrar sohadagi islohotlarga asoslangan tamoyillarini O‘zbekiston sharoitida qo‘llash orqali mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish mumkin. Ushbu yondashuv qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirishga, iqtisodiy, ijtimoiy va ishsizlik muammolariga samarali yechim topishga imkon yaratadi. Bu esa ishlab chiqarish korxonalarining kadrlarga bo‘lgan talabini oshiradi va kerakli mutaxassislarni yetishtirish hamda innovatsiyalar rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar va ilmiy-tadqiqot institutlarining faoliyatiga yangicha yondashuvni joriy qilish orqali ilm-fan rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Qashqadaryo viloyati iqtisodiyoti rivojlanishida investitsiyalar darajasi va ishchi kuchining malakasi muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, hududning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, sanoat sohasini kengaytirish va qayta ishlash sanoatini rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-yanvardagi “2020 — 2022-yillarda O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4565-son¹ qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-son² Farmoni.
3. Kuznetsova N.V., N.A. “Кластерезация экономики: зарубежный опыт развития и перспективы России” // Экономика науки, 2016.
4. Porter, M. (1998). *Clusters and the New Economics of Competition*. Harvard Business Review.
5. Азгальдов, Г. Г., & Костин, А. В. Интеллектуальная собственность, инновации и квалиметрия // Экономические стратегии, 2008, № 2(60), 162–164.
6. Титова, М. Н., Ильинская, Е. М., & Кириллова, О. В. Система оценки результативности и эффективности различных типов инноваций в рамках научно-производственного кластера // Научный журнал. Известия ГУАП, 2013, № 3, 47–57.

¹ <https://lex.uz/docs/-4691316>

² <https://lex.uz/docs/-4567334>

7. Султонов, С. (2024). Аҳоли даромадлари табақалашувини камайтириш борасидаги ислохатларни такомиллаштириш йўналишлари. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 2(4), 526–532.
8. Жўраев, Ф.Д. (2021). Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қисқа муддатли прогнозлаштириш // Инновацион технологиялар, 2(42), 92–95.
9. Rakhimov, A.N., & Jo'raev, F.D. (2022). A Systematic Approach to the Methodology of Agricultural Development and the Strategy of Econometric Modeling. *Resmilitaris*, 12(4), 2164–2174.
10. Juraev, F.D.S. (2021). Problems of Informatization of Management of Agricultural Industry and Modeling of Agriconomic System in a Market Economy. *The American Journal of Applied Sciences*, 3(02), 49–54.
11. Mukhitdinov, K.S., & Juraev, F.D. Methods of Macroeconomic Modeling. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, e-ISSN 2456-6470.
12. Rakhimov, A.N., Makhmatkulov, G.K., & Rakhimov, A.M. (2021). Construction of Econometric Models of Development of Services for the Population in the Region and Forecasting Them. *The American Journal of Applied Sciences*, 3(02).
13. Raximov, A.N. (2023). Dehqon xo'jaliklari faoliyatining istiqbolli rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar. *Экономика и социум*, 3-2(106), 255–262.
14. Jo'rayev, F.D.S., & Normurolovich, S.S. (2024). Agrosanoat sohasiga yangi bozor mexanizmlarini joriy qilish, mahalliy mahsulotlarning raqobatdoshligini oshirish. *Journal of Innovations in Scientific and Educational Research*, 7(11), 158–163.
15. Mukhitdinov, K.S., & Rakhimov, A.N. (2020). Empirical Models Which Were Built for Each Sector of the Service Sector to the Population of the Region. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 10(12), 72–85.
16. Maxmatqulov, G.X. (2023). Savdo xizmatlarini innovatsion rivojlantirishning zamonaviy uslubiy yondoshuvlari. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(9), 378–386.
17. Rahimov, A. (2023). Mehmonxona va umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatini ekonometrik modellash tirishda zamonaviy uslubiy yondashuvlar. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(6), 245–250.

HUDUDLARDA ENERGIYA SARFI VA ELEKTR ENERGIYA ISTE'MOLIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

Jo'rayev Farrux Do'stmirzayevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, v.v.b.
professor

Doliyev Shoxabbos Qulmurot o'g'li

Toshkent kimyo texnologiya instituti Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, mustaqil tadqiqotchi
E-mail: shokhabbos9109@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada hududlarda energiya sarfi va elektr energiya iste'moliga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Hududlar kesimida energiya va elektr energiyasi tizimini o'rganish, tahlil qilish va ularni ekonometrik modellarini qurish dolzarbligi yoritilgan. O'zbekistonda ma'lum yillarda sohalar (ishlab chiqarish, qurilish, kon sanoati, transport va boshqalar) bo'yicha energiya iste'moli ko'rsatkichlari statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinib, energiya ta'minot tizimini ekonometrik modellarini qurish mumkinligi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, uy xo'jaliklarida energiya sifatida ishlatiladigan elektr energiya, tabiiy gaz, neft mahsuloti, birlamchi ko'mir va torf mahsulotlari iste'molining ma'lum yillar kesimida o'sish foiz qiymatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: elektr energiya, energiya taqsimoti, tabiiy gaz, neft mahsulotlari, ko'mir, torf, uy xo'jaligi, ekonometrik tahlil, neft mahsulotlari.

Аннотация

В данной статье анализируются факторы, влияющие на энергопотребление и потребление электроэнергии в регионах. Подчеркивается актуальность изучения и анализа энергосистемы и их эконометрических моделей в разрезе регионов. Показано, что эконометрические модели системы энергоснабжения можно строить с использованием статистических данных об энергопотреблении в Узбекистане в отдельные годы (производство, строительство, добыча полезных ископаемых, транспорт и т.д.). Кроме того, в отдельные годы определен процент роста потребления электроэнергии, природного газа, нефтепродуктов, первичного угля и торфяной продукции, используемых в качестве энергии в домашних хозяйствах.

Ключевые слова: электроэнергия, энергораспределение, природный газ, нефтепродукты, уголь, торф, бытовое хозяйство, эконометрический анализ, нефтепродукты.

Abstract

This article analyzes the factors affecting energy consumption and electricity consumption in the regions. The relevance of studying and analyzing the energy and electricity system and their econometric models in the cross-section of regions is highlighted. It has been shown that econometric models of the energy supply system

can be built using statistical data on energy consumption in Uzbekistan in certain years (production, construction, mining, transport, etc.). In addition, the percentage of growth of electricity, natural gas, oil products, primary coal, and peat products used as energy in households has been determined in certain years.

Key words: electricity, energy distribution, natural gas, petroleum products, coal, peat, household, econometric analysis, petroleum products.

KIRISH

So'nggi yillarda O'zbekistonda elektr energiyasi iste'moli sezilarli darajada oshib, yangi rekord ko'rsatkichlar qayd etilmoqda. Masalan, **2023-yil 26-iyul** kuni mamlakat bo'yicha elektr energiyasi iste'moli **250,7 million kVt·soatni** tashkil etdi, bu esa **2022-yilning shu kuniga nisbatan 5,8 foizga** ko'pdir. Elektr energiyasiga bo'lgan talabning bunday o'sishi iqtisodiy rivojlanish, aholi sonining ko'payishi va urbanizatsiya jarayonlari bilan bog'liq. Shu bilan birga, anomal issiq ob-havo sharoitlari ham iste'mol hajmining oshishiga ta'sir ko'rsatmoqda [1].

O'zbekiston Respublikasining ortib borayotgan talabini qondirish va ilg'or jahon tajribasi hamda jahon elektroenergetika sanoatini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalarini hisobga olgan holda elektr energetikasini yanada mutanosib rivojlantirishni ta'minlash maqsadida **2020–2030-yillarga** mo'ljallangan O'zbekistonni elektr energetikasi bilan ta'minlash loyihasi ishlab chiqilgan. Ushbu konsepsiyada mamlakatimiz elektr energetikasini o'rta va uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirishning maqsad va yo'nalishlari, ustuvorliklari, shuningdek, davlat energetika siyosati va uni amaliy amalga oshirishning samaradorligini ta'minlash mexanizmlari belgilab berilgan [2].

Hududlar bo'yicha energiya sarfi va elektr energiyasi iste'moliga ta'sir etuvchi omillarni chuqur tahlil qilish resurslardan samarali foydalanish va energiya ta'minotini optimallashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Mazkur tahlil hududlarda energiya iste'moli va elektr energiya taqsimotini yanada samarali tashkil etish bo'yicha ilmiy va amaliy takliflar ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishi kutilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasida statistik tahlil va ma'lumotlarga asoslangan yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqotda O'zbekiston hududlari bo'yicha energiya iste'moli ko'rsatkichlari, jumladan elektr energiyasi, tabiiy gaz, neft mahsulotlari va ko'mir kabi resurslarning iste'moli yillar kesimida tahlil qilindi.

Ma'lumotlar asosida: Hududiy va vaqt bo'yicha tendensiyalar; Resurslardan foydalanish samaradorligi aniqlab chiqildi.

Ushbu ma'lumotlar asosida energiya iste'molidagi o'zgarishlarning sabab va oqibatlari chuqur o'rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda 2020–2021-yillarda sohalar kesimida energiya iste'moli (Tera-joul) bo'yicha umumiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat: Asosiy ko'mir va torf:

Ko‘mir va torf — bu yer ostida cho‘kindi jins sifatida shakllangan, botqoqliklarda uzoq vaqt davomida organik materiallarning (o‘simlik qoldiqlari) chirishidan hosil bo‘ladigan tabiiy yoqilg‘i turlaridir. Birlamchi neft: Yer ostidan qazib olinadigan, tabiiy holatda hech qanday qayta ishlov berilmagan xom neftdir. U gazlar, suyuqliklar va turli uglevodorod birikmalardan iborat bo‘lib, yonilg‘i va kimyo sanoati uchun asosiy xomashyo hisoblanadi. Neft mahsulotlari: Neftni qayta ishlash orqali olinadigan turli yoqilg‘i va boshqa mahsulotlar. Tabiiy gaz: Energetika va sanoatda keng qo‘llaniladigan asosiy yoqilg‘i. Bioyoqilg‘i va chiqindilar: Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va chiqindilardan ishlab chiqariladigan energiya. Elektr energiyasi: Ishlab chiqarish va uy xo‘jaliklarida keng qo‘llaniladigan asosiy energiya turi. Bu ko‘rsatkichlarning sohalar kesimida umumiy miqdori 1-jadvalda keltirilgan.

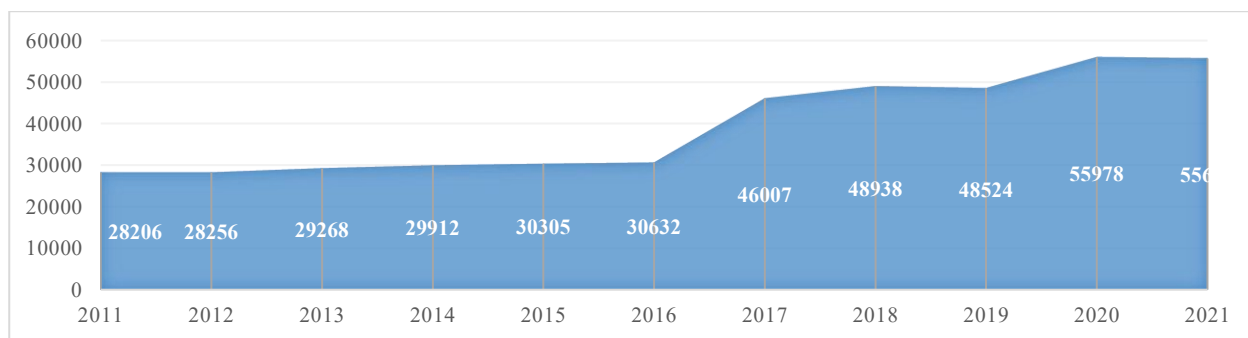
1-jadval

O‘zbekistonda 2020-2021-yillarda sohalar kesimida energiya iste’moli¹

Sohalar	2020-yil (tera joul)	2021-yil (tera joul)
Ishlab chiqarish, qurilish, kon sanoati	266068	299368
Po‘lat va metallar	60534	73385
Kimyo va neft-kimyo	61183	63914
Rangli metallar	1448	755
Nometall minerallar	53318	73742
Transport uskunalari	-	177
Mashinasozlik	5093	7302
Kon va karyer qazish	7071	8145
Oziq-ovqat va tamaki mahsulotlari	16507	18086
Qog‘oz, selluloza va bosma sanoati	2374	2813
To‘qimachilik va charm	18450	22024
Qurilish	5313	8679
Boshqa toifalarga kiritilmagan sanoat tarmoqlari	34775	20347
Transport	243041	267673
Avtomobil yo‘llari	217582	241804
Temir yo‘l	5898	7476
Ichki aviatsiya	199	295
Quvur orqali tashish	19057	20703
Boshqa toifalarga kiritilmagan transport	307	125
Boshqalar	812645	847944
Qishloq xo‘jaligi, o‘rmonchilik va baliqchilik	46072	50087
Savdo, davlat xizmatlari	120041	205932
Uy xo‘jaliklari	499523	550684
Boshqa iste’molchilar	147008	41241
Energetik bo‘lmagan maqsadlarda foydalanish	41429	31224

Sohalar kesmida uy xo‘jaligi uchun sarflanayotgan elektr energiyasi iste’moli miqdori 1-rasmda keltirilgan. Uy xo‘jaligida energiya iste’moli ko‘rsatkichi ortgan.

¹Stat.uz – rasmiy kanali ma’lumotlari

1-rasm. Uy xo'jaligida elektr energiya iste'moli o'zgarishi tasviri¹

So'nggi o'n yil ichida uy xo'jaliklarida elektr energiya iste'moli sezilarli darajada oshdi. Bu o'zgarishning asosiy sabablarini bir necha omillar bilan izohlash mumkin: Aholi sonining ko'payishi va urbanizatsiya jarayonlari natijasida uy xo'jaliklari soni ortib, elektr energiyaga bo'lgan talab oshdi. Hayot darajasining yaxshilanishi: Zamonaviy texnologiyalar, energiya talab qiluvchi maishiy texnika va elektron qurilmalarning keng qo'llanilishi iste'mol hajmini oshirdi. Iqlim o'zgarishi: Sovitish va isitish tizimlaridan foydalanishning ortishi energiya iste'moliga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Internet va raqamli texnologiyalar rivoji: Raqamli qurilmalar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirib, elektr energiyasi iste'molini yanada oshirdi. Elektr transport vositalari va elektrlashtirish loyihalari: Elektr transport vositalarining paydo bo'lishi va qishloq joylarda elektrlashtirish loyihalari uy xo'jaliklari energiya sarfini yanada oshirdi. Davlat subsidiya va qo'llab-quvvatlash dasturlari: Davlat tomonidan berilayotgan subsidiyalar elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojni rag'batlantirdi. Yangilangan energiya manbalari va energiya samaradorligini oshirish uchun yangi texnologiyalardan foydalanishni kengroq joriy qilish kerak. Bu: Energiyadan foydalanish samaradorligini oshiradi. Elektr energiyasi sarfini kamaytiradi. Iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi. 3-jadvalda uy xo'jaliklarida ishlatiladigan energiya turlari keltirilgan.

2-jadval

Uy xo'jaligida ishlatiladigan energiya manbalari

Yillar	Umumiy energiya sarfi (tera joul)	Elektr energiya (tera joul)	Tabiiy gaz (tera joul)	Neft mahsuloti (tera joul)	Birlamchi ko'mir va torf mahsuloti (tera joul)
2011	597152	28206	556640	11618	689
2012	623246	28256	587780	6520	689
2013	507383	29268	471538	5874	703
2014	516214	29912	479926	5672	703
2015	489857	30305	452806	6116	630
2016	427952	30632	391388	3248	703
2017	538538	46007	488570	3248	733
2018	418089	48938	329717	19695	19739
2019	399939	48524	317293	21978	12144
2020	449402	55978	364572	17959	10893

¹ Stat.uz – rasmiy kanali ma'lumotlari

2021	501932	55662	413583	18577	14110

Bu omillarni chuqur tahlil qilish va iste'mol o'sishini samarali boshqarish uchun ekonometrik yondashuvlarning ahamiyati juda katta. Ekonometrik modellar yordamida energiya iste'moliga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish mumkin. Natijaviy omilga ta'sir omillarining bog'liqlik darajalarini va ta'sir darajalari snergeyasini aniqlashda korrelyatsion tahlil usulidan, ta'sir omillari ta'sir sur'atini baholashda ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanish zarurdir[4]. Ushbu yondashuv energiya iste'moli dinamikasini prognoz qilish, hududlar bo'yicha taqsimot strategiyalarini ishlab chiqish, hamda resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ekonometrik modellashtirish energiya siyosatini shakllantirish va iste'molni ekologik barqarorlik asosida boshqarishga yordam beradi. Yuqoridagi omillar va ekonometrik yondashuvlarning birgalikdagi tahlili energiya iste'molining asosiy tendensiyalarini aniqlash va samaradorlikni oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash va kelajakda energiya strategiyasini to'g'ri yo'naltirishga xizmat qiladi[5]. Elektr energiyasi samaradorligini oshirish bo'yicha ekonometrik modellarni yaratish ilmiy va amaliy tadqiqotlarning asosi hisoblanadi[6].

XULOSA VA TAKLIFLAR

1-jadval ma'lumotlariga nazar tashlasak, 2020-yildagi ko'rsatkichlar 2021-yildagiga nisbatan sezilarli o'sish miqdorini namoyon qilmoqda. Ushbu ko'rsatkichlarning 2024-yilda yanada ortishi ehtimoli yuqori. Eng katta o'sish quyidagi sohalarda kuzatilgan: Po'lat va metallar: 21 % Temir yo'l: 26 % Mashinasozlik: 43 % Ichki aviatsiya: 48 % Qurilish: 63 % Qolgan sohalarda o'sish foizlari 10 % atrofida bo'lib, ba'zi sohalarda foiz ko'rsatkichlarining pasayishi ham kuzatilmoqda. 2-rasm ma'lumotlariga ko'ra, uy xo'jaliklarida energiya iste'moli 97 foizga oshgan. Ushbu ma'lumot uy xo'jaliklarining energiya talabi ortib borayotganini ko'rsatadi. 2-jadval ma'lumotlaridan foydalanib va shunga o'xshash statistik omillarni to'plash orqali kelgusida ekonometrik modellarni qurish va energiya iste'moliga ta'sir qiluvchi omillarni chuqur tahlil qilish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. «Energetika», O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali. Ko'rilgan sana: 20-dekabr 2024-yil. [Onlayn]. Mavjud: https://gov.uz/activity_page/energy
2. «UNSD — Energy Statistics». Ko'rilgan sana: 20-dekabr 2024-yil. [Onlayn]. Mavjud: <https://unstats.un.org/unsd/energystats/pubs/balance>
3. F. Jo'rayev va S. Doliyev, «KORXONALARNING ELEKTR ENERGETIKA SAMARADORLIGINI BAHOLASH: TAHLILLAR VA MODELLAR», Iqtisodiyot va Ta'lim, t. 25, v. 2, ss. 244–251, apr. 2024.
4. J. F. Do'stmirzayevich, «A MODEL APPROACH TO LONG-TERM FORECASTING OF ELECTRICITY SUPPLY», J. Integr. Educ. Res., t. 2, v. 10, ss. 41–45, 2023.

5. Doliyev Shoxabbos Qulmurot o'g'li, «Elektr energiyasi samaradorligini yaxshilashga innovatsion va strategik yondashuvlar», noyabr 2024-yil.
6. Джураев Фаррух Дустмирзаевич, Аралов Гайрат Мухаммадиевич ва Эшонкулов Джавохир Собирович. (2023). Проблемы управления технологическими системами в условиях неопределенности: модели и алгоритмы. Global Scientific Review, 19, 39–48.
7. Mukhitdinov, K. S., & Rakhimov, A. N. (2020). Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region. South Asian Journal of Marketing & Management Research, 10(12), 72–85.
8. Raximov, A., & Eshonqulov, J. (2022). Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishning iqtisodiy quvvatini oshirish mexanizmi. Iqtisodiyot va Ta'lim, 23(6), 390–395.

OLIIY TA'LIM MUASSASASINING TA'LIM JARAYONINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Norboyeva Nafisa Erkinovna

TDIU, Raqamli iqtisodiyot kafedrası
katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot talabalarning raqamli texnologiyalar orqali bilim olish va o'rganish jarayonlarini boshqaradigan o'rganish ekotizimlari tushunchasini taklif etadi. Bu ekotizimlar talabalarga o'zlarining o'rganish yo'llarini mustaqil ravishda topishga imkon beradi. Tadqiqotda talabalarning o'rganish jarayoni faqat kurslar bilan cheklanib qolmasligi, balki ular bilim va resurslarni kurs kontekstlaridan tashqarida ham qidirishlariga e'tibor qaratilgan. Ushbu faraz, dasturiy ta'minot muhandisligi va o'qituvchi tayyorlash kabi ikki oliy ta'lim kurslari misolida tekshirilgan.

Sifatli tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli va material vositalar talabalarning o'rganish jarayonlarida muhim o'rin tutadi va ular qanday qilib o'rganishlari va faoliyat yuritishlari ustida katta ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot oliy ta'limdagi pedagogik amaliyotga raqamli texnologiyalarni yanada samarali kiritishni va talabalarning o'rganish imkoniyatlarini kengaytirishni taklif etadi.

Kalit so'zlar: sifatli tadqiqot, o'rganish ekotizimlari, oliy ta'lim, talabalar o'rganishi, raqamli texnologiyalar.

Аннотация

Данное исследование предлагает концепцию обучающих экосистем, которые управляют процессом получения знаний и обучения студентов с использованием цифрово-материальных технологий. Эти экосистемы позволяют студентам самостоятельно находить пути для их обучения. Исследование акцентирует внимание на том, что процесс обучения студентов не ограничивается только курсами, но они также ищут знания и ресурсы за пределами контекстов курсов. Эта гипотеза была проверена на примере двух курсов высшего образования: программной инженерии и подготовки учителей.

Результаты качественного исследования показывают, что цифровые и материальные инструменты играют важную роль в процессе обучения студентов и оказывают значительное влияние на то, как они учатся и действуют. Исследование предлагает более эффективное внедрение цифровых технологий в педагогическую практику высшего образования и расширение возможностей студентов для обучения.

Ключевые слова: качественное исследование, обучающие экосистемы, высшее образование, обучение студентов, цифровые технологии.

Abstract

This study proposes the concept of learning ecologies, which guide students' knowledge acquisition and learning processes through digital-material technologies. These ecologies enable students to independently navigate their learning pathways. The research highlights that students' learning processes are not limited to course contexts but extend to searching for knowledge and resources outside of these contexts. This assumption is examined in the context of two higher education courses: software engineering and teacher education.

The qualitative research findings indicate that digital and material tools play a crucial role in students' learning processes and significantly influence how they learn and engage in activities. The study suggests that pedagogical practices in higher education should better integrate digital technologies to enhance learning opportunities for students.

Keywords: qualitative research, learning ecologies, higher education, student learning, digital technologies.

KIRISH

So‘nggi yillarda oliy ta‘lim dasturlari talabalarni bilimli va malakali ishchi kuchi bo‘lishga tayyorlashga katta e‘tibor qaratmoqda. Bu, talabalar bilimni qayta ishlash, tahlil qilish va undan foydalana olish qobiliyatlarini rivojlantirishni anglatadi. Ko‘pincha bu bilimlar rasmiy ta‘lim kontekstlaridan tashqarida ham shakllanadi¹. Demak, o‘rganuv jarayoni rasmiy ta‘lim muhitlari va boshqa turli kontekstlar (masalan, professional va shaxsiy) o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayonda ilmiy bilimlar va kasbiy amaliyotlar o‘rtasida o‘quv dasturlari o‘zaro bog‘lanadi. Umuman olganda, bunday faoliyatlar talabalar uchun keyinchalik bilim sohasida muvaffaqiyatli bo‘lishga yordam beradi. Shu sababli, ko‘plab o‘quv dasturlari o‘zlarining o‘quv rejalariga bunday o‘rganish faoliyatlarini qo‘shishni boshlagan.

So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli kontekstlar orqali bilim olish va raqamli vositalardan foydalanish jarayonlarida talabalar uchun samarali ishtirok etish oson bo‘lmaydi.² Shu sababli, talabalarni bunday o‘rganish faoliyatlarida faol ishtirok etishini qo‘llab-quvvatlash va ushbu jarayonni chuqurroq tushunish uchun ko‘proq tadqiqotlar o‘tkazilishi zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ushbu tadqiqot dasturiy ta‘minot muhandisligi va o‘qituvchi tayyorlash yo‘nalishidagi bakalavriat talabalarining o‘rganish faoliyatlarini tahlil qiladi. Bu faoliyatlar talabalar tomonidan ta‘lim muassasalari tashqarisidagi kontekstlarda amalga oshiriladi, bunda raqamli texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi.

Norvegiya kontekstida o‘qituvchilarni tayyorlash va dasturiy ta‘minot muhandisligi ta‘limi yuqori ustuvor sohalar sifatida ko‘riladi. O‘qituvchi tayyorlashga

¹ Shaw, K., Holbrook, A., & Bourke, S. (2011). Student experience of final-year undergraduate research projects, *Studies in Higher Education*, 36,(6), 711-727.

² Aditomo, A., Goodyear, P., Bliuc, A-M., & Ellis, R.A. (2013). Inquiry-based learning in higher education, *Studies in Higher Education*, 38(9), 1239-1258.

oid milliy qonun-qoidalar talabalarining o'rganish jarayonini nazorat qilish va baholashni nafaqat maktab murabbiylari, balki universitet xodimlari ham amalga oshirishi kerakligini belgilaydi.¹ Ushbu kutishlar oddiy ko'rinishi mumkin, ammo tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarining bilim va malaka rivojlanishiga yo'naltirilgan uzluksiz yordamni ta'minlash oson emas.² Dasturiy ta'minot muhandisligi sohasida talabalarga o'rganilishi kerak bo'lgan bilimlar ko'pincha onlayn resurslarda (masalan, kasbiy ma'lumotlar bazalari va forumlar) tarqatiladi.³ Talabalar uchun bu resurslarning mavjudligini anglash va ulardan qayerdan foydalanishni bilish, shuningdek, autentik muhandislik loyihalarida ishlash uchun zarur texnik ko'nikmalar va raqamli vositalardan foydalanish qobiliyatini rivojlantirish muhim masala bo'ladi.⁴

METODOLOGIYA

Empirik nuqtai nazardan, talabalar o'rganish ekotizimlarini qanday shakllantirishi va ularga qanday yo'nalishlar berishini tushunishni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonga maqsadlar, bilim, makonlar, resurslar, vositalar, faoliyatlar va/yoki institut talablari kabi elementlarni yig'ish va o'z-o'zini tashkil etish kiradi.

Bunday jarayonlar zamonaviy bilim, amaliyotlar va texnologiyalar tomonidan taqdim etilgan imkoniyatlar bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, talabalar ushbu jarayonlarga bo'lgan qarashlari va harakatlari ushbu shakllanishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi kutiladi.

Metodologik darajada, tadqiqot maqsadlari bir nechta manbalardan ma'lumot yig'ish va talabalar o'rganish ekotizimlarini yaratish jarayonini tahlil qilishga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tadqiqotda tasvirlangan muammolar amaliy va akademik xususiyatlarga ega bo'lib, quyidagi jihatlar bilan bog'liq:

- a) O'rganishning turli joylarda amalga oshirilishi, masalan, kampuslarda, onlayn o'rganish tizimlarida yoki stajirovka o'tkazish maktablarida;
- b) O'rganilishi kerak bo'lgan murakkab amaliyotlar, bu esa o'qituvchilardan uzluksiz yordamni talab qiladi;
- c) Ushbu jarayonlarni samarali boshqarish uchun turli raqamli texnologiyalardan foydalanish zarurati.

¹ Det Kongelige Kunnskapsdepartementet (Ministry of Education and Research) (2016-2017). Lærelyst– tidlig nnsats og kvalitet i skolen. White Paper, Retrieved March 2017 from [https://www.regjeringen.no/Lang, C., Siemens, D., Wise, A., & Gasevic, D. \(2017\). Handbook of learning analytics, 1st ed., Creative Commons License 4.0, DOI: 10.18608/hla17](https://www.regjeringen.no/Lang, C., Siemens, D., Wise, A., & Gasevic, D. (2017). Handbook of learning analytics, 1st ed., Creative Commons License 4.0, DOI: 10.18608/hla17)

² Hill, H. C., & Grossman, P. (2013). Learning from teacher observations: Challenges and opportunities posed by new teacher evaluation systems. *Harvard educational review*, 83(2), 371-384.

³ Nerland, M. & Jensen, K. (2010). Epistemic practices and object relations in professional work. *Journal of Education and Work*, 25(1), 101- 120

⁴ Litzinger, T., Lattuca, L. R., Hadgraft, R. and Newstetter, W. (2011), Engineering Education and the development of Expertise. *Journal of Engineering Education*, 100, 123–150.

Tadqiqot o'rganish vaziyatlarining o'zgaruvchanligini hisobga olgan holda, talabalar raqamli texnologiyalardan foydalangan holda qanday qilib o'rganish imkoniyatlarini yaratish va bu jarayondagi muammolarni hal qilishlarini tahlil qiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi talabalar o'rganish faoliyatlarini turli o'quv joylarining kesishmasida o'rganish va raqamli texnologiyalarning ushbu jarayonlardagi rolini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqola bu maqsadlarni o'rganish uchun ikki alohida tadqiqot loyihasidan olingan empirik ma'lumotlar bilan ilgari surilgan dalillarni taqdim etadi. Loyihalardan biri o'qituvchilarni tayyorlashga, ikkinchisi esa dasturiy ta'minot muhandisligi ta'limiga oid (1-jadval).

1-jadval.

Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar bilan o'rganishning asosiy jihatlar va tendensiyalar

№	Aspekt	Tavsif	Misollar
1.	Raqamli asboblari	Ta'lim va o'qitish uchun ishlatiladigan texnologiyalar.	Planshetlar, onlayn platformalar, video asboblari, LMS (Learning Management Systems), elektron kitoblari.
2.	O'quv muhitlari	Raqamli o'rganish sodir bo'ladigan joylar yoki kontekstlar.	Sinf xonalari, virtual sinflari, onlayn forumlar, hamkorlik vositalari.
3.	Talabalar ishtiroki	Talabalarning ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar bilan o'zaro ta'siri.	Onlayn munozaralarda faol ishtirok etish, tadqiqot uchun raqamli vositalardan foydalanish, virtual loyihalarda hamkorlik qilish.
4.	Pedagogik amaliyotlar	Raqamli texnologiyalarni o'rganishga integratsiyalashgan o'qitish strategiyalari	O'zgartirilgan sinf, aralash o'rganish, onlayn vositalar bilan hamkorlikda o'rganish.
5.	Raqamli texnologiyalarning afzalliklari	Ta'limga raqamli vositalarni integratsiyalashning ijobiy natijalari.	Resurslarga kirishning kengayishi, shaxsiylashtirilgan o'rganish, hamkorlikni kuchaytirish.
6.	Qiyinchiliklar	Ta'lim uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishda duch keladigan qiyinchiliklar	Raqamli savodxonlik muammolari, texnologiyalardan foydalanishning tengsizligi, raqamli vositalar bo'yicha o'qituvchilarni tayyorlashning etishmasligi
7.	Kelajakdagi tendensiyalar	Oliy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning rivojlanayotgan yo'nalishlari	Ta'limda sun'iy intellekt, virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) immersiv o'rganish tajribasi uchun.

1-jadvalda yuqorida ko'rsatilgan jihatlar oliy ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rganish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishini va uning turli tomonlarini yoritadi. Raqamli vositalar talabalar uchun yanada keng imkoniyatlar yaratib, interaktiv va moslashuvchan o'rganish muhitini taqdim etadi. Biroq, texnologiyalardan samarali foydalanish uchun talabalar raqamli savodxonligi va o'qituvchilarning mos pedagogik yondashuvlari muhim rol o'ynaydi.

Kelajakda raqamli texnologiyalar, ayniqsa, sun'iy intellekt (AI) va virtual haqiqat (VR) kabi innovatsion vositalar yordamida ta'lim jarayonining yanada rivojlanishi kutilmoqda. Shu sababli, oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni to'g'ri qo'llash talabalar o'rganish jarayonini samarali va yanada interaktiv qilish imkonini beradi. "Dasturiy ta'minot muhandisligi" ta'limida "Web Project" nomli kirish kursi kuzatildi. Ushbu kursda talabalar dasturlashning asosiy ko'nikmalarini o'rganish uchun turli o'rganish va o'qitish usullaridan foydalanildi. Kursda ikki haftada bir marta darslar va laboratoriya mashg'ulotlari o'tkazildi. Shuningdek, to'rt haftalik hamkorlikda veb-sayt yaratish loyihasi amalga oshirildi. Talabalar guruh bo'lib ishlash orqali funksional veb-sayt yaratishlari kerak edi.

Talabalar dasturlash ishlari uchun onlayn platformalar va vositalardan (masalan, w3schools, Stack Overflow) foydalandilar. Shuningdek, o'z ishlari uchun **GitHub** platformasidan foydalanganlar. Aloqa uchun **Facebook** guruhlarini, ishlari uchun esa **Dropbox** platformasi ishlatildi. O'qituvchi tayyorlash dasturida talabalar stajirovka maktablarida faoliyatlarni kuzatish va darslarni hamkorlikda ishlab chiqish vazifasini bajardilar. Talabalar juftlikda ishladilar va ularga ikki marta o'qituvchilar tomonidan yo'naltiruvchi tashriflar tashkil etildi. Talabalarga planshetlar taqdim etilib, ular birlarining o'qituvchilik faoliyatlarini videoga olishdi. Videolar xavfsiz serverda saqlanib, talaba, hamkor, universitet o'qituvchilari va maktab murabbiylari tomonidan onlayn tarzda ko'rish mumkin bo'ldi. Tadqiqotning ma'lumotlar to'plami quyidagilardan iborat bo'ldi:

- **O'qituvchi tayyorlash dasturida** planshetlar va video yozuvlar bo'yicha talabalar va kuzatuvchilarning intervyulari.

- **Dasturiy ta'minot muhandisligi ta'limida** esa guruh yig'ilishlari, onlayn muloqotlar, veb-sayt maketlari va yakuniy veb-sayt videolarining yozuvlari. Sifatli kontent tahlili o'tkazilib, quyidagi masalalar o'rganildi:
 - a) Talabalar o'quv vazifalarini bajarishda va turli joylarda ishlash yoki muloqot qilishda texnologiyalardan qanday foydalanganliklari.
 - b) Raqamli texnologiyalarni qanday qilib ishlatganliklari va ularga qanday kirishganliklari.
 - c) Talabalar raqamli texnologiyalar yordamida o'rganish va ishlash jarayonini qanday tajriba qilganliklari.

Tahlil jarayonida ma'lumotlardan muhim jihatlar ajratib chiqildi (induktiv yondashuv). Nazariy asoslardan foydalangan holda, biz faoliyatlar va raqamli texnologiyalar bilan o'zaro aloqalarni o'rganib, bu aloqalarning talabalar o'rganish jarayoniga qanday qo'shilishini aniqladik.

Natijada, bir qator qiziqarli tushunchalar paydo bo'ldi, ular amaliy va nazariy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.¹

¹ Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Dastlabki natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalar o'rganish jarayonida foydalanilgan raqamli-materyal vositalar (planshetlar, videolar, onlayn platformalar, raqamli repozitoriyalar) muhim resurs sifatida xizmat qilmoqda. Ushbu vositalar talabalar uchun yangi bilim manbalariga kirish imkoniyatini yaratib, boshqa holatlarda amalga oshirib bo'lmaydigan resurslar va faoliyatlarni bajarishda yordam beradi.

Dasturiy ta'minot muhandisligi tadqiqotida kodlash strategiyalari va qo'llanmalar talabalar uchun yangi tanlovlar va ilhom manbai bo'ldi. Planshet va videolarni faoliyatga kiritish, shuningdek, doimiy yo'naltirish texnologiyalarning o'quvchilarning bilim va resurslarga bo'lgan munosabatlarini shakllantirishdagi rolini kuchaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aditomo, A., Goodyear, P., Bliuc, A-M., & Ellis, R.A. (2013). Inquiry-based learning in higher education. *Studies in Higher Education*, 38(9), 1239–1258.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
3. Brown, J.S. (2000). Growing up digital: How the web changes work, education and the ways people learn. *Change*, 11–20.
4. Carvalho, L., & Goodyear, P. (2014). *The architecture of productive learning networks*. New York, NY: Routledge.
5. Damşa, C.I. (2014). The multi-layered nature of small-group learning: Productive interactions in object-oriented collaboration. *ijCSCL*. doi:10.1007/s11412-014-9193-8
6. Damşa, C.I., & Jornet, A. (2016). Revisiting learning in higher education—Framing notions redefined through an ecological perspective. *Frontline Learning Research*, 4(2), 12–20. <http://dx.doi.org/10.14786/flr.v4i4.208>
7. Fenwick, T., Edwards, R., & Sawchuk, P.R. (2012). *Emerging approaches to educational research: Tracing the socio-material*. London: Routledge.
8. Hill, H.C., & Grossman, P. (2013). Learning from teacher observations: Challenges and opportunities posed by new teacher evaluation systems. *Harvard Educational Review*, 83(2), 371–384.

ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI

Qodirova Xolida Salimovna

Toshkent davlat agrar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada ziyorat turizmini rivojlantirish mexanizmining tashkiliy-huquqiy asoslari keltirilgan. Joylardagi ziyoratgohlarning salohiyatidan to'laonli foydalanish, ularning imkoniyatlarini baholash, raqamli dastur va platformalar orqali reklama qilish hamda onlayn sayohat qilish ko'lamini kengaytirish masalalari bayon etilgan. Ziyorat turizmini rivojlantirishga doir xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: turizm, madaniy meros obyektlari, hududlar infratuzilmasi, ziyorat, ziyoratchi, ziyorat turizmi, tarixiy obidalar turizmi, ekologik turizm.

Аннотация

В данной статье представлены организационно-правовые основы механизма развития паломнического туризма. Изложены вопросы полноценного использования потенциала мест паломничества, оценки их потенциала, продвижения через цифровые программы и платформы, а также расширения охвата онлайн-путешествий. Даны выводы о развитии паломнического туризма.

Ключевые слова: туризм, объекты культурного наследия, инфраструктура территорий, паломнический, паломнический туризм, туризм исторических памятников, экологический туризм.

Abstract

This article presents the organizational and legal foundations of the mechanism for the development of pilgrimage tourism. Issues of full-fledged use of the potential of shrines in places, assessment of their capabilities, promotion through digital programs and platforms, and expansion of the scope of online travel are described. Conclusions are given on the development of pilgrimage tourism.

Keywords: tourism, objects of cultural heritage, infrastructure of regions, pilgrimage, pilgrim, pilgrimage tourism, heritage tourism, ecological tourism.

KIRISH

O'zbekistonda turizm sohasini taraqqiy ettirishda mavjud salohiyatdan to'liq va samarali foydalanish, turizm infratuzilmasidagi muammolarni bartaraf etish, shuningdek, mavjud resurslar va imkoniyatlardan to'laonli foydalanish hisobiga turizm sohasida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoitlar yaratildi. Shu bois, «O'zbekiston–2030» strategiyasida O'zbekistonda tashqi va ichki turizmni rivojlantirish uchun keng sharoitlar yaratish orqali sayyohlar sonini oshirish, xorijiy turistlar sonini 15 millionga, ichki sayyohlar sonini 25 millionga, ziyorat turizmi bo'yicha keladigan turistlar sonini 3 million nafarga oshirish, «Ko'hna tarix durdonalari» milliy dasturini ishlab chiqish hamda uning doirasida madaniy meros

obyektlarini restavratsiya qilish, yodgorliklarda «ochiq osmon muzey»larini tashkil etish vazifalari belgilangan [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm sohasini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarining ilmiy-nazariy jihatlarini ko'plab xorijiy olimlardan M.C.Pardo [2], T.Korov, M.Sostar, B.Andruse [3], Kaustav Chatterjee [4], T.Handriana, P.Yuliantiand, M.Kurniawati [5], L.S.Budovich [6], V.L.Smith [7], I.Reader, T.Walter, D.J.Timothy, D.H.Olsen [8] va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida Ye.V.Pecheritsa [9], Ye.Ye.Sharafanova, V.S.Senin [10], S.Yu.Jitenev [11], A.V.Babkin [12], T.T.Xristov [13], M.Gunare [14], S.G.Zemlyanuxina [15], P.Keller [16] kabi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari turizm sohasini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari ilmiy tadqiqotiga bag'ishlangan.

Respublikamizda A.A.Eshtayev [17], I.S.Tuxliyev [18], A.M.Abduvohidov [18], M.T.Alimova, N.N.Safarova [19], O.H.Hamidov [20], M.T.Aliyeva [21], A.N.Norchayev, H.R.Hamroyev, M.X.Kurbanova [23], A.B.Usmanova [24], Z.S.Abriyev, Sh.A.Xolbayev [25], Sh.R.Ro'ziyev [26], A.K.Alimov [27] va boshqa olimlar tomonidan respublikamizda turizm sohasini rivojlantirish, mahalliy va xorijiy turistlarni jalb etish, ziyorat turizmini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari o'rganilgan.

Ammo ziyorat turizmini hududlar bo'yicha rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan unumli foydalanish va samaradorligini oshirish, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlariga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Bu esa o'z navbatida, mazkur yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini taqozo etib, tadqiqot ishi mavzusini tanlashga asos bo'ldi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, tahlil va sintez, statistik guruhlash, monografik tahlil, qiyosiy tahlil, ekspert baholash, SWOT-tahlil, korrelyatsion-regression tahlil, iqtisodiy-matematik modelashtirish va prognozlash usullari qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yangi O'zbekistonni taraqqiy ettirishda avvalo jahon andozalari doirasida xizmat ko'rsatish sifatini ta'minlashda xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan me'yoriy-huquqiy asoslarga moslashtirish talab etiladi. Shu bois, keyingi yillarda turizm sohasida juda ko'p o'zgarishlar amalga oshirilib, soha rivojiga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinishi, xalqaro va mahalliy tadbirlar o'tkazilishi, turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlaydigan yangi ta'lim muassasalarining faoliyat yo'lga

qo'yilishi, sayyohlar oqimining bir necha barobar oshishi kabi yangiliklar kuzatilmoqda.

Mahalliy turizmni rivojlantirish, yangi yo'nalishlarni joriy etish, o'ziga xos turizm mahsulotlarini yaratish, infratuzilmani takomillashtirish, xorijiy investorlarni jalb qilish, xalqaro aviareyslar sonini ko'paytirish, temir yo'l va avtobus qatnovlarini modernizatsiyalash kabi chora-tadbirlar muhim rol o'ynagan. O'zbekistonning tarixi va madaniyatini dunyo miqyosida namoyish qilishga qaratilgan tadbirlar, jumladan, 2023-yilning 16–20-oktyabr kunlari Samarqand shahrida Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO) Bosh Assambleyasining yubiley 25-sessiyasi o'tkazilishi bu boradagi muhim qadam bo'ldi.

Ushbu nufuzli anjumanda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan bir qator dolzarb tashabbuslar ilgari surildi. Jumladan, dunyoda yuz berayotgan etnik, milliy va diniy nizolar turizm sohasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani ta'kidlanib, Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida Global xavfsiz turizm kodeksini tatbiq etish taklif qilindi. Shuningdek, Butunjahon turizm tashkiloti huzurida Sayyohlik bo'yicha tarixiy shaharlar kengashini tuzish va "Yashil turizmni joriy etish bo'yicha eng yaxshi shahar" nominatsiyasini ta'sis etish takliflari bildirildi.

Turizm sohasining iqtisodiy samarasi alohida qayd etilib, sohaga kiritilgan har bir dollar kelgusida 3–4 barobar daromad keltirishi va yaratilgan har bir yangi ish o'zni boshqa tarmoqlarda yana 2 ta ish o'zni yaratishga imkon berishi ta'kidlandi.

Anjumanda 90 dan ortiq davlatlarning turizm bo'yicha vazir va vazir o'rinbosarlari ishtirok etdi. Bu esa, mamlakatning turizm sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarni, sayyohlar uchun yaratilgan infratuzilma sharoitlarini va necha ming yillik tarixga ega bo'lgan ziyoratgohlarni namoyish etishda katta imkoniyat bo'ldi. Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar turizm boshqarmalari tomonidan hududlarning turizm salohiyatini ko'rsatishga qaratilgan qisqa metrajli filmlar, bloglar, tur-paketlar va tarqatma materiallar xorijiy delegatsiyalarga namoyish etildi. Bu esa xorijlik turistlarni jalb qilish borasida ko'plab kelishuvlarga erishishga xizmat qildi.

Bizning fikrimizcha, Qoraqalpog'iston Respublikasida ziyorat turizmini rivojlantirishda Samarqandda o'tkazilgan Butunjahon turizm tashkilotining 25-sessiyasining o'zni ahamiyatli bo'ldi. Chunki Buyuk Ipak yo'lida sayyohlikni rivojlantirish, Qoraqalpog'iston Respublikasining qadimiy, uzoq tarixga ega bo'lgan Guldursun qal'a, Tuproqqal'a, Mizdaxkon majmuasi (Xo'jayli G'ovur qal'asi) kabi ziyoratgohlarning turizm salohiyatini namoyish etish va hududga mahalliy hamda xorijiy sayyohlar oqimini ko'paytirishda muhim rol o'ynadi.

Yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash va ta'lim jarayonida ziyorat turizmining o'zni beqiyosdir. Boy tariximiz va necha ming yillik madaniy meros obyektlariga yoshlarni jalb qilish imkoniyati mavjud. Bu borada davlat tomonidan joylarda turizm haftaliklari, turizmning turli yo'nalishlari bo'yicha sayyor va ko'rgazmali seminarlar tashkil etilmoqda. Ammo maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilari, o'rta maktab o'quvchilari, oliy va professional muassasalarda tahsil oluvchi yoshlarning Qoraqalpog'iston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar va bunyodkorlik ishlari bilan tanishishi hamda madaniy meros obyektlari

hisoblangan ziyoratgohlar va muzeylarga tashrifi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlangan davrda virtual turizm imkoniyatlaridan samarali foydalanish taqozo etiladi. Dunyo aholisining turizmga tobora ortib borayotgan qiziqishi, tarixiy shaharlarga tashrif buyurishi yoki onlayn sayohat qilish imkoniyatlarining yaratilishi bu jarayonni tezlashtirmoqda. Respublikamizda ham bu yoʻnalishda axborot texnologiyalari, sunʼiy intellekt, elektron tijorat va raqamlashtirish masalalariga oid qator meʼyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Shundan kelib chiqib, yoshlarni milliy oʻzlikni anglash asosida tarbiyalashda virtual turizm imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Jumladan, onlayn sayohatlarni tashkil etish, ziyoratgohlar haqida qisqa metrajli filmlar suratga olish va talaba-oʻquvchilarga maʼnaviyat soatlarida ushbu materiallarni yetkazish zarur.

I.A. Latipovning fikricha, virtual turizm — bu virtual sayohatlarni tashkil qiluvchi yoki amalga oshiruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning faoliyat turi [29]. Viktoriya Shamlikashvili esa virtual turizmni zamonaviy kompyuter texnologiyalari va aloqa tarmoqlaridan foydalangan holda obyekt haqida real maʼlumotlarni yaratish va ulardan foydalanishni taʼminlovchi faoliyat deb izohlaydi [30]. Virtual turizm nafaqat mamlakatning diqqatga sazovor joylarini, balki kafe, klub va boshqa koʻngilochar obyektlarni 3D-panorama shaklida namoyish etishni ham qamrab oladi.

Virtual turizm orqali ziyoratgohlar va hududlarning ekologiyasi hamda tabiiy boyliklarini namoyish etish orqali qiziquvchilar va investorlarni jalb qilish, reklama va marketingni rivojlantirish, aholi bandligini taʼminlash mumkin. Bu chora-tadbirlarni amalga oshirishda turizmga oid qabul qilingan meʼyoriy-huquqiy asoslarga qoʻshimcha va oʻzgartirishlar kiritish, xalqaro tajribani oʻrganish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega.

Ziyorat turizmini rivojlantirishda tashkiliy-huquqiy jihatlar alohida eʼtibor talab qiladi. Bu borada madaniy meros obyektlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, ziyoratchilar oqimini koʻpaytirish va infratuzilma sharoitlarini yaxshilash boʻyicha aniq maqsad va vazifalarni belgilash, ilmiy asoslangan yondashuvlar ishlab chiqish zarur. Ziyorat turizmini barqaror rivojlantirishda quyidagi asosiy koʻrsatkichlar strategik omil sifatida xizmat qiladi

1) Ziyorat turizmini tashkil etishning maqsad va vazifalarini belgilash:

madaniy meros obyektlarining salohiyatidan unumli foydalanishda hududlar kesimida marshrutlarini ishlab chiqish;

madaniy meros obyektlarining tarixan shakllangan qadriyatlari va xizmat koʻrsatishining aniq maqsadlarini belgilash;

hududlarda madaniy meros obyektlarini istiqbolli rivojlantirish dastur va loyihalarini ishlab chiqish;

ziyosat turizmi yoʻnalishida amalga oshirilayotgan islohotlardan kelib chiqib, belgilangan asosiy vazifalarga erishishni bashorat qilish.

2) Ziyorat turizmi subyektlarini samarali boshqarish:

Zamonaviy boshqaruvda ziyoratgohlarni rivojlantirishning aniq maqsadga erishish ko'rsatkichlarini doimiy monitoring qilish, sayyohlarni jalb etish ko'lamini kengaytirish;

erishilgan natijalarni tahlil qilish va baholash;

raqamli texnologiyalar asosida oldingi va keyingi faoliyatning boshqaruv samaradorligini baholash orqali mavjud imkoniyatlarni tahlil qilish;

ziyoratgohlarni rahbarlari tomonidan qabul qilingan qarorlarning ijrosini tahlil qilish va nazoratini olib borish;

ziyoratgohlar va hududdagi xizmat ko'rsatuvchilar bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish.

3) Ziyoratgohlarning joylashgan joyi, tabiiy-iqlim sharoiti, ekologiyasini baholash:

ziyoratgoh joylashgan hudud iqlimi, ekologiyasi, hududning mavjud turistik salohiyatidan kelib chiqib, qo'shimcha xizmat ko'rsatish turlarini qayta ko'rib chiqish;

ziyoratgohlarda yashil zonalarini barpo qilish, sog'lomlashtirish va mehmonxona xizmatlarini ko'rsatishning chora-tadbirlarini belgilash;

ziyoratgohlarda yashil hududlarni tashkil etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqish hamda mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etish;

madaniy meros obyektlarida ziyoratchilar uchun qulaylik yaratishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash.

Yuqorida keltirib o'tilgan asosiy ko'rsatkichlarni amaliyotga joriy etish, madaniy meros obyektlarini reklama qilish va tashrif buyuruvchilar sonini ko'paytirish uchun davlat tomonidan yaratilgan imkoniyatlar, qabul qilingan qonun va qonun osti hujjatlari ijrosini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasida ziyorat turizmining salohiyatidan samarali foydalanish va aholi farovonligini oshirish uchun, avvalo, uning huquqiy-me'yoriy asoslariga e'tibor qaratish va ularni takomillashtirish zarur. Ziyorat turizmida, xususan, madaniy meros obyektlarini qo'llab-quvvatlash, xorijiy tajribalarni joriy etish, va qabul qilingan qonun, qaror va farmonlar asosida mahalliy va xorijiy sayyohlarni ziyoratgohlarga jalb etish muhimdir.

Shuningdek, ziyoratgohlarning jozibadorligini oshirish uchun zamonaviy marketing usullaridan foydalanish, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida turizm bo'yicha ilmiy-amaliy seminarlar tashkil etish lozim. Ziyoratgohlarni rekonstruksiya qilish, xizmat ko'rsatish va dam olish uchun yetarli sharoitlarni yaratish hamda turistlarda ziyoratgohlar haqida to'liq va ijobiy taassurot qoldirish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Jamiyatni taraqqiy etib borishi iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishda hududlardagi diqqatga sazovor joylar, ziyoratgohlar va tabiatini hisobga olib, ushbu hududga sayyohlarni jalb qilish orqali rivojlantirish samarali bo'ladi. Shu bois, ziyorat

turizmi bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni takomillashtirish va uning quyidagi samarali yo'nalishlarini belgilash maqsadga muvofiq:

hududlarda iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy-madaniy barqarorlikni ta'minlash, turistlarning yashash sharoitini yaxshilash va ularning xavfsizligini ta'minlash;

ziyosat turizmi va madaniy meros obyektlaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun mahalliy byudjetdan mablag'lar ajratish;

hududdagi ziyoratgohlarga mos bo'lgan turar joylari, transport qatnovi uchun yo'llar holatini yaxshilash, infratuzilma, mehmondo'stlik, tibbiy xizmatlar ko'rsatish darajasi, turistlarga jozibador xizmatlar ko'rsatish uchun xodimlar malakasini oshirish;

sayyohlarni jalb etish va ularga xizmat ko'rsatuvchi, ziyorat turizmni targ'ib qilish, ekskursiyalarni tashkil etuvchi gidlarni tayyorlash, shuningdek, turistlarni diniy bayramlar, urf-odatlar, madaniy tadbirlarda ishtirok etishini ta'minlash;

turistik hududlarda yashil maydon, bog'lar, manzarali daraxtlar va qulay landshaft dizaynni yaratish;

turistlar uchun qulay bo'lgan sug'urta, bank, vizalarni rasmiylashtirish, valyuta-ayirboshlash, reklama va mehmonxona xizmatlarini tashkil etish;

turistik obyektida hunarmandchilik buyumlarini tayyorlash, sotish, yetkazib berish, 24 soatlik do'konlarini tashkil etish va mahalliy aholining turizm obyektlaridan foydalanish darajasini iqtisodiy qo'llab-quvvatlash va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "«O'zbekiston–2030» strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023-y., 06/23/158/0694-son).

2. M.C.Pardo va boshqalar. *Developing Pilgrimage Tourism in Latin America: Lessons Learned from the Camino de Santiago* // International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. Volume 11. Issue 4. 13th Annual IRTP Conference, Vilnius, 2022. 12 b.;

3. T.Korov, M.Sostar, B.Andrlice. *The model of strategic management of a religious tourism destination in function of sustainable development* // International Journal of Professional Business Review. Miami, v. 9n. 2024. 49 b.;

4. Dr. Kaustav Chatterjee. *Modern Tourism Development through Sustainable Tourism Approach: A Case Study of Pilgrimage Tourism in Varanasi* // International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT). 2022. Volume 10, Issue 5 May 2022 | ISSN: 2320-2882. 12 b.;

5. T.Handriana, P.Yuliantiand va M.Kurniawati. *Exploration of Pilgrimage Tourism in Indonesia* // Journal of Islamic Marketing. Emerald Publishing Limited. DOI10.1108/JIMA-10-2018-0188. 3 April 2019. 13 b.;

6. L.S.Budovich. *The Impact of Religious Tourism on the Economy and Tourism Industry* // Journal HTS Teologiese Studies. 30 May 2023. 7 b.;

7. V.L.Smith. *Pilgrimage and Tourism: The Quest in Guest*; I.Reader, T.Walter. *Pilgrimage in Popular Culture*. Springer, 2016.;

8. Timothy D.J., Olsen D.H. (Eds.). (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys (Vol. 4)*. London: Routledge.
9. Е.В.Печерица, Е.Е.Шарафанова. *Паломнический туризм: сущностные аспекты* // ФБГОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный экономический университет», Санкт-Петербург.
10. В.С.Сенин. *Организация международного туризма* [Текст]: учебник. М.: Финансы и статистика, 2009. 400 с.;
11. С.Ю.Житенев. *Религиозное паломничество: межкультурные коммуникации и цивилизационный контекст* // Автореферат диссертации. Москва, 2010. 27 с.;
12. А.В.Бабкин. *Специальные виды туризма*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. 252 с.;
13. Т.Т.Христов. *Религиозный туризм*. Учебное пособие. Издательство: Academia, 2009. 288 с.;
14. М.Гунаре, О.Е.Афанасьев. *Индивидуальный туризм в ожидании перемен* // Сервис в России и за рубежом, 2020. Т. 14. № (89). С. 197–204.;
15. С.Г.Землянухина. *Трансформация ценностных ориентаций населения в сфере туризма в условиях пандемии* // Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса, 2020. Т. 14. № 1. С. 13–18.;
16. П.Келлер. *Влияние мировых кризисов на туризм* // Вестник РМАТ. 2013. № 3. С. 17–20.;
17. A.A.Eshtayev. *Globalashuv sharoitida turizm industratsiyasini boshqarishning marketing strategiyasi*. Doktorlik dissertatsiyasi. Samarqand, 2019. 246 b.;
18. A.M.Abduvohidov, D.S.Umirova, Z.S.Abriyev. *Turizm rivojlanishini prognozlash*. O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2019. 43 b.;
19. N.N.Safarova. *Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga turizm sohasi ta'sirini baholash usullarini takomillashtirish*. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2018.;
20. O.H.Hamidov. *O'zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirishni boshqarish mexanizmini takomillashtirish*. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2017. 7 b.;
21. M.T.Aliyeva. *Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlarini*. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2019.;
22. I.S.Tuxliyev va boshqalar. *Turizm: nazariya va amaliyot*. Elektron darslik. T., 2017.;
23. M.X.Kurbanova. *Ziyorat turizmiga ijtimoiy hodisa sifatida tarixiy-ilmiy yondashuv*. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. 1/2023, yanvar-fevral.;
24. A.B.Usmanova. *Buxoro viloyatining turizm salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish*. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro, 2024.;

25. Sh.A.Xolbayev. *Turizm sohasida iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligini oshirish*. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2023.;
26. Sh.R.Ro‘ziyev. *O‘zbekistonda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish*. Doktorlik dissertatsiyasi. Samarqand, 2019.;
27. A.K.Alimov. *Qoraqalpog‘iston Respublikasida ekologik turizmni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va istiqbollari*. Doktorlik dissertatsiyasi. Samarqand, 2018.;
28. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2023-yil 16-oktabr kuni Butunjahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) Bosh Assambleyasining 25-sessiyasi ochilish marosimidagi nutqi. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, 17.10.2023-y., № 215 (1004).
29. I.A.Latipov. *О некоторых философских аспектах формирования субкультуры виртуального туризма*. Современные проблемы науки и образования. 2014. № 2. С. 102.;
30. В.А.Шамликашвили. *Виртуальный туризм как новый вид туризма*. Креативная экономика, 2014. 10(94). С. 132.

RAQAMLI IQTISODIYOT TIZIMIDA MARKAZLASHTIRILMAGAN MOLIYA TIZIMI VOSITALARI

Rustamova Ziyoda Anvar qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot kafedrası assistenti

Annotatsiya

Ushbu maqola raqamli iqtisodiyot tizimida markazlashtirilmagan moliya tizimi vositalari, xususan, kriptovalyutalarning o'zni va ahamiyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada kriptovalyutalarning iqtisodiy va texnologik asoslari, ularning markazsizlashtirish tamoyillari, blokcheyn texnologiyasining moliyaviy ekotizimga ta'siri, shuningdek, markazlashtirilmagan moliya (DeFi) tizimining rivojlanish yo'nalishlari o'rganiladi. Tadqiqotda kriptovalyutalarning afzalliklari va cheklovlari, ularning xavfsizligi, shaffofligi, tranzaksiyalarni teskari qaytarib bo'lmazligi hamda davlat va moliyaviy institutlarga qaram emasligi kabi jihatlar batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada raqamli valyutalarning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi o'zni, ularni tartibga solish muammolari va kelgusidagi istiqbollari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kriptovalyutalar, raqamli iqtisodiyot, markazlashtirilmagan moliya (defi), blokcheyn texnologiyasi, bitcoin, aqlli kontraktlar (smart contracts), moliyaviy innovatsiyalar, markazsizlashtirish, raqamli to'lov tizimlari, xavfsizlik va shaffoflik.

Abstract

This article is dedicated to analyzing the role and significance of decentralized financial system tools, particularly cryptocurrencies, in the digital economy. The paper examines the economic and technological foundations of cryptocurrencies, their decentralization principles, the impact of blockchain technology on the financial ecosystem, as well as the development directions of the decentralized finance (DeFi) system. The study provides a detailed analysis of the advantages and limitations of cryptocurrencies, including their security, transparency, irreversibility of transactions, and independence from state and financial institutions. Additionally, the article highlights the role of digital currencies in international economic relations, their regulatory challenges, and future prospects.

Keywords: cryptocurrencies, digital economy, decentralized finance (DeFi), blockchain technology, bitcoin, smart contracts, financial innovations, decentralization, digital payment systems, security, transparency.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу роли и значения инструментов децентрализованной финансовой системы, в частности криптовалют, в системе цифровой экономики. В статье рассматриваются экономические и технологические основы криптовалют, принципы их децентрализации, влияние технологии блокчейн на финансовую экосистему, а также направления развития

системы децентрализованных финансов (DeFi). В исследовании подробно анализируются преимущества и ограничения криптовалют, их безопасность, прозрачность, необратимость транзакций и независимость от государственных и финансовых институтов. Также в статье раскрыта роль цифровых валют в международных экономических отношениях, проблемы их регулирования и перспективы.

Ключевые слова: криптовалюты, цифровая экономика, децентрализованные финансы (DeFi), технология блокчейн, биткойн, смарт-контракты, финансовые инновации, децентрализация, цифровые платежные системы, безопасность и прозрачность.

KIRISH

Kriptoalyuta virtual pul bo'lib, biz amalda foydalanayotgan pullardan farqli o'laroq, jismoniy ifodaga ega emas. Bunday valyutaning o'ldov birligi "coin" bo'lib, ingliz tilida "tanga" degan ma'noni anglatadi. Raqamli valyuta qalbakilashtirish va takrorlashdan himoyalangan bo'lib, uning miqdori va emissiyasi qat'iy cheklangan. Masalan, hozirgi kundagi eng yirik kriptoalyuta hisoblangan Bitkoin (BTC) ning maksimal miqdori 21 millionta coin etib belgilangan (ya'ni, 21 milliondan ortiq BTC hech qachon bo'lmaydi).

Kriptoalyutalarning asosiy xususiyati markazsizlashtirilganligidir – har qanday ichki yoki tashqi tomondan administrator tomonidan boshqarilmasligi. Shu sababli banklar, soliq organlari, sud va davlat organlari kriptoaktivlar foydalanuvchilarining tranzaksiyalariga ta'sir qila olmaydi. Kriptoalyuta hamyonlari va tranzaksiyalari bilan bog'liq barcha ma'lumotlar blokcheynda saqlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Satoshi Nakamoto kriptoalyutaning birinchi ishlanmasi — Bitcoinni taklif qildi. U blokcheyn texnologiyasiga asoslangan markazlashmagan tizimni tasvirlab berdi. Nakamoto Bitcoinning asosiy prinsiplarini — ishonchli o'tkazmalarni amalga oshirish, markazsizlashtirish va tranzaksiyalarning teskari qaytarilmasligini muhim deb hisoblagan.¹

Klaus Schwab raqamli inqilob va, xususan, kriptoalyutalarning texnologik rivojlanish jarayonidagi o'rnini ta'kidlaydi. U kriptoalyutalar hamda boshqa yangi texnologiyalarning sanoat va jamiyatga ta'sirini tushunishda muhim nazariy asos beradi.²

Hal Finney kriptoalyuta texnologiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. U "Reusable Proofs of Work" tizimini ishlab chiqib, Bitcoinning ishlash tamoyillariga asos yaratdi. Finney, shuningdek, Satoshi Nakamotodan keyin birinchi Bitcoin tranzaksiyasini amalga oshirgan.³

¹ Satoshi Nakamoto *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System* (2008)

² Klaus Schwab *The Fourth Industrial Revolution* (2016)

³ Hal Finney: *Reusable Proofs of Work* (2004)

Mazkur tahlil natijasida aniqlanishicha, kriptovalyutalar nafaqat texnologik, balki iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ham dolzarb mavzudur. Tadqiqotlar asosan kriptovalyutalarning xavfsizligi, ishonchliligi va markazsiz boshqaruv tamoyillariga qaratilgan. Shu bilan birga, blokcheyn texnologiyasining boshqa sohalarga tatbiq etilishi ham olimlar tomonidan faol o'rganilmoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda raqamli iqtisodiyot tizimida markazlashtirilmagan moliya tizimi vositalari (kriptovalyutalar)ni o'rganish uchun quyidagi ilmiy-tadqiqot usullari qo'llanildi:

Nazariy tahlil: Kriptovalyutalarning iqtisodiy, texnologik va huquqiy asoslarini o'rganish maqsadida iqtisodiyot, moliya va texnologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlar, maqolalar va tadqiqotlar tahlil qilindi. Blokcheyn texnologiyasining tamoyillari, aqlli kontraktlarning ishlash mexanizmi va DeFi platformalarining xususiyatlari nazariy jihatdan o'rganildi.

Statistik tahlil: Tadqiqot uchun xalqaro moliyaviy tashkilotlar, davlat boshqaruv organlari va yirik blokcheyn platformalari (masalan, Bitcoin, Ethereum) tomonidan taqdim etilgan statistik ma'lumotlar va hisobotlardan foydalanildi. Shuningdek, DeFi ekotizimi va uning dinamikasi haqidagi real vaqt ma'lumotlari tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil: Markazlashtirilmagan moliya tizimining imkoniyatlarini an'anaviy moliya tizimlari bilan solishtirish uchun qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi. Xususan, kriptovalyutalarning tranzaksiya tezligi, xavfsizligi, shaffofligi va operatsion xarajatlari o'rganilib, ularning bank tizimlari bilan farqlari ko'rsatildi.

Holat tahlili: Bitcoin, Ethereum va boshqa yirik kriptovalyutalarning ishlash tamoyillari va ularning turli iqtisodiy sektorlar (masalan, savdo, investitsiya va xalqaro to'lovlar)ga ta'siri bo'yicha holat tahlili o'tkazildi.

Ekspert tahlili: Kriptovalyutalarning hozirgi holati va kelajakdagi istiqbollari bo'yicha xalqaro ekspertlarning qarashlari va tadqiqotlari o'rganildi. Bu orqali tadqiqot mavzusining dolzarbligi va amaliy ahamiyati yoritildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kriptovalyutalar tranzaksiyasi qaytarib bo'lmaydigan jarayon bo'lib, hech kim tranzaksiyani bekor qila olmaydi, bloklay olmaydi yoki e'tiroz bildirsa olmaydi. Shuningdek, maxfiy kalitga ega bo'lmagan holda majburiy tranzaksiyani amalga oshirish ham imkonsizdir. Biroq, tranzaksiya ishtirokchilari ixtiyoriy ravishda o'z kriptovalyutalarini garov sifatida vaqtincha blokirovka qilishlari yoki bitimni yakunlash yoki bekor qilish uchun barcha tomonlarning roziligini talab qilishi mumkin. Bunday imkoniyatlar aqlli (smart) kontraktlarda mavjud bo'lib, ular faqat ma'lum toifadagi blokcheyn platformalarida amalga oshiriladi.

Kriptovalyutalar ishonchga asoslanmagan. Ularning boshqaruv tizimi uchinchi shaxslarni jalb qilmaydi va ishonchni talab qilmaydi. Ular ishonchni tekshirish jarayoni bilan almashtiradi. P2P (peer-to-peer) tarmog'ida aktivlar har bir ishtirokchi

tomonidan to'liq nazorat qilinadi va boshqaruv organlarining (masalan, banklarning) roziligisiz yoki nazoratisiz to'g'ridan-to'g'ri o'tkaziladi.

Kriptovalyutalar o'zgarmasdir. Blokcheyn texnologiyasining tabiati tufayli kriptovalyuta operatsiyalari o'zgarmasdir. Ularni bekor qilish, kechiktirish, takrorlash, yashirish yoki o'zgartirish imkonsiz. Bu tizim odatiy tarzda firibgarlikni imkonsiz qiladi va inson xatosidan himoyalangan. Shuningdek, bu kriptovalyutalarni banklardagi oddiy elektron pullardan to'liq shaffofroq qiladi.

Kriptovalyutalar markazlashtirilmagan. Ular tizimli va shaffof tarzda yangi coinlar yaratish tizimiga ega. Misol uchun, Bitkoin infratuzilmasi faqat 21 million dona mavjud bo'lishini kafolatlaydi. Buni hukumatlar va markaziy banklar tomonidan dollar va yevro kabi fiat valyutalarining doimiy ravishda chiqarilishi va qadrsizlanishi bilan taqqoslash mumkin.

Kriptovalyutaning mohiyatini to'liq anglash uchun uning afzalliklari va kamchiliklarini chuqur tahlil qilish zarur.

Kriptovalyutani qanday qilib olish mumkin:

Kriptovalyuta sotib olish. Raqamli valyutani so'm yoki dollarda sotib olishning eng qulay va eng oson usuli uni kriptovalyuta birjasida sotib olishdir. Kriptobirjalardagi kriptovalyuta kurslari kriptovalyuta almashtiruvchilari va hamyonlarga qaraganda ancha foydali hisoblanadi. Eng katta pul aylanmasiga ega bo'lgan eng ishonchli platforma hisoblanadigan Binance kripto birjasi oxirgi yillarda ketma-ket 5 yil davomida dunyodagi eng yirik kriptobirja deb tan olindi, platforma Visa/MasterCard bank kartalari va QIWI, Advcash, Payeer to'lov tizimlaridan pul o'tkazmalarini ham qo'llab-quvvatlaydi.

Klassik uslubda mayning qilish. Maynerlar mayning qilish uskunasi hisoblash quvvatidan foydalangan holda kriptovalyutani qabul qilish uchun o'zlarining ASIC, video kartalari va protsessorlarining xeshreytini taqdim etadilar. 2018-yildan beri BTC ni mayning qilishning ushbu usuli oddiy foydalanuvchilar uchun samarasiz bo'lib, yanada moslashuvchan va foydali bo'lgan bulutli mayning xizmatining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Bulutli mayning qilish. Uzoq muddatda bitkoinlarni olishning eng samarali usuli. Bu bir yilga shartnoma shaklida bulutli mayning xizmati quvvatini ijaraga olishdir. Ushbu kuch tomonidan chiqarilgan barcha kripto valyutasi sizning hisobingizga o'tadi. Daromad tarmoq murakkabligi kursi va o'sishiga bog'liq. Shuni yodda tutish kerakki, bulutli mayning xizmatlari orasida firibgarlik va piramida saytlari juda ko'p bo'lib, faqat vaqt sinovidan o'tgan platformalarga ishonish mumkin, bozorda ularning soni unchalik ko'p emas (1-jadval).

Kriptoiqtisodiyot — bu raqamli iqtisodiyot va markazlashtirilmagan moliya ilovalarini o'rganishga qaratilgan intizomlararo yondashuv uchun rivojlanayotgan iqtisodiy paradigma. Kriptoiqtisodiyot an'anaviy iqtisod, kriptografiya, kompyuter fanlari va o'yin nazariyasi tushunchalari hamda tamoyillarini birlashtiradi [3].

An'anaviy iqtisod qanday qilib an'anaviy moliyaviy xizmatlar (yoki markazlashtirilgan moliya — CeFi) uchun nazariy asos yaratgan bo'lsa, kriptoiqtisodiyot ham DeFi xizmatlari uchun nazariy asos yaratadi. Bu xizmatlar fiat

valyutalar orqali sotib olinadi va sotiladi hamda kriptovalyutalar va aqlli kontraktlar yordamida amalga oshiriladi.

1-jadval

Kriptovalyutalarning o'ziga xos ijobiy tomonlari tahlili¹

№	Xususiyati	Ta'rifi
1.	Anonimlik	Tranzaksiyalari osonlik bilan kuzatilishi mumkin bo'lgan klassik elektron pullardan farqli o'laroq, kriptovalyuta hamyonining egasi haqida ma'lumot olish iloji yo'q. Faqat hamyon raqami va hisobdagi miqdor bo'yicha cheklangan ma'lumotlar mavjud.
2.	Markazlashtirilmaganlik	Kriptovalyuta mustaqil pul birligidir. Hech kim uning masalasini tartibga solmaydi va hisobdagi mablag'larning harakatini hech kim nazorat qilmaydi. Aynan shu xususiyat tarmoqning ko'plab a'zolarini o'ziga jalb qiladi.
3.	Cheklanganlik	Qoida tariqasida, kriptovalyuta cheklangan hajmda chiqariladi, bu esa emitentning haddan tashqari faolligi tufayli inflyatsiya xavfini yo'q qiladi.
4.	Ishonchlilik	Virtual valyutani buzish, soxtalashtirish yoki boshqa shunga o'xshash manipulyatsiyalarni amalga oshirib bo'lmaydi – u ishonchli himoyalangan.
5.	Kodning ochiqqligi	Ushbu xususiyat tufayli har kim virtual coinlarni mayning qilishi mumkin. Jarayonning murakkabligiga qaramay, ko'p odamlar hali ham shu tarzda yashashadi.

"Kriptoiqtisodiyot" atamasi dastlab 2014–2015-yillarda Ethereum hamjamiyati tomonidan shakllantirilgan bo'lsa-da, uning tamoyillari 2008-yilda Bitcoin protokolida iqtisodiy imtiyozlarni qo'llash orqali boshlangani ma'lum. Garchi bu ibora odatda Vitalik Buteringa tegishli deb hisoblansa-da, uning birinchi ommaviy hujjatlashtirilgan qo'llanilishi 2015-yilda Vlad Zamfir tomonidan "Kriptoiqtisodiyot nima?" degan nuqtai nazar bilan bog'langan.

Zamfir kriptoiqtisodiyotga nisbatan kengroq va akademik nuqtai nazar bildirgan: "Markazlashtirilmagan raqamli iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni tartibga soluvchi protokollarni o'rganadigan rasmiy intizom". Shuningdek, u kriptoiqtisodiyotni "bu protokollarni loyihalash va tavsiflashga qaratilgan amaliy fan" sifatida ta'riflagan.

Vitalik Buterin esa 2017-yilda mazkur iborani yanada tor va pragmatik yo'sinda izohlagan: "Ma'lum turdagi axborot xavfsizligi xususiyatlarini kafolatlashga harakat qiladigan tizimlarni yaratish metodologiyasi".

Kriptoiqtisodiyotning asosiy maqsadlari. Kriptoiqtisodiyotning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: Markazlashtirilmagan moliya (DeFi) tizimlarini qanday moliyalashtirish, loyihalash, ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlashni o'rganish; Rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyotlarda tovarlar va xizmatlarni taqsimlashni tartibga solish uchun iqtisodiy imtiyozlar va jazo choralarini qo'llash.

¹ Muallif ishlanmasi

Kriptoiqtisodiyotni raqamli iqtisodiyotning evolyutsiyasi deb hisoblash mumkin. Bu esa, o'z navbatida, an'anaviy iqtisoddan (odatda mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyotga bo'linadi) rivojlanib kelgan.

Masalan, ishlab chiqarish, taqsimlash va tovar hamda xizmatlarni iste'mol qilishga oid an'anaviy iqtisodiy tushunchalar kriptoiqtisodiyotda ham qo'llaniladi. Bunga Adam Smitning iqtisodiyotning uchta asosiy qonuni: talab va taklif qonuni, o'z manfaatini ko'zlash qonuni va raqobat qonuni kiradi. Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy tushunchalar, masalan, fiat pul nazariyasi va zamonaviy pul nazariyasi ham kriptoiqtisodiyotga taalluqlidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kriptovalyutalar konsepsiyasi hali ham dunyo bo'ylab yangi bo'lsa-da, ularning asosiy xususiyatlari haqida odamlar o'rtasida yagona fikr shakllanmoqda. Kriptovalyutalar o'z nomiga qaramay, tartibga solinmagan va markazlashtirilmagan tizim sifatida qolmoqda. Ularni nodavlat tashkilotlar chiqaradi, biroq ular ham ob'ekt yoki bitim uchun ma'lum iqtisodiy qiymatni ifodalaydi. Kriptovalyuta egalari blokcheyn texnologiyasi orqali eksklyuziv mulk huquqlarini saqlab qolish imkoniyatiga ega.

Bunday ulkan texnologik inqilobning guvohi bo'lish hayajonli, biroq bu jarayonda ehtiyotkor bo'lish lozim. Blokcheyn texnologiyasi va kriptovalyutalar o'rganilishi lozim bo'lgan hali ko'plab jihatlariga ega. Xalqaro moliya bozorlari ushbu texnologiyaga qoidalar kiritishi zarur, lekin bunday tartibga solish hech qachon innovatsiyalar va rivojlanishga to'sqinlik qilmasligi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Fridrix fon Hayek, *Pulni davlat tasarrufidan chiqarish: bir vaqtda valyutalar nazariyasi va amaliyotini tahlil qilish*. — London: Iqtisodiy ishlar instituti, 1976-yil.
2. Satoshi Nakamoto. *Bitcoin: raqamli peer-to-peer naqd pul tizimi* (rus tiliga tarjima qilingan). [Sayt ishlamaydi].
3. Kirill Sarxanyants, Olga Shestopal, Roman Rojkov. *Yo'qdan ko'p pul* // Kommersant gazetasi, No 102/P (5133), 17.06.2013.
4. *Cryptocurrency* // Mercatus Center, Jorj Meyson universiteti (rus tiliga tarjimasi), 1-iyul, 2014.
5. Klaus Schwab. *The Fourth Industrial Revolution*, 2016.
6. Hal Finney. *Reusable Proofs of Work*, 2004.

XORAZM VILOYATIDA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI MARKETINGDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI TAHLILI

Sultanova Laylo Ilyos qizi

Urganch davlat universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada raqamli marketingning tadbirkorlikni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Xorazm viloyatida amalga oshirilgan axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi, internet tarmog'idan foydalanishning o'sishi, korxona va tashkilotlarda lokal tarmoqqa hamda internet tarmog'iga ulanganlik darajasi tahlil qilingan. Mazkur tahlil natijalari asosida tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlari bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: internet-marketing, raqamli marketing, biznes modellari, marketing tadqiqotlari, omnichannel marketing, onlayn-do'konlar, elektron savdo, biznes samaradorligi, maqsadli auditoriya, ROI.

Annotation

This article highlights the significance of digital marketing in the development of entrepreneurship. The volume of services in the field of information and communication, the growth of internet usage, and the level of connection of enterprises and organizations to local and internet networks in the Khorezm region have been analyzed. Based on the results of this analysis, recommendations have been provided regarding the opportunities for entrepreneurs to utilize digital marketing.

Keywords: internet marketing, digital marketing, business models, marketing research, omnichannel marketing, online stores, e-commerce, business efficiency, target audience, ROI.

Аннотация

В данной статье освещена значимость цифрового маркетинга для развития предпринимательства. Проанализированы объем услуг в сфере информации и коммуникаций, рост использования интернета, а также уровень подключения предприятий и организаций к локальным и интернет-сетям в Хорезмском регионе. На основе результатов анализа представлены рекомендации по использованию цифрового маркетинга субъектами предпринимательства.

Ключевые слова: интернет-маркетинг, цифровой маркетинг, бизнес-модели, маркетинговые исследования, омниканальный маркетинг, интернет-магазины, электронная торговля, эффективность бизнеса, целевая аудитория, ROI.

KIRISH

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida korxonalarning bozor faoliyatini rivojlantirish, xususan, sifatli marketing tadqiqotlarini o'tkazishda raqamli

texnologiyalardan samarali foydalanish asosiy maqsadlardan biri sifatida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son¹ Farmoni bilan tasdiqlangan, "Raqamli texnologiyalarni rivojlantirgan holda, mamlakatni mintaqaviy "IT-HUB"ga aylantirish", shu bilan birga, "IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti hajmini 5 milliard dollarga yetkazish" [1] vazifalari belgilangan.

Mamlakatda keng ko'lamda "Raqamli O'zbekiston", "Raqamli hukumat" dasturlari amalga oshirilmoqda. Ushbu keng ko'lamli islohotlarga mos ravishda, real sektor korxonalarining ichki raqamli transformatsiyasi hamda raqamli marketing strategiyalaridan foydalanishini samarali tashkil etish orqali mijozlarga yuqori sifatli xizmat ko'rsatish va yuqori qiymat yaratishga yo'naltirilgan faoliyatlarini takomillashtirish zarur.

Shakllanayotgan raqamli muhit sharoitida mijozlarga raqamli xizmat ko'rsatish tizimini optimallashtirish, sun'iy intellekt va IoT texnologiyalaridan elektron tijorat sohasida keng foydalanish, internet savdo maydonchalari faoliyatini kengaytirish va takomillashtirish bo'yicha bilimlar majmuasini yaratish talabi mavjud. Ushbu jihatlarni inobatga olganda, tadbirkorlik subyektlarida raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Jahonda marketing fanlarini rivojlantirishga o'zining munosib hissasini qo'shgan olim F. Kotler marketingga yangi qarashlar nazariyasini ilgari surib, Marketing 4.0 hamda Marketing 5.0 kabi konsepsiyalarni taklif etmoqda. An'anaviy marketing nazariyalari, iste'molchilarning ehtiyojlarini tushunish, aniqlash va qondirishga qaratilgan harakatlar sifatida qaralsa, Marketing 4.0 zamonaviy yo'nalish sifatida nafaqat iste'molchi ehtiyojlarini aniqlash va qondirish, balki ushbu ehtiyojlarni yaratishni ham marketingning asosiy vazifasi sifatida belgilaydi. Bu jarayonlar raqamli transformatsiya bilan chambarchas bog'liq [2].

Raqamli marketing Marketing 4.0 davrida innovatsiyalarni joriy qilish orqali iqtisodiy omillarni oshirishga xizmat qiluvchi yangi paradigmani yaratdi. Marketing 5.0 esa shaxsiylashtirilgan, ma'lumotlarga asoslangan va texnologik jihatdan rivojlangan usullarni qo'llashga o'tish bilan ajralib turadi. Bu konsepsiyalar Society 5.0 doirasida amalga oshmoqda, bu esa sun'iy intellekt, narsalar interneti (IoT) va katta ma'lumotlar tahlilini jamiyatning barcha elementlariga integratsiyalashuvini anglatadi [3]. Ushbu texnologiyalar marketingga kiritilishi mijozlarni jalb qilish va munosabatlarni yaxshilashning yangi samarali usullarini yaratishga yordam bermoqda [4].

Marketing 5.0ning asosiy xususiyatlaridan biri mijozlarning xatti-harakatlari va afzalliklarini o'rganish uchun ma'lumotlar va tahlillardan keng foydalanishdir. Korxonalar mijozlarning asosiy toifalarini aniqlash va o'z strategiyalarini shaxsiylashtirish uchun ma'lumotlardan foydalanmoqda. Bu esa kompaniyalarga

¹ <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

rezonanslasha oladigan, maqsadli marketing strategiyalarini ishlab chiqishga va raqobatda ustunlikka erishishga imkon beradi.

Bundan tashqari, raqamli strategik tahlil vositalari mijozlarning xatti-harakatlari va afzalliklarini bashorat qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu korxonalarga samaraliroq marketing harakatlarini ishlab chiqishga yordam beradi. Marketing 5.0 shuningdek, kengaytirilgan va virtual haqiqat, chat-botlar va virtual yordamchilardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalar tashkilotlarga mijozlarga real va dinamik tajriba taqdim etish orqali ularni jalb qilish hamda savdoni oshirish imkonini beradi.

Barqarorlik va ma'lumotlarni himoya qilish

Marketing 5.0 atrof-muhitga e'tibor qaratish va barqaror amaliyotlarni qo'llab-quvvatlash bilan ajralib turadi [5]. Korxonalar ekologik toza qadoqlash, barqaror manbalardan materiallarni xarid qilish va ekologik toza ishlab chiqarish amaliyotlarini joriy qilmoqda [6]. Shu bilan birga, mijozlarning ma'lumotlarini himoya qilish va ularning xavfsizligini ta'minlash zamonaviy marketingning ustuvor yo'nalishlaridan biridir [7].

Elektron tijoratning yuksalishi

Bugungi kunda elektron tijoratning o'sishi raqamli muhitda muhim voqea hisoblanadi. Pandemiya cheklovlari sababli ko'plab iste'molchilar tovar va xizmatlarni sotib olish uchun onlayn platformalarga murojaat qildi. Bu esa onlayn korxonalar sonining sezilarli darajada oshishiga olib keldi [8]. Korxonalar foydalanuvchilarga qulay veb-saytlar va tezkor yetkazib berish xizmatlari orqali mijozlar uchun uzluksiz onlayn xarid tajribasini ta'minlashi lozim.

Hozirgi adabiyotlar Marketing 5.0 bilan bog'liq ko'plab mavzularni yoritadi. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlarda Marketing 5.0 konsepsiyalarini korxonalar tomonidan qo'llash va raqamli transformatsiyani samarali tashkil etish bo'yicha cheklangan tadqiqotlar mavjud. Shu sababli, raqamli marketing transformatsiya jarayonlarini tadqiq etish muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir.

METODOLOGIYA

Hududiy tadbirkorlik subyektlarida raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish uchun SWOT tahlil metodologiyasi qo'llaniladi. Ushbu metod tadbirkorlik subyektlarining rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash, ularning kuchli va zaif tomonlarini baholash, shuningdek, tashqi muhitdagi imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

SWOT tahlilining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

Kuchli tomonlar:

Tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingdagi afzalliklari va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari aniqlanadi.

Zaif tomonlar:

Ichki jihatlardagi zaif tomonlar aniqlanadi, ular raqamli marketingdan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Imkoniyatlar:

Tashqi muhitda raqamli marketingdan foydalanish orqali tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirishga yordam beradigan sharoitlar o'rganiladi.

Tahdidlar:

Tashqi muhitdagi salbiy omillar aniqlanadi, ular raqamli marketingdan foydalanishga to'sqinlik qilishi yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

SWOT tahlil natijalari asosida quyidagilar ishlab chiqilishi mumkin:

Raqamli marketingni samarali joriy qilish strategiyalari.

Kuchli jihatlarni tashqi imkoniyatlar bilan uyg'unlashtirish yo'nalishlari.

Zaif tomonlarni bartaraf etish choralari.

Tahdidlarga qarshi choralar ko'rish va ularning ta'sirini minimallashtirish yo'llari.

Mazkur metodologiya hududiy tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingni tatbiq etish orqali raqobatbardoshlikni oshirishga ko'maklashadi va samaradorlikni ta'minlashga yordam beradi.

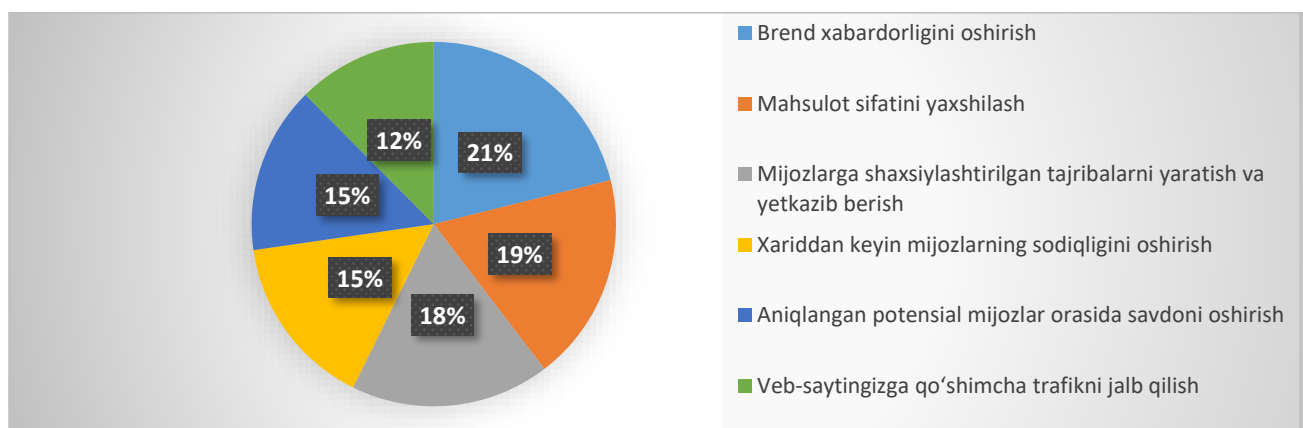
TAXLIL VA NATIJALAR

Internetni innovatsion biznes modellari va jarayonlari uchun iqtisodiy soha deb hisoblagan marketing tadqiqotlarini shartli ravishda ikki yo'nalishga bo'lish mumkin. Birinchisi, korxonalarning axborot an'anaviy o'zaro ta'sirining marketing tizimini kengaytirish uchun Internet vositalaridan foydalanish bilan bog'liq: kompaniya xodimlari, mijozlar, hamkorlar o'rtasida tashkil etish; marketing tadqiqotlarini o'tkazish; internet orqali tovarlarni ilgari surish va sotish, ularning raqamli xususiyatiga ega bo'lgan taqdirda esa xaridorga yetkazib berish; xizmat ko'rsatishni tashkil etish va boshqalar. Ikkinchi yo'nalish biznes modellarining yangi turlarining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, ularning asosi to'g'ridan-to'g'ri internetning o'zi bo'lib va u asosiy rol o'ynaydi. Xususan, onlayn-do'konlar, elektron savdo maydonchalari, virtual axborot agentliklari, kompaniyalar, Internet bozori ishtirokchilari uchun xizmatlar va h.k. Tijorat faoliyati tushuncha sifatida marketing faoliyatidan kengroqdir, lekin agar savdo shirkatida marketingning ishlashini ko'rib chiqiladigan bo'lsa, u tijorat faoliyatidan ancha oldin boshlanganini va nafaqat uning muvaffaqiyatining atributi, balki uning muvaffaqiyatining atributi ekanligini ko'rish mumkin. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, tadbirkorlik subyektlarining ishlab chiqarish salohiyati emas, balki uning marketing sohasidagi faoliyati tijorat muvaffaqiyatining hal qiluvchi omilidir. Raqamli marketing har qanday sharoitda tijorat faoliyati samaradorligini oshirishi mumkin, chunki u maqsadli auditoriya bilan tezda aloqalarni o'rnatishga yordam beradi va bu mamlakatda juda muhimdir. Raqamli marketing Internet-marketingning hosilasi hisoblanadi, chunki kerakli auditoriya bilan o'zaro aloqa Internet-marketingdan foydalanganda emas, balki bir nechta raqamli kanallar orqali amalga oshiriladi.

B2B marketingi B2C hamkasblariga qaraganda zerikarli yoki hech bo'lmaganda kamroq qiziqarli deb qaralishi mumkin. Ammo bunday bo'lishi shart emas. B2B

kompaniyasi sifatida marketingda ijodiy bo‘lish va esda qolarli bo‘lish uchun mavjud kanallar va vositalardan foydalanish muhim.[8]

Buning uchun marketologlar qaysi media investitsiyalari eng yaxshi daromad keltirishi haqida ongli qarorlar qabul qilishlari kerak. Shu ma’noda, tadqiqotda Xorazm viloyatida raqamli marketingdan foydalanish holatlarini o‘rganish maqsad qilib olingan bo‘lib, viloyat tadbirkorlari o‘rtasida tadqiqotlar o‘tkazildi. Viloyat tadbirkorlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatadiki, tajriba, ma’lumotlar va mijozlar xatti-harakatlarini tushunish platformalar borasida sotuvchilarni eng yaxshi ROI ni ta’minlash uchun omnichannel marketing maqsadlariga erishish uchun qaysi qo‘shimcha tarmoqlardan foydalanish haqida quyidagi ma’lumotlarga ega bo‘ldi (1-rasm).

1-rasm. Marketologlar tomonidan foydalaniladigan asosiy marketing kanallari¹

1-rasmda keltirilgan ma’lumotlarga asoslangan savolnoma natijalari

Savolnoma natijalarida eng yuqori ko‘rsatkich umumiy brend xabardorligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, respondentlarning 18,5%i targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borish zarurligini ta’kidladi (umumiy 259 respondent). Shuningdek, 16,2% respondent mahsulot sifatini oshirish kanallarga boy marketingning asosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun muhimligini aytib o‘tdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, viloyatda faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar va tadbirkorlik subyektlari marketologlari mijozlarning sodiqligini oshirishga (12,4%) va shaxsiylashtirilgan tajribalarni yaratish hamda yetkazib berishga (13,5%) ko‘proq e’tibor qaratishi lozim. Bu borada korxonalarga asosiysi tushuntirishlar berish, so‘ngra esa ijtimoiy media orqali videolar va taqdimotlardan foydalanish tavsiya etiladi. Chunki biznesning 86% videoni marketing vositasi sifatida ishlatadi, 92% esa uni strategiyasining muhim qismi sifatida qadrlaydi. Eng samarali uchta kanal sifatida YouTube, LinkedIn va Instagram ko‘rsatilgan [9].

Uzoqroq savdo davrlariga ega bo‘lgan, foydali va tegishli ma’lumotlarni taqdim etish uchun raqamli kanallarga tayanadigan B2B korxonalari uchun bu usullar

¹ Internet manba’lari ma’lumotlari asosida aniqlangan

muhimdir. Marketingda sun'iy intellekt va GPT-4 kabi vositalarni joriy etish sotuvchilarga ko'plab vazifalarni avtomatlashtirish imkonini beradi.

Xorazm viloyatida olib borilgan marketing tadqiqotlariga ko'ra, ko'plab iste'molchilar mahsulot sifatini aniqlash va tekshirishning qiyinchiliklari bilan yuzlashmoqda. To'g'ri marketing strategiyasi esa nafaqat elektron tijoratga, balki onlayn-do'kon mahsulotlariga bo'lgan ishonchni ham oshiradi. Raqamli marketing strategiyasi onlayn maslahatlar, tezkor yetkazib berish xizmatlari va ijtimoiy media orqali bu muammolarni hal qilishga yordam beradi. Ushbu muammolarni bartaraf etishning samarali usullaridan biri korxonalarning rasmiy veb-saytlarida boshqa mijozlarning sharhlari va qidiruv natijalari orqali korxona haqida batafsil ma'lumot berish hisoblanadi [10].

Bu marketingni raqamlashtirish jarayonining muhim qismidir. O'zbekiston bo'ylab Internet xizmatlaridan foydalanuvchilar soni 27 milliondan oshgani va shundan 25 milliondan ortig'i mobil internet foydalanuvchilari ekanligi bu jarayonning ahamiyatini ko'rsatadi. Broadband Genie tomonidan tuzilgan Mobile Data Affordability Index 2024-yil bo'yicha O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida eng yaxshi natijaga ega bo'lib, dunyo bo'yicha 43-o'rinni egalladi [11]. 2023-yil marketologlar uchun qiyin, ammo qiziqarli yil bo'ldi. Tashqi sharoitlar brendlardan o'z auditoriyalarini jalb qilish uchun diqqat bilan o'ylangan strategiyalarni talab qiladi. Raqamli marketing keng ko'lamli aloqa vositalarini qamrab olib, Xorazm viloyatida Internet xizmatlaridan foydalanuvchilar va tadqiqot natijalari asosida yanada dolzarb bo'lib bormoqda (2-rasm).

2-rasm. Xorazm viloyatida internet tarmog'iga ulangan aholi soni¹

2010–2023-yillarda Xorazm viloyatida Internet tarmog'iga ulanish dinamikasi

Xorazm viloyatida 2010–2023-yillar davomida Internet tarmog'iga ulangan aholining o'rtacha arifmetik qiymati 646,9 ming kishini tashkil etdi. Yillar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, 2010-yilda Internet tarmog'iga ulangan aholi soni 89,3 ming

¹ <https://www.xorazmstat.uz/uz/rasmiy-statistika/>

kishiga teng bo'lgan. 2023-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 1393,0 ming kishiga oshib, 1482,3 ming kishiga yetdi. Respublika miqyosida esa Xorazm viloyatining ulushi 2010-yilda 4,7%ni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 0,2%ga o'sib, 4,9%ni tashkil etdi.

Hududiy taqqoslashlar

2010-yilda Xorazm viloyatida Internetga ulanish darajasi Respublika hududlari umumiy o'rtachasidan (Toshkent shahrini hisobga olmaganda) ancha yuqori bo'lib, 89,3 ming kishiga teng edi. Ammo 2023-yilga kelib, bu ko'rsatkich ijobiy natija bergan bo'lsa-da, hududiy o'rtachadan (Toshkent shahrini hisobga olmaganda – 1856,8 ming kishi) pastroq, ya'ni 1482,3 ming kishini tashkil etdi.

Umuman olganda, 2010–2023-yillarda Internet tarmog'idan muntazam foydalanadigan xorazmliklar soni sezilarli darajada oshdi. Bu o'sish rivojlangan Internet infratuzilmasi, keng qamrovli 4G tarmog'i, va provayderlar xizmatlarining nisbatan past narxlari tufayli yuzaga keldi.

Internetdan foydalanish va biznesning rivojlanishi

Internet tarmog'idan foydalanishning o'sishi aholining ma'lumot olish bazasini kengaytirish bilan birga korxona va tashkilotlarning Internet marketingidan foydalanishini oshirishga ham xizmat qildi. Bu ijobiy o'zgarishlar Xorazm viloyatidagi korxona va tashkilotlarda lokal tarmoqqa hamda Internet tarmog'iga ulangan kompyuterlar sonining ko'payishi orqali tasdiqlanadi.

1-jadval

Xorazm viloyatida korxona va tashkilotlarda lokal tarmoqqa hamda internet tarmog'iga ulangan kompyuterlar soni¹

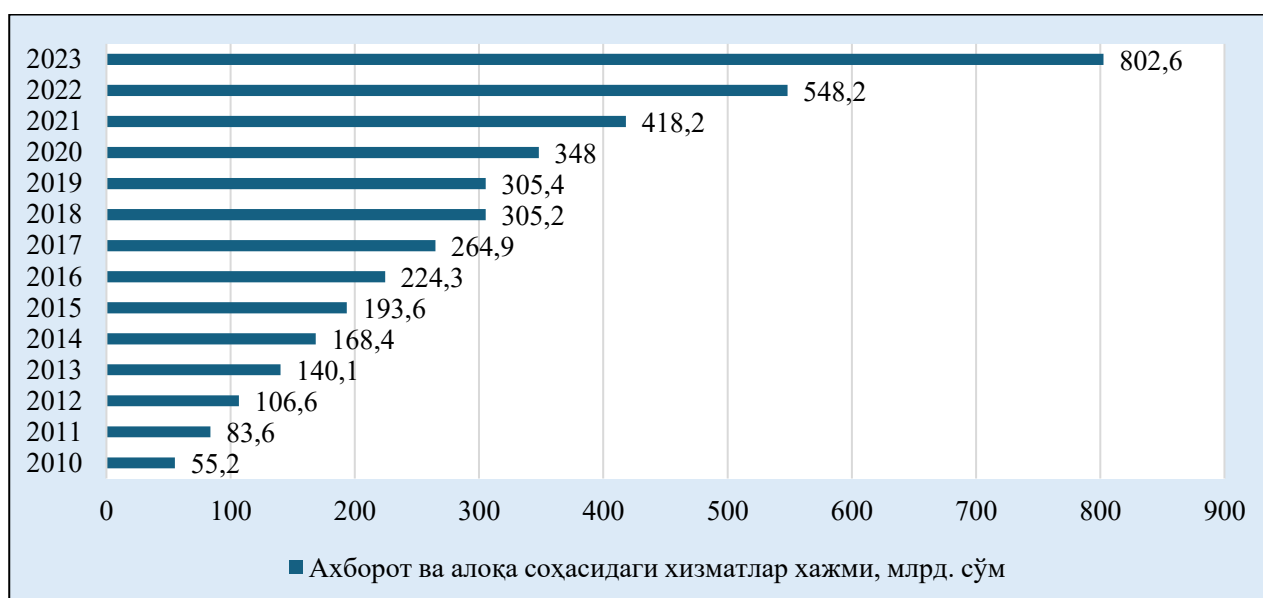
Ko'rsatkichlar	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2023-yilda 2010-yilga nisbatan o'zgarishi (+,-)
Korxona va tashkilotlarda lokal tarmoqqa ulangan kompyuterlar soni, birlik	3216	9761	15247	16620	19676	37426	34210
Korxona va tashkilotlarda internetga ulangan kompyuterlar soni, birlik	300	7533	17600	20297	25788	28910	28610

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, Xorazm viloyatida korxona va tashkilotlarda lokal tarmoqqa ulangan kompyuterlar soni 2023-yilda 2010-yilga nisbatan 34210 taga oshib, 37426 taga, internetga ulangan kompyuterlar soni esa mos ravishda 28610 taga o'sib 28910 taga yetdi. Bu esa o'z navbatida Xorazm viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan korxona va tashkilotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni rivojlanayotganligidan dalolat beradi. Shuni ta'kidlash joizki, axborot va aloqaga asoslangan jamiyat ishlab chiqarishining asosiy mahsuloti buyum va energiya emas, balki axborot va bilim

¹ <https://www.xorazmstat.uz/uz/rasmiy-statistika/>

bo'lgan sivilizatsiya rivojlanishidagi faza hisoblanadi. Bunday jamiyatni o'zining barcha o'tmishdoshlaridan ajratib turadigan uchta asosiy xususiyat quyidagilardan iborat:

- hayotning yangi sifatini ta'minlay oladigan global axborot makonini yaratish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, mahsulot va xizmatlarning mamlakat yalpi ichki mahsulotida (YAIM) solishtirma salmog'ini oshirish;
- milliy va global axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, axborot tengsizligini bartaraf etish, insonning axborot mahsulotlari va xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini izchil qondirish asosida sifat jihatidan yangi aloqalar va odamlarning samarali axborot o'zaro ta'sirining paydo bo'lishi bo'lib, bu boradagi ijobiy natijalarni Xorazm viloyatida amalga oshirilgan axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmining ijobiy tendensiyasida kuzatiladi (3-rasm).

3-rasm. Xorazm viloyatida amalga oshirilgan axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi¹

Xorazm viloyatida axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi tahlili

2010-yilda Xorazm viloyatida axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi 55,2 mlrd. so'mni tashkil etdi. Hududlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, xizmatlar sohasini rivojlantirish uchun tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy resurslar va infratuzilma bilan ta'minlash, shuningdek, ularga qulay soliq rejimini joriy etish muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xizmatlar sohasini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" [12] qarori ijrosi amalga oshirildi.

Mazkur chora-tadbirlar natijasida Xorazm viloyatida axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi sezilarli o'sish ko'rsatdi. 2023-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 747,6 mlrd. so'mga oshib, 802,6 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ushbu o'sish axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ularni ijtimoiy-iqtisodiy va intellektual

¹ <https://www.xorazmstat.uz/uz/rasmiy-statistika/>

sohalarda keng qo'llash hamda bu texnologiyalarning ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga ta'sir o'tkazayotganini ko'rsatadi.

Axborotlashgan jamiyatning o'zgarishlari va istiqbollari

Axborotlashgan jamiyatning asosiy maqsadi har bir insonni kerakli bilim bilan ta'minlashdan iborat bo'lib, bu butun ijtimoiy munosabatlar tizimida (siyosiy, huquqiy, ma'naviy va boshqa sohalar) tub o'zgarishlarga olib keladi. Bu jarayon ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda taraqqiyotning yangi bosqichi – "bilimlar jamiyati"ga erishish va undan barcha uchun teng foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

Axborot va aloqa texnologiyalari rivoji, shubhasiz, Xorazm viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur jarayonlarning kelajakdagi istiqbollari va ularning viloyatdagi xizmatlar sohasi rivojiga qo'shayotgan hissasini chuqur o'rganish tadqiqotlar uchun dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Belgilangan jarayon quyidagi obyektiv ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- axborot almashinuvi bir zumda va global xarakterga ega bo'ldi, masofalar va davlat chegaralari axborot oqimlari harakati uchun muhim to'siq bo'lmay qoldi;
- axborotni to'plash, qayta ishlash, saqlash, uzatish va undan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada oshdi va o'sishda davom etmoqda;
- inson faoliyatining turli sohalarini rivojlantirish uchun axborotdan foydalanishning ahamiyati sezilarli darajada oshdi va ortib borishda davom etmoqda;
- ichki va mintaqaviy, ham xalqaro miqyosda axborot tengsizligi va qashshoqlik muammosi paydo bo'lmoqda;
- aholi bandligining yangi shakllariga o'tilmoqda, xususan, axborot/intellektual yo'naltirilgan mehnat turlarida band bo'lganlar sonining ko'payishi hisobiga yangi mehnat resurslari shakllanmoqda. Bu borada, Xorazm viloyatida sektorlar bo'yicha ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini bajargan xodimlar sonini o'zgarishi bilan izohlash mumkin (2-jadval).

2-jadval

Xorazm viloyatida sektorlar bo'yicha ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini bajargan xodimlar soni

Tarmoqlar	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2023-yilda 2010-nisbatan o'zgarishi (+,-)
Davlat sektori	32	67	102	109	116	123	91
Oliy ta'lim sektori	443	833	1223	1301	1579	1857	1414
Tadbirkorlik sektori	1	3	5	5	3	6	5

2-jadval ma'lumotlariga asosan, Xorazm viloyatida sektorlar bo'yicha ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini bajargan xodimlar soniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, eng ko'p xodimlar oliy ta'lim tizimida (2010-yilda — 443 nafar, 2023-yilda – 1857 nafar) faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, bu o'z navbatida, rivojlangan

mamlakatlarda aynan kichik va o'rta korxonalar butun innovatsion iqtisodiyotning muhim tizim shakllantirish funksiyasini bajarishini e'tiborga oladigan bo'lsak, nafaqat Xorazm viloyatida qolaversa, O'zbekiston Respublikasi hamda uning hududlarida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini bajaruvchi xodimlar sonini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu borada ayniqsa, kichik tadbirkorlik subyektlarida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini yaratish bo'yicha faoliyatga alohida e'tibor qaratish lozimligi va ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi xodimlarni rag'batlantirib borishni tavsiya qilamiz. Chunki, bizning fikrimizcha, innovatsiyalar yoki yuqori texnologiyalar mashhur brendlar yoki transmilliy korporatsiyalar bilan bog'liq. Hozirgi kunda ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar xarajatlarining 73,6 foizi sanoat gigantlariga to'g'ri kelishiga qaramay, kichik va o'rta biznes korporativ ilmiy-tadqiqot institutlari va laboratoriyalariga qaraganda 2,5 barobar ko'proq innovatsiyalar kiritadi. Shuni ta'kidlash kerakki, korxonani "kichik" yoki "o'rta" deb tasniflash mezonlari juda shartli, chunki turli mamlakatlarda tadbirkorlik faoliyati subyektini tegishli guruhlariga tasniflash belgilarini belgilaydigan turli xil normalar mavjud.

Kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, jumladan aholida tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, ularning biznes tashabbuslarini moliyalashtirish va loyihalarini amalga oshirishga ko'maklashish bo'yicha yaxlit tizim joriy etish maqsadida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 15.11.2023 yodagi "Aholini kichik va o'rta biznesga keng jalb qilishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" [13] gi PQ-366-son¹ Qarori qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra:

- aholi va tadbirkorlik subyektlarini o'qitish orqali ularning biznes tashabbuslarini moliyaviy va konsultativ qo'llab-quvvatlash tizimini yo'lga qo'yish va "oilaviy tadbirkor — mikrobiznes — kichik biznes — o'rta biznes" zanjiri asosida ularning faoliyatini kengaytirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

- davlat dasturlari doirasida kichik va o'rta biznes loyihalarini "Biznesni rivojlantirish banki" ATB, "Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi" AJ va boshqa hamkor tijorat banklaridan iborat yaxlit moliyaviy tizim asosida qo'llab-quvvatlash;

- kichik biznes loyihalarini moliyalashtirish uchun xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlaridan jami 800 million AQSH dollarigacha miqdorda resurslar jalb qilish vazifalarini belgilanishi O'zbekiston Respublikasi va uning hududlarida tadbirkorlik faoliyatida ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar yaratish bo'yicha islohotlarni amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi. Ta'kidlash joizki, tadbirkorlik subyektlari o'z faoliyati jarayonida bir qator to'siqlarga duch kelmoqda. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlashda ustuvorliklar o'zgarganiga qaramay, asosiy muammolarni aniqlashda olimlarning fikrlari ko'proq mos keladi. Xususan, Xorazm viloyatida kichik biznesning tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirishning eng muhim muammolari:

¹ <https://lex.uz/uz/docs/-6663044>

- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini davlat tartibga solish siyosati talablari va tamoyillariga muvofiqligini ta'minlash masalalarida mahalliy hokimiyat organlarining inersiyasi;

- kichik biznesni rivojlantirishning kompleks strategiyasini amalga oshirish, kichik biznes salohiyatini kuchaytirish bo'yicha maslahat va seminarlar o'tkazish uchun mas'ul bo'limning yo'qligi;

- davlat organlarining korxonalarning xo'jalik faoliyatiga aralashuvini kuchaytirish (qo'shimcha ma'muriy to'siqlarni yaratish va iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini yuqori monopollashtirish);

- islohot harakatlarining hududlar o'rtasida beqarorligi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahliliy ma'lumotlarga asoslangan xolda va ekspertlarning baholashlarini inobatga olgan holda Xorazm viloyati tadbirkorlik subyektlari faoliyati va ishbilarmonlik muhitining kuchli, kuchsiz, imkoniyatlari va tahdidlarini aniqlash uchun SWOT tahlilini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

3-jadval

Xorazm viloyatidagi tadbirkorlik subyektlarining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari

Kuchli tomonlar	Kamchiliklari
1. Moliyaviy mustaqillik. 2. Kichik miqdordagi boshlang'ich kapital. 3. Faoliyat uchun ruxsatnomalar olish, mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish qulayligi. 4. Kredit resurslarining mavjudligi, ularni olish tartibining soddaligi (qarz oluvchining kredit reytingi yuqori bo'lgan taqdirda). 5. Har xil turdagi biznes foydalanish uchun mos tabiiy resurslar (suv, o'rmon va boshqalar). 6. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun keng faoliyat sohasi. 7. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining yuqori 8. Yaxshi rivojlangan transport va telekommunikatsiya infratuzilmasi	1. Korxonalarni tashkil etish tartibi. 2. Ishsizlikning yetarli darajada yuqoriligi. 3. Texnik kasblar bo'yicha ishchilarning yetishmasligi. 4. Ishlab chiqarishning yuqori energiya va resurs sarfi. 5. Aholining to'lov qobiliyatining pastligi. 6. Malakali kadrlarning ketishi. 7. Raqobatning yuqori darajasi. 8. Korruptsiyani mavjudligi. 9. To'lovga layoqatsizlik muammolarini hal qilish. 10. Sotish bozorlarining joylashuvi. 11. Daromadlarning beqarorligi.
Imkoniyatlar	Tahdidlar
1. Xalqaro hamkorlik bilan davlatda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash. 2. Iqtisodiyotga investitsiyalarni keng miqyosda va tizimli ravishda jalb etish. 3. Qonunchilikdagi ijobiy o'zgarishlar. 4. Tadbirkorlikni rag'batlantirishga qaratilgan davlat siyosati. 5. Kichik korxonalarning texnologik darajasini oshirish. 6. Yangilikni qabul qilishga tayyorlik.	1. Inflyatsion kutilmalar. 2. Xom ashyo va materiallar narxining oshishi. 3. Milliy valyuta kursining o'zgarishi. 4. Cheklangan ishlab chiqarish quvvati. 5. Haddan tashqari tartibga soluvchi bosim. 6. Tez bankrotlik tahdidi. 7. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida jiddiy byurokratik to'siqlar. 8. Energiyaga qaramlikni oshirish. 9. Barqarorlik, qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazadagi o'zgarishlar.

7. Yangi bozorlarga chiqish orqali sotish hajmini oshirish.	10. Import qilinadigan arzon mahsulotlarni import qilish
8. O'sish, yirik biznesga o'tish.	
9. Kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini pasaytirish	

SWOT tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, hozirgi vaqtda tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish bo'yicha strategik ko'rsatmalarga erishish quyidagilar bilan bog'liq chora-tadbirlarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi:

tadbirkorlikda moliyaviy faoliyatni yaratish va yuritish tartibini soddalashtirishda xorijiy tajribalarning afzalliklaridan foydalanish.

yangi iste'mol bozorlariga chiqish orqali korxonalar daromadlarini oshirish;

malakali kadrlarni jalb etish uchun sanoatning texnikaviy tarmoqlarini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni amalga oshirish;

mehnat faoliyatini himoya qilish va mehnat unumdorligini rag'batlantirish kafolatlari tizimini yaratish hisobiga kadrlar qo'nimsizligini to'xtatish;

ishlab chiqarishning energiya va resurs sarfini kamaytirish uchun innovatsiyalarda qarzga olingan kredit resurslaridan foydalanish;

savdo bozorlarining joylashuvi va yuqori raqobat muammolarini bartaraf etish uchun biznes-klasterlardan foydalanish;

mahsulotlarni sotishda raqamli marketing vositalaridan foydalanishni oshirish.

Umuman olganda, tadbirkorlik subyektlari O'zbekiston Respublikasi va xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda o'tkazilgan tahlillar Xorazm viloyati tadbirkorligida tadbirkorlik subyektlarining normativ-huquqiy sohadagi o'rnini aniqlash va asosiy majburiy xususiyatlarni belgilash imkonini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kotler P. Marketing 4.0 do tradicional ao digital. – 2021.
2. Almgerbi, M., De Mauro, A., Kahlawi, A., & Poggioni, V. (2022). A systematic review of data analytics job requirements and online courses. Journal of Computer Information Systems, 62(2), 422–434. <https://doi.org/10.1080/08874417.2021.1971579>
3. Bakator, M., Dorđević, D., Čočkaló, D., Čeha, M., & Bogetić, S. (2021). CRM and customer data: Challenges of conducting business in digital economy. Journal of Engineering Management and Competitiveness (JEMC), 11(2), 85–95.
4. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 5.0: Technology for humanity. – John Wiley & Sons, 2021.
5. Wongmonta, S. (2021). Marketing 5.0: The era of technology for humanity with a collaboration of humans and machines. Nimitmai Review Journal, 4(1), 83–97.
6. Bakator M., Vukoja M., Manestar D. Achieving competitiveness with marketing 5.0 in new business conditions. UTMS Journal of Economics, 14(1), 63–73, 2023.

7. Lv, J., Wang, Z., Huang, Y., Wang, T., & Wang, Y. (2020). How can e-commerce businesses implement discount strategies through social media?. Sustainability, 12(18), 7459. <https://doi.org/10.3390/su12187459>
8. D.C. Edelman, M. Singer. Competing on customer journeys. Harvard Business Review, 93(11), 88–100, 2015.
9. Clodagh O'Brien. What are the Top Digital Marketing Trends for 2023? Dec 05, 2022. <https://digitalmarketinginstitute.com/blog/what-are-the-top-digital-marketing-trends-for-2023>
10. V. Shankar, E. Malhotra. The growth of interactions and dialogs in interactive marketing. Journal of Interactive Marketing, 21(2), 1–2, 2007.
11. Mobile Data Affordability Index | A global comparison. <https://www.broadband.co.uk/mobile-data-world-affordability>
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хизматлар соҳасини ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2022 йил 27-январдаги ПҚ-104-сон қарори. <https://lex.uz/uz/docs/5840284>

AGROSANOATNI KLASSTER ASOSIDA OPTIMALLASHTIRISHNING XORIY TAJRIBASI VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

Sultonov Sirojiddin Normurolovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0008-3433-6107

Annotatsiya

Mazkur maqolada mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy va innovatsion rivojlanishini kuchaytirish yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan agrosanoat tarmog‘ida klasterlarni rivojlantirish bo‘yicha mavjud o‘ziga xos tajribalarga ega xorijiy davlatlar ko‘rib chiqilgan. Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish, bosqichlari va yo‘nalishlari, agroklasterlarni rivojlantirish hamda ularga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Bundan tashqari, aholini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarish korxonalarini yanada ko‘paytirish, bu esa o‘z navbatida mamlakatning eng muhim tarmoqlarini o‘sishi va daromadlarning oshishiga olib kelishi masalalari o‘rganilgan. Klaster yondashuvi hududiy aglomeratsiya va tarmoqning ijobiy sinergetik ta’sirini hisobga olgan holda shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion, raqobatbardosh, kooperatsiya, konsentratsiyalash modeli, klaster, eksport, agrosanoat, agroklaster.

Annotation

This article examines foreign countries with unique experiences in developing clusters in the agro-industrial sector, which is one of the directions for enhancing the socio-economic and innovative development of the country's regions. Additionally, the article analyzes the study of foreign experiences, their stages and directions, the development of agroclusters, and the factors influencing them. Furthermore, it explores issues such as fostering economic and social development of the population, increasing the number of production enterprises, which, in turn, leads to the growth of the country's key industries and an increase in income. The cluster approach has been formed considering the positive synergistic effects of regional agglomeration and network structures.

Keywords: innovative, competitive, cooperation, concentration model, cluster, export, agro-industry, agrocluster.

Аннотация

В данной статье рассмотрены зарубежные страны, имеющие уникальный опыт развития кластеров в агропромышленном секторе, что является одним из направлений усиления социально-экономического и инновационного развития регионов страны. Также проведен анализ опыта зарубежных стран, их этапов и направлений, развития агрокластеров и факторов, влияющих на них. Кроме того, изучены вопросы экономического и социального развития населения, увеличения числа производственных предприятий, что, в свою очередь,

способствует росту ключевых отраслей страны и увеличению доходов. Кластерный подход формируется с учетом положительных синергетических эффектов региональной агломерации и сетевой структуры.

Ключевые слова: инновационный, конкурентоспособный, кооперация, модель концентрации, кластер, экспорт, агропромышленный сектор, агрокластер.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda barcha tarmoqlar kabi, qishloq xo‘jaligida ham tarkibiy islohotlarning yangicha bosqichida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirda jadal rivojlanayotgan dunyo miqyosida agrar soha muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada mavjud resurslardan samarali va oqilona foydalanish orqali, birinchidan, aholining qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlanishi hamda unumdor, serhosil yerlardan samarali foydalanish masalalari ko‘rib chiqiladi [1]. Ikkinchidan, aholining bandligini ta‘minlash masalasi nazarda tutiladi. Bu esa iqtisodiyotda cheklangan resurslardan samarali foydalanish va cheksiz ehtiyojlarni qondirish nazariyasiga asoslanadi.

Agrosanoat klasterida mahsulot yetishtirishdan tortib, uni tayyor mahsulot sifatida yaratishgacha bo‘lgan jarayon va unga sarflangan mehnat hamda moddiy xarajatlar mashaqqatli ekani sir emas. Bu jarayon, o‘z navbatida, qishloq xo‘jaligining zamonaviy usuli — klaster tizimlari bilan chambarchas bog‘liqdir [2].

Agroklasterning bugungi kundagi iqtisodiy ahamiyati, rivojlantirish tamoyillari, iqtisodiy mohiyati, bosqichlari, shart-sharoitlari va samaradorligini chuqur tahlil qilishga doir nazariyalarni o‘rganish hamda uni yanada takomillashtirish, agroklasterni sohasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlarini belgilash va tahlil natijalarini kuzatish dolzarb masalalardandir.

Agroklasterni sohasining keng tarmoqliligini hisobga olib, yetishtirilgan mahsulotlardan mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash, qadoqlash, saqlash, tashish va joylashtirishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hozirgi global iqtisodiy tendensiyalar va jahon jamiyati rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari mamlakat hududlarida ijtimoiy rivojlanish barqarorligini ta‘minlashning strategik istiqbolini ko‘rsatib turibdi. Iqtisodiy klasterlash masalalari turli xorijiy va mahalliy mutaxassislar tomonidan ko‘p yillar davomida tadqiq etilgan, ammo bu kontseptsiyada hali ham o‘rganilmagan muammolar mavjud. (Kuznetsova N.V., 2016) [3].

G. Bekattinining “sanoat rayonlari” nazariyasi va A. Marshallning sanoat aglomeratsiyasi haqidagi nazariyalari iqtisodiyotning klasterlashuvi, kompaniyaning iqtisodiy samaradorligi uning fazoviy joylashuviga bog‘liqligi kabi masalalarni tahlil qiladi. Bundan tashqari, bu nazariyalar ishlab chiqarish joylashuvi bo‘yicha A. Lesch, J. Thunen, V. Launhardt kabi olimlarning iqtisodiy aglomeratsiya omilini o‘rganish

bo'yicha ishlari bilan bog'liq. Mazkur nazariyalar iqtisodiy klasterlash kontsepsiyasini ishlab chiqishga hissa qo'shgan (Kuznetsova N.V., 2016) [3].

Zamonaviy klaster nazariyasi 20-asr oxirida shakllanib, mintaqaviy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish vositasi sifatida klasterlarni asosiy omil deb hisoblagan tadqiqotlarga asoslangan. M. Porter (1998) fikricha, klasterlar nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda raqobatbardoshlikka ta'sir qiladi. Ularning tadqiqotlari klasterlar joylashuv haqidagi fikrlashning yangi uslubini ifodalaydi va an'anaviy iqtisodiy rivojlanish nazariyalarini qayta ko'rib chiqishga undaydi [4].

"Agrosanoat klasteri" ta'rifi o'ziga xos elementlarni o'z ichiga oladi: tarmoqlararo xususiyat, ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlik, ekologik tozalik va noyob raqobatbardosh ustunliklar. "Klaster"ning asosiy xususiyatlari — ishtirokchilarning geografik konsentratsiyasi, bir-birini to'ldirishi, ixtiyoriy ishtirok, norasmiy munosabatlar va xalqaro bozordagi raqobatbardoshlik — Настин А.А. (2011) tomonidan ta'riflangan [5].

Sanoat klasterlari rivojlangan mamlakatlarda aglomeratsiya iqtisodiyotiga asoslangan yangi paradigmaning asosiy qismiga aylangan. AQSh va Yevropa mamlakatlari agro-oziq-ovqat klasterlarining kuchli bazasini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Lotin Amerikasi va Osiyo mintaqasida agro klasterlar qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatida o'zgarishlarni amalga oshirishda asosiy vosita sifatida ko'rilmogda. Xitoyning agro-oziq-ovqat mahsulotlarini rivojlantirish salohiyati juda yuqori bo'lib, bu borada sabzavot va gul yetishtirishga ixtisoslashgan klasterlar yaxshi misol bo'lib xizmat qiladi (Настин А.А., 2011) [6].

Agrosanoatni klaster asosida optimallashtirish masalasiga oid o'zbek olimlarining bir qator ishlari mavjud. Jumladan:

- Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonini econometrik modellashtirish zarurati haqida (Jo'rayev F.D., Aralov G'.M., 2023) [7];

- Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qisqa muddatli prognozlash bo'yicha nazariyalar (Jo'rayev F.D., 2021) [8].

Xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish jarayonlari va ularga ta'sir etuvchi omillarni modellashtirish bo'yicha Qashqadaryo viloyati misolida multiplikator modellar asosida prognozlar berilgan va takliflar ishlab chiqilgan (Rakhimov A.N., Makhmatkulov G.K., Rakhimov A.M., 2021) [19].

METODOLOGIYA

Agrosanoat sohasini rivojlantirish masalalari, klasterlar tizimidan foydalanish samaradorligini oshirish hamda ularni yanada rivojlantirish bo'yicha jahon tajribasi o'rganildi. Tadqiqot davomida mavhum fikrlash, qiyosiy tahlil, guruhlash, kuzatish, induksiya kabi usullardan keng foydalanildi. Tadqiqotning maqsadi — klaster faoliyatini keng targ'ib qilish uchun zarur shart-sharoitlarni belgilash va samarali takliflar ishlab chiqishdan iborat.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot hisob-kitoblariga ko'ra, rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining qariyb 50 foizi klaster usuliga asoslangan. Masalan, Germaniya tajribasi shuni ko'rsatadiki, klasterlash kelajakda iqtisodiy samaradorlikni oshirish va davlatda raqobat muhitida ilg'or tarmoqlardan oqilona foydalanishning samarali yo'li hisoblanadi. Ushbu mexanizm turli muhitlarga moslashuvchan bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni izchil va samarali hal qilishga yordam beradi.

Klasterlash nafaqat alohida davlatlarning, balki xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirish va mustahkamlash bilan birga ularning nufuzini ham yuksaltiradi. Bugungi kunda innovatsion iqtisodiyotga o'tish jarayonida ushbu tizim ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyasini chuqurlashtirish hamda yangi innovatsion texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishda muhim tajriba sifatida xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, Yevropa Ittifoqida 2 mingdan ortiq klasterlar mavjud bo'lib, ularda ishchi kuchining 38 foizi band qilingan. Daniya, Finlyandiya, Norvegiya va Shvetsiya sanoatlarida klaster usuli to'liq tatbiq etilgan. AQShda esa mavjud korxonalarning yarmidan ziyodi ushbu tizimda faoliyat yuritib, ular ishlab chiqarayotgan mahsulotlar mamlakat yalpi ichki mahsulotining 60 foizini tashkil qiladi.

Shu bilan birga, jahon tajribasida klasterlarning shakllanish maqsadiga ko'ra oltita modeli mavjud:

➤ Italiya modeli – kichik firmalarning katta assotsiatsiyalar bilan raqobatbardoshligini oshirish uchun o'zaro birlashishi;

➤ Yaponiya modeli – ko'plab yetkazib beruvchilarning integratsiyalashganyirik yetakchi firma atrofida shakllanadigan ishlab chiqarish zanjiri. Bu model texnologik jihatdan murakkab mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan;

➤ Finlyandiya modeli – yuqori texnologiyali innovatsiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni ta'lim va tadqiqot bilan integratsiya qilish, korxonalarni milliyalashtirish maqsadida biznes va institutlar birlashuvi. Bu model tabiiy resurslari ko'p bo'lmagan kichikroq mamlakatlar uchun mos keladi;

➤ Shimoliy Amerika modeli – korxonalar o'rtasidagi aniq raqobat bilan tavsiflanib, ishlab chiqarish jarayonida yaqin aloqalarni o'rnatishni nazarda tutmaydi. Bu model klasterdagi yetkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat tufayli, shuningdek, ommaviy ishlab chiqarish tufayli bosh kompaniya yakuniy mahsulotning past narxiga erishish imkoniyatiga ega bo'ladi;

➤ Hind-Xitoy modeli – bu modelda davlat asosiy rol o'ynaydi. Asosiy e'tibor chet el investitsiyalariga qaratilgan bo'lib, ular zamonaviy texnologiyalarni olibkelinishini va davlatning jahon bozorlariga chiqishini ta'minlaydi;

➤ Sobiq Ittifoq modeli – bozor munosabatlari va raqobat minimallashtirilganholda, ishlab chiqarish yirik firmalarda to'planadi. Bu model aholi zichligi past va kam rivojlangan mintaqalarning sanoatida qo'llaniladi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, klasterlar faoliyatini innovatsion qo'llab-quvvatlash maqsadida ularni innovatsiya maktablari, institutlar, markazlar va boshqa shu kabi muassasalar bilan y'zapo bog'liqligi ta'minlanadi. Bu esa, klasterlar

faoliyatining samaradorligini oshirish, ishlab chiqarishda innovatsiyani joriy etish, shuningdek, mamlakatning jahon bozoriga chiqishida raqobatbardoshligiga olibkeladi.

Milliy iqtisodiyotimizda klasterlarni rivojlantirishning xorijiy tajribalari va ularning ilg'or yutuqlaridan foydalanish o'ziga xos o'rin tutadi. Misol uchun, Janubiy Koreyada agroklasterni rivojlantirish zaruriyati asosan quyidagi omillar bilan belgilanganligini ta'kidlagan holda O'zbekiston sharoitida ham ularni inobatga olish mumkin. Jumladan:

qishloq xo'jaligiga davlatning amaliy yordami va qo'llab-quvvatlashi hamda islohotlarni amalga oshirishda yetakchiligi;

tarixiy va milliy an'analardan foydalanib, ularni saqlab qolish, zamonaviylashtirish asosida yangi yo'nalishlar, masalan agroturizm, mehmonxona xizmati kabilarni shakllantirish;

hududiy ixtisoslashuv, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish va rivojlanish barqarorligini ta'minlash;

davlat – universitet – ilmiy-tadqiqot – fermer – qayta ishlash – biznesning birgalikda faoliyat yuritishining o'zaro mutanosibligini ta'minlash mexanizmi;

olimlar mavqeyi va ilmiy-tadqiqot natijalarining samarali ekanligi hamda ularni qo'llab-quvvatlashning davlat siyosati darajasidagi mavqening yuqoriligi;

yuqori innovatsiyaga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etishga ustuvorlik berilishi va uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmining shakllanganligi;

marketing tizimi rivojlanganligi, inson kapitaliga munosabatning yuqoriligi va uni qishloqda rivojlantirishga ustuvorlik berilishi.

Integratsiya jarayonlarini Jahon iqtisodiyotida globallasuvi va chuqurlashuvi agrobiznesni ichki kuchli va zaif tomonlarini ham, uning bozordagi tashqi imkoniyatlari va xavf-xatarlarini ham har tomonlama chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Aynan ana shu imkoniyatlardan biri agrosanoat guruhini klaster modeli bo'yicha tashkil etishdir.

Klaster modeli jahon amaliyotida iqtisodiy guruhni, mintaqani, butun mamlakatni raqobatbardoshligini ko'tarish instrumenti sifatida keng qo'llaniladi. Klaster modelini asosiy belgilari:

guruhni tashqi bozordagi ulushini oshirish imkoniyatiga egaligi;

joylashgan hududda qulay sharoitlar (xomashyo, malakali personal, infrastruktura, o'quv markazlar, ilmiy muassasalar va boshqalar)ni mavjudligi;

guruhni davlat tomonidan kuchli qo'llash evaziga qatnashuvchilarning guruhda samarali ishtirok etish imkoniyatlarini kengligi va boshqalar.

Qishloq xo'jaligi sohasi rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, agrosanoat klasterlari faoliyati qonun (normativ-huquqiy hujjat) bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan. Mazkur munosabatlar fuqarolik huquqiy munosabatlar asosida, jumladan sheriklik shartnomasi, qishloq xo'jaligi subyektlarining kooperatsiyaga birlashishi orqali amalga oshiriladi. Misol sifatida, Kanadada klaster deganda fermer xo'jaliklari sheriklik shartnomasi asosida (masalan, Ontariyo provinsiyasida fermerlarning 30 foizi sheriklik shartnomasi asosida faoliyat

yuritadi) yoki bir nechta fermerlardan iborat inkorporatsiyasiga yoxud yirik qishloq xo'jaligi korporatsiyalarga birlashgan holda faoliyati tushuniladi.

Fransiyada agrar korxonalar, ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish asosida Yevropa va jahon texnologiya va novatsiya bozorlariga chiqish maqsadida 1986-yili Monpelye shahrida "Agropolis" uyushmasini tuzishdi.

Angliyada 2001-yildan boshlab innovatsion agrosanoat klasteri – Stokbridj texnologik markaz yopiq gruntida dehqonchilik, bog'dorchilik va sabzavotchilik sohalarida tadqiqotlar va ta'lim dasturlarini o'tkazishmoqda

Ushbu markaz 70 gektar sug'oriladigan yerga, 40ta kompyuter orqali boshqariladigan 12 dan 1000 kv.metr gacha hududga teng maydonchalarda joylashgan zamonaviy issiqxonalar hamda yuqori texnologiyalar bilan jihozlangan laboratoriyalarga ega.

AQShni barcha shtatlarida ilg'or texnologiyalarga ega agrosanoat klasterlari keng tarqalgan. Yirik agroklastlarlar Vashington, Oklaxoma, Luiziana shtatlarida, vino ishlab chiqarish Kaliforniya shtatida joylashgan. Yuqori samarada faoliyat ko'rsatayotgan klasterlarni Silikon vodiysidagi "Axborot texnologiyalar", Gollivuddagi "Kinofikatsiya" klasterlari misolida ham ko'rish mumkin. Yevropada (Germaniya, Fransiya, Italiya, Bolgariya, Gretsiya, Gollandiya, Angliya, Shvetsariya, Daniya va boshqa davlatlarda) yuqori texnologiyali agroklastlarlar keng rivoj topgan.

Daniyada qishloq xo'jaligida chorvachilik dehqonchilikka qaraganda ustuvor ahamiyatga ega bo'lib, dehqonchilik mahsulotlari asosan chorva uchun ozuqa sifatida ishlatiladi. Chorvachilikda sut ishlab chiqarish yo'nalishi go'sht yetishtirishga qaraganda ustunlik qiladi. Shu sababli sut mahsuloti klasterlari, masalan, mashhur "Molochnaya vertical" klasteri, keng tarqalgan va rivojlangan.

Germaniyada yaqin vaqtgacha mintaqaviy klasterlar rivojlanishi davlat aralashuvisiz amalga oshar edi. Biroq, 2003-yilda hukumat klaster tashabbuslariga katta e'tibor qaratib, bu borada faol choralar ko'rishni boshladi. Ushbu tashabbuslar asosan yuqori texnologiyali sohalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, davlat mahalliy va boshqa manbalar hisobidan sanoat va ilmiy markazlarning kuch va resurslarini birlashtirishni maqsad qilgan.

Avstriyada klasterlarni ixtisoslashtirishga katta ahamiyat beriladi. Bu jarayonda agrosanoat korxonalari va ilmiy-tadqiqot muassasalarining o'zaro aloqalarini mustahkamlash, innovatsiya dasturlarini boshqarishdagi to'siqlarni bartaraf etish va raqobatbardosh markazlarni shakllantirishga ustuvorlik beriladi.

Chili hukumati keyingi 30 yil ichida vinochilik sohasini rivojlantirish, integratsiyalash va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan yirik kompaniyalarni kengaytirish orqali jahon bozorida o'z ulushini oshirishga intilmoqda. Ushbu maqsadda vinochilik klasteri tashkil etilgan. Bu klaster tarkibiga o'zaro bog'liq uyushmalar, ta'lim muassasalari, davlat tashkilotlari va agentliklar, ilmiy-tadqiqot markazlari hamda tarmoqning ommaviy axborot vositalari kiradi. Yevropalik taniqli investorlar o'z sarmoyalari, yangi texnologiyalari, mahsulot marketingi va eksport imkoniyatlari bilan Chili bozoriga qaytgan. Natijada, Chili vino eksporti bo'yicha jahon bozorida beshinchi o'rinni egallamoqda.

Rossiyada iqtisodiyotning barcha sohalarida, shu jumladan, agrosanoat kompleksida klasterlarni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha 200 dan ortiq loyiha amalga oshirilmoqda.

Iqtisodiy taraqqiyot vazirligi 2008-yilda qabul qilgan "Hududiy-sanoat klasterlarini rivojlantirish Konsepsiyasi" uch blokdan iborat:

- 1) klasterlarni institutsional taraqqiyotiga yordam berish;
- 2) klasterda qatnashuvchilarni raqobatbardoshligini ko'tarish;
- 3) klasterlarni taraqqiyot etishi uchun qulay sharoitlarni yaratish.

Klasterlar Buyuk Britaniya, Gollandiya, Germaniya, AQSh, Daniya, Fransiya, Italiya, Finlandiya, Hindistonda yaxshi rivojlangan. Daniya, Finlandiya, Shvetsiya sanoatini klasterlar to'la egallagan.

Klaster tuzilmalari Shvetsariya, Avstriya, Italiya, Daniya, Hindiston, Janubiy Koreya, Pokiston, Xitoy va Turkiya davlatlari yengil sanoatida, Germaniyada kimyo va mashinasozlik, Fransiya oziq-ovqat va kosmetika sanoatlarida muvaffaqiyatli ishlamoqda. Klasterlarni shakllantirish jarayoni Janubi-Sharqiy Osiyo, Xitoy, Singapur, Yaponiya va boshqa mamlakatlarda faollashib bormoqda.

Klasterlarning shakllanishi va rivojlanishida qoida bo'yicha bir-birini to'ldiradigan strategiyalardan foydalanilmoqda. Vaqti kelib klasterlarning faoliyati tashqi resurslarni, yirik kapital qo'shilmalarini va boshqaruv organlarining alohida e'tiborini jalb qilishlariga sabab bo'ladi. Klasterning markazi sifatida odatda qudratli kompaniyalar chiqadi, bunda ular orasida raqobatchilik munosabatlari saqlanib qolishi mumkin. Klaster shunisi bilan kartel yoki moliyaviy-sanoat guruhlaridan farq qiladi.

Raqobatchilar, xaridorlar va yetkazib beruvchilarni tizimli holda tashkil etish ishlab chiqarishning samarali ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuviga yordam beradi. Klaster tizimi ko'pchilik kichik korxonalarni ish bilan ta'minlash imkonini yaratadi. Klaster shaklida tashkil etish innovatsiyalarning o'ziga xos shakllari orqali jami innovatsion mahsulotni yaratishga olib keladi, chunki turli ilmiy va texnologik yangiliklarning kontsentratsiyalashuvi yangi bilim va texnologiyalarning tarqalishi va amaliyotda qo'llanilishi uchun optimal tizimni shakllantiradi. Klaster qatnashchilari o'rtasidagi barqaror aloqalar tufayli ixtirolar, yangi ishlanmalar va texnologiyalar innovatsiyaga, innovatsiyalar esa raqobatbardosh ustunliklarga aylanishi ta'minlanadi.

Shubhasiz, klasterdagi hamkorlik tobora manfaatli bo'lib boradi. Biroq, aynan shu holat klaster qatnashchilariga muayyan xavf-xatarlarni keltirib chiqaradi. Jumladan, bozorda mustaqil harakat qilish, yangi tovarlar va texnologiyalarni mustaqil o'zlashtirish qobiliyatining qisman yo'qotilishi mumkin.

Shuni inobatga olgan holda, so'nggi o'n yilliklarda qator mamlakatlarda samarali klaster strategiyalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu strategiyalar o'z kuch-qudratini va raqobatbardoshligini jahon bozorida isbotlagan markazlar asosida shakllantirilmoqda. Hukumatlar o'z urinishlarini mavjud klasterlarni qo'llab-quvvatlash va ilgari o'zaro aloqasi bo'lmagan kompaniyalarning yangi tarmoqlarini tashkil etishga qaratmoqda. Davlat nafaqat klasterlarning shakllanishiga yordam beradi, balki ba'zan klasterning faol ishtirokchisiga ham aylanadi.

Klaster strategiyalari Yevropa mamlakatlarida keng qo'llanilmoqda. Masalan:

Germaniya: 1995-yildan beri biotexnologik klasterlarni rivojlantirish bo'yicha "Bioregio" dasturi faoliyat ko'rsatmoqda.

Buyuk Britaniya: Biotexnologik firmalar Edinburg, Oksford va Janubi-sharqiy Angliyaning atrofidagi tumanlarda joylashgan.

Norvegiya: Hukumat "dengiz xo'jaligi" klasteridagi firmalar o'rtasida hamkorlikni rag'batlantiradi.

Finlyandiya: O'rmon sanoati klasteri rivojlangan bo'lib, qog'oz, mebel, poligrafiya va bog'liq texnologiyalarni ishlab chiqaruvchi korxonalarni o'z ichiga oladi. Ushbu klasterdagi korxonalar o'zaro yaqin hamkorlik qilish orqali raqobat ustunligini ta'minlaydi. Ekspertlarning fikriga ko'ra, Finlyandiya tadqiqotlar va texnologiyalarni kooperatsiyalashuvi bo'yicha yetakchilik qilmoqda.

Shunday qilib, yondashuvlarning turlicha bo'lishiga qaramay, Yevropa mamlakatlarining aksariyati klaster strategiyalarini ishlab chiqqan. Bu borada Daniya, Niderlandiya, Belgiyaning Flamand hududi, Kvebek (Kanada), Finlyandiya va Janubiy Afrika ilg'or mamlakatlar hisoblanadi. Fransiya va Italiyada esa bu strategiyalar boshqa nom bilan ("raqobatbardoshlik qutblari") amalga oshirilmoqda.

Hozirgi vaqtda ekspertlar tomonidan klasterlarning 7 ta asosiy tavsiflari ta'riflangan bo'lib, u yoki bu strategiyani tanlash shu tavsiflarning almashinuvlariga asoslanadi:

- geografik tavsifdagi: iqtisodiy faollikning faqat mahalliy (masalan, Niderlandiyadagi bog'dorchilik klasteri)dan tortib asl global (aerokosmik) klasterlarga bo'lgan fazoviy klasterlarni bunyod etish;

- gorizontali: bir qancha tarmoqlar yoki sektorlar yirikroq klasterga kirishlarim mumkin (masalan, Niderlandiya iqtisodiyotidagi megaklasterlar tizimi);

- vertikal tavsifli: klasterlarda ishlab chiqarish jarayonlarining yondosh bosqichlari qatnashishi mumkin, bunda tarmoq ishtirokchilaridan aynan kim klaster doirasidagi innovatsiyalarning tashabbuskori va pirovard ishtirokchisi ekanligi muhimdir;

- material tavsifdagi: ko'lam samarasi hisobidan tejashni ta'minlaydigan har xil klasterga birlashadilar (masalan, multimediali klaster) va bu yangi kombinatsiyalarning paydo bo'lishiga olib keladi;

- texnologik tavsifdagi: aynan bitta texnologiyadan foydalanadigan tarmoqlarning jamlanmasi (masalan, biotexnologik klasterlar);

- fokusli tavsifdagi: bitta markaz, ya'ni korxona, ITI yoki o'quv muassasasi atrofida to'plangan firmalardan tashkil topgan klasterlar;

- sifatli tavsifdagi: bu yerda nafaqat firmalarning haqiqatdan ham hamkorlik qilayotganligi, balki uni qay tarzda amalga oshirayotganligi to'g'risidagi masala ham ahamiyatlidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan mamlakatlarning agrar sohadagi islohotlarga asoslangan tamoyillarini O'zbekistonda tatbiq etish orqali bu islohotlarning samaradorligini oshirish mumkin. Jahon tajribasidan kelib chiqib, qishloq xo'jaligini

yanada rivojlantirish va rivojlangan davlatlarda o'zini oqlagan klaster tizimida ish faoliyatini tashkil etish orqali iqtisodiy, ijtimoiy muammolar va ishsizlikni bartaraf etish uchun samarali yechimlar topilishi mumkin.

Bu jarayon O'zbekistonda ishlab chiqarish korxonalari kadrlariga bo'lgan talabning oshishiga, zarur mutaxassislarni tayyorlashga va innovatsiyalar rivojlanishi uchun zamin yaratishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ishlab chiqaruvchi korxonalar, institutlar va ilm-fan rivojlanishida yangi bosqichni boshlab beradi.

Bugungi kunda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratishda agrosanoatning o'rnini juda muhimdir. Agrosanoat klasterlash tizimi mahsulot yetishtirishdan tortib, tayyor mahsulotni iste'mol bosqichiga yetkazishgacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu jarayonlarda ilmiy tadqiqotchilar, yetishtiruvchilar, oraliq ishlab chiqaruvchilar, yetkazib beruvchilar, tayyor mahsulotni qayta ishlovchilar va xizmat ko'rsatuvchilar ishtirok etadi.

Mazkur tizim tayyorlangan mahsulotning har bir bosqichida ishchi kuchining samarali taqsimotini ta'minlab, yangi imkoniyatlar yaratadi. Shunday qilib, agrosanoatning klasterlash modeli iqtisodiyotni mustahkamlash va mamlakat rivojiga sezilarli hissa qo'shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son¹ Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son² Farmoni.

3. Кузнецова Н.В., Н.А. "Кластеризация экономики зарубежный опыт развития и перспективы России" // Экономика науки 2016

4. Porter, M. 1998. Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review. Available at: <http://hbr.org/product/clusters-and-the-new-economics-of-competition/an/98609-PDF-ENG>

5. Настин А.А. Сельскохозяйственный кластер Дании. // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий», 2011, №4. — С. 45.

6. Galvez-Nogales, Eva. Agro-based clusters indeveloping countries: staying competitive ina globalized economy. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). Rome, 2010.

7. Жўраев Ф.Д. & Аралов Ғ.М. (2023). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнини эконометрик моделлаштириш заруриятининг асосий жиҳатлари. // Educational research in universal sciences, 2(2), 36-43.

8. Жўраев Ф.Д. (2021). Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қисқа муддатли прогнозлаштириш. // Инновацион технологиялар, (2 (42)), 92-95.

¹ <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

² <https://lex.uz/docs/-4567334>

9. Rakhimov A.N. & Jo'raev F.D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. *resmilitaris*, 12(4), 2164-2174.

10. Juraev F.D.S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 49-54.

11. Mukhitdinov K.S. & Juraev F.D. Methods of Macroeconomic Modeling. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, e-ISSN, 2456-6470.

12. Rakhimov A.N., Makhmatkulov G.K. & Rakhimov A.M. (2021). Construction of econometric models of development of services for the population in the region and forecasting them. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 21-48.

KOMPANIYALAR KAPITALDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Usmonov Bunyod Aktam o'g'li

TDIU, mustaqil izlanuvchi, PhD

E-mail: b.usmonov@tsue.uz

Annotatsiya

Maqolada kapital samaradorligini baholash hamda unga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan bo'lib, unga mos tarzda kapital qiymatini baholashning zamonaviy usullarini joriy etish kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, kapital samaradorligi bo'yicha olingan natijalardan kelib chiqqan holda kompaniyaning moliyaviy holatiga mos ravishda taklif va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: kapital, qarz kapitali, kapital qiymati, samaradorlik.

Abstract

The article examines the efficiency of capital utilization and the factors influencing it, focusing on modern methods of assessing capital value. Attention is also given to implementing these methods appropriately. Based on the results of capital efficiency analysis, recommendations and proposals have been developed in accordance with the company's financial condition.

Keywords: capital, debt capital, capital value, efficiency.

Аннотация

В статье изучены эффективность использования капитала и факторы, влияющие на нее, с акцентом на внедрение современных методов оценки стоимости капитала. Также на основе результатов анализа эффективности капитала разработаны предложения и рекомендации, соответствующие финансовому состоянию компании.

Ключевые слова: капитал, заемный капитал, стоимость капитала, эффективность.

KIRISH

Kompaniyalarda investitsiya oqimlarining o'sib borishi natijasida, xususan, kompaniyalarning kapital qiymatini baholashning zamonaviy usullarini joriy etish hamda kompaniyalarning kapitaliga ta'sir qiluvchi omillar hisoblangan xususiy va qarz kapitalining ta'sir darajasini aniqlash, shuningdek, moliyaviy aktivlarni baholash modeli va kapitalning o'rtacha tortilgan qiymatini aniqlash hamda kapitalning oqilona tarkibini belgilashga yangicha yondashuvni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijlik iqtisodchi olimlardan Modilyan va Miller kapital tarkibi va qiymatini baholashni o'rganib, kapital tarkibini shakllantirish tamoyillarini izohlab bergan. Xususan, F. Modilyan va M. Millerning kapital tarkibini aniqlash va kapital qiymatini

baholash nazariyasida real iqtisodiyotga ta'sir qiluvchi omillar hisoblangan soliqlar, bankrotlik, nobarqaror kapital bozori, inflyatsiya kabi omillarni inobatga olmagan holda kapital qiymatini baholash va kapital tarkibini aniqlash nazariyasiga asos solingan [1]. F. Modilyan va M. Miller nazariyasiga ko'ra, kapitalning oqilona tarkibini aniqlashda xususiy kapital bilan qarz kapitali tarkibining bog'liqlik masalalari ko'rib chiqiladi.

Xorijlik iqtisodchi olimlardan biri G. Donaldson esa ilmiy izlanishida AQShdagi bir nechta kompaniyaning turli xil moliyaviy strategiyalarini amalga oshirishda kapital tarkibi nazariyasidan foydalanib, kompaniya kapitali tarkibiy tuzilishi mazkur kompaniyaning kapital iyerarxiyasiga bog'liq, degan xulosaga kelgan [2].

Fama va French ilmiy izlanishlarida esa, kompaniyaning kapital qiymatini baholashda moliyaviy qiyinchiliklar hamda kompaniya iyerarxiyasi kabi omillarni inobatga olgan holda, kapital qiymatini baholashda ushbu ikkala omilning ahamiyatli ekanligi ta'kidlangan [3].

Xorijlik iqtisodchi olimlardan Nikolay Goloveskiy va Anna Lebedeva o'z tadqiqotlarida qurilish korxonalarining kapital qiymatini baholashdagi muammolarni o'rganib, Gordon modeli [4] va fond bozorining multiplikatori P/E (Price/EPS – Aksiyalarni bozor bahosi / aksiyaga to'g'ri keluvchi foyda) koeffitsiyenti qiymati past bo'lishining asosiy sababi kompaniyaning qarz qiymatining pastligi ekanligini ko'rsatgan.

Ta'kidlash joizki, muqobil modellar xorijlik iqtisodchi olim Uilyam Sharp tomonidan yaratilgan moliyaviy aktivlarni baholash (CAPM) modeli nazariyasi farazlari asosida ishlab chiqilgan [5]. Xorijlik iqtisodchi olimlardan biri Jon Lintner ham moliyaviy aktivlarni baholash usuli ustida tadqiqotlar olib borib, Uilyam Sharp tomonidan yaratilgan nazariy asoslarga to'liq qo'shilgan [6].

Mahalliy iqtisodchi olimlardan biri X. Qurbonov o'z ilmiy izlanishida moliyaviy aktivlarni baholash modeli "kompaniyaning kapitalining umumiy qiymatini belgilash va uning doirasida amalga oshirilgan investitsiya loyihalari uchun talab qilinadigan daromad darajasini aniqlashda katta amaliy ahamiyatga ega" ekanligini qayd etgan [7]. Bundan tashqari, U. Burxonov o'z ilmiy ishlarida O'zbekiston sharoitida moliyaviy aktivlarni baholashda mamlakatning kredit modeli, shuningdek sementatsiya va tuzatish kiritilgan CAPM (Capital Asset Pricing Model) modelidan foydalanish lozimligini aytib o'tgan [8].

O'zbekiston iqtisodchi olimlaridan R. Karlibayeva [9] va B. Usmonov [10] o'z ilmiy izlanishlarida aksiyadorlik jamiyati kapitalining oqilona tarkibini aniqlashda quyidagi gipotezalarni inobatga olishni ta'kidlagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maqolamizning navbatdagi qismida kapitaldan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar va ularning dinamik o'zgarishini ekonometrik tahlil asosida o'rganamiz. Ekonometrik tahlilni amalga oshirish jarayonida, dastlab, biz tomondan eng kichik kvadratlar usuli (Ordinary Least Squares Method, OLS)dan foydalanilgan holda aksiyadorlik jamiyatlari bo'yicha moliyaviy ko'rsatkichlar tizimlashtirildi. Eng

kichik kvadratlar usuli ikkita parametrga ega bo'lib, bular geometrik va statistik parametrlar hisoblanadi. Har ikkala parametrlarning o'ziga xos jihatlari mavjud bo'lib, mazkur modellar orqali aksiyadorlik jamiyatlari bo'yicha natijalar olinishida tegishli ma'lumotlarning tasnifiy xususiyatlarini inobatga olish zarur.

Ta'kidlash lozimki, OLS ekonometrik tahlilida omillar soni ko'p bo'lishi talab etiladi. Shu sababli biz tomondan "Farg'ona Azot" AJning oxirgi 6 yillik moliyaviy natijalari umumlashtirilib, ularning har 6 oylik natijalari 1 davr deb tanlanib, umumiy ssenariy tahlil usuli tanlab olindi. Bunga asosiy sabab shundaki, bugungi kunda mazkur aksiyadorlik jamiyatining oxirgi 12 yillik ma'lumotlarini yagona korporativ portal yoki jamiyatning rasmiy veb-saytlaridan olish imkoniyati mavjud emas.

Dastavval kapitaldan foydalanish samaradorlik koeffitsiyentlari tahlilini ko'rib chiqamiz (1-jadval).

1-jadval

Aksiyadorlik jamiyatlari kapitaldan foydalanish samaradorlik koeffitsiyentlari tahlili¹ (% , da)

№	Ko'rsatkichlar	2015y	2016y	2017y	2018y	2019y	2020y	2021y	2022y	2023y
"Farg'onaazot" aksiyadorlik jamiyati										
1	Aktivlar rentabelligi	0,024	0,024	0,049	0,444	9,988	17,666	19,054	21,034	18,67
2	Xususiy kapital rentabelligi	0,136	0,043	0,097	0,659	14,207	22,148	21,968	19,861	18,138
3	Sotuv rentabelligi	0,087	0,062	0,188	0,854	13,372	19,229	17,393	18,491	17,239
4	Moliyaviy leveraj koef. (D/E)	4,53	0,74	0,94	0,48	0,42	0,25	0,152	0,164	0,35
5	Kapitalning yetarlilik koef. (Equity ratio)	0,19	0,57	0,51	0,67	0,70	0,79	0,867	0,834	0,73
6	Kapitalizatsiya koeffitsiyenti	0,59	0,19	0,31	0,28	0,26	0,16	0,064	0,037	0,17
7	ROCE	0,002	0,001	0,042	0,012	0,123	0,226	0,269	0,257	0,227

Xususiy kapital rentabelligi koeffitsiyenti 2016-yilda 2015-yilga nisbatan pasayishi oqibatida 0,04 % ni tashkil etib, ushbu koeffitsiyent 2017-yilda ijobiy tomonga o'zgarib, 0,09 % yetganini ko'rishimiz mumkin. 2018-yilda esa biroz ijobiy natija qayd etilib, koeffitsiyent 0,6 % ga yetdi. Qolgan ikki yil – 2019–2020-yillar davomida mos ravishda 14,2 % va 22,1 % ni tashkil etib, bu 2018-yilga nisbatan qariyb 15 va 23 barobarga o'sganligini ko'rsatadi. Sotuv rentabelligi koeffitsiyenti 2016-yilda bu ko'rsatkich 0,02 % ga kamayib, 0,06 % ni tashkil etdi. 2017-yilda esa 0,04 % ga o'sib, 0,1 % ga yetgan. 2018-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 2017-yilga nisbatan 8 barobarga o'sib, 0,8 % ga yetgan. 2019-yilda bu koeffitsiyent 13,3 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2020-yilda esa 19,2 % ga yetdi.

Moliyaviy leveraj koeffitsiyenti 2015-yilda 4,53 ga teng bo'lgan bu koeffitsiyent, 2016-yilda 6,1 barobarga keskin kamayib, 0,74 ni tashkil etdi. 2018-yilda 0,94 ga

¹ <https://openinfo.uz/ru/reports/jsc/annual-aksiyadorlik-jamiyatlarining-yillik-moliyaviy-hisobotlari-asosida-muallif-tomonidan-hisoblandi>.

yetgan bu ko'rsatkich, 2020-yilda qariyb 4 barobarga kamayib, 0,25 ni tashkil etdi. 2018–2019-yillarda esa bu koeffitsiyent mos ravishda 0,48 va 0,42 bo'lgani kuzatildi. Kapitalning nisbati (Equity ratio). Bu ko'rsatkich yillar davomida sezilarli oshib borgan. 2015-yilda 0,19 koeffitsiyentni tashkil etgan bo'lsa, 2020-yilda to'rt barobarga o'sib, 0,79 ga yetgan. 2016–2017-yillar davomida bu ko'rsatkichlar mos ravishda 0,57 va 0,51 ni tashkil etgan, 2018–2019-yillarga kelib esa 0,67 va 0,70 koeffitsiyentlarni tashkil etdi. Kapitalizatsiya koeffitsiyenti 2015-yilda 0,59 ni tashkil etgan bu ko'rsatkich, 2020-yilda 3,75 barobarga kamayib, 0,16 ni tashkil etdi. Ushbu koeffitsiyentning normal qiymati 1 ga teng bo'lib, undan yuqori bo'lishi aksiyadorlik jamiyatining qarz mablag'lariga qaramligini bildiradi va moliyaviy barqarorligini pasaytiradi.

Umumiy kapital rentabelligi (ROCE) koeffitsiyenti 2015-yilda 0,002 ni tashkil etgan bo'lsa, 2016-yilda 2 barobarga kamayib, keyingi yillar davomida oshib borgan. 2020-yilda ushbu ko'rsatkich 0,226 ga yetib, 2015-yilga nisbatan 100 barobarga oshgan.

Olingan natijalar metodologiyani to'g'ri qo'llanganligini tasdiqlaydi va ular biron-bir aksiyadorlik jamiyati bo'yicha 12-yil yoki undan ortiq davrlar uchun optimal bo'lishi mumkin. Ekonometrik tahlilning navbatdagi bosqichida ma'lumotlarning statistik tasniflanishiga doir moliyaviy natijalar asosida quyidagi jadval shakllantiriladi (2-jadval).

2-jadval

Ma'lumotlarning statistik tasniflanishi¹

№	Ko'rsatkichlar	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
1	Uzoq muddatli aktivlar	12	474681,9	301893,2	166434	937295,2
2	Joriy aktivlar	12	566139,3	501413,2	76474,14	1525660
3	Jami aktivlar	12	1052162	757820,4	257622,2	2311146
4	Uzoq muddatli majburiyatlar	12	217251,2	191242,1	13681,28	547464,3
5	Joriy majburiyatlar	12	202280,4	265121,5	25178,5	802456,4
6	Jami majburiyatlar	12	419531,6	408945,5	76278,57	1189563
7	Xususiy kapital	12	632630,6	475208,6	154403,8	1321058
8	Soy foyda	12	53827,82	89563,85	35652,7	292598,8
9	Sof tushum	12	674257,2	367229,3	310788,1	1521600
10	Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda (zarar)	12	216091,9	157547,1	63516,4	604097,9
11	Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga kadar foyda	12	93955,93	102723,7	8014,76	350478,9
12	Foizdan daromadlar	12	141,8369	391,6381	0	1361,111
13	Foizdan xarajatlar	12	10255,04	19848,36	605,548	72915,28
14	ROA	12	6,143675	7,143803	0,0243869	19,68879
15	ROE	12	8,183535	9,105424	0,042647	24,43933

¹ STATA 15 maxsus dasturiy ta'minoti orqali muallif tomonidan hisoblandi

2-jadvalda asosiy ko'rsatkichlar sifatida uzoq muddatli aktivlardan boshlab, foizlar ko'rinishidagi daromadlar va xarajatlar keltirilgan. Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlarining umumiy faoliyatiga doir qo'shimcha multiplikator koeffitsiyentlarni ham keltirish lozim. Ushbu ma'lumotlar STATA 15 maxsus dasturiy ta'minoti yordamida hisoblangan.

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, har bir moliyaviy natija bo'yicha kuzatuvlar soni 12 tani tashkil etadi. Har bir moliyaviy natija uchun o'rtacha miqdorlar, ularga mos ravishdagi standart chetlanishlar, minimal va maksimal chegaraviy miqdorlar aniqlangan. Shuningdek, (mean) ustunda har bir moliyaviy ko'rsatkichning tahlil qilinayotgan davrdagi o'rtacha miqdori keltirilgan. Navbatdagi ustunda aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan mos ravishdagi moliyaviy ko'rsatkichlarning kutilayotgan qiymatdan chetlanish koeffitsiyenti aniqlangan bo'lib, ushbu ko'rsatkichlar keyingi ekonometrik tahlil uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, eng kichik kvadratlar usuli (OLS) bir yoki bir nechta mustaqil o'zgaruvchilar va bog'liq o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatni baholaydigan statistik tahlil usuli hisoblanadi. Mazkur usul to'g'ri chiziqli sifatida tuzilgan bog'liq o'zgaruvchining kuzatilgan va prognoz qilingan qiymatlari o'rtasidagi farq kvadratlari yig'indisini minimallashtirish orqali munosabatni baholaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aksiyadorlik jamiyatlarida kapitaldan samarali foydalanishning muhim shartlaridan biri loyihalarni moliyalashtirish va ularni prognoz qilish mexanizmini to'g'ri tashkil etish hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, bugungi kunda dissertatsiya obyekti sifatida tanlangan ikkita aksiyadorlik jamiyatining istiqbolli strategiyalarini tahlil qilganimizda, asosiy prognozlar va ularni amalga oshirishga doir ekonometrik tadqiqotlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotni xalqaro standartlarga o'tkazish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning joriy bosqichida korporativ baholashning xalqaro standartlariga ham e'tibor qaratish zarur. Chunki xalqaro amaliyotda MHXS (Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari) bilan birgalikda korporativ baholash amaliyoti ham uyg'un tarzda qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Modigliani F., Miller M. H. (1958). *The cost of capital, corporation finance and the theory of investment*. The American Economic Review, Vol. 48, No. 3, pp. 261–297.
2. Donaldson G. (1969). *Strategy for Financial Mobility*. Boston, Division of Research, Harvard Graduate School of Business Administration.
3. Fama E., French K. (2002). *Testing tradeoff and pecking order predictions about dividends and debt*. The Review of Financial Studies, Vol. 15, No. 1, pp. 1–33.
4. Gordon J. (1959). *Dividends, Earnings, and Stock Prices*. The Review of Economics and Statistics, Vol. 41, No. 2, pp. 99–105.

5. Sharpe, W. F. (1964). *Capital asset prices: A theory of market equilibrium under conditions of risk*. Journal of Finance, Vol. 19, No. 3, pp. 425–442.
6. Lintner, J. (1965). *The Valuation of risk assets and the selection of risky investments in stock portfolios and capital budgets*. The Review of Economics and Statistics, Vol. 47, No. 1, pp. 13–37.
7. X. Qurbonov. *Korporativnye finansy*. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007, 40-bet.
8. U. Burkhanov & Kh. Khudaykulov (2013). *Investment valuation in emerging markets: opportunities & specific factors*. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali, No. 7, pp. 1–9.
9. R. X. Karlibayeva. *Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy menejment tizimini samarali tashkil etish yo'llari*. Avtoreferat, Toshkent, 2018, 1–30-bet.
10. Bunyod Usmonov. (2023). *Analysis of equity and its efficiency in joint stock companies of Uzbekistan*. World Economics and Finance Bulletin, Vol. 20, pp. 167–171. Retrieved from <https://www.scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/2480>.

AHOLI BANDLIGINI TA'MINLASH VA REAL DAROMADLARINI OSHIRISHDA KICHIK TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI ROLINI BAHOLASH

Elov Olimjon Komilovich

Navoiy davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Navoiy viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonidagi o'zgarishlarning bandlikka ta'siri ko'rib chiqilgan. Uning umumiy bandlik hamda kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo'lganlar soniga ta'siri korrelyatsion-regression tahlillar asosida baholangan. Shuningdek, bandlikni ta'minlashning muhim natijasi bo'lgan jon boshiga real daromadlarga kichik tadbirkorlik subyektlari sonidagi o'zgarishlar ta'siri baholangan. Olingan natijalarga tayanilgan holda, mintaqada kichik tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish va bandlikni ta'minlashdagi rolini oshirishga xizmat qiluvchi taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kichik tadbirkorlik subyektlari, bandlik, real daromad, korrelyatsion tahlil, regression tahlil, determinatsiya koeffitsiyenti, avtokorrelyatsiya.

Аннотация

В данной работе рассмотрены изменения количества действующих субъектов малого бизнеса в Навоийской области, а также рассмотрено их влияние на занятость. Оценено их влияние на общую занятость и численность занятых в субъектах малого бизнеса на основе корреляционно-регрессионного анализа. Также оценено влияние изменения количества действующих субъектов малого бизнеса на реальный доход на душу населения, что является важным результатом обеспечения занятости. На основе полученных результатов разработаны предложения и рекомендации, которые служат повышению роли субъектов малого бизнеса в развитии и занятости региона.

Ключевые слова: субъекты малого предпринимательства, занятость, реальные доходы, корреляционный анализ, регрессионный анализ, коэффициент детерминации, автокорреляция.

Annotation

In this paper, the changes in the number of active small business entities in the Navoi region were analyzed, as well as their impact on employment. The effects on total employment and the number of employees in small business entities were evaluated using correlation-regression analysis. Additionally, the impact of changes in the number of active small business entities on real per capita income, which is a significant result of employment provision, was assessed. Based on the obtained results, suggestions and recommendations were developed to enhance the role of small business entities in regional development and employment.

Key words: small business entities, employment, real income, correlation analysis, regression analysis, coefficient of determination, autocorrelation.

KIRISH

Iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash va barqaror iqtisodiy o'sishga erishishda kichik va o'rta biznes subyektlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ko'pchilik mamlakatlar kichik va o'rta korxonalarni sanoatni rivojlantirishda muhim vosita sifatida ko'rib, iqtisodiy rivojlanishning asosi deb biladi [1]. Kichik va o'rta biznes qashshoqlikni kamaytirish va ijtimoiy-iqtisodiy o'sishga erishishda muhim rol o'ynaydi. Raqobatni shakllantirish orqali raqobatbardosh sanoat korxonalarini barpo etish, iqtisodiy o'sishni ta'minlash va aholi bandligini oshirish imkoniyatlarini yaratadi [2]. Bandlikni ta'minlash, o'z navbatida, aholi ixtiyordagi daromadlarini oshirib, yalpi talab o'sishiga xizmat qiladi. Natijada daromadlarning oshishi turmush darajasini yaxshilab, qashshoqlik darajasini pasaytirishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari hamda statistik ma'lumotlarga ko'ra, kichik va o'rta biznes subyektlari butun dunyoda va mamlakatlarda bandlikni ta'minlashda muhim manba bo'lib, jami ish o'rinlarining uchdan ikki qismidan ko'prog'ini tashkil qiladi [3,4].

Mamlakatda aholi bandligini ta'minlash, iqtisodiy o'sishga erishish va muhim ijtimoiy muammo bo'lgan kambag'allikni qisqartirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Shu sababdan, mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosi bo'lgan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish alohida e'tibor qaratilgan.

Strategiyada xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga, eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlarini oshirish va shu orqali 2026-yil yakuniga qadar kambag'allikni kamida 2 baravarga qisqartirish masalalari alohida maqsadlar sifatida belgilangan [5].

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik va o'rta biznes iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va ijtimoiy farovonlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [6,7]. Amaliy tadqiqotlar natijalariga ko'ra, kichik va o'rta biznes nafaqat rivojlangan, balki past va o'rta daromadli mamlakatlarda ham ish o'rinlarini yaratishda muhim manba hisoblanadi. Bu kabi davlatlardagi rasmiy bandlikning uchdan ikki qismidan oshig'i soha vakillarining hissasiga to'g'ri keladi [8].

Tadqiqotlar natijalariga asoslanib, kichik va o'rta korxonalar ish o'rinlarini yaratish va bandlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga egaligi ta'kidlanadi [9]. Kichik biznesning ish o'rinlarini yaratish va bandlikni ta'minlashdagi rolini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, 250 dan kam ishchiga ega bo'lgan kichik va o'rta biznes subyektlari ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga drayver vazifasini bajarmoqda [10].

O'zbekistonda bandlikni ta'minlashda kichik biznesning ijtimoiy funksiyasidan samarali foydalanish muhim masala bo'lib, buning uchun bandlik dasturlarini ishlab chiqishda kichik tadbirkorlikning bozor sharoitida samarali foydalanish mumkin bo'lgan yakka tartibdagi va ommaviy ish o'rinlarini tashkil etish dastaklarini imkon qadar to'liq qamrab olish maqsadga muvofiq hisoblanadi [11].

Keltirilgan tadqiqot ishlarida kichik biznesning bandlikni ta'minlashdagi roli va ahamiyati turli usullar asosida tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning umumiy bandlikni ta'minlashdagi rolini miqdoriy baholash va ekonometrik modellash tirish masalalariga kamroq e'tibor qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Navoiy viloyati iqtisodiyoti sanoatning rivojlanganlik darajasi bo'yicha boshqa hududlarga nisbatan farq qiladi. Ya'ni, viloyatda mamlakatdagi yirik hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan sanoat korxonalarining mavjudligi kichik biznesning rivojlanishida o'ziga xosliklarni namoyon bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli viloyatda kichik biznesning rivojlanishi va bandlikni ta'minlashdagi rolini miqdoriy baholash masalasi ko'rib chiqildi.

Mazkur tahlilni amalga oshirish uchun 2010–2023-yillar ma'lumotlaridan foydalanildi. Ushbu davrda kichik tadbirkorlik subyektlarining bandlikni ta'minlashdagi ulushi 60,3 % va 50,8 % atrofida o'zgarib turgan bo'lsa, mamlakat miqyosida mazkur ko'rsatkichlar mos ravishda 78,2 % va 73,9 % ni tashkil etgani viloyatda kichik biznesni rivojlanishidagi o'ziga xosliklarni ko'rsatadi.

Viloyatda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar sonining bandlar soni hamda aholi jon boshiga real daromadlarga ta'sirini baholash maqsadida korrelyatsion tahlil amalga oshirildi. Bu yerda jon boshiga real daromad qiymat shaklida bo'lganligi sababli 2010-yil bazis sifatida qabul qilinib, o'zgarmas narxlarga o'tkazildi (1-jadval).

1-jadval

Korrelyatsion tahlil natijalari¹

	<i>K</i>	<i>B</i>	<i>JRR</i>	<i>BK</i>
K	1,0			
B	-0,3	1,0		
JRR	0,9	-0,1	1,0	
BK	-0,8	0,6	-0,6	1,0

Bu yerda: **K** — Navoiy viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni; **B** — viloyatdagi bandlar soni, ming kishi; **JRR** — jon boshiga real daromadlar hajmi, ming so'mda (2010-yil narxlarida); **BK** — kichik tadbirkorlik subyektlarida bandlar soni.

Tahlil natijalaridan ko'radigan bo'lsak, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari bilan jami bandlar o'rtasida zaif, shu bilan birga, teskari bog'liqlik mavjud. Ushbu natija viloyatda kichik tadbirkorlik subyektlarini bandlikni ta'minlashdagi ijobiy jihatlaridan foydalanish talab darajasida yo'lga qo'yilmaganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, faoliyat ko'rsatayotgan kichik

¹ Excell dasturida olimgan natijalar

tadbirkorlik subyektlari soni bilan kichik tadbirkorlik subyektlarida bandlar soni o'rtasida yuqori, ammo teskari bog'liqlik kuzatilishi keltirilgan fikrimizni tasdig'i bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni va jon boshiga real daromadlar hajmi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik kuchli va musbat qiymatga ega. Jon boshiga real daromadlar hajmi bilan kichik tadbirkorlik subyektlarida bandlar soni o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikning -0,6 ga tengligi yuqorida keltirilgan fikrlarga aniqlik kiritish lozimligini asoslaydi.

Shuni hisobga olgan holda, kichik tadbirkorlik subyektlarining bandlikni ta'minlash hamda jon boshiga real daromadlarni oshirishdagi ahamiyatini regression tahlil asosida ko'rib chiqildi. Dastlab, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari bilan jami bandlar soni o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilganda, ta'sirni ifodalovchi koeffitsiyent Student mezon natijalari bo'yicha adekvat emasligi aniqlandi. Shu sababdan, yuqorida keltirilgan fikrlarning tasdig'i sifatida ta'sir mavjud emasligini ta'kidlash mumkin.

Kichik tadbirkorlik subyektlari sonining ulardagi bandlar soniga ta'sirini baholash bo'yicha amalga oshirilgan regression tahlil natijalari quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi:

$$\ln[f_0](BK) = 6,52 - 0,12 * \ln[f_0](K)$$

Model natijalaridan amaliy xulosalar chiqarish maqsadida uning ishonchlilik darajasini asoslash masalasiga to'xtalib o'tamiz. Zarur bo'lgan mezonlar natijalari 2-jadvalda keltirildi.

2-jadval

Regression tahlil natijalari¹

Model 6: OLS, using observations 2010-2023 (T = 14)

Dependent variable: 1 BK

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-ratio</i>	<i>p-value</i>	
const	6.52165	0.203367	32.07	<0.0001	***
1 K	-0.116809	0.0221356	-5.277	0.0002	***
Mean dependent var	5.450237		S.D. dependent var	0.076029	
Sum squared resid	0.022631		S.E. of regression	0.043427	
R-squared	0.698844		Adjusted R-squared	0.673748	
F(1, 12)	27.84652		P-value(F)	0.000196	
Log-likelihood	25.12743		Akaike criterion	-46.25486	
Schwarz criterion	-44.97675		Hannan-Quinn	-46.37318	
rho	0.394819		Durbin-Watson	0.853908	

Jadval ma'lumotlaridan ma'lumki, modelning ikkala koeffitsiyenti ham Student testi natijalari bo'yicha adekvat, determinatsiya koeffitsiyenti esa 0,70 ni tashkil qiladi. Umumiy hisobda modelning ishonchliligi talab darajasida.

Model natijalarini ko'rsatishicha, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonining bir foizga oshishi ulardagi bandlar sonining 0,12 foizga kamayishiga sabab bo'lgan. Chunki 2010–2023-yillarda viloyatda faoliyat

¹ Excell dasturida olimgan natijalar

ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni 3,6 barobarga oshgani ta'minlangan bo'lsa-da, ulardagi bandlar sonining 6 foizga kamayishi kuzatilmoqda.

Bundan ko'rinadiki, viloyatda kichik tadbirkorlik subyektlari sonidagi miqdoriy o'zgarishlar ijobiy natijalarni ko'rsatgan, ammo sifat ko'rsatkichlari pasaymoqda.

Kichik biznes subyektlari nafaqat bandlikni ta'minlaydi, balki aholi real daromadlarini va turmush farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Buni hisobga olgan holda, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonining jon boshiga real daromadlarga ta'sirini baholash maqsadida amalga oshirilgan regression tahlil natijalari avtokorrelyatsiya muammosi mavjudligini ko'rsatdi. Shu sababli quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan modeldan foydalanildi.

$$\ln(JRR) = 3,95 + 0,99 * \varepsilon_{t-1} + 0,52 * \ln(K)$$

Modeldagi barcha koeffitsientlar talab darajasida va ishonchlilik darajasi yuqori. Shu bilan birga determinatsiya koeffitsienti ham 0,92 ga teng bo'lgani holda omillarning ta'siri yuqori ekanligini asoslamogda (3-jadval).

3-jadval

Regression tahlil natijalari¹

Model 10: ARMAX, using observations 2010-2023 (T = 14)

Dependent variable: l_JRR

Standard errors based on Hessian

	Coefficient	Std. Error	z	p-value	
const	3.94830	0.674231	5.856	<0.0001	***
theta 1	0.999994	0.326271	3.065	0.0022	***
l_K	0.518908	0.0733812	7.071	<0.0001	***
Mean dependent var	8.713446		S.D. dependent var	0.288202	
Mean of innovations	0.006880		S.D. of innovations	0.081134	
R-squared	0.915385		Adjusted R-squared	0.908333	
Log-likelihood	13.94395		Akaike criterion	-19.88790	
Schwarz criterion	-17.33167		Hannan-Quinn	-20.12453	
		Real	Imaginary	Modulus	Frequency
MA	Root 1	-1.0000	0.0000	1.0000	0.5000

Ya'ni, bir so'z bilan aytganda kichik tadbirkorlik subyektlarining aholi jon boshiga real daromadlarini oshirishga ta'siri mavjud. Viloyatda faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonini bir foizga oshirish aholi jon boshiga real daromadlarni 0,52 foizga oshishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqada kichik tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish bo'yicha ishlar talab darajasida tashkil qilingan bo'lib, ularning soni 2010–2023-yillarda 3,6 barobarga oshgani ta'minlangan. Ammo ushbu o'zgarishning umumiy bandlar sonidagi o'zgarishga hech qanday ta'siri kuzatilmagan. Shu bilan birga, ushbu davrda kichik tadbirkorlik subyektlaridagi bandlar sonining kamayishi kuzatilgan. Qisqacha aytganda, viloyatda faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonining bandlikka ta'siri mavjud emas.

¹ Excell dasturida olimgan natijalar

Aholi real daromadlarining o'zgarishi bilan faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti musbat va yetarlicha katta qiymatga ega. Regression tahlil natijalariga ko'ra, faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonining bir foizga oshishi jon boshiga real daromadlarni 0,52 foizga oshishini ta'minlaydi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, viloyatda tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirishda miqdoriy o'zgarishlar ta'minlanmoqda, biroq uning natijasida bandlik ko'rsatkichida kuzatilishi lozim bo'lgan ijobiy o'zgarishlar teskari natijalar bilan cheklanmoqda. Tahlillar har bir subyektga mos keladigan bandlar sonining 3,6 barobarga kamayganligini ko'rsatadi. Bu kichik biznesni rivojlantirishda ko'lam samaradorligiga e'tibor qaratish zarurligini asoslaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lara Al-Haddad, Muhammad Sial, Imdad Ali, Rahmat Alam, Khuong Nguyen Vinh, Thai Khanh (2019). *The Role of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Employment Generation and Economic Growth: A Study of Marble Industry in Emerging Economy*. International Journal of Financial Research, 10, 174. doi:10.5430/ijfr.v10n6p174.
2. Chuma-Mkandawire, S. (2004, October 25–27). *National Economic Consultative Forum. Report on the Policy Implementation Workshop For SMEs*.
3. M. Ayyagari, A. Demircuc-Kunt, V. Maksimovic (2011). *Small vs. Young Firms Across the World: Contribution to Employment, Job Creation, and Growth*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5631, Washington, DC.
4. ILO (2019). *Small Matters: Global Evidence on the Contribution to Employment by the Self-employed, Micro-enterprises and SMEs*. Geneva, Switzerland.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmoni.
6. Phillips, M., Moos, M., Nieman, G. (2014). *The Impact of Government Support Initiatives on the Growth of Female Businesses in Tshwane, South Africa*. Mediterranean Journal of Social Sciences, 5(15), 85–92.
7. Haque, M. R., Kabir, M. Z., Rahman, M. M., Chowdhury, S. P., Islam, S. (2017). *Entrepreneurial Intentions: A Study on Students from Countryside University*. Asian Economic and Financial Review, Vol. 7, No. 10, 972–980.
8. Kok, J. M. P., Vroonhof, P., Verhoeven, W., Timmermans, N., Kwaak, T., Snijders, J., Westhof, F. (2011). *Do SMEs Create More and Better Jobs?* Report prepared by EIM for the European Commission DG Enterprise and Industry, Brussels, European Commission.
9. Ayyagari, Meghana, Demircuc-Kunt, Asli, Maksimovic, Vojislav. (2014). *Who Creates Jobs in Developing Countries?* Small Business Economics, 43, 75–99. doi:10.1007/s11187-014-9549-5.

10. Ayyagari, M., Demirgüç-Kunt, A., Maksimovic, V. (2011). *Small vs. Young Firms Across the World: Contribution to Employment, Job Creation, and Growth*. World Bank Policy Research Working Paper, (5631).
11. G'afurov, U. V. (2018). *Kichik biznes subyektlarining bandlikni ta'minlashdagi ishtirokini rag'batlantirish*. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali, № 2, mart–aprel.
12. Elov, O. K., Kholboyeva, M., Pirmamatova, N. (2024). *Consumer Behavior and Marketing Strategy*. World of Scientific News in Science, 2(2), 722–726.
13. Elov, O. K., Kholboyeva, M., Pirmamatova, N. (2024). *Consumer Behavior and Marketing Strategy*. World of Scientific News in Science, 2(2), 722–726.

OILAVIY TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA STRATEGIK BOSHQARUVNI TATBIQ ETISH YO'NALISHLARI

Ermatov Nosir Toxirovich
TDIU, tadqiqotchi

Annotatsiya

Oilaviy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. Oilaviy tadbirkorlikni yaxshi va professional boshqarish kompaniya faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa pirovardida keng jamoatchilik farovonligini oshiradi. Buning sababi, barcha sohalarni faqat oila a'zolari bajarishi mumkin emas, shuning uchun tegishli professional yordam talab qilinadi. Ushbu maqolada menejerlarni jalb qilgan holda oilaviy tadbirkorlikni boshqarishda strategik menejmentni qanday amalga oshirish mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: oila, biznes, aksiyador, oilaviy tadbirkorlik, menejment, strategik boshqaruv, operatsion boshqaruv, innovatsiya.

Abstract

Family entrepreneurship is an essential component of national economic development. Effective and professional management of family businesses positively impacts company performance, ultimately enhancing the overall well-being of society. This is because family members alone cannot handle all aspects of the business, necessitating appropriate professional support. This article discusses how strategic management can be implemented in managing family entrepreneurship by involving professional managers.

Keywords: family, business, shareholder, family entrepreneurship, management, strategic management, operational management, innovation.

Аннотация

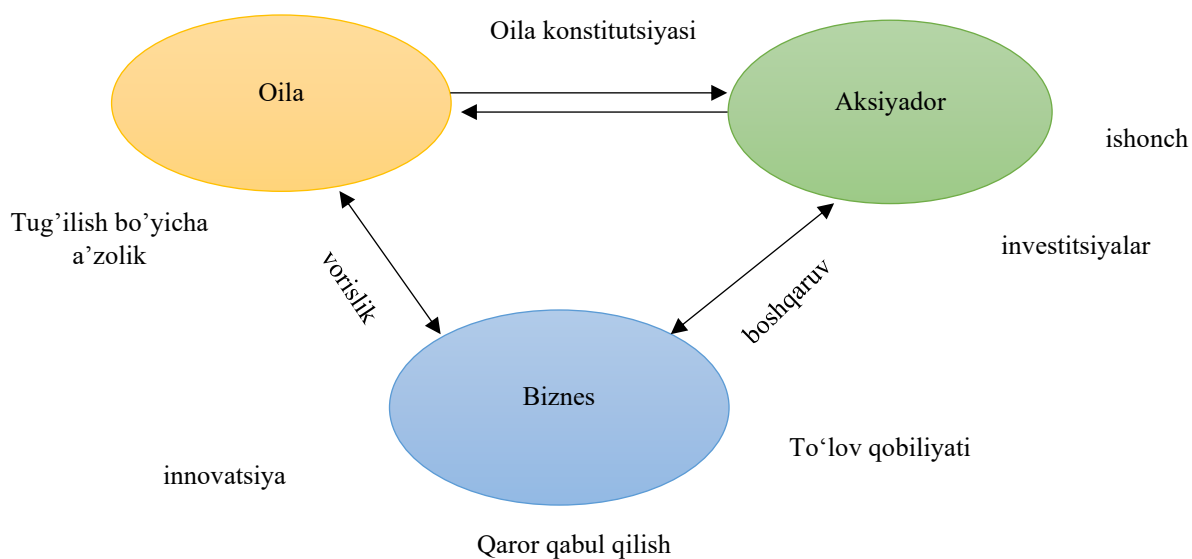
Семейное предпринимательство является важной составляющей развития национальной экономики. Эффективное и профессиональное управление семейным бизнесом оказывает положительное влияние на деятельность компании, что, в свою очередь, способствует повышению благосостояния широких слоёв населения. Это связано с тем, что члены семьи не могут выполнять все функции самостоятельно, поэтому требуется соответствующая профессиональная помощь. В данной статье рассматривается, как можно реализовать стратегический менеджмент в управлении семейным предпринимательством с привлечением профессиональных менеджеров.

Ключевые слова: семья, бизнес, акционер, семейное предпринимательство, менеджмент, стратегическое управление, операционное управление, инновации.

KIRISH

Oilaviy tadbirkorlik mamlakat iqtisodiyotining asosiy omillaridan biridir. Oilaviy tadbirkorlik dastlab hayot ehtiyojlarini qondirish uchun, oila uchun daromad olishni xohlaydigan shaxslar yoki oilalar tomonidan quriladi. O'z rivojlanishida faqat o'z oilasi uchun daromad olish maqsadida qurilgan kompaniya yirik kompaniyaga aylanib, katta aktiv va daromadga ega bo'lishi mumkin. Oilaviy tadbirkorlik — bu kompaniyaning mulki va faoliyatida oila a'zolari bevosita ko'rinadigan kompaniya [1]. Oila a'zolari kompaniyani rivojlantirish uchun kompaniyaning kundalik faoliyatida birgalikda ishtirok etadilar. Bunda oilaviy tadbirkorlikdagi kuchlilik korxona faoliyatining ham egasi, ham ijrochisi bo'lgan unga jalb qilingan resurslarning ustunligidir.

Oilaviy tadbirkorlik uning asoschisi va egasi tomonidan e'lon qilingan qadriyatlarga asoslanadi. Bu qadriyatlar tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ustunlik qiladi va unga aloqador bo'lgan barcha oila a'zolari hamda xodimlar uchun asosiy tamoyilga aylanadi. O'z tarixida oilaviy tadbirkorlik sub'yektlari ta'sischi'larning ruxsati bilan ishonib topshirilgan shaxslar qo'liga o'tadi. Bir nechta oila a'zolari kompaniyani boshqarishda yoki kompaniya faoliyatining yakuniy qarorlarini qabul qilishda ishtirok etadilar (1-rasm).

1-rasm. Oilaviy tadbirkorlikda ishtirok etuvchi uchta tizimning bog'liqligi¹

Oilaviy tadbirkorlik davlatning qishloq hududlarida ijtimoiy barqarorlikni saqlash va aholini ish bilan ta'minlash kabi dolzarb muammolarni hal qilishga ham katta hissa qo'shadi. Bundan tashqari, oilaviy korxonalar ko'pincha an'anaviy kasblar va mahalliy madaniyatni saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu jihatlarni inobatga olgan holda, mazkur sohada tadqiqotlar olib borish muhim yo'nalish hisoblanadi.

¹ Muallif ishlanmasi

ADABIYOTLAR SHARXI

Oilaviy tadbirkorlik tushunchasini aniqlashdan oldin uning tarixiy asoslarini o'rganish foydali. Gedeon tadbirkorlikni — tadbirkorni yer, mehnat va kapital o'rtasidagi ishlab chiqarishning dinamik omili sifatida ta'riflaydi [2]. Boshqa bir fransuz olimi J. B. Say Gedeon g'oyalarini kengaytirib, tadbirkorni biznes-firma tashkilotchisi, uning taqsimlash va ishlab chiqarish funksiyalarida markaziy o'rinni egallagan konsepsiya sifatida alohida belgilab ko'rsatadi [3]. Adam Smit [4] tadbirkorni umumiy iqtisodiy faoliyatda unchalik katta bo'lmagan faol rolga ega ekanligini ko'radi — u haqiqiy kapitalni ta'minladi, lekin yetakchi yoki boshqaruvchi rol o'ynamaydi, degan g'oyani ilgari suradi. Shu bilan birga, Hayton J.C. tadbirkorlarni kapitalistik iqtisodiyotning harakatlantiruvchi iqtisodiy kuchi sifatida ko'radi va tadbirkorlarning innovatsion tabiati hamda yangi kombinatsiyalar bilan tajribalarini ta'kidlaydi [5].

O'zbekistonda milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlashda oilaviy tadbirkorlik faoliyatining turli shakllarining rivojlanishi o'ziga xos ahamiyat kasb etmoqda. Oilaviy tadbirkorlikning qaror topishi mamlakatimizda juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qiladi. Eng avvalo, u oila farovonligi va bandligini ta'minlashda hamda bozor iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan mulkdorlar sinfini barpo qilishda yaqqol namoyon bo'ladi. "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida oilaviy tadbirkorlik — oila a'zolari tomonidan tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyati sifatida ta'rif berilgan [6].

Demak, endi oilaviy tadbirkorlikni keng ommalashtirish yo'li bilan ko'zlangan maqsadga, ya'ni oila mustahkamligiga va farovonligiga erishish mumkin bo'ladi. Bizningcha, oila mustahkamligi masalasi ko'p jihatdan funksional tahlilni talab etib, "Oila—oilaviy tadbirkorlik—mustahkam oila" kategoriyalarini murakkab, ajralmas majmua sifatida o'rganishni taqozo etadi. Bunda oila faqat iste'molchi sifatida ham mavjud bo'lishi mumkin. Biroq, oilaviy tadbirkorlik faqatgina oila negizida shakllanadi va pirovard natijada mustahkam oilani vujudga keltiradi. Shu jihatdan oilaviy tadbirkorlikni oila mustahkamligini ta'minlovchi omillardan biri sifatida tadqiq qilishni maqsadga muvofiq deb bildik.

METODOLOGIYA

Tadqiqot obyekti sifatida oilaviy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar boshqaruv faoliyati belgilab olingan. Tadqiqotda oilaviy tadbirkorlikning tashkiliy iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, aholi bandligini ta'minlash yo'llarini tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullari qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

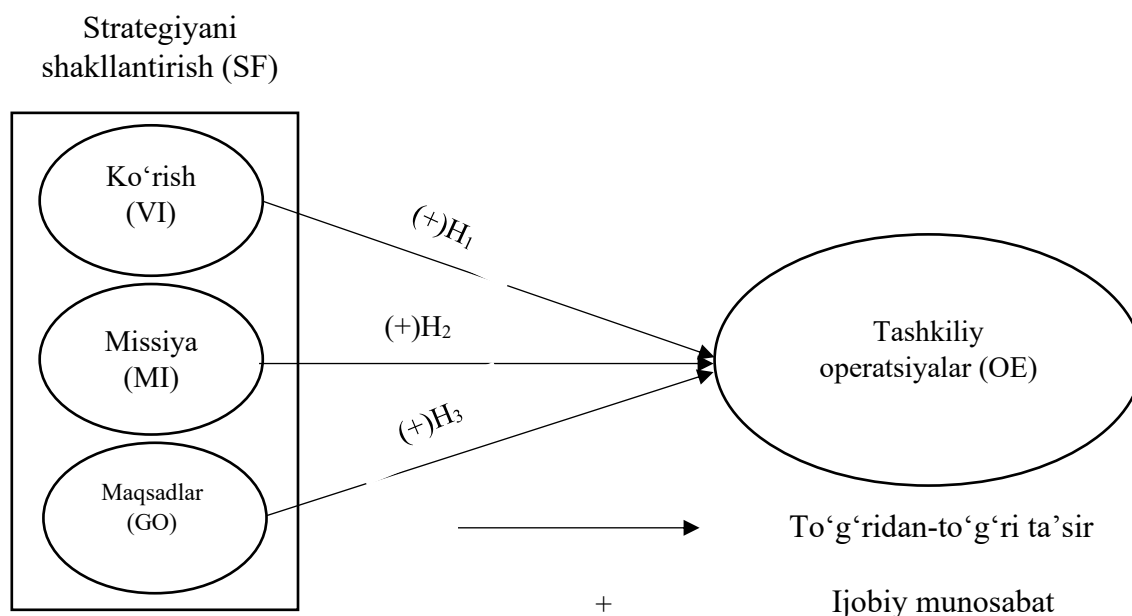
Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlarida kichik biznesning aksariyat qismi oilaviy korxona shaklida ish yuritmoqda. Yevropa davlatlari yalpi milliy mahsulotining 40-50 foizini, Osiyo mamlakatlarida 65 foizdan 82 foizgachasini, Lotin Amerikasida 70

foizga yaqinini oilaviy biznes ishlab chiqaradi. AQSH iqtisodiyotida uning ulushi 95 foizdan ziyod miqdorni tashkil etadi. Iqtisodi rivojlangan ko'plab mamlakatlarda oilaviy tadbirkorlik sohasidagi tadqiqotlarni olib boruvchi, uning manfaatlarini himoyalovchi va oilaviy korxonalarining faoliyat ko'rsatishi borasida tajriba almashish uchun munozara maydonlarini tashkil etuvchi maxsus birlashmalar mavjud. Bunday yondashuv aholini tadbirkorlik faoliyatiga faol jalb qilishni kengaytirish, oilaviy an'analarni, oilaviy tadbirkorlar sulolasini shakllantirish va rivojlantirish imkonini beradi.

Oilaviy tadbirkorlikning umumiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- oilaviy tadbirkorlik o'z ishtirokchilarining ixtiyoriyligiga asoslanadi;
- oilaviy tadbirkorlik yuridik shaxs tashkil etgan yoki tashkil etmagan holda amalga oshirilishi mumkin;
- korxona 50 foizdan ortiq umumiy ulushga ega bo'lgan yagona dominant oilaviy guruhga tegishli;
- eng ko'p aksiyalarga ega bo'lgan oilalardan chiqqan odamlar tomonidan boshqariladi.

Respublikamizda 2024-yilning 1-yanvar holatiga jami 44 935 ta oilaviy korxonalar faoliyat yuritmoqda [7]. Oilaviy tadbirkorlik korxonasidagi asosiy lavozimlarni kuchli oila a'zolari egallaydi va kompaniyaning barcha operatsiyalarini nazorat qiladi. Mutaxassislar faqat oila tomonidan yoki kompaniya rivojlanishi kontekstida hal qila olmaydigan muayyan sohalarda yordam berish uchun jalb qilinadi. Korxona egasi sifatida oila professionallarga ishonch bag'ishlashlari va faqat korxonaning to'g'ri ishlashi va kutilgan foyda olish uchun zarur bo'lgan nazoratni amalga oshirishlari mumkin.

2-rasm. Qiymatga asoslangan oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish modeli¹

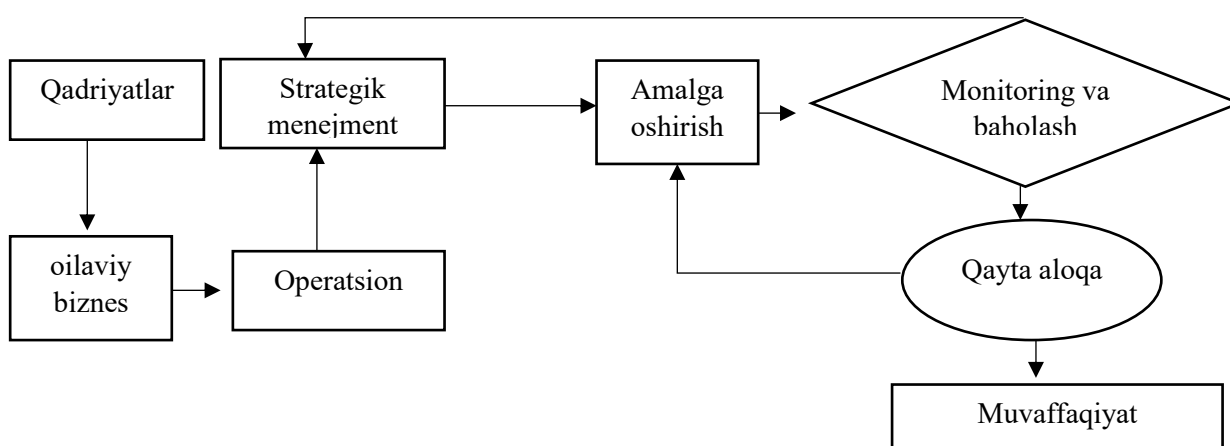
¹ Fahad Al Dhaheri, Ali Ameen, Osama Isaac'larning ilmiy nazariy qarashlari asosida muallif ishlanmasi.

Oilaviy tadbirkorlik o'z faoliyatini davom ettirishi va oilasi bo'lgan mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi uchun o'z faoliyatini davom ettirishi va daromad keltirishi kerak. Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va daromad olish uchun uning faoliyatida strategik boshqaruvni yaxshi rejalashtirish va joriy etish zarur.

Strategik menejment — bu tashkilotga o'z maqsadlariga erishishga imkon beradigan funksiyalarni tashkil qilish, amalga oshirish va qaror qabul qilish san'ati va fanidir. Kompaniya maqsadlariga erishish uchun turli tadbirlar, jumladan, boshqaruv strategiyalarini amalga oshirish orqali oilaviy tadbirkorlikni amalga oshirish mumkin. Strategik menejment tashkilot maqsadlarini belgilash, tashkilot maqsadlariga erishish uchun siyosat va rejalarni ishlab chiqish va tashkilot maqsadlariga erishish uchun tegishli resurslarni taqsimlashda qo'llaniladi (2-rasm).

Strategik menejment bir butunlikda amalga oshiriladi va tashkilot maqsadlariga erishishda samarali ishlashi uchun o'zaro funksional hamkorlikni talab qiladi. Strategik menejment tashkilotning keng qamrovli yo'nalishini ta'minlaydi va tashkilotning xatti-harakati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, barqaror va hozirgi va kelajakdagi sharoitlarga muvofiq zarur bo'lgan o'zgarishlarga moslasha oladigan tashkilotlarda qarorlar qabul qilishda asos va yo'l-yo'riq beradi [8]. Boshqaruv strategiyasini amalga oshirish kompaniyaning qadriyatlarini, kompaniyaning qarashlari va missiyasi hamda kompaniya erishmoqchi bo'lgan maqsadlardan boshlanadi, keyin u haqiqiy siyosat va faoliyatda amalga oshiriladi.

Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha amaliy tadqiqotlar bilan birgalikda kompaniyaning kelajakdagi rivojlanishi haqidagi fikrlar oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha tadqiqot natijalariga asoslangan tavsifiy tahlillar natijasida oilaviy tadbirkorlikda strategik boshqaruvni amalga oshirish bo'yicha mualliflik qarashlarini shakllantirishga erishdik (3-rasm).

3-rasm. Oilaviy tadbirkorlikda strategik boshqaruvni amalga oshirish¹.

Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda uning rivojlanishi va barqarorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan turli amaliy jihatlarga e'tibor qaratish zarur. Bu jihatlarga, jumladan, quyidagilar kiradi:

¹ Muallif ishlanmasi.

Aniq biznes-rejaga ega bo'ling. Oilaviy tadbirkorlik o'zini raqobatchilardan ajratib turadigan, iste'molchilar e'tibori va ishonchini qozona oladigan biznes jihatlari va qadriyatlariga e'tibor qaratish orqali quriladi. Kompaniyaning imkoniyatlari va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini hisobga olgan holda aniq biznes-rejani tayyorlash kerak. Biznes-rejani ta'sisчилarning o'zlari yoki ilgari intilgan biznesni rivojlantirish rejasiga muvofiq bilim va tajribaga ega bo'lgan biznes-maslahatchi yordamida ishlab chiqishi mumkin.

Maqsadli bozorni aniqlang. Bozor oilaviy kompaniya qurishning muhim jihatlaridan biridir. Oilaviy korxonalar o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulot/xizmatlarni qabul qiladigan maqsadli iste'molchilarni bilishlari kerak. Ishchi guruh o'z muammolariga yechim sifatida mahsulot/xizmatlarni qabul qilgan iste'molchilarning xususiyatlarini tushunishi kerak. Maqsadli iste'molchilarning mosligi to'g'ri bozor sementatsiyasidan boshlanadi. Oilaviy korxonalar o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulot/xizmatlarni qabul qiladigan maqsadli iste'molchilarni bilishlari kerak. Ishchi guruh o'z muammolariga yechim sifatida mahsulot yoki xizmatlarni qabul qiladigan iste'molchilarning xususiyatlarini tushunishi kerak. Maqsadli iste'molchilarning mosligi to'g'ri bozor sementatsiyasidan boshlanadi.

Mavjud xarakter va potensialni yaxshiroq tushunish uchun bozorni qayta segmentlash ham mumkin. Raqobat bo'lgan omillarni baholang, keyin bu omillarni yo'q qiling. Sanoat standartlaridan past bo'lishi mumkin bo'lgan omillarni baholang. Ilgari hech qachon taklif qilinmagan yaratuvchi omillarni baholang. Bozorda bo'shliq mavjud, ya'ni yangi innovatsiyani qabul qilishga tayyor bo'lgan bir qator erta qabul qiluvchilar mavjud.

Professional ishchi jamoasi. Mutaxassislarni qat'iy ravishda kompetensiya, qobiliyat, halollik va kompaniyani rivojlantirish uchun ishtiyoq nuqtai nazaridan ishga olish mumkin. Oilaviy tadbirkorlik egasi endi mustaqil ravishda amalga oshira olmasligi mumkin bo'lgan oilaviy tadbirkorlik qadriyatlari va siyosatlarini hayotga tatbiq etishda professionallar birinchi o'rinda turadi. Yaxshi tanlov o'tkazish va ish sharoitlari va kompaniya maqsadlariga mos keladigan ish tizimi tomonidan qo'llab-quvvatlangan holda, ushbu mutaxassislar oilaviy kompaniyani muvaffaqiyatga olib kelishiga umid qilinadi.

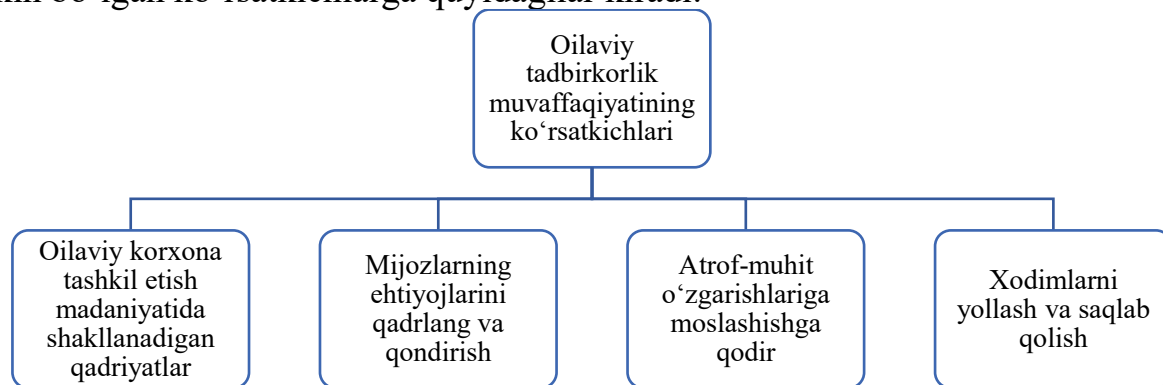
Strategik hamkorlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ying. Oilaviy tadbirkorlik sheriklari bilan hamkorlik o'zaro manfaatlilik tamoyili asosida to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi kerak. Barcha ishtirokchilar qo'shgan hissaga mutanosib ravishda foyda olishlari kerak. Hamkorlar barcha hamkorlik qiluvchi tomonlarga foyda keltiradigan eng yaxshi natijalarni ta'minlash maqsadida o'zgartirish operatsiyalarida oilaviy kompaniyalarga hissa qo'shishlari mumkin.

Innovatsiya. Oilaviy korxonalar iste'molchilar va manfaatdor tomonlarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda eng yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarishi uchun innovatsion jarayonlarni davom ettirishi kerak. Innovatsiya oilaviy kompaniya tomonidan yakka tartibda yoki strategik hamkorlar bilan hamkorlikda amalga oshirilishi mumkin. Ushbu innovatsiyaning asosiy prinsipi shundaki, kompaniya iste'molchilar tomonidan foydali deb hisoblangan raqobatchilarga nisbatan farqlovchi

qiymatga ega. Bu albatta o'xshash kompaniyalarga tegishli bo'lmagan oilaviy tadbirkorlikning afzalligi.

Oilaviy ishlardan biznesni ajratib turing. Oilaviy tadbirkorlikni oila a'zolari va oila ishonadigan shaxslardan iborat ta'sislar tashkil qiladi. Uning rivojlanishida uni to'g'ri tartibga solish kerak, shunda biznesda chalkashliklar bo'lmasligi uchun korporativ ishlar va oilaviy ishlar ajratiladi. Ishtirok etilgan a'zolar professional tarzda ishlashi va yaratilgan tizimga moslashishi kerak. Bunday holda, har bir a'zo o'rnatilgan o'yin qoidalariga rioya qilishi va oilaviy masalalar bilan biznes masalalariga aralashmasligi kerak. Bu manfaatlar to'qnashuvining oldini olishga qaratilgan va pirovardida kompaniya faoliyatiga ta'sir qiladi.

Oilaviy tadbirkorlik muvaffaqiyatining ko'rsatkichlari sifatida foydalanish mumkin bo'lgan ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

4-rasm. Oilaviy tadbirkorlik faoliyatidagi muvaffaqiyat ko'rsatkichlari¹

Oilaviy tadbirkorlik mamlakatimiz iqtisodiy yuksalishiga, ish o'rinlari yaratishga, xalq farovonligini oshirishga katta hissa qo'shayotgan sohalardan biridir. Biznesni rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiq strategik boshqaruvni amalga oshirish va texnologik o'zgarishlarni kuzatish orqali professional va zamonaviy oilaviy tadbirkorlik boshqaruvi kompaniya faoliyatini yaxshilashi mumkin. Oilaviy korxonalar o'zaro kelishilgan qadriyatlar asosida o'z faoliyat ko'rsatkichlarini yaxshilashda davom etishlari, sifatli kafolatni amalga oshirishlari va iste'molchilar, hamkorlar hamda barcha manfaatdor tomonlarga mukammal xizmat ko'rsatishlari kerak.

Oilaviy tadbirkorlikning asoschisi va bosh menejeri sifatida egasining roli tegishli mutaxassislar tomonidan yordam berishi mumkin, bu esa kompaniyaning kelgusida rivojlanishi uchun foyda keltirishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oilaviy tadbirkorlik mamlakatimiz iqtisodiy yuksalishiga, ish o'rinlari yaratishga, xalq farovonligini oshirishga katta hissa qo'shayotgan sohalardan biridir. Biznesni rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiq strategik boshqaruvni amalga oshirish va texnologik o'zgarishlarni kuzatish orqali professional va zamonaviy oilaviy biznes boshqaruvi kompaniya faoliyatini yaxshilashi mumkin. Oilaviy korxonalar o'zaro

¹ Muallif ishlanmasi.

kelishilgan qadriyatlar asosida o'z faoliyat ko'rsatkichlarini yaxshilashda davom etishlari, sifatli kafolatni amalga oshirishlari va iste'molchilar, hamkorlar hamda barcha manfaatdor tomonlarga mukammal xizmat ko'rsatishlari kerak.

Oilaviy biznesning asoschisi va bosh menejeri sifatida egasining roli tegishli mutaxassislar tomonidan yordam berishi mumkin, bu esa kompaniyaning kelgusida rivojlanishi uchun foyda keltirishi mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, oiladagi mulkidan daromad olishga uringan oilalarning aksariyati o'z faoliyatlarini muvaffaqiyatli deb hisoblashadi. Bundan tashqari, o'z mulkini kapitalga aylantirishni istagan oilalarning 50 foizi buning uchun mablag'ga muhtoj emasligini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, ko'pgina oilalar o'z mulkidan haligacha to'g'ri foydalanishmayapti. So'ralgan oilalar ichida oila resurslari bazasida oilaviy tadbirkorlikni tashkil qilish istagida bo'lganlar buni amalga oshirganlarga qaraganda ikki baravar ko'pni tashkil qiladi.

Bundan ko'rinadiki, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan omillardan eng asosiysi moliyaviy hamda boshqaruv faoliyati omilidir. Demak, oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda mikrokredit uyushmalarining rolini hamda samarali boshqaruvni tashkil etish bo'yicha konsalting markazlari faoliyatini amalga oshirish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Longenecker, L.G. (2001). *Kewirausahaan (Manajemen Usaha Kecil)*, Buku Jakarta: Salemba Empat.
2. Gedeon, S. (1990). What is entrepreneurship? *Entrepreneurial Practice Review*, 1(3), 16-352323.
3. Say, J. B. (2010). Entrepreneurs, high growth entrepreneurs, and managers: Contrasting and overlapping motivational patterns. *Journal of Business Venturing*, 5(4), 221-234.
4. Smith, A. (1759/1989). *The theory of moral sentiments*. London–Edinburgh: A. Millar, A. Kincaid & J. Bell. [Polish translation: *Teoria uczuć moralnych*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe].
5. Hayton, J. C., George, G., & Zahra, S. A. (2002). National culture and entrepreneurship: A review of behavioral research. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 26(4), 33-52.
6. O'zbekiston Respublikasining "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi Qonuni (2012-yil 26-aprel).
7. stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/12276-shablon-117
8. Wheelen, T. L., & Hunger, J. D. (2012). *Strategic Management and Business Policy*, Pearson Education, Inc.

GLOBAL SAVDODAGI TENGSIZLIKLARNI ANIQLASH: DAROMAD GURUHLARI BO'YICHA TIJORAT XIZMATLARI EKSPORTIDAGI FARQLARNI KENG QAMROVLI TAHLIL QILISH

Eshboyev Mirjalol Baxrom o'g'li

TDIU, assistant

eshboyevm97@mail.ru

Rahimov Said Abdulloh Saminjon o'g'li

TDIU, Tashqi iqtisodiy faoliyat mutaxassisligi magistranti

saidabdullokhrahimov@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot xalqaro savdoda tijorat xizmatlari eksportining daromad darajalariga ko'ra farqlarni tahlil qiladi. Tadqiqotda yuqori daromad, yuqori o'rta daromad, past o'rta daromad va past daromad guruhlaridagi mamlakatlar o'rtasidagi tijorat xizmatlari eksportidagi katta tafovutlar ko'rsatilgan. Tahlil ikkita ilg'or statistik usul – Welchning F-testi va Bayes R^2 usullaridan foydalanilgan holda amalga oshirildi. Welch F-testi guruhlar o'rtasidagi sezilarli farqlarni aniqlash uchun ishlatilgan bo'lib, bu test guruhlarining dispersiyasining teng emasligini hisobga olgan holda aniq va ishonchli natijalar beradi. Bayesiy tahlil esa, nol va alternativ gipotezalar asosida ehtimolliklarni hisoblab chiqib, guruh farqlarining amaliy va statistik ahamiyatini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari yuqori daromadli davlatlarning tijorat xizmatlari eksportida mutlaq yetakchilik qilayotganini va past daromadli davlatlarning global savdoga kirishishda sezilarli to'siqlarga duch kelayotganini ko'rsatadi. Ushbu tahlil global savdodagi iqtisodiy tengsizliklarni aniqlashda mukammal statistik yondashuvlarni birlashtiradi va mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish uchun samarali siyosatlarni ishlab chiqish zaruratini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Tijorat xizmatlari eksporti, Daromad guruhleri, Welch F-testi, Bayesiy tahlil

Abstract

This study analyzes differences in international trade of commercial services exports based on income levels. The research highlights significant disparities in the export of commercial services among countries in high-income, upper-middle-income, lower-middle-income, and low-income groups. The analysis was conducted using two advanced statistical methods: Welch's F-test and Bayes R^2 . Welch's F-test was utilized to identify significant differences between groups, offering precise and reliable results by accounting for unequal variances among the groups. Bayesian analysis, on the other hand, calculated probabilities based on null and alternative hypotheses, confirming the practical and statistical significance of group differences. The findings reveal that high-income countries dominate commercial services exports, while low-income countries face considerable barriers to participating in global trade. This analysis integrates comprehensive statistical approaches to identify economic inequalities in global trade

and underscores the necessity of formulating effective policies to reduce economic disparities among countries.

Key words: Commercial services export, Income groups, Welch's F-test, Bayesian analysis

Аннотация

В данном исследовании анализируются различия в международной торговле экспортом коммерческих услуг в зависимости от уровня доходов. В работе показаны значительные различия в экспорте коммерческих услуг между странами с высоким доходом, доходом выше среднего, доходом ниже среднего и низким доходом. Анализ проведён с использованием двух современных статистических методов — F-критерия Уэлча и R^2 Байеса. F-критерий Уэлча использовался для выявления существенных различий между группами, предоставляя точные и надёжные результаты с учётом неравенства дисперсий между группами. Байесовский анализ, в свою очередь, рассчитал вероятности на основе нулевых и альтернативных гипотез, подтвердив практическую и статистическую значимость различий между группами. Результаты исследования показывают, что страны с высоким уровнем доходов доминируют в экспорте коммерческих услуг, тогда как страны с низким уровнем доходов сталкиваются с серьёзными препятствиями для участия в мировой торговле. Данный анализ объединяет комплексные статистические подходы для выявления экономических неравенств в глобальной торговле и подчёркивает необходимость разработки эффективных политик по сокращению экономических различий между странами.

Ключевые слова: экспорт коммерческих услуг, группы доходов, F-критерий Уэлча, Байесовский анализ

KIRISH

Xalqaro savdoda tijorat xizmatlari eksporti mamlakat iqtisodiy ko'rsatkichlarining muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning jahon bozoriga xizmat ko'rsatish qobiliyatini aks ettiradi. Bu xizmatlarga moliyaviy xizmatlar, transport, sayohat, telekommunikatsiya va turli professional xizmatlar kiradi. Daromad darajasi har xil bo'lgan mamlakatlar yoki mintaqalar o'rtasidagi tijorat xizmatlari eksportidagi farqlarni tushunish iqtisodiy siyosat va xalqaro savdo strategiyalarini shakllantirish uchun zarurdir. Ushbu tadqiqot choraklik tijorat xizmatlari eksportini to'rt xil daromad guruhidan tahlil qilishga qaratilgan: yuqori daromad, yuqori o'rta daromad, past o'rta daromad va past daromad. Tahlil ikkita ilg'or statistik usuldan foydalanadi: Welchning F-testi va Bayes R^2 .

Guruhlar orasidagi farqlarni tushunish va ularning statistik hamda amaliy ahamiyatini baholash ko'plab sohalaridagi tadqiqotlarning asosiy jihatlaridan biridir. Ushbu tahlil ikkita o'zaro to'ldiruvchi yondashuvni birlashtiradi — klassik statistik usullar va Bayesiy tahlil — ma'lumotlarni mukammal va chuqur tahlil qilishni ta'minlash uchun.

Welch F-testini klassik statistik usul sifatida guruhlarning o'rtacha qiymatlari o'rtasidagi muhim farqlarni aniqlash uchun ishlatishadi, bu esa teng bo'lmagan dispersiya va namunalar hajmini hisobga oladi. Ushbu test F-statistika va p-qiymatini taqdim etadi, ular kuzatilgan farqlarning statistik jihatdan muhimligini aniqlash uchun zarur. Shuningdek, effekt o'lchovi (ω_p^2) ushbu farqlarning amaliy ahamiyatini aniqlashga yordam beradi va ishonchli interval bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Bundan tashqari, Bayesiy tahlil natijalarni tushunishni boyitish uchun qo'llaniladi, chunki u oldingi ishonchlarni integratsiya qiladi va posterior ehtimollarni hisoblab chiqadi. Asosiy ko'rsatkichlar orasida Bayes faktori (BF_{01}), bu nol yoki alternativ gipotezaning dalillarini baholash, va Bayes R^2 , model tomonidan tushuntirilgan dispersiyaning ulushini baholash kiradi. Ushbu yondashuv ma'lumotlarga ehtimoliy nuqtai nazar bilan qaraydi va klassik natijalarni to'ldiruvchi fikrlarni taqdim etadi.

Ushbu usullar birgalikda keng qamrovli baholashni ta'minlaydi, klassik testlarning statistik qat'iyligi va Bayes tahlilining moslashuvchanligi hamda tushunarligini birlashtiradi. Ushbu maqola ikkala yondashuvning tafsilotlariga, ularning natijalariga va tadqiqot uchun ahamiyatiga oid batafsil tahlilni taqdim etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy ma'lumotlarni tahlil qilishning asosi sifatida mustahkam statistik usullarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Guruhlarning o'rtacha ko'rsatkichlarini solishtirishda an'anaviy ANOVA dispersiyaning bir xil bo'lishini talab qiladi, ammo amaliyotda bu shart tez-tez buziladi. Bu muammoni hal qilish uchun Welch (1951) tomonidan taklif qilingan Welch ANOVA testi teng bo'lmagan dispersiya sharoitida ham ishonchli natijalar beradi va hozirgi kunda xulq-atvor va ijtimoiy fanlarda keng qo'llanilmoqda (Games va Howell, 1976). Keyinchalik, Delacre va boshqalar (2017) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bu usulning noto'g'ri taqsimot sharoitida ham samarali ekanligini tasdiqlagan.

P-qiymatlardan ko'ra topilmalar amaliy ahamiyatini ta'kidlashda omega kvadrat (ω_p^2) kabi effekt o'lchovlari muhim ahamiyat kasb etmoqda (Lakens, 2013). Omega kvadrat populyatsiyadagi tushuntirilgan dispersiyaning mustahkam bahosini taqdim etadi va quvvat tahlilida (power analysis) o'zining tushunarli va dolzarbligi bilan qo'llaniladi (Field, 2018).

An'anaviy usullarning rivojlanishi bilan bir qatorda Bayesiy yondashuvlar ham keng qo'llanilib, gipotezalarni baholash uchun ehtimoliy modelni taklif qiladi. Jeffreys (1961) tomonidan asos solingan Bayesiy tahlil nazariyasi Rouder va boshqalar (2009) tomonidan kengaytirilgan. Ushbu tadqiqot Bayes faktorlarini nol gipoteza uchun yoki unga qarshi dalillarni miqdoriy baholash vositasi sifatida kiritgan, bu esa "qabul qilish/rad etish" qarorlaridan ko'ra yanada batafsil tushuncha beradi.

Bayes faktorlarini effekt o'lchovlari bilan birlashtirish statistik xulosalarni yanada mustahkam qiladi. Morey va Rouder (2011) tomonidan ishlab chiqilgan usullar yordamida posterior effekt o'lchovlari, jumladan Bayesiy R^2 , hisoblab chiqiladi va modelning mos kelishini ishonchli interval bilan baholash imkonini beradi. Bu

yondashuv Wagenmakers va boshqalar (2018) tomonidan targ'ib qilingan shaffof va qayta ishlab chiqiladigan tadqiqot tamoyillariga mos keladi.

Nihoyat, Jeffreys-Zellner-Siow ($rCauchyJZSr_{\{Cauchy\}^{\{JZS\}}rCauchyJZS}$) priorlari kabi metodologik yangiliklar, ayniqsa kichik namunali tadqiqotlarda, Bayesiy testlarning barqarorligi va tushunarligini yaxshiladi (Liang va boshqalar, 2008). Mustahkam an'anaviy usullar va Bayesiy yondashuvlarning kombinatsiyasi zamonaviy ma'lumotlarni tahlil qilish uchun kuchli vositalar majmuasini taklif etadi, bu esa turli tadqiqot kontekstlarida aniqlik va moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot guruh farqlarini va ularning tegishli ta'sirini tahlil qilish uchun klassik tez-tez va Bayes statistik usullaridan foydalanadi. Welchning F -test va Bayes tahlilini birlashtirib, biz ma'lumotlar haqida to'liqroq tushunchaga ega bo'lishimiz va an'anaviy statistik dalillar va ehtimollik xulosalarini taklif qilishimiz mumkin.

Metodologiya ikkita asosiy yondashuvga bo'lingan: Welchning F -testidan foydalangan holda klassik tahlil va Bayes tahlili. Ikkala usul ham guruh farqlarining ahamiyatini baholash, ta'sir hajmini aniqlash va oldingi ma'lumotlarga asoslanib keyingi taxminlarni taklif qilish uchun ishlatilgan.

Guruhlar o'rtasida sezilarli farq mavjudligini aniqlash bo'yicha gipotezalar:

H_0 (nol gipoteza): Guruhlar o'rtasida hech qanday farq yo'q.

$H_0: \mu_1 = \mu_2 = \mu_3$ (guruhlarning o'rtacha qiymatlari teng).

H_1 (muqobil gipoteza): Guruhlar o'rtasida farq bor.

H_1 : guruhlarning o'rtacha qiymatlari kamida bittasi boshqalardan farq qiladi.

Bayesiy nuqtai nazardan:

H_0 : Ma'lumotlar nol gipoteza (hech qanday ta'sir yo'q) bo'yicha ehtimolli bo'lsa.

H_1 : Ma'lumotlar muqobil gipoteza (ta'sir mavjud) bo'yicha ehtimolli bo'lsa.

TAHLIL VA NATIJALAR

Statistik tahlilda guruhlar o'rtasidagi farqlarni o'rganish va natijalarning ahamiyatligini baholash muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda Welch F -testi va Bayesiy tahlil bo'yicha natijalar tushuntiriladi. Statistik ko'rsatkichlarning ma'nosi, ularning talqini va hisoblash formulalari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Welch F -testi bu guruh o'rtacha qiymatlarini solishtirish uchun ishlatiladigan statistik test bo'lib, u guruhlar dispersiyasi va namunalar hajmining teng emasligini hisobga oladi. Ushbu test F -statistika va unga mos p -qiymatni hisoblab beradi. Agar guruh dispersiyalari teng bo'lmasa, Welch testi an'anaviy ANOVA-ga qaraganda aniqroq natijalar beradi. Berilgan qiymatlar:

$$F_{Welch}(3225.44) = 300.41, \quad \rho = 1.85e-78, \quad \widehat{\omega}_p^2 = 0.80, \quad CI_{95\%}[0.76, 1.00], \\ n_{obs} = 544$$

bu yerda,

ρ ahamiyatlilik darajasi, ω_p^2 – ta'sir hajmi, $CI_{95\%}$ – ishonch oralig'i, n_{obs} – umumiy kuzatishlar sonidir.

Yuqoridagi natijalarni olish quyidagi hisoblashlar orqali amalga oshiriladi:

I. Welch F-testi

1. F_{Welch} – statistika formulasi:

$$F = \frac{\text{Guruhlararo dispersiya}}{\text{Guruh ichidagi dispersiya}} \quad (1)$$

Guruhlararo dispersiya - guruhlarning o'rtacha qiymatlari orasidagi farqni o'lchaydi.

Guruh ichidagi dispersiya - har bir guruhdagi individual ma'lumotlarning o'zgaruvchanligini o'lchaydi.

2. Erkinlik darajalari (df):

$df_{between} = k - 1$, bu yerda k - guruhlar soni;

$df_{within} = n_{obs} - k$, bu yerda n_{obs} – umumiy namunalar soni

3. Ta'sir hajmi ω_p^2 :

ω_p^2 umumiy dispersiyaning qancha qismi guruhlar farqi bilan izohlanishini baholaydi.

$$\omega_p^2 = \frac{SS_{between} - (df_{between} * MS_{within})}{SS_{total} + MS_{within}} \quad (2)$$

Kvadratlar yig'indisi (SS):

$$SS_{between} = \sum n_i (\bar{X}_i - \bar{X}_{total})^2 \quad (3)$$

$$SS_{within} = \sum (X - \bar{X}_i)^2 \quad (4)$$

$$MS_{within} = \frac{SS_{within}}{df_{within}} \quad (5)$$

II. Bayes tahlil

Bayesiy tahlil gipotezalar uchun ehtimoliy asosda baho beradi. Bu yerda asosiy ko'rsatkichlar Bayes faktori BF_{01} va Bayes R^2 hisoblanadi.

$$\log_e(BF_{01}) = -275.38, \quad R_{Bayesian}^{2 \text{ posterior}} = 0.65, \quad CI_{95\%}^{HDI} [0.62, 0.68], \quad r_{Cauchy}^{JZS} = 0.71$$

Yuqoridagi olingan natijalarning hisoblanish ketma-ketligi quyidagi formulalar orqali amalga oshiriladi:

1. Bayes faktori BF_{01} :

$$BF_{01} = \frac{P(\text{ma'lumotlar}|H_0)}{P(\text{ma'lumotlar}|H_1)} \quad (6)$$

bu yerda:

$P(\text{ma'lumotlar}|H_0)$: nol gipoteza H_0 uchun ma'lumotlarning ehtimoli.

$P(\text{ma'lumotlar}|H_1)$: muqobil gipoteza H_1 uchun ma'lumotlarning ehtimoli.

$\log_e(BF_{01}) = -275.38$ qiymati juda kichik BF_{01} -ni bildiradi, bu esa H_1 -ni kuchli qo'llab-quvvatlaydi.

2. Bayes R^2 :

Bayes R^2 model tomonidan izohlangan dispersiya ulushini o'lchaydi:

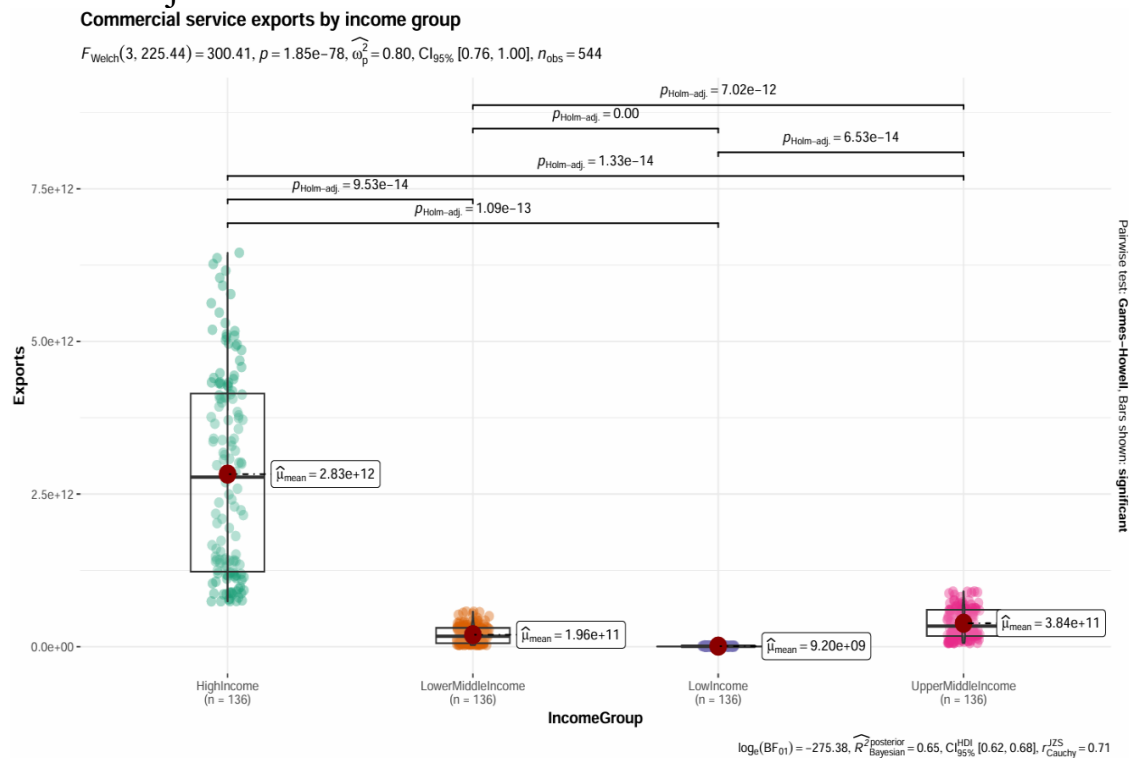
$$R_{Bayesian \text{ posterior}}^2 = \frac{\text{Var}(\text{bashoratlar})}{\text{Var}(\text{bashoratlar}) + \text{Var}(\text{qoldiqlar})} \quad (7)$$

Posterior qiymati $R^2 = 0.65$, HDI [0.62, 0.68] bilan modelning yuqori aniqligini ko'rsatadi.

3. Prior taqsimot:

$r_{Cauchy}^{JZS} = 0.71$: Jeffrey-Zellner-Siow (JZS) Cauchy taqsimoti uchun parametr, ta'sir hajmi haqidagi dastlabki e'tiqodlarni aks ettiradi.

Tahlillar. Ushbu tahlil turli daromad guruhlarining tijorat xizmatlari eksportidagi katta va statistik jihatdan ishonchli tafovutlarini ochib berdi.

1-rasm. Welch F-testi va Bayes tushunchalari bilan daromad guruhlari bo'yicha tijorat xizmatlari eksportining qiyosiy tahlili.

Yuqori daromadli davlatlar eksportda mutlaq yetakchilikni qo'lga kiritgan, ularning o'rtacha eksport hajmi ($\hat{\mu} = 2.83 \cdot 10^{12}$) yuqori o'rta daromadli davlatlar eksportidan ($\hat{\mu} = 3.84 \cdot 10^{11}$) qariyb bir necha baravar, quyi o'rta daromadli davlatlardan ($\hat{\mu} = 1.96 \cdot 10^{11}$) va past daromadli davlatlardan ($\hat{\mu} = 9.2 \cdot 10^9$) esa keskin ko'pdir. Asosiy Natijalar:

1. Global savdodagi iqtisodiy tafovutlar: Natijalar turli daromad darajasidagi davlatlarning global savdoda ishtirok etish va undan foyda olish imkoniyatidagi chuqur tengsizliklarni ko'rsatadi. Yuqori daromadli davlatlar nafaqat sezilarli darajada ko'proq eksport qiladi, balki ularning eksport hajmi kengroq tarqalishga ega bo'lib, diversifikatsiyalangan eksport portfeliga va global iqtisodiy tizimdagi afzalliklarga ega ekanligini ko'rsatadi.

2. Statistik isbot: Natijalar statistik jihatdan aniq tasdiqlangan:

- $F_{Welch}(3225.44) = 300.41, p = 1.85e-78$ guruhlar o'rtasidagi katta farqlarni tasdiqlaydi.

- O'zaro juftliklar taqqoslashlari (Games-Howell testi) har bir daromad guruhining o'rtacha qiymati boshqa guruhlardan statistik jihatdan sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatdi ($p_{Holm-adj} \ll 0.05$ barcha taqqoslashlar uchun).

- Katta ta'sir hajmi ($\widehat{\omega_p^2} = 0.80$) daromad guruhlari eksport hajmining 80% farqini izohlaydi.

3. Bayes yondashuvi bilan tasdiqlash: Bayes tahlili ushbu natijalarni mustahkamlaydi, Bayes omili ($\log_e(BF_{01}) = -275.38$) nol gipotezaga qarshi kuchli dalillarni beradi va posterior $R^2 = 0.65$ daromad guruhining eksport hajmini asosiy prognozlovchi omil ekanligini ko'rsatadi.

4. Siyosiy ahamiyat: Eksportdagi bu keskin tafovutlar farqni kamaytirish uchun aniq maqsadli siyosatlarni talab qiladi. Past va quyi o'rta daromadli davlatlar global bozorlarda samarali raqobatlashishga to'sqinlik qiluvchi tizimli to'siqlarga duch kelmoqda. Bu esa xalqaro rivojlanish tashabbuslari ushbu hududlarda tarkibiy islohotlar, savdoni yengillashtirish va imkoniyatlarni oshirishga e'tibor qaratishi kerakligini ko'rsatadi.

Natijalar interpretatsiyasi. Quyida olingan natijalarning tahlili hamda ahamiyati ochib berilgan:

$\omega_p^2 = 0.80$ qiymati ma'lumotlar dispersiyasining 80% qismi guruh farqlari bilan izohlanishini ko'rsatadi.

Ishonch oralig'i [0.76, 1.00] ushbu bahoning ishonchliligini tasdiqlaydi.

F-test p -qiymati ($1.85 \cdot 10^{-78}$) guruhlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Bayesiy tahlil ushbu natijani tasdiqlaydi: $\log_e(BF_{01}) = -275.38$, bu H_1 -ni kuchli qo'llab-quvvatlaydi.

Ta'sir hajmi $\omega_p^2 = 0.80$ va Bayes $R^2 = 0.65$ ma'lumotlar izohlanishini yuqori darajada tasdiqlaydi.

Ushbu tahlil gipotezalarni tekshirishda klassik va Bayesiy usullarning uyg'unligini ko'rsatadi. Welch F -testi guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniq ko'rsatib bergan bo'lsa, Bayesiy tahlil H_1 -ni qo'llab-quvvatlash uchun kuchli dalillar keltiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot to'rtta daromad guruhi bo'yicha tijorat xizmatlari eksportini keng qamrovli tahlil qiladi: yuqori daromad, yuqori o'rta daromad, past o'rta daromad va past daromad. Ikkita bir-birini to'ldiruvchi statistik yondashuvlardan foydalangan holda — Welchning F-testi va Bayes tahlili — bu tadqiqot ushbu guruhlarining eksport ko'rsatkichlaridagi sezilarli nomutanosibliklarni aniqlaydi va bu farqlarning amaliy hamda statistik ahamiyatini baholaydi.

Welch F-testi daromad guruhlari o'rtasida jiddiy farqlarni aniqladi. Yuqori daromadli mamlakatlar tijorat xizmatlari eksporti bo'yicha yetakchi bo'lib, daromadi past bo'lgan mamlakatlardan sezilarli darajada ustunlikka ega ekanligi aniqlandi. Ta'sir kattaligi ($\omega_p^2 = 0.80$) guruhlar o'rtasidagi tafovut eksport hajmidagi tafovutning katta qismini tashkil etib, yuqori daromadli mamlakatlar eng diversifikatsiyalangan va keng eksport portfeliga ega ekanligini ko'rsatadi. Bayes tahlili ushbu topilmalarni yanada tasdiqladi va muqobil gipotezani ishonchli qo'llab-quvvatladi. Buni juda past Bayes omili ($\log_e(BF_{01}) = -275.38$) ko'rsatadi.

) = $-275.38 \log_e(BF_{01}) = -275.38$) va posterior $R^2 = 0.65$ eksport uchun daromad guruhiga a'zolikning kuchli prognozli kuchini ko'rsatib turibdi.

Natijalar xizmatlar eksporti bozorida yuqori daromadli mamlakatlar hukmronlik qiladigan global savdodagi chuqur iqtisodiy tengsizlikni ta'kidlaydi. Ushbu nomutanosibliklar nafaqat statistik, balki muhim siyosiy ta'sirga ham ega. Natijalar shuni ko'rsatadiki, past va o'rta daromadli mamlakatlar jahon bozorida raqobatda jiddiy to'siqlarga duch kelmoqda. Bu bo'shliqlarni kamaytirish uchun savdoni osonlashtirish, tarkibiy islohotlar va bozorga kirishni kengaytirishga qaratilgan maqsadli siyosatni ishlab chiqish zarur.

Ushbu tadqiqot tijorat xizmatlaridagi global savdo nomutanosibligini tushunishga hissa qo'shadi va ushbu tengsizliklarni bartaraf etish uchun xalqaro rivojlanish tashabbuslarining muhim zarurligini ta'kidlaydi. Klassik statistik usullar va Bayes tahlilining kombinatsiyasi bunday nomutanosiblikni tekshirish uchun keng qamrovli, moslashuvchan va ishonchli asosni ta'minlaydi hamda global savdoda yanada adolatli ishtirok etishni rag'batlantirishga qaratilgan siyosiy qarorlar qabul qilish uchun muhim tushunchalarni taklif etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Welch, B. L. (1951). "On the Comparison of Several Mean Values: An Alternative Approach." *Biometrika*, 38(3/4), 330–336.
2. Games, P. A., & Howell, J. F. (1976). "Pairwise Multiple Comparison Procedures with Unequal N's and/or Variances: A Monte Carlo Study." *Journal of Educational and Behavioral Statistics*, 1(2), 113–125.
3. Delacre, M., et al. (2017). "Robust Tests of the Mean Difference." *Frontiers in Psychology*, 8, 1470.
4. Lakens, D. (2013). "Calculating and Reporting Effect Sizes to Facilitate Cumulative Science: A Practical Primer for t-Tests and ANOVAs." *Frontiers in Psychology*, 4, 863.
5. Field, A. (2018). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics* (5th ed.). SAGE Publications.
6. Jeffreys, H. (1961). *Theory of Probability* (3rd ed.). Oxford University Press.
7. Rouder, J. N., et al. (2009). "Bayesian t-tests for Accepting and Rejecting the Null Hypothesis." *Psychonomic Bulletin & Review*, 16(2), 225–237.
8. Wagenmakers, E.-J., et al. (2018). "Bayesian Inference for Psychology. Part I: Theoretical Advantages and Practical Ramifications." *Psychonomic Bulletin & Review*, 25(1), 35–57.
9. Morey, R. D., & Rouder, J. N. (2011). "BayesFactor: A Richer Posterior Distribution Analysis for Effect Sizes." *Journal of Statistical Software*, 33(1), 1–20.
10. Liang, F., et al. (2008). "Mixtures of g Priors for Bayesian Variable Selection." *Journal of the American Statistical Association*, 103(481), 410–423.

INDICATORS FOR ASSESSING PRODUCTION POTENTIAL

Jalilov Bahrom Sotiboldiyevich

Ph.D. in Economics

Associate Professor of the Department of Higher Mathematics

Namangan Engineering and Technology Institute

Annotation

The article is based on the fact that the assessment of the production potential of enterprises is one of the most important aspects of effective production development. Production potential is divided into four stages, and each stage is described separately. The use of the developed methodology for a comprehensive assessment of the production potential of grain processing enterprises allows enterprise managers to take a systematic approach to the assessment process.

Keywords: Evaluation indicators, technological resources, vulnerability level, financial resources, depreciation rate, working capital, rationalization level, production resources, production capacity, information sources.

Annotatsiya

Mazkur maqola korxonalarning ishlab chiqarish salohiyatini baholash samarali ishlab chiqarish rivojlanishi uchun eng muhim jihatlardan biri ekanligini asos qilib oladi. Ishlab chiqarish salohiyati to'rt bosqichga bo'linib, har bir bosqich alohida tavsiflangan. Donni qayta ishlash korxonalarining ishlab chiqarish salohiyatini har tomonlama baholash uchun ishlab chiqilgan metodikadan foydalanish korxona rahbarlariga baholash jarayoniga tizimli yondashuvni qo'llash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Baholash ko'rsatkichlari, texnologik resurslar, zaiflik darajasi, moliyaviy resurslar, amortizatsiya darajasi, aylanma mablag'lar, ratsionalizatsiya darajasi, ishlab chiqarish resurslari, ishlab chiqarish quvvati, axborot manbalari.

Аннотация

Статья основана на том, что оценка производственного потенциала предприятий является одной из важнейших с точки зрения эффективного развития производства. Производственный потенциал разделен на четыре этапа, и каждый этап описывается отдельно. Использование разработанной методики комплексной оценки производственного потенциала предприятий зернопереработки позволяет руководителям предприятий комплексно подходить к процессу оценки.

Ключевые слова: Показатели оценки, технологические ресурсы, уровень уязвимости, финансовые ресурсы, норма амортизации, оборотный капитал, уровень рационализации, производственные ресурсы, производственная мощность, источники информации.

INTRODUCTION

It is known that currently, managers are faced with problems associated with global changes in the innovative development of enterprises, including social, technological, and economic structural changes. This, in turn, requires a deep study of many unexplored management strategies in the development of enterprises and the processes leading to development on a global scale. In response to global changes, economists, leading experts, and practicing managers are developing innovative strategies for the development of enterprises that can influence such structural changes.

In the current economic climate, the production capacity of grain processing enterprises plays a decisive role not only in ensuring the viability of enterprises but also in ensuring the effective functioning and competitiveness of the entire industry. In this regard, the assessment of the existing production capacities of grain processing enterprises should help enterprises develop strategic development maps, determine methods and mechanisms for managing the production capacities of enterprises, and ensure the rational use of available resources to increase financial and economic growth efficiency.

METHODOLOGY

The article employs the least squares method, economic-statistical analysis, logical reasoning, complex approach, comparative analysis, econometric modeling, and forecasting to analyze the financial and economic indicators of grain processing enterprises.

MATERIAL AND METHODS

When analyzing the economic potential of enterprises, the focus is not solely on the material assets of the enterprise, which are part of the active section of the balance sheet. Instead, a systematic approach and comprehensive analysis are required, incorporating labor resources alongside material assets to provide a full and detailed assessment of the enterprise's economic position.

In literature on analysis during the planned economy era, it was assumed that the material goods (resources) and labor resources of the enterprise were considered as a unified set of all resources. Their analysis was conducted as an evaluation of the entirety of the wealth (resources). However, in the current market conditions, where economic liberalization principles prevail, economic processes include not only material and labor resources but also intangible assets.

Table 1

Estimated indicators of the constituent elements of production potential

Components	Evaluation indicators
Technological resources	Production automation coefficient
	Continuity coefficient
	Degree of invalidity

Components	Evaluation indicators
Financial resources	Depreciation share
	Working capital
	Absolute liquidity ratio
Human Resources Department	The level of specialization of workers
	Degree of rationalization
	Employee dissatisfaction
Production sources	Production resources
	Productivity coefficient
	Production capacity
Sources of information	Significance level of information
	The level of value of information resources
	Information automation factor

To compare the actual and planned results of the enterprise's production activities, it is necessary to determine the target values. To assess the production potential for each component, the target indicators and their levels of impact need to be evaluated.

The investments currently attracted and utilized in the Uzbek economy are primarily directed toward the purchase of new equipment, technical and technological modernization of enterprises, and the construction of new facilities. This can be interpreted as laying the groundwork for the future development of the country's economy.

In the study of socio-economic processes, empirical formulas derived from data collected during economic optimal modeling tests are widely used. One of the most effective methods for generating empirical formulas is the least squares method (LSM). The LSM is particularly effective in examining functions for extremum and constructing unknown functions through approximation or smoothing.

This method is applied to analyze the relationship between two variables, xxx and yyy. Suppose that the sequence of xxx values is the result of nnn observations. For these observations, corresponding yyy values are also determined.

If the points derived from these xxx and yyy values scatter around a certain line in the coordinate system, an approximate function in the form of an nnn-degree polynomial can be obtained:

$$y=a_0+a_1x+a_2x^2+a_3x^3+\dots+a_nx^n = a_0 + a_1x + a_2x^2 + a_3x^3 + \dots + a_nx^n$$

Here, $a_0, a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ are unknown parameters. To determine these parameters, a system of normal equations is used, allowing the functional connection between the variables to be established accurately.

RESULTS AND DISCUSSION

In our country today, improving socio-economic policy and ensuring the effective and rational use of the economic potential of industrial enterprises in production are becoming increasingly important. Alongside efforts to enhance the economic potential

of enterprises, special attention is being paid to the deep industrial processing of agricultural and mineral raw materials for the production of finished goods, as well as the accelerated development of modern high-tech industries.

Table 2

Economic indicators of enterprises in terms of product value at current prices

Product value at current price (billion soums)			
Years	Namangan	Uchkurgan	Pop
2013	26,21	39,3	2,89
2014	30,93	45,8	14,42
2015	35,71	49,8	19,77
2016	39,17	47,7	21,56
2017	34,02	58,1	23,14
2018	38,57	64,8	24,04
2019	39,02	72,2	27,64
2020	49,93	81,7	26,79
2021	67,22	110,6	33,01
2022	82,51	159,6	39,37
2023	96,13	192,5	42,51

$$y = -0,0006t^6 + 0,0032t^5 + 0,1879t^4 - 2,3971t^3 + 9,5901t^2 - 9,9959t + 28,784$$

$$y = -0,0008t^6 + 0,0314t^5 - 0,4856t^4 + 3,8903t^3 - 17,376t^2 + 43,102t - 26,328$$

The planned value of the production potential of enterprises is determined based on current market conditions and reflects their capabilities over an extended period. The resource component of the production potential of an enterprise outlines the resources that can be utilized under favorable market conditions and emphasizes their rational and efficient use. It is appropriate to conduct an econometric analysis of changes in the value of products at the current price of grain processing enterprises,

$$R^2 = 0,9897 (\alpha = 0,05 \text{ бўлганда } t_{jad} = 2,11 \text{ ва } F_{jad} = 2,272)$$

A reliable and adequate regression equation according to the criteria is:

$$y_{uch} = 0,0019t^6 - 0,0443t^5 + 0,3373t^4 - 0,3715t^3 - 6,1715t^2 + 27,671t + 17,297 \quad (1.1)$$

here: y_{uch} - product value at the current price (Uchkurgon Don JSC), t - time (years).

The econometric model of the change in product value at the current price for the Namangan grain processing enterprise is as follows:

$$R^2 = 0,9941$$

$$y_{Nam} = -0,0006t^6 + 0,0032t^5 + 0,1879t^4 - 2,3971t^3 + 9,5901t^2 - 9,9959t + 28,784 \quad (1.2)$$

Here: y_{Nam} - Product value at the current price (Namangan Don JSC), t - time

(years).

The econometric analysis of the change in product value at the current price for a cereal processing enterprise is represented by the following model:

$$R^2 = 0,9937$$

$$y_{Pop} = -0,0008t^6 + 0,0314t^5 - 0,4856t^4 + 3,8908t^3 - 17,376t^2 + 43,102t - 26,328$$

(1.3)

Here: y_{Pop} - Product value at current price (Pop grain AJ), t - time (years).

Based on the results of a tabular analysis of the economic indicators of grain processing enterprises, the data for three enterprises over the period 2013–2023 were analyzed econometrically. The analysis of the differences between the actual values of economic indicators and the model values reveals that the economic indicators of the Namangan and Pop grain processing enterprises have predominantly negative values. This suggests that the production potential of these enterprises is low, they are not operating at full capacity, and there is a need to diversify production.

Table 3

Analysis of economic indicators of grain processing enterprises of Namangan region

Product value at current price (billion soums)									
Years	Namangan grain			Uchkurgan grain			Pop grain		
	True value	Model value	difference	True value	Model value	difference	True value	Model value	difference
2013	26,21	26,17	0,04	39,3	38,3	1	2,89	2,83	0,06
2014	30,93	31,05	-0,12	45,8	49,08	-3,28	14,42	14,68	-0,26
2015	35,71	35,94	-0,23	49,8	42,68	7,12	19,77	19,35	0,42
2016	39,17	37,75	1,42	47,7	54,23	-6,53	21,56	21,61	-0,05
2017	34,02	36,98	-2,96	58,1	56,98	1,12	23,14	23,19	-0,05
2018	38,57	36,69	1,88	64,8	62,22	2,58	24,04	24,56	-0,52
2019	39,02	40,86	-1,84	72,2	70,01	2,19	27,64	26,03	1,61
2020	49,93	52,47	-2,54	81,7	81,51	0,19	26,79	28,44	-1,65
2021	67,22	71,04	-3,82	110,6	102,51	8,09	33,01	33,12	-0,11
2022	82,51	89,74	-7,23	159,6	148,36	11,24	39,37	41,39	-2,02
2023	96,13	102,04	-5,91	192,5	183,17	9,33	42,51	43,38	-0,87

According to Table 3, the actual production volume of the Namangan Grain Processing Plant in 2013, 2016, and 2018 exceeded the values estimated by the econometric model by 0.04 billion soums, 1.42 billion soums, and 1.88 billion soums, respectively.

This positive outcome can be attributed to the timely provision of raw materials during the reporting period, enabling the enterprise to operate at full capacity.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

The primary reasons for the negative results observed in the enterprise's activities during the periods under review can be attributed to the obsolescence of equipment currently in use, insufficient raw materials, and the uncompetitive quality of products caused by a lack of modernization.

A critical aspect of an effective approach to assessing the potential of an enterprise is reflected in the formation and fluctuation of the actual price of the enterprise's products during their implementation. In the context of a modern market economy, analyzing the changes in the actual price of products as a key indicator plays a significant role in implementing an effective and profitable strategy for determining an enterprise's production potential.

In conclusion, analyzing and evaluating the production potential of enterprises, strategically managing financial investments, and planning from the perspective of enterprise management are crucial. Additionally, assessing the value of an enterprise as a profitable industrial property object is essential for its long-term sustainability and competitiveness.

REFERENCES

1. G'ofurov M., Kholmurodov M., Khusanov K. *Economic-Mathematical Methods and Models*. – T.: AGNI, 2001. – 100 p.
2. Shodiev T.Sh. et al. *Economic-Mathematical Methods and Models*. – T.: 2000. – 96 p.
3. Kholmurodov M.K., Zhalilov B.S. *Mathematical Modeling and Forecasting of Food Industry Enterprises*. Second International Scientific Conference "Mathematical Modeling and Differential Equations". Part I. Minsk, 24–28 August 2009. – Minsk: Institute of Mathematics of the National Academy of Sciences of Belarus, 2009. – 114 p.
4. Jalilov Bahrom Sotiboldiyevich. "The Use of Series and Harmonic Analysis in the Study of the Financial and Economic Performance of Food Production Enterprises." *American Journal of Economics and Business Management* 2 (3), 57–62. DOI: 10.31150/ajebm.Vol2.Iss3.80.
5. B.S. Jalilov. "Economic Potential and Their Significance in the Statistical Analysis of Enterprise Production." *Economics and Society* No.5(60) 2019. 578–583 p. Available at: www.iupr.ru.
6. Karsuntseva O.V. *Formirovaniye i Realizatsiya Strategii Povisheniya Urovnya Ispolzovaniya Proizvodstvennogo Potentsiala Predpriyatiy Mashinostroyeniya*. Dissertation, Doctor of Economics. – Samara, 2014. – 362 p.
7. Jalilov B.S. "Characteristics of the Production Potential of the Enterprise." *International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT)* Vol. 24 No. 1, December 2020, pp. 214–218. Available at: <http://ijpsat.ijsht-journals.org>.
8. Jalilov B.S. *Korxonalarining samarali ishlab chiqarish faoliyatida ishlab chiqarish potentsialining o'рни va amaliy ahamiyati. // Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish, fan va ta'limning integratsiyasiga innovatsion texnologiyalarni tadbiq etishda xalqaro fermerlarning roli*. Xalqaro ilmiy anjuman maqolalar to'plami. Namangan, 2020-yil 25–26 sentabr. 2-qism. 166–170 b.
9. Jalilov B.S. *Korxonalar iqtisodiy faoliyatini samarali tashkil etishning muammolari va tizimli tahlili. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar elektron ilmiy jurnali*. – Toshkent, 2019. № 3. 189–197 b.

10. Jalilov B.S. *Korxonalar ishlab chiqarish potensialini ekonometrik baholashning ahamiyati. // Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va tamoyillari.* Respublika ilmiy-amaliy anjumani. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2020-yil 27-noyabr. 92–96 b.

DIGITAL ECONOMY: FEATURES, TRENDS, AND WAYS OF FURTHER DEVELOPMENT

Kobilov Alisher

Tashkent State University of Economics

<https://orcid.org/0000-0001-8537-8544>

E-mail: alisherkobilov19701009@gmail.com

Abstract

The article examines the current state and global trends in the development of the digital economy and suggests measures for its further development in Uzbekistan.

Key words: digital economy, information and communication technologies, digitalization, digital technologies, Internet of Things, e-commerce.

Аннотация

В статье рассматриваются современное состояние и мировые тенденции развития цифровой экономики, а также предлагаются меры по ее дальнейшему развитию в Узбекистане.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационно-коммуникационные технологии, цифровизация, цифровые технологии, Интернет вещей, электронная коммерция.

Annotatsiya

Maqolada raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning bugungi holati va jahon tendentsiyalari ko'rib chiqilib, uni O'zbekistonda yanada rivojlantirish chora-tadbirlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, narsalar interneti, elektron tijorat.

INTRODUCTION

The rapid development of digital technologies is driving fundamental changes not only in the economy but also in society itself. By reducing information costs, digital technologies significantly lower the cost of economic and social transactions for governments, companies, and individuals. They foster innovation, where transaction costs approach zero, and dramatically increase efficiency: existing activities and services become cheaper, faster, or more convenient. Furthermore, digital technologies facilitate integration, allowing people to access services that were previously unavailable to them [1].

Simultaneously, an information market is emerging, characterized by a network of social, legal, and economic relations that develop in the sphere of purchasing, selling, and exchanging information products among consumers, producers, and intermediaries. This phenomenon strengthens the dominance of the information industry in the economies of several countries, making the spheres of production and services increasingly knowledge-intensive and innovative [2].

Over the past decade, these processes have led to fundamental changes in business models and consumer behavior in the modern economy. They have also laid the foundation for the transformation of a wide range of social processes, including high-tech production [3], economic activity, financial services, educational concepts and standards, and entertainment and leisure. This infrastructure, based on electronic interaction, represents a new vector for the development of the global economy, increasingly defined as an economy based on digital technologies [4].

In this context, Uzbekistan is paying significant attention at the highest levels to the development of information and communication technologies (ICT), recognizing their critical role in the country's socio-economic development. A notable example is President Shavkat Mirziyoyev's speech during his inauguration ceremony, where he stated:

"Modernization of industries and regions, increasing their competitiveness, and developing export potential will always be at the center of our attention. To achieve this, we must actively attract foreign investment, advanced technologies, including information and communication technologies, to all areas. On this basis, we aim to double the gross domestic product by 2030" [5].

The digital economy, as a new economic space, offers fundamentally different opportunities and prospects for its participants compared to the past. According to an OECD report, competition in digital markets exhibits unique characteristics, including trends such as "winner takes all" in market competition, network effects, and a strong emphasis on innovation and investment. The cyclical nature of competition suggests a high likelihood that successful digital platforms may achieve significant, yet temporary, market advantages. Dynamic competition, driven by continuous innovation, development, and change, remains a cornerstone of a market economy [6].

In this context, countries that can quickly and effectively adapt to ongoing changes are poised to derive the greatest benefits from the digital economy. Conversely, those that fail to adapt are likely to fall behind.

LITERATURE REVIEW

The concept of the digital economy emerged in the last decade of the 20th century, with the term introduced in 1995 by Nicholas Negroponte from the University of Massachusetts. Over time, the scientific community has developed numerous approaches to defining and explaining the term "digital economy."

M.L. Kaluzhskiy defines the digital economy as a communication environment for economic activity on the Internet, encompassing the forms, methods, tools, and outcomes of its implementation [7]. The OECD describes the digital economy as a general term for markets centered on digital technologies, typically involving trade in information goods and services through e-commerce [6]. Here, digital technologies refer to the Internet, mobile phones, and other means of collecting, storing, analyzing, and exchanging information in digital form [1].

Thomas Mesenburg identifies three main components of the digital economy [8]:

E-business infrastructure: Includes technical tools, software products, telecommunications, networks, human capital, and other essential resources.

E-business: Represents a way of conducting business through information and communication networks.

E-commerce: Involves the transfer of goods, such as selling a book online.

V. Katasonov, in general terms, describes the digital economy as the part of economic relations facilitated by the Internet, cellular communications, and ICT [9]. Digital technologies in the modern world offer fundamentally new opportunities for interactions among the state, businesses, and the population by eliminating long intermediary chains and accelerating transactions and operations.

Based on this understanding of the digital economy, many researchers conclude that this economic model offers "digital dividends" to society. These benefits include expanded access to markets, enhanced market coverage, improved internal and external efficiency (e.g., higher labor productivity and reduced transaction costs), increased employment, reduced unemployment, greater satisfaction of human needs, reduced poverty, and even a weakening—or complete elimination—of social polarization in society [1, 10–12].

METHODOLOGY

The research employed empirical methods, system analysis, comparative analysis, statistical grouping, and expert assessment to achieve its objectives.

ANALYSIS AND RESULTS

Digital technologies have undergone rapid development over the last decade. Between 2015 and 2022, the number of people with Internet access increased from 1 billion to 3.4 billion, covering over 40% of the global population [13]. In developing countries, more households own a mobile phone than have access to electricity or clean drinking water. Mobile phone ownership extends to nearly 70% of individuals in the bottom income quintile, compared to 98% in high-income countries [1].

Digitalization is reshaping the economy, disrupting traditional business models, expanding markets and opportunities, and fostering increased competition and competitiveness—both among individual economic entities and entire nations.

Many experts agree that digital transformation has become one of the key drivers of global economic growth. According to The Boston Consulting Group (BCG), a leading authority in the field of the digital economy, the share of the digital economy in the GDP of developed countries has increased by 1.2 percentage points since 2017, reaching 5.5%. In developing countries, this figure has grown from 3.6% to 4.9% of GDP (see Table 1).

Table 1.

Dynamics of growth of the share of digital economy in GDP of G20 countries, %

Country	2010 (%)	2016 (%)
United Kingdom	8.3	12.4
South Korea	7.3	8.0
China	5.5	6.9
European Union	3.8	5.7
India	4.1	5.6
Japan	4.7	5.6
USA	4.7	5.4
Mexico	2.5	4.2
Saudi Arabia	2.2	3.8
Australia	3.3	3.7
Canada	3.0	3.6
Argentina	2.0	3.3
Russia	1.9	2.8
South Africa	1.9	2.5
Brazil	2.2	2.4

Source: Boston Consulting Group (BCG).

As established, the United Kingdom is a global leader in the share of the digital economy within GDP. The digital sector, encompassing IT and telecommunications, online trade, and government spending related to the Internet, ranks second in the country's economy—surpassing manufacturing and trade while trailing only the real estate sector. South Korea and China follow closely behind in this ranking.

When examining the level of development of electronic commerce (EC) across countries, the United Kingdom also leads, followed by Germany, according to data from The Boston Consulting Group (BCG) [14] (see Table 2).

Table 2.

Level of development of e-commerce in some countries in 2014, %

Country	Share of E-commerce in Total Retail Trade (%)	Share of E-commerce in Food Retail Trade (%)
United Kingdom	11.4	4.4
Germany	10.2	0.8
China	8.4	-
USA	6.8	3.0
Japan	6.2	-
Netherlands	-	3.6
France	-	1.5
Russia	3.3	0.2

Source: Boston Consulting Group (BCG).

The remarkable growth of e-commerce in China is noteworthy. According to The Boston Consulting Group (BCG), China's e-commerce turnover in 2017 amounted to \$18 billion. By the end of 2022, Chinese consumers had spent approximately \$750

billion on online purchases, surpassing the combined figures for the United States and the United Kingdom. Furthermore, the Ministry of Commerce of the People's Republic of China reported that by the end of 2021, China accounted for 39.2% of the global e-commerce market [15]. Under the country's 2021–2025 industry development program, e-commerce turnover is expected to grow to \$5.8 trillion within five years[16].

According to estimates from the McKinsey Global Institute [17], digital technologies will drive China's GDP growth to 22% and Russia's to 34% by 2030. In the United States, digital technologies are expected to add \$1.6–2.2 trillion to GDP by 2025. These forecasts are attributed not only to the automation of existing processes but also to the adoption of groundbreaking business models and technologies, such as digital platforms, digital ecosystems, advanced big data analytics, and Industry 4.0 technologies (e.g., 3D printing, robotics, Internet of Things). McKinsey estimates that annual investments in the global Internet of Things economy will reach \$4–11 trillion by 2030.

A notable trend in e-commerce is the growing involvement and influence of small and medium-sized businesses (SMEs) in global trade. Digitalization enables SMEs to evolve into "micro-multinational" organizations by leveraging digital platforms that operate on a "plug-and-play" basis. These platforms also provide SMEs with unprecedented access to vast global databases of potential customers.

Social media platforms host some of the largest databases of potential clients. For example, according to Facebook [18], the number of SMEs registered on its platform increased from 25 million to 65 million between 2020 and 2023, with approximately 30% of their followers being foreign subscribers. This highlights the significant role of social media platforms as powerful marketing tools, particularly for companies aiming to boost export performance.

While e-commerce is a critical component of the digital economy, it is not the only one. In certain countries, sectors such as e-banking have achieved significant development. In 2022, BCG [14] conducted an analysis of the digital economy across various sectors, resulting in an index ("BCG Index") that ranks countries based on their digital economy performance. The top-ranked countries were:

1. Denmark
2. Luxembourg
3. Sweden
4. South Korea
5. The Netherlands
6. Norway
7. The United Kingdom

Lower-ranked countries included the UAE (30), China (35), Russia (39), India (80), and Cameroon (85).

BCG categorizes digital economies into five groups based on the relative level of digital operations and GDP per capita:

1. Leaders: Countries with the highest levels of digitalization and advanced technologies, including South Korea, Denmark, the United Kingdom, Sweden, Norway, and the Netherlands.

2. Main Group: Countries with developed economies, such as Germany, the United States, Japan, and other EU countries.

3. High-Income but Lower-Digitalization Countries: Middle Eastern nations like the UAE and Saudi Arabia. BCG notes that these countries exhibit strong potential for digital growth and could rise to higher groups in the future.

The digital economy continues to reshape global economic structures, with countries that adapt quickly to its demands likely to achieve significant economic growth and global competitiveness.

The fourth group in the BCG classification includes "emerging leaders," characterized by a level of digital operations development that surpasses their overall economic development. The most prominent representative of this group is China.

The fifth group, labeled as "lagging behind," includes countries that are still underdeveloped in terms of the digital economy.

Uzbekistan's Digital Transformation

Since gaining independence, Uzbekistan has prioritized the development of information and communication technologies (ICT). Large-scale projects have been launched to develop digital infrastructure, including the expansion of state electronic services, electronic procurement systems, and increased citizen engagement in socially significant decision-making processes. Real digital services are now accessible to the population and businesses.

According to Internet Live Stats [19], Uzbekistan ranks first in Central Asia, third in the CIS, and 37th globally in terms of Internet users. As of 2022, the country's international network access speed reached 35 Gbit/s, compared to 26.4 Gbit/s in 2015. Mobile communications cover 92% of the country's settlements, with 20.8 million subscribers. According to the Program for the Development of the Service Sector for 2022–2025, this figure is expected to grow to 27 million subscribers by 2025 [20].

Challenges and Opportunities

Despite the positive dynamics in ICT and digital technology development, more active integration into economic sectors is still required. The rapid global expansion of digital technologies brings both opportunities and challenges. While these innovations open up new development prospects, they also pose significant risks for countries and companies that fail to adapt to a fast-paced, innovation-driven world.

The competitiveness of businesses and nations will increasingly depend on their level of digitalization. In this context, adopting a proactive approach is crucial. Success in the digital economy demands bold investments, a results-oriented mindset, flexibility, and a willingness to innovate and experiment.

Countries and companies that position themselves as digital economy leaders will unlock virtually unlimited potential. Aware of this, leading nations are actively investing in ICT infrastructure, modernizing education systems, and implementing advanced digital tools, including artificial intelligence (AI). Over the last two years,

countries like the United States, the United Kingdom, South Korea, and China have adopted national strategies for further digital development, with some plans outlining specific funding allocations worth billions of dollars.

Uzbekistan's Response to Digital Challenges

To narrow the technological gap with global leaders, Uzbekistan must develop effective responses to the challenges of the digital era. Several initiatives are already underway:

- Digitalization of government operations: Projects are being implemented to improve the quality, accessibility, and efficiency of public services.
- Unified Portal of Interactive Public Services (EPIGU 2.0): The updated platform (my.gov.uz) offers expanded functionality, modernized real estate registration and cadastre systems, a Notary information system, and electronic databases for individuals, legal entities, and vehicles.
- Tax digitalization: Future plans include the digitalization of tax accounting and the approval of a methodology for assessing the financial efficiency of e-government.

In 2022 alone, contracts worth approximately 6 billion UZS were signed from the funds of the Fund for Development of Information and Communication Technologies of Uzbekistan for the implementation of e-government projects [21].

Legislative Framework Improvements

Uzbekistan has made significant strides in improving its legislative framework to support digitalization. A series of laws have been enacted to regulate electronic document management, including the Law on Electronic Document Management and the Law on Electronic Digital Signature.

By the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 30, 2017 (No. UP-5099), a robust foundation was established for the software development sector in the country. This led to the creation of the Mirzo Ulugbek Innovation Center, which operates on the principle of extraterritoriality. The center and its residents enjoy unprecedented tax and customs benefits, promoting innovation and fostering the development of the ICT sector.

Future Prospects

Efforts to enhance grant financing for scientific research within the framework of state scientific and technical programs are underway. The state plans to co-finance promising projects aimed at developing competitive, science-intensive domestic products using funds from the Fund for the Support and Development of Scientific and Technical Activities.

Addressing Digital Economy Challenges

The successful development of the digital economy requires the resolution of key challenges:

expanded implementation of digital technologies: Efforts must focus on further developing ICT and its supporting infrastructure;

universal Internet access: ensuring affordable and ubiquitous Internet connectivity is critical to bridging the persistent regional digital divide;

effective legislative framework: policies must be aligned with the evolving needs of the digital economy to provide a supportive environment for innovation and growth;

Educational Infrastructure Adaptation

Adapting the educational infrastructure to meet the demands of the changing labor market is crucial. The education and retraining system must prepare specialists with digital skills to meet the requirements of the digital era. The automation of an increasing number of operations will lead to the disappearance of certain traditional specialties, resulting in a massive shortage of professionals with relevant digital competencies.

The successful realization of these initiatives will position Uzbekistan as a competitive player in the global digital economy. By addressing these challenges head-on, the country can ensure its economic resilience and sustainable growth in the digital era.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

One of the key trends shaping the global economy in recent decades is its rapid digitalization. Digital transformations are reshaping the structure of economies, disrupting traditional business models, expanding markets, and becoming a critical driver of global economic growth.

The analysis suggests that, in the near future, the level of digitalization will determine the competitiveness of not only individual businesses but also entire nations. Countries and companies that can quickly adapt and leverage the benefits of these changes are most likely to achieve a sustainable competitive advantage.

Recommendations for Uzbekistan Developing Long-Term Digital Strategies Uzbekistan must create scientifically grounded, long-term digitalization strategies that ensure advanced development at the national level and across various industries and enterprises. These strategies should focus on implementing next-generation technologies, rather than pursuing a gradual "catch-up" approach with outdated solutions. Such an approach would risk perpetually lagging behind competitors and exposing the economy to significant risks from new market entrants with innovative business models.

Identifying High-Impact Digital Trends

It is essential to identify the digital technologies and trends that will have the greatest impact on the economy and specific industries over the next 5–10 years. By prioritizing these technologies, Uzbekistan can maximize the economic and social benefits of digital transformation. Accelerating Digital Infrastructure Development In the Internet of Things (IoT) era, fast, reliable, and secure connectivity is essential. Expanding the coverage and rapid deployment of advanced technologies on a national scale will enhance Internet accessibility, foster entrepreneurship in digital regions, and contribute to overall economic growth.

Enhancing the Domestic ICT Industry

Strengthening Uzbekistan's ICT industry will reduce dependency on imports and increase exports of digital technologies. The favorable conditions established by the

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 30, 2017 (No. UP-5099) provide a solid foundation for achieving this goal.

Promoting "Industry 4.0" Technologies

The development of industry-specific programs for the modernization of Uzbekistan's industrial sector, based on "Industry 4.0" principles, will stimulate demand for advanced technologies. Financial and non-financial mechanisms should be introduced to encourage industrial enterprises to collaborate with domestic suppliers, engineering firms, and research centers. This approach will make local demand a key driver for the growth of domestic technology companies.

Training and Retraining of Personnel Adapting the educational system and infrastructure to meet the requirements of the digital era is critical. New educational approaches should be introduced, prioritizing digital literacy and ensuring a high level of basic digital skills among the population. This will enable the workforce to meet the demands of an increasingly automated and technology-driven economy.

Conclusion

The digital economy is a powerful catalyst for innovation, economic growth, and social well-being. Its development in Uzbekistan is not just an opportunity but a necessity in the modern era. By deepening and expanding digitalization, Uzbekistan can enhance its global competitiveness, pave the way for a transition to an innovative and knowledge-based economy, and significantly improve the quality of life for its population.

REFERENCES

1. World Bank. *World Development Report 2016: Digital Dividends* / World Bank Group, 2016.
2. Tsvetkov V.A. "Implementation of Strategies for the New Industrialization of the Economy" // *Bulletin of the Financial University*, 2016. - Vol. 20. - No. 6 (96). - P. 19–30.
3. *Electronic Economy* // Wikipedia [2016–2016] [Electronic resource]. – Access mode: <http://ru.wikipedia.org/?oldid=81412399> (date of access: 18.07.2016).
4. Mesenbourg, T.L. *Measuring the Digital Economy* // The Netcentric Economy Symposium. University of Maryland, 2001.
5. Katasonov V. "Digital Economy — A Bright Future for Humanity or a Stock Market Bubble?" [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.kramola.info/vesti/novosti/cifrovaya-ekonomika-svetloe-budushcheelovechestva-ili-birzhevoy-puzyr> (date of access: 13.08.2017).
6. Grimes, S. "How Well Are Europe's Rural Businesses Connected to the Digital Economy?" // *European Planning Studies*, Vol. 13, 2005, No. 7, October.
7. Meeker, M. *Internet Trends 2017* // Code Conference materials. California, 2017.
8. Banke, B. et al. *Russia Online? Catch Up, Can't Fall Behind* / Boston Consulting Group, 2016.

9. "China's Share in E-Commerce is 40%" [Electronic resource]. – Access mode: <https://hightech.fm/2017/05/31/china-ecommerce> (date of access: 08.29.2017).
10. "Chinese Authorities Plan to Increase the Volume of E-Commerce to \$6 Trillion" [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.rosbalt.ru/business/2016/12/30/1580499.html> (date of access: 08.29.2017).
11. McKinsey Global Institute. *The Internet of Things: Mapping the Value Beyond the Hype* / McKinsey & Company, 2015.
12. Facebook. "Helping Small Businesses Succeed in a Mobile World" [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.facebook.com/business/news/helping-small-businesses-succeed-in-a-mobile-world#> (date of access: 08.29.2017).
13. *Internet Users by Country* // InternetLiveStats, 2016 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.internetlivestats.com/internet-users-bycountry/> (date of access: 08.18.2017).
14. "The Number of Internet Users Has Exceeded 13 Million" [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.gazeta.uz/ru/2016/09/20/subscribers/> (date of access: 18.08.2017).
15. Director of the Center "Electronic Government" of Uzbekistan on the Results and Upcoming Changes // *Digital Report* [Electronic resource]. – Access mode: <https://digital.report/rukovoditel-elektronnogo-pravitelstva-uzbekistana-obitogah-i-gryadushhih-peremenah/> (date of access: 25.08.2017).
16. Kobilov, A. (2021). "The Concept of Digital Economy, Its Features and Prospects." *Arxiv Nauchnykh Issledovaniy*, 2(1), 42–48.

O'ZBEKISTON MICE TURIZMINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASIDAN FOYDALANISH

Madrimova Aziza Ambiyat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Turizm va mehmonxona biznesi kafedrası assistenti

Annotatsiya

Maqolada MICE turizm bozorini rivojlantirish bo'yicha xorij tajribasi masalalari ko'rib chiqilgan. MICE turizmi rivojlangan davlatlarning ustuvor yo'nalishlari o'rganilgan. MICE turizmini rivojlantirish orqali mamlakat iqtisodiyotini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, biznes-turizm turini rivojlantirish orqali mamlakatga tadbirkorlarni jalb qilish hamda milliy iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatish masalalari tahlil etilgan. Shuningdek, O'zbekistonda MICE turizmini rivojlantirish orqali erishiladigan natijalar, biznes sayyohlar kelishi natijasida mamlakatga valyuta oqimini oshirish va infratuzilmaning rivojlanishi haqidagi fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: MICE turizm, xorij turizmi, turistik xizmatlar, biznes tadbirlar, ishbilarmonlik turizmi, xorij tajribasi.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы зарубежного опыта развития рынка туризма MICE. Изучены приоритетные направления стран с развитой MICE-индустрией. Представлены мнения и соображения о социально-экономическом развитии экономики страны посредством развития MICE-туризма, о положительном влиянии на национальную экономику посредством развития бизнес-туризма и привлечения предпринимателей в страну, о результатах, достигнутых за счет развития MICE-туризма в Узбекистане, об увеличении притока валюты в страну в результате прибытия бизнес-туристов, о развитии инфраструктуры.

Ключевые слова: Туризм MICE, международный туризм, туристические достопримечательности, бизнес-события, международный опыт.

Abstract

The article discusses the issues of foreign experience in the development of the MICE tourism market. The priority directions of countries with developed MICE industries were studied. Opinions and considerations were presented on the socio-economic development of the country's economy through the development of MICE tourism, the positive impact on the national economy through the development of business tourism and attracting entrepreneurs to the country, the results achieved through the development of MICE tourism in Uzbekistan, the increase in the inflow of currency into the country as a result of the arrival of business tourists, and the development of infrastructure.

Keywords: MICE tourism, international tourism, tourist attractions, business events, international experience.

KIRISH

Ishbilarmonlik turizmi odamlar savdo qilish uchun sayohat qilganda paydo bo'lgan. Bu eng qadimgi sayohat turlaridan biridir. Ilgari odamlar tovarlarni almashtirish uchun sayohat qilishgan, endilikda biznes turizmi turli tashkilotlar xodimlarining biznes maqsadlari bilan sayohatlari yoki korporativ tadbirlarni tashkil etish shaklida namoyon bo'lmoqda.

Biznes turizmining ijtimoiy ahamiyati, avvalo, ushbu sohani rivojlantirish va uning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan keng turdagi xizmatlarni taqdim etishda namoyon bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiladi.

MICE turizm bozori yuqori darajadagi malaka va bilimlarni talab qiladi, bu esa yoshlarni o'qitish uchun o'quv dasturlarining paydo bo'lishiga yordam beradi. Yangi faoliyat turlarini shakllantirish, fan va texnikaning so'nggi yutuqlari va ishlanmalarini amaliyotga tatbiq etish jarayonini rag'batlantirish biznes turizmining innovatsion ahamiyatini belgilaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

R.V. Vitalyevich MICE sanoatiga quyidagicha ta'rif beradi: "Aksariyat mutaxassislar biznes turizmini 'uchrashuvlar industriyasi' deb ta'riflaydilar. Bu turizm turi, o'z navbatida, bir qator bo'limlarga bo'linib, 'MICE sanoati' tushunchasini shakllantiradi (Meetings – uchrashuvlar, Incentives – rag'batlantiruvchi sayohatlar, Conferences – konferensiyalar, Exhibitions – ko'rgazmalar). Shunday qilib, ishbilarmonlik turizmi nafaqat xususiy ishbilarmonlik tashriflarini, balki bir necha ming kishilik xalqaro konferensiyalar, ko'rgazmalar, yarmarkalarni tashkil etish va qo'llab-quvvatlash ishlarini o'z ichiga oladi." [1]

Margarita Evanovna MICE-turizm tushunchasini quyidagicha yoritgan: "Zamonaviy dunyoda biznes turizmi sohasida yangi yo'nalish paydo bo'ldi – MICE-turizm, uning rivojlanishi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Ishbilarmonlik turizmi ko'plab mamlakatlarning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga ega destinatsiyadir. 'MICE-Tourism' atamasi biznes turizmining segmenti sifatida belgilanadi. MICE-turizm bu barqaror yuqori o'sish va nisbiy qarshilik bilan tavsiflanadi hamda iqtisodiy, siyosiy, tabiiy va boshqa omillarning ta'sirida rivojlanadi." [2]

Kurpiyashkina esa tadqiqotlarida MICE sanoatiga quyidagicha yondashgan: "Hozirgi kunga kelib kongress tadbirlari ayniqsa mashhur. MICE sanoati rivojlanishi orqali butun dunyo mamlakatlarining yalpi ichki mahsulotidagi daromadlari oshmoqda. Har yili biznes maqsadlari bilan 100 milliondan ortiq sayohat amalga oshirilmoqda." [3]

Xalqaro Kongress va Konvensiya Assotsiatsiyasi (ICCA) tomonidan "biznes-turizm – bu yig'ilishlar, kongresslar, ko'rgazmalar, ishbilarmonlik tadbirlari va

millionlab delegatlarga joy va xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar majmui, rag'batlantiruvchi sayohatlar" deb ta'rif berilgan. [4]

METODOLOGIYA

Maqolada ilmiy mushohada, kuzatish, abstrakt-mantiqiy, qiyosiy va tizimli tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan. Ushbu maqolada mamlakatimizda MICE turizmini rivojlantirishda xorij tajribasidan foydalanish yo'llari ko'rib chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

MICE turizm bozori hajmi 2022-yilda 42,8 milliard AQSh dollariga baholangan. Ma'lumki, davlat investitsiyalarining ko'payishi ushbu sanoatni rag'batlantiradi. Hukumatlar infratuzilma obyektlarini rivojlantirish va reklama tadbirlariga strategik sarmoya kiritishga olib keladigan biznes tadbirlarini o'tkazishning iqtisodiy afzalliklarini tan oladilar, biroq ichki turizm bilan cheklanib qoladilar.

Chet elga sayohatlar haqida gapirilganda, shuni ta'kidlash joizki, sayyohlarning 10 foizi G'arbiy Yevropa mamlakatlariga safar uyushtiradi. Bugungi kunda Osiyo va Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarning o'sishi tendensiyasi kuzatilmoqda va bu taxminan 5 foizni tashkil qiladi.

Yevropa Insentiv Turizm Assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018-yilda AQSh (taxminan 60 foiz), Buyuk Britaniya (20 foiz) va Germaniya (11 foiz) hali ham tashqi insentiv turizmga ega bo'lgan asosiy mamlakatlar orasida yetakchi o'rinlarni egallab turibdi. Shuningdek, so'nggi yillarda yaponiyalik insentiv sayyohlar sonida sezilarli darajada oshish kuzatildi. [5]¹

1-jadval

MICE turizmining tarkibiy elementlari

Meetings (korporativ uchrashuvlar, muzokaralar)	(korporativ taqdimotlar, muzokaralar)	Muzokaralar va biznes konferensiyalarda bunday uchrashuvlar natijasida hamkorlar va mijozlar bilan yangi aloqalar o'rnatiladi, bitimlar tuziladi, korxonalar kengaytiriladi yoki yangi hamkorliklar yaratiladi.
Incentives (xodimlar uchun motivatsion va rag'batlantiruvchi sayohatlar)	(xodimlar uchun motivatsion va rag'batlantiruvchi sayohatlar)	Ichki korporativ tadbirlar xodimlarni samarali rag'batlantiradi va ularning dam olish va o'zini-o'zi rivojlantirish ehtiyojlarini qondiradi. Hissiy ishtirok kompaniya muvaffaqiyatida ishtirok etish hissini kuchaytiradi. Treninglar va intensiv kurslar esa malaka oshirish imkoniyatini beradi.
Confrences (biznes konferensiyalari, kongresslar, forumlar, seminarlar)	(biznes konferensiyalari, kongresslar, forumlar, seminarlar)	Ishbilarmonlik tadbirlari turli biznes vakillari o'rtasida aloqa o'rnatish uchun cheksiz imkoniyatlar beradi va tadbirlarda shaxsiy uchrashuvlar biznes maqsadlariga erishishda katta rol o'ynaydi.
Exhibition (ko'rgazmalar, PR tadbirlar)	(ko'rgazmalar, PR tadbirlar)	Ko'rgazmalar va taqdimotlar kompaniyani targ'ib qiladi va bozorga chiqarayotgan mahsulotiga e'tiborni qaratadi, shuningdek, savdoni rag'batlantiradi.

¹ Mixaylova, A. E. AQShda biznes turizmini rivojlantirish xususiyatlari / A. E. Mixaylova. — Matn: to'g'ridan-to'g'ri // yosh olim. — 2019. — № 17 (255). 160-162-betlar. — URL: <https://moluch.ru/archive/255/58453/> (kirish sanasi: 28.11.2024)

Bugungi kunda hukumatimiz tomonidan MICE turizmini rivojlantirish bo'yicha aniq va maqsadli tadbirlar rejasi tasdiqlanib, zaruriy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekistonda turizmning yangi turlarini rivojlantirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida so'nggi yillarda bir nechta yirik tadbirlar o'tkazildi. Ular orasida, ayniqsa, Xorazm viloyatidagi an'anaviy "Bahodirlar o'yini" sport turniri, Surxondaryodagi "Baxshichilik san'ati" festivali va Qoraqalpog'istondagi "Mo'ynoq-2019" avtorallilari kutilgan natijalarni taqdim etdi.

Shuningdek, Toshkent xalqaro turizm yarmarkasida 2023-yilda ishtirok etgan korxonalar soni 300 tani, yarmarka doirasida imzolangan shartnomalar soni 800 tani, tashrif buyuruvchilar esa 8 500 nafarni tashkil etdi. Ushbu tadbirni ommaviy axborot vositalarida yoritish bo'yicha 60 dan ortiq telekanal, radio va boshqa axborot vositalari jalb qilindi.

Ko'plab xalqaro nashrlarning qayd etishicha, mamlakatimiz 2020-yilda eng jozibali sayyohlik yo'nalishlaridan biriga aylandi. Britaniyaning *The Telegraph* nashri tashrif buyurish tavsiya etiladigan davlatlar ro'yxatini e'lon qildi va ular orasida mamlakatimiz ham keltirildi. Ma'lumotlarga ko'ra, 2020-yil yakunlariga ko'ra, O'zbekistonga 6,748 million kishi tashrif buyurgan va bu ko'rsatkich 2018-yildagi statistikadan 125 foizga yuqori (5,346 million kishi) hisoblanadi.

O'zbekistonda turizm sohasini tubdan isloh qilish jarayonlari tez sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda. Turizm sohasidagi o'zgarishlar milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, u hududlarning jadal rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ma'lumki, 2000-yildan beri xalqaro turizmning yillik o'sish sur'ati 5,8 foizlik ko'rsatkich bilan jahon iqtisodiyotining o'sish sur'atidan (5,4%) oldinda bo'lib keldi va 2018-yildan beri turizm sohasi jahon yalpi ichki mahsulotiga 3,9 foiz miqdorida (3,35 trillion AQSh dollari) bevosita ta'sir ko'rsatdi.

MICE turizm uchrashuvlar, rag'batlantirishlar, konferensiyalar yoki kongresslar, anjumanlar va ko'rgazmalar degan ma'noni anglatadi. Sayohatning bu shakli ish safari muddati bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlash lozim.

Tadbirlar agentliklari, kongress mehmonxonalari, kongress-ko'rgazma markazlari, kongress-ko'rgazma birlashmalari, biznes markazlari, ko'rgazma birlashmalari, davlat va tijorat tashkilotlarining ko'rgazma bo'limlari, muzeylar, galereyalar, ko'rgazma zallari, tadbirlarni tashkil etuvchi firmalar kabi korxonalarni o'z ichiga olgan uchrashuv sanoatining (MICE sanoati) faol rivojlanishi tufayli ishbilarmonlik turizm firmalari, intensiv turizm firmalari, seminarlar, ilmiy va korporativ konferensiyalar, sayyohlik yarmarkalari va ko'rgazmalar soni ham ko'paymoqda. Shu bilan birga, ularning ishtirokchilari va mehmonlari soni ortib bormoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, MICE turizmini rivojlantirishda xorij tajribasidan foydalanish mamlakatimizda aholining ijtimoiy hayotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. MICE tadbirlarining o'tkazilishi mahalliy aholining turmush darajasini yaxshilashga,

mahalliy infratuzilmalarning rivojlanishiga va asosiysi, aholining bandlik bilan ta'minlanishiga xizmat qiladi. MICE turizmining rivojlanishi hududdagi turizm infrastrukturasini rivojlantirishga alohida ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda MICE turizm bozori hududiy infratuzilmalarni rivojlantirish, texnologik yutuqlar va boshqa sohalarga investitsiyalarning ko'payishi hisobiga iqtisodiyotning sezilarli o'sishiga sababchi bo'layotganligi hech kimga sir emas.

Biznes turizmining ijtimoiy ahamiyati, avvalo, ushbu sohani rivojlantirish va uning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan keng turdagi xizmatlarni taqdim etishda namoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida yangi ish o'rinlari yaratish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiladi.

MICE turizm bozori yuqori darajadagi malaka va bilimlarni talab qiladi. Bu esa yoshlarni o'qitish uchun o'quv dasturlarining paydo bo'lishiga yordam beradi. Yangi faoliyat turlarini shakllantirish, fan va texnikaning so'nggi yutuqlari va ishlanmalarini amaliyotga tatbiq etish jarayonini rag'batlantirish biznes turizmining innovatsion ahamiyatini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Развитие и продвижения индустрии делового туризма на туристском рынке: на примере Санкт-Петербурга тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.05, г. 2009, РИТСС Виталий Виталевич.

2. "Развитие МИСЭ-туризма в Республике Алтай", Санкт-Петербург, 2019 год, Гутникова Маргарита Евгеньевна.

3. Мақола, "Экономика и социум", №6 (85) қисм 1, 2021 йил, "История формирования МИСЭ-туризма", Кубан давлат университети, Россия, Краснодар, Куприяшкина А. Э.

4. Igor Trisic, Venera Arsenov-Bojovic. "The Role of MICE Industry in Tourism Development."

5. Mixaylova A. E., "AQShda biznes turizmini rivojlantirish xususiyatlari." Matn: Yosh olim, 2019 yil, №17 (255), 160–162-betlar. URL: <https://moluch.ru/archive/255/58453/> (kirish sanasi: 28.11.2024).

MEHMONXONALARDA MARKETING XIZMATLARI VA ULARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Musyeva Shoirazimovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Marketing kafedrası professori, i.f.n.

Annotatsiya

Mazkur maqolada xizmat ko'rsatish strategiyasini ishlab chiqish, mijozlarning ehtiyojlari, ehtiyojlarni qondirishda kompaniyaning qobiliyatlari, mehmonxona uchun mehmonlarning takroriy kelishi, kurortli mehmonxonalarni rahbariyati xususiy marketing anjomlari va reklama usullari bilan yaxshi tanishligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: turizm, mehmondo'stlik, mijoz, xizmat ko'rsatish, strategiya, raqobat, servis.

Аннотация

В данной статье рассматриваются разработка стратегии обслуживания, потребности клиентов, возможности компании в удовлетворении этих потребностей, повторные визиты гостей в отель и знакомство руководства курортных отелей с частными маркетинговыми средствами и методами рекламы.

Ключевые слова: туризм, гостеприимство, клиент, обслуживание, стратегия, конкуренция, сервис.

Annotation

This article discusses the development of a service strategy, the needs of customers, the company's capabilities in meeting those needs, the repeated visits of guests to the hotel, and the familiarity of the management of resort hotels with private marketing tools and advertising methods.

Keywords: tourism, hospitality, customer, service, strategy, competition, service.

KIRISH

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, islohotlar uchun emas, balki insonlar, ularning munosib turmush sharoitini yaxshilashga, ijtimoiy himoyasini kuchaytirishga qaratilganligini Prezidentimizning haqlimiz farovonligini oshirish, ishsizlikni kamaytirish, aholini keksalik yoshida pensiya bilan ta'minlash, ularni ijtimoiy muhofaza qilish borasida uzluksiz g'amxo'rlik qilib kelayotganligida ko'rish mumkin.

O'zbekiston haqli ravishda xorijiy turistlar uchun jozibali mamlakat hisoblanadi. Xitoyni Yevropa mamlakatlari bilan bog'lovchi Buyuk ipak yo'li o'tgan shaharlarda o'rta asrlardan boshlab turli davrlarga taalluqli to'rt mingdan ortiq arxitektura yodgorliklari mavjud. O'zbekiston ko'plab xorijlik turistlarni jalb qilish uchun boshqa resurslarga ega. Bular quyidagilar: cho'l va qo'riqxonalar, tog' cho'qqilari va daryolar, mineral suv buloqlari. [1,2]

Ammo hozirgi sayyohlar, hatto ekstremal turizm ishqibozlari ham qulayliklarga o'rganib qolishgan. O'zbekistonning tarixiy, madaniy obidalari bilan tanishish yoki mahalliy ishbilarmonlar bilan hamkorlik o'rnatish uchun keladiganlar yanada ko'proq qulayliklarni xohlashadi. Germaniyaning muvaffaqiyatli ishlayotgan tur-firmalaridan birining vakilini aytishicha: «G'arblik turistlar begonalarning hayotini ko'rishni yoqtirishadi, lekin o'zlarining odatiy hayotlari bilan yashashni istashadi». Ko'pgina xorijlik mehmonlar ularning ehtiyojlari to'liq qondirilmaydigan mamlakatga ozgina muddatga bo'lsa-da borishni istashmaydi. Haqiqatdan ham, nima uchun ular o'z ta'tillarini turli maishiy muammolarni hal qilishga sarflashlari kerak? Mehmondo'stlik sanoatining vazifasi O'zbekistonga keladigan xorijlik mehmonlar maishiy noqulayliklarga duch kelmasligini ta'minlashdan iborat. [1,2]

Mijozlarning xizmat marketingiga bo'lgan talablarining doimiy o'zgarishi va ko'payishini e'tiborga olgan holda mijozlarning barcha ehtiyojlarini qondiruvchi va belgilangan standartlarga mos keluvchi sifatli xizmatlar ko'rsatish muhim strategiya hisoblanadi.

Turizm mintaqalari ham, alohida xizmat ko'rsatish korxonalari ham iste'molchi bilan munosabatda bo'lish soddalashtirilgan holda, faqat xizmat ko'rsatish texnologiyasi asosida amalga oshirilmasligi kerakligini tushuna boshladilar. Mehmondo'stlik har kimning shaxsiy ishi, korxona samaradorligiga xalaqit beruvchi, daromadlarni kamaytiruvchi omil deb hisoblaydigan rahbar va xizmatchilar qolmadi hisob. Hozirda xizmatchilar xulqini mehmondo'stlik ko'rsatishda manfaatdorlikni oshirish yo'li bilan yaxshilashga qaratilgan bir qancha dasturlar mavjud. Ammo, afsuski xizmatchilar ishda rahbarlar belgilagan standartlarga amal qilmasligi, mehmonlar kutgan darajada sifatli xizmat ko'rsatmasligi hollari uchrab turibdi. Xizmat marketingi har doim ham iste'molchilar, rahbarlar va katta xizmatchilarning o'zini ham qoniqtirmaydi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, mehmondo'stlik ajoyib narsa. Uning natijasi doimiy mijozlarning ko'payishi, kishilarning tan olishi, jamoada yaxshi muhitning vujudga kelishi bilan namoyon bo'ladi. Mehmonxonalarning rahbarlari bu muammolarni biladi, hamda ularni xizmat ko'rsatishning yangi usul va shakllaridan foydalangan holda hal qilishga harakat qiladilar.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ishbilarmonlik turizmining ijtimoiy-iqtisodiy ildizlari, ehtiyoj va manfaatlarini tadqiq etish jahon olimlarining diqqat markazida bo'lib qolmoqda. I.V. Zorin va V.A. Kvartalnovlar ishbilarmonlik turizmini "vaqtinchalik xizmat safarlari va daromad olmasdan, jumladan, konferensiyalar, kongresslar va hokazolarda qatnashish uchun ishbilarmonlik maqsadlari uchun sayohatlar" deb ta'riflaydilar. Balabanov I.T. va Balabanov A.I. bu atamani "ish safarida ishbilarmonlar" deb talqin qilishadi.

Smirnova O.A. tomonidan berilgan ta'rif quyidagicha: Ish turizmi — bu ish vaqtida odamlarning harakatlanishi va joyini o'zgartirishi jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar va hodisalar yig'indisidir.

Oddiy yashash va ishlash joyidan farqli o'laroq, bu harakatning asosiy motivatsiyasi turli ish uchrashuvlari, kongresslar, konvensiyalar, ko'rgazmalar, yarmarkalar, rag'batlantiruvchi tadbirlarda ishtirok etishdir. Tsatsulina I.A.ning so'zlariga ko'ra, "biznes turizmi ishbilarmonlik aloqasi, axborot va texnologiyalar almashinuvi, yangi hamkorlar va bozorlarni izlash, PR tadbirlari, kadrlar tayyorlash va korporativ madaniyatni rivojlantirishni o'z ichiga oladi".

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, mavhum-mantiqiy fikrlash, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlab kuzatish usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma'lumki, har qanday ishda inson mehnati foydalilikning muhim omili hisoblanadi. Ammo xizmat ko'rsatish sohasida yagona xo'jalik mexanizmining mavjudligi bevosita mehnatning miqdori va sifatiga bog'liq. Keyingi paytlarda mehmondo'stlik sanoatida inson omiliga katta e'tibor qaratilmoqda.

Har qanday mehmonxona boshqaruvchisidan mehmonxona xo'jaligini rivojlantirish shartlarini so'rasangiz, u birinchi navbatda personalni tilga oladi. Bu narsa boshqaruvchi mehmonxonaning raqobatbardoshligida xizmatning sifati qanchalik muhimligini tushunishini anglatadi. Mehmonxonaning har qanday xizmatchisi uning xizmatining sifatiga ishdagi eng muhim vazifasiga ishonishi lozim. Iste'molchi katta toqatsizlik bilan yaxshiroq xizmat ko'rsatilishini kutadi. Qaysi dam olish uyi personalni tufayli yaxshiroq xizmat ko'rsata olsa, shu korxona raqobatchilarga nisbatan qulayroq holatda bo'ladi.

Zamonaviy mehmonxonalarda xizmat sifatini boshqarish muhim omil hisoblanadi. Bu sifat standartlarini ishlab chiqish va joriy qilish, personalni o'qitish, mehmonxona faoliyatining barcha bo'g'imlarida xizmat ko'rsatishni nazorat qilish, tuzatish va takomillashtirishni anglatadi. Mehmonxona xo'jaliklarida xizmat ko'rsatish sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar chuqur o'rganishni talab etadi. Yuqori sifatli xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi omil marketing strategiyasini tanlash hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish strategiyasini tashkil qilish uchun korxona rahbari eng avvalo tanlamoqchi bo'layotgan bozor sharoitining mohiyatini anglab etishi va bu sharoitda korxona qanday o'rin tutishini anglamog'i lozim.

Yaxshi ishlab chiqilgan strategiya quyidagi savollarga javob berish lozim:

- Biz mijozlarni qanday ehtiyojlarini qondira olamiz?
- Kimdan-dir yaxshiroq xizmat ko'rsatish uchun, biz yetarlicha bilim va tajribaga egamizmi yoki yo'qmi?
- Uzoq vaqt davomida raqobatbardosh bo'lish uchun va qo'yilgan kapitaldan yetarlicha foyda olish uchun biz qanday xizmat ko'rsatishimiz lozim?

Dam oluvchilarni foydasiga madaniy-ommaviy va yordamchi bo'limlar shug'ullanadi. Mehmonxonaning madaniy dasturi turli xil: kino-konsert zalida har kuni turli xil turdagi tadbirlar o'tkaziladi. Bu turli xil solistlar va kollektivlarning konsert chiqishlari va shuningdek, madaniyat bo'limi tomonidan o'ylab chiqilgan va tashkil

qilingan dasturlardir. Kechki kofe va barlar, shuningdek, tungi diskoteka kun davomida dam ola olmaganlarning hammasini qabul qiladi.

Xizmat ko'rsatish strategiyasi bu sohada har qanday ishbilarmonlarga 3 ta asosiy komponentni yodda tutish lozimligini ko'rsatadi:

- Mijozlarning ehtiyojlari;
- Bu ehtiyojlarni qondirishda kompaniyaning qobiliyatlari;
- Kompaniyaning uzoq muddat davomida foydani ushlab turishi.

Mehmondo'stlik industriyasi bozorni xususiy talablariga mos kelishi uchun o'z xizmat ko'rsatish strategiyalarini tashkil qilishlari lozim.

Xizmat ko'rsatish strategiyasini ishlab chiqishga kirishishdan oldin eng avvalo boshqaruv organi o'zlariga eng muhim savollardan biriga javob berishlari lozim: «Mehmonxonaning ishlarini qanday yo'nalishda olib borishning turini tanlash, talabgorning ko'z oldida afzallikka ega ekanligini aniqlashdan iboratdir». Har qanday turdagi mehmonxona uchun mehmonlarni takroriy kelishi zarur bo'lganligi uchun, umuman olganda kurortli mehmonxonalarning ishlab turishi uchun zamindir. Hozirgi kunda kurortli mehmonxonalarni rahbariyati xususiy marketing anjomlari va reklama usullari bilan yaxshi tanish bo'lishlari lozim, chunki mijozning tanlashi uchun ko'pgina dam olish joylari mavjud. [3,4,5,6] Oxirgi yillarda ko'pgina kurortlar o'z e'tiborlarini kongress va ishchi turizmga qaratmoqda. Mehmonlarni asosiy vazifasi yuqori sifatli xizmat ko'rsatuvchi korxona degan reputatsiyaga ega bo'lishga intilishdir. Mehmonxonalar guruhli buyurtmalarni qabul qilish uchun reklamaga ma'lum miqdordagi mablag'ni sarf qilishi mumkin, yoki 1 yoki 2ta kongressni muvaffaqiyatli o'tkazsa, bundan mijozlarning xursand bo'lishining o'zigina muvaffaqiyatli reklamadir. Kongress turizm yana qayta keluvchilar uchun yaxshi imkoniyatlar yaratadi, chunki mehmonxona bilan taniqli, xizmat ko'rsatish kishilar soni ortib boradi. Agarda ular yaxshi qabul qilingan bo'lsa va ularning ehtiyojlari qondirilgan bo'lsa, ular ertami-kechmi yana shu mehmonxonaga qaytib kelishadi.

Kurortli tumanlardagi turizm biznesi bilan bog'liqlikda turistik oqimning harakati ikki yo'nalishida tashkil etiladi: kelish vaqtining ko'paytirilishi va dam olish maqsadida qayta kelishlarni stimullashtirish.

Shaharlardagi mehmonxonalar ko'pincha turistik aktivlik pasayib ketgan davrda kurortlik konsepsiyadan foydalanadi, bunda ular «mini dam olish» deb ataluvchi xizmat ko'rsatishni maxsus kompleksini taklif qilishadi. Maxsus tematik turlarda mavsumlar o'rtasida odamlar sonini ko'paytirish marketing anjomining unumdorligi hisoblanadi.

Dam olish uchun sharoit yaratishga juda katta e'tibor qaratiladi. Qoniqarli dam olishni tashkil etish uchun atrof-muhitni va xizmatlarni taklif etadi. Hozirgi kunda 1 yoki 2ta binodan iborat mehmonxonalar juda kam, raqobatlar shunga olib keladiki, bunday turdagi mehmonxonalar o'rtasida normallari bu tennis uchun stollari bo'lgan, otda yurish uchun maydoncha, yaxshi jihozlangan sport zallari, basseynlar, golf o'ynash uchun maydonchalar, tennis kortlari bo'lishiga olib keladi. Mazkur ta'rif mehmonxona xo'jaligida servis sifatini baholashda asosiy e'tiborni

nimalarga qaratishga ahamiyat berish uchun asos bo'ladi. Chunki miqdoriy o'lchamlarda shu mazmun o'z ifodasini topmog'i lozim. Agar shu tushunchadan kelib chiqadigan bo'lsak, mehmonxona xo'jaligida servis sifatini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlarni tavsiya qilish mumkin:

- Ko'rsatilayotgan xizmatlarning soni;
- Mehmonlar yashash sharoitining ergonomik talablarga javob berish darajasi (issiq paytlarda xonaning salqinligi va sovuq paytlarda xonaning issiqligi, yotadigan xonaning turli shovqinlardan uzoqligi kabi);
- Mehmonlarning talab qilgan barcha xizmatlarining, shu jumladan yangi xizmatlarning ham qondirilish darajasi;
- Qulay vaqt va sharoitda ovqatlanish xizmatining tashkil qilinishi;
- Ovqatlarning assortimentining kengligi va sifatining yuqoriligi;
- Mehmonxonadan tashqarida bajariladigan, ammo mehmonxona tashkil qilishi mumkin bo'lgan xizmatlarning (transport xizmati, sayyohlik xizmati, qo'shimcha xizmatlar va boshqalar) o'z vaqtida va sifatli bajarilishi kabi.

Ushbu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin, chunki mehmonlarga qulaylikni yaratish bilan bog'liq xizmatlarning turlari juda ko'p.

Mehmonxonalarning vazifasi tarmoq ichidagi erkin raqobat sharoitida mehmonlarni o'ziga ko'proq jalb qilish va jalb qilingan mehmonlarga sifatli xizmat ko'rsatib, birinchidan ularning xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish va ikkinchidan har bir mehmondan ko'proq turli sifatli xizmatlarni ko'rsatish evaziga ko'proq mablag'ini mehmonxonaga qoldirish.

Mehmonxona xizmati sifatini aniqlashda uning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish lozim. Chunki, har bir sohada xizmatlarning turlari ham har xil va shunga bog'liq ravishda ularning sifatiga bo'lgan talablar ham turlicha. Bular har bir xizmat turi sifatining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilishni taqozo qiladi. Ushbu holatni nazariy jihatdan yoritib berish uchun mehmonxona xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish lozim. [6,8,16,17]

Bizning fikrimizcha, mehmonxona servisining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Boshqa xizmatlar singari mehmonxonalar xizmatlari ham nomoddiylik bilan ajralib turishi;
- Mehmonxona xizmatlarini ham boshqa xizmatlar singari to'plab qo'yib bo'lmazligi;
- Mehmonxona xizmatini tashish va saqlash imkoniyatining yo'qligi;
- Xizmat ko'rsatuvchining doimiy ravishda bir xil xizmat ko'rsatishi mumkin bo'lmaganligi;
- Xizmatni ko'rsatish va uni iste'mol qilish jarayonining bir vaqtda sodir bo'lishligi;
- Mehmonxonalarda xizmatga bo'lgan talabning bir maromda emasligi;
- Vaqt o'tganidan keyin xizmatning sifatini nazorat qilish imkoniyatining yetarli emasligi;

- Xizmatga baho berishda asosiy ustuvorlik iste'molchida ekanligi va ularning shu xizmatlarga bo'lgan munosabatining ham turli ekanligi;
- Mehmonxona xizmatining nuqsonsizligini ta'minlash lozimligi;
- Mehmonlarning o'z noroziligini hamisha oshkor qilmasdan ketishi natijasida mehmonxona ma'muriyatining mijozlar tomonidan xizmatga berilgan bahodan hamisha voqif bo'lmashligi kabi holatlarni kiritish mumkin.

Masalaning bu jihati mehmonxonalarda xizmatning sifatiga baho berishni ham biroz murakkablashtirishi tabiiy. Shu tufayli mazkur masalaga baho berishda aniq ma'lumotlarni olish o'ta murakkab, chunki tegishli organlarga topshiriladigan hisobotlarda xizmatning sifatini baholash uchun tegishli ma'lumotlar o'z ifodasini topmaydi. Shuning uchun ularni turli tadqiqot yo'llari bilan olingan ma'lumotlar asosida amalga oshirish lozim bo'ladi.

Yuqoridagi holatlar va mehmonxona xo'jaligida servisning o'ziga xos xususiyatlari, undagi ko'rsatiladigan xizmatlar sifatini baholashda ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish lozimligini taqozo qiladi. Bunday ko'rsatkichlar tizimi quyidagilardan iborat:

- Mehnatning sifat koeffitsiyenti;
- Iste'molchilar talabining qondirilish darajasi;
- Servis sifatiga xodimlarning javobgarlik darajasi;
- Servis sifatining kam xarajatlar bilan ta'minlanish darajasi;
- Servis sifati doimiy takomillashib boradigan jarayon sifatida baholanishi.

1-jadval

Samarqandda joylashgan mehmonxonalarda servis sifatini ifodalovchi ko'rsatkichlarning 2023 yil ma'lumotlari asosida hisob-kitobi¹

№	Ko'rsatkichlar	Qisqartirilgan belgilari	Kamila Orzu	Al-Buxoriy	Tumaris	Samarqand Plaza
1	Mehnatning sifat koeffitsiyenti	Kms	0,82	0,85	0,87	0,89
2	Iste'molchilar talabi-ning qondirilishi darajasi	Itqd	0,79	0,76	0,82	0,72
3	Mehmonxonadagi servis sifatiga xodimlarning javobgarlik darajasi	Mssjd	0,80	1,0	0,87	1,0
4	Servis sifatining kam xarajatlar bilan ta'minlanish darajasi	Kxtd	0,68	0,81	0,7	0,83
5	Servis sifatining doimiy takomillashib boradigan jarayon sifatida baholanishi	Ssd	0,75	1,0	0,75	1,0
6	Kompleks ko'rsatkich	Skk	3,84	4,42	4,01	4,44
7	O'rtacha miqdori	1/5 Skk	0,768	0,884	0,802	0,888
8	Servis sifatining me'yordan farqi	1-(1/5 Skk)	0,232	0,116	0,198	0,112

¹ Jadval davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar uchun chiqarilgan "O'zbekiston Respublikasida turizm va dam olish rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari" statistik byulletenlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va modernizatsiyalash sharoitida mehmonxona servisi faoliyatining sifatini oshirishning bir qancha yo‘llari bor. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Mehmonxonada xizmat madaniyatini oshirish;
- Mehmonlarning (turistlarning) xavfsizligini ta‘minlash;
- Mehmonlarga barcha qulayliklarni yaratish, xizmat turlarini maksimal darajada ko‘paytirish;
- Mehmonlarning dam olishi uchun bir qancha qo‘shimcha xizmatlarni tashkil qilish kabi.

Mehmonxona servisi faoliyati madaniyatini, uning sifatining bir qismi yoki servis sifati, uning madaniyatining bir qismi tarzida baholash mumkin. Bu qachon va qaysi nuqtai nazar bilan qarashga bog‘liq.

Erkin raqobat barcha sohalarni, shu jumladan mehmonxona servisi sohasini ham qamrab oladi. Bunda muvaffaqiyat qozonish bevosita uning narxi, sifati va madaniyatiga ham bog‘liqdir. Shu tufayli servis faoliyatining sifatini oshirish, narxini nisbatan kamaytirish va madaniyatini yuksaltirish masalasi bugungi kunda muhim iqtisodiy-ijtimoiy masalalardan biri sifatida baholanmoqda. Haqiqatda servis bir kishiga ko‘rsatiladi. Bir kishi dunyoning turli mamlakatlar vakillari bo‘lishi mumkin. Ushbu shaxs qayerda bo‘lsa o‘ziga xos va mos xizmatdan bahramand bo‘lishni taqozo qiladi. Shu tufayli xizmat madaniyati juda yuqori va hammaga mos bo‘lishi uchun u dunyo miqyosida erishilgan yutuq va tajribalarni umumlashtirgan va o‘zida mujassam etgan bo‘lishlari lozimdir.

Ushbu nazariy qarashlardan kelib chiqadigan bo‘lsak, servis faoliyati madaniyatiga quyidagicha ta‘rif berish mumkin. Servis faoliyati madaniyati deyilganda uning iste‘molchilariga qulay bo‘lgan, bu boradagi milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan va insoniyat tamaddunida erishilgan yutuqlardan foydalangan holda servis xizmatini a‘lo darajada ko‘rsatish jarayonining majmui tushuniladi. Ko‘rinib turibdi, servis bevosita uning iste‘molchilariga (insonlar, korxona va boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar, jamiyat va davlat) qaratilgan. Ularning servisga bo‘lgan talabini faqat qondiribgina qolmasdan, ularga yuqori saviyada xizmat qilish orqali, ularning barcha talablarini har tomonlama qondirgan holda ijro etilishi tushuniladi. Bular, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta‘minlashda servis xizmatlarining ham o‘ziga xos o‘rni borligi to‘g‘risida tegishli, xulosa qilishimiz uchun asos bo‘ladi.

Mehmonxona servisi sifatini oshirish, uning faoliyati madaniyatini muttasil takomillashtirib borish lozimligi xususida oldin ta‘kidlangan edi. Ammo unga erishishning turli yo‘llari mavjud. Bizning fikrimizcha, unga erishish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

Birinchidan, davlat tomonidan insonlarning yuqori sifat darajasida yashashini ta‘minlashga qaratilgan tadbirlarni takomillashtirib borishi, odamlarning iqtisodiy ahvolarining yaxshilanishi va ular uchun yaratiladigan servis xizmatini rivojlantirish choralarning hukumatning muttasil e‘tiborida bo‘lishi. Bu holat mehmonxonalarda ham servis xizmati sifatini oshirish imkoniyatini beradi.

Ikkinchidan, servis faoliyati madaniyatini o'zida mujassam etgan servisga oid fanlarning mavjudligini ta'minlash va ularning real hayotimizni yaxshilashdagi o'rnini kuchaytirish hamda bu borada ko'plab ommaviy axborot vositalarida chiqishlar qilib, servisning mazmun-mohiyatini ommaga, keng jamoatchilikka tushuntirish ishlarini olib borish. Servisning alohida turi bo'lgan mehmonxona servisining mazmun mohiyatini va uni amalga oshirishning mexanizmlarini, yuqori sifatga erishish yo'llarini ham ommaviy axborot vositalarida ko'plab yoritishga erishish lozimdir.

Uchinchidan, insonlar ongida servis faoliyati madaniyatining shakllanishi, ya'ni insonlar ongida g'oyalar, qarashlar, his-tuyg'ular, fikrlar, kayfiyatlar tizimining shakllanishi va ularning yashash tarziga aylanishiga erishish. Bu tadbirning amalga oshirilishiga ham muntazam va tizimli yondashilgan holda olib borish lozim bo'ladi. Har bir ishni vijdonan his qilsagina uning sifatini va samaradorligini oshirishga chin dildan kirishadi. Bu holat mehmonxona servisi sifatini oshirishga ham bevosita bog'liqdir.

To'rtinchidan, milliy va umuminsoniy jabhalarda ilgarigi erishilgan servis faoliyati madaniyati bo'yicha keng tajriba va yutuqlarni umumlashtirish, ularni bugungi hayotimizga joriy qilinishiga erishish va ulardan samarali foydalanish yo'llarini ishlab chiqish. Bu borada mehmonxona servisining sifatini oshirish masalasi ham asosiy o'rinlardan biri sifatida baholanadi.

Beshinchidan, mamlakatda servis faoliyati madaniyatini baholash, rag'batlantirish bo'yicha me'yoriy hujjatlarning ishlab chiqilganligi va ularning hayotda bekami-ko'st ishlashini ta'minlash mexanizmining mavjudligiga erishish, bunda davlat bilan nodavlat tuzilmalarning roli va majburiyatlarini oshirish. Agar qaysi mehmonxonada servis xizmati sifati yuqori darajada yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, o'sha mehmonxona raqobatbardosh bo'ladi, mos ravishda iqtisodiy imkoniyati ham muttasil oshib boradi.

Oltinchidan, odamlarning servis faoliyati madaniyatini baholaydigan mezonlarni bilishi va ularda shularni talab qiladigan saviyaning mavjudligini shakllantirish, servisga e'tiborni qaratish har bir kishining kundalik hayot tarziga aylanishini ta'minlash. Bu o'ta murakkab va uzoq vaqtni talab qiladigan jarayon. Shu tufayli mehmonxona servisi sifatini oshirishga qaratilgan dunyoqarash, umumiy milliy dunyoqarashning o'zgarishi bilan birga olib boriladi. Chunki inson tafakkuridagi va ongidagi o'zgarishni ayri holda amalga oshirib bo'lmaganligi tufayli, umumiy madaniy saviya past bo'lib, mehmonxona servisini yuqoriga ko'tarib bo'lmaydi. Chunki, barcha iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda amalga oshiriladi.

Yettinchidan, servis faoliyatining sertifikatsiyalanganligi va litsenziya zarur bo'lgan hollarda u bilan ta'minlanish darajasining yo'lga qo'yilishiga erishish va shular asosida faoliyat ko'rsatishga servis bilan shug'ullanuvchi xodimlarning va iste'molchilarning ko'nikmasining hosil bo'lishini ta'minlash. Ammo mehmonxona servisi alohida litsenziyalanadigan faoliyat emas. Biroq, har bir mehmonxona raqobat maydonida o'z xizmatining raqobatbardoshligini ta'minlashi lozim. Buning uchun u servis sifatini oshirishga, uning narxini barqaror ushlab turish orqali erishishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mehmonxona servisi sifatini nazorat qilishda quyidagi nazorat turlarini amalga oshirish mumkin:

- Tanlab nazoratni amalga oshirish;
- Iste'molchiga (turistga, mehmonga) servis sifati bo'yicha anketa tarqatib, ularning javoblariga asoslanish;

• Iste'molchilar (turistlar, mehmonlar) bilan servis sifatini tekshirishni rahbariyatning vaqti-vaqti bilan og'zaki so'rov o'tkazish yo'li bilan amalga oshirish. Mehmonxona servisi sifatini aniqlash va uni doimiy ravishda takomillashtirib borish uchun mazkur sub'ektda maxsus ijodiy guruh bo'lishini taqozo qiladi. Ushbu guruh har haftaning bir kunida servis sifati bilan bog'liq masalalarni muhokama qilib, tegishli xulosalar chiqarib, uni takomillashtirish masalasi bo'yicha tegishli tavsiyalar ishlab chiqmog'i va ularni navbatdagi haftadan boshlab amaliyotga joriy qilmog'i lozim. Chunki hozirgi sharoitda har kuni barcha sohalarda ro'y berayotganligi singari xizmat sohasida ham, uning yangi-yangi turlari kundalik hayotimizga kirib kelmoqda. Bu yangiliklar asosan fan va texnikani rivojlanishi bilan bog'liq. Bulardan foydalangandan keyin, ularga xizmat qiladigan va ta'mirlaydigan xizmatning yangi turlari ham paydo bo'ladi. Bunday jarayondan orqada qolish bugungi raqobat sharoitida ko'p narsalardan yutqazib qo'yishlari mumkin.

O'zbekiston aholisining mentalitetidan va xalqaro talablardan kelib chiqib mehmonxonalarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi. Milliy mehmonxonalarda tegishli yashash sharoiti bilan birga bizningcha quyidagi qo'shimcha xizmatlarning kiritilishi maqsadga muvofiqdir:

- Mehmonxonada xizmat ko'rsatuvchi barcha xodimlar milliy kiyimda xizmat ko'rsatishi;
- Choyxona va milliy taomlar tayyorlanadigan oshxona bo'lishi;
- Milliy mazmunga ega bo'lgan xizmatlarning (milliy buyumlar savdo-sotig'i, xonada xontaxta qo'yib choy va boshqa yeguliklarni tashkil qilish kabi) tashkil qilinishi;
- Turli ziyoratgohlarga, milliy qadriyatlarimizni o'zida mujassam etgan inshootlarga ekskursiyalar uyushtirilishi kabi xizmatlar bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Turizm tarmog'ini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PQ-4095-son qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-iyundagi "Turizm sohasini kuchaytirilgan sanitariya-epidemiologiya xavfsizlik rejimi talablariga qat'iy rioya qilgan holda rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4755-son qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 22-sentabrdagi "Samarqand viloyatida keng ko'lamlil qurilish va obodonlashtirish ishlarini yanada jadallashtirish va turizm salohiyatini oshirish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PQ-5249-son qarori.

4. Aleksandrova A.Yu. Xalqaro turizm. — M.: Aspekt press, 2016. — 470 b.
5. Alimov R., Kamilova M., Qurbonova D. Iqtisodiy rivojlanishning klaster konsepsiyasi: nazariya va amaliyot. — T.: Institut ekonomiki AN Ruz., 2005. — S. 36.
6. Alieva M.T., Umurjonov A. Turistik mamlakatlar iqtisodiyoti. — T.: Iqtisodiyot – Moliya, 2005. — 339 b.
7. Babkin A.V. Maxsus turizm. — Rostov-na-Donu: Feniks, 2008. — 252 p.
8. Balabanov I.T., Balabanov A.I. Iqtisodiy turizm. Uchebnoe posobie. — M.: Moliya va statistika, 2003. — 176 b.
9. Balabanov I.T. Iqtisodiy turizm / I.T. Balabanov, A.I. Balabanov — M.: Moliya va statistika, 2002. — S. 25.
10. Биржаков М.Б. Туризмга кириш. — Изданиэ 9-э переработанноэ ва дополненоэ. — СПб.: Издателский дом Герда, 2007. — 576 п.
11. MS Azimovna Iste'molchilarning xulq-atvorini o'rganishni takomillashtirish. Gospodarka i Innovacje, 109-112.
12. M.S. Azimovna Ekonometrik tadqiqot va modellashtirish jarayonining bosqichlari. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 3.
13. M.S. Azimovna Mehmonxonalarda marketing xizmatini baholashning ilmiy-metodik masalalari. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 3.
14. M.S. Azimovna Savdo tashkilotlari reklama faoliyati samaradorligi va IT-ni oshirish yo'llari. Osiyo ijtimoiy va gumanitar fanlar tadqiqot jurnali, 12 (3), 93-97.
15. Azimovna M.S., Ilxomovna U.D., Shoxruxovich U.F. O'zbekiston da turizmni rivojlantirish innovatsion strategiyasi. NOFORMAL TA'LIMDAGI YEVROPA JURNALI, 2022. T. 2. — yo'q. 1. — S. 1-4.
16. Musaeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik. "STAR-SEL" MChJ nashriyot va ijodiy bo'limi. Samarqand, 2023.

RAQAMLI MARKETINGNING ZAMONAVIY STRATEGIK YONDASHUVLARI

Xamitdjanov Abdulaziz Xasanovich

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Qo‘qon filiali assistenti

Email: Ibnhasan89@gmail.com

Annotatsiya

Raqamli marketing bugungi kunda korxonalar uchun o‘z brendlarini targ‘ib qilish va mijozlar bilan aloqa qilishning asosiy vositasi bo‘lib qoldi. Ushbu maqolada raqamli marketingning asosiy strategiyalari, zamonaviy tendensiyalari va muvaffaqiyatga erishish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda SEO, SMM, kontent marketing va boshqa vositalarning samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli marketing, SEO, SMM, kontent marketing, sun‘iy intellekt, raqamli tendensiyalar.

Аннотация

Цифровой маркетинг сегодня стал для бизнеса основным средством продвижения своих брендов и общения с клиентами. В этой статье рассматриваются ключевые стратегии цифрового маркетинга, текущие тенденции и способы достижения успеха. В исследовании анализируется эффективность SEO, SMM, контент-маркетинга и других инструментов.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, SEO, SMM, контент-маркетинг, искусственный интеллект, цифровые тенденции.

Abstract

Digital marketing has become the main tool for businesses to promote their brands and communicate with customers today. This article examines the main strategies, current trends, and ways to achieve success in digital marketing. The study analyzes the effectiveness of SEO, SMM, content marketing, and other tools.

Keywords: digital marketing, SEO, SMM, content marketing, artificial intelligence, digital trends.

KIRISH

Global raqamli iqtisodiyot sharoitida marketing sohasida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Raqamli marketing biznes va mijozlar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida yetakchi o‘ringa chiqib, brendlarni rivojlantirish hamda iste’molchi ehtiyojlarini qondirish uchun muhim vositaga aylangan. Ushbu maqola zamonaviy raqamli marketing vositalari, strategiyalari va tendensiyalarini tahlil qilishni maqsad qilgan.

Raqamli marketing — bu onlayn platformalarda brendlarni rivojlantirish, iste’molchilar bilan interaktiv muloqotni yo‘lga qo‘yish va natijada savdo hajmini oshirishga qaratilgan strategiyalar majmuasi. Bugungi kunda har bir biznes uchun

onlayn mavjudlik zarur bo'lib, bu raqamli marketingning dolzarbligini yanada oshiradi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Filipp Kotler marketingning nazariy asoschilaridan biri sifatida tanilgan. Uning *“Marketing Management”* kitobi marketing fani uchun poydevor yaratgan asarlar qatoriga kiradi [1]. Kotler marketingni faqatgina mahsulotni reklama qilish yoki sotishni ko'zlovchi jarayon emas, balki mijozlar ehtiyojlarini aniqlash va ularni qondirish bo'yicha mukammal tizim sifatida ta'riflagan.

Asosiy e'tibor qaratilgan jihatlar quyidagilardan iborat:

1. Marketingning 4P modeli (*Product, Price, Place, Promotion*) – kerakli mahsulotni munosib narxda to'g'ri joyga yo'naltirish orqali mijozlarni jalb qilish strategiyasi.

2. Ijtimoiy marketing tushunchasi – nafaqat tijorat, balki ijtimoiy manfaatlarni ham hisobga olishni tavsiya qiladi.

3. Mijozga yo'naltirilgan yondashuv – Kotler marketingda ishlab chiqaruvchi korxona yoki xizmat ko'rsatuvchilarning xohish-istaklaridan ko'ra mijoz ehtiyojlarini ustuvorligini ta'kidlagan.

Raqamli marketingning rivojlanishi jarayonida Kotlarning an'anaviy marketing tushunchalari, xususan, maqsadli auditoriya bilan ishlash va brend qadriyatlarini shakllantirish tamoyillari asos bo'lib xizmat qiladi [2].

Chaffey, D.ning *“Digital Marketing”* kitobi zamonaviy raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha mukammal qo'llanma hisoblanadi. Kitob marketingning texnik jihatlarini, jumladan, SEO, SMM, kontent marketingi, email marketing va onlayn reklama vositalarini tushuntiradi [3].

Chaffey o'z asarlari orqali quyidagi jihatlarni alohida ta'riflaydi:

1. SEO (Search Engine Optimization): Chaffeyning fikricha, veb-saytlarni qidiruv tizimlari uchun optimallashtirish biznes uchun asosiy tashrif manbasidir.

2. SMM (Social Media Marketing): Ushbu yo'nalish iste'molchi qamrovi bo'yicha yirik auditoriyani o'z ichiga oladi; ijtimoiy tarmoqlarda mavjudlikni oshirish va mijoz bilan aloqa o'rnatishning asosiy dastagi hisoblanadi.

3. Ma'lumotlarni tahlil qilish: Raqamli marketing kompaniyalarini o'rganish va faoliyatini yanada takomillashtirishda tahliliy vositalar ham muhim o'rin tutadi.

Chaffey nazariyani amaliy tajriba bilan uyg'unlashtirib, marketingni texnologiyalar yordamida rivojlantirishni asoslaydi.

Neyl Patel raqamli marketingda eng muvaffaqiyatli mutaxassislardan biri bo'lib, uning tajribasi bizneslar uchun samarali strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Uning *“Advanced Digital Marketing Strategies”* kitobi real hayotdagi misollar va muvaffaqiyatli kompaniyalar orqali bilim beradi. U o'z asarlarida quyidagilarga urg'u beradi [5]:

1. Kontent marketingi va blog yuritish: Neyl Patelning bloglari va maqolalari ko'plab bizneslar uchun tajriba maydoni hisoblanadi.

2. Muvaffaqiyatli kampaniyalar tahlili: Kitobda yirik va o'rta miqyosdagi kompaniyalar hamda taniqli brendlar bilan ishlash tajribalari keltirilgan.

3. Amaliy ko'rsatmalar: Har bir bo'limda o'quvchiga o'z kampaniyasini boshlash uchun aniq qadamlar tavsiya etiladi [6].

Patelning asarlari nafaqat nazariy, balki real hayotdagi amaliyotga ham asoslangan bo'lib, ular orqali kichik biznesdan tortib yirik korxonalargacha muvaffaqiyatga erishish mumkin.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda quyidagi asosiy raqamli marketing strategiyalari ko'rib chiqiladi va ulardan foydalanish bo'yicha takliflar beriladi:

SEO (Search Engine Optimization) SEO – bu veb-saytlarni qidiruv tizimlarida yuqori o'rinlarga chiqarishga qaratilgan strategiyalar yig'indisidir. Samarali SEO quyidagilarni talab qiladi:

- Kalit so'zlarni to'g'ri tanlash;
- Sifatli kontent yaratish;
- Veb-saytni texnik jihatdan optimallashtirish.

Kontent marketing

Kontent marketing iste'molchilarni foydali va qiziqarli materiallar orqali jalb qilishga asoslangan. Masalan, maqolalar, bloglar, videolar, infografikalar va podkastlar orqali maqsadli auditoriyaga yetib borish mumkin.

SMM (Ijtimoiy media marketing)

Ijtimoiy tarmoqlar orqali reklama qilish hozirgi kunda eng samarali vositalardan biridir. Facebook, Instagram, TikTok va boshqa platformalar biznes va auditoriya o'rtasidagi muloqotni yanada mustahkamlaydi.

Hozirgi tendensiyalar

Sun'iy intellekt (AI)

AI yordamida raqamli marketingda mijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish, personalizatsiyalangan takliflar yaratish va avtomatlashtirilgan xizmat ko'rsatish tizimlarini joriy etish imkoniyati oshmoqda.

Influencer marketing

Ijtimoiy tarmoqlarda ta'sirchan shaxslar (influencerlar) orqali reklama qilish brend ishonchligini oshiradi va iste'molchilarning mahsulotga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Interaktiv va video content

Video marketing va interaktiv vositalar (masalan, qiziqarli testlar yoki so'rovnomalar) orqali auditoriyani jalb qilishning samaradorligi isbotlangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda boshqaruvning yangi usullarini rivojlantirish uchun zamonaviy raqamli marketing imkoniyatlaridan foydalanish samarali vosita ekanligi namoyon bo'lmoqda. Odatda, raqamli rivojlanish

mexanizmlari texnologik rivojlanishning resurs va investitsiya bosqichidan innovatsiyalarga asoslangan bosqichga o'tishini ta'minlash uchun qo'llaniladi.

Korxonaning raqamli marketing strategiyasi funksional strategiyalar, strategik vazifalar yig'indisini, bozor faoliyatini boshqarish maqsadlarini va samaradorlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda maqsad va vazifalarga erishish yo'llarini aks ettiradi.

Raqamli marketing doimo o'sib borayotgan va tez o'zgaruvchan jarayonlarga asoslangan. Raqamli marketing rivojlanishi va strategiyalarining quyidagi muhim xususiyatlari mavjud:

1. Segmentatsiya: Raqamli marketing imkoniyatlari asosida B2B va B2C bozorlarini aniqlash va segmentlash.

2. Marketingning ta'siri: Iste'molchilarning xatti-harakatlariga ta'sir etadigan jamoatchilik yoki jamiyat rahbarlari orqali reklama imkoniyatlari yaratilgan. SAP C4C, Microsoft Dynamics, Shaxey CRM, Salesforce CRM kabi murakkab tizimlar orqali Facebook reklama, Google Adwords va MyTarget kabi pulli reklamalar yordamida auditoriyaga ta'sir ko'rsatish imkoniyati mavjud. Internetdan faol foydalanayotgan iste'molchilarga qulay tarzda tovarlarni reklama qilish va sotish ushbu strategiyaning asosiy g'oyasi hisoblanadi.

3. Internet foydalanuvchilarining xatti-harakatlarini tahlil qilish: Foydalanuvchilarning qiziqishlari, imtiyozlari va ehtiyojlariga mos ravishda reklama xabarlarini yetkazish uchun turli xil qurilmalar va veb-saytlardagi onlayn faoliyatni tahlil qilish.

4. Hamkorlik: Tashkilotlar, texnik xizmat yetkazib beruvchilar va raqamli agentliklar o'rtasida sa'y-harakatlarni optimallashtirish va resurslarni bo'lishish. Raqamli vositalardan foydalangan holda reklama maydonini shaxsiylashtirish ham muhim omil hisoblanadi.

5. Remarketing: Sotuvchilarga maqsadli reklamalarni nashr etishga imkon beradi. Ushbu taktika orqali foydalanuvchilarga ular izlagan yoki tashrif buyurgan mahsulotlar va xizmatlar haqida reklama xabarlarini takroriy ko'rsatish amalga oshiriladi.

6. O'yinlardagi reklama: Sport o'yinlarida billboardlar, o'yin ichidagi qurol, mashina va kiyim kabi obyektlarni brendlash orqali reklama qilish.

Interaktiv marketing strategiyalari

Interaktiv marketing strategiyalarida iste'molchilar bilan bevosita ishlashga yo'naltirilgan taktika va strategiyalar qo'llaniladi.

- Namoyishlar: Sotib olish jarayonida iste'molchilarni jalb qilish uchun interaktiv kontent. Masalan, "Rosetta Stone" kabi ta'lim dasturlari rasmlar va ovozli boshqaruv orqali o'z dasturiy imkoniyatlarini tanishtiradi.

- Virtual reallik: Virtual reallik texnologiyalari eng so'nggi yangiliklar va interaktiv marketingda innovatsion yondashuvlarni taklif etadi. Ushbu texnologiyalar foydalanuvchilarga qulayliklar taqdim etadi. Raqamli marketing sohasidagi muvaffaqiyatli tajribalar va kompaniyalar natijalari

1. Coca-Cola: Shaxsiylashtirilgan mahsulotlar kampaniyasi
Coca-Cola iste'molchilarga o'z ism-shariflari yoki yaqinlarining ismlari yozilgan

shisha suvlarni sotib olish imkoniyatini berdi. Ushbu kompaniya 2011-yilda Avstraliyada boshlangan va global miqyosda muvaffaqiyat qozongan. Natijalar:

- Coca-Cola'ning Avstraliyadagi sotuvlari umumiy hisobda 7% ga oshdi.
- Kompaniya ijtimoiy tarmoqlarda 500 mingdan ortiq postlar va millionlab muloqotlarni keltirib chiqardi.

- Mijozlar brend bilan o'zaro bog'lanish hisini kuchaytirdi.

2. Nike: Pandemiya davridagi global birdamlik kampaniyasi 2020-yilda pandemiya davrida Nike global birdamlikni targ'ib qiluvchi videorolik chiqardi. Unda sportchilar va oddiy odamlar pandemiya davridagi qiyinchiliklarga qaramasdan, sport va hayot uchun harakat qilishni davom ettirayotganlari tasvirlangan.

Natijalar:

- YouTube'da 50 milliondan ortiq ko'rishlar yig'ildi.
- Nike savdosi pandemiya davrida onlayn kanallarda 82% ga oshdi.
- Brend o'zining ijtimoiy mas'uliyatli imijini mustahkamladi.

3. Amazon: Sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish Amazon foydalanuvchilar xatti-harakatlarini tahlil qilib, mahsulot tavsiyalarini taklif qiluvchi sun'iy intellekt algoritmlarini yaratdi.

Natijalar:

- Mahsulot sotuvlarining 35% tavsiya tizimi orqali amalga oshirildi.
- Foydalanuvchilar platformada ko'proq vaqt o'tkaza boshladilar.
- Kompaniya mijozlarni jalb qilish va ularning talablariga mos xizmat ko'rsatishda muvaffaqiyat qozondi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli marketing an'anaviy reklama vositalariga qaraganda yanada samaraliroq va iqtisodiy jihatdan tejamli bo'lib, kompaniyalarga global va mahalliy bozorlarda yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. SEO va SMM kabi vositalar brend ko'rinishini oshirsa, elektron pochta marketingi va kontent marketingi mijozlar bilan uzoq muddatli aloqani ta'minlaydi.

Mamlakatlarning rivojlanganlik darajasi ham qaysidir ma'noda marketing va ayniqsa raqamli marketingning iqtisodiyotga ko'rsatayotgan ta'siri orqali aniqlanadi. Iqtisodiy evolyutsiyaga ko'ra dastlab qishloq xo'jalik ishlab chiqarish, keyin sanoat ishlab chiqarishi va so'ngida xizmat ko'rsatish sohalari rivojlangan va aynan shu bosqichgacha yetib kelgan davlatlarda raqamli marketingning qamrovi juda yuqori. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ham buni bilish mumkin.

Aniq raqamlar va tendensiyalar raqamli marketingning biznes muvaffaqiyati uchun muhim strategik qurol ekanligini tasdiqlaydi. Shu sababli, raqamli marketingga e'tibor qaratish, to'g'ri rejalashtirish va texnologiyalardan foydalanish kompaniya o'sishi uchun hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kotler, P. (2020). *Marketing 5.0: Technology for Humanity*. Wiley.

2. Chaffey, D. (2019). *Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice*.
3. Patel, N. (2023). *Advanced Digital Marketing Strategies*.
4. Smith, K. (2022). *Trends in Social Media Marketing*. Digital Press.
5. Ayupov, R. (2020). *Raqamli iqtisodiyot va elektron tijoratda yangi texnologiyalar*.
6. Akulich, M. V. (2021). *Onlayn marketing. Investitsiya aspekti, ijtimoiy fanlardan olingan faktlar, strategiyani qayta ko'rib chiqish zarurati belgilari, oddiy, ammo muhim statistika*.
7. Flinta. (2021). *Marketing lingvistikasi. Reklama matni naqshlari*.
8. Berketova, N. *Ignali ayol uchun marketing. Ijodiy bo'lmagan marketing bo'yicha qo'llanma*.
9. [Wikipedia](#).
10. [Acharya](#).
11. [Cyberleninka](#).

KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISHDA KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINING O‘RNI

Xushvaqov Anvar Boqiyevich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Maqolada kambag‘allik tushunchasiga ta’rif berilgan, mintaqada kambag‘allikni qisqartirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining ahamiyati, shart-sharoitlari, tamoyillari, xorij tajribasi va undan samarali foydalanish yo‘llari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allik, kambag‘allikni qisqartirish, kambag‘allik darajasi, ishsizlik, qashshoqlik.

Аннотация

В статье дается определение понятия бедности, описываются условия, принципы, зарубежный опыт и пути его эффективного использования в деле снижения бедности в регионе, значение малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: бедность, сокращение бедности, уровень бедности, безработица.

Abstract

The article defines the concept of poverty, describes the conditions, principles, foreign experience, and ways of its effective use in reducing poverty in the region, highlighting the importance of small business and private entrepreneurship.

Keywords: poverty, poverty reduction, poverty rate, unemployment.

KIRISH

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida aholining ijtimoiy himoyasini ta’minlash, ish haqi va boshqa pul daromadlarining bosqichma-bosqich oshib borishini ta’minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratilgan. O‘z navbatida, aholi pul daromadlarining o‘sishi uning xarid qobiliyatini oshirish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va mamlakatdagi barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Aholining moddiy farovonligi, jismoniy sog‘ligi va oziq-ovqat xavfsizligini saqlashning yuqori cho‘qqisiga erishish, belgilangan maqsadlarni to‘laonli amalga oshirish bilan bog‘liq kafolatlarni yuzaga keltirish uchun siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy mukammal sharoitlar yaratish bugungi kunda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy mezoni hisoblanadi. Shu bilan birga, aholining ish o‘rinlari bilan ta’minlanishi yoki daromad manbalarini shakllantirish orqali kambag‘allikni qisqartirishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish iqtisodiyotimizdagi yechilishi zarur ustuvor masalalardan biridir.

Aholining turmush tarziga tegishli muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan yangicha yondashuvlar korxona (tashkilot, firma, kompaniya)dagi mehnat munosabatlari, mehnatga haq to'lash shakllarini tartibga solish, xodimlar xizmatlarini baholash, ish haqi va umuman ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tizimlashtirish kambag'allik darajasining kamayishiga bevosita ta'sir qiladi.

Har bir sohada ishlab chiqarish jarayonining texnik va texnologik jihatdan yangilanishi, undan yaratiladigan moddiy boyliklarning inson yashaydigan predmet dunyosining sifat jihatdan keskin o'zgarishi va yangilanishiga olib keladi. Bu esa butun hayot tarzining o'zgarishi va yangi ehtiyojlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ana shu ehtiyojlarni to'liq qondira olmaslik, ayniqsa, asosiy moddiy ehtiyojlarga topgan daromadning 50 foizdan ko'prog'ini sarflash, jamg'arma bo'lmasligi kambag'allik va qashshoqlik tushunchalarini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda kambag'allik darajasi mezonlarini aniqlash va oldini olish bo'yicha takomillashgan tizimni, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish tendensiyalarini va amalga oshirish mexanizmlarining xususiyatlarini inobatga olgan holda, keng ko'lamli jarayonlarni bajarishga erishish talab etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Aholi daromadi tengsizligi va kambag'allik bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha D. Rikardo, R. Solou, A. Sen, A. Ditont kabi ko'plab mumtoz neoklassik iqtisodchilar va Nobel mukofoti laureatlari nazariy va empirik tadqiqotlar o'tkazgan. Ushbu tadqiqotlarda yalpi ichki iste'mol, texnologik rivojlanish, mehnat unumdorligi, aholi salomatligi, soliq bazasi va boshqa shu kabi omillar tahlili asosida kambag'allik kam bo'lgan jamiyatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqoriroq bo'lishi nazariy jihatdan isbotlangan [3].

MDH mamlakatlaridan N. I. Baranets, I. V. Barbashin, O. I. Vitkovskaya, D. A. Volkov, T. A. Gurko, S. O. Kalendjyanlarning hamda o'zbekistonlik iqtisodchi olimlar va tadqiqotchilar qatorida Q. X. Abdurahmonov, Sh. R. Xolmo'minov, R. F. Djumanova, N. M. Ibragimova, M. Z. Muxitdinova, B. Pardayeva, K. S. Saidov, P. Z. Xashimov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida kambag'allikka oid masalalar alohida muammo sifatida chuqur o'rganishga harakat qilingan [4].

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida monografik kuzatuv, tizimli yondashuv, analiz va sintez usullaridan foydalanilgan.

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda oilaviy firmalar jamiyat farovonligi va rivojlanishining asosini tashkil etadi. Ishlab chiqariladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning kattagina qismi aynan ularning zimmasiga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, kichik oilaviy biznesni rivojlantirish mamlakat uchun nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va siyosiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Hatto eng kichik bo'lsa-da, o'z biznesiga ega bo'lgan oilada intilish uchun maqsad, farzandlarini o'stirish sababi va meros qilib qoldiradigan narsalar mavjud bo'ladi. Shunday qilib, mamlakatda asta-sekinlik bilan o'zi uchun ishlay oluvchi va shu bilan

bir vaqtda davlatga ham salmoqli daromad keltiruvchi mulkdorlarning o'rta sinfi shakllanadi. O'rta sinf — jamiyatning ijtimoiy va siyosiy barqarorligining asosi hisoblanadi (1-jadval). 1-jadval tahlilidan ko'rinib turibdiki, mamlakatimiz iqtisodiyotida kichik biznes va tadbirkorlik sohasi 2011–2021-yillar davomida ijobiy o'zgarishlarga erishgan. Sanoat sohasi bo'yicha kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati 2021-yilda 2011-yilga nisbatan 8,96 barobarga, 2020-yilga nisbatan esa 1,18 barobarga oshgan. Kichik biznes va tadbirkorlik sohasida band bo'lganlar soni 2021-yilda 2011-yilga nisbatan 1,16 barobarga, 2020-yilga nisbatan esa 1,06 barobarga o'sgan.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot tarmoqlaridagi asosiy ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkichlar	2011	2015	2017	2019	2020	2021	2021/2011	2021/2020
Sanoat (mlrd.so'm)	13586,8	39643,5	61367,8	83344,2	103020,8	121719,2	8,96	1,18
Qurilish (mlrd.so'm)	6188,3	16954,0	22469,4	53960,9	63866,6	77762,0	12,57	1,22
Bandlik (ming kishi)	8950,7	10170,4	10541,5	10318,9	9865,7	10418,3	1,16	1,06
Savdo (mlrd.so'm)	2474,9	61972,3	92973,0	138920,7	164106,3	249493,3	10,08	1,52
Yuk tashish (mln.tonna)	292,0	47269,6	548,8	641,0	638,9	678,9	2,33	1,07
Yuk aylanmasi (mln.tonna-km)	6894,3	9225,1	10444,4	12152,3	12304,6	13108,6	1,90	1,07

Kambag'allikni qisqartirishda xususiy tadbirkorlik sohasida band tadbirkorlik subyektlari ko'pincha yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni tashkil etishga urinishlari bilan tavsiflanadi. Ularning faoliyat strategiyasi asosan quyidagilardan tashkil topadi:

- Yuqori texnologiyali rivojlanayotgan firmalar raqobat kurashida faol bo'lishdan manfaatdor emas. Shu sababli ular bozordagi yuqori foyda keltiradigan bo'shliqni egallashga harakat qilib, tor darajada ixtisoslashgan mahsulot ishlab chiqarishga intiladilar.

- Bunday tadbirkorlik subyektlari, masalan, elektronika bilan shug'ullanuvchi firmalar, yirik korxonalardan butlovchi qismlarni sotib olish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirishga intiladilar.

- Ko'pchilik firmalar ishlab chiqarish jarayonini yengillashtirish maqsadida yo bitta turdagi mahsulot ishlab chiqarishga, yoki bir turdagi texnologiyaga ixtisoslashadilar. Ular ana shu mahsulot yoki texnologiyani iste'molchilarning talabiga moslashtirishga harakat qiladilar. Deyarli barcha kichik korxonalar mustaqillikni saqlab qolishga intilib, tashqaridan mablag' jalb qilmaslikka harakat qiladilar.

Mutaxassislarning fikricha, kichik tadbirkorlik subyektlari mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi rivojlanib borishi bilan mustaqillikka va o'ziga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy muhitni shakllantirishga harakat qiladilar.

Masalan, nodavlat notijorat tashkilotlari bilan hamkorlikda odamlarni tadbirkorlikka o'qitishning eng ilg'or dasturlarini ishlab chiqish va kasbga o'qitishda

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida tayyonlangan

nodavlat tashkilotlari faolligini kuchaytirishga ehtiyoj katta. Kasanachilik mehnat turini rivojlantirish kerak. Bunda zamonaviy mashinalar, uskunalar, xomashyo va materiallarni xarid qilish uchun moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatini yaratish zarur. Kasanachilarga buyurtmachilar topishda, tadbirkorlik subyektlari bilan kooperatsiyani kengaytirishda ko'maklashish kerak.

Shuningdek, ishga joylashishga muhtoj shaxslarga kasbiy tayyorgarlik, qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimini kengaytirish, bozor ehtiyojlarini hisobga olgan holda maqbul shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan choralar ko'rish zarur.

Aholi real daromadlari va xarid qobiliyatini oshirish, buning uchun ijtimoiy mehnat taqsimotini to'g'ri yo'lga qo'yish orqali jon boshiga to'g'ri keladigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmini, ya'ni mehnat unumdorligini keskin oshirish lozim.

Kambag'allik holatida yoki chegarasida yashayotgan aholi qatlamini qashshoqlikdan chiqarish uchun ajratilayotgan imtiyozli kreditlar va aholi tomorqalaridan maqsadli foydalanishda mikroklaster tuzilmalarini yaratish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kambag'allikni qisqartirish maqsadida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish sohasidagi mavjud muammolarni samarali hal etish uchun Respublika hukumatining ushbu sohani qo'llab-quvvatlashga qaratilgan strategik dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Bunday konsepsiyaning asosida nomutanosibliklarni bartaraf etish, hududlarning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanishga imkon beruvchi tuzilmaviy o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Qashqadaryo mintaqasida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- Mintaqada kambag'allikni qisqartirish bo'yicha aniq tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish; xorijiy tajribani inobatga olgan holda kambag'allik darajasini aniqlash mezonlari va baholash uslubiyatini joriy etish; ijtimoiy ta'minotning minimal standartlari va me'yoriy asoslarini ishlab chiqish va amaliyotda keng foydalanishni yo'lga qo'yish.

- Har bir mahalla kesimida Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash boshqarmasi tomonidan fuqarolarning yashash sharoitlari va ijtimoiy ahvolidan kelib chiqib, yashash minimumi va minimal iste'mol savatini hisoblash metodologiyasini ishlab chiqish; aholi daromadlari tabaqalanishini kamaytirish bo'yicha tizimli ishlarni olib borish va ularni davlat maqsadli dasturlari bilan o'zaro muvofiqligini ta'minlash.

- Aniqlangan ijtimoiy ahvoli nochor aholi qatlamlarining shakllangan ro'yxati asosida, ularning har birida qanday imkoniyatlar mavjudligini o'rganish va shunga asoslangan holda kambag'allikni tugatishga yo'naltirilgan aniq manzilli yondashuvlarni ishlab chiqish.

- Mintaqada mehnat bozori va uning tarkibini sifat jihatdan rivojlantirish, ishchi kuchi migratsiyasi jarayonlarini tahlil qilish va takomillashtirish; mehnat resurslarini taqsimlash borasida muvofiqlikni ta'minlash barobarida aholining o'zini o'zi band qilish tamoyilini joriy etish orqali bandlik muammosini hal qilishga kirishish.

- Viloyat miqyosida va uning barcha hududlarida, ularning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, iste'mol savatchasi va tirikchilik uchun zarur bo'lgan eng kam miqdordagi daromadlar darajasini ishlab chiqish va joriy qilishni tezlashtirish.

- Mahallalar tomonidan ro'yxatga olingan kambag'al va ishsiz aholi qatlamlari, ayniqsa ayollar va yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish; ularning mehnat faolligini oshirish va kasbiy ta'lim bo'yicha mahalliy ehtiyojlardan kelib chiqib, byudjet hisobidan o'quv kurslarini tashkil etish va ularni kasbga tayyorlash ishlarini jadallashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // 30.12.2020. 10:00.10.3K. <https://review.uz/oz/post/poslanie-prezidenta-uzbekistanashavkata-mirziyoyeva-oliy-majlisu>.

2. Deaton A. (2013). *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

3. Q. X. Abdurahmonov, Sh. R. Xolmo'minov. *Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi*. O'quv qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004-y.

4. O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotnomasi.

5. O'zbekiston Respublikasining "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi Qonuni, 2012-yil 26-aprel. // *Xalq so'zi*, 2012-yil 27-aprel.

6. Ibragimova N. M. "Aholi iste'molini makroiqtisodiy takomillashtirish." Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: 2019-y.

7. Mustafoqulov Sh. I. "Kambag'allik ayb emas, biroq ..." *Xalq so'zi* gazetasi, 2020-yil 25-mart.

8. Sen A. (1981). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.

9. Raximov, A. N. (2023). Dehqon xo'jaliklari faoliyatining istiqbolli rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar. *Ekonomika i sotsium*, (3-2 (106)), 255–262.

10. Jo'rayev, F. (2021). Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirishning istiqboldagi muammolari va ularni ekonometrik modellashtirish. *Iqtisodiyot va ta'lim*, (4), 377–385.

11. Maxmatqulov, G. O. X. (2023). "Kompyuter tizimlari va tarmoqlari" fanidan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitishda virtual Cisco Packet Tracer dasturidan foydalanish. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(15), 483–486.

12. Rahimov, A. (2023). Mehmonxona va umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatini ekonometrik modellashtirishda zamonaviy uslubiy yondashuvlar. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(6), 245–250.

MODDIY RESURS TA'MINOT TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI

Yusupov Ulug'bek Mamayusupovich
TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Moddiy resurs ta'minoti tizimining samaradorligini oshirish ishlab chiqarish jarayonlarining umumiy samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi. Samarali material resurslarini boshqarish, ishlab chiqarishdagi ortiqcha sarf va chiqindilarni kamaytirishga yordam beradi, bu esa ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshiradi. Ushbu tizimning samarali ishlashini ta'minlash uchun resurslarning aniq rejalashtirilgan sarfini va saqlanishini boshqarish zarur. Shu bilan birga, materiallarning sifatini va ishlatilishini doimiy nazorat qilish, ortiqcha sarfni kamaytirishga, chiqindilarni qisqartirishga va yangi texnologiyalarni qo'llashga yordam beradi.

Tadqiqotda shu bilan birga, resurslar ta'minotining samaradorligini oshirish uchun yangi materiallar va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va normativlar asosida materiallarni boshqarish muhim ahamiyatga egaligi haqida so'z boradi. Bularning barchasi korxonalar uchun raqobatbardoshlikni oshiradi va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini yaxshilashga yordam berishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: moddiy resurs, ishlab chiqarish, resurs tejamkorligi, moddiy-texnik ta'minot, resurslardan samarali foydalanish.

Аннотация

Повышение эффективности системы снабжения материальными ресурсами служит повышению общей эффективности производственных процессов. Эффективное управление материальными ресурсами способствует сокращению избыточного потребления и отходов производства, что повышает экономическую эффективность производства. Чтобы обеспечить эффективную работу этой системы, необходимо управлять точным плановым потреблением и обслуживанием ресурсов. При этом постоянный контроль качества и использования материалов помогает сократить избыточное потребление, сократить отходы и использовать новые технологии.

В то же время в исследовании отмечается важность внедрения новых материалов и технологий, оптимизации производственных процессов и управления материалами на основе нормативных актов для повышения эффективности поставок ресурсов. Утверждается, что все это повышает конкурентоспособность предприятий и способствует повышению экономической эффективности производства.

Ключевые слова: материальный ресурс, производство, ресурсосбережение, материально-техническое обеспечение, эффективное использование ресурсов.

Abstract

Improving the efficiency of the material resource supply system serves to improve the overall efficiency of production processes. Effective management of material resources helps to reduce excess consumption and production waste, which increases the economic efficiency of production. To ensure the efficient operation of this system, it is necessary to manage the precise planned consumption and maintenance of resources. At the same time, constant monitoring of the quality and use of materials helps to reduce excess consumption, reduce waste and use new technologies.

At the same time, the study notes the importance of introducing new materials and technologies, optimizing production processes and managing materials based on regulations to improve the efficiency of resource supplies. It is argued that all this increases the competitiveness of enterprises and contributes to increasing the economic efficiency of production.

Key words: material resource, production, resource conservation, material and technical support, efficient use of resources.

KIRISH

Moddiy resurslar — ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadigan mehnat mahsulotlari bo'lib, ular xomashyo, materiallar, sotib olingan mahsulotlar, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i va energiya ko'rinishida bo'ladi.

Xomashyo qazib olish sanoati mahsulotlari (masalan, neft, ruda, qum) va qishloq xo'jaligi mahsulotlari (o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari)ni o'z ichiga oladi. Materiallar esa mehnat mahsulotlari sifatida oldindan qayta ishlovdan o'tgan bo'lib, qayta ishlash yoki ishlab chiqarish sanoatining mahsulotlari hisoblanadi.

Resurslardan samarali foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bu iqtisodiyotda resurs tejash strategiyalarini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xomashyo va materiallarning klassifikatsiyasi ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirish va moddiy resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi. Ularning tasnifi bir qancha muhim mezonlarga asoslanadi:

Sanoat xomashyosi: neft, gaz, ruda, qum kabi qazib olish sanoati mahsulotlari. Ular qurilish, energetika va metallurgiya sohalarida qo'llaniladi.

Qishloq xo'jaligi xomashyosi: paxta, don, go'sht, sut kabi mahsulotlar. Ular oziq-ovqat, to'qimachilik va dorivor moddalar ishlab chiqarishda ishlatiladi.

Asosiy xomashyo: mahsulot tarkibining ajralmas qismi bo'lib, tayyor mahsulotni shakllantiradi (masalan, po'lat avtomobilning asosiy materiali hisoblanadi).

Yordamchi materiallar: ishlab chiqarish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun ishlatiladi (masalan, yog'lash materiallari va moylar).

Boshlang'ich xomashyo va materiallar: yangi mahsulotlar yaratishda dastlabki resurslar sifatida xizmat qiladi (masalan, g'alladan un ishlab chiqarish).

Ikkilamchi xomashyo va materiallar: chiqindilarni qayta ishlash natijasida olingan materiallar. Ular ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va resurs tejamkorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Moddiy-texnik ta'minot korxonani mehnat vositalari, asosiy va aylanma fondlar (materiallar, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, mashinalar va uskunalar) bilan ta'minlash va ulardan foydalanish tizimini tashkil etadi. Bu, shuningdek, moddiy resurslarni korxoning tuzilma bo'linmalari va biznes birliklari bo'yicha taqsimlashni va ulardan ishlab chiqarish jarayonida oqilona foydalanishni nazarda tutadi. Xomashyo va materiallarning tasnifi ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshilash, mahsulot sifatini oshirish va ekologik barqarorlikka erishish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Gharfalkar, M., Ali, Z., Hillier, G. tadqiqotlarida resurslarni boshqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishda operatsion samaradorlikni o'lchash va resurslarning oqilona ishlatilishini ta'minlash ahamiyati ta'kidlangan. Ularning fikriga ko'ra, samarali moddiy resurs boshqaruvi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va chiqindilarni minimallashtirishga imkon beradi. Bu nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham foydali hisoblanadi. Harris va Barling materiallar resurslarini boshqarishda ilg'or texnologiyalarni joriy etish va normativlar asosida tizimli boshqaruvni rivojlantirish zarurligini ko'rsatishgan [1].

Jayal, A. D., Badurdeen, F., Dillon Jr, O. W., & Jawahir, I. S. ilmiy ishlarida samarali resurs boshqaruvi va materiallar ta'minotini optimallashtirishga doir tavsiyalar keltirilgan. Ularning fikriga ko'ra, yangi texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga integratsiya qilish va resurslarni aniq rejalashtirish orqali resurs isrofgarchiligini kamaytirish mumkin. Singh esa yuqori sifatli materiallar va texnologiyalarni tanlash ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi [2].

Tsvetkova, A., & Katysheva, E. o'z izlanishlarida materiallar resurslarini boshqarishda ekologik va iqtisodiy jihatlarning muvozanatini ta'minlash zarurligini qayd etgan. Lee materiallar sarfini optimallashtirishning nafaqat iqtisodiy foydani, balki ekologik barqarorlikni oshirishini ko'rsatgan. U materiallar resurslarini samarali boshqarish orqali chiqindilarni qisqartirish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlagan [3].

Rahmonov, Q., Narbayev, S. K., & Muqimov, Z. M. ishlab chiqarish jarayonida resurslarni boshqarishning ahamiyatini o'z tadqiqotlarida ta'kidlaydi. Ularning fikriga ko'ra, materiallarning aniq hisob-kitoblari, sifat nazorati va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash mumkin [4].

Shuningdek, yangi materiallar va texnologiyalarning qo'llanilishi ishlab chiqarishning unumdorligini oshirishga yordam beradi. Qayta ishlanadigan materiallar va innovatsion texnologiyalar ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish

bilan birga, chiqindilarni kamaytirish va materiallarning foydalanuvchanligini oshirish imkonini yaratadi [5].

METODOLOGIYA

Metodologiyaning asosiy bosqichi ishlab chiqarish jarayonlarining mavjud holatini tahlil qilishdan boshlanadi. Ushbu bosqichda material resurslarining ishlatilishi, xarajatlar va chiqindilarni aniqlash uchun statistik ma'lumotlar va ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha tahliliy ma'lumotlar to'planadi. Resurslarni ishlatish samaradorligini o'lchash uchun ishlab chiqarishning har bir bosqichida materiallar sarfi va chiqindilari tahlil qilinadi. Olingan ma'lumotlar asosida normativlar ishlab chiqilib, resurslardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi baholanadi. Tahlil jarayonida matematik modellardan foydalanildi. Bu bosqichda materiallar sarfini rejalashtirish va hisoblash uchun yuqorida keltirilgan normativlar va formulalar qo'llanildi. Ushbu yondashuv yordamida: Resurslarni boshqarish jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ortiqcha sarf va resurs isrofgarchiligini kamaytirishning samarali yo'llari aniqlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonaning moddiy-texnik ta'minoti ko'p funksiyali jarayon bo'lib, unda resurslarning samarali rejalashtirilishi va boshqarilishi muhim ahamiyatga ega. Uning asosiy vazifalaridan biri — moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojni aniqlashdir. Bu jarayonda materiallar sarfi va fond qayimi ko'rsatkichlari asosida korxona uchun zarur bo'lgan optimal resurs miqdori aniqlanadi. Bu miqdor har bir ishlab chiqarish sikli va mahsulot partiyasi uchun hisoblanadi. Shuningdek, tayyorlash funksiyasi rejaga muvofiq moddiy resurslarni vaqtida etkazib berishni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda: Resurslar uchun shartnomalar tuzish, Ta'minot bilan bog'liq xatolarni bartaraf etish, Zarur jarayonlarni nazorat qilish muhimdir. Qo'shimcha ravishda, xomashyo va materiallarni omborlarda saqlash tizimini samarali tashkil qilish, saqlash bo'yicha belgilangan qoidalar va yo'riqnomalarga amal qilish talab etiladi. Moddiy resurslarni hisobga olish va ularning ishlab chiqarishga berilishini qat'iy nazorat qilish ta'minot tizimining yana bir muhim qismidir. Korxonaning ta'minot shakllari quyidagilarni o'z ichiga oladi: To'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalari orqali mahsulotlarni etkazib berish. Ulgurji savdo orqali xarid. Resurslarni qayta ishlash yoki ikkinchi darajali resurslardan foydalanish. Tovar birjalari orqali materiallar xarid qilish. Xo'jalik aloqalari tizimi moddiy resurslarni etkazib berishda muhim rol o'ynaydi. Bu tizim iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy munosabatlardan iborat bo'lib, etkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasida uzoq muddatli yoki qisqa muddatli hamkorlikka asoslanadi. Bunday aloqalarning samaradorligi resurslarning o'z vaqtida va kerakli miqdorda yetkazilishiga yordam beradi. Ishlab chiqarishni o'z vaqtida moddiy resurslar bilan ta'minlash korxona omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari miqdori va to'liqligiga bog'liq. Zaxiralarni aniqlash va nazorat qilish uchun maxsus limit belgilanadi. Bu limit sexning ishlab chiqarish dasturi va moddiy resurslar sarfi uchun belgilangan me'yorlarga asoslanadi.

Limit quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$L = R \pm R_{n.z.} + N_z. - O$$

Bu yerda:

L — mazkur mahsulot turi uchun belgilangan limit;

R — ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun sexning materiallarga bo'lgan ehtiyoji;

$R_{n.z.}$ — notugallangan ishlab chiqarish hajmiga bog'liq moddiy ehtiyoj (pozitiv — ko'payish, negativ — kamayish);

$N_z.$ — ushbu mahsulot uchun sexning normativ zaxirasi;

O — reja davri boshida sexda kutilayotgan mahsulot qoldig'i.

Bu formula ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri rejalashtirish va moddiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Limitni aniqlashda ishlab chiqarishning har bir bosqichidagi ehtiyoj va mavjud zaxiralar o'zaro muvofiqlashtiriladi. Bu yondashuv zaxiralarning ortiqcha yoki yetishmovchiligining oldini oladi.

Hisoblash tabiiy ko'rsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Noto'g'ri ishlab chiqarish jarayonlarini o'zgartirish uchun materiallarga bo'lgan ehtiyoj aniqlanadi va bu ehtiyoj ishlab chiqarish dasturidagi o'zgarishlarga qarab xarajatlar me'yorlari bilan ko'paytiriladi.

Zaxira, kerakli hollarda, ishlab chiqarishning maxsus ehtiyojlariga asoslanadi. Bu zaxira ishlab chiqarilayotgan mahsulot partiyasining hajmi, o'rtacha kundalik sarf miqdori va ishlab chiqarish jarayonining siklikligi bilan bog'liq. Zaxira o'lchamlari quyidagi omillarga bog'liq holda o'zgaradi: Partiya miqdori. Ishlab chiqarish siklining davomiyligi.

Bu yondashuv ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini ta'minlashda va materiallarning yetishmasligi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'xtab qolishlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Hisob-kitob qilinayotgan kutilgan moddiy resurslar zaxirasi sexda rejalashtirilgan davr oldidan amalga oshirilgan ishlar asosida aniqlanadi. Bu quyidagi formulaga asosan hisoblanadi:

$$O = O_f. + V_d - (R_{op.} + R_{r-e.n.} + R_{nz.p} + R_{br})$$

Bu yerda:

$O_f.$ — inventarizatsiya yoki buxgalteriya hisobi bo'yicha birinchi sanadagi haqiqiy qoldiq;

V_d — davr mobaynida sexga berilgan materiallar miqdori;

$R_{op.}$ — asosiy ishlab chiqarish uchun haqiqiy sarf;

$R_{r-e.n.}$ — ta'mirlash va foydalanish ehtiyojlari uchun haqiqiy sarf;

$R_{nz.p}$ — noto'g'ri ishlab chiqarish jarayonlarini o'zgartirish uchun haqiqiy sarf;

R_{br} — xato yoki chiqindilar (xatolik bilan to'g'rilash).

Bu hisoblash jarayoni sexdagi moddiy resurslarning zaxiralarini va ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini boshqarishga yordam beradi. Har bir

parametr o'zgarishi zaxiralar darajasiga va ishlab chiqarishning o'ziga xos ehtiyojlariga ta'sir qiladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot talablariga ko'ra, moddiy resurslarning sifati ishlab chiqarish samaradorligini va mahsulot sifatini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Quydagi ko'rsatkichlar moddiy resurslardan samarali foydalanishni baholashda asosiy ahamiyatga ega(1-rasm).

Moddiy resurslardan samarali foydalanishni baholash		
Moddiy xarajatlar-ishlab chiqarish jarayonida sarflanadigan barcha moddiy resurslar qiymatini belgilaydi.	Sarf normasi-mahsulot birligi uchun moddiy resurslar miqdori. Bu, bir dona mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan materiallar miqdorini aniqlaydi.	Material sig'imi (materialoemkosti)-mahsulotning texnologik samaradorligini ko'rsatadi va mahsulot birligi uchun zarur bo'lgan materiallar miqdorini ifodalaydi

1-rasm. Moddiy resurslardan samarali foydalanishni baholash usullari¹

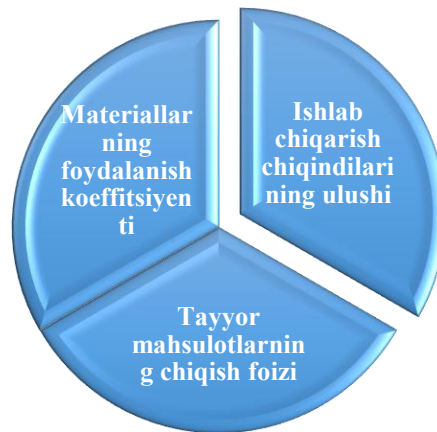
Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish va mahsulot sifatini oshirishga yordam beradi, chunki ular resurslarni yanada samarali boshqarish imkonini beradi.

Moddiy resurslarning sarfini normallashtirish uchun materiallarni tasniflash muhim bir bosqichni tashkil etadi. Bu tasniflash jarayoni har bir nomenklatura pozitsiyasi bo'yicha materiallarning sarf me'yorlarini aniqlashga yordam beradi. Materiallar sarfi me'yorlari, mahsulotning bitta birligini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan materiallarni aniqlash va keyinchalik materiallar sotib olish rejasi, narx hisoboti va moddiy resurslarni tejash strategiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Sarf normasi — bu tegishli resurslarning bir dona mahsulotga sarflanadigan maksimal miqdori, ishlab chiqarishning texnologik va tashkiliy shartlariga mos ravishda belgilangan miqdor.

Norma ishlab chiqishda faqat sof vazn (materiallarning foydali sarfi) emas, balki qaytarilmaydigan yo'qotishlar va qayta ishlanmaydigan chiqindilarni ham hisobga olish kerak. Bu chiqindilar texnologiyani kamchiliklari, xodimlarning past malakasi yoki tashkiliy omillar tufayli yuzaga keladi.

¹ Muallif ishlanmasi

2-rasm. Normaning (resurslarning bir dona mahsulotga sarflanadigan maksimal miqdori) sifat ko‘rsatkichlari¹

Normaning sifat ko‘rsatkichlari yordamida ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini o‘lchash va materiallardan yanada samarali foydalanishni ta’minlash mumkin.

Norma sarfi (N_r) (yig‘ilish va xom materiallar sarfi) quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_r = \frac{Ch_v}{K_{i.m.}}$$

Bu yerda:

- N_r – materialning sarf normasi,
- Ch_v – mahsulotdagi materialning sof og‘irligi (foydali sarf),
- $K_{i.m.}$ – materialdan foydalanish koeffitsiyenti.

Shuningdek, norma sarfi quyidagicha hisoblanishi mumkin:

$$N_r = Ch_v + chiqindilar$$

Yana bir formulada:

$$N_r = \frac{M_i}{q}$$

bu yerda:

- M_i – materialning umumiy sarfi i-resursi bo‘yicha, tabiiy o‘lchovlarda (tonna, kilogramm, metr),
- q – mahsulotning birligi miqdori.

Materiallardan foydalanish koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{i.m.} = \frac{Ch_v}{N_r}$$

¹ Singh, K. P. (2020), “Optimizing Material Resources for Sustainable Manufacturing,” which discusses how losses, inefficiencies, and material waste impact production and how they should be accounted for when setting norms.

Bu ko'effitsiyent materialning sof og'irligining (foydali sarf) sarf normasi miqdoridagi ulushini ko'rsatadi.

Chiqindilar norma sarfi bilan sof og'irlik o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi:

$$\text{Chiqindilar} = N_r - Ch_v$$

Chiqindilar foydalaniladigan va foydalanilmaydigan deb ajratiladi:

- Foydalaniladigan chiqindilar – qayta ishlanadigan chiqindilar (masalan, turli kesimlar), ishlab chiqarishda keyinchalik foydalanish mumkin.

- Foydalanilmaydigan chiqindilar – qaytarilmaydigan chiqindilar (masalan, chang, talaşlar).

Yuqoridagi formulalar va ko'rsatkichlar moddiy resurs ta'minoti tizimining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ular, ishlab chiqarish jarayonida materiallar va resurslar sarfini boshqarish va optimallashtirishni ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va resurslar isrofgarchiligini kamaytirishga yordam beradi. barcha formulalar va ko'rsatkichlar moddiy resurs ta'minoti tizimining samaradorligini oshirishda muhim vositalardir. Ular material resurslarining isrofgarchiligini kamaytirish, chiqindilarni qisqartirish va ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Har bir formuladan foydalanish orqali biz material resurslarining aniq va samarali ta'minotini ta'minlashimiz mumkin, bu esa butun ishlab chiqarish tizimining muvaffaqiyatli ishlashiga imkon yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot ishida moddiy resurslar va materiallar sarfini yaxshilash orqali, ishlab chiqarish jarayonining davomiyligi va unumdorligi oshirishga qaratilganligi ilmiy asoslandi. Bu, o'z navbatida, korxonaning raqobatbardoshligini oshirishi, chunki samarali resurs boshqaruvi mahsulotning sifatini yaxshilashi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishi isbotlandi. Samarali moddiy resurs ta'minoti tizimi nafaqat iqtisodiy jihatdan foydali, balki ekologik nuqtai nazardan ham muhimdir, chunki chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash jarayonlari atrof-muhitga bo'lgan salbiy ta'sirni minimallashtiradi.

Maqolada resurslar ta'minotining samaradorligini oshirish uchun yangi materiallar va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va normativlar asosida materiallarni boshqarish muhim ahamiyatga egaligi haqida so'z boradi. Bularning barchasi korxonalar uchun raqobatbardoshlikni oshiradi va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini yaxshilashga yordam berishi asoslab berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gharfalkar, M., Ali, Z., & Hillier, G. (2018). *Measuring resource efficiency and resource effectiveness in manufacturing*. International Journal of Productivity and Performance Management, 67(9), 1854–1881.

2. Jayal, A. D., Badurdeen, F., Dillon Jr, O. W., & Jawahir, I. S. (2010). *Sustainable manufacturing: Modeling and optimization challenges at the product,*

process and system levels. CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology, 2(3), 144–152.

3. Lee, H. (2018). *Ecological and economic efficiency of resource management in modern production systems*. Journal of Industrial Ecology, 22(5), 803–814.

4. Rahmonov, Q., Narbayev, S. K., & Muqimov, Z. M. (2018). *Yer resurslarini boshqarish*. Toshkent–2018, TIQXMMI o‘quv qo‘llanma.

5. Криворотов, В., Калина, А., & Ерыпалов, С. (2022). *Конкурентоспособность предприятий и производственных систем*. Litres.

6. Tsvetkova, A., & Katysheva, E. (2017). *Ecological and economic efficiency evaluation of sustainable use of mineral raw materials in modern conditions*. International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management, SGEM, 217(53), 259–266.

TURIZM SOHASIDAGI XIZMATLARNI BOSHQARISHDA RAQAMLI BANKNING O'RNI VA AHAMIYATI

Ikramov Maxmudjon Muxammedjanovich

TDIU, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqola raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ko'pgina iqtisodiy faoliyat turlarining, shu jumladan turizmning ishlash modelini tubdan o'zgartirish, raqamli transformatsiya milliy xavfsizlik, mahalliy kompaniyalarning jahon miqyosida raqobatbardoshligini oshirish masalalarini hal etishga qaratilgan. Ushbu tadqiqotning ahamiyati shundan iboratki, raqamli iqtisodiyotni shakllantirishning shart-sharoitlari va omillari hamda turizm faoliyatini axborot bilan ta'minlashning hozirgi ko'rib chiqilishi uning rivojlanishi uchun eng muhim turtki hisoblangan masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli bank, raqamli iqtisodiyot, tadbirkorlik, turizm sohasi.

Аннотация

Данная статья направлена на решение вопросов развития цифровой экономики, кардинального изменения модели работы многих видов экономической деятельности, включая туризм, цифровую трансформацию, национальную безопасность, повышение глобальной конкурентоспособности местных компаний. Важность данного исследования заключается в том, что условия и факторы формирования цифровой экономики и современный обзор информационного обеспечения туристической деятельности считаются важнейшим стимулом ее развития.

Ключевые слова: Цифровой банкинг, цифровая экономика, предпринимательство, туристическая отрасль.

Abstract

This article is aimed at solving the problems of the development of the digital economy, which is fundamentally changing the operating model of many types of economic activity, including tourism. Digital transformation is a national security issue, increasing the global competitiveness of local companies. The significance of this study is that the conditions and factors of the formation of the digital economy and the current consideration of the information provision of tourism activities are considered as the most important drivers for its development.

Keywords: Digital banking, digital economy, entrepreneurship, tourism industry.

KIRISH

Turizm sohasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, barcha xizmatlar iste'molchilariga, ham maishiy xo'jaliklarga, ham davlat organlariga, ham faoliyati muayyan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadigan turizm sohasidagi

firmalarga ta'sir ko'rsatadigan murakkab jarayondir. Ichki va tashqi muhitning mos omillarini shakllantirishda turizm sohasidagi korxona o'z faoliyatini raqamli rivojlantirish uchun barcha zarur shart-sharoitlarga ega.

Iqtisodiyotning drayveri bo'lgan turizm sektorini raqamli rivojlantirish rolini oshirish nafaqat turizm mahsulotini shakllantirish va ilgari surish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyatni, shuningdek, turizm infratuzilmasi faoliyati bilan bog'liq boshqa sohalarni ham tushuniladi.

Turizmni rivojlantirish darajasi — mamlakat, uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va aholi farovonligini tavsiflovchi parametrlardan biridir. Turizm sohasida ayniqsa innovatsiyalar muhim rol o'ynaydi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, turizm rentabelligi va rivojlanish dinamikasi bo'yicha neft va gazni qazib olish va qayta ishlashdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Turizm ko'plab davlatlarning milliy iqtisodiyotlari uchun iqtisodiy faoliyatning eng muhim sohasidir. Bundan tashqari, turizm axborotga boy soha bo'lib, unda axborotni yig'ish, uzatish, tahlil qilish va saqlash sohaning barcha darajalarida qarorlar qabul qilishda muhim rol o'ynashini ta'kidlash lozim. Shu munosabat bilan raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish turizm faoliyati uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, unda eng yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari faol qo'llanilmoqda.

Turizmni axborot bilan ta'minlash — bu turizm tizimining samarali ishlashini ta'minlaydigan turizm faoliyati va uni qayta ishlash va tahlil qilish uchun mo'ljallangan ixtisoslashtirilgan axborot texnologiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar majmuasi.

Raqamli iqtisodiyot — bu raqamli axborot va tegishli ma'lumotlarni boshqarish usullari asosiy bo'lgan iqtisodiyotning o'ziga xos turi. Raqamli iqtisodiyot ishlab chiqarishning barcha boshqa elementlaridan raqamli axborotning ustun roli bilan tavsiflanadi.

Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida turizm faoliyatini axborot bilan ta'minlash uni rivojlantirishning eng muhim omili hisoblanadi.

Turizm faoliyatida xizmatlarni ishlab chiqarishning asosiy omili xizmatlarning potentsial iste'molchisi olishi mumkin bo'lgan ma'lumotdir va turistik faoliyatning yakuniy natijasi iste'molchining sayohat paytida olgan taassurotidir.

Raqamli iqtisodiyot barcha darajadagi iqtisodiy tizimlarda sodir bo'ladigan barcha biznes-jarayonlarning integratsiyalashuviga asoslanadi, bunda axborot komponentiga alohida ahamiyat beriladi, integratsiyalashgan global tizimda real vaqt rejimida iqtisodiy tizimlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanish imkonini beradi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot-kommunikatsiya muhiti, axborot tizimlari va xizmatlariga yangi talablar shakllantirilmoqda. Yagona axborot makonini shakllantirish aholining ijtimoiy-iqtisodiy sohaga yo'naltirilgan sifatli va ishonchli axborot olishga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshirilmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning asosiy farqlovchi omili shundaki, axborot eng muhim boylik bo'lib, uning qiymati doimiy ravishda oshib boradi. Turizm sohasida yagona axborot makonini shakllantirish masalasi anchadan beri muhokama qilinib kelinmoqda. Bu borada turizm sohasida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan katta ishlar qilindi. Turizm sanoati eng yangi raqamli texnologiyalarni faol

joriy etishga to'liq e'tibor qaratmoqda. Faoliyatning aksariyati raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga mos ravishda, jumladan, turlarni bron qilish tizimi, elektron to'lov texnologiyalari va boshqalarni hisobga olgan holda qayta tuzildi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Respublikada turizm sohasini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida quyidagilar kabi muhim hujjatlar qabul qilindi: takomillashtirilgan "Turizm to'g'risidagi qonun" [1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 13.08.2019-yildagi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni [2], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining " O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida "gi PF-5781-son1 Farmoni [4], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining " O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida "gi PF-5611-son2 Farmoni [5], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining " Turizm tarmog'ini jadal rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida "gi PQ-4095-son³ qarori [6], shuningdek, turizm sohasini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. 2019-2025-yillar [7].

Turizm bozori subyektlariga kredit berishni tashkil etish masalalari bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar ishladilar: M. A. Krivulya [7], S. V. Fedorova [8], A. A. Kozybagarov [9], K. S. Zaxarova, A. A. Bakanova [10], N. G. Novikova, K. A. Lebedev, O. E. Lebedeva [11], N. A. Zaytseva [12], McKercher, H. Du Cros [13], M. A. Bulaev [14] ilmiy ishlari tahlil qilindi.

METODOLOGIYA

Turizm sohasini yanada rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda amalga oshirilayotgan izchil rivojlanish siyosati doirasida mazkur maqolada quyidagi vazifalarni hal etish bo'yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqiladi:

- iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishni ta'minlash;
- valyuta tushumlari oqimini oshirish;
- yangi ish o'rinlari yaratish;
- aholining hayot sifatini yaxshilash va daromadlarni oshirish;
- hududlarning jadal rivojlanishi;
- mamlakatning investitsion va kredit jozibadorligini oshirish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turizm bozori subyektlarini kreditlashning turli jihatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan keng iqtisodiy adabiyotlar mavjudligiga qaramay, ushbu sohada hali ham qo'shimcha tadqiqotlar talab qiladigan ko'plab muammolar mavjud. O'zbekiston turizm bozori subyektlarini kreditlash bo'yicha aniq chora-tadbirlar yetarlicha ishlab chiqilmagan va kredit bozoridan samarali foydalanish mexanizmi yo'lga qo'yilmagan.

¹ <https://lex.uz/docs/-4474527>

² <https://lex.uz/docs/-4143188>

³ <https://lex.uz/uz/docs/-4141452>

Turizm sohasi faoliyatini tahlil qilish va turizm bozori subyektlarini kreditlash quyidagi natijalarni ko'rsatdi. Turizm sohasi faoliyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillarga quyidagilar kiradi:

- turistik korxonalarining innovatsion faoliyatini rivojlantirishga yordam beradigan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqmaslik;
- turizm sohasidagi korxonalar doirasida innovatsion loyihalarni amalga oshirish bo'yicha normativ hujjatlarni ishlab chiqmaslik;
- turizm sohasidagi korxonalar faoliyatining innovatsion loyihalarini moliyalashtirishni nazarda tutuvchi innovatsion loyihani baholashning kompleks metodologiyasini ishlab chiqmaslik;
- moliyaviy resurslarning etishmasligi yoki etishmasligi;
- turizm sohasidagi korxonalarining moliyaviy salohiyatini baholashning aniq mezonlari yo'qligi;
- turizm sohasidagi innovatsion-rivojlantiruvchi korxonada ishlash uchun professional kadrlar yetishmasligi;
- turizm sohasidagi korxonalarni innovatsion rivojlantirish doirasida ishlarni tashkil etish va yuritish bo'yicha bilimlarning etishmasligi va boshqalar.

Raqamli iqtisodiyotning shakllanish darajasi ko'plab jihatdan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi va ularni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga joriy etish darajasi bilan belgilanadi. Texnologiyalarning rivojlanishi tufayli O'zbekiston Respublikasi aholisining 81 foizi, savdo korxonalarining 93 foizi, transport korxonalarining 80 foizi, davlat organlarining 95 foizi Internetdan foydalanadi. Eng muhimi, Internet-texnologiyalar moliyaviy operatsiyalarda, davlat organlari bilan o'zaro aloqada, yetkazib beruvchilar va iste'molchilar bilan aloqa qilishda qo'llaniladi. Asosan, turizm sohasidagi barcha korxonalar u yoki bu darajada axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanadi. Faoliyatning barcha asosiy jarayonlari axborotni qayta ishlashga, shu jumladan turizmdagi turli bronlash tizimlariga, axborot-qidiruv tizimlariga, hamkorlar, yakuniy foydalanuvchilar bilan axborot-kommunikatsiya aloqalariga asoslanadi. Turizmda zamonaviy reklama texnologiyalarining salmoqli qismi internet texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-son¹ Farmoniga binoan 2022-2026-yilgacha bo'lgan davrda "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" nomli ustuvor yo'nalishi 16 ta maqsadni o'z ichiga olgan. Shuningdek, «O'zbekiston bo'ylab sayohat qiling» dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 million nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga etkazish maqsadi 10 ta asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi, bular quyidagilar:

¹ <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

-to'siqsiz turizm infratuzilmasini mamlakatning asosiy turizm shaharlarida keng joriy qilish. 2026 yilgacha turizm sohasida band bo'lgan aholi sonini 2 baravar oshirib, 520 ming nafarga etkazish.

-turizm va madaniy meros obyektlari infratuzilmasini rivojlantirish hamda 8 mingdan ortiq madaniy meros obyektlaridan samarali foydalanish bo'yicha davlat dasturini qabul qilish.

-Zomin, Forish, Baxmal tumanlari va «Aydar-Arnasoy» ko'llar tizimida qo'shimcha turistik zonalar va dam olish maskanlarini barpo etish, 300 million AQSh dollariga teng loyihalarni amalga oshirish, 25 ming ish o'rinini yaratish.

-Samarqandni «Turizm darvozasi»ga aylantirish orqali kelgusi besh yilda turizm xizmatlari hajmini kamida 10 baravarga oshirish. Turizm sohasida 40 ming kishi bandligini ta'minlash. 2022-yilda «Abadiy shahar» tarixiy majmuasini o'z ichiga olgan Samarqand turizm markazini va zaruriy infratuzilmani tashkil etish.

-Qoraqalpog'iston Respublikasi va Orol bo'yida ekoturizmni rivojlantirish bo'yicha alohida dasturni amalga oshirish. Bunda, Mo'ynoqning yangi aeroporti imkoniyatlaridan keng foydalanish.

-Xorazm viloyatida turizm yangi ish o'rinlarini yaratishda asosiy drayver soha bo'lishi uchun alohida dastur qabul qilish.

-Buxoro viloyatida turizmni jadal rivojlantirish bo'yicha alohida dasturni amalga oshirish.

-Navoiy viloyatida ziyorat va ekoturizm salohiyatidan samarali foydalanish.

-Toshkent shahrida turizm infratuzilmasini yanada yaxshilash.

-Toshkent viloyatida turizm salohiyatini yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha alohida dastur ishlab chiqish.

Axborot infratuzilmasini mega darajada shakllantirish bilan Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO), Butunjahon sayohat va turizm kengashi (WTTC) kabi tashkilotlar shug'ullanadi. Makro darajada turizm axborot infratuzilmasini rivojlantirish milliy turizm ma'muriyatlari va milliy turizm tashkilotlari zimmasiga yuklangan. Mintaqaviy darajada axborot infratuzilmasi tegishli hududiy turizmni boshqarish organlari tomonidan shakllantiriladi. Turistik tadbirkorlik faoliyatining alohida korxonalari mikro darajani ifodalaydi, ular tomonidan axborot ta'minoti mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Bozorning barcha ishtirokchilari, jumladan, turoperatorlar va sayyohlik agentliklari, joylashtirish vositalari, transport kompaniyalari, turistlarning o'zlari o'zaro hamkorligi turizm sohasining axborot maydoni tufayli shakllanadi. Axborot makonining asosiy komponentlari axborot resurslari, axborotning o'zaro ta'siri vositalari va axborot infratuzilmasi hisoblanadi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi hozirgi vaqtda iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omili bo'lib, turizm faoliyatini tashkil etishning barcha jabhalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu tubdan yangi turdagi tashkilotlarning, shu jumladan virtual sayohat kompaniyalarining shakllanishida namoyon bo'ladi. Bular tarmoq turooperatori tuzilmalari va shu kabilar hisoblanadi.

Turistik va rekreatsion firmalar bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish va rivojlantirishga tobora ko'proq muhtoj bo'lib, ular bu bilan bog'liq iqtisodiy manfaatlardan xabardor. Biroq, barcha kompaniyalar yangi texnologiyalarni joriy etishga tayyor emaslar, chunki bu ma'lum darajadagi xavf bilan bog'liq, shuningdek, kelajakdagi ko'rsatkichlarni bashorat qilish qiyinligi. Turizm raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirishga malakali yondashish bilan bularning barchasi korxonalarga katta daromad keltirishi mumkin.

Qayd etish joizki, turizm va rekreatsion faoliyatda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi asosan ichki va tashqi muhit omillariga bog'liq. Bu omillar bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi va makrodarajada davlat va mintaq, mikrodarajadagi korxonalar rivojlanishining o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga bog'liqdir.

Turizm sohasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish — bu xizmatlarning barcha iste'molchilariga, ham uy xo'jaliklariga, ham davlat boshqaruv organlariga, ham faoliyati muayyan normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadigan turizm sohasidagi firmalarga ta'sir ko'rsatadigan murakkab jarayon. Ichki va tashqi muhitning tegishli omillarini shakllantirishda turizm sohasidagi korxona o'z faoliyatini raqamli rivojlantirish uchun barcha zarur sharoitlarga ega.

Ushbu tadqiqotning maqsadi turizm raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashdir. Tadbirkorlikni aks ettiruvchi turistik va rekreatsion faoliyat ostida turizm sohasini raqamli rivojlantirishning rolini aniqlash yondashuvlarining o'zgarishini yanada o'rganish uchun biz nafaqat turistik mahsulotni shakllantirish va targ'ib qilish, balki turizm infratuzilmasining faoliyati bilan bog'liq iqtisodiy faoliyatni tushunamiz.

Turizmning rivojlanish darajasi mamlakat, uning mintaqalari va aholi farovonligining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tavsiflovchi parametrlardan biridir. Turizm sohasidagi innovatsiyalar ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, turizm rentabellik va rivojlanish dinamikasi jihatidan neft va gazni qazib olish, qayta ishlashdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Turizm ko'plab davlatlarning milliy iqtisodiyotlari uchun iqtisodiy faoliyatning eng muhim sohasidir. Bundan tashqari, shuni ta'kidlash kerakki, turizm axborot bilan to'yingan sohadir, bu erda ma'lumot to'plash, uzatish, tahlil qilish va saqlash ushbu sohaning barcha darajalarida qaror qabul qilishda muhim rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi turizm faoliyati uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, unda eng yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari allaqachon faol qo'llanilmoqda. Turizmni axborot bilan ta'minlash — bu turistik faoliyat va uni qayta ishlash va tahlil qilish uchun mo'ljallangan, turistik tizimning samarali ishlashini ta'minlaydigan ixtisoslashtirilgan axborot texnologiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar bazasi majmui.

Raqamli iqtisodiyot — bu raqamli ma'lumotlar va tegishli ma'lumotlarni boshqarish usullari asosiy bo'lgan noyob boshqaruv turi. Raqamli iqtisodiyot ishlab chiqarishning boshqa barcha elementlari ustidan raqamli ma'lumotlarning ustun roli bilan ajralib turadi.

Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida turistik faoliyatni axborot bilan ta'minlash uning rivojlanishining eng muhim omilidir.

Turistik faoliyatda xizmatlarni ishlab chiqarishning asosiy omili xizmatlarning potentsial iste'molchisi olishi mumkin bo'lgan ma'lumotdir va turistik faoliyatning yakuniy natijasi sayohat paytida iste'molchi tomonidan olingan taassurotdir.

Raqamli iqtisodiyot barcha darajadagi iqtisodiy tizimlarda sodir bo'layotgan barcha biznes jarayonlarning integratsiyasiga asoslanadi, shu bilan birga axborot tarkibiy qismiga alohida ahamiyat beriladi, integral global tizimda real vaqt rejimida iqtisodiy tizimlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarga kirishni ta'minlaydi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot-kommunikatsiya muhiti, axborot tizimlari va xizmatlariga yangi talablar shakllantirilmoqda. Yagona axborot makonini shakllantirish aholining ijtimoiy-iqtisodiy sohaga yo'naltirilgan sifatli va ishonchli ma'lumotlarni olish ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Makro darajada turizm sohasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun tashqi omillar shakllantiriladi. An'anaviy ravishda ular 2 guruhga bo'lingan:

1. **Statistik** — tabiiy-iqlim, geografik, madaniy-tarixiy.
2. **Dinamik** — siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-demografik, moliyaviy-iqtisodiy, moddiy-texnik.

Mintaqa va mamlakat miqyosida turizmning asosini tabiiy resurslar tashkil etadi, ular tarkibiga tabiiy landshaftlar, dengizlar, vulqonlar, daryolar, tog'lar, mineral suvlar, shifobaxsh buloqlar, iqlim kiradi. Shuningdek, turizm faoliyatini rivojlantirishda madaniy-tarixiy omillar: tarixiy yodgorliklar, yodgorliklar, muzeylar, hududlarning mahalliy aholisining madaniyati va urf-odatlar va boshqalar muhim rol o'ynaydi. Turistik faoliyat asosan tabiiy-iqlim va madaniy-tarixiy omillarga qaratilgan. Hududlarni savodsiz o'zlashtirish, tabiiy va madaniy merosdan foydalanishga noto'g'ri yondashuv turizm salohiyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Turizm faoliyatining rivojlanishiga dinamik omillar ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Mintaqadagi siyosiy beqarorlik, harbiy mojarolar, iqtisodiyotdagi uzoq davom etgan inqirozlar, ishsizlikning katta qismi va boshqalar turizmni rivojlantirish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu guruhda ijtimoiy-demografik omil muhimroqdir. Bu omil aholi turmush darajasi, farovonlik darajasi, bandlik darajasi, demografiya, ta'lim va madaniyat darajasi, urbanizatsiya va boshqalar kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Sog'liqni saqlash tizimining faollik darajasi, jinoyatchilik darajasi, shuningdek, mintaqadagi ekologik vaziyat kabi omillarni individual ijtimoiy omillarga bog'lash mumkin. Turizm faoliyatini rivojlantirishning moddiy-texnikaviy omillari turizm infratuzilmasi, ya'ni mehmonxonalar, yotoqxonalar, do'konlar, yo'llar, aloqa, banklar va boshqalar hisoblanadi.

Yuqorida e'tiborga olib ishga xulosa qiladigan bo'lsak, turizm faoliyatining tashqi muhitini tahlil qilishda yuqorida sanab o'tilgan, raqamli iqtisodiyot va yangi mahsulotlarni shakllantirish, amalga oshirish va keyinchalik rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadigan omillarga katta e'tibor qaratish lozim. Bularning barchasi butun turizm sohasining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqamli iqtisodiyotni joriy etish jarayonida turizm biznesini rivojlantirishda ichki omillar ham katta rol o'ynaydi. Bu omillar sayyohlik kompaniyalarining mikro darajasida shakllanishi hisoblanadi. Ichki omillarga quyidagilar kiradi: raqamlashtirish

siyosati, kompaniyaning turizm strategiyasi, eng yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, shuningdek, ularning rivojlanishi, kompaniya rahbariyati tomonidan innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, kompaniyaning moliyaviy imkoniyatlarining yuqori darajasi, shuningdek, tashkiliy va innovatsiyalarni amalga oshirish va rivojlantirish uchun texnik tayyorgarlik.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ko'plab iqtisodiy faoliyat turlarini, jumladan, turizmni infratuzilma bilan ta'minlashni sezilarli darajada o'zgartiradi. Raqamli iqtisodiyotning asosi katta hajmdagi axborotni qayta ishlash ekanligini hisobga olsak, axborotni saqlash, qayta ishlash va uzatishning yuqori texnologiyali tizimi alohida ahamiyatga ega. Potensial sayyohlarga qulaylik yaratish maqsadida aviachiptalarni xarid qilish, mehmonxonalarni bron qilish, hudud bo'ylab sayohat qilish, diqqatga sazovor joylar, madaniy va tarixiy meros haqida ma'lumotlar taqdim etish, reytinglarni ko'rsatish kabi keng funksiyalarni ta'minlovchi mobil texnologiyalar faol rivojlanishini kutishimiz mumkin.

Raqamli iqtisodiyot turizm korxonalarining potentsial yangi shakllarini yaratish imkoniyatini beradi. Kadrlar infratuzilmasi sohasida ham jiddiy o'zgarishlar bo'ladi.

Ijtimoiy hayotimiz va sayyohlik faoliyatimiz tobora texnologik tus olmoqda, jahon turizmi sohasida yangi yagona axborot makonini shakllantirmoqda. Axborot bilan ta'minlash va turizmni boshqarish tizimi ishlab chiqilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Raximov Z.O. Turizm sohasida mehmonxonalar xo'jaligini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari. — Monografiya. — Samarqand: SamISI, 2021. 212 bet.
2. Raximov Z.O., Ibadullaev N.E., Xaitboev R. Turopereting. — Darslik. — Toshkent: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2021, 396 bet.
3. Raximov Z.O., Ismailov N.I. Rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyotda raqamlashayotgan turizmning ahamiyati. / Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining Axborotnomasi. Nukus, 2020 yil, 3-son (ISSN 2010-9075). 42-45 bet.
4. Raximov Z.O. Raqamli iqtisodiyotda raqamlashayotgan turizmning yangi turlarining rivojlanishi. / SamISI-da o'tkazilgan "Turizmدا innovatsion-investitsiya jarayonlarini rivojlantirish istiqbollari" mavzusida xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya. (2020 yil, 3-iyun) — Samarqand: SamISI, 2020.
5. Krivulya M.A. Mekanizm stimulyatsii investitsionnoi deyatelnosti v sfere turizma. // Vestnik Severo-Vostochnogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. T. 15. № 15. S. 135-139.
6. Fedorova S.V. Finansovye otnosheniya v turizme. // Sbornik materialov V Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Arkhitektura finansov: strategiya vzaimodeistviya finansovogo i real'nogo sektora ekonomiki". SPb: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi ekonomicheskii universitet, 2014. S. 403-406.

7. Kozybagarov A.A. Zarubezhnyi opyt investirovaniia v turizm. // Vestnik universiteta Turan. 2015. № 4. S. 166-169.
8. Zakharov K.S., Bakanova A.A., Volkov P.A. Problemy stimulyatsii investitsionnoi deyatelnosti v sfere turizma v Rossiiskoi Federatsii. // Vestnik Natsional'noy akademii turizma. 2017. № 1. S. 27-30.
9. Novikova N.G., Lebedev K.A., Lebedeva O.E. Regional'nyi turizm kak faktor sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiia ekonomiki. // Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Ekonomika i menedzhment. 2016. T. 10. № 2. S. 15-21.
10. Zaitseva N.A. Investitsionnaia deyatelnost' v turizme i gostinichnom biznese v RF. // Servis v Rossii i za rubezhom. 2009. № 4. S. 84-90.
11. McKercher B., Du Cros H. Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management. NY, The Haworth Hospitality, 2002, 280 p.
12. Bulaev M.A. Nekotorye voprosy organizatsii i problemy finansirovaniia samodeiatel'nogo turizma. // Vestnik Natsional'noy akademii turizma. 2008. № 2. S. 9-11.

XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKT NAZORAT MUHITINING ISHONCHLILIGINI XALQARO STANDARTLARGA MUVOFIQ BAHOLASH

Ilxamov Shavkat Islamovich

TDIU, professor, DSc

E-mail: shavkat.i@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada audit jarayonida nazorat muhitining ishonchliligini xalqaro standartlarga muvofiq baholashning metodologik jihatlarini yoritilgan.

Kalit so‘zlar: audit, ichki nazorat, xalqaro standartlar, nazorat muhiti, nazorat vositalari, buxgalteriya hisobi tizimi.

Аннотация

В статье освещены методологические аспекты оценки достоверности среды контроля в процессе аудита в соответствии с международными стандартами.

Ключевые слова: аудит, внутренний контроль, международные стандарты, среда контроля, средства контроля, система бухгалтерского учета.

Abstract

The article highlights the methodological aspects of assessing the reliability of the control environment in the audit process in accordance with international standards.

Keywords: audit, internal control, international standards, control environment, controls, accounting system.

KIRISH

Agar auditorlik tashkiloti xo‘jalik yurituvchi subyektning ichki nazorat tizimini umumiy o‘rganish natijalari bo‘yicha o‘zining ish faoliyatida ichki nazorat tizimiga tayanishi mumkinligi to‘g‘risida qaror qabul qilsa, bu holda u, xalqaro audit standarti [1] ga muvofiq nazorat muhiti va nazorat faoliyatining ishonchliligini dastlabki baholashni amalga oshirishi lozim. Audit standartlariga [2] muvofiq, ushbu maqsadlar uchun bir bosqich nazarda tutilgan – ichki nazorat tizimining ishonchliligini dastlabki baholash.

Biroq baholash jarayonini nazorat muhiti va nazorat vositalarining ishonchliligini baholashdan iborat ikkita bosqichga bo‘lish ham uslubiy, ham tashkiliy jihatdan shartlangan: nazorat muhiti umuman xo‘jalik subyektini tavsiflaydi, nazorat vositalari esa har bir xo‘jalik jarayoni, xo‘jalik operatsiyalari uchun xosdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro va milliy audit standartlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ta’kidlash imkonini beradiki, xalqaro audit standartiga muvofiq, buxgalteriya hisobi tizimida amalga oshirilgan ichki nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash ana shunday nomlanuvchi bosqichda amalga oshiriladi, milliy standartning mazmuni esa

bir bosqichda ichki nazorat tizimining barcha uchta tarkibiy qismi – buxgalteriya hisobi tizimi, nazorat muhiti va alohida nazorat vositalarini baholashni nazarda tutadi. Bizning fikrimizga ko'ra, ichki nazorat tizimi uchta elementining bir auditorlik standartida birlashtirilishi auditning amaliy jihatlarini rivojlantirishda salbiy rol o'ynaydi. Mutaxassislar tomonidan taklif etilayotgan metodologiya aksariyati faqatgina nazorat muhitini baholashga nisbatan yondashuvlarni tadqiq etishga bag'ishlangan, ayni paytda ichki nazorat vositalarini tadqiq etishga nisbatan yondashuvlar umuman ko'rib chiqilmaydi, yoki yuzaki ko'rib chiqiladi. Deyarli ko'pchilik mutaxassislar [3] ichki nazorat tizimini tadqiq etishning ikkita bosqichi — ichki nazorat tizimini o'rganish bosqichi va nazorat vositalarining samarasizlik riskini baholash bosqichini birlashtiradilar.

Nazorat muhitining holatini baholash metodologiyasidan biri L.V. Sotnikova [4] tomonidan taklif etilgan. U nazorat muhitiga ta'sir etuvchi omillarni baholash deb nomlangan bo'lib, omil xususiyatlarini ajratgan holda baholashning 7 ta yo'nalish bo'yicha 49 ta mezonini o'z ichiga oladi. Biroq, metodologiya nazorat muhitining holatini son yoki foiz ifodasida baholash imkonini bermaydi.

V.V. Skobara [5] ichki nazoratni baholash uchun ularni faqat ijobiy ("Ha") yoki salbiy ("Yo'q") javob shaklida baholash mumkin bo'lgan ichki nazorat tizimining tarkibi, tashkil etish, faoliyat ko'rsatishi va boshqa xususiyatlari to'g'risida 24 ta savolni o'zida mujassamlashtirgan savolnoma jadvalidan foydalanishni taklif etadi. Ayni paytda, audit standartlariga muvofiq, "auditorlik tashkiloti ichki nazorat tizimining ishonchliligi va samaradorligini umumiy va alohida baholashda quyidagi darajalardan foydalanadi: "yuqori", "o'rta", "past" [6].

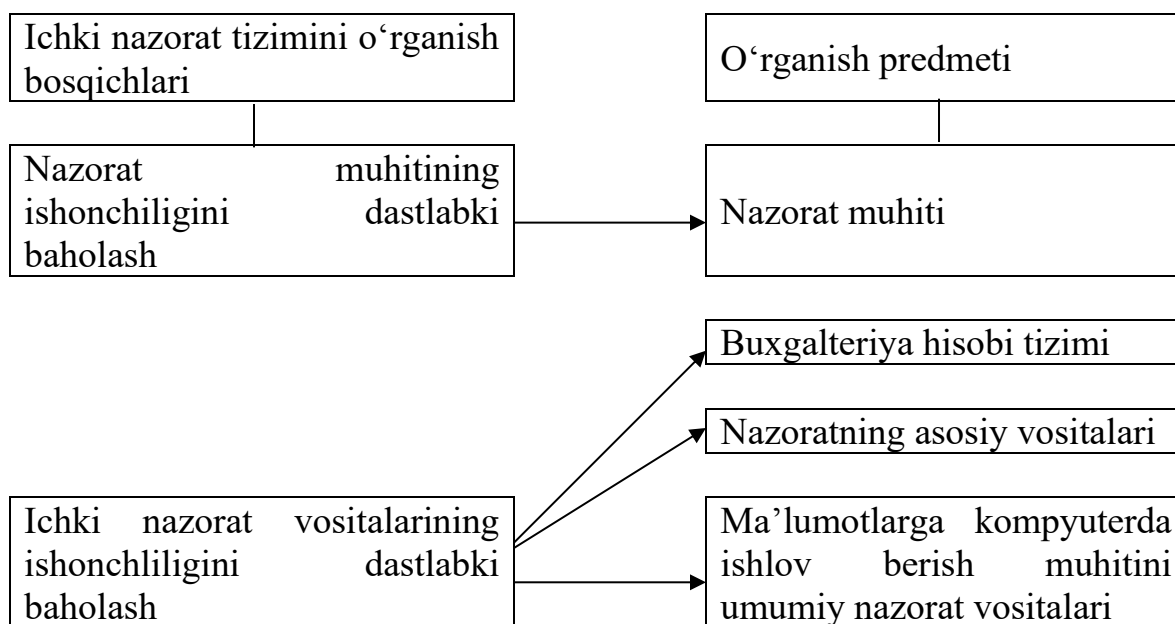
METODOLOGIYA

Nazorat muhitining ishonchliligini xalqaro standartlarga muvofiq baholashning alohida qoidalari normativ-huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan. Audit jarayonida ularning ishonchliligini baholashda tizimli tahlil va konseptual asoslarining ilmiy metodologik apparatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy maqolada ko'tarilgan muammoni atroflicha tahlil qilish, tahlil natijalarini tizimlashtirish asosida ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishda induksiya va deduksiya, taqqoslash, adabiyotlar sharhi, miqdor va sifat ko'rsatkichlar hisoblash, maqsadli rivojlantirish kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizningcha, ichki nazorat tizimining ishonchliligini dastlabki baholash ikkita bosqichni o'z ichiga olishi lozim:

1. Nazorat muhitining ishonchliligini dastlabki baholash;
2. Ichki nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash, shu jumladan ma'lumotlarga kompyuterda ishlov berish muhitini umumiy nazorat vositalarini o'z ichiga olishi lozim (1-rasm).

1-rasm. Ichki nazorat tizimi ishonchliligini dastlabki baholash bosqichlari [7]

Bosqichlarning mazkur ko'rinish bo'yicha ajratib ko'rsatilishi quyidagilar bilan asoslanadi:

1. nazorat muhitini o'rganish ichki nazorat tizimi bilan umumiy tanishib chiqish bosqichida amalga oshiriladi, nazorat muhitining ishonchliligi esa ichki nazorat muhitining ishonchliligini dastlabki baholash bosqichida baholanadi;

2. "dastlabki baholash bosqichi" deb nomlash keyinchalik "yakuniy baholash bosqichi" o'rin tutishini anglatmaydi, faqat ushbu dastlabki baholash alohida ahamiyatga ega emas, balki ichki nazorat tizimining ishonchliligini umumiy baholashning tarkibiy qismi ekanligini anglatadi;

3. so'nggi texnologik bosqichda - ichki nazorat vositalarini baholashning ishonchliligini tasdiqlash bosqichida - nazorat vositalarining testlari bilan nazorat muhitining ishonchliligi emas, balki ushbu vositalarning ishonchliligining dastlabki bahosi tasdiqlanadi;

4. dastlabki baholash bosqichida nazorat muhitining ishonchliligi baholanadi va u boshqa ko'rib chiqilmaydi, lekin nazorat vositalarini testdan o'tkazish orqali tasdiqlanishni talab qiladi;

5. agar nazorat vositalari ishonchliligining dastlabki bahosi - "past" bo'lsa, u holda auditorlik tekshiruvining so'nggi bosqichiga o'tilmaydi.

Auditor nazorat muhiti to'g'risida rahbariyatning xabardorligini va u tomonidan ichki nazorat vositalariga nisbatan qo'llaniladigan harakatlarni va ichki nazorat tizimining xo'jalik yurituvchi subyekt uchun ahamiyatini baholash uchun yetarli bo'ladigan tasavvurga ega bo'lishi zarur.

Nazorat muhitining ishonchliligini baholash auditorlik riskini aniqlashda hisobga olinishi lozim bo'lgan omillardan biri hisoblanadi.

Nazorat muhitining ishonchliligini baholashning alohida jihatlari ajratib bo'lmaydigan riskka, nazorat vositalari riskiga, audit strategiyasiga, auditorlik tadbirlarini qo'llashning o'ziga xos xususiyatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Umumiy holda, agar auditor nazorat muhiti ishonchliligining bir yoki bir necha omillarni "past" deb baholasa, u holda bu mijozni nazorat qilishning alohida vositalaridan foydalanishning imkoni yo'qligidan dalolat beradi va tekshiruvlar salmog'ini oshirishni talab qiladi, ayni paytda "yuqori" baho auditorga ko'proq ichki nazorat vositalarining ishonchliligiga tayanish va o'z navbatida, tekshiruvlar ulushini pasaytirish imkonini beradi.

Xalqaro audit standarti nazorat muhiti ishonchliligining dastlabki bahosini rejalashtirishning ish hujjatlariga kiruvchi "Nazorat muhitining ishonchlik darajasini baholash" (Overall Control Environment) deb nomlanuvchi alohida hujjat bilan rasmiylashtirishni talab qiladi. Nazorat muhiti ishonchliligining yakuniy bahosi "Auditni rejalashtirishga doir ma'lumotlar" ish hujjatida qayd etiladi. Har bir omilning ishonchliligi o'sha tizim bo'yicha baholanishi mumkin: "past", "o'rtacha" yoki "yuqori". Har bir yo'nalish ham nazorat muhitining yo'nalishiga kiruvchi omillarning qanaqa baholari ustunlik qilishiga qarab uch balli tizim bo'yicha baholanadi. Xususan, agar "Xo'jalik subyektini boshqarish uslubi va asosiy tamoyillari" nazorat muhitining yo'nalishi bo'yicha baholashning 10 ta omilidan oltitasining ishonchliligi "o'rtacha", bittasi "yuqori" va uchtasi "past" deb baholansa, u holda umuman yo'nalishning ishonchliligi "o'rtacha" deb baholanadi. Nazorat muhitining yakuniy bahosi ham yo'nalishlarning qanaqa bahosi ustunlik qilishi asosida "past", "o'rtacha" yoki "yuqori" deb baholanadi. Xususan, agar nazorat muhitining yettita jihatidan to'rttasining ishonchliligi "o'rtacha", ikkitasi "past" va bittasi "yuqori" deb baholansa, umuman nazorat muhitining ishonchliligi "o'rtacha" deb baholanadi.

Xalqaro audit standarti talablariga binoan "nazorat muhitining alohida jihatini tashkil etuvchi har bir omil baholanadi. Agar auditor qaysidir omilning ta'sirini bir xilda baholay olmasa, u holda ikkita bir-biriga yaqin bahoni tanlashi mumkin, masalan: "o'rtacha" va "past". Bunda alohida yo'nalish bo'yicha nazorat muhitining ishonchliligining umumiy bahosi va nazorat muhitining ishonchliligining yakuniy bahosi bir xil bo'lishi kerak, ya'ni bir-biriga yaqin baholar tanlanishiga yo'l qo'yilmaydi" [8].

V.V. Skobara [5] ishlarida faqat ikkita darajadan foydalanish taklif etiladi, bu esa standart talablariga zid keladi. Bundan tashqari, ushbu ishda ichki nazorat tizimining ishonchliligini dastlabki baholash uchun jadvalni to'ldirish jarayonida olingan ma'lumotlarga ishlov berish tartibi bayon etilmagan.

Biroq, xo'jalik yurituvchi subyektni tekshirish natijalariga ishlov berish tartibi yuqoridagi mualliflar tomonidan taklif etilgan ichki nazorat tizimi holatini baholash uslubiylatining eng muhim elementi hisoblanadi; ijobiy baholarni ko'rib chiqishda ishtirok etuvchi omillarning umumiy soniga foizli nisbati ichki nazorat tizimining ishonchliligini quyidagi shkala bo'yicha baholash uchun baza hisoblanadi: ijobiy

javoblarning 60 foizdan ko‘pi – yuqori; 40 foizdan 60 foizgacha – o‘rta; 40 foizdan kam – past baho.

Ichki nazorat tizimining ishonchliligini dastlabki baholash bosqichida ichki nazorat tizimining quyidagi omillarini tahlil qilish taklif etiladi: tashkiliy tuzilmasi; majburiyatlar, vakolatlar va javobgarlikni taqsimlash tizimi; kadrlar siyosati; ichki nazorat xizmati tomonidan o‘tkaziladigan tadbirlar; ichki nazorat tizimining mol-mulk, pul mablag‘larining butligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan alohida vositalari; hisob registrlari; hisob siyosati; shartnoma majburiyatlari; nazorat muhitining ham, buxgalteriya hisobi tizimining ham elementlarini o‘z ichiga oluvchi, lekin tizimning uchinchi elementi — ichki nazorat vositalarini g‘oyat cheklangan tarzda o‘z ichiga oluvchi ma‘lumotlarga kompyuterda ishlov berish tizimida nazorat vositalari” [9].

Ushbu uslubiyatni qo‘llashning soddaligi, shuningdek ichki nazorat tizimining ishonchliligi va samaradorligining nafaqat sifat, balki miqdoriy baholarining ham mavjudligi bilan ajralib turadi. Biroq mualliflar ichki nazorat tizimi alohida elementlarining ahamiyatini, ularning ustuvorligini hisobga olishmaydi, bu hol umuman ichki nazorat tizimini va xususan nazorat muhitini baholashning uslubiy masalalarini rivojlantirishning maqsadga muvofiqligidan dalolat berib turibdi.

Y.A. Danilevskiy [10] “Ichki nazorat tizimining ishonchliligini baholash testida” ichki nazorat tizimi qismlari va elementlarining ro‘yxatini keltirish hamda ularning ishonchliligini aks ettiruvchi ushbu elementlarning sifat xususiyatlarini qayd etishni tavsiya etadi (2-jadval).

2-jadval

Ichki nazorat tizimi ishonchliligini baholash¹

Ichki nazorat tizimi elementlari	Elementlarning ishonchlik darajasi		
	Past	O‘rta	Yuqori
Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi			
1. Tashkiliy tuzilmaning mijoz faoliyatining hajmi va tavsifiga mosligi	Yomon	O‘rta	Yaxshi
2. Vakolat va javobgarlikning taqsimlanishi	Aniq belgi yo‘q	Qisman belgilangan	Aniq hisobdorlik yo‘nalishi mavjud

Yana shuni ta’kidlash lozimki, mazkur holatda nazorat muhitining ishonchliligini dastlabki baholash jadvalini to‘ldirish ham nazorat vositalarining testlari deb nomlanadi, lekin metodologiya ichki nazorat tizimining ishonchliligini va samaradorligini miqdoriy jihatdan baholash imkonini bermaydi.

Yuqorida bayon etilganlar bizga nazorat muhitining ishonchliligini baholashga nisbatan yondashuvni ishlab chiqish imkonini berdi.

¹ Muallif ishlanmasi

Nazorat muhitining ichki nazorat tizimining ishonchliligiga ta'sirini dastlabki baholash uchun beshta omilni ajratish lozim, ular o'zlarining vazn koeffitsiyentlari bilan birga 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Nazorat muhitining ichki nazorat tizimining ishonchliligiga ta'sirini baholash¹

T/r	Omillar nomi	Omillar shartli belgisi	Vazn koeffitsiyenti
1.	Korxonaning boshqaruv tizimi	A ₁	1
2.	Rahbarning kadrlar siyosati	A ₂	1
3.	Korxonaning alohida balansdagi bo'linmasi faoliyati ustidan nazorat	A ₃	1
4.	Moliya-xo'jalik faoliyati natijalarini ichki nazorat tizimi mavjudligi va amal qilishi	A ₄	0,9
5.	Mustaqil ichki nazoratning mavjudligi va amal qilishi	A ₅	1,1

Nazorat muhitining ichki nazorat tizimining ishonchliligiga ta'sirini baholash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$HMI = \frac{\sum_{j=i}^m A_{nm} * B_{nm}}{m} \quad (1)$$

Har bir omil shartli belgiga ega — A_{nm} , bu yerda: p – ichki nazorat tizimi elementining tartib raqami, m – ichki nazorat tizimi elementini tavsiflovchi omilning tartib raqami. Baholashni o'tkazish uchun har bir omilga ular ham harfli-raqamli belgiga ega bo'lgan ball (vazn koeffitsiyenti) beriladi — B_{pt} , bu yerda p – ichki nazorat tizimi elementining tartib raqami, m – ball beriladigan ichki nazorat tizimi elementini tavsiflovchi omilning tartib raqami.

Audit standartlariga [2] muvofiq auditorlik tekshiruvining rejasini ishlab chiqish uchun alohida nazorat vositalari to'g'risida yetarlicha tasavvurga ega bo'lish lozim, shuningdek schyotlarning qoldig'i yoki bir xil xo'jalik operatsiyalarining guruhi bo'yicha qarorlar darajasida nazorat riskini dastlabki baholash amalga oshirilishi kerak. Bunda nazorat tadbirlarini qo'shimcha ravishda o'rganib chiqishning maqsadga muvofiqligini aniqlash uchun zarur bo'lgan ushbu tadbirlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqidagi bilimlarga biz nazorat muhitini va buxgalteriya hisobi tizimini o'rganib chiqish jarayonida ega bo'ldik.

Alohida nazorat vositalarini o'rganib chiqish yakunlariga ko'ra, xo'jalik yurituvchi subyektda mavjud bo'lib, muntazam ravishda qo'llaniladigan ichki nazorat vositalari alohida tarzda yoki birgalikda sezilarli hisoblangan xatolarni o'z vaqtida

¹ Muallif ishlanmasi

aniqlamasligi va tuzatmasligi va (yoki) bunday xatolarning paydo bo'lishiga to'sqinlik qilmasligi ehtimoli belgilanadi, ya'ni nazorat riski aniqlanadi. Nazorat riski ichki nazorat vositalarining ishonchlilik darajasini tavsiflaydi, ular o'zaro bir-birini to'ldiruvchi kategoriyalar hisoblanadi: ishonchlilikning yuqori darajasiga past risk, ishonchlilikning o'rtacha darajasiga o'rtacha risk, ishonchlilikning past darajasiga yuqori risk mos keladi.

Nazorat muhitining ishonchliligini baholash uslubiyatidan farqli o'laroq, nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash uslubiyati ayrim mutaxassislarning [11] ishlaridan tashqari mavjud manbalarda deyarli uchramaydi.

Agar nazorat faoliyati ishonchliligini dastlabki baholash yakunlariga ko'ra ichki nazoratning ayrim vositalariga ishonish to'g'risida qaror qabul qilinsa, ya'ni ular ishonchliligining dastlabki bahosi "past" bahodan farq qilsa, u holda moliyaviy hisobotning modda va ko'rsatkichlarini tekshirish jarayonida nazorat vositalarini testdan o'tkazish deb nomlanuvchi baholashning ishonchliligini tasdiqlash yuzasidan maxsus tadbirlar amalga oshiriladi.

Shunday qilib, mazkur bosqichning maqsadi testdan o'tkazish mumkin bo'lgan moliyaviy hisobotning modda va ko'rsatkichlarini aniqlashdan iborat.

Bunday ko'rsatma ichki nazorat vositalarining ishonchliligini mavhum baholashga yo'l qo'yib bo'lmaydi, baholash moliyaviy hisobotning muayyan moddalari bo'yicha amalga oshirilishi lozim degan fikrimizning qo'shimcha tasdig'i hisoblanadi.

O'z navbatida, alohida nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash; subyekt faoliyatining jarayonlari deb nomlanuvchi nazorat tadbirlari bilan o'zaro bog'langan xo'jalik operatsiyalarini aniqlash; xo'jalik subyekt faoliyatining muayyan jarayonlariga xos bo'lgan nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash bosqichini amalga oshirish dasturini tuzishni alohida bosqichga ajratish mutlaqo to'g'ri hisoblanadi.

Shunday qilib, ichki nazorat tizimini baholashning ushbu bosqichi uchun subyekt faoliyatining jarayon tushunchasi asosiy tushuncha hisoblanadi.

Nazorat boshqaruvning umumiy tizim funksiyalari jumlasiga kiradi, shuning uchun buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimlarini o'rganish qoidalarini ishlab chiqishga boshqaruv tizimlarini barpo etishda qo'llaniladigan yondashuvlarni moslashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tizimli yondashuv nafaqat audit maqsadiga erishishda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimlarini o'rganishning rolini aniqlashni, balki ichki nazorat vositalarini o'rganish qoidalarini ishlab chiqishda buxgalteriya hisobi bo'yicha qoidalarda belgilangan talablarni qo'llash uchun ushbu tizimlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olishni nazarda tutadi. Tadqiqotimizning birinchi bobida asoslanganidek, xo'jalik operatsiyasi ichki nazorat vositalarini o'rganish va baholash uslubini yaratishga nisbatan tizimli yondashuvning asosi hisoblanadi. Bir xil xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobi schyotlarida umumlashtirish chog'ida moliyaviy hisobotning moddalari shakllanadi.

Xorijiy mutaxassislarning fikriga ko'ra, "auditorlik tekshiruvi jarayonida o'rganiladigan ichki nazorat tizimiga nisbatan yondashuv shartli ravishda barcha

xo‘jalik operatsiyalarini ularga bo‘lish mumkin bo‘lgan va xo‘jalik subyekt rahbari tomonidan belgilangan barcha nazorat tadbirlari ularga amal qiladigan “ishbilarmonlik faolligi jarayonlari”ning mavjud bo‘lishini nazarda tutadi” [4]. Har bir jarayon xo‘jalik operatsiyalarining subyekt faoliyatining muayyan turlariga bog‘liq bo‘lgan bir necha xillarini o‘z ichiga oladi. Xo‘jalik operatsiyalarini jarayonlarga bo‘lishning asosida, mutaxassislarning fikricha, nazoratning turli tadbirlari va amallarini qo‘llash tamoyili yotadi.

R.Adams nazoratning quyidagi “asosiy funksional sohalarini” ajratadi: “sotish va debitorlik qarzlari; ta‘minot va kreditorlik qarzlari; to‘lovlar va kassaga pul mablag‘lari tushumi; xodimlar bilan ish haqi bo‘yicha hisob-kitoblar; asosiy vositalar va zahiralalar” [13]. F.L.Defliz va boshqalar auditorlik tekshiruvini o‘tkazish uchun subyekt faoliyatining boshqacha jarayonlarini ajratadilar: “daromad olish jarayoni – mahsulot (ish, xizmat)larni sotishni nazarda tutuvchi xo‘jalik operatsiyalarining yig‘indisi; ta‘minot jarayoni – sotib olish va to‘lovlarni amalga oshirishni nazarda tutuvchi xo‘jalik operatsiyalarining yig‘indisi; ishlab chiqarish jarayoni — mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi xo‘jalik operatsiyalarining yig‘indisi” [12]. D.K.Robertson esa subyekt moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining beshta jarayonini ajratadi – daromadlar olish jarayoni, ta‘minot va sarflash jarayoni, ishlab chiqarish jarayoni, ish haqi bo‘yicha mablag‘lar harakati jarayoni va moliya-investitsiya jarayoni. Uning fikriga ko‘ra, “jarayonlar bo‘yicha buxgalteriya hisobi schyotlarini tashkil etish g‘oyasi shundan iboratki, odatda barcha ushbu schyotlarga daxldor bo‘lgan operatsiyalar bilan bog‘liq schyotlar guruhlanadi, shuningdek har bir schyotni go‘yo u o‘z o‘zicha mavjuddek tekshirgandan ko‘ra tadbirlarni muvofiqlashtirgan holda bunday o‘zaro bog‘liq schyotlarni tekshirish osonroq” [14].

Biz ko‘proq F.L. Defliz va boshqalar ishlarida ifodalangan nuqtayi nazarga qo‘shilamiz, chunki auditorlik tekshiruv jarayonida maqsadlar uchun xo‘jalik subyekt faoliyatining muayyan jarayoni buxgalteriya hisobining muayyan schyotlarining yig‘indisi sifatida o‘z o‘zidan emas, balki unda nazoratning muayyan vositalarini muntazam ravishda qo‘llash nuqtayi nazaridan qiziqish uyg‘otadi. Aynan shuning uchun ham “hisobotning odatda operatsiyalar jarayonlari bo‘yicha emas, balki muhimlik nuqtayi nazaridan tekshiruvlar yordamida tekshiriladigan moliyaviy schyotlarini audit qilish amallarini ajratadilar”. Ularning ta‘kidlashlaricha, buxgalteriya hisobida kamida “schyotlarning auditor ular uchun odatda nazorat testlari strategiyasini qo‘llamaydigan ikkita guruhi mavjud: naqd pullar va mol-mulk, binolar va jihozlar” [12]. Buxgalteriya hisobining bunday schyotlari jumlasiga xorijiy mutaxassislar ularga nisbatan ichki nazorat vositalarini o‘rganish va baholash usullarini qo‘llamagan holda quyidagilarni kiritadilar: “naqd pullar, asosiy vositalar, moliyaviy qo‘yilmalar, kelgusi davr xarajatlari, byudjet bilan hisob-kitoblar, mablag‘lar hisobini yuritish schyotlari, kreditlar va qarzlari” [12]. Shunga o‘xshash qoidalar mamlakatimiz va Rossiya olimlari orasida ham amal qiladi – “kassa, bankdagi hisob-kitob, valyuta va boshqa schyotlar bo‘yicha operatsiyalar, ta‘sischilar bilan hisob-kitoblar va ayrim boshqa operatsiyalar” [15] faqat yoppasiga usul bilan tekshiriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, buxgalteriya hisobi schyotlarini korrespondentsiyalash orqali aks ettiriladigan alohida xo‘jalik operatsiyalarini tekshirish hali xo‘jalik operatsiyalari jarayonini o‘rganishni o‘zida namoyon etmaydi.

Alohida nazorat vositalarining ishonchliligini dastlabki baholash uchun, birinchi galda, auditorlik tekshiruvi jarayonida o‘rganilishi lozim bo‘lgan jarayonlar tarkibini va har bir jarayonga taalluqli bo‘lgan xo‘jalik operatsiyalari tarkibini aniqlash zarur. Auditorlik tekshiruvini o‘tkazish maqsadida xo‘jalik operatsiyalarining yig‘indisini jarayonga birlashtirish uchun nima asos hisoblanadi? Ta’rifga ko‘ra, “Jarayon rivojlanishning tugallangan doirasini yoki qandaydir vaqt oralig‘i mobaynidagi tugallangan natijani hosil qiluvchi o‘zaro bog‘liq hodisalar, jarayonlar, ishlar yig‘indisini o‘zida namoyon etadi” [16].

Moddiy ta’minot jarayoni har bir xo‘jalik subyekting faoliyatida qatnashadi, ishlab chiqarish yoki qurilish korxonasida – bu ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqariladigan xom ashyo, materiallar, butlovchi mahsulotlar ta’minoti; savdoda – bu keyingi sotish uchun tovarlar ta’minoti; xizmatlar ko‘rsatuvchi korxonalarda – bu materiallar va xo‘jalik buyumlari ta’minoti.

Ishlab chiqarish jarayoni xo‘jalik subyekti faoliyatidagi eng o‘ziga xos jarayon hisoblanadi. Agar mehnat operatsiyalarining mazmuni moliyaviy hisobotning ishonchliligiga ta’sir ko‘rsatmasa, mazkur jarayon, xususan, savdo, xizmat ko‘rsatuvchi, qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilari hisoblangan subyektlarda umuman bo‘lmasligi ham mumkin.

Moliyaviy natijalar jarayoni eng chuqur o‘rganib chiqilgan hamda ilmiy va amaliy adabiyotlarda keng yoritilgan jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonga xos bo‘lgan nazorat amallarining tarkibi bizning [9] ishlarimizda yoritilgan. Ushbu jarayonga nisbatan bunday qiziqish uchun iqtisodiy asoslar mavjud, chunki moliyaviy natijalar jarayoni barcha xo‘jalik subyektlarida qatnashadi, ayni paytda boshqa jarayonlar qatnashmasligi ham mumkin. Bundan tashqari, ularning mazmuni xo‘jalik subyekti faoliyatining turiga qarab turlicha bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Сборник международных стандартов аудита, выражения уверенности и этики. – Алматы, 2007. С. 452.
2. 12-сон "Аудиторлик текширувлари жараёнида бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимини баҳолаш" номи АФМС. 26-банд. Ўз.Р. Адлия вазирлигида 2007 йил 12 апрелда 1673-сон билан рўйхатга олинган; Правило аудиторской деятельности "Изучение и оценка систем бухгалтерского учета и внутреннего контроля в ходе аудита". п. 5.1. Одобрено Комиссией по аудиторской деятельности при Президенте РФ протоколом № 6 от 25.12.96г.
3. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М. и др. Аудит: Учеб. пособие. - 2-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательский дом ФБК-ПРЕСС, 2002. – С. 139, Скобара В.В. Аудит. Методология и организация. - М.: Дело и сервис, 1998. – С. 89, Суйц

В.П., Ахметбеков А.Н., Дубровина Т.А. Аудит: общий, банковский, страховой. - М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 121.

4. Сотникова Л.В. Внутренний контроль и аудит. Учебник. - М.: Финстатинформ, 2001. –С. 42-49.

5. Скобара В.В. Аудит. Методология и организация. - М.: Дело и сервис, 1998. –С. 195-198.

6. 12-сон "Аудиторлик текширувлари жараёнида бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимини баҳолаш" номли АФМС. 8- банд. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 12 апрелда 1673-сон билан рўйхатга олинган. Правило (стандарт) аудиторской деятельности "Изучение и оценка систем бухгалтерского учета и внутреннего контроля в ходе аудита". Одобрено Комиссией по аудиторской деятельности при Президенте РФ протоколом № 6 от 25.12.96. – п. 2.4.

7. Илхамов Ш.И. Аудит (1-қисм) Дарслик. Т.: Иқтисодиёт, 2018й.

8. Международные стандарты аудита. Кодекс этики Международной федерации бухгалтеров. - М.: МЦРБУ, 2001.

9. Илхамов Ш.И. Аудиторлик текширувлари жараёнида ички назорат тизимини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш. И.ф.д. дисс. автореферати. Т.: Тошкент молия институти, 2018й.

10. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М. и др. Аудит: Учеб. пособие. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002.

11. Макарова Л.Г. Методологические аспекты разработки внутренних стандартов аудиторских организаций. - Автореф. дисс. ... д.э.н. - М., МГУ, 2001. – 48 с; Назарова М.А. Анализ и оценка системы внутреннего контроля в ходе аудита. - Автореф. дисс. ... к.э.н. - М.: МГУ, 2002.–24 с; Сотникова Л.В. Методология оценки внутреннего контроля в ходе аудита. - Автореф. дисс. ... д.э.н. - М.: МГУ, 2003.–48 с.

12. Илхамов Ш.И. Амалий аудит (Дарслик). Т.: Иқтисодиёт, 2018й.

13. Адамс Р. Аудит. - М.: ЮНИТИ, 1995. - С.135.

14. Робертсон Дж. Аудит. Перевод с англ. - М.: КПМГ, Аудиторская фирма "Контакт", 1993. - С.124.

15. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. Т.: -2003.- Б. 245.; Аудит. 1-2 жилд. Дарслик. М.М. Тулаходжаева ва Ш.И.Илхамов умумий тахририда тайёрланган. Т.: Норма, 2008.- Б. 167.; Аудит: Учебник. В.И. Подольский, Г.Б. Поляк и др. - М.: ЮНИТИ, 2008. – С. 216.

16. Большой экономический словарь. Под ред. А.Н.Азрилияна. - 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Институт новой экономики, 1997. – С. 401.

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSION TADBIRKORLIKNI TASHKIL ETISH

Ismatov Raxmatilla Oltinovich

Namangan muhandislik-qurilish instituti, i.f.n., dots

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonlarda innovatsion jarayonlarni rivojlantirish, salohiyatni oshirish va ularni samarali boshqarish, kichik biznesda innovatsion tadbirkorlikni tashkil etish bosqichlari, innovatsion g‘oyalarni shakllantirish va uni amaliyotga joriy etish bilan bog‘liq jarayonlar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion faoliyat, innovatsion tadbirkorlik, innovatsion salohiyat, innovatsion rivojlanish, tadbirkorlik g‘oyasi, kutilmagan yutuq, demografik o‘zgarishlar, innovatsion loyiha.

Аннотация

В статье изучены процессы, связанные с развитием инновационных процессов в нашей стране, формированием потенциала и их эффективным управлением, этапы организации инновационного предпринимательства в сфере малого бизнеса, формирования инновационных идей и их реализации.

Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, инновационное предпринимательство, инновационный авторитет, инновационное развитие, предпринимательская идея, неожиданное достижение, демографические изменения, инновационный проект.

Annotation

In the article, the processes related to the development of innovative processes in our country, capacity building and their effective management, the stages of organizing innovative entrepreneurship in small business, the formation of innovative ideas and their implementation are studied.

Key words: innovation, innovative activity, innovative entrepreneurship, innovative authority, innovative development, entrepreneurial idea, unexpected achievement, demographic changes, innovative project.

KIRISH

O‘zbekistonda iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalarida rivojlanish, iqtisodiy mustaqillik, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o‘z-o‘zidan takomillashib borishga qodirligini ta‘minlovchi shart-sharoitlarning yaratilgan. Bunda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarining o‘rni beqiyosdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: “Faol tadbirkor deganda, biz raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qodir, eng muhimi, yangi ish o‘rinlari yaratib, nafaqat o‘zini va oilasini boqadigan, balki butun jamiyatga naf keltiradigan ishbilarmon insonlarni tushunamiz. Bunday tadbirkorlar safini kengaytirish, jumladan, yuqori texnologiyalar, ilm-fanning eng so‘nggi yutuqlariga asoslangan texnika va

asbob-uskunalarini mamlakatimizga olib kelish va joriy etish uchun ularga munosib sharoitlar yaratish bizning birinchi galdagi vazifamiz bo'lishi shart"[1] deb ta'kidlaydilar.

Hozirgi kunda va yaqin kelajakda innovatsion rivojlanish sohasida hal etilishi zarur bo'lgan quyidagi asosiy muammolar saqlanib qolmoqda: "... ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni davlat-xususiy sheriklikda moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va hajmini oshirish, xalqaro moliya tashkilotlari va jamg'armalari mablag'larini jalb qilish hamda tadbirkorlikka zarur ko'nikmalarni texnoparklar, innovatsion markazlar va yoshlar texnoparklari orqali kichik va innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashni talab etmoqda."[2]

ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini ajratib ko'rsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish.

Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" tushunchasiga ta'rif berish uchun turli xil yondashuvlar paydo bo'la boshladi. E.A. Utkinning yondashuviga ko'ra, innovatsiya deganda "ishlab chiqarishga joriy etilgan obyekt tushuniladi"[3]. I. Stepanovanning fikriga ko'ra, "innovatsiya" tushunchasi ilmiy-texnika salohiyatini real, yangi mahsulot va texnologiyalarni yuzaga chiqaradigan jarayon sifatida talqin etiladi[4].

O'zbekistonda innovatsiya faoliyatini rivojlantirish va boshqaruv tizimini o'rganish bo'yicha A.M. Qodirov[5], SH.N. Zaynutdinov[6], N.M. Rasulov[7] va boshqa olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar.

"Innovatsiya" tushunchasining yuqoridagi ta'riflari o'zgarishlarning mikroiqtisodiy xususiyatini aks ettiradi va bu yerda ular tashkilot faoliyatini modernizatsiyalash omili sifatida ko'rib chiqilgan

Shunday qilib, "innovatsiya" tushunchasi ko'pincha u yoki bu tadqiqotchining aniq maqsadi bilan belgilanadi. Har qanday yangilik, shu jumladan juda ilg'or bo'lmasa ham, innovatsiya sifatida tavsiflanishi mumkin.

METODOLOGIYA

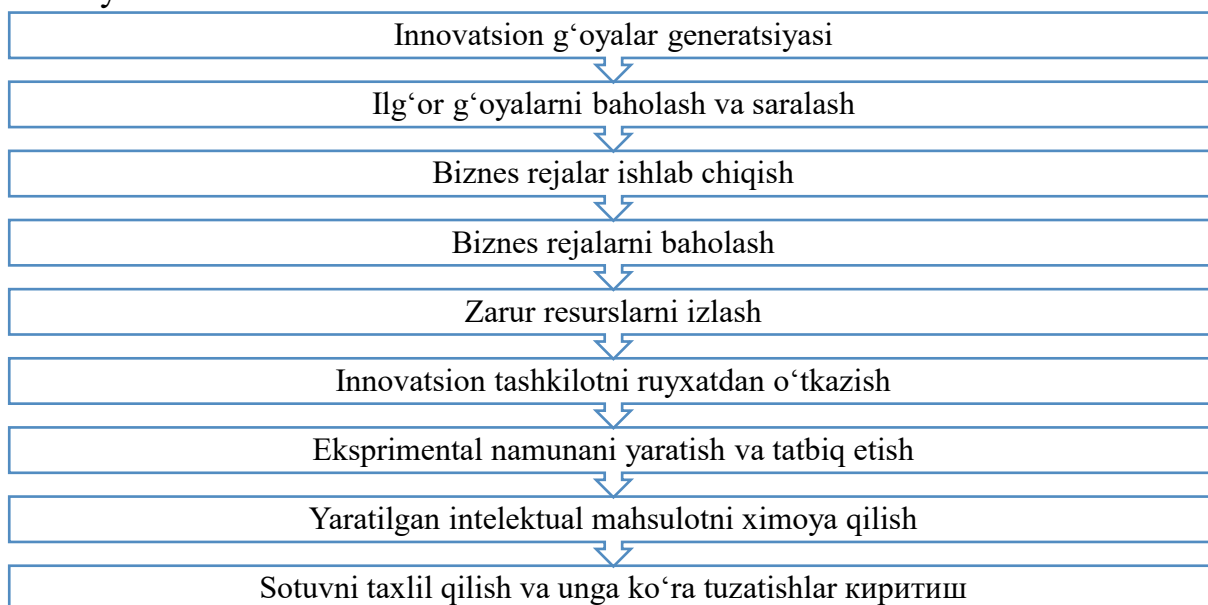
Ushbu maqolaning nazariy va uslubiy asosi sifatida umumiqtisodiy adabiyot hamda ilmiy maqolalar, iqtisodchi olimlarning korxonalarini innovatsion salohiyatini oshirish bo'yicha izlanishlari, olimlar va soha vakillari bilan suhbat, ekspert baholash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish orqali tegishli yo'nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida umumiqtisodiy usullar bilan bir qatorda ma'lumotlarni tizimlash bo'yicha maxsus yondashuvlar, ya'ni taqqoslash, nazariy va amaliy materiallarni jamlash hamda tizimli tahlil kabi usullar qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovatsion tadbirkorlik – bir paytning o'zida ham iqtisodiy holat, ham jarayondir. Iqtisodiy holat sifatida tadbirkorlik iste'molchilarga ma'lum tavsiflarni (ish xizmat), zarur natijani olish bo'yicha ishlab chiqarish va sotish, ishlab chiqarish

munosabatlarning shakli sifatida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy holat sifatida tovar (ish, xizmat) sotish jarayonida iste'molchilar bilan, mahsulot yetkazib beruvchilar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar, yollangan ishchilar va nihoyat, davlat va boshqa boshqaruv tashkilotlari bilan o'zaro muomalada yuzaga keladigan munosabatlarning barcha tizimini o'zida aks ettiradi.

Innovatsion tadbirkorlik tadbirkorlikning alohida turi bo'lganligi sababli, uning uchun bu to'rt bosqichni yanada bo'laklarga bo'lish lozim (1-rasm). Shuni ta'kidlash lozimki, sanab o'tilgan bosqichlar doim ham ketma-ketlikda amalga oshirilmaydi, ayrim bosqichlar ko'pincha parallel ravishda amalga oshiriladi va bu innovatsion faoliyat jarayonini tezlashtiradi. Darhaqiqat, biznes-rejani ishlab chiqish bilan birga g'oyalar tanlanadi va baholanadi, shu vaqtning o'zida yaratilayotgan innovatsion tashkilot davlat ro'yxatidan o'tkazilishi va patent olish uchun talabnoma berilishi mumkin. Innovatsion tadbirkorlik uchun yangi g'oyalarni izlash va yaratilayotgan intellektual mahsulotni himoya qilish kabi bosqichlari aynan muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Innovatsion tadbirkorlik bosqichlari¹

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish har doim qandaydir aniq g'oyalarga asoslanadi. Faollik va jur'atga asoslangan tadbirkorlik g'oyasi, shaxsan tadbirkorning innovatsion tashabbusi har bir qismigacha puxta o'ylangan bo'lib, nafaqat ishlab chiqarish jarayonini butunlay qamrab oladi, balki uning bir yoki bir necha alohida qismlarini ham qamrab olishi mumkin.

Lekin tadbirkorlik firmasining innovatsion faoliyat xarakteri nafaqat ishlab chiqarish omillariga nisbatan, ishlab chiqarish jarayoni o'zini tashkil etish yoki mahsulotning o'zida namoyon bo'lmay, balki ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan odamlar faoliyatini tashkil etishga nisbatan ham namoyon bo'lishi mumkin. Bu hollarda tadbirkorlik g'oyasi quyidagi harakatlarda asoslanishi mumkin:

¹ Muallif ishlanmasi

- “Malakasi yetarli bo‘lmagan ishchilarni bo‘shatish” maqsadida ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchilarni qisman yoki butunlay almashtirish;
- Ushbu maqsadlarga jalb etish shartlari va manfaatlari hisobiga ishlaydigan jamoada “o‘ziga xos ruhiyat”ni yaratish;
- Har bir ishchi tomonidan o‘z ish vaqtidan unumli foydalanish choralarini qabul qilish va h.k.

Shunday qilib, innovatsion g‘oyani noyob mahsulot, tovar, xizmat yoki ularning yaxshilangan variantlari, yoki modifikasiyalarini, shuningdek, yangi nusxalarini ishlab chiqarish kabi real mavjud imkoniyat deb belgilashimiz mumkin. Tadbirkor o‘zi uchun, shuningdek, unga qandaydir ma‘lum innovatsion g‘oyani topishga ko‘mak beruvchi axborot manbalarini alohida ajratishi muhim hisoblanadi. Bunday manbalar bozor va bozor ehtiyojlari haqida aniq bilimlar, yangi texnologiya, materiallar, ishlab chiqarish uslublarining paydo bo‘lishi, ta‘minotdagi ma‘lum mahsulotga ehtiyojning tarkibiy yoki geografik uzilishlari, innovatsion g‘oyalarning aniq manbalari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin:

- Iste‘molchilar, ya‘ni iste‘mol talabini o‘rganish;
- Mahsulot, xizmatning takomillashtirilgan yoki noyob variantlarini yaratishga imkon beruvchi, yangi material, tovar xususiyatlari yoki ixtirochilik bilan mashg‘ul bo‘lgan olimlar;
- Raqobatchilar, ayrim hollarda iste‘mol talabini o‘rganishga qaratilgan ularning faoliyati, tadbirkorni o‘zining shaxsiy innovatsion g‘oyasini shakllantirishga turtki bo‘lishi;
- Savdo agentlari, dilerlar va boshqa vositalar;
- Innovatsion faoliyatning ma‘lum elementlari bo‘yicha tadbirkorning maslahatchilari;
- Bevosita tashkilotning ishchilari.

Ayrim firmalarda innovatsion g‘oyalar manbai sifatida aynan korxona xodimlaridan faol foydalanadilar, buning uchun yangi tovarlarni ishlab chiqarish bo‘yicha rag‘batlantirishning alohida usullarini qo‘llaydilar. Innovatsion g‘oyalar manbalarini ko‘rsatishda yetti manba namoyon etiladi:

1. Kutilmagan hodisa (tashkilot yoki tarmoq uchun – kutilmagan muvaffaqiyat, kutilmagan muvaffaqiyatsizlik, kutilmagan tashqi hodisa);
2. Nokongruentlik – reallik o‘rtasida nomuvofiqlik, haqiqatda qanday bo‘lsa, u haqidagi tasavvurimiz (shunday, qanday bo‘lishi kerak bo‘lganganday);
3. Jarayon ehtiyojlariga asoslangan yangiliklar kiritish (jarayon ehtiyojlarida uning kamchiliklari va “salbiy joylari” nazarda tutilib, ular bartaraf etilishi mumkin va shart);
4. Bozor yoki soha tarkibidagi keskin o‘zgarishlar;
5. Demografik o‘zgarishlar;
6. Qabul qilish, kayfiyat va qimmatli ko‘rsatmalarda o‘zgarishlar;
7. Yangi bilimlar.

Birinchi to‘rt manba korxona ichida bo‘lib, sanoat tarmoqlari yoki xizmat ko‘rsatish sohasi tasarrufida bo‘lganligi sababli ichki manbalarga kiradi, shu sababli

ushbu korxona yoki tarmoqda ishlovchi odamlar uchun foydalanish imkoniyatiga ega. Yangilik kiritishning qolgan uch manbai tashqi hisoblanadi, chunki korxona yoki tarmoq tashqarisida joylashgan mazkur korxona harakati natijasida yuzaga kelgan. Ammo ushbu yetti innovatsion g'oya orasidagi chegara muqim emas va o'zaro almashinishi mumkin.

Kutilmagan yutuq, innovasiyaning imkoniyatini ko'rsatibgina qolmay, balki uni talab etadi, chunki kutilmagan yutuq rahbariyat qarashlarining cheklanganligini, iqtisodiy reallik bilan uni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Tashqi muhitdagi boshqa kutilmagan hodisalarga ham e'tibor qaratish lozim, masalan, raqobatchilarning kutilmagan yutug'i yoki muvaffaqiyatsizligi. Bu manba ayniqsa yirik va yetuk kompaniyalar uchun muhimdir, chunki ularda umumiy ko'rinish yaxshi namoyon bo'ladi va ular uchun ko'proq manbalarni jalb etish imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Navbatdagi manba – nokongruentlik. Nomo'tadillik yaratuvchi reallikda namoyish etilgan vosita, uning yordami bilan hatto kichik bir intilish ham butun iqtisodiy mexanizmni harakatga keltirishi mumkin. Bunday nokongruentlik yangilik kiritishdan oldin turadi. Ammo uni ajratib ko'rsatish ancha mushkul, chunki u miqdoriydan ko'ra sifat tavsifiga ko'proq ega bo'ladi.

Yangilik kiritishga imkon beruvchi vazifa bu: tashkilotdagi har kim zaif bo'g'in mavjudligini biladi, lekin hech kim chora ko'rmaydi. Lekin, yangilik kiritilishi bilan u ma'lum narsa kabi qabul qilinadi va tezda me'yorga aylanadi. Bu manbani ishlatishdagi muhim daqiqa, aytilayotgan ehtiyojni qondirish uchun yangi bilimlar olish zaruriyatidir[8].

Innovatsion g'oyalarning eng muhim manbalaridan biri – demografik o'zgarishlardir (aholi tarkibidagi, jins va yosh tizimidagi, ish bilan bandligi, ma'lumot darajasidagi daromadi). Ushbu o'zgarishlarning muhimligi, ularni hisobga olish zaruriyati tan olingan, lekin, shu bilan birga, ushbu o'zgarishlarni kundalik ish amaliyotida hisobga olish muhim emas, degan qat'iy fikr ham mavjud. Demografik o'zgarishlarni oldindan bashorat qilib bo'lmalik mumkin, ammo ularni idrok etish va ularni qo'llash orasidagi muddat ancha katta, bu esa ularni nazarda tutish lozimligini taqozo etadi. Ular aynan kundalik ish amaliyotida hisobga olinmaganligi bilan innovatsion tadbirkorlik uchun muhimdir.

Yangilik yoki ixtironi kashf etish va uni ishlab chiqarishdan amaliy texnologiya darajasigacha hamda bozor tomonidan o'zlashtirilishigacha bo'lgan vaqtdagi tafovut taxminan 20–25 yilni tashkil etadi. Bu uzilish yangi bilimlarga asoslangan yangiliklar kiritilishiga oid. Bunday yangiliklar kiritilishining alohida belgilari, shuningdek, bir necha yangi g'oyalarning birlashuvi bo'lib, bunda ulardan ayrimlari ilmiy tadqiqot natijasi bo'lmisligi ham mumkin. Nihoyat, yangi bilimlarga asoslangan yangiliklar boshqa asosiylari bilan birgalikda tavakkallikning yanada katta ulushini olib boradi. Innovatsion g'oya manbalarini muntazam nazorat qiluvchi tizimga yangi bilimlarning integrasiyalashuvi va innovatsion boshqaruvni tizimli qo'llash yangilik kiritish jarayonini yanada muvaffaqiyatli qilishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Innovatsion g'oyalar shakllantirilganidan so'ng tadbirkor kelgusidagi ustuvor g'oyalarni tanlab oladi. Bunda u nafaqat ushbu loyihaning zarurligini, balki uning amalga oshishi qanchalik aniq ekanligini ham hisobga olishi kerak, chunki mablag', zarur malaka bo'lmasa yoki hal qilib bo'lmaydigan to'siqlar yuzaga kelsa, yaxshi innovatsion g'oya ham amalga oshmasligi mumkin. Shuning uchun tadbirkorlik firmasi biron innovatsiyani tatbiq qilishidan oldin, birinchidan, biror mahsulot bozorda yaxshi imkoniyatga ega yoki ega emasligini aniqlashi lozim (agar gap mahsulot innovatsiyasi haqida borsa), ikkinchidan, innovatsion g'oya bilan bog'liq so'nggi qarorni qabul qilishda, shuningdek, konstruktor-tadqiqodchilik ishlari bilan bog'liq ishlarda quyidagilarni nazarda tutishi lozim.

Bundan tashqari, hatto ilg'or g'oya ham o'z-o'zidan ijodkor korxonaga bozorda avtomatik ravishda yutuqqa ega bo'lishiga kafolat bermaydi. Ko'zlangan maqsadga va innovatsion faoliyatdan monopol yuqori foydaga erishish uchun tadbirkorlik firmasi ayrim shartlarga rioya qilishi va aniq talablarga javob berishi kerak:

1. Salohiyatli iste'molchilarning yangilikka bo'lgan ehtiyoji hajmini, mazkur ehtiyojni qondirishning ma'lum usullarida iqtisodiy ustuvorlikni aniqlab olishi lozim. Bundan tashqari, yangilik kiritish, ishlab chiqarish va yaratishda yuzaga keladigan manbalar chegarasini aniqlash lozim, ya'ni yangilikning iqtisodiy salohiyatining har tomonlama bashoratini to'g'ri tashkil etish lozim.

2. Innovatsion tashkilotning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun korxona xodimlarining ayrim talablarga mosligi asosiy shart hisoblanadi. Firma tashkilotchilarining yoshi (o'rtacha 30–35 yosh) va ularning shaxsiy xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

3. Moddiy-moliyaviy resurslarning cheklanganligida va bozorga moslashmaganlikda innovatsion korxonalarning muvaffaqiyatida boshqaruvni tashkil qilish sifati muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun aynan kichik innovatsion tashkilotlar yanada samaralidir. Chunki resurslarni kam ishlatish bilan ham natijaga erishish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Internet manba: "prezident.uz". 22 yanvar 2018 yil.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi PF-165-sonli Farmoni "2022–2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida".

3. Utkin E.A. **Upravlenie kompaniyami**. Moskva, 1997. - 304 b.

4. Stepanova I.P. **Innovatsionnyy menedzhment**. Uchebnik. Moskva, 2014.

5. Qodirov A.M. **Formirovaniye natsional'noy innovatsionnoy sistemy v usloviyakh uglubleniya ekonomicheskikh reform**. Axtual'nye problemy razvitiya innovatsionnoy deyatelnosti. Sbornik nauchnykh trudov mezhdunarodnoy konferentsii. - T.: 2008. S. 19-21.

6. Zaynutdinov Sh.N. **Innovatsionnyy menedzhment**. - T.: Akademiya, 2006. - S. 267.
7. Rasulov N.M., Zaynutdinov Sh.N. **Innovatsion menedzhment**. Darstlik. - T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2020 yil. 540 b.
8. Ismatov R.O. **Innovatsion menedzhment va tadbirkorlik** / o‘quv qo‘llanma. T.: “Fan ziyosi”, 2024 yil. 293 b.

AGROKLASTER TIZIMINI OPTIMALLASHTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI VA XUSUSIYATLARI

Jo'rayev Farrux Do'stmirzayevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTT,

i.f.f.d., dotsent

Tel.: +998 97 310 90 82

ORCID: 0009-0000-5657-9734

Annotatsiya

Agroklaster tizimining qishloq xo'jaligini rivojlantirishdagi ahamiyati uning bir qator afzalliklarida yorqin namoyon bo'ladi. Xususan, integratsiyalashgan, hamkorlikka asoslangan va resurslarni samarali boshqarishga yo'naltirilganligi shular jumlasidandir. Maqolada agroklaster tizimining qishloq xo'jaligi va sanoat bilan bog'liq xususiyatlari, tizimni optimallashtirish zaruriyati va muammolari, optimallashtirishning asosiy masalalari, ustuvor yo'nalishlari va ularning xususiyatlari bayon qilingan. Tadqiqot jarayonida agroklaster tizimini optimallashtirishda infratuzilmani rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, texnologiya va innovatsiyalarni joriy etish, kadrlar salohiyati, kooperatsiya va hamkorlikni kuchaytirishning ustuvor yo'nalishlari, ahamiyati va xususiyatining mohiyati ochib berilgan. Bir qator omillarning ustuvorligi asoslangan. Xususan, transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish, energiya ta'minoti va texnologiyalarni joriy etish, suv resurslarini boshqarish va sug'orish tizimlarini optimallashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, moliyaviy infratuzilmani kuchaytirish, innovatsiyalarni joriy etish, kadrlar salohiyati, kooperatsiyalar faoliyatining samaradorligini oshirish omillari tizimlashgan holdagina mavjud muammolarning kompleks yechimini topish mumkinligiga e'tibor qaratiladi. Bu esa klasterli tizimning xom-ashyoni yetishtirishdan tortib, tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotishdan keyingi xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan keng ko'lamli jarayonni qamrab olishini nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: agroklaster, qishloq xo'jaligi, klasterlashtirilgan tizim, optimallashtirish, infratuzilma, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, texnologiya, innovatsiya, kadrlar salohiyati, kooperatsiya va hamkorlik.

Аннотация

Важность агрокластерной системы в развитии сельского хозяйства проявляется в ряде ее преимуществ. В частности, оно интегрированное, основанное на сотрудничестве и ориентированное на эффективное управление ресурсами. В статье описаны особенности агрокластерной системы, связанные с сельским хозяйством и промышленностью, необходимость и проблемы оптимизации системы, основные вопросы оптимизации, приоритеты и их особенности. В процессе исследования выявлены приоритетные направления, значение и особенности развития инфраструктуры, финансового обеспечения,

внедрения технологий и инноваций, укрепления кадрового потенциала, кооперации и сотрудничества в оптимизации агрокластерной системы. Приоритет обусловлен рядом факторов. В частности, развитие транспортно-логистической инфраструктуры, внедрение энергоснабжения и технологий, оптимизация управления водными ресурсами и ирригационных систем, развитие информационно-коммуникационных технологий, укрепление финансовой инфраструктуры, внедрение инноваций, факторы систематизированы вопросы повышения эффективности деятельности кооперативов, обращено внимание на то, что можно найти комплексное решение существующих проблем. Это означает, что кластерная система охватывает широкий спектр процессов: от производства сырья до производства готовой продукции и послепродажного обслуживания.

Ключевые слова: агрокластер, сельское хозяйство, кластерная система, оптимизация, инфраструктура, финансовая поддержка, технологии, инновации, человеческие ресурсы, кооперация и коллаборация.

Annotation

The importance of the agrocluster system in the development of agriculture is manifested in a number of its advantages. In particular, it is integrated, based on cooperation and focused on effective resource management. The article describes the features of the agrocluster system related to agriculture and industry, the need and problems of system optimization, the main issues of optimization, priorities and their features. In the process of research, priority areas, the importance and features of infrastructure development, financial support, the introduction of technologies and innovations, strengthening of human resources, cooperation and cooperation in the optimization of the agrocluster system were identified. The priority is due to a number of factors. In particular, the development of transport and logistics infrastructure, the introduction of energy supply and technologies, optimization of water resources management and irrigation systems, the development of information and communication technologies, strengthening of financial infrastructure, the introduction of innovations, factors systematized the issues of increasing the efficiency of cooperatives, attention is drawn to the fact that it is possible to find a comprehensive solution to existing problems. This means that the cluster system covers a wide range of processes: from the production of raw materials to the production of finished products and after-sales service.

Keywords: agrocluster, agriculture, cluster system, optimization, infrastructure, financial support, technology, innovation, human resources, cooperation and collaboration.

KIRISH

Agroklasterlar innovatsion tizimlar yaratish, bozorlarni kengaytirish va qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish kabi vazifalarni bajaradi. Bu tizimlarning samarali faoliyati qishloq joylarida iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi, iqtisodiy o‘sishni

ragʻbatlantiradi va mashinasozlik, qayta ishlash sanoati va xizmatlar kabi sohalar bilan integratsiyani kuchaytiradi. Agroklaster tizimi — bu qishloq xoʻjaligi va sanoat sohalarining birlashgan, bir-biriga bogʻlangan va oʻzaro hamkorlikda faoliyat yurituvchi tarmoq tizimidir. Bu tizimda fermerlar, ishlab chiqaruvchilar, texnologiyalarni ishlab chiqish markazlari, moliya institutlari, davlat va boshqa qishloq xoʻjaligi bilan bogʻliq tashkilotlar oʻzaro hamkorlik qilib, resurslarni samarali taqsimlash va bozor talablari asosida yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni maqsad qiladilar (Fam An va boshqalar, 2021).

Agroklaster tizimining qishloq xoʻjaligi bilan bogʻliq xususiyatlari uning integratsiyalashgan, hamkorlikka asoslangan va resurslarni samarali boshqarishga yoʻnaltirilgan tuzilmasida namoyon boʻladi (Otsuka & Ali, 2020). Agroklasterlar — bu qishloq xoʻjaligi ishlab chiqaruvchilarini, qayta ishlovchilarni, texnologiya ishlab chiqaruvchilarini va boshqa tegishli bozor ishtirokchilarini birlashtirgan tarmoqlararo tizimdir.

Agroklaster tizimining eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini faqat ishlab chiqarish bilan cheklanmaydi, balki ularni qayta ishlash va bozorga chiqarish bilan bogʻliq boʻlgan barcha jarayonlarni oʻz ichiga oladi (Putri va boshqalar, 2015). Masalan, paxta, gʻalla yoki sabzavotlarni ishlab chiqarishdan tashqari, agroklaster tizimi ularni qayta ishlashni (paxta tolasidan mato ishlab chiqarish, sabzavotlarni konservalash) va sotishning turli shakllarini oʻz ichiga oladi. Bu orqali xom ashyo eksportining oʻrniga qayta ishlangan mahsulotlar eksporti ortadi, shu bilan qishloq xoʻjaligida iqtisodiy oʻsish surʻati oshadi.

Yana bir asosiy xususiyati, agroklaster tizimi vertikal integratsiyalashgan tizimni yaratadi, yaʼni qishloq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilaridan to qayta ishlash va tarqatishgacha boʻlgan barcha jarayonlar bir-biriga bogʻlanadi (Pitchayadejanant, 2018). Vertikal integratsiya qishloq xoʻjaligi tarmogʻining barcha boʻgʻinlarini birlashtiradi: fermerlar, sanoat korxonalari (masalan, goʻsht va sutni qayta ishlash zavodlari), savdo tarmoqlari va logistika kompaniyalari. Bunday tizimda resurslar samarali taqsimlanadi, ishlab chiqarish jarayonlari optimallashtiriladi va har bir boʻgʻin oʻzaro hamkorlikda ishlaydi. Masalan, bir agroklasterda gʻalla yetishtiruvchilari bilan donni qayta ishlovchi zavodlar va oʻsimliklarni organik oʻgʻitlar bilan taʼminlovchi korxonalar oʻrtasida oʻzaro manfaatli hamkorlik oʻrnatiladi.

Agroklaster tizimi yer, suv, mehnat va kapital kabi asosiy resurslardan samarali foydalanishni taʼminlaydi. Agroklaster tizimi yordamida qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda resurslar optimal tarzda taqsimlanadi. Masalan, vertikal integratsiya orqali yerning foydalanish samaradorligi oshadi, chunki har bir fermada ishlab chiqariladigan mahsulotlarning turli boʻgʻinlar (qayta ishlash, saqlash, marketing) bilan bogʻlanishi tufayli yer resurslari toʻliq ishlatiladi. Bunda, qishloq xoʻjaligida suvni tejash texnologiyalari va zamonaviy sugʻorish usullari qoʻllanilishi mumkin.

Agroklaster tizimi qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini diversifikatsiya qilish va ishlab chiqarishning barqarorligini taʼminlashga yordam beradi (Obal va boshqalar, 2023).

Agroklasterlar yordamida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari turli mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida qishloq xo‘jaligi tizimining barqarorligini oshiradi. Masalan, faqat bir turdagi o‘simlikni yetishtirishga qaramay, agroklaster tizimi yordamida bir nechta qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va ular orasida sinergiya yaratish mumkin. Shu bilan birga, agroklasterda faoliyat yurituvchi korxonalar, ko‘pincha ekologik jihatdan toza va barqaror usullarni qo‘llaydi, bu esa barqaror rivojlanishning asosiy omili bo‘ladi.

Agroklasterlar qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va eksportga yo‘naltirishning samarali tizimini yaratadi. Agroklasterlar eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi, chunki qayta ishlangan mahsulotlar (masalan, konservalangan meva, yog‘lar, un, go‘sht mahsulotlari) yuqori qo‘shimcha qiymat yaratadi. Bunday integratsiya eksportga yo‘naltirilgan yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ta‘minlaydi va bu orqali qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Agroklaster tizimini rivojlantirish masalalari bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlar qatorida iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi va logistika sohalaridagi mutaxassislar kiradi. Ularning asarlari va zamonaviy ilmiy g‘oyalari agroklasterlar samaradorligini oshirish, raqobatbardoshlikni ta‘minlash va innovatsiyalarni joriy etish bilan bog‘liqdir. Jumladan, Maykl Porterning "Raqobat afzalligi" va "Klasterlar va raqobatbardoshlik" asarlari iqtisodiy klasterlar nazariyasining asosini tashkil qiladi (Porter, 2003). U klasterlarning iqtisodiyotga ta‘sirini va ularning mahalliy va global bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishdagi rolini tahlil qiladi. Porterning zamonaviy g‘oyalarida klasterlarni rivojlantirish orqali mintaqaviy raqobatbardoshlikni oshirish mumkinligini ta‘kidlanadi. Uning klaster modeli qishloq xo‘jaligi sohasida ham qo‘llanilib, agroklasterlar samaradorligini oshirishda foydalaniladi.

Piter Drukerning "Innovatsiyalar va tadbirkorlik" asari klasterlar ichidagi innovatsion yondashuvlarni joriy etish va klasterlarni boshqarishda tadbirkorlik muhimligini yoritadi (Druker, 1977). Uning ta‘limotida innovatsiyalar va texnologiyalarni qo‘llash agroklasterlarning rivojlanishida muhim omil sifatida qaraladi.

Philip Kotlarning "Marketingni boshqarish" asari klasterlar va mahsulotlarni raqobatbardosh qilish usullari haqida chuqur tushuncha beradi (Kotler, 2006). Uning yondashuvlari qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini marketing qilishda foydali hisoblanadi. Mahalliy va global bozorlar uchun agroklaster mahsulotlarini to‘g‘ri pozitsiyalash, brendlash va strategik marketingni amalga oshirish uning asosiy g‘oyasi hisoblanadi. David Ricardo va Adam Smitlar iqtisodiy nazariyalari asosida ishlab chiqilgan raqobat afzalligi va iqtisodiy hamkorlikning foydalari bugungi kunda klasterlarni tashkil etish va rivojlantirishda amaliy qo‘llaniladi (Letiche, 2022). Ularning fikricha xalqaro kooperatsiya va ixtisoslashuv agroklasterlarni rivojlantirishda samaradorlikni oshirishning asosiy omili sifatida baholanadi.

Umuman olganda mazkur olimlarning ilmiy ta'limoti klasterlashtirish, klaster tizimini rivojlantirishda fundamental nazariyalar sifatida qimmatlidir. Hozirgi zamonaviy tadqiqotlarda ushbu olimlarning nazariy qarashlariga tayangan holda klaster tizimini rivojlantirishning yangi ilmiy nazariyalari, yondashuvlari, metodologiyasi rivojlanmoqda. Jumladan, iqtisodchi olimlar J.H. Spiertz va M.J. Kropfflar agroklasterning o'zgarishlarga moslashish qobiliyatini yuqori baholab, uni asosiy xususiyat sifatida tavsifini keltiradi (Spiertz va Kropff, 2011). Mintaqaviy agrosanoat klasterlari tizimini shakllantirishga yondashuv A.A. Nastin tomonidan ko'rib chiqiladi. Mazkur yondashuv tizimida qaysi elementlar asosiy ekanligini va ularni aniqlash uslubiyotini takomillashtirishni o'z ichiga oladi (Nastin, 2011). Agroklasterni optimallashtirish muammosini umumiy ma'noda bayon qilish va uning muhim ilmiy va amaliy muammolar bilan bog'lanishi tadqiqotchi olimlar V.P. Arashukova, E.A. Romanova asarlarida keltiriladi (Arashukova, 2011; Romonov, 2009). Olimlar agrosanoat majmuasida innovatsion vositalarni qo'llash sohasida klasterlarni beqaror, inqiroz sharoitida raqobatdosh ustunliklardan foydalanishning samarali shakli sifatida baholashadi, hamda qishloq xo'jaligida klasterlarning rolini prinsiplar bilan bog'laydilar, ularning eng muhimi esa hududiy xususiyatga egaligi hisoblanadi. Klasterlar rivojida infratuzilma omilining ta'sirini M.G. Axmadeev o'rgangan bo'lsa (Axmadeev, 2007), yangi texnologiyalar, bilimlar va mahsulotlarni tarqatishning barqaror tizimiga asoslangan va qo'shma ilmiy bazaga tayangan mintaqaviy klasterlarning modeli V.A.Kundius taklif etiladi (Kundius, 2012). Klaster tuzilmalarini yaratish bo'yicha nazariy va uslubiy qoidalar hudud agrosanoat majmuasida integratsiyalashgan tizimlarni shakllantirish shaklida ijtimoiy-iqtisodiy tizimni mahalliy rivojlantirish yuqori darajali potentsial tizimlardan foydalanish orqali amalga oshirilish g'oyalari N.V.Mordovchenkov, P.G. Nikolenko, Y.S.

Klyuyevalarning ilmiy yondashuvlarida ilgari suriladi (Mordonchenkov, 2015). Yurtimiz olimlaridan O.Shukurov agroklasterning iqtisodiy samaradorligi, ularning O'zbekiston qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va raqobatbardoshlikni oshirish masalalariga bag'ishlangan ilmiy maqolalar va monografiyalar muallifi hisoblanadi. Uning ishlarida agroklasterni tashkil qilishning moliyaviy va logistika jihatlari, shuningdek, davlat siyosatining roli chuqur tahlil qilinadi. Olimning ilmiy yondashuvlarida agroklasterning rivojlanishida kooperatsiyaning va fermer xo'jaliklari o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyati ta'kidlanadi.

D.Karimov agroklasterni boshqarish, ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksport salohiyatini rivojlantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib boradi. Uning maqolalarida agroklasterni innovatsion texnologiyalarni qo'llash va ularni muvaffaqiyatli joriy etish yo'llari tahlil qilinadi. Karimov agroklasterning barqarorligini ta'minlash uchun iqtisodiy modeli va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishni taklif qiladi.

M.Yuldasheva qishloq xo'jaligini klasterlashda mintaqaviy rivojlanish va mahalliy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini o'rganadi. U o'z tadqiqotlarida klasterlar va ular orqali yaratiladigan qiymat zanjirining mintaqaviy iqtisodiyotga ta'sirini batafsil tahlil qiladi. Yuldasheva agroklasterni mahalliy va xalqaro bozorlar uchun

mahsulot sifatini oshirish va diversifikatsiyani amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu olimlarning ishlari agroklaster tizimini rivojlantirish bo'yicha zarur nazariy va amaliy asoslarni shakllantirishga katta hissa qo'shmoqda.

METODOLOGIYA

Agroklaster tizimini optimallashtirish masalasini tadqiq etishda o'rganilayotgan obyektning xususiyatlari rivojlantiruvchi omillarning xususiyatlari bilan bog'liqlik darajasini matematik nuqtai nazaridan olib qaraganda o'zaro kesishgan to'plamlar hosil qilgan maydonning fokus masofasi kengligiga mengzash mumkin. Bu esa o'xshashlik usullaridan foydalanishga asos bo'ladi. Shuningdek, omillar ustuvorligini asoslashda miqdoriy yondashuv mavjud bo'lmasa, u holda o'zaro bir-birini olib keluvchi murakkab munosabatlarni tushuntirishni soddalashtirish usullaridan foydalanish talab etiladi. Tadqiqotda aynan, shu jihatlar mavjudligi va ilmiy xulosalarga kelish obyektning xususiyatlariga asoslanganligi sababli kuzatish, analoglarni izlash, o'xshashliklarni birlashtirish, sintezlash usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda agroklaster tizimini optimallashtirishda infratuzilmani yaxshilash muhim omil hisoblanadi, chunki bu qishloq xo'jaligida samaradorlikni oshirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va eksport salohiyatini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotimizda infratuzilmani yaxshilashning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari tadqiq etildi. Quyidagi jadvalda asosiy mazmun-mohiyat tavsiflari keltirib o'tildi (1-jadval).

1-jadval.

Infratuzilmani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari¹

T/r	Infratuzilma omili	Ahamiyati	Ustuvor yo'nalishlar	Xususiyatlar
1.	Transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish	Samarali transport va logistika tizimlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tezkor yetkazib berilishini ta'minlaydi. Bu, ayniqsa, tez buziluvchi mahsulotlarni eksport qilishda muhimdir	-Mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash uchun zamonaviy omborxona va sovitish tizimlarini qurish; - Qishloq hududlaridan yirik logistika markazlarigacha zamonaviy transport yo'llarini rivojlantirish; - Avtomobil, temir yo'l va havo transportining samarali integratsiyasini ta'minlash	Transport infratuzilmasi sifatining yaxshilanishi mahsulotlarni narxini pasaytirishga va mahsulot-larning sifatini saqlashga yordam beradi
2.	Energiya ta'minoti va texnologiyalarni joriy etish	Qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarish jarayonlari va agroklasterlarning ishlashi barqaror energiya manbalariga bog'liq. Elektr ta'minoti va	-Qishloq hududlarida qayta tiklanadigan energiya manbalarini (quyosh, shamol) qo'llash; -energiya samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish	Energiya ta'minotidagi barqarorlik agroklasterlarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish va yangi ishlab chiqarish

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

T/r	Infratuzilma omili	Ahamiyati	Ustuvor yo'nalishlar	Xususiyatlar
		zamonaviy texnologiyalarni joriy etish klasterlar faoliyatini uzluksiz amalga oshirish imkonini beradi		jarayonlarini joriy etishni rag'batlantiradi
3.	Suv resurslarini boshqarish va sug'orish tizimlari	Suv qishloq xo'jaligi uchun asosiy resurs bo'lib, uning oqilona va samarali boshqarilishi hosildorlikni oshirishda hal qiluvchi omildir	Tomchilatib sug'orish va avtomatlashtirilgan sug'orish tizimlarini keng joriy etish; -Suv resurslarini tejash va toza suv manbalarini saqlab qolish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish	Suvni oqilona ishlatish va zamonaviy sug'orish texnologiyalarini joriy etish resurslarini tejaydi va hosildorlikni oshiradi
4.	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni rivojlantirish	Raqamli texnologiyalar agroklastlar faoliyatini samarali boshqarish va monitoring qilish imkoniyatini beradi, ma'lumot almashishni tezlashtiradi hamda tahlil qilish jarayonini osonlashtiradi.	-Agroklastlarni raqamlashtirish va onlayn platformalar orqali ma'lumotlarni almashish tizimini yaratish; -AKT texnologiyalari orqali agroklastlar va fermer xo'jaliklari o'rtasida koordinatsiyani kuchaytirish;	IoT (Internet of Things), sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili (big data) kabi zamonaviy texnologiyalar qishloq xo'jaligi jarayonlarini yanada samarali qilishga xizmat qiladi.
5.	Moliyaviy infratuzilmani kuchaytirish	Samarali moliyaviy tizim agroklastlarni rivojlantirish uchun investitsiyalarni jalb qilish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi	-Fermerlar va agroklastlar uchun kreditlash va sug'urta tizimlarini yaxshilash; -Davlat va xususiy sektor o'rtasida moliyaviy hamkorlikni rivojlantirish	ichik va o'rta biznes subyektlariga qo'shimcha moliyaviy qo'llab-quvvatlash klasterlarning yanada mustahkam rivojlanishini ta'minlaydi

O'zbekistonda agroklastlar tizimini optimallashtirish uchun infratuzilmani yaxshilash iqtisodiy barqarorlikni oshirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksport hajmini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. Ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish mamlakatning qishloq xo'jaligida kompleks yondashuv va iqtisodiy o'sish uchun mustahkam asos yaratadi.

Agroklastlar tizimini optimallashtirishda moliyaviy qo'llab-quvvatlash muhim rol o'ynaydi, chunki moliyaviy barqarorlik tizimning raqobatbardoshligini ta'minlash, innovatsiyalarni qabul qilishning asosiy salohiyat manbalaridan biridir. Shu sababli agroklastlar tizimini optimallashtirishda moliyaviy qo'llab-quvvatlashning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlarini tadqiq etish natijalarini quyidagicha tavsiflashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz (2-jadval).

2-jadval.

Agroklaster tizimini optimallashtirishda moliyaviy qo'llab-quvvatlashning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari¹

Moliyaviy qo'llab-quvvatlashning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari			
Ahamiyati	Ustuvor yo'nalishlar	Xususiyatlar	Ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri
Investitsiyalarni rag'batlantirish: Agroklasterlar uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash yangi texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish uchun zarur investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi.	Kreditlash tizimini rivojlantirish: - Fermerlar va agroklaster ishtirokchilari uchun imtiyozli kreditlar ajratish; - Uzoq muddatli va past foizli kreditlar tizimini joriy etish	Davlat va xususiy sektor hamkorligi; - Moliyaviy qo'llab-quvvatlashni samarali ta'minlash uchun davlat va xususiy sektorning birgalikdagi ishi muhim. Xususiy sektor investitsiyalarni jalb qilish orqali klasterlarni rivojlantirishga hissa qo'shadi	Ish o'rinlarini yaratish: Moliyaviy yordam yangi ish o'rinlari ochilishiga va mahalliy aholining bandligini ta'minlashga yordam beradi
Risklarni boshqarish: Moliyaviy yordam, jumladan, sug'urta tizimlari va subsidiyalar, tabiiy ofatlar, narxlarining keskin o'zgarishi yoki boshqa iqtisodiy qiyinchiliklar kabi risklarni kamaytiradi.	Subsidiyalar va grantlar: - Davlat tomonidan subsidiya dasturlarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish; - Mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish va yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish uchun grantlar taqdim etish	Moliyaviy instrumentlarning xilma-xilligi: - Qishloq xo'jaligida turli moliyaviy instrumentlardan, jumladan, lizing, venchur kapitali va mikrokreditlardan foydalanish; - Fermer xo'jaliklariga o'z ehtiyojlariga mos moliyaviy instrumentlarni tanlash imkoniyatini yaratish; - Klaster a'zolarining asosiy klaster uchun beriladigan moliyaviy imtiyozlardan samarali foydalanish imkoniyatini oshirishga erishiladi	Mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish: Klasterlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish va qishloq hududlarining farovonligini oshirishga xizmat qiladi
Mahsuldorlikni oshirish: Fermerlar va klaster ishtirokchilariga mo'ljallangan moliyaviy yordam ularga zamonaviy texnologiyalar va uskunalar sotib olish imkoniyatini yaratadi, bu esa hosildorlikni oshiradi.	Sug'urta xizmatlari: - Qishloq xo'jaligini himoya qiluvchi sug'urta dasturlarini rivojlantirish; - Tabiiy ofatlardan kelib chiqadigan zararlarni qoplash uchun maxsus sug'urta fondlarini tashkil etish		Innovatsiyalarni rag'batlantirish: Moliyaviy yordam ilmiy-tadqiqot ishlarini va yangi texnologiyalarni sinovdan o'tkazish va tatbiq etishni rag'batlantiradi
Eksport salohiyatini rivojlantirish: Moliyaviy qo'llab-quvvatlash orqali klasterlar xalqaro standartlarga mos mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa eksport salohiyatini kengaytiradi.	Kooperatsiyalarni qo'llab-quvvatlash: - Kichik fermer xo'jaliklarini kooperatsiyalar orqali birlashtirish va ularga moliyaviy yordam ko'rsatish; - Klaster ishtirokchilari o'rtasidagi moliyaviy hamkorlikni rag'batlantirish	Monitoring va nazorat: - Ajratilgan mablag'larning maqsadli ishlatilishini ta'minlash uchun monitoring va audit tizimlarini kuchaytirish; - Moliyaviy qo'llab-quvvatlash dasturlarining samaradorligini doimiy baholash	Ilg'or xorij tajribasini o'zlashtirish: Moliyaviy salohiyatning oshishi ilg'or xorij tajribasini o'zlashtirish sharoitlarini yaxshilashga, yuqori texnologik muhitni yaratishga imkon beradi

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

Moliyaviy qo'llab-quvvatlash agroklastar tizimini samarali rivojlantirish va optimallashtirishda muhim omil hisoblanadi. Bu tizimning rivoji o'z navbatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatini oshirish, raqobatbardoshlikni ta'minlash va xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatini kengaytirishga xizmat qiladi. Ustuvor yo'nalishlarni to'g'ri belgilash va moliyaviy qo'llab-quvvatlashning samaradorligini ta'minlash mamlakatning qishloq xo'jaligida barqaror o'sish va iqtisodiy rivojlanishni kafolatlaydi.

Tadqiqotimizda texnologiya va innovatsiyalarni joriy etish agroklastar tizimini optimallashtirish jarayonida muhim omil sifatida baholandi va uning asosiy sabablari omil ustuvorligida asoslandi (3-jadval).

3-jadval.

Agroklastar tizimini optimallashtirishda texnologiya va innovatsiyalarni joriy etishning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari¹

Texnologiya va innovatsiyalarni joriy etishning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari			
Ahamiyati	Ustuvor yo'nalishlar	Xususiyatlar	Raqamli transformatsiya va IT infratuzilma
Mahsuldorlikni oshirish: Zamonaviy texnologiyalarni qo'llash hosildorlikni oshirish va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Bu esa yer va suv kabi cheklangan resurslarni yanada samarali boshqarishga yordam beradi	Raqamli texnologiyalarni joriy etish: -Agrotexnologiyalar: IoT (Internet of Things), sensorlar, va dron texnologiyalarini joriy etish orqali hosil holatini monitoring qilish va resurslardan aniq foydalanish; -Ma'lumotlarni tahlil qilish: Katta hajmdagi ma'lumotlarni (big data) qayta ishlash orqali aniq agroteknik qarorlar qabul qilish	Moslashuvchanlik va integratsiya: -Agroklastarlar turli innovatsion texnologiyalarni birlashtirish va o'ziga moslashtirish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtiradi; -Texnologik yangiliklarni tezkor integratsiya qilish uchun texnik mutaxassislar va mutaxassislarni tayyorlash zarurati.	Mobil ilovalar va platformalar: Fermerlar va klaster ishtirokchilari uchun mo'ljallangan raqamli platformalar orqali maslahat, savdo va o'zaro aloqa xizmatlarini ta'minlash
Mahsulot sifatini yaxshilash: Innovatsiyalar yuqori sifatli va xalqaro standartlarga javob beradigan mahsulotlar yetishtirish imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun muhimdir	Innovatsion uskunarlar va texnika: -Zamonaviy texnika va uskunalarni qo'llash (masa-lan, kombaynlar, avtomatik sug'orish tizimlari); -Texnologik yangiliklar asosida ishlab chiqarilgan yangi qishloq xo'jaligi mashinalari-ni joriy etish Biotexnologiyalar va genetika: -Hosildorlikni oshirish va o'simliklarni kasalliklarga chidamli qilish uchun ilg'or biotexnologik usullarni qo'llash; -Genetik modifikatsiya va seleksiya orqali yuqori hosilli navlarni yaratish	Ilmiy tadqiqotlar va amaliyot: -Innovatsion texnologiyalarni joriy etishda ilmiy izlanishlar va universitetlar bilan hamkorlik muhim o'rin tutadi; -Ilg'or texnologiyalarni tatbiq qilishdan oldin sinov va tadqiqotlar o'tkazish orqali ularning samaradorligini aniqlash	Blokcheyn va izchil monitoring tizimlari: Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kuzatish uchun blokcheyn texnologiyasidan foydalanish. Bu xaridorlar va eksport bozorlarida ishonchni oshiradi.
Ish jarayonlarini avtomatlashtirish: Zamonaviy texnologiyalar jarayonlarni avtomatlashtirish va inson omilini kamaytirish orqali ish samaradorligini oshiradi, bu esa mehnat sarfini va xatolarni kamaytiradi	Energiya tejash va qayta tiklanuvchi manbalar: -Qishloq xo'jaligida qayta tiklanuvchi energiya	Moliya va davlat ko'maging ahamiyati: Innovatsiyalarni tatbiq etish uchun davlat va	Dronlar va sun'iy yo'ldosh texnologiyalari: Hosildorlik monitoringi va yerlarning yuqori

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

Texnologiya va innovatsiyalarni joriy etishning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari			
Ahamiyati	Ustuvor yo‘nalishlar	Xususiyatlar	Raqamli transformatsiya va IT infratuzilma
Barqaror rivojlanish: Innovatsion texnologiyalar ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi, chunki ular resurslarni tejash va atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish imkonini beradi	manbalaridan, masalan, quyosh va shamol energiyasidan foydalanish orqali xarajatlarni kamaytirish; -Energiya samaradorligini oshirish uchun energiya tejoychi texnologiyalarni qo'llash	xususiyl sektor hamkorligida moliyaviy qo'llab-quvvatlash dasturlarini rivojlantirish; Innovatsiyalar uchun grantlar, subsidiyalar va sarmoyalarni jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish	aniqlikdagi tasvirlarini olish uchun dronlar va sun'iy yo'ldosh texnologiya-laridan foydalanish

Agroklastar tizimini optimallashtirishda texnologiya va innovatsiyalarni joriy etish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va uning global raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda davlat va xususiyl sektor o'rtasida hamkorlik, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ilmiy izlanishlar va ilg'or texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish zaruriyati ortib bormoqda deyish mumkin.

Agroklastar tizimini optimallashtirishda yana bir asosiy yo'nalish – bu tizimdagi kadrlar salohiyatidir. Agroklastar tizimini optimallashtirishda kadrlar salohiyati va ta'minotining ahamiyati juda katta bo'lib, tizimning samarali ishlashi, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va ishlab chiqarish jarayonlarini to'g'ri boshqarishda asosiy omildir. Bu tizimni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yaxshi tayyorgarlikka ega, malakali mutaxassislar zarur. Kadrlar salohiyati omilining ustuvorlik jihatlarini o'rganishlarimiz natijasida quyidagi jadvalda tavsiflarini keltirib o'tamiz (4-jadval).

4-jadval.

Agroklastar tizimini kadrlar salohiyati asosida optimallashtirishning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari¹

Texnologiya va innovatsiyalarni joriy etishning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari			
Ahamiyati	Ustuvor yo‘nalishlar	Xususiyatlar	Motivatsiya
Texnologiyalarning samarali qo'llanilishi: Zamonaviy qishloq xo'jaligi texnologiyalari va innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish uchun malakali mutaxassislarning bo'lishi juda muhim. Ular ishlab chiqarish jarayonini texnologiyalar yordamida optimallashtirish va nazorat qilish imkonini beradi	Ta'lim va kadrlarni qayta tayyorlash: Qishloq xo'jaligi sohasida malaka oshirish kurslari va maxsus dasturlarni tashkil etish. Ushbu yo'nalish yangi texnologiyalar va metodlarni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Oliy ta'lim muassasalarida agroklastarlar uchun zarur bo'lgan mutaxassislilik yo'nalishlarini rivojlantirish va kengaytirish.	Moslashuvchan va zamonaviy o'qitish usullari: Kadrlar tayyorlashda amaliyotga yaqinlashtirilgan, interaktiv va loyihaviy o'qitish usullarini qo'llash. Bu mutaxassislarning real ishlab chiqarish sharoitlariga moslashishini tezlashtiradi.	Stipendiyalar va grantlar: Yosh mutaxassislarni jalb qilish uchun stipendiyalar, o'quv grantlari va boshqa moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositalarini yaratish.

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

Texnologiya va innovatsiyalarni joriy etishning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari			
Ahamiyati	Ustuvor yoʻnalishlar	Xususiyatlar	Motivatsiya
Samaradorlik va raqobatbardoshlik: Malakali kadrlar taʼminoti agroklasterlarning raqobatbardoshligini oshiradi. Oliy malakali mutaxassislar bilan ishlash orqali sifatli mahsulotlar yetishtirish va xalqaro bozorda muvaffaqiyatga erishish osonlashadi	ilmiy-amaliy hamkorlik: Tadqiqot institutlari va universitetlar bilan hamkorlikda kadrlar tayyorlash. Bu ilmiy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish va ilgʻor tajribalarni joriy etish imkonini beradi. Mahalliy va xalqaro ilmiy loyihalarda ishtirok etish orqali mutaxassislarning tajribasini oshirish.	Yuqori malakali oʻqituvchilar va mentorlar: Mahalliy va xalqaro mutaxassislarni jalb etish orqali oʻqituvchilarning va murabbiylarning malakasini oshirish. Bu agroklasterlarda ishlaydigan mutaxassislarning sifatini oshirishda yordam beradi.	Ishchilar uchun ragʻbatlantiruvchi dasturlar: Kadrlarni motivatsiyalar uchun ragʻbatlantiruvchi tizimlarni joriy etish. Bu uzoq muddatli sadoqatni shakllantirish va malakali kadrlarni agroklasterlarda ushlab turishga yordam beradi.
Innovatsiyalarni qoʻllash: Innovatsion texnologiyalar va usullarni tezkor oʻzlashtirish va amaliyotga joriy etish kadrlar salohiyatiga bogʻliq. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, texnologik jarayonlarni samarali boshqarish va sifatni yaxshilash imkonini beradi.	Xususiy sektor bilan hamkorlik: Davlat va xususiy sektor oʻrtasida hamkorlik orqali kadrlar tayyorlash dasturlarini tashkil etish. Xususiy sektor talablari asosida tayyorlangan mutaxassislar amaliy bilimlarga ega boʻladi	Mintaqaviy ehtiyojlarga moslashish: Har bir hududning oʻziga xos qishloq xoʻjaligi xususiyatlariga moslashgan kadrlarni tayyorlash. Bu hududiy agroklasterlarning samaradorligini oshirish uchun zarur	Karyera oʻsish Imkoniyatlari: -Yaxshi natijalar koʻrsatgan xodimlarga yuqori lavozimlarni taklif qilish. -Istiqbolli xodimlarni rahbarlik va boshqaruv malakalarini rivojlantirish uchun maxsus dasturlarga jalb qilish. -Turli lavozim va boʻlimlarda tajriba orttirish orqali koʻnikmalarni kengaytirish va kadrlarning rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash.
	Raqamli koʻnikmalarni oshirish: Agroklasterlarda ishlash uchun zarur boʻlgan IT va raqamli koʻnikmalarni rivojlantirish. Masalan, maʼlumotlar tahlili, IoT va dronlarni boshqarish kabi yoʻnalishlar boʻyicha maxsus tayyorgarlik kurslari tashkil etish.	Texnologik amaliyot markazlari: Oʻquv jarayonida texnologiya markazlari va laboratoriyalardan foydalanish orqali amaliy koʻnikmalarni shakllantirish. Bu texnika va texnologiyalarning samarali oʻzlashtirilishini taʼminlaydi	

Oʻzbekistonda agroklaster tizimini optimallashtirishda kadrlar salohiyatining yuqori boʻlishi tizimning samaradorligi va raqobatbardoshligini taʼminlash uchun muhimdir. Kadrlar tayyorlashni kengaytirish va zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga joriy etish uchun taʼlim tizimini rivojlantirish, qayta tayyorlash va doimiy oʻqitish jarayonlarini yoʻlga qoʻyish zarur.

Agroklasterlarni optimallashtirishda kooperatsiya va hamkorlikni kuchaytirish qishloq xoʻjaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan unumli foydalanish, innovatsiyalarni joriy etish va xalqaro bozorlarda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini oshiradi. Bu jarayonda davlat va xususiy sektorlar oʻrtasidagi hamkorlik, shuningdek, fermerlar va tadbirkorlarning birlashishi muhim rol oʻynaydi. Kooperatsiyalarni rivojlantirish negizida fermerlar oʻrtasidagi hamkorlikni qoʻllab-quvvatlash va kooperativlar tashkil qilish orqali resurslardan yanada samarali

foydalanish imkoniyatini yaratish kerak. Hududlar o'rtasidagi tajriba almashinuvi va hamkorlikni rivojlantirish natijasida klasterlarni muvaffaqiyatli boshqarish bo'yicha tajribalar ko'payadi. Bizning holda kooperatsiya va hamkorlikni kuchaytirish rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari quyidagicha keltirildi (5-jadval).

5-jadval.

Agroklaster tizimini kooperatsiya va hamkorlikni kuchaytirish asosida optimallashtirishning ustuvor yo'nalishlari va xususiyatlari¹

Kooperatsiya va hamkorlikni kuchaytirishning rivojlantiruvchi omil sifatida tavsiflari		
Ahamiyati	Ustuvor yo'nalishlar	Xususiyatlar
Resurslarni birlashtirish: Agroklasterlarda kooperatsiya va hamkorlik resurslarni, masalan, yer, texnika va moliyaviy mablag'larni birlashtirishga imkon beradi, bu esa hosildorlikni oshirishga va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi	Ta'minot zanjirini optimallashtirish: Agroklasterlar ichidagi hamkorlik ishlab chiqarishdan tortib, mahsulotni qadoqlash va bozorga yetkazib berishgacha bo'lgan jarayonlarni yanada samarali qilishni ta'minlaydi.	Hamkorlikning ko'p qirraliligi: Agroklasterlar ichida hamkorlik turli subyektlarni, jumladan, fermerlar, qayta ishlovchilar, logistika kompaniyalari va savdo agentliklarini o'z ichiga oladi. Bu tarmoq modeli orqali raqamli texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash mumkin.
Innovatsiyalarni qo'llash: Hamkorlik qishloq xo'jaligida yangi texnologiyalarni joriy etish va innovatsion usullarni qo'llashni tezlashtiradi. Bu hosildorlikni oshirish va mahsulot sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi.	Ilm-fan va ta'lim integratsiyasi: Qishloq xo'jaligi universitetlari va tadqiqot institutlari bilan hamkorlik klasterlardagi bilim va malakani oshirishga xizmat qiladi, innovatsion texnologiyalarning tezroq qabul qilinishini ta'minlaydi.	Mahalliy sharoitga moslashuvchanlik: O'zbekistonda agroklasterlar asosan mahalliy iqlim va tuproq sharoitiga moslashgan holda tuziladi, bu esa kooperatsiya va hamkorlikni maqsadli va samarali qiladi.
Bozor imkoniyatlaridan foydalanish: Kooperatsiya va hamkorlik orqali fermerlar va kichik ishlab chiqaruvchilar bozor talablariga moslashishda va yirik xaridorlar bilan barqaror shartnomalar tuzishda samaraliroq bo'ladi.	Kredit va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari: Kredit va subsidiyalarni olishni osonlashtiradigan hamkorlik tuzilmalarini yaratish agroklasterlar rivojiga yordam beradi. Eksport salohiyatini oshirish: Xalqaro bozorlar uchun mahsulotlarni sertifikatlash, qadoqlash va standartlarga javob beradigan darajada ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.	Kichik va o'rta korxonalarni jalb qilish: Kooperatsiya, kichik va o'rta qishloq xo'jaligi subyektlarining hamkorlik orqali yirik klasterlar ichida o'z o'rnini topishiga yordam beradi

Ushbu optimallashtirish yo'nalishlari amalga oshirilishi bilan agroklaster tizimida samaradorlik oshadi, resurslardan tejamkor foydalanish imkoniyati yaratiladi va raqobatbardosh qishloq xo'jaligi sektori shakllanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

Agroklaster tizimini optimallashtirishning ustuvor yoʻnalishlari va xususiyatlari boʻyicha tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Jumladan: Transport va logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish tizimida: Agroklasterlarda zamonaviy sovutgich omborxonalari, qayta ishlash korxonalari va mahsulotni eksport bozorlariga tezkor yetkazish uchun logistika markazlarini yaratish, agroklasterlar joylashgan hududlarni asosiy eksport yoʻllari va logistika markazlari bilan bogʻlovchi magistral va mahalliy yoʻllarni rekonstruksiya qilish, temir yoʻl, avtomobil transporti va havo yoʻllarini birlashtiruvchi logistika tizimlarini joriy qilish; Texnologik va raqamli infratuzilma yaratish tizimida: Agroklasterlar faoliyatini samarali boshqarish uchun raqamli platformalar, masalan, mahsulot yetkazib berish monitoring tizimlari va blokcheyn texnologiyalarini joriy qilish, agroklasterlarda suvni tejash, oʻgʻitlash va hosildorlikni monitoring qilish uchun aqlli qurilmalarni (datchiklar, dronlar) keng qoʻllash, mahsulotlarni ichki va xalqaro bozorlarga chiqarish uchun agroklasterlar oʻrtasida elektron savdo tizimlarini yaratish; Energiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish tizimida: Quyosh va shamol kabi qayta tiklanadigan energiya manbalarini agroklasterlar faoliyatiga integratsiya qilish. Bu energiya taʼminotining uzluksizligini taʼminlab, xarajatlarni kamaytiradi, energiya isteʼmol qiluvchi jihozlarni yangilash va samarali texnologiyalarni joriy qilish orqali xarajatlarni kamaytirish; Suv taʼminoti va melioratsiya tizimlarini rivojlantirish tizimida: Agroklasterlarda tomchilatib sugʻorish tizimlari va boshqa suv tejovchi texnologiyalarni keng qoʻllash, sugʻorish tizimlarini modernizatsiya qilish, suvoʻtish kanallarini tozalash va suv resurslarini boshqarishni avtomatlashtirish; Hududiy infratuzilmani rivojlantirish tizimida: Agroklasterlarda band boʻlgan aholi uchun uy-joylar, ijtimoiy xizmatlar (kasb-hunar taʼlimi markazlari, tibbiyot punktlari) va madaniy-maishiy infratuzilmani rivojlantirish, agroklaster hududlarida boshqa iqtisodiy faoliyat turlarini rivojlantirish; Xalqaro tajribalarni qoʻllash tizimida:

Jahon banki, FAO yoki boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda agroklaster infratuzilmasini rivojlantirish uchun loyihalar amalga oshirish, mahsulot sifatini xalqaro standartlarga muvofiq sertifikatlashtirish uchun infratuzilma yaratish; Imtiyozli kreditlar taqdim etish tizimida: Agroklasterlarni rivojlantirish uchun uzoq muddatli, past foizli kreditlar ajratish, ayniqsa qayta ishlash, yangi agroklasterlarni tashkil etishda kichik korxona va fermer xoʻjaliklariga boshlangʻich kapitalni taʼminlash; Soliq va bojxona imtiyozlari tizimida:

Agroklasterlar tarkibidagi korxonalar uchun soliq stavkalarini kamaytirish, qayta ishlash korxonalari uchun QQSni kamaytirish yoki vaqtincha toʻlovni kechiktirish imkonini berish, zamonaviy texnologiyalar, qishloq xoʻjalik uskunalari va xom ashyoni olib kelishdagi bojxona toʻlovlaridan ozod qilish, eksport qiluvchi klaster korxonalariga transport xarajatlarini subsidiyalash; Davlat subsidiyalari va grantlari tizimida: Mintaqaning agroklasterlarini rivojlantirish uchun, masalan, yer resurslari, energiya va suvdan foydalanish xarajatlarini subsidiyalash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, mahsulotlar sifatini oshirish va xalqaro standartlarni joriy qilish uchun grantlar ajratish; Investitsiyalarni jalb qilish tizimida: Agroklasterlarni rivojlantirish uchun xususiy sektorni jalb qilish, davlat-xususiy sheriklik (DXSh)

loyihalarini yo'lga qo'yish, Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (EBRD), Osiyo taraqqiyot banki (ADB) kabi tashkilotlar bilan birgalikda infratuzilmani moliyalashtirish uchun loyihalarni amalga oshirish;

Raqamli moliyalashtirish tizimlari joriy etish bo'yicha: Agroklasterlar uchun investitsiya platformalarini rivojlantirish, crowdfunding (ommaviy mablag' yig'ish) tizimini joriy etish, texnologik ishlanmalarga yo'naltirilgan moliyaviy yechimlar joriy qilish; Xarajatlarni qisqartirish strategiyalarini optimallashtirish bo'yicha: Qayta tiklanadigan energiya manbalari va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, agroklaster ishtirokchilari o'rtasida transport, omborxona va boshqa xarajatlarni birgalikda qoplash tizimini yo'lga qo'yish zarur. Innovatsion qishloq xo'jalik texnologiyalarini joriy etish bo'yicha: Sensorlar, IoT (Internet of Things), dronlar va avtomatlashtirilgan texnologiyalarni joriy qilish orqali yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, suv resurslaridan samarali foydalanish uchun tomchilatib sug'orish, yomg'irnatib sug'orish tizimlari va yangi melioratsiya texnologiyalarini tatbiq etish; yuqori hosildor, iqlimga chidamli va eksportga mo'ljallangan ekin turlarini ishlab chiqarishga qaratilgan ilmiy ishlanmalarni amalga oshirish;

Mahsulotni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish tizimida: Mahalliy qishloq xo'jalik mahsulotlarini xalqaro standartlarga mos ravishda qayta ishlash zavodlarini tashkil etish, mahsulotlarni qayta ishlashda ISO, HACCP kabi xalqaro sifat va xavfsizlik standartlarini joriy qilish, mahsulotlarni saqlash muddatini oshirish va eksport salohiyatini kuchaytirish uchun ekologik toza va innovatsion qadoqlash texnologiyalarini joriy etish; Texnologik jihozlar va raqamlashtirish tizimida: Agroklasterlarda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini, jumladan, o'g'itlash va ekish jarayonlarini monitoring qilish uchun dron va sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, agroklaster mahsulotlarini ichki va xalqaro bozorga chiqarish uchun elektron tijorat platformalarini yaratish, mahsulotning yetkazib berish zanjirini kuzatib borish va ishonchliligini ta'minlash uchun blokcheyn texnologiyasini qo'llash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1] Pham Thi Anh et al. Towards eco-agro industrial clusters in aquatic production: the case of shrimp processing industry in Vietnam. *Journal of Cleaner Production*, Volume 19, Issues 17–18, November–December 2011, Pages 2107-2118 / <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.06.002>

[2] Keijiro Otsuka et al. Strategy for the development of agro-based clusters. *World Development Perspectives*, Volume 20, December 2020, 100257 / <https://doi.org/10.1016/j.wdp.2020.100257>

[3] Putri D.L. et al. Agro Industrial Cluster Development Strategy Coastal Region District Banyuwangi. *PEPS*, Vol 14, 2015, P-136-143 / <https://doi.org/10.1016/j.proeps.2015.07.094>

[4] Pitchayadejanant K. Data mining approach for arranging and clustering the agro-tourism activities in orchard. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, Volume 39,

Issue 3, September–December 2018, Pages 407-413.
<https://doi.org/10.1016/j.kjss.2017.07.004>

[5] Obal T.M. et al. Biogascluster: A clustering algorithm to identify potential partnerships between agribusiness properties. *Renewable Energy*, Volume 206, April 2023, Pages 982-993

[6] Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. / М.Портер. -М. и др.: Вильямс, 2003. 605 с

[7] Peter F. Drucker. People and Performance: The Best of Peter Drucker on Management. First published by Butterworth-Heinemann This edition published 2011 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, New York, NY 10017, USA: 1977. – p. 371

[8] Kotler Ph. *Marketing Management*, Millenium Edition. PCP. USA. 2006. - P.-456/https://muhasibaz.narod.ru/kitab/menecment/Philip_Kotler_Marketing_Management.pdf

[9] John M. Letiche. Adam Smith and David Ricardo on Economic Growth. Source: *The Punjab University Economist*, January 1960, Vol. 1, No. 2 (2022), pp. 7-35 / https://cooperative-individualism.org/letiche-john_adam-smith-and-david-ricardo-on-economic-growth-1960-jan.pdf

[10] J.H.J. Spiertz, M.J. Kropff. Adaptation of knowledge systems to changes in agriculture and society: The case of the Netherlands. *NJAS: Wageningen Journal of Life Sciences*, Volume 58, 2011 — Issue 1-2. <https://doi.org/10.1016/j.njas.2011.03.002>

[11] Настин А.А. Аграрный кластер «Новая деревня» Ульяновской области: практика опережает теорию?. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. №10, 2011. – 53-57 стр.

[12] Арашуков В. П. Состояние и перспективы развития кооперации в аграрном секторе экономики. М.:ООО «НИПКЦ Восход–А», 2011. 220 с.

[13] Романов А. Агропромышленные кластеры: теория и практика. Тула.: - 2009. 365 с.

[14] Ахмадеев М.Г. Кластерные стратегии в АПК. *Российское предпринимательство*. №8., 2007. – 38-42 стр

[15] Кундиус В. А. Формирование кластеров на селе– базис инновационного развития агропромышленного производства // *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2012. № 2. С. 56–60

[16] Мордовченков Н.В., Николенко П.Г., Ключева Ю.С. Агрокластер как инновационный организационно-экономический механизм управления технологическими процессами в АПК. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. 2015. № 1(10), — 89-94 ст

[17] Жўраев, Ф. Д., & Аралов, Ғ. М. (2023). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнини эконометрик моделлаштириш заруриятининг асосий жиҳатлари. *Educational research in universal sciences*, 2(2), 36-43.

[18] Жўраев, Ф. Д. (2021). Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қисқа муддатли прогнозлаштириш. *Инновацион технологиялар*, (2 (42)), 92-95.

[19] Rakhimov, A. N., & Jo'rayev, F. D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. *resmilitaris*, 12(4), 2164-2174.

[20] Juraev, F. D., Mallaev, A. R., Aralov, G. M., Ibragimov, B. S., & Ibragimov, I. (2023). Algorithms for improving the process of modeling complex systems based on big data: On the example of regional agricultural production. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 392, p. 01050). EDP Sciences. // <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202339201050>

[21] Jo'rayev Farrukh Do'stmirzayevich, & Aralov G'ayrat Muhammadiyevich. (2023). ANALYSIS OF FUNCTIONS OF BELONGING AND ASSESSMENT OF THE STATE OF THE CONTROL OBJECT. *World Economics and Finance Bulletin*, 23, 85-90. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/2895>.

[22] Juraev, F. D. S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 49-54.

[23] Mukhitdinov, K. S., & Juraev, F. D. Methods of Macroeconomic Modeling. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, e-ISSN, 2456-6470.

[24] Жўраев, Ф. Д., & Аралов, Г. М. (2023). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнини эконометрик моделлаштириш заруриятининг асосий жиҳатлари. *Educational research in universal sciences*, 2(2), 36-43.

[25] Rakhimov, A. N., Makhmatkulov, G. K., & Rakhimov, A. M. (2021). Construction of econometric models of development of services for the population in the region and forecasting them. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 21-48.

[26] Jo'rayev, F. (2023). Agroklaster tizimini optimallashtirish usullari: noaniqlikni algoritmi va model yordamida minimallashtirish. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(6), 306-314. / https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss6/%25x

[27] Jo'rayev, F. D., Ochilov, M. A., Rakhimov, A. M., & Doliyev, S. Q. (2023). Algorithms for improving models of optimal control for multi-parametric technological processes based on artificial intelligence. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 460, p. 04013). EDP Sciences. / <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202346004013>

[28] Жураев, Ф. (2021). Перспективные проблемы развития производство сельскохозяйственной продукции и их эконометрическое моделирование. *Экономика И Образование*, (4), 377-385. / https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/7647

TEMIR YO‘L TRANSPORTINI SAMARALI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Fayzullayev Javlonbek Sultonovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, i.f.d., (DSc)

Annotatsiya

Mazkur maqolada temir yo‘l transport tizimingning iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishni belgilab beruvchi asosiy yo‘nalishlar, temir yo‘l transport tizimi samarali rivojlanishiga to‘siq bo‘layotgan asosiy muammolar, temir yo‘l transportini strategik integratsiyalash tamoyillari va temir yo‘l transport tizimining tashkiliy-iqtisodiy asosini rivojlantirishning to‘rt yo‘nalishi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti tizimining tashkiliy-iqtisodiy asosi, logistika samaradorlik indeksi, yuklarni yetkazib berish, vazifalar iyerarxiyasi, transport kompleksi, temir yo‘l transport infratuzilmasi.

Аннотация

В данной статье указаны основные направления, определяющие развитие экономической деятельности системы железнодорожного транспорта, приводятся основные проблемы, не позволяющие эффективно развиваться системе железнодорожного транспорта, принципы стратегического интегрирования железнодорожного транспорта, а также предложены четыре направления развития организационно-экономической основы системы железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: организационно-экономическая основа системы железнодорожного транспорта, индекс логистической эффективности, доставка грузов, иерархия функций (функциональная иерархия), транспортный комплекс, инфраструктура железнодорожного транспорта.

Annotation

In this article, the main directions determining the development of the economic activity of the railway transport system, the main problems that hinder the effective development of the railway transport system, the principles of strategic integration of railway transport and the conceptual model of the development of the organizational and economic basis of the railway transport system are proposed.

Key words: methodological basis of the railway transport system, directions of development, cargo delivery, hierarchy of tasks, transport complex, railway transport infrastructure.

KIRISH

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning barqaror rivojlanishi asosan transport faoliyati bilan belgilanadi. Dunyoda transport marshrutlari uzunligini 50 mln. kilometrdan ortiq darajada barqarorlashtirish qayd etilgan. Jahon bankining ma’lumotlariga ko‘ra, hozirgi kunda “xalqaro transport bozori 2,2 trillionga teng baholanmoqda (YAIMni

6,8%)”. Dunyoning aksariyat mamlakatlarida transportni YAIMda ulushi 4 — 9 foizni, aholi bandligida 3-7 foizni tashkil etadi [1]. Bir tomondan, transport tizimi milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini, ikkinchi tomondan mamlakatning xavfsizlik darajasini aks ettiradi.

Jahonda transport tizimini samarali rivojlantirish yuzasidan keng qamrovli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Xususan, temir yo‘l transport tizimini iqtisodiy rivojlantirish masalalariga majmuaviy yondashish, temir yo‘l transport tizimini samarali rivojlanishini ta‘minlaydigan iqtisodiy yondashuvlarni shakllantirish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda temir yo‘l transport tarmog‘i rivojlanishining ijobiy ta‘sirlari qayd etilgan, shunga qaramay, ushbu ta‘sirlarning yo‘nalishi va ko‘lami bo‘yicha kompleks fikr shakllanmagan. Shundan kelib chiqqan holda, temir yo‘l transport tizimini iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha izlanishlar olib borish lozimligini belgilaydi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sifatida transport kommunikatsiyalarini jadal rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bu borada, 2022-2026-yillarda Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham “transport va logistika xizmatlari bozori va infratuzilmasini rivojlantirish, temir yo‘l infratuzilmasini elektrlashtirish darajasini 60 foizga yetkazish va avtomobil yo‘llari tarmog‘ini jadal rivojlantirish, transport sohasida tashqi savdo uchun “yashil koridorlar” hamda tranzit imkoniyatlarini kengaytirish va tranzit yuk hajmini 15 million tonnaga yetkazish” kabi ustuvor vazifalar belgilangan [2]. bo‘yicha muhim vazifalar belgilab berilganligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Mahsulotlarimizni ichki va tashqi bozorlarga yetkazish, ularning tannarxini tushirish uchun transport-logistika sohasini rivojlantirishimiz zarur” [3] deb ta‘kidladilar. Bu o‘z navbatida mamlakat transport-tranzit salohiyatidan va zamonaviy yetkazib berish texnologiyalaridan samarali foydalanishni hamda temir yo‘l transport tizimini samarali rivojlantirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borishning maqsadga muvofiqligini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport tizimini iqtisodiy rivojlantirishning nazariy-uslubiy asoslari bir qator mahalliy va xorijlik olimlarining ilmiy tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Iqtisodchi olim R Xalturinning fikriga ko‘ra transport kompleksining quyidagi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi: uning elementlari yagona tizim sifatida faoliyat ko‘rsatadi; transport infratuzilmasi mintaqaviy tizimning boshqa tarkibiy qismlari bilan o‘zaro bog‘liq holda amalga oshiriladi [4].

Yu.N.Golskaya o‘z tadqiqotida transport tizimini rivojlantirishning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi: uning elementlari yagona tizim sifatida faoliyat ko‘rsatadi; temir yo‘l transport tizimini mintaqaviy tizimning boshqa tarkibiy qismlari bilan o‘zaro bog‘liq holda amalga oshiriladi. Demak, temir yo‘l transporti hudud bilan qat’iy tarzda bog‘lanmaganligi bois, harakatlanuvchi tarkib uning elementi

hisoblanmaydi [5].

I.A.Semina va V.A.Kustovlarning fikricha, transport infratuzilmasining hududiy tizimlardagi quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatadilar. Birinchidan, transport – bu hududiy xususiyatlar indikatori va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy sifatining asosiy tarkibiy qismi. Ikkinchidan, transport aloqalar taqsimlovchi va muvofiqlashtiruvchi hisoblanadi, natijada, operatsion makon cheklovchi, boshqacha aytganda, “hududlarni tutashtiruvchi”, ya'ni “transport xabni hosil qiluvchi” kabi vazifalarni keltirib o'tgan [6].

A.B.Maksimov o'zining ilmiy ishlarida transport infratuzilmasini shakllantirishning quyidagi asosiy funksiyalarini ko'rsatib beradi: mamlakat iqtisodiyotini transport yo'llari bilan ta'minlash; iqtisodiyot subyektlarining transport obyektlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish; mamlakat transport tarmog'ini shakllantirish; turli transport turlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlash; mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini yuksaltirish [7].

D. Bauersoksning fikricha, temir yo'l transporti faoliyatini rivojlantirishda an'anaviy usullarga nisbatan yuk tashuvlarini tashkil etishning afzalligi va iqtisodiy samaradorligi masalalarini kiritgan holda multimodal va intermodal yuk tashuvlarini tashkil etish muammolariga alohida e'tibor qaratgan. Shu bilan birga muallif, transport tarmoqlari, transport vositalari va transport kompaniyalari o'z ichiga olgan transport tizimini alohida qayd etadi [8].

Mamlakatimiz olimlaridan G'.Samadov, A.Zoxidov, A.Gulamov va M.Ravshanovlarning fikricha “transport tizimi – bu yuk va yo'lovchilarni o'z manziliga yetkazish jarayonida o'zaro aloqasi bo'lgan transport turari va infratuzilmalari majmuasi, ya'ni o'zaro bog'liq bo'lgan transport sektorlari, mehnat resurslari hamda mamlakat iqtisodiyotini samarali boshqarish maqsadida transportning barcha turlarini boshqaruv tizimi tushuniladi” [9].

METODOLOGIYA

Temir yo'l transport tizimini samarali rivojlantirish muammolarini tahlil etish bilan shug'ullangan milliy va xorijlik olimlarning ilmiy izlanishlari natijalari mazkur tadqiqotning nazariy-uslubiy bazasi sifatida xizmat qildi. Maqolani tayyorlashda abstrakt va analitik mushohada, qiyosiy va omilli tahlil, indikativ, tanlanma kuzatuv, taqqoslash, iqtisodiy-statistik va boshqa usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon davlatlari iqtisodiyotining samarali rivojlanishida asosiy “qon aylanish” vazifasini bajaruvchi transport kompleksi alohida ahamiyat kasb etadi. Samarali transport tizimi ichki bozorda xom-ashyo va mahsulot harakatlarini optimallashtiradi,

shu bilan bir qatorda tashqi savdoda mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirib, jahon bozoriga integratsiya jarayonlarini tezlashtirish imkoniyatini beradi. Umuman olganda mamlakatni keng ko‘lamda rivojlantirish mintaqalararo iqtisodiy munosabatlarning yuqori sur‘atlarda bo‘lishi keng ma’noda transport infratuzilmasining samarali faoliyatiga ham bevosita bog‘liq [7].

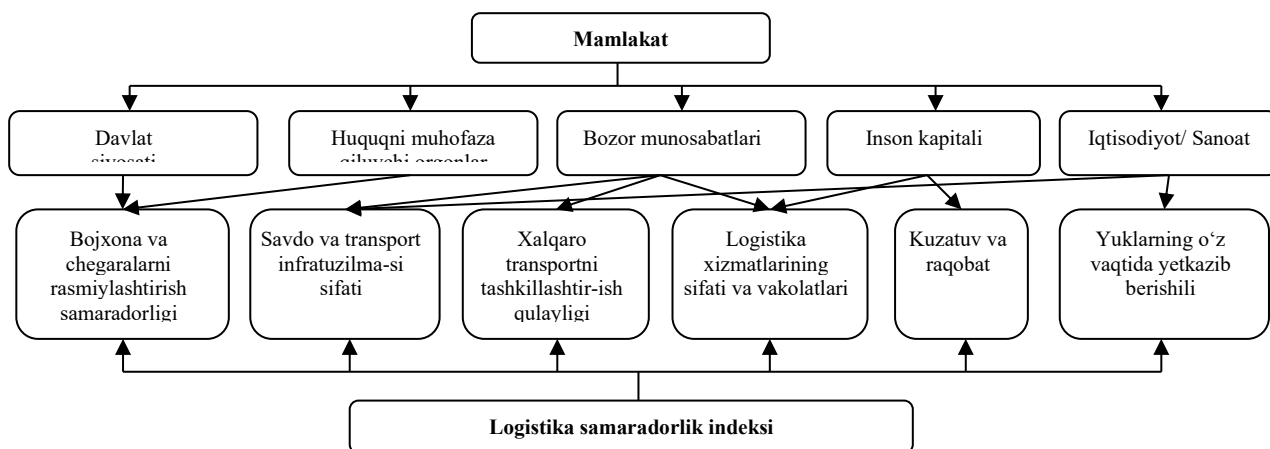
Temir yo‘l transportidagi tub iqtisodiy islohotlar uni rivojlantirishning yangi yo‘nalishlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Shunga muvofiq temir yo‘l transportini iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha yangi qarashlar tizimini ishlab chiqish zarurati paydo bo‘ladi. Bu temir yo‘l ishlab chiqarish tizimining barcha darajalaridagi boshqaruv o‘rtasida, shu jumladan tashish jarayonini ta‘minlash, yetarli miqdordagi tegishli harakatlanuvchi tarkibning mavjudligi, yo‘l sifatini, vagonlarning optimal aylanmasini, samarali rejali ta‘mirlashni, logistika, marketing va boshqalarni ta‘minlash bo‘yicha samarali aloqa hamda hamkorlik qilish maqsadining mavjud emasligi temir yo‘l transport tizimidagi mavjud tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining eng muhim muammosi ekanligi bilan tushuntiriladi.

Bugungi kunda yirikroq tizimning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘luvchi transport masalasiga yangicha yondashuv, tashish jarayonidagi barcha jabhalarni: yukni yuboruvchidan yukni qabul qiluvchigacha, yukni qayta ishlash, qadoqlash, saqlash, joylashtirish va yetkazib berishdagi axborot oqimini qamrab olgan holda ko‘rib chiqishni maqsadga muvofiq deb topmoqda. Bu esa transport-logistika infratuzilmasini yaratish hamda transport-logistika tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Tashishni amalga oshirish bilan bog‘liq va unga hamkorlik qiluvchi transport turlarini kompleks tadqiq etishni ko‘zda tutgan transport tizimidan farqli ravishda “logistika” atamasining qo‘shilishi vaqt va xarajatlar minimal darajaga olib kelinishini ta‘minlaydi.

Bugungi kunda logistika infratuzilmasi mamlakatning tranzit salohiyatini shakllantiradigan o‘ta muhim elementga aylanib bormoqda. Aynan transport logistika elementlarini rivojlantirish va takomillashtirish, shuningdek mamlakatning logistika samaradorlik indeksini oshirish uchun zamonaviy axborot texnologiyalarini rivojlantirish mamlakatimizning tranzit jihatidan jozibadorligini oshirib, bu yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlarini yaxshilanishi hamda tranzit logistika faoliyatidan yuqori darajada daromad olish imkoniyatini beradi.

Ammo xalqaro darajada mamlakatning logistika samaradorlik indeksi natijalarini belgilab beradigan oltita indikatoridan foydalangan holda logistika sohasining olti yo‘nalishiga baho beriladi. Bunda 160 davlatning logistika salohiyati o‘rganilib, har bir respondent logistika samaradorligining oltita asosiy tarkibiy qismlari bo‘yicha

sakkizta xorijiy bozorlarini baholaydi [8] 1-rasmda mamlakat ayrim yoʻnalishlarini logistika samaradorlik indeksiga taʼsiri koʻrsatilgan.

1-rasm. Mamlakat ayrim yoʻnalishlarining logistika samaradorlik indeksiga taʼsiri¹

Oʻzbekiston logistika samaradorlik indeksiga nazar tashlansa, eng yuqori natijalar aynan infratuzilma va oʻz vaqtida yetkazib berish indikatorlarida nisbatan ijobiyligini, ammo xalqaro tashuvlar, logistika raqobat va kuzatuv indikatorlari 2007-2018-yillar davomida besh ballik shkala boʻyicha sezilarli darajada pastligini koʻrish mumkin (1-jadval). Mazkur indikatorlar pastligi mamlakatimizda multimodal logistika markazlarini yetarli darajada yoʻlga qoʻyilmaganligidan, eksport va import operatsiyalari uchun ketadigan vaqt, yukni kuzatib borish va nazorat qilib borish kabi koʻrsatkichlar ancha pastligi sababli, 160 ta davlat ichida Oʻzbekiston mos ravishda 99 oʻrinni egallagan.

1-jadval

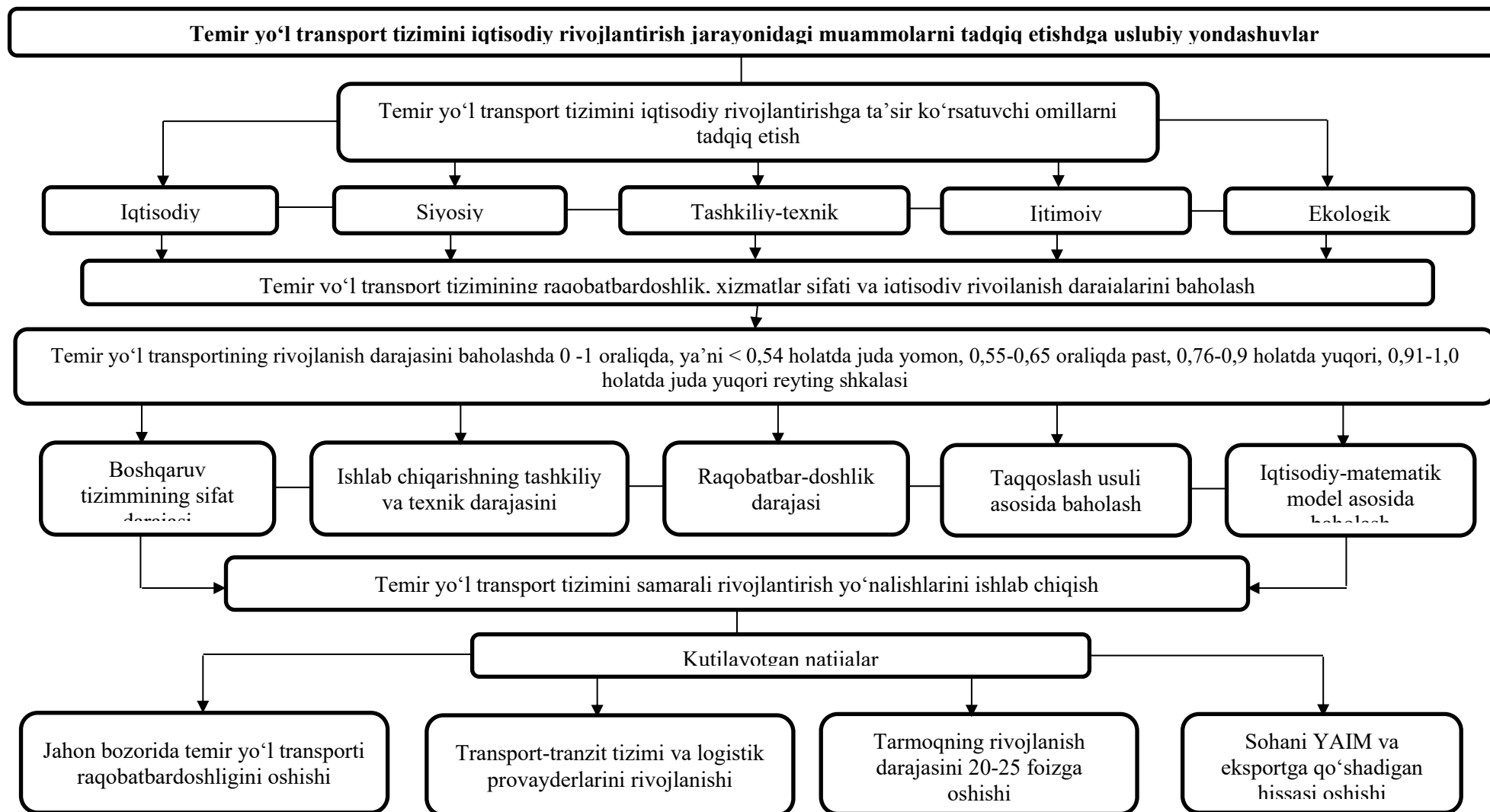
Oʻzbekiston logistika samaradorlik indeksi natijalari (LPI)
(2007-2018)

Yillar	LSI reytingi	Bojxona	Infratuzilma	Xalqaro tashuvlar	Logistik raqobat	Kuzatuv va raqobat	Oʻz vaqtida yetkazish
2007	129	1.94	2.00	2.07	2.21	2.08	2.73
2012	117	2.20	2.54	2.79	2.50	2.96	3.72
2014	1118	2.25	2.25	2.38	2.39	2.53	2.96
2016	129	1.80	2.01	2.23	2.37	2.87	3.08
2018	99	2.32	2.45	2.36	2.39	2.05	2.28
2022	69	2.10	2.57	2.42	2.59	2.71	3.09

Manba: Jahon banki maʼlumotlari.

Temir yoʻl transport tizimini iqtisodiy rivojlantirishning metodologik asosi 2-rasmda keltirilgan va koʻp qirrali muammolarni hal etish yoʻllarini oʻz tarkibiga oladi:

¹ Manba: Olib borilgan tadqiqotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-rasm. Temir yo‘l transport tizimini iqtisodiy rivojlantirishning metodologik asosi⁶⁷

⁶⁷ Manba: Olib borilgan tadqiqotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasida geografik jihatdan oldindan belgilangan tranzit salohiyatidan to'liq foydalanish talab etiladi. Biroq temir yo'l transportida yuzaga kelgan hozirgi holat quyidagi uch omil bilan tavsiflanadi:

temir yo'l magistrallarining zichligi;

temir yo'llarning umumiy uzunligi 7 401,2 km, elektrlashtirilgan uchastkalarining umumiy uzunligi 3 510,6 km, elektrlashtirilgan yo'llar ulushining past – 47,4% ekanligi, mazkur holat xalqaro darajada inqiroz oldi holatining kritik nuqtasi hisoblanadi;

tarmoqdagi asosiy ishlab chiqarish fondlarining yuqori darajada eskirganligi (70-80%).

“O'zbekiston temir yo'llari” AJning 2020-yil ma'lumotlariga ko'ra, inventar harakat tarkibining “yosh” tarkibi quyidagicha — jami lokomotivlar 473 ta, shundan 314 tasi 30 yildan ortiq ishlatilayotgan lokomotivlar hisoblanadi, ularning ulushi 66 foizni tashkil etadi. Manyovr lokomotivlar jami 197 ta bo'lib, shundan 185 tasi 30 yildan ortiq ishlab kelmoqda, umumiy hajmining 94 %ni tashkil etadi (2-jadval).

2-jadval

“O'zbekiston temir yo'llari” AJning inventar harakat tarkibining “yosh” tarkibi, 2023-yil

Tur	10 yilgacha	10 dan 20 yilgacha	20 dan 30 yilgacha	30 yildan oshgan	Ja'mi
Elektrovozlar	44	12	30	30	116
Teplovozlar	45	7	9	99	160
Manyovr lokomotivlar	-	-	12	185	197
Jami lokomotivlar	89	19	51	314	473

Manba: “O'zbekiston temir yo'llari” AJ ma'lumotlari.

Vagon parki bilan bog'liq vaziyat ham keskinlashgan: ularning 65 foizi xizmat muddati 30 yildan ortiq, 35 foizining xizmat muddati 20-30 yilni tashkil etadi. Shu bilan birga, elektrovozlarning 26 foizi 30 yildan ortiq, 25-30 foizi 20-30 yil, 38 foizi 10 yilgacha faoliyat ko'rsatib, ya'ni elektrovozlarning yarmi ta'mirga muhtoj.

Bugungi kunda temir yo'l transport tizimini rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillarga raqobat yo'qligi (respondentlarning 54%), harakatlanuvchi tarkib yetishmasligi (45%), xizmatlar sifati past bo'lgan holda tariflarning yuqoriligi (35%), korrupsiya (30%) va asosiy fondlarning yuqori darajada eskirganligi (28-30%) kiradi. So'rovda qatnashganlarning 45,6 % tashish paytida shikast yetkazish, yo'qotish va o'g'irlik holatlari mavjudligini qayd etganlar.

2023-yilda jami tashishdan olingan daromad 8 603.5 mlrd.so'm, shundan 96 % yuk tashish hajmiga to'g'ri kelmoqda (3-jadval). Mazkur yilda yuk tashish xarajatlari 5 248.7 mlrd.so'mga, olingan foyda 3 318.8 mlrd.so'mga teng bo'lgan. Keltirilgan ma'lumotlardan yo'lovchi tashishdan olingan daromad 359.2 mlrd.so'mni, unga sarflangan jami xarajatlar 767.016 mlrd. so'mni tashkil etib, yo'lovchi tashishdan ko'rilgan zarar 407.8 mlrd. so'mga teng.

3-jadval

2016-2022-yillarda “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJning asosiy moliyaviy natijalari, mlrd, so‘m

№	Ko‘rsatkichlar	2016	2017	2018	2019	2020	2022
1.	Jami tashishdan daromad	3765,8	4363,2	5767,2	7056,1	7973,3	8603,5
1.1.	Yuk tashish	3 476,7	4 020,2	5 383,8	6 624,8	7 731,3	8 244,3
1.2.	Yo‘lovchi tashish	236,2	343,0	383,4	431,3	242,0	359,2
2.	Jami tashish xarajatlari	2 563,4	2 886,9	4 128,4	4 792,4	5 216,3	5 284,7
2.1.	Yuk tashish	2047,3	2 234,7	3 238,7	3 695,5	4 459,2	4517,73
2.2.	Yo‘lovchi tashish	516,1	652,2	889,6	1 096,8	757,1	767,016
3.	Tashishdan olingan foyda (zarar)	1718,5	1 476,3	1 638,8	2 263,7	2 757,0	3 318,8
3.1.	Yuk tashish	1726,4	1 785,4	2 145,1	2 929,2	3 272,1	3 726,6
3.2.	Yo‘lovchi tashish	-327	-309,1	-506,3	-665,5	-515,1	-407,8
4.	Rentabellik, foydasiz tashish	67,0	73,7	61,2	70,1	67,4	77,3
4.1.	Yuk tashish	69,8	79,9	66,2	79,3	73,4	82,5
4.2.	Yo‘lovchi tashish	-118,5	-90,1	-132,1	-154,3	-212,8	-113,5

Manba: “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisob-kitob qilingan.

Mazkur holat yo‘lovchi tashishda bir qator muammolar bartaraf etilmayotganligidan dalolat beradi. Shuni alohida ta’kidlash lozim, yo‘lovchi tashish temir yo‘lda yuk tashish faoliyatiga ma’lum darajada salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, ko‘p hollarda yo‘lovchi poyezdlarni o‘tkazib yuborish uchun soatlab kutib qolish zarurati paydo bo‘ladi. Bu esa yetkazib berish vaqtiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va yuk egalari boshqa transport turlaridan foydalanish zarurati yuzaga kelmoqda, shu bilan birga, mamlakatning logistika samaradorlik indeksi ko‘tarilishiga to‘siq bo‘lmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda autsorsing logistika xizmat bozori sust darajada rivojlanib, buning asosiy sabablari mijoz-korxonalar logistika zanjirlarining murakkablashuvi va murakkab logistika xizmatlariga bo‘lgan talabning qondirilmayotganligi, mamlakatimizda sifatli, shu jumladan yirik provayderlar, ya’ni 3PL va 4PL darajadagi logistika xizmatlarining rivojlanmayotganligi bilan bog‘liq. Yana bir nuqsonli jihati, mamlakatimizda logistika xarajatlari umumiy tuzilmasidagi autsorsing ulushi taxminan 12-15 % ni tashkil qilib, shu bilan birga logistika bozori rivojlangan mamlakatlar uchun bu ko‘rsatkich 40-45% ga teng

Shuni ta’kidlash lozimki, temir yo‘l transport tizimi hamda tegishli infratuzilmaning rivojlanish darajasi jahon standartlaridan ortda qolmoqda. Bugun yurtimizda faoliyat yuritayotgan transport-logistika operatsiyalarining asosiy qismi 1PL hamda 2PL formatda, xolos. Ayniqsa 3PL formatda faoliyat ko‘rsatayotgan kompaniyalar yetarli emas. Bugungi kun talablari transportning barcha turlarini qamrab oluvchi yirik logistika operatorlariga ega korxonalar faoliyatini tashkil etishni taqozo qilmoqda, ya’ni transport turlari o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yadigan yirik operatorlar yetishmaydi. Ushbu holat yuk tashish jarayoni bilan bog‘liq muammolarga sabab bo‘lmoqda. Yuqoridagi mulohazalardan aytish mumkinki, temir yo‘l transport-logistika faoliyati sust kechishiga quyidagi muammolar ta’sir ko‘rsatmoqda (4-jadval).

4-jadval

Temir yo'l transport-logistika faoliyatiga ta'sir ko'rsatayotgan muammolar

Muammolar	konteyner tashuv hajmi yetishmasligi;
	temir yo'l transportida yuk tashish narxlari yuqoriligi;
	3PL va 4PL darajadagi logistik xizmat provayderlarining rivojlanmaganligi;
	temir yo'l vagonlarining 50% ga yaqin qismi 20-30 yil davomida, 66 foizi esa 30 yildan ortiq xizmat ko'rsatib kelayotganligi;
	xalqaro tashuvlarda 1,5% refrijerator avtomobillari ishtirok etib (talab 15-20%), ushbu ko'rsatkich temir yo'l vagonlarining 4% ni tashkil etadi;
	temir yo'l transport-logistika tizimini umumiy nazorat qilish metodikasi tizimga solinmaganligi;
	xalqaro tashuvlarda konteyner tashuvlari ulushi 7-8% ni tashkil etishi (YEIda – 14%, Xitoyda – 51%);
	omborxona xo'jaligi asosiy fondlarining 30 %ga yaqini jismoniy va ma'naviy eskirganligi;
	yuk ortish-tushirish ishlarini mexanizatsiyalashtirish darajasi 20-30 % ni tashkil etishi.

Manba: Olib borilgan tadqiqotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mahalliy sanoatning xom ashyoga ixtisoslashganligi tufayli eksport tovarlari narxidagi transport xarajatlarining ulushi ularning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayni paytda magistral temir yo'l infratuzilmasi O'zbekistonning barcha hududlarini birlashtiradi. Bundan tashqari, davlatning qulay geografik joylashuvi mahalliy temir yo'l transportining qo'shni davlatlarning temir yo'l tarmoqlari bilan xalqaro tranzit tashuvlarida keng ishtirok etish imkoniyatini beradi. Fikrimizcha, temir yo'l transport tizimini rivojlantirishning quyidagi yo'nalishlarini belgilab olish maqsadga muvofiq (5-jadval).

5-jadval

Temir yo'l transportini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari

№	Rivojlanish yo'nalishlari	Yo'nalishlar bo'yicha ishlarning mazmuni
Xizmatlarning raqobatbardoshligini oshirish		
1.	Boshqaruv sifatini oshirish	Ilmiy yondashuv va tamoyillarga rioya qilish, qarorlar (ayniqsa strategik qarorlar) qabul qilishda operatsiyalarni modellashtirish va tadqiq etish, bashorat qilish, boshqarishga va raqobatbardoshlikka erishishga yo'naltirilgan menejment, shu jumladan investitsion menejmentga loyihaviy yondashuvlarni joriy qilish kabi zamonaviy boshqaruv usullari va modellarini qo'llash.
2.	Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish	Ishlab chiqarish va moliyani boshqarishning integratsiyalashgan axborot texnologiyasini (ATSUP, SAPR, ARM) joriy qilish.
3.	Ishlab chiqarishning tashkiliy-texnik darajasini oshirish. Shu jumladan:	Jarayonlarni loyihalashda operatsiyalarni modellashtirish va tadqiq qilishning zamonaviy usullarini qo'llash. Jami sarmoyalar hajmida strategik va bazis investitsiyalarning ulushini oshirish (yangi yo'llar qurish, zamonaviy yo'l texnikasini sotib olish va h.k.).
3.1	temir yo'llarning ustki tuzilmasini reabilitatsiya va modernizatsiya qilish	Asosiy maqsad – uning texnik holatini yaxshilash, harakat samaradorligi va xavfsizligini ta'minlash, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish.
3.2	temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirish	Temir yo'l transporti samaradorligini, faoliyatning ekologik jihatini oshirish.
3.3	stansiya xo'jaligini rivojlantirish	Stansiya infratuzilmasini yaxshilash, uning o'tkazish va qayta ishlash qobiliyatini oshirish. Yuklar va tarkiblarni qayta ishlashda texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish maqsadida tezkor boshqarish avtomatik tizimlarini joriy qilish.

№	Rivojlanish yo'nalishlari	Yo'nalishlar bo'yicha ishlarning mazmuni
3.4	temir yo'l tarmog'ining tranzit salohiyatini rivojlantirish	Temir yo'l magistralining xalqaro yo'laklar tarkibiga kiruvchi uchastkalarida ishlarni bajarish ustuvorligini hisobga olgan holda temir yo'lni rivojlantirish rejalarini amalga oshirishni davom ettirish.
3.5	harakatlanuvchi tarkibni yangilash	Innovatsion asosda modernizatsiya qilish, muddatni uzaytirgan holda kapital ta'mirlash, yangi avlod vagonlari va lokomotivlarini sotib olish.
Iste'molchilarga xizmatlar va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish		
1.	Xizmatlar sifatini yaxshilash	Raqobatdoshlik ko'rsatkichlarini: ishonchlilik, atrof muhitga zararsizlik, texnologiyalarga asoslanganlik, xavfsizlik va h.k. monitoring qilish.
2.	Xizmatlarning iste'molchilariga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash	Xizmatlarning iste'molchilariga xizmat ko'rsatish sifati ko'rsatkichlarini monitoring qilish: reklama, kafolat majburiyatlari, iste'molchilarni qo'llab-quvvatlash sifati. Xizmatlarning va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish bo'yicha innovatsion loyihalarni amalga oshirish.

Manba: Olib borilgan tadqiqotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, yuqoridagi muammolarning oldini olish maqsadida quyidagi asosiy konseptual yo'nalishni belgilab olish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Temir yo'l transporti xizmatlari narxining oshish sur'atlarini pasaytirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- tariflarni belgilash prinsiplarini o'zgartirish va bosqichma-bosqich yangi tarif tizimiga o'tish, tuzatish koeffitsientlari sonini kamaytirish, temir yo'l orqali tashishni har tomonlama mablag' bilan ta'minlash turlarini kamaytirish;

- o'z lokomotiv va vagonlariga ega bo'lgan temir yo'l transportida yuk tashishga mo'ljallangan xususiy kompaniyalar tashkil etilishi uchun shart-sharoitlar yaratish orqali temir yo'lda yuk tashish sohasida raqobat muhitini shakllantirish;

- konteynerlarda tashilgan yuklarning transportga sarflanadigan to'lovlarini 10 foizga kamaytirish uchun konteynerda tashishni 25-30 foizga oshirish zarur.

Quyidagilar orqali transport tizimi samaradorligini oshirish uchun mintaqalarda multimodal transport-logistika markazlari tarmog'ini kengaytirish:

- yuk tashish, intermodal va multimodal yuk tashishlarning normativ hamda huquqiy bazasini, texnik va texnologik reglamentini hamda standartlarini, logistika markazlarini, transport-ekspeditorlik faoliyatini xalqaro standartlarga mos holda uyg'unlashtirish;

- multimodal tashishlar samarali bo'lishini ta'minlash uchun integratsiyalashgan axborot tizimini tashkil etish;

- bojxona logistika markazlarining milliy tarmog'ini shakllantirish, ularda transport-logistika operatsiyalari kamida 3PL darajada bo'lishini ta'minlash lozim.

Taklif etilayotgan yo'nalishlar davlat, jamiyat va temir yo'l transporti manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan huquqiy, boshqaruv, moliyaviy-iqtisodiy, ekologik va innovatsion jihatlarini o'z ichiga oladi. Temir yo'l transportini kompleks rivojlantirish berilgan takliflar insortingli va autsortingli integratsiyani

kuchaytirish, strategik diversifikatsiyani kengaytirish, jahon transport tizimiga qo'shilish orqali uning barqaror va har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi.

Muxtasar qilganda, temir yo'l transport tizimini iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha asosiy yo'nalishlar zamonaviy sharoitda temir yo'l transportini rivojlantirishning ilmiy asoslangan strategiyasini ishlab chiqish muammosining hal etilishini belgilab beradi. Kompleks rivojlanishga erishishning taqdim etilayotgan to'rt yo'nalishi temir yo'l transportining strategik raqobatbardoshligini oshirishga, xarajatlarni kamaytirishga, xizmat ko'rsatish darajasini yuksaltirishga va yangi xizmatlarni taklif qilishga imkon beruvchi bozor omillarining rivojlanishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://data.worldbank.org/indicator/is.air.good.mt.k1>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 февралдаги «2022-2026 йилларга бўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли фармони. // www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24 январь 2020 йил.
4. Халтурин, Р. Развитие транспортной инфраструктуры: проблемы и возможности / Р. Халтурин // Вестник Института экономики Российской академии наук — №6 — 2012. — С. 21-26.
5. Задворный, Ю. В. Формирование интегрированной транспортной инфраструктуры в регионе / Ю. В. Задворный // дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. — М., 2005.- с. 152
6. Venables, A. J. (2020). Evaluating Urban Transport Improvements: Cost-Benefit Analysis in the Presence of Agglomeration and Income Taxation. *Journal of Transport Economics and Policy*, 41:173–188 p.
7. Рахимов Х.Ш. Мамлакат транспорт инфратузилмаси фаолиятини самарадорлигини ошириш. Иқт. фан. фал. ... дис. Автореф., Тошкент 2021.
8. Fayzullayev J.S. Improvement of Economic Efficiency of Development of Railway // *Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR)* ISSN: 2249 – 0892 Vol9 Issue-2, Dec -2019. http://www.ajtmr.com/papers/Vol9Issue2/Vol9Iss2_P9.pdf
9. Fayzullayev, J.S. (2021) "Economic-mathematical model of evaluating the efficiency of the transport system," *Economics and Innovative Technologies*: Vol. 2021: No. 1, Article 1. <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/vol2021/iss1/1>
10. <https://review.uz/oz/post/infografika-uzbekistan-v-indekse-effektivnosti-logistiki-2016-2018-gg>.
11. Зоҳидов А.А. Марказий осиё транспорт тизимини самарали бошқариш механизмининг такомиллаштириш. Иқт. фан. док. ... дис. Автореф., Тошкент 2018.
12. Frederick Starr S., Filat Yildiz, Martina reiser etc. The New Silk roads: Transport and trade in Greater Central Asia. Monograph Central AsiaCaucasus

institute & Silk Road Studies Programm, Washington, D.C.: Johns Hopkins University-SAIS, 2019. – 514 p.

13. Fayzullayev J. (2020). Effectiveness of modern methods in the development of the integration transport systems. *Архив научных исследований*, 1(3). <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/3892>

14. Fayzullayev J.S. Theoretical Aspects of the Transport Logistics System Management // Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 –0892 Special Issue–2, Sep -2019. http://ajtmr.com/papers/SplIss2/SplIss2_8.pdf

15. Fayzullayev J.S. Problems And Status Of Efficiency Of The Transport And Logistics System In The Railway Network , Archive of Conferences: Vol. 13 No. 1 (2021): GTIMSC-2021, <https://www.conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/573>

INKLUZIV TADBIRKORLIK TUSHUNCHASINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Jumayeva Muxlisa Abdug`ani qizi

Alfraganus universiteti H.T.T.

Менежмент ва маркетинг кафедраси

катта ўқитувчиси, PhD

E-mail: m.jumayeva@afu.uz

ORCID: 0000-0001-8999-1776

Annotatsiya

Mazkur maqola mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi salbiy tendentsiyalarni bartaraf etishning innovatsion vositasi hamda tadbirkorlar e'tibordan chetda qolayotgan jamiyatdagi ijtimoiy muammolarini hal etishning samarali mexanizmi sifatida inklyuziv tadbirkorlikning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash va asoslashga bag'ishlangan. Tadqiqotning maqsadi - "inklyuziv tadbirkorlik" tushunchasini nazariy tahlil qilish, uni mazmunan o'xshash tushunchalardan farqlash hamda batafsil tavsiflashdir. Bunda inklyuziv, tijorat va ijtimoiy tadbirkorlik faoliyati va xayriya tashkilotlari faoliyatining qiyosiy tavsifi amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: inklyuzivlik, inklyuziv tadbirkorlik, inklyuziv biznes, ijtimoiy tadbirkorlik.

Анотация

Данная статья посвящена выявлению и обоснованию теоретико-методологических основ инклюзивного предпринимательства как инновационного инструмента устранения негативных тенденций социально-экономического развития стран и как эффективного механизма решения социальных проблем в обществе, которыми предприниматели пренебрегают. Цель исследования - теоретически проанализировать понятие «инклюзивное предпринимательство», выделить его среди аналогичных понятий и подробно описать. Проведена сравнительная характеристика деятельности инклюзивного, коммерческого и социального предпринимательства и деятельности благотворительных организаций.

Ключевые слова: инклюзия, инклюзивное предпринимательство, инклюзивный бизнес, социальное предпринимательство.

Abstract

This article is devoted to identifying and substantiating the theoretical and methodological foundations of inclusive entrepreneurship as an innovative tool for eliminating negative trends in the socio-economic development of countries and as an effective mechanism for solving social problems in society that entrepreneurs neglect.

The purpose of the study is to theoretically analyze the concept of "inclusive entrepreneurship", distinguish it from similar concepts and describe it in detail. A comparative characteristic of the activities of inclusive, commercial and social entrepreneurship and the activities of charitable organizations is carried out.

Keywords: inclusion, inclusive entrepreneurship, inclusive business, social entrepreneurship.

KIRISH

Jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalashuvni chuqurlashtiradigan ijtimoiy nomutanosibliklar davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda innovatsion yondashuvlarni izlashni taqozo etmoqda. Tarixdan ma'lumki, jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal qilishda biznes sohasi asosan soliqlarni o'z vaqtida to'lash va xayriya dasturlarini amalga oshirishga ko'maklashish orqali moliyaviy ishtirok etib kelgan. Ijtimoiy muammolarni hal etishning o'ziga xos mexanizmlari esa davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining vakolati bo'lib qolgan. Ammo mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari: misli ko'rilmagan ijtimoiy tabaqalanish, qashshoqlikning ommaviy tarqalishi, aholining qarishi, migratsiyasi, iqtisodiy inqiroz hodisalari iqtisodiy faol aholining moliyaviy yukini oshirdi va ularning hayot sifatini tobora pasaytirdi. Ijtimoiy kafolatlarning istalgan darajasini saqlab qolish esa davlat byudjetidan xarajatlarni ko'paytirishni talab qiladi, bunday masalalarni hal qilishda O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti xususiy sektor ko'magini talab qiladi. Aynan shu kabi holatlar inklyuziv tadbirkorlik kabi ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun muqobil vositalarni topish zaruratini keltirib chiqaradi.

O'zbekistonda inklyuziv jamiyat yaratish borasida qator muhim ishlar amalga oshirilayotgani, davlat rahbarining bir qancha qaror va farmonlari qabul qilingan. Shunday bo'lsada, mutaxassislarning ta'kidlashicha, global inklyuzivlik tendensiyasi hali mamlakatimga to'liq tadbiq etilmagan. Jumladan nogironlarga davlat tashkilotlari va xususiy sektorning potensial xodimlari emas, asosan xayriya va reabilitatsiya yordamini oluvchilar sifatida qaraladi. Vaziyatni bartaraf etish maqsadida mamlakatda qator chora tadbirlar, jumladan, BMT Taraqqiyot dasturining "O'zbekiston biznes forumi" loyihasi va Savdo-sanoat palatasi hamkorligida uchta sinov inklyuziv loyihasi amalga oshirilgan[15].

Inklyuziv tadbirkorlik mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi salbiy tendentsiyalarni bartaraf etishning innovatsion vositasi, jamiyatning davlat tomonidan hal etilmaydigan va tadbirkorlar e'tiboridan chetda qolgan ijtimoiy muammolarini hal etishning samarali mexanizmidir. Inklyuziv tadbirkorlik hodisasi ham jahon, ham mahalliy fan uchun yangi, shuning uchun uning kontseptual va kategorik apparati yetarlicha o'rganilmagan. "Inklyuzivlik" atamasi birinchi marta 1970-yillarda AQShda qo'llanilganiga qaramay, olimlarning aksariyati uni faqat ijtimoiy inklyuziya sifatida

talqin qilishgan, bu esa barcha fuqarolarning jamiyatdagi faol ishtiroki darajasining oshishi sifatida tushunilgan. Bugungi kunda “inklyuzivlik” tushunchasi (inglizcha Inclusion – inklyuziv; frantsuzcha inclusif – o‘z ichiga qamrab oluvchi; lotincha – include – kiradi, o‘z ichiga oladi) barcha shaxslarni, ularning jismoniy, intellektual, madaniy, lingvistik, milliy va boshqa xususiyatlaridan qat’i nazar, ijtimoiy munosabatlarga faol qo‘shilish jarayonini anglatadi. [2]. Olimlar mehnat bozorida noqulay ahvolda bo‘lgan (masalan, yoshlar, migrantlar va nafaqaxo‘rlar) va tadbirkorlik muhitida kam namoyon bo‘lgan (masalan, ayollar, yoshlar va nogironlar) aholi qatlamlarining tadbirkorlik salohiyati katta ekanligini qayd etadilar [1]. Mazkur potentsialni faollashtirish barcha ijtimoiy guruhlar uchun o‘zaro manfaatli, jumladan, fuqarolarga o‘z biznesini boshlash, ishga kirish, sifatli tovarlar va xizmatlardan foydalanish imkoniyati shaklida, ish beruvchilarga foyda shaklida hamda davlatga inklyuziv jamiyatni rivojlantirish va aholining o‘rta tabaqa vakillari ko‘payishi ko‘rinishida naf keltiradi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Xorijiy va mahalliy adabiyotlarda “inklyuziv tadbirkorlik” tushunchasining puxta nazariy tadqiqotlari juda kamligini hisobga olib, “ijtimoiy tadbirkorlik”ni inklyuziv tadbirkorlikning paydo bo‘lishidagi zaruriy shart-sharoit deb hisoblagan holda, bu boradagi nashrlarni tahlil qilish va shu kontsepsiya o‘rganish maqsadga muvofiq.

Hozirda “Ijtimoiy tadbirkorlik” ilmiy kategoriyasi chet ellik olimlar tomonidan faol tadqiq qilinib bir qator xulosalar olinmoqda. Ular orasida quyidagilarni ta’kidlash joiz: J. G. Dees va J. Emerson [6] Ijtimoiy tadbirkorlikning beshta asosiy xususiyatini birinchi bo‘lib shakllantirgan; R. Martin va S. Osberg [9] o‘zlarining ijtimoiy tadbirkorlikka bag‘ishlangan ishida uning strategik boshqaruv xususiyatlarini o‘rganishga e’tibor qaratgan; J. J. Mair va I. S. Marty[8] ijtimoiy tadbirkorlikning asosiy xususiyatlari ro‘yxatini biznes jarayonining o‘ziga xos sifatleri bilan takomillashtirgan; P. Nur [7] va E. Show [12] kabi olimlar esa resurslarning turli kombinatsiyalari yordamida inkluziv jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishning innovatsion yo‘llarini izlaganlar; J. Boschee va J. McClurg [4] tadbirkorlik faoliyatining asosiy mezonidan kelib chiqib ijtimoiy korxonalar tomonidan daromad olinishi muhimligini ta’kidlagan; J. Tompson va B. Doherty B. [13] iqtisodiy va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonining o‘ziga xos ikki tomonlamaliligini va ular o‘rtasida o‘zaro manfaatli optimal nisbatni topish zarurligini asoslab bergan.

Yuqorida aytilgandek, “Inklyuziv tadbirkorlik” tushunchasiga dunyoning turli mamlakatlaridagi tadbirkorlik haqidagi ilmiy nashrlarda ancha kam murojaat qilingan. Ammo shunday bo‘lsada xorijiy olimlardan G. Shahin va M. Tixich [11] “Inklyuziv tadbirkorlik” konsepsiyasining ilk mualliflari desak bo‘ladi. Shuningdek, olimlar I.M. Repin [3] inklyuziv tadbirkorlikni qashshoqlikni bartaraf etishning amaliy vositasi sifatida o‘rgangan bo‘lsa, Lyax O. V., Lyashenko V. I., Kuzmenko N. V.[1] esa

mintaqaviy darajada inklyuziv tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning institutsional jihatlarini ochib bergan.

METODOLOGIYA

Maqolaning maqsadi - "inklyuziv tadbirkorlik" tushunchasini nazariy-metodologik tahlil qilish, uni mazmunan o'xshash tushunchalardan farqlash hamda batafsil tavsiflashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi umumiy va maxsus ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi: induksiya va deduksiya, mantiqiy umumlashtirish, tahlil va sintez, taqqoslash va guruhlash. Maqolada ilmiy adabiyotlarda tilga olingan "ijtimoiy biznes", "ijtimoiy tadbirkorlik", "inklyuziv biznes" va "inklyuziv tadbirkorlik" tushunchalarining ta'riflari tahlil qilindi. Bunda xorijiy va MDH mamlakatlari iqtisodchi olimlarining nazariy-metodologik yondashuvlari o'rganib chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ilmiy adabiyotlarda inklyuziv tadbirkorlikka bevosita yoki bilvosita taalluqli turli atamalar mavjud: "biznesning ijtimoiy mas'uliyati", "ijtimoiy biznes", "ijtimoiy tadbirkorlik", "inklyuziv biznes", "inklyuziv tadbirkorlik", "inklyuziv biznes modellari", "inklyuziv tadbirkorlik faoliyati" va "ijtimoiy korxona tashabbuslari" va hokazo. Bir qarashda, tarjimaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, "ijtimoiy biznes" va "ijtimoiy tadbirkorlik" atamalari o'rtasida hech qanday farq yo'q, shuning uchun fanda bu atamalar ko'pincha sinonim sifatida ishlatiladi. Bizning fikrimizcha, bular bir-biriga o'xshash tushunchalar bo'lib, ular motivatsiyaning turli yo'nalishiga ega - tijorat va ijtimoiy. "Ijtimoiy biznes" atamasini ilmiy muomalaga Nobel mukofoti laureati Muhammad Yunus [14] kiritgan. "Ijtimoiy biznes" deganda u zarar yoki dividend keltirmaydigan, investorga tegishli bo'lgan va barcha resurslarni jamoat manfaati uchun ishlatadigan tashkilotni tushunadi. Bunda foyda biznesga qayta investitsiya qilinadi va ijtimoiy maqsadlarga yo'naltiriladi. Muallif ijtimoiy biznesning ikki turini ajratib ko'rsatadi:

1) investorga tegishli tashkilot bo'lib, zarar va dividend keltirmaydi; investor o'z foydasini biznesni kengaytirish va yaxshilashga qayta sarmoya kiritish orqali ijtimoiy muammolarni hal qiladi; vaqt o'tishi bilan investorlar o'z investitsiyalarini qaytarib olish huquqiga ega, ammo foyda va dividendlarsiz;

2) bevosita yoki maqsadli jamg'arma orqali kam ta'minlanganlarga tegishli tijorat tashkiloti bo'lib, oldindan belgilangan ijtimoiy maqsadni amalga oshiradi; foyda qashshoqlik darajasini pasaytirish uchun ishlatiladi [14].

"Ijtimoiy tadbirkorlik" atamasining eng keng tarqalgan ta'riflaridan biri M. Richardson [10] tomonidan taklif qilingan. "Ijtimoiy tadbirkorlik" deganda u turli xil xususiyatlarga ega korxonalarning keng doirasini tushunadi:

aniq ijtimoiy maqsadga egalik;

daromadlarining katta qismini tijoriy faoliyatdan olish;
daromadlarini ijtimoiy masalalarni hal etishga yo'naltirish [10].

"Inklyuziv biznes" atamasi Barqaror rivojlanish bo'yicha Butunjahon biznes kengashi (World Business Council for Sustainable Development) tomonidan taklif qilingan bo'lib, ushbu tashkilot xulosasiga ko'ra, faoliyati tijorat maqsadlari bilan bir qatorda qashshoqlik darajasini pasaytirish va aholi uchun imtiyozlar yaratishga qaratilgan korxonalar "Inklyuziv biznes" sifatida tasniflanadi. Inklyuziv biznes va notijorat va xayriya tashkilotlari o'rtasidagi farq esa foydada ko'rinadi: inklyuziv biznes foyda ko'radi, notijorat va xayriya tashkilotlari esa yo'q. Shunday qilib, "inklyuziv biznes" oddiy xayriyadan tashqariga chiqadi va murakkab ijtimoiy muammolarni hal qiladi: turmush darajasini oshiradi, kam daromadli odamlar uchun imkoniyatlar yaratadi va shu bilan birga o'zining moliyaviy imkoniyatlarini ro'yobga chiqaradi va foyda oladi. Inklyuziv biznes kontseptsiyasi rasman birinchi marta 2008 yil 1 iyulda BMTning "Hamma uchun qiymat yaratish: kambag'allar bilan biznes yuritish strategiyalari" (Creating Value for all: Strategies for Doing Business with the Poor) hisobotida taqdim etilgan [5]. Ushbu hisobotda mazkur biznes modelining asosiy xususiyatlari aniq keltirilgan va "inklyuziv biznes" tushunchasining eng umumlashtirilgan ta'rifi shakllantirilgan: "inklyuziv biznes - bu iste'molchilar, ishchilar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar va barcha aholi vakillarining kam ta'minlangan qismini o'z ichiga olgan hamda ular uchun o'zaro manfaatli rivojlanishni ta'minlaydigan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning iqtisodiy jihatdan mumkin bo'lgan sxemasidir". Boshqacha qilib aytganda, inklyuziv tadbirkorlik faoliyatining asosiy maqsadi aholi farovonligini oshirishdek dolzarb ijtimoiy muammoni hal qilishdir [5].

Aynan "Inklyuziv tadbirkorlik" ilmiy atamasining mualliflari esa haqli ravishda olimlar H. Shahina va M. Tixich [11] bo'lib, "ijtimoiy tadbirkorlik"ni turli shakldagi nogironlik va/yoki og'ir iqtisodiy va ijtimoiy ahvolga tushib qolgan shaxslarga tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda biznesni rejalashtirish, biznesni rivojlantirishning individual maqsadlaridan foydalanish va qo'llab-quvvatlashni rejalashtirish, moliyaviy resurslardan foydalanish, konsensus asosida birgalikda ishlaydigan davlat va xususiy sheriklar resurslaridan foydalanishda yordam berish strategiyasi va jarayoni sifatida ta'rif berishgan.

Zamonaviy sharoitda tadbirkorlikni inklyuziv rivojlantirish siyosati tadbirkorlar orasida kam ta'minlangan yoki mehnat bozorida zaif bo'lgan ijtimoiy guruhlarni: yoshlar, ayollar, nogironlar kabi fuqarolarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratiladi. "Ijtimoiy tadbirkorlik" va "inklyuziv tadbirkorlik" tushunchalarining adabiyotlardagi talqinini tahlil qilib, ushbu tushunchalar qaysidir ma'noda bir-biriga mos kelishini ko'rish mumkin. Inklyuziv tadbirkorlikning tijorat va ijtimoiy tadbirkorlikdan, shuningdek, xayriyadan asosiy farqlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Tadbirkorlikning ayrim turlarining qiyosiy tavsiflari

Turlari Belgilar	Tijorat korxonasi	Ijtimoiy tadbirkorlik	Inklyuziv tadbirkorlik	Xayriya
Faoliyatning asosiy maqsadi	Foyda olish	Jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal qilish	Jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal qilish uchun foyda olish	Jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal qilish
Strukturasi	Tijorat tuzilmasi	Ijtimoiy yo'naltirilgan tuzilma	Ijtimoiy yo'naltirilgan tijorat tuzilmasi	Ijtimoiy yo'naltirilgan tuzilma
Moliyalashtirish turi	Maksimal- lashtirishga intiladigan shaxsiy daromadlar	O'z daromadlari yoki tashqi moliyalashtirish manbalari	Maksimallashtirish ga intiladigan shaxsiy daromadlari	Tashqi moliyalashtirish (grantlar va xayriyalar).
Foyda	Foyda mulkdorlar yoki aktsiyadorlar o'rtasida taqsimlanadi	Foyda qayta investitsiya qilinadi	Foyda qisman mulkdorlar o'rtasida taqsimlanadi, ham qayta investitsiya qilinadi, ham ijtimoiy muammolarga yo'naltiriladi.	— (notijoriy faoliyat)
Moliyalashti- rishning tashqi manbalariga bog'liqligi	Investitsiyala r shaklida kapitalni jalb qilish	Tashqi moliyalashtirish manbalarini jalb qilishni talab qiladi	Investitsiyalar shaklida kapitalni jalb qilish	U faqat tashqi manbalar hisobidan moliyalashtiriladi
Xarajatlarning tabiati	Xarajatlar biznesni rivojlantirish ga qaratilgan	Xarajatlar ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan	Xarajatlar biznesni rivojlantirish va ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo'naltiriladi	Xarajatlar ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan

Umuman olganda, "Ijtimoiy biznes" - bu ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun yaratilgan biznesni tavsiflovchi umumiy atama, masalan: qashshoqlikni kamaytirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va boshqalar. "Inklyuziv biznes" — bu kambag'allikni qisqartirish maqsadida kam daromadli aholi qatlamlari potensialini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratish orqali ularni qiymat zanjiriga qamrab oluvchi biznesni tavsiflovchi aniqroq atama. "Inklyuziv biznes" va "inklyuziv tadbirkorlik" tushunchalarining nazariy tahlili shuni ko'rsatdiki, mahalliy va xorijiy

adabiyotlarda ular bir oz o'xshash va farqli ma'nolarga ega. Ammo ikkala tushuncha talqini ham to'liq emas: "inklyuziv biznes" tadbirkorlik faoliyatiga faqat kam ta'minlangan shaxslarni jalb qilish muhimligini va "inklyuziv tadbirkorlik" esa nogironligi bo'lgan shaxslarni jalb qilish muhimligini ta'kidlaydi. Biz taklif qilamizki, inklyuziv tadbirkorlik deganda turli mulkchilik shaklidagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning jismoniy, intellektual, madaniy, lingvistik va milliy xususiyatlaridan shu jumladan aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari vakili ekanidan qat'i nazar, jamiyatning barcha a'zolarining imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratadigan faoliyati tushunilishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'sib borayotgan ijtimoiy tengsizlik sharoitida inklyuziv tadbirkorlik har qanday kamsitishlarni bartaraf etish va jismoniy, intellektual, madaniy, lingvistik, milliy va boshqa xususiyatlaridan qat'i nazar, jamiyatning barcha a'zolarining salohiyatini, shu jumladan aholining imkoniyati cheklangan qatlamlarini iqtisodiy faolligini oshirishning istiqbolli vositasidir. Inklyuziv tadbirkorlik iqtisodiyotda sust ishtirok etayotgan fuqarolarni, xususan, kam ta'minlanganlar, nogironlar, keksalar, ayollar, qishloq aholisi kabi aholi turli qatlamlarini iqtisodiy faolligini rag'batlantiradi. Inklyuziv tadbirkorlikni fuqarolik jamiyati yetukligining ko'rsatkichi, tadbirkorlarning atrof-muhit, fuqarolar va butun jamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyati darajasining o'lchovi deb hisoblash mumkin. O'zbekistonda va dunyoda inklyuziv tadbirkorlikning institutsional asoslari yaratish, uni rivojlantirish muammolari va istiqbollari aniqlash keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lyax O. V., Lyashenko V. I., Kuzmenko N. V. Koncepciya instytucijnoyi pidtrymky inklyuzyvnogo pidpryyemnyctva na regionalnomu rivni. Ekonomichnyj visnyk Donbasu. 2018. № 2. C. 212-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2018_2_34
2. Poroshenko M.A. Inklyuzychna osvita: navchalnyj posibnyk. Kyiv : TOV «Agenstvo «Ukrayina». 2019. 300 c.
3. Ryepina I.M. Yevropejske inklyuzyvne pidpryyemnyctvo: prykladni instrumenty podolannya bidnosti. Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoyi konferenciyi «Yevropejski studiyi v Ukrayini: zdobutky, vyklyky ta perspektyvy». K., 2017. S. 282-286. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32128/4_R_282.pdf?sequence=1&isAllowed=y
4. Boschee J., McClurg J. Toward a better understanding of social entrepreneurship: some important distinctions. 2003. p. 194.

5. Creating Value for all: Strategies for Doing Business with the Poor. United Nations Development Programme (2008). URL: https://www.undp.org/content/dam/rwanda/docs/povred/RW_rp_Creating_Value_for_All_Doing_Business_with_the_Poor.pdf
6. Dees J.G., Emerson J. Enterprising nonprofits: A toolkit for social entrepreneurs. New York: John Wiley & Sons, 2001. 134 p.
7. Light P.C. Reshaping social entrepreneurship. Stanford Social Innovation Review. 2006. № 3. p. 46.
8. Mair J., Marty I. Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. Journal of World Business. 2006. № 41. p. 36-44.
9. Martin R.L., Osberg S. Social Entrepreneurship: the Case for Definition. Stanford Social Innovation Review. 2007. p. 89.
10. Richardson M. Social Enterprise: Lessons learned from the UK : доповідь на II Всеукраїнському форумі соціальних підприємців. Київ, 16.11.2016.
11. Shaheen, Gary & Tihic, Mirza & Abdul-Qadir, El-Java. (2011). Inclusive Entrepreneurship. Conference: Society for Disability Studies At: San Jose, CA. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/read/4518640/inclusive-entrepreneurship-burton-blatt-institute-at-syracuse>
12. Shaw E. Social entrepreneurship: theoretical antecedents and empirical analysis of entrepreneurial processes and outcomes. Journal of Small Business and Enterprise Development. 2007. № 3. p. 418-434.
13. Thompson J., B. Doherty B. The diverse world of social enterprise: a collection of social enterprise stories. International Journal of Social Economics. 2006. № 5/6. p. 361-375.
14. Yunus M. Building Social Business: The New Kind of Capitalism that Serves Humanity's Most Pressing Needs. URL: <https://sun-connect-news.org/fileadmin/DATEIEN/Dateien/New/BUILDING-SOCIALBUSINESS-MUHAMMAD-YUNUS.pdf>
15. <https://uza.uz/oz/posts/inklyuziv-biznes-barcha-uchun-foydali-05-05-2015>

IQTISODIYOTNING BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA, MAMLAKAT INVESTITSIYA MUHITINI YANADA YAXSHILASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Kadirova Maraljan Matyakubovna

BuxDU dotsenti, PhD,

Kurbanova Xurshida Idiyevna

T.I.Q.X.M.M.I. Milliy tadqiqot universiteti huzuridagi Buxoro tabiiy
resurslardan foydalanish instituti dotsenti.

Boltayeva Shaxnoza Bebudovna

BuxDU katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Iqtisodiyotning rivojlanishi, aholi turmush sharoitining yaxshilanib borishi va daromadlarining oshishi bir so'z bilan aytganda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik asosan milliy iqtisodiyotga jalb etilayotgan investitsiya mablag'larining hajmi va tarkibiga bog'liq. Shunday ekan, har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ustuvor yo'nalishi milliy iqtisodiyotga investitsiya mablag'larini jalb etishning barqaror muhitini shakllantirishga qaratilishi lozim.

Kalit so'zlar: investitsion faoliyat, yashil iqtisodiyot, investitsion muhit, investitsiya va yashil iqtisodiyot, investitsiya jozibadorligini baholash.

Аннотация

Развитие экономики, улучшение условий жизни населения и увеличение доходов, словом, социально-экономическая стабильность во многом зависит от размера и состава инвестиционных фондов, привлекаемых в национальную экономику. Поэтому приоритетное направление стратегии социально-экономического развития каждой страны должно быть ориентировано на создание стабильной среды для привлечения инвестиционных средств в национальную экономику.

Ключевые слова. инвестиционная деятельность, зеленая экономика, инвестиционная среда, инвестиции и зеленая экономика, оценка инвестиционной привлекательности.

Abstract

The development of the economy, the improvement of the living conditions of the population and the increase of incomes, in a word, socio-economic stability mainly depends on the size and composition of the investment funds attracted to the national economy. Therefore, the priority direction of the socio-economic development strategy of each country should be focused on creating a stable environment for attracting investment funds to the national economy.

Keywords: investment activity, green economy, investment environment, investment and green economy, assessment of investment attractiveness.

KIRISH

Dunyo hamjamiyatining iqtisodiy taraqqiyot bosqichida birorta ham mamlakat, hatto rivojlangan mamlakatlar ham investitsiyalarsiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erisha olmaydi. Investitsiya resurslarini milliy iqtisodiyotlariga jalb qilmagan mamlakatlar esa iqtisodiy rivojlanish bo'yicha dunyo mamlakatlari darajasidan ancha orqada qolib ketishi mumkin. Shuning uchun ham mamlakatlar xahon mamlakatlari bilan samarali investitsiya siyosati orqali iqtisodiy globallashuv tizimiga intilib keladi.

Investitsion jozibadorlik deganda investitsion imkoniyatning potensial investorlar uchun jozibador yoki jozibador qiladigan xususiyatlari tushuniladi. U investorlarning ma'lum bir aktiv loyiha yoki bozorga kapital qo'yish qarorlariga ta'sir qiluvchi turli omillarni o'z ichiga oladi. Ularga misol tariqasida investitsion jozibadorlikka hissa qo'shadigan ba'zi bir asosiy komponentlarni keltirishimiz mumkin:

Investitsiyalarning rentabelligi (ROI)- Potensial investorlar odatda jozibador daromad olishga qaratilgan imkoniyatlarga jalb qilinadi. Yuqori ROI investitsiya qilingan mablag'ga nisbatan katta foyda yoki daromad olish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Xavf profili — investorlar investitsiya bilan bog'liq risk darajasini baholaydilar va ularning risklarga bardoshlilikini o'rganadilar. Barqaror daromadli past riskli investitsiyalar konservativ investorlar uchun yanada jozibador bo'lishi mumkin, yuqori daromad olish potensialiga ega bo'lgan yuqori riskli investitsiyalar esa tajovuzkor investorlarni jalb qilishi mumkin.

Bozor salohiyati — investitsion faoliyat yuritayotgan bozor yoki sanoatning hajmi va o'sish salohiyati uning jozibadorligini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Investorlar ko'pincha tez sur'atda daromad olish istiqbollari va mahsulot yoki xizmatlarga barqaror talabga ega bozorlarda imkoniyatlar izlaydilar.

Raqobat ustunligi — ham noyob texnologiya, kuchli brend va raqobatbardosh ustunlikka ega investitsiyalar investorlar uchun yanada jozibador bo'lishi zarur. Barqaror raqobatbardosh ustunlik kompaniyaga uzoq muddatda bozordagi mavqeyini va rentabelligini saqlab qolishga yordam berish imkoniyatini yaratadi.

Boshqaruv jamoasi - investitsion imkoniyat ortidagi boshqaruv jamoasining ish uslubi, sifati va tajribasi uning jozibadorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Investorlar muvaffaqiyatga erishgan va strategik rejalarni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan malakali va ishonchli boshqaruv guruhlariga ehtiyoj sezadilar va ularni izlaydilar.

Moliyaviy barqarorlik — investorlar investitsiya imkoniyatining moliyaviy barqarorligini, jumladan, daromadlarning o'sishi, rentabellik pul oqimlarini shakllantirish va moliyaviy barqarorlik kabi omillarni baholaydilar. Kuchli moliyaviy holat investitsiya jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Regulyativ muhit- investorlar investitsion faoliyat yuritilayotgan muhitni tartibga solish, jumladan, tartibga solishga muvofiqlik, siyosiy barqarorlik, huquqiy

risklar va hukumat siyosati kabi omillarni hisobga oladi. Barqaror va qulay normativ-huquqiy baza investitsiya jozibadorligini oshirishiga imkon yaratadi.

Barqarorlik va ESG omillari - atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv (ESG) masalalari investorlar uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Barqarorlik, ijtimoiy mas'uliyat va yaxshi boshqaruv amaliyotiga sodiqligini ko'rsatadigan investitsiyalar ijtimoiy ongli investorlar uchun yanada jozibador hisoblanadi.

Chiqish imkoniyatlari - investorlar IPO, qo'shilish, sotib olish yoki ikkilamchi bozor operatsiyalari kabi investitsiya uchun mavjud bo'lgan potensial chiqish imkoniyatlarini baholaydilar. Jozibador chiqish imkoniyatlarining mavjudligi likvidlik va salohiyatli foydani ta'minlash orqali investitsiya jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Investitsiya va investitsion jozibadorlikni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan ko'plab monografiyalar, ilmiy maqolalar jurnallarda ko'plab chop etilgan bo'lib, ularda bu sohada mavjud muammolarning turli jihatlarini yoritilgan.

“Investitsiya” atamasi lotin tilidagi “invest” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “qo'yish”, “mablag'ni safarbar etish”, “kapital qo'yilmasi” ma'nosini beradi. Keng ma'noda investitsiya mablag'ni ko'paytirib va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi. Investitsiya deyilganda barcha turdagi milliy va intellektual boyliklar tushunilib, ular tadbirkorlik faoliyati obyektlariga yo'naltirilib daromad keltirilishi yoki biror-bir ijobiy samaraga erishishi zarur. Investitsiya kiritishdan asosiy maqsad daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir.¹

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish hamda samaraga erishish maqsadida mutlaq boshqa davlat iqtisodiyotining tadbirkorlik va boshqa faoliyatlariga kiritiladigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklardir.

Chet el olimlaridan L.I. Yuzvovich, S.A. Degtryareva, Ye.G. Knyazevoy, N.N. Livensev, G.M. Kostyunina [2]. va mamlakatimiz iqtisodchi-olimlardan A.Vaxabov, Sh.Xajibakiyev, N.Muminovlar investitsiya to'g'risida darslik va o'quv qo'llanmalar nashir etilgan. Investitsiya muhiti to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadilar: “Investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltislik darajasini va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir. Investitsiya muhiti kompleks, ko'p qirrali tushuncha bo'lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valyuta siyosati, iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya sur'atlari, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko'rsatkichlarga ega” [3]. Shuningdek, mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmui ham investitsiya muhitini anglatadi.

Ayni paytda, jahon amaliyotida xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ularni iqtisodiyotning istiqbolli va yuqori texnologiyalarga asoslangan tarmoqlariga

¹ A.Sh. Bekmurodov, Ya.K. Karriyeva, I.U. Nematov, D.H. Nabiyev, N.T. Kattayev. “Xorijiy investitsiyalar” o'quv qo'llanma. T.: Iqtisodiyot- 2010.-150 b.

joylashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish, investitsiya loyihalarini umummilliy va mintaqaviy darajada moliyalashtirish amaliyotini rivojlantirish, investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish va investitsiya faoliyatini moliyaviy boshqarish vositalarining o‘zaro muvofiqligini ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot jarayoni shuni ko‘rsatdiki, investitsiyalar iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynaydi, chunki ular ishlab chiqarishni ko‘paytirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va bozorlarni kengaytirishga yordam beradi. Biroq, barqaror rivojlanishni ta‘minlash uchun investitsiyalarni ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlaydigan yashil loyihalarga yo‘naltirish kerak.

METODOLOGIYA

Maqolada respublikadagi investitsion muhit va uni jozibadorligini oshirish masalalarini keng tahlil qilish, shuningdek, induksiya va deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil, iqtisodiy statistik kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti (MHTI) mutaxassisleri 2023-yilning yanvar-dekabr oylari mobaynida hududlarda asosiy kapitalga investitsiyalar hamda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb qilish samaradorligini tahlil qildi.

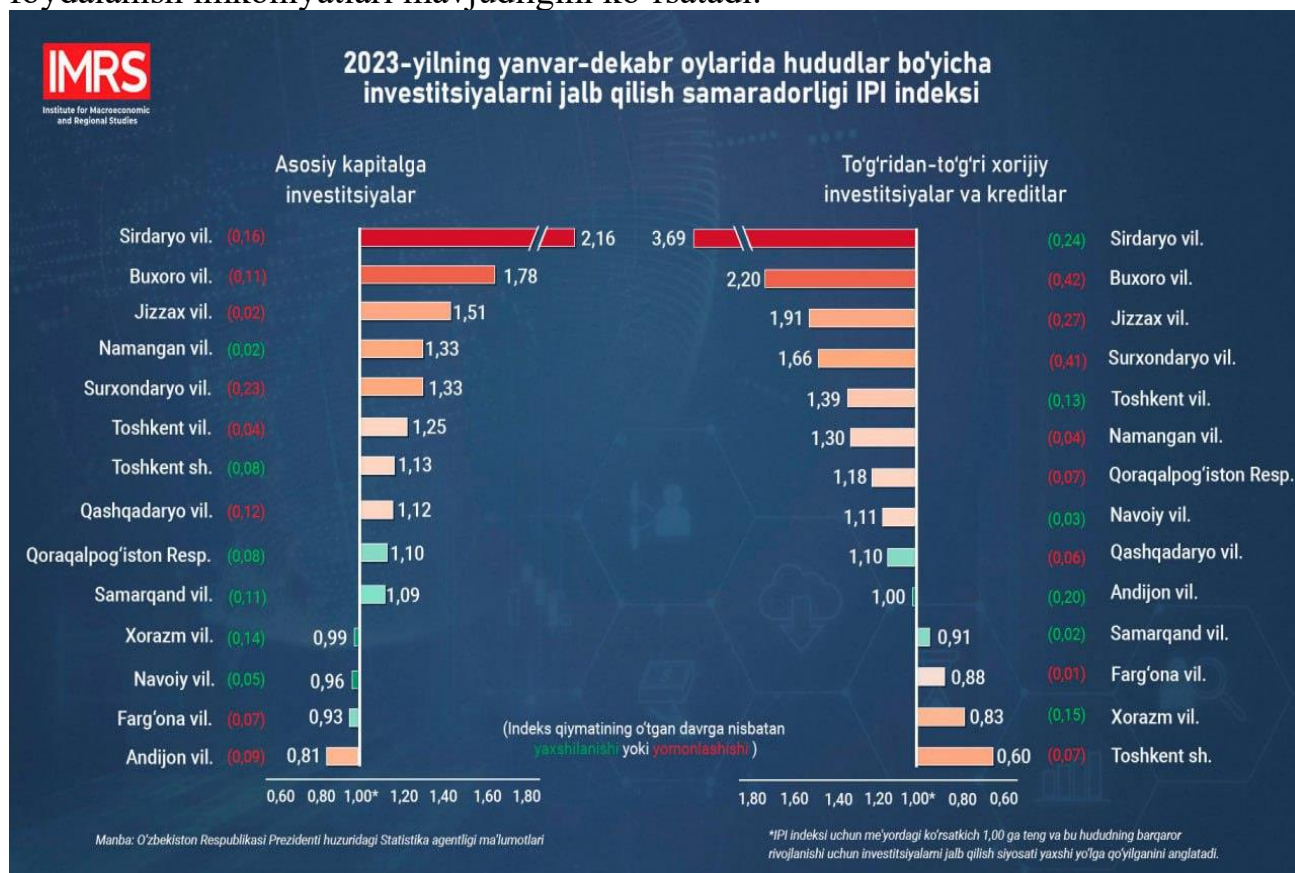
Tahlil davomida IPI (Investment Performance Index — Investitsiyalarni jalb qilish samaradorligi indeksi) indeksidan foydalanildi. Ushbu indeks hududlarga kiritilayotgan investitsiyalar hajmi hududning respublika taraqqiyotiga qo‘shayotgan ulushiga qanchalik mos ekanligini ko‘rsatadi. IPI indeksi uchun me‘yordagi ko‘rsatkich 1,00 ga teng va bu hududning barqaror rivojlanishi uchun investitsiyalarni jalb qilish siyosati yaxshi yo‘lga qo‘yilganini anglatadi. 2023-yilning yanvar-dekabr oylarida Respublika bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 352,1 trln. so‘mga yetgan. Bu 2022-yildagiga qaraganda 22,1 foiz ko‘p. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 58,9 foiz oshgan va 167,7 trln. so‘mga teng bo‘lgan.

Shunga qaramasdan, hududlar miqyosida investitsiyalarning taqsimlanishida tafovutlar saqlanib qolmoqda. Masalan, asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bo‘yicha respublika miqyosidagi yuqori va quyi o‘rinlarni egallagan uch hudud qiymatlari orasidagi farq 2023-yilning yanvar-dekabr oylarida qariyb 3,7 baravarni, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar bo‘yicha esa 2,9 baravarni tashkil etdi.

2023-yilning yanvar-dekabr oylari ma‘lumotlari asosida hisoblangan IPI indeksiga ko‘ra, quyidagilar aniqlandi:

Asosiy kapitalga investitsiyalar bo‘yicha aksariyat hududlarda me‘yor ko‘rsatkichga qaraganda yuqori qiymatlar qayd etildi. Bu borada Sirdaryo (2,16) va Buxoro (1,78) viloyatlari yaqqol ajralib turmoqda. Bunga investorlar uchun yangi imkoniyatlarning yaratilishi hamda strategik ahamiyatga ega mega loyihalarning vaqtinchalik ta‘sirini sabab sifatida keltirish mumkin. Xorazm (0,99) va Navoiy (0,96) viloyatlarida me‘yordagi ko‘rsatkichga yaqin qiymatlar qayd etildi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar bo'yicha Andijon (1,00) viloyatida IPI indeksi me'yor ko'rsatkichni qayd etgan bo'lsa, Sirdaryo (3,69) va Buxoro (2,20) viloyatlarida me'yordagidan ancha yuqori natija kuzatildi. Yuqori indeks qiymati viloyatlarga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalardan yanada samarali foydalanish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

1-rasm. 2023-yil 9 oyi davomida hududlar bo'yicha investitsiyalarni jalb qilish samaradorligi indeksi.¹

Toshkent shahrida (0,60) indeks 1 dan ancha past bo'ldi. Bu esa ushbu hududga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga ko'proq e'tibor qaratish lozimligidan dalolat beradi. Shuningdek, tadqiqot davrida qayd etilgan ko'rsatkichlarni 2023-yilning 9 oyi natijalari bilan taqqoslash asosida quyidagilar aniqlandi:

2023-yilning to'rtinchi choragida uchinchi chorakdagiga nisbatan asosiy kapitalga investitsiyalar IPI indeksi bo'yicha eng yaxshi natija Xorazm (0,14 punkt) va Samarqand (0,11 punkt) viloyatlarida kuzatildi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar IPI indeksi bo'yicha Sirdaryo (0,24 punkt) va Andijon (0,20 punkt) viloyatlari boshqa hududlarga nisbatan eng yaxshi natijalarni qayd etdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

¹ Manba: <https://imrs.uz/files/publications/ru/57750.pdf>

Milliy iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlash va mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, shuningdek, uning jozibadorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari quyidagicha izohlash mumkin:

2-jadval

Investitsiya muhitini yanada yaxshilash, hamda jozibadorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari

№	Asosiy yo'nalishlar	Amalga oshirish mexanizmi
1.	Makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash	- Inflyatsiya va foiz stavkalarini nazorat qilish: Ushbu ko'rsatkichlar investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Barqaror inflyatsiya darajasi va past foiz stavkalari investorlar uchun qulay sharoit yaratadi. - Davlat qarzlarini boshqarish: Davlat qarzlarini miqdori va ularning boshqarilishi iqtisodiyotning barqarorligiga ta'sir qiladi. Qarzlar barqarorligi va ularning o'z vaqtida to'lanishi investorlar ishonchini oshiradi.
2.	Qonunchilik va institutsional islohotlar	- Qonunchilikning soddalashtirilishi va shaffofligi: Investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikning soddalashtirilishi va shaffofligi investorlar uchun muhim. Korrupsiyani kamaytirish va huquqiy himoyani ta'minlash investitsiya muhitini yaxshilaydi. - Sud tizimi islohotlari: Mustaqil va adolatli sud tizimi investorlarning huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi.
3.	Infratuzilmani rivojlantirish	- Transport va logistika infratuzilmasi: Samarali transport va logistika infratuzilmasi investitsiya jalb qilishda muhim ahamiyatga ega. Yo'l va temir yo'l tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yangi aeroportlar va dengiz portlarini qurish iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadi. - Energetika ta'minoti va texnologik infratuzilma: Energetika ta'minoti va texnologik infratuzilmaning yaxshilanishi iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yurituvchi investorlar uchun qulay sharoit yaratadi.
4.	Soliq siyosatini takomillashtirish	- Soliq yukini kamaytirish: Soliq yukini kamaytirish va soliq tizimini soddalashtirish investorlar uchun jozibadorlikni oshiradi. Bu o'z navbatida kichik va o'rta biznesning rivojlanishiga xizmat qiladi. - Soliq imtiyozlari va rag'batlantirish: Investorlar uchun soliq imtiyozlari va rag'batlantirish choralari joriy etilishi investitsiyalarning ko'payishiga olib keladi.
5.	Mehnat bozorini rivojlantirish	- Kasb-hunar ta'limini rivojlantirish: Malakali kadrlar tayyorlash investitsiyalarning samaradorligini oshiradi. Kasb-hunar ta'limi va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish mehnat bozorining talablariga moslashadi. - Ishchi kuchining harakatchanligini oshirish: Ishchi kuchining malakasini oshirish va hududlararo harakatchanligini ta'minlash investitsiya muhitini yaxshilaydi.
6.	Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish	- Sog'liqni saqlash va ta'lim tizimlarini yaxshilash: Yuqori sifatli sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi jamiyatning umumiy farovonligini oshiradi va bu o'z navbatida iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

№	Asosiy yoʻnalishlar	Amalga oshirish mexanizmi
		- Madaniy va ijtimoiy loyihalar: Madaniy va ijtimoiy loyihalarga investitsiya qilish investorlar va aholining umumiy farovonligini ta'minlashga yordam beradi.
7.	Xalqaro iqtisodiy hamkorlikni kengaytirish	- Savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash: Tashqi savdo-sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish va xalqaro bozorlar bilan integratsiyani kuchaytirish investorlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. - Chet el investitsiyalarini jalb qilish: Chet el investitsiyalarini jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratish va ularni himoya qilish investitsiya muhitini yaxshilaydi.

2-jadvalda taklif etilgan yoʻnalishlar milliy iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlash va investitsiya muhitini yaxshilashda muhim rol oʻynaydi. Oʻzbekistonning investitsion jozibadorligining ortishi oʻz navbatida yetakchi xorijiy kompaniyalarning mamlakatimizda ustuvor investitsiya loyihalarini amalga oshirishga qiziqishini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiriladi, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga qaratilgan yangi yechimlar ishlab chiqiladi, iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion investitsiya loyihalarini samarali moliyalashtirish mexanizmlarini shakllantirishda, davlatlarining iqtisodiy salohiyatini yanada mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. A.Sh. Bekmurodov, Ya.K. Karriyeva, I.U. Nematov, D.H. Nabiyeu, N.T. Kattayev. "Xorijiy investitsiyalar" oʻquv qoʻllanma. T.: Iqtisodiyot- 2010.-150 b.
2. Л. И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е. Г. Князевой. ИНВЕСТИЦИИ Учебник для вузов. Екатеринбург Издательство Уральского университета 2016 . – 543 с.
3. Ливенцев Н. Н., Костюнина Г. М. Международное движение капитала (Инвестиционная политика зарубежных стран) : учебник. – М. : Экономист, 2004. – 368 с.
4. Vahabov A.V., Xajibakiev Sh,X., Muminov N.G "Xorijiy investitsiyalar" oʻquv qoʻllanma – T.: Moliya, 2010. –153 b.
5. Isomitdinova, G. K. (2019). About problems of accounting of corporate governance in the conditions of modernization of economy. ISJ Theoretical & Applied Science, 11(79), 449-453.
6. Mustafakulov SH.I. Investitsion muhit jozibadorligi. Ilmiy-amaliy qoʻllanma. –Toshkent:Baktria press, 2017.-320 b.
7. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "2019–2030-yillar davrida Oʻzbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga oʻtish strategiyasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-45395022>.
8. Hakimova N.A. "Yashil" iqtisodiyotga oʻtish yoʻnalishlari va ustuvorlik xususiyatlari// Iqtisodiyotda innovatsiya jurnali. –2019. –54-60 bet.
8. Qodirova Maraljan Matyakubovna. The contemporary trends in the digitalization of the agricultural sector and the socio-economic sphere. «Globallashuv va iqlim oʻzgarishi sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash: muammo va

yechimlar» respublika ilmiy-amaliy anjumani 2024 yil 15 – may. 156-159 bet.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11403508>

9. M.M. Kadirova. **THE CULTURE OF USING THE INTERNET BY CHILDREN**. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 2023

10. Kadirova, Maral Matyakubovna. "Potentials of quest technology in the development of students' economic skills." Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities 2.1.5 Pedagogical sciences (2022).

11. Matyakubovna, Kadirova Maraljan. "Opportunities to use electronic resources in the development of economic skills of students in the independent educational process." Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities 1.1.5 Pedagogical sciences (2021).

12. Kadirova Maral Matyakubovna. O'ZBEKISTONDA AGROBIZNESNI XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH YO'LLARI. Ta'limda istiqbolli izlanishlar. xalqaro ilmiy-metodik jurnal № 6 2024.325-328 bet.

13. MM Кадирова . **Замонавий Таълим Технологиялари Воситалари Орқали Талабаларда Иктисодий Кўникмаларни Ривожлантириш Модели**. INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND ..., 2022. 376-378

14. Kadirova Maral Matyakubovna. O'zbekistonda agrobiznesni xorijiy davlatlar tajribasi asosida rivojlantirish yo'llari. . TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR. Xalqaro ilmiy-metodik jurnal.325-328 b. № 6. 2024

15. Saribayevich , X. F., Sariyevich, X. X., Davlatov, S., Turobova, H., & Ruziyev, S. (2024). Analysis of Factors Affecting CO2 Emissions: In the Case of Uzbekistan. International Journal of Energy Economics and Policy, 14(4), 207–215.
<https://doi.org/10.32479/ijeep.16193>

16. 17.Rustamovna, Turobova Hulkar, and Narzullayeva Gulchehra Salimovna. "Possibilities Of Bio Economic Development In Uzbekistan." European Multidisciplinary Journal Of Modern Science 4 (2022): 860-866.

17. 18.Turobova, H. (2022). БИОЭКОНОМИКА: ВОЗМОЖНОСТИ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПЛОЩАДЕЙ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 8(8). Извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4689

MARKETING XIZMATLARINING NAZARIY ASOSLARI VA KONSEPTUAL YONDASHUVLARI

Muhibillo Juraboyevich Uzoqov

Namangan muhandislik texnologiya instituti
katta o'qituvchisi

Juraboyev Jurabek Muhibillo o'g'li

Namangan muhandislik texnologiya,
“Marketing” yo`nalishi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqola marketing xizmatlarining nazariy asoslari va konseptual yondashuvlariga bag'ishlangan. Xizmatlar marketingi o'ziga xos xususiyatlari bilan mahsulot marketingidan ajralib turadi. Maqolada, xizmatlar marketingining asosiy tushunchalari, uning xususiyatlari, strategik yondashuvlari va xizmatlar sifatini boshqarishning nazariy aspektlari tahlil qilinadi. Shuningdek, marketing xizmatlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asoslangan zamonaviy konseptual yondashuvlar va metodologiyalarni o'rganish orqali, xizmatlar marketingining amaliyotga qanday integratsiya qilinishi ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola ilmiy-tadqiqot ishlarining bir qismi bo'lib, xizmatlar marketingining nazariy asoslari va amaliy yondashuvlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Marketing xizmatlari, konseptual yondashuvlar, xizmatlar marketing, xizmatlar sifatini boshqarish, strategik yondashuvlar, marketing kontseptsionalari, xizmat ko'rsatish jarayonlari, mijozlar bilan ishlash

Аннотация

Данная статья посвящена теоретическим основам маркетинга услуг и концептуальным подходам. Маркетинг услуг выделяется своей спецификой и отличается от маркетинга товаров. В статье анализируются основные понятия маркетинга услуг, его особенности, стратегические подходы и теоретические аспекты управления качеством услуг. Также рассматриваются современные концептуальные подходы и методологии, которые лежат в основе успешной реализации маркетинга услуг, а также изучается, как интегрировать маркетинг услуг в практическую деятельность. Эта статья является частью научно-исследовательской работы и направлена на развитие теоретических основ и практических подходов в области маркетинга услуг.

Ключевые слова: маркетинг услуг, концептуальные подходы, маркетинг услуг, управление качеством услуг, стратегические подходы, маркетинговые концепции, процессы предоставления услуг, работа с клиентами.

Abstract

This article is devoted to the theoretical foundations of service marketing and conceptual approaches. The marketing of services is distinguished by its specifics and

differs from the marketing of goods. The article analyzes the basic concepts of service marketing, its features, strategic approaches and theoretical aspects of service quality management. It also examines modern conceptual approaches and methodologies that underlie the successful implementation of service marketing, as well as examines how to integrate service marketing into practical activities. This article is part of a research paper and is aimed at developing theoretical foundations and practical approaches in the field of service marketing.

Keywords: service marketing, conceptual approaches, service marketing, service quality management, strategic approaches, marketing concepts, service provision processes, customer service.

KIRISH

Marketing sohasida xizmatlar iqtisodiyotining o‘rishi va rivojlanishi bilan birga, xizmatlar marketingi o‘zining o‘ziga xos xususiyatlari va strategik yondashuvlari bilan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xizmatlar marketingi – bu mijozlarga xizmat ko‘rsatish va ularga qo‘shimcha qiymat yaratish jarayonini anglatadi. Biroq, xizmatlar marketingini o‘rganish va uning nazariy asoslarini tushunish yanada murakkab jarayon bo‘lib, bu sohada ko‘plab konseptual yondashuvlar va metodologiyalar mavjud.

Xizmatlar, o‘z tabiatidan kelib chiqib, mahsulotlardan farq qiladi, chunki ular bevosita tashqi ko‘rinishga ega emas, ular tez-tez iste’mol qilinadi va yetkazib berish jarayonida doimiy o‘zgarib turadi. Shu sababli, marketing xizmatlarini o‘rganishda boshqa sohalardan farq qiladigan o‘ziga xos yondashuvlar zarur bo‘ladi. Ushbu maqola, marketing xizmatlarining nazariy asoslarini va konseptual yondashuvlarini tahlil qilishni maqsad qiladi. Ayniqsa, xizmatlar marketingining asosiy tushunchalari, strategik rejalashtirish, xizmat sifatini boshqarish va mijozlarni jalb qilish kabi mavzularni muhokama qilishga e’tibor qaratiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Marketing nuqtai nazaridan xizmatlar deganda, iste’molchiga foyda keltiruvchi yoki foydali natijadorligini ta’minlovchi xizmat taqdim etuvchining tadbirkorlik ko‘rinishidagi faoliyati yig‘indisi tushuniladi. Xizmat ko‘rsatish jarayonida yangi, ilgari mavjud bo‘lmagan moddiy mahsulot yaratilmaydi, balki mavjud, yaratilgan mahsulotning sifati o‘zgaradi. Bular iste’mol yoki ayirboshlash tovarlari shaklida emas, balki faoliyat shaklida taqdim etiladigan tovarlardir.

Xizmat ko‘rsatishning o‘zi iste’molchi uchun kerakli natijani yaratadi. Xizmatlar turlari ichida **“Marketing xizmatlari”** tushunchasi, dastlab 1970-yillardan ilmiy adabiyotga kirib keldi. Jahon iqtisodiyotida xizmatlar sohasi tarkibida marketing xizmati alohida fan sifatida shakllanib, xorijiy, MDH va mahalliy olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Xizmatlar tushunchasi, iqtisodiy mohiyati va ularning ahamiyati mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining real holatiga bog‘liq bo‘lib, ularning nazariy asoslarini ifodalashda xorijiy olimlar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib,

ularni xizmatlar mohiyatini ifodalash nuqtai nazaridan 3 guruhga ajratish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Xizmatlar ta'rifiga bo'lgan ilmiy yondashuvlar

Muallif yoki manba	Ta'rif
1. Harakat yoki faoliyat turini tavsiflovchi xizmatlar	
K. Grenroos [1]	Xizmat-xaridor, xizmat ko'rsatuvchi personal, moddiy resurs, korxona tizimi-xizmat ko'rsatuvchilarni o'zaro munosabatlarida vujudga keladigan, nomoddiy harakatlarda mujassamlashgan jarayondir. Bu jarayon xizmatdan foydalanuvchi iste'molchining ehtiyojini qondirishga qaratiladi.
F.Kotler [2]	Xizmat-bir tomon ikkinchi tomonga taklif qiladigan har qanday nomoddiy faoliyatdan iborat. Ayrim hollarda xizmat ko'rsatish moddiy mahsulot bilan bog'liq bo'lsa, boshqasida unga hech qanday aloqasi bo'lmaydi
T.P.Danko[3]	Xizmat-moddiy shaklga ega bo'lmagan, kishilarning muayyan ehtiyojini qondirishga qaratilgan, foyda keltiruvchi faoliyat turidan iborat.
2. Faoliyat natijasini tavsiflovchi xizmatlar	
M.Levi va Barton A.Veyts [4]	Xizmat- ularni taqdim qilish-xarid amalga oshirish jarayonini yaxshilashga yo'naltirilgan harakatlar va dasturlar majmuidan iborat.
Christian Grönroos [5]	Xizmat- yangi mahsulot yaratilmasdan, oldin ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini o'zgartirish bilan bog'liq faoliyat, ish turi hisoblanadi.
V.I.Staxanov [6]	Xizmat-buyum yoki kishilarga foydali manfaat beruvchi faoliyat turini ifodalovchi mehnat mahsulidan iborat.

Yuqoridagi tariflardan kelib chiqib, xizmat-asosan nomoddiy shaklga ega, bir tomon ikkinchi tomonga taklif qilishi mumkin bo'lgan faoliyat yoki foydali manfaat keltiruvchi harakatlar yig'indisidan iborat, degan xulosaga kelish mumkin. Zamonaviy konsepsiyada "xizmatlar" deganda, ijtimoiy-iqtisodiy takror ishlab chiqarish sharoitida amalga oshiriladigan turli faoliyat, ish va mashg'ulotlar majmui tushuniladi [6].

O'zbekistonlik olimlardan A.Soliyev, Sh.Ergashxodjayeve, A.Bekmurodov, A.Fattaxov, M.Ikramov, M.Boltabayev, N.To'xliyev, Yo.Abdullayev va boshqalar xizmatlar sohasi, jumladan marketing xizmatlarining ilmiy muammolarini tadqiq etganlar. Professor A.Soliyevning fikricha, **"Xizmatlar bozori"** - aholiga maishiy, ma'rifiy, tibbiy, texnik, kommunal, madaniy, aloqa, transport, konsalting, injiring, lizing va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha oldi-sotdi munosabatlarini ifodalaydi. Uning ham o'ziga xos shaxobcha va muassasalari shakllanadi. Iste'mol tovarlari va xizmatlar bozorlarining o'xshashligi shundaki, ular to'g'ridan-to'g'ri insonlar ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan"[7]. Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, xizmatlar milliy ijtimoiy mahsulotning ajralmas elementi hisoblanib, naf keltirish xususiyatidagi moddiy shaklga ega bo'lmagan, lekin insonlarning muayyan ehtiyojlarini qondiradigan yoki iqtisodiy manfaat keltiruvchi faoliyat turi hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Marketing xizmatlarining nazariy asoslari bo'yicha mavjud bo'lgan ilmiy tadqiqotlarni o'rganish, xizmatlar, jumladan marketing xizmatlari nazariyasining shakllanishini qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Marketing xizmati kompaniya tovarlarini bozorga olib chiqish bilan bog'liq marketing vazifasidir. Marketing bo'yicha nashr etilgan ilmiy adabiyotlarda, marketing xizmati (inglizcha "marketing services" ya'ni "bozor xizmatlari" so'zidan olingan) – zamonaviy marketing fani tarmog'i bo'lib, foyda olish maqsadida, kompaniyalarning biznes bo'yicha marketing faoliyatini o'rganishdan va ularga xizmat ko'rsatishdan iboratdir degan ta'rif berilgan. Marketing xizmati ko'rsatish bozor subyektlarini siyosati, moddiy tovarlar ishlab chiqarish va sotish faoliyati bilan shug'ullanadigan kompaniyalarning marketing siyosatidan sezilarli darajada farq qiladi. Bu birinchi navbatda, "ishlab chiqarish" yoki xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq. Xizmatning o'ziga xosligi, u xizmat xaridori (foydalanuvchisi) va xizmat ishlab chiqaruvchi (ko'rsatuvchi)si o'zaro munosabatga kirishganda yoxud bog'langandagina vujudga keladi.

Bir qator marketolog-olimlar tomonidan marketing xizmati mazmun-mohiyatini ochib berishga qaratilgan nazariy modellar ishlab chiqilgan bo'lib, xizmatlar marketingi mazmunan boshqa xizmatlardan farq qilib, xizmatlar marketing dasturini ishlab chiqishga ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi asosiy xususiyatlarga egaligi ko'rsatib o'tiladi:

nomoddiylik - ko'rsatish, ko'rish, tatib ko'rish, tashish, saqlash, qadoqlash yoki o'rganish mumkin emas. Bularning barchasi faqat yakuniy natijaga nisbatan mumkin (bu bo'lgan - bu);

ajralmaslik - xizmat faqat buyurtma kelganda yoki mijoz paydo bo'lganda taqdim etilishi mumkin, ya'ni. xizmatlar bir vaqtning o'zida taqdim etiladi va iste'mol qilinadi;

o'zgaruvchanlik (standartlashtirilmagan) - mijozlar xizmat ko'rsatish jarayonining bevosita ishtirokchilari bo'lib, uning yakuniy natijasiga ta'sir qiladi;

saqlash imkoniyatining mavjud emasligi - moddiy ne'matlardan farqli o'laroq, ularni kelajakda foydalanish uchun ishlab chiqarish mumkin emas.

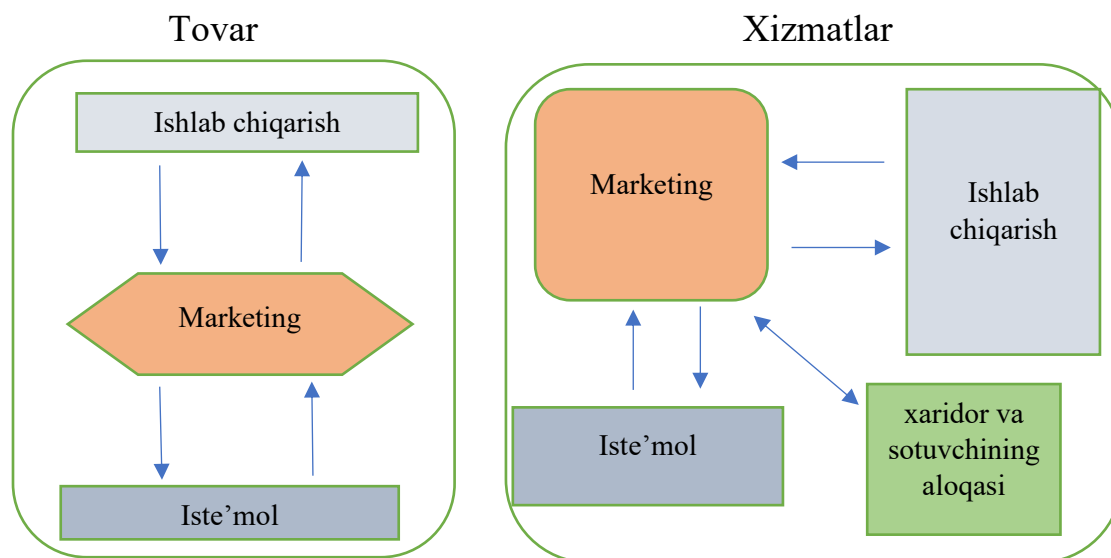
Marketing xizmatining maqsadi, bizning fikrimizcha, firmalarning ishlab chiqarayotgan tovarlari va ko'rsatilayotgan xizmatlarining iste'molchilar tomonidan yuqori baholanishi, muntazam foydalanishi, foydalanishdagi qulaylik va ustunliklar hisobiga bozordagi ulushini ortib borishi va pirovard natijada yuqori foydalilik darajasini ta'minlashga qaratilgan moddiy va intellektual harakatlarni amalga oshirishdan iborat. Jumladan,

Iste'molchi yoxud xaridorlarning sotib olingan tovar va ko'rsatilgan xizmatlardan qoniqishi;

Doimiy mijozlarga ega bo'lish va ular geografiyasini kengaytirish;
 Tovar va xizmatlarning qadr-qiyimatini oshirish;
 Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish;
 Tovarlarni sotish va xizmat ko'rsatishdan olinadigan foyda va uning o'sishi.

Zamonaviy marketing xizmatlari modellari marketing qarorlarini qabul qilish jarayonini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etib, bir qator e'tirof etilgan nazariy modellar mavjud. Bunday modellarni mualliflari J.Ratmel, P.Eygliye, Ye.Lanjear, K.Grenroos, F.Kotler, V.Zeytxaml, M.Bitner, E.Gammesson kabi olimlardir. Tadqiqotchilar ba'zi modellarni yoki hech bo'lmaganda bunday modellarning ayrim tarkibiy elementlarini amaliyot uchun eng maqbul deb hisoblashadi [4,9].

Dastlabki marketing xizmatining konseptual asosi J.Ratmel tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, S.Shugan tomonidan qayta ishlab chiqilgan marketing xizmati modeli hisoblanadi. J.Ratmel tomonidan ishlab chiqilgan model ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasida marketingning funksional vazifasining xususiyatlari ochib berilgan (1-rasm).

1-rasm. J.Ratmelning marketing xizmati modeli [8].

Mazkur model J.Ratmel tomonidan ishlab chiqarish sohasida mantiqan o'zaro bog'liq va o'z navbatida mustaqil jarayonlar ifodalab berilgan:

1. Moddiy tovar (boylik)lar ishlab chiqarish;
2. Bunday tovar(boylik)larning marketing jarayoni;
3. Tovar (boylik) larni iste'mol jarayoni.

Bu tizimda marketing funksional vazifasini marketingning klassik vazifasi sifatida baholash mumkin. Ya'ni, bunda asosiy e'tibor ishlab chiqarilgan tovarlarni sotishga emas, balki iste'molchi ehtiyojini qondirishga qaratilgan tovarlar ishlab chiqarishga qaratiladi. Bunday qarashlar zamonaviy marketing ilmda marketing-miks yoki "4R" ((tovar (product), baho (price), kommunikatsiya (promotion), taqsimlash kanallari (place)) shaklida ham ifodalanadi. Bunda, "4R" iste'molchilar xatti-harakati, marketing tadqiqotlari, bozorni segmentlash, raqobatchilar o'rtasida tovarning o'zining

maqomini (pozitsiyasini) belgilanishini tahlil qilinadi hamda olinadigan foydani maksimallashtirish bo'yicha iste'molchilarning ehtiyojlari va xatti-harakatlari muntazam monitoring qilib boriladi.

Keyinchalik 1976-yilda fransuz olimlari, Marsel universiteti biznes maktabi professorlari P.Eygliye va Ye.Lanjeara tomonidan "Servuction" ya'ni "server" yoki "harakatdagi xizmat" marketing xizmati modeli ishlab chiqildi. [9] Ushbu model nafaqat xizmatni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning bir vaqtdaligini, balki uning nomoddiylikini ham ifodalaydi. Agar J.Ratmel modeli yangi funksional marketing vazifasi sifatida sotuvchi va xaridor o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoniga e'tibor berish zarurligini ko'rsatgan bo'lsa, u holda "server" modeli, go'yo mikroskopik tarzda bizga bu jarayonda nima sodir bo'lishini ko'rsatib beradi.

Modeldagi eng muhim element, firma xizmatining asosiy segmenti sifatida maqsadli iste'molchi A belgilanadi. Mualliflar fikricha, maqsadli iste'molchiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar o'q chiziqlarida aks ettirilgan. Bu omillar maqsadli iste'molchining xatti-harakatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadigan omillarni belgilab, xizmatlar ko'rsatuvchi kompaniyani ikki qismga, ya'ni kompaniyaning iste'molchiga ko'rinadigan va ko'rinmas qismlarga bo'linadi. Shunday qilib, P.Eygliye va Ye.Lanjearning modeli o'z navbatida J. Ratmel modelini kengaytiribgina qolmasdan, balki marketing funksional vazifasiga xos bo'lmagan, ayniqsa xizmat ko'rsatishning moddiy muhitini nazorat qilish bilan to'ldiradi.

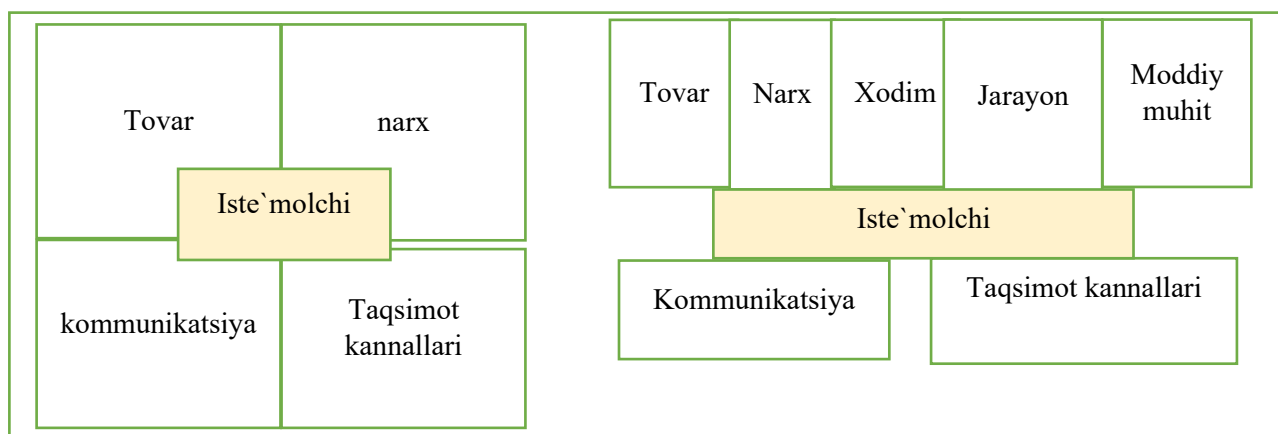
Marketing xizmatlari bo'yicha K. Grenroos tomonidan taklif qilingan model J. Ratmel va P. Eygliye hamda Ye. Lanjeear modellariga asoslangan bo'lib, marketing xizmatlari terminologiyasini batafsil konseptual asosini ishlab chiqish, ichki marketing, xizmat ko'rsatish sifati va interaktiv marketing kabi tushunchalarning ilmiy asoslari sifatida e'tirof etiladi. **Interaktiv marketing** - bu xizmat ko'rsatish jarayonida iste'molchi va firma xodimlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni interaktiv tartibga solishni ta'minlaydigan marketing. K.Grenroosning fikricha, sifat aynan xizmat ko'rsatish jarayonida yaratiladi va interaktiv marketingning asosiy vazifasi, yuqori sifatli xizmat ko'rsatish standartlarini yaratish va qo'llab-quvvatlashdan iborat. Bunda asosiy omillar tarkibida sifatli xizmat ko'rsatish jarayoni va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning xatti-harakatidir belgilanib, muallif tomonidan ikkita qo'shimcha tushuncha kiritiladi: xizmat sifatining funksional-instrumental modeli va ichki marketing. **Xizmat sifati modeli** - iste'molchining xizmat ko'rsatish jarayonida nafaqat uning xizmat ko'rsatish jarayonida oladigan narsasi (instrumental sifat), balki bu jarayon qanday sodir bo'lishi (funksional sifat) ham muhimligini nazarda tutib, xizmat ko'rsatishning funksional sifatini yaratish uchun menejer ichki marketing strategiyasini ishlab chiqishi kerak.

Ichki marketing - kompaniya xodimlari bilan bog'lanishga qaratilgan bo'lib, xizmat ko'rsatishning funksional sifatini yaxshilashga faol hissa qo'shadigan motivatsion va tashkiliy ish sharoitlarini yaratishni ta'minlaydi. K. Grenroos "ichki mahsulot" (ish) va "ichki iste'molchi" (firma xodimlari) kabi atamalarni kiritadi. Bundan tashqari, olim modeliga ko'ra, sifatli xizmatni tashqi iste'molchiga sotishdan avval, uni ichki iste'molchiga, ya'ni "o'rindosh marketolog" bo'lgan xodimlarga

“sotish” kerak yo ki xodimlar rahbariyat tomonidan o‘rnatilgan tashqi iste‘molchilarga xizmat ko‘rsatish sifati standartlariga javob berishga ongli ravishda rag‘batlantirilishi kerak.

1960-yillarda Amerika marketing maktabida J.Makkarti tomonidan ishlab chiqilgan “4R” (marketing-miks) formulasini kengaytirib, Arizona universiteti huzuridagi marketing xizmatlari markazi tadqiqotchisi M.Bitner qo‘shimcha tarzda “7R” formulasini yaratadi (3-rasm).

Yaratilgan modelga asosan M.Bitner tomonidan qo‘shimcha uchta omil kiritiladi, ya‘ni jarayon (process), moddiy asos (physical evidence) va inson (people). Bu model mantiqan J. Ratmel, P. Eygliye va E. Lanjear hamda K. Grenroos modellari bilan organik jihatdan uyg‘unlikni tashkil etadi.

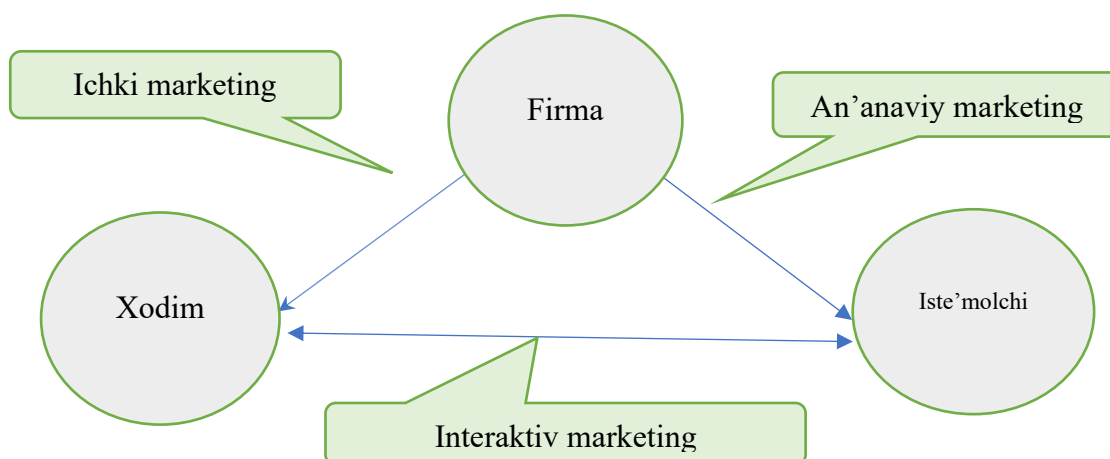

3-rasm. Marketing xizmatlarining J.Makkarti (4P) va M.Bitner (7P) modeli [10, 11]

Ishlab chiqilgan modellar zahirida F.Kotler tomonidan taklif qilingan model (4-rasm) nisbatan mukammal hisoblanib, kompaniyaning ichki kommunikatsion jarayonlar tadqiqotlariga asoslanadi. F.Kotler tomonidan taklif qilingan marketing xizmatining uchburchak modelida uchta asosiy nazorat qilinadigan bo‘g‘inlarni belgilash mumkin:

1. Xizmatni tashkil etish- xizmatdan foydalanuvchi yoki iste‘molchi;
2. Xizmatni tashkil etish-xizmat ko‘rsatuvchi personal;
3. Xizmat ko‘rsatuvchi personal, - xizmatdan foydalanuvchi personal yoki iste‘molchi.

Marketing xizmatini boshqarish samaradorligini ta‘minlashda uchta bo‘g‘inga qaratilgan marketing strategiyalarini rivojlantirishi lozim. Jumladan, an‘anaviy marketing strategiyasi, ya‘ni “iste‘molchi-firma” bo‘g‘ini bo‘lib, narxlashtirish, kommunikatsiya va taqsimot kanallarini bilan bog‘liq. “Firma-personal” bo‘g‘ini ichki marketing strategiyasini ifodalab, personalni rag‘batlantirishni ifodalaydi. Nihoyat, “personal-iste‘molchi” interaktiv marketing strategiyasi bo‘lib, xizmat ko‘rsatish sifatini nazorat qilishni ifodalaydi.

4-rasm. F.Kotler marketing xizmatining uchburchak modeli[2]

Marketing xizmatlarining nazariy asoslariga doir rivojlangan xorijiy mamlakatlar olimlari tomonidan olib borilgan va ilmiy asoslangan tadqiqot natijalarini tahlil qilish orqali marketing xizmatlari konseptual unsurlardan iborat umumiy tarkibiy tuzilishga ega.

Birinchidan, barcha modellar mahsulot sifatida xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. Bu tushunchalar u yoki bu darajada xizmatlarning nomoddiylikni, manbadan ajralmasligini, turg'un emasligi va sifatning nomuvofiqligini ifodalaydi.

Ikkinchidan, barcha modellar xizmat ko'rsatish marketingida xodimlar, xizmat ko'rsatish jarayoni va xizmatning moddiy asosi kabi strategik omillarga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, bir qator tushunchalar marketing xizmatini boshqarish uchun qo'shimcha strategiyalar zarurligini aks ettirib, ichki marketing va interaktiv marketingni o'z ichiga oladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

“Marketing xizmatlari” bo'yicha marketing fani tarmog'i sifatida olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari, ishlab chiqilgan modellar tafsilotlarini tahlil qilish natijasida, muallif fikricha, “marketing xizmatlari” – tovar va xizmatlar bozorini tashkil etilishi va bu jarayonda ishlab chiqaruvchi, vositachi, sotuvchi tomonidan tovarlarni chakana savdoga yetkazish, sotishga namoyish etish, reklama qilish, xaridor bilan munosabatlarni o'rnatish, sotish va qo'shimcha xizmatlarni tashkil etish jarayonlari tushuniladi hamda xizmat ko'rsatuvchi (ishlab chiqaruvchi) va iste'molchi tomonidan amalga oshiriladigan xatti-harakatlar majmuasidan iborat.

Yuqorida bayon etilgan, ilmiy mulohazalarga asoslanib, shunday xulosa qilish mumkinki, O'zbekistonda marketing xizmatlarini rivojlantirishning ilmiy-uslubiy asoslariga hali jiddiy e'tibor qaratilgani yo'q.

Bizning fikrimizcha, O'zbekistonda marketing xizmatlarini rivojlantirish masalalariga, avvalo, ilmiy jihatdan ahamiyatni kuchaytirish, ilmiy-tadqiqotlarni kengaytirish va o'quv qo'llanmalar tayyorlab, marketing ixtisosligi talabalariga o'qitishni joriy etish zarur deb hisoblaymiz. Mamlakatimizdagi barcha vazirliklar,

idoralar, viloyat va tuman(shahar) hokimliklari iqtisodiyot bosh boshqarmalarida marketing xizmatlari ko'rsatuvchi bo'limni tashkil etishga alohida e'tibor berish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гренроос К. Маркетинг взаимодействия: диапазон стратегий / К. Гренроос. – М.: Infra-M, 2006. 25 с.
2. Котлер Ф. Маркетинг - Менеджмент: экспресс-курс / Ф. Котлер: 2-е изд. – Спб.: Питер, 2006. – 896 с.
3. Данко, Т.Р. (Ед.). 2018. Маркетинговое управление потенциалами. Регион, города, компании: Для студентов вузов, обучающихся по направлениям подготовки "Экономика" и "Менеджмент" [Tutorial Marketing Capacity Management. Regions, Cities, Companies: For University Students of "Economics" and "Management" Programs]. Moscow: UNITY-DANA
4. Леви М., Вейтц Б. А. 36 Основы розничной торговли / Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. — СПб: Издательство «Питер», 1999. — 448 с. — (Серия «Теория и практика менеджмента»).
5. Christian Grönroos An Applied Service Marketing Theory Article in European Journal of Marketing · December 1993
6. Стаханов В.Н. Маркетинг сферы услуг: учеб.пособие /В.Н.Стаханов, Д.В.Стаханов.- М.: Экспертное бюро, 2001.-160 с.
7. Soliyev A.,Buzrukhanov S. Marketing. Darslik, T.- 2010.
8. Rathmell, J. Marketing in the Service Sector. — Mass: Winthrop Publishers, 1974.
9. Eiglier, P. and Langeard, E Principes de politique marketing pour les entreprises de services. — L'Institute d'Administration des entreprises, Universite d'Aix-Marseille, 1976.
10. McCarthy at al (1968), «Basic marketing a managerial approach», McCarthy E Jerome, Homewood, Ill., R.D. Irwin, 1960
11. Booms, Bitner (1981), «Marketing Strategies and Organization Structures for Service Firms». Booms, B.H. and Bitner, M.J. , In: «Marketing of Services», American Marketing Association, Chicago, p. 47-51
12. Pesoskaya, Ye.V. Marketing uslug / Ye.V.Pesoskaya. -Spb.:Iz-vo "Piter", 2000.-160s
13. Staxanov V.N. Marketing sfery uslug: ucheb.posobiye /V.N.Staxanov, D.V.Staxanov.- М.: Ekspertnoye byuro, 2001.-160 s.
14. Novatorov E.V. Marketing uslug: teoriya i texnologiya. Monografiya, SPb, IP Petrov D.A., 2015 g. 200 str.
15. Voronkova, O.V. Marketing uslug: uchebnoye posobiye / O.V. Voronkova, N.I. Satalkina. – Tambov : Izd-vo FGBOU VPO "TGTU", 2011 g. 92 str.

OILAVIY KORXONALARDA CHIQINDISIZ XIZMAT KO'RSATISH MODELINING IJTIMOIIY-IQTISODIY SAMARASI

Qudratov Aziz Dehqonboyevich

Buxoro davlat universiteti

Yashil iqtisodiyot va agrobiznes kafedrası katta o'qituvchi

Jurayev Navruz Jurayevich

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: jurayevnavruz82@gmail.com

Annotatsiya

Chiqindisiz xizmat ko'rsatish modeli oilaviy korxonalarda samaradorlik va barqarorlikni oshirish uchun innovatsion yechim sifatida tan olinmoqda. Ushbu maqolada chiqindisiz xizmat ko'rsatishning ijtimoiy va iqtisodiy samaralari, uning oilaviy korxonalar tizimidagi ahamiyati, asosiy tamoyillari va qo'llash bo'yicha ilg'or tajribalar o'rganiladi. Tadqiqotda ekologik va iqtisodiy foyda o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanib, chiqindisiz modelni joriy etishning strategik yondashuvlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: chiqindisiz model, oilaviy korxonalar, barqarorlik, ijtimoiy samaradorlik, iqtisodiy samaradorlik, innovatsion yechim, ekologik foyda, strategik yondashuv.

Аннотация

Модель безотходного обслуживания признана инновационным решением для повышения эффективности и устойчивости в семейных предприятиях. В данной статье анализируются социальные и экономические эффекты безотходного обслуживания, его значение в системе семейных предприятий, основные принципы и передовой опыт применения. Исследование выявляет взаимосвязь между экологической и экономической выгодой и предлагает стратегические подходы к внедрению безотходной модели.

Ключевые слова: безотходная модель, семейные предприятия, устойчивость, социальная эффективность, экономическая эффективность, инновационное решение, экологическая выгода, стратегический подход.

Annotation

The zero-waste service model is recognized as an innovative solution to enhance efficiency and sustainability in family businesses. This article analyzes the social and economic impacts of zero-waste service, its importance within the family business system, key principles, and best practices. The study identifies the link between environmental and economic benefits and proposes strategic approaches to implementing the zero-waste model.

Keywords: zero-waste model, family businesses, sustainability, social efficiency, economic efficiency, innovative solution, environmental benefit, strategic approach.

KIRISH

Chiqindisiz xizmat ko'rsatish modeli so'nggi yillarda ekologik barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim vositasi sifatida qaralmoqda. Oilaviy korxonalar, ularning kichik hajmi va moslashuvchanligi tufayli, chiqindisiz xizmat ko'rsatish tamoyillarini samarali amalga oshirish uchun ideal sub'ekt hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi oilaviy korxonalarda chiqindisiz xizmat ko'rsatishning ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirini o'rganish va ushbu yondashuvni muvaffaqiyatli amalga oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

So'nggi yillarda chiqindisiz konsepsiyasi ekologik muammolarni hal qilish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi ahamiyati tufayli katta e'tiborni qozonmoqda. Jones va boshq. (2019) tadqiqotlarida chiqindilarni kamaytirish strategiyalarining kichik va o'rta bizneslarda (SME) brend obro'sini oshirish va xarajatlarni tejashga yordam berishi ta'kidlangan. Bundan tashqari, Singx va Chakrabortining (2020) izlanishlari oilaviy korxonalarning uzoq muddatli qarashlari va jamoatga asoslangan qadriyatlari ushbu konsepsiyani qabul qilishdagi muhim omil ekanini ko'rsatmoqda.

Xizmat ko'rsatish sohasida Mason va Barber (2021) chiqindisiz strategiyalarni joriy etish orqali operatsion samaradorlik va mijozlar qoniqishini oshirishni ta'kidlaydi. Ular resurslardan kamroq foydalanish uchun raqamli texnologiyalarni (masalan, buyurtma olish tizimlari va mijoz fikr-mulohazalari platformalarini) joriy etishni tavsiya qiladi. Shuningdek, Kumar va boshq. (2022) xodimlarni o'qitish dasturlari va rag'batlantirish tadbirlari barqarorlik yo'nalishidagi tashabbuslarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini aniqlagan.

Jahon miqyosidagi amaliy tajribalar chiqindisiz strategiyalarning ahamiyatini tasdiqlaydi. Masalan, Yaponiyaning chiqindi boshqarish modeli muntazam chiqindi auditlari va qayta ishlash dasturlarining ekologik ta'sirni kamaytirishdagi samaradorligini namoyon qiladi (Tanaka, 2021). Yevropaning Shvetsiya va Germaniya davlatlari, ayniqsa, chakana savdo va mehmondo'stlik sohalarida aylana iqtisod tamoyillarini qo'llash bo'yicha yuqori natijalarga erishmoqda (Yoxansson va Eriksson, 2020).

Chiqindisiz strategiyalarning foydali tomonlari yaxshi hujjatlashtirilgan bo'lsa-da, dastlabki investitsiyalar va qarshilik kabi muammolar dolzarbligicha qolmoqda. Lee va Park (2020) ushbu to'siqlarni bartaraf etish uchun hukumat ko'magi, jamiyat ishtiroki va texnologik innovatsiyalar zarurligini ta'kidlaydi. Adabiyotlar oilaviy korxonalarning o'lchami, resurslari va manfaatdor tomonlari bilan munosabatlarini hisobga olgan holda moslashuvchan yondashuvlarning zarurligini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot oilaviy korxonalarda chiqindisiz tamoyillarni xizmat ko'rsatish tizimlariga integratsiya qilishni o'rganish uchun aralash uslubdan foydalanadi. Metodologiya mavzu bo'yicha keng qamrovli tushuncha olish uchun sifat va miqdoriy

tahlil usullarini birlashtiradi. Adabiyotlar va metodologik asosdan foydalangan holda, tadqiqot oilaviy korxonalarda chiqindisiz amaliyotlarni joriy qilish bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalarni taqdim etadi. Shu bilan birga, bunday tadbirlarning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi chuqur yoritiladi.

TAXLIL VA NATIJALAR

Chiqindisiz modelni joriy etishning iqtisodiy samarasi quyidagilarni ko'rsatdi:

1. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish: Oilaviy korxonalarda chiqindilarni qayta ishlash orqali xomashyo xarajatlari o'rtacha 15% ga qisqardi.

2. Daromadlarning oshishi: Qayta ishlangan materiallardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulotlar orqali o'rtacha daromad 10% ga oshdi.

Chiqindisiz modelni joriy etishning ijtimoiy samarasi quyidagilarni ko'rsatdi:

1. Jamiyatda ekologik ongni oshirish: Chiqindisiz model joriy etilgan hududlarda atrof-muhitga bo'lgan munosabat ijobiy o'zgardi.

2. Ish o'rinlarining yaratilishi: Chiqindilarni saralash va qayta ishlash bilan bog'liq yangi bo'limlar ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirdi.

Chiqindisiz xizmat ko'rsatish modeli ekologik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib, oilaviy korxonalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Misol uchun: Yaponiyadagi oilaviy restoranlar chiqindilarni 90% ga kamaytirib, ekologik brend yaratishda muvaffaqiyat qozongan [1]. O'zbekiston oilaviy korxonalarida bu modelni joriy etish uchun xodimlarni o'qitish dasturlarini rivojlantirish lozim.

Chiqindisiz (Zero-Waste) tamoyillarning oilaviy korxonalar tizimida joriy qilinishi global barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning muhim bosqichlaridan biridir. Ushbu tamoyil nafaqat ekologik mas'uliyatni oshirish, balki iqtisodiy samaradorlik va jamoaviy aloqalarni mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega. Quyidagi jadvalda oilaviy korxonalarda chiqindisiz xizmat ko'rsatish modelining asosiy bosqichlari, tavsifi va foydalari yoritilgan. Ushbu yondashuvlar xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ularni amalda qo'llash uchun qimmatli yo'nalishlarni taklif etadi.

1-jadval.

Oilaviy korxonalarda chiqindisiz xizmat ko'rsatish modellarining integratsiyasi

Chiqindisiz Model	Tavsif	Foydalari
Chiqindilarni Audit qilish	Chiqindilarni qayta ishlanadigan, qayta foydalaniladigan va qayta ishlanmaydigan qismlarga ajratish.	Resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi va umumiy chiqindilar hajmini kamaytiradi.
Xodimlarni o'qitish	Xodimlarni chiqindisiz tamoyillarga o'rgatish va ularni faol ishtirokga rag'batlantirish.	Xodimlarning jalb etilishini oshiradi va barqarorlikka yo'naltirilgan madaniyatni rivojlantiradi.
Operatsion jarayonlarni qayta loyihalash	Chiqindilarni kamaytirish uchun jarayonlarni qayta ko'rib chiqish, masalan, qayta foydalaniladigan materiallarga o'tish.	Bir martalik materiallar xarajatlarini kamaytiradi va barqarorlikni oshiradi.
Ekologik toza yetkazib beruvchilar	Chiqindisiz tamoyillarga mos keladigan yetkazib beruvchilar bilan hamkorlik qilish.	Barqaror yetkazib berish zanjirini ta'minlaydi va yashil ta'minot tizimini yaratadi.

Chiqindisiz Model	Tavsif	Foydalari
Texnologiyalarni joriy etish	Buyurtmalar va fikr-mulohazalarni boshqarish uchun raqamli vositalardan foydalanish orqali qog'oz sarfini kamaytirish.	Atrof-muhitga ta'sirni va operatsion xarajatlarni kamaytiradi.
Kompostlash tizimlari	Organik chiqindilarni o'g'it yoki bioenergiya yaratish uchun kompostlash.	Organik chiqindilarni foydali resurslarga aylantiradi va chiqindixonalar hajmini kamaytiradi.
Aylanma iqtisodiyot tashabbuslari	Chiqindilarni ishlab chiqarishga qaytaradigan yopiq zanjir tizimlarini amalga oshirish.	Barqarorlikni ta'minlaydi va xomashyo resurslariga bog'liqlikni kamaytiradi.
Mijozlar xabardorligini oshirish dasturlari	Mijozlarni qayta foydalaniladigan qadoqlash va boshqa barqaror amaliyotlar haqida xabardor qilish.	Brendga sodiqlikni oshiradi va bir martalik chiqindilarni kamaytiradi.
Jarayonlarni kuzatish va hisobot	Chiqindilarni kamaytirish uchun o'lchovli maqsadlar belgilash va ularning bajarilishini kuzatish.	Mas'uliyatni oshiradi va uzluksiz yaxshilanishni rag'batlantiradi.
Himoya va hamkorlik	Resurslarni almashish va eng yaxshi amaliyotlarni taqdim etish uchun mahalliy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish.	Jamiyat bilan aloqalarni mustahkamlaydi va chiqindilarni boshqarishda innovatsiyalarni rag'batlantiradi.

1-jadvalda chiqindisiz xizmat ko'rsatish tizimining asosiy modellari, ularning tavsifi va ushbu yondashuvlarni joriy etish orqali erishiladigan ijtimoiy-iqtisodiy foydalar bayon etilgan. Modellar quyidagi tamoyillarga asoslangan: chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash, resurslarni samarali boshqarish va mijozlar bilan barqaror aloqalarni o'rnatish. Jadvalda turli bosqichlar uchun xalqaro tajribalar keltirilib, ular orqali barqaror rivojlanishning muvaffaqiyatli namunalarini ko'rsatish maqsad qilingan.

Ushbu jadvalda oilaviy korxonalar uchun chiqindisiz xizmat ko'rsatish tizimiga o'tishning asosiy modellarini va ularning amaliy foydalarini yoritib berildi. Ushbu yondashuvlar ekologik mas'uliyatni oshirish bilan birga, iqtisodiy samaradorlikni ham ta'minlaydi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, chiqindisiz tamoyillarni joriy etish korxonalar uchun ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ijobiy natijalar beradi. Bu strategiyalarni qo'llash orqali mahalliy korxonalar nafaqat barqaror rivojlanish tamoyillariga hissa qo'shadi, balki raqobatbardoshligini oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oilaviy korxonalarda chiqindisiz xizmat ko'rsatish modeli ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi:

1. Ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yangi daromad manbalari paydo bo'ladi;
2. Mahalliy jamiyatda ekologik madaniyat yuksaladi.
3. Texnologik rivojlanishni rag'batlantirish imkoniyatlari ortadi.

Ushbu xulosalar asosida quyidagi tavsiyalni berish mumkin: mahalliy darajada chiqindisiz xizmat ko'rsatish bo'yicha o'quv dasturlari ishlab chiqish, oilaviy korxonalarni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus moliyalashtirish fondlarini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ellen MacArthur Foundation. (2020). Circular Economy and Zero Waste Practices in Small Enterprises.

2. Zero Waste International Alliance. (2021). Global Best Practices for Zero-Waste Integration.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. (2023). Oilaviy korxonalar faoliyati bo‘yicha hisobotlar.
4. European Commission. (2022). Sustainability in Family-Owned Businesses.
5. Rustamovna, T. H., & Salimovna, N. G. (2022). Possibilities Of Bio Economic Development In Uzbekistan. *European Multidisciplinary Journal Of Modern Science*, 4, 860-866.
6. Turobova, H., & Amonov, S. (2024). ECOLOGICAL ENTREPRENEURSHIP AS A SUSTAINABLE BUSINESS MODEL. *Miasto Przyszłości*, 47, 466–476. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/3166>
7. Hulkar Turobova, & Sardor Amonov (2024). THE SIGNIFICANCE OF DEVELOPMENT OF ECO-BUSINESS IN AGRICULTURE. *Science and innovation*, 3 (Special Issue 42), 639-648. doi: 10.5281/zenodo.11446577.
8. Saribayevich , X. F., Sariyevich, X. X., Davlatov, S., Turobova, H., & Ruziyev, S. (2024). Analysis of Factors Affecting CO2 Emissions: In the Case of Uzbekistan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(4), 207–215. <https://doi.org/10.32479/ijeep.16193>.

TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBINING HISOB VARAQLAR REJASINI XALQARO STANDARTLAR TALABLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Raximova Gulbaxor Xolmaxamatovna

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi,
magistratura tinglovchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlar talablariga muvofiqlashtirish masalalari yoritilgan. Muallif xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) talablari asosida hisob varaqlarining takomillashtirish usullarini tahlil qilib, tijorat banklarida hisob-kitoblar tizimini samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalarni bayon qilgan. Shuningdek, maqolada buxgalteriya hisobining shaffofligi, xalqaro miqyosda solishtiriluvchanligi va investitsiyalar jalb qilishda uning ahamiyati muhokama qilingan. Tadqiqot natijalari bank faoliyatining moliyaviy ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, buxgalteriya hisobi, hisob varaqlar rejasini takomillashtirish, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS), moliyaviy shaffoflik, investitsiyalar, solishtiriluvchanlik.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы приведения плана счетов бухгалтерского учета коммерческих банков в соответствие с требованиями международных стандартов финансовой отчетности (IFRS). Автор анализирует методы совершенствования счетов на основе требований IFRS и излагает рекомендации по повышению эффективности расчетных систем в коммерческих банках. Также в статье обсуждаются вопросы прозрачности бухгалтерского учета, его сопоставимости на международном уровне и значение для привлечения инвестиций. Результаты исследования могут способствовать улучшению финансовых показателей деятельности банков.

Ключевые слова: коммерческие банки, бухгалтерский учет, совершенствование плана счетов, международные стандарты финансовой отчетности (IFRS), финансовая прозрачность, инвестиции, сопоставимость.

Abstract

This article addresses the alignment of the chart of accounts for accounting in commercial banks with the requirements of International Financial Reporting Standards (IFRS). The author analyzes methods for improving the accounts based on IFRS requirements and provides recommendations for enhancing the efficiency of settlement systems in commercial banks. The article also discusses issues of accounting transparency, international comparability, and its importance for attracting investments. The research findings may contribute to improving the financial

performance of banks.

Keywords: commercial banks, accounting, chart of accounts improvement, International Financial Reporting Standards (IFRS), financial transparency, investments, comparability.

KIRISH

Tijorat banklarining buxgalteriya hisobini tashkil etish va hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlarga moslashtirish, zamonaviy bank faoliyatining muhim jihatlaridan biridir. Bank tizimining barqarorligi va samaradorligi, ko'p jihatdan, buxgalteriya hisobining aniqligi, shaffofligi va xalqaro talablar bilan muvofiqligiga bog'liq. Ushbu jarayon bankning nafaqat ichki boshqaruvini, balki xalqaro bozor bilan integratsiyasini ham ta'minlaydi. Bugungi kunda Xalqaro Moliya Hisoboti Standartlari (IFRS) asosida buxgalteriya hisobi va hisob varaqlar rejasini takomillashtirish global miqyosda tijorat banklari uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Ushbu standartlar nafaqat banklarning hisob-kitoblarini shaffof qilishga, balki ularning raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, O'zbekiston bank tizimi xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirayotgan bir paytda, bu talablarning dolzarbligi yanada ortmoqda.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari xalqaro moliya tizimi bilan faol integratsiya jarayonida bo'lib, buxgalteriya hisobotlarini xalqaro standartlarga moslashtirish davlatning strategik maqsadlaridan biridir. Biroq, amaldagi hisob varaqlar rejasi xalqaro talablar bilan to'liq mos emas va ko'plab yo'nalishlarda yangilanishga muhtoj. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish banklarning moliyaviy holatini real va to'g'ri aks ettirish, shuningdek, xalqaro investorlarning ishonchini qozonish uchun zamin yaratadi. Shunday qilib, buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlarga moslashtirish masalasi nafaqat tijorat banklarining moliyaviy samaradorligini oshirish, balki mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqola doirasida amaldagi tizimni tahlil qilish va uni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi va hisob varaqlar rejasini takomillashtirish masalasi mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng tahlil qilinib, turli ilmiy va amaliy jihatlar o'rganilgan. Mahalliy olimlarimizdan Omonov, A. va Umarov, B. (2021) O'zbekiston tijorat banklarida buxgalteriya hisobi tizimini modernizatsiya qilish zaruratini o'rganib, xalqaro standartlar talablariga mos keluvchi hisob varaqlar rejasi modelini taklif qilgan. Ular buxgalteriya hisobining shaffofligi va moliyaviy hisobotlarning sifatini oshirish masalasiga e'tibor qaratgan. Asosiy g'oyalari amaldagi hisob varaqlar rejasi xalqaro moliya hisobotlari talablariga mos emas va ko'plab o'zgartirishlarni talab qiladi. Yusupov, S. (2020) ning izlanishlari xalqaro moliya hisobotlari standartlarini O'zbekiston bank tizimiga integratsiya qilish muammolariga bag'ishlangan. U moliyaviy hisobotlar sifati va xalqaro investorlar bilan hamkorlikni rivojlantirish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan. Asosiy xulosalari bo'yicha bank

tizimida xalqaro standartlar asosida hisob varaqlarni to'g'ri shakllantirish tijorat banklari samaradorligini oshiradi. Saidov, D. (2019) O'zbekiston banklarida moliyaviy boshqaruvni modernizatsiya qilishda buxgalteriya hisobi va hisob varaqlar rejasining o'rni haqida to'xtalib o'tgan. Uning fikricha, xalqaro tajribalarga moslashtirilgan hisob tizimi bank faoliyatining aniq ko'rsatkichlarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xorijiy olimlarning izlanishlari bo'yicha Kaplan, R. S. va Norton, D. P. (1996) kabi olimlarning "Balanced Scorecard" modeli moliyaviy va buxgalteriya ko'rsatkichlarini optimallashtirishga qaratilgan. Kaplan va Norton hisob varaqlarning xalqaro standartlar talablariga muvofiqligini tashkilot samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida ta'kidlagan. Asosiy fikrlari bo'yicha banklar moliyaviy hisobotlarni to'g'ri shakllantirish orqali uzoq muddatli strategik maqsadlariga erishishi mumkin. IASB (International Accounting Standards Board): xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi tomonidan ishlab chiqilgan IFRS standartlari tijorat banklari uchun universal qoidalar va hisob uslublarini taqdim etadi.

Ghosh, S. (2016), tadqiqotlarida tijorat banklari uchun hisob varaqlar rejasini optimallashtirish muammolari ko'tarilgan. Xalqaro moliya institutlari bilan ishlashda xalqaro standartlarga mos buxgalteriya tizimi joriy qilishning ahamiyati ta'kidlangan. Ghosh Hindiston banklarida xalqaro standartlarga o'tish bo'yicha tajriba natijalarini tahlil qilib, bu jarayonning moliyaviy hisobotlarning sifati va banklarning barqarorligi uchun ijobiy ta'sirini qayd etgan. Mahalliy va xorijiy izlanishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'radigan bo'lsak mahalliy va xorijiy olimlarning izlanishlari tijorat banklari uchun xalqaro standartlar asosida buxgalteriya hisobini modernizatsiya qilish masalasida bir-birini to'ldiradi.

Mahalliy olimlar ko'proq O'zbekiston bank tizimining ichki xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratgan bo'lsa, xorijiy tadqiqotlar xalqaro standartlarni amaliyotga joriy etish bo'yicha universal yondashuvlarni taklif qiladi. Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, xalqaro standartlar asosida buxgalteriya hisobini takomillashtirish nafaqat tijorat banklarining ichki boshqaruv tizimini yaxshilaydi, balki ularning xalqaro bozorga integratsiya qilish imkoniyatlarini oshiradi. Mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari ushbu yo'nalishda o'zaro mos ravishda qo'llanilishi kerak, bu esa O'zbekiston bank tizimi uchun katta salohiyatni ochib beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklari faoliyati bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Banklarning samarali faoliyat yuritishi ko'p jihatdan ularning buxgalteriya hisobi tizimi qanchalik sifatli tashkil etilganiga bog'liq. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) talablariga moslashuv bu tizimni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlar talablari asosida takomillashtirishning zarurati, amaliy muammolar va yechimlar muhokama qilinadi.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi moliyaviy operatsiyalarni qayd qilish va nazorat qilishda muhim vosita hisoblanadi. Mahalliy (O'zbekiston) va xorijiy tajriba bu sohada sezilarli farqlarga ega bo'lib, bu xalqaro standartlarga moslashuv darajasida,

axborotning shaffofligi va hisob-kitoblarning avtomatlashtirish darajasida namoyon bo'ladi.

Mahalliy tajriba (O'zbekiston). Huquqiy asoslar. O'zbekiston tijorat banklari uchun buxgalteriya hisobi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun, Markaziy bankning normativ hujjatlari va milliy buxgalteriya standartlariga (NBS) asoslanadi. Xususiyatlari. Hisob-kitob varaqlari rejasi Markaziy bank tomonidan belgilangan tartibda yuritiladi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS)ga to'liq o'tish hali davom etmoqda, bu shaffoflik va xalqaro investorlar uchun ma'lumotlarni solishtirishni cheklaydi. Ko'pchilik banklar hisob-kitoblarni qisman avtomatlashtirgan bo'lsa-da, to'liq raqamlashtirish hali amalga oshirilmagan.

Xorijiy tajriba. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS). Ko'plab rivojlangan davlatlarda tijorat banklari IFRS talablariga to'liq amal qiladi. Bu shaffoflikni oshirib, banklar faoliyatining global miqyosda solishtirilishini ta'minlaydi. Xususiyatlari. Hisob-kitoblar to'liq avtomatlashtirilgan (ERP tizimlari: SAP, Oracle). Hisobotlar real vaqt rejimida tayyorlanadi va auditdan o'tadi. Mijozlar bilan munosabatlar (CRM tizimlari) va moliyaviy boshqaruv bir tizim orqali integratsiya qilingan.

Yetakchi davlatlar tajribasi. AQSh: GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) asosida buxgalteriya yuritiladi, ammo xalqaro investorlarga mo'ljallangan hisobotlar IFRS asosida tayyorlanadi. Yevropa Ittifoqi: Banklar to'liq IFRS tizimida ishlaydi, bu esa ma'lumotlarning yuqori darajada shaffofligini ta'minlaydi. Janubiy Koreya va Yaponiya: Innovatsion texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalari yordamida buxgalteriya hisobi jarayonlari avtomatlashtirilgan.

1-jadval

Qiyosiy tahlil

Ko'rsatkich	Mahalliy tajriba (O'zbekiston)	Xorijiy tajriba
Standartlar asosida hisob	Milliy standartlar (NBS)	Xalqaro standartlar (IFRS, GAAP)
Hisobot shaffofligi	Nisbatan past	Yuqori
Avtomatlashtirish darajasi	Cheklangan (qisman avtomatlashtirilgan)	To'liq avtomatlashtirilgan
Moliyaviy monitoring	Qo'lda va qisman avtomatlashtirilgan	Real vaqt rejimida monitoring
Solishtiriluvchanlik	Cheklangan (xalqaro miqyosda solishtirish qiyin)	Yuqori (global miqyosda oson solishtiriladi)
Kadrlar malakasi	Yetarli emas	Yuqori (muntazam qayta tayyorgarlik va o'qitish tizimi)

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) global miqyosda qabul qilingan moliyaviy hisobot tuzishning asosiy tizimidir. Ushbu standartlar buxgalteriya hisobining universal tili sifatida tanilgan bo'lib, moliyaviy axborotning aniqligi, shaffofligi va taqqoslanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) global miqyosda qabul qilingan moliyaviy hisobot tuzishning asosiy tizimidir. Ushbu standartlar buxgalteriya

hisobining universal tili sifatida tanilgan bo'lib, moliyaviy axborotning aniqligi, shaffofligi va taqqoslanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

2-jadval

Mahalliy va xalqaro talablarning qiyosiy tahlili

Mavzu	Mahalliy talablar	Xalqaro talablar (IFRS)
Moliyaviy hisobot shaffofligi	Ma'lumotlar milliy qonunlarga mos, lekin shaffoflik pastroq.	Hisobotlar yuqori shaffoflikni ta'minlaydi.
Standartlashtirish	Milliy standartlarga asoslangan, hududiy farqlar mavjud.	Globallashgan standartlar qo'llanadi.
Aktiv va passivlar bo'linishi	Bo'linish mavjud, lekin noaniqlik kuzatiladi.	Aniq va standartlashtirilgan bo'linish.
Daromadlarni tan olish	Milliy qoidalar asosida amalga oshiriladi.	Iqtisodiy mazmun asosida tan olinadi.
Kodlash tizimi	Kodlash milliy tizimga asoslangan.	Kodlash global miqyosda taqqoslanadi.
Xavf omillari	Xavflarni aks ettirish cheklangan.	Xavflar alohida hisobotda ko'rsatiladi.
Moslashuvchanlik	O'zgarishlarga nisbatan sust moslashadi.	Moslashuv yuqori darajada.
Hisobot davriyligi	Yiliga bir marta yoki milliy talablar asosida.	Har chorakda va yil yakunida.

Hisob varaqlar rejasining nazariy asoslari bankning moliyaviy operatsiyalarini to'g'ri aks ettirish uchun ishlab chiqilgan. U quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Klassifikatsiya: Hisob varaqlari moliyaviy operatsiyalarni turkumlash va ular haqida aniq ma'lumot berish uchun tuziladi.

2. Kodlash tizimi: Har bir hisob raqami uchun unikal kod belgilab, operatsiyalarni avtomatlashtirishni ta'minlaydi.

3. Standartlashtirish: Har bir moliyaviy ko'rsatkich xalqaro va milliy standartlarga mos ravishda hisob varaqlari rejasida aks ettiriladi.

IFRS hisob varaqlar rejasiga quyidagi nazariy tamoyillar o'rganiladi.

3-jadval

IFRS hisob varaqlar rejasining nazariy tamoyillari

Tamoyil	Mazmuni
Shaffoflik	Moliyaviy axborot ochiq va tushunarli bo'lishi kerak.
Iqtisodiy mazmun	Operatsiyalar huquqiy jihatdan emas, balki iqtisodiy mazmuni bo'yicha aks ettiriladi.
Taqqoslash imkoniyati	Moliyaviy ko'rsatkichlar vaqt va boshqa banklar bilan solishtirilishi mumkin bo'lishi kerak.
Davriylik	Moliyaviy hisobotlar ma'lum davrlar bo'yicha tuzilishi kerak.
Qonuniylik	Hisobotlar milliy va xalqaro qonunlarga mos bo'lishi shart.
Moslashuvchanlik	Hisob varaqlari o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashishi lozim.
Ishonchlilik	Hisob varaqlarida keltirilgan ma'lumotlar ishonchli bo'lishi kerak.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarga moslashishda hisob varaqlarining quyidagi jihatlari nazariy asosga ega. Aktiv va passivlarning bo'linishi.

IFRS talablariga ko'ra, aktiv va passivlar qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'lib ajratiladi. Daromad va xarajatlarning aniqligi. Moliyaviy natijalarni aniqlash uchun barcha daromad va xarajatlarning hisob varaqlarida aniq aks ettiriladi. Tavakkalchilikni aks ettirish. Kredit xavflari va boshqa moliyaviy tavakkalchiliklar alohida varaqlarda hisobga olinadi. Tijorat banklarining buxgalteriya hisobi tizimida hisob varaqlar rejasining ahamiyati quyidagicha ifodalanadi: Moliyaviy shaffoflikni ta'minlash. Banklarning moliyaviy holati va operatsiyalari haqida to'liq va aniq ma'lumot beradi. Xalqaro hamkorlik. Xalqaro standartlarga moslashuv banklarning global moliyaviy tizim bilan integratsiyasini osonlashtiradi. Nazorat va tahlil. Hisob varaqlari rejasiga asoslangan holda bank faoliyatini tahlil qilish va nazorat qilish osonlashadi. Nazariy jihatdan, xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirilgan hisob varaqlar rejasining ahamiyati tijorat banklari uchun beqiyosdir. Bu rejani to'g'ri tashkil etish orqali moliyaviy axborotning ishonchliligi, taqqoslanishi va samaradorligi ta'minlanadi. Shuningdek, nazariy asoslar xalqaro va milliy talablarga moslashuvni osonlashtiradi va banklarning iqtisodiy tizimdagi mavqeyini mustahkamlaydi.

IFRS bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlarida moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda asosiy hujjat sifatida tan olingan. Bu standartlar moliyaviy axborotning aniqligi, shaffofligi va taqqoslanishini ta'minlaydi. Banklar uchun bu me'yorlarga moslashish quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

Xalqaro investorlarga ochiqlik: IFRS talablariga muvofiq hisobotlar xalqaro investorlar uchun ishonchli va tushunarli bo'ladi.

Tavakkalchilikni boshqarish: Shaffof hisobot tizimi kredit xavfini samarali boshqarishga yordam beradi.

Bozor raqobatbardoshligi: Standartlarga moslashuv banklarning xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini oshiradi.

Hisob varaqlar rejasining dolzarbligi. Tijorat banklari buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini moliyaviy operatsiyalarni to'g'ri aks ettirish uchun asosiy vositalardan biridir. An'anaviy hisob varaqlar rejasini ko'p hollarda xalqaro standartlarga mos kelmasligi mumkin. Bu esa ma'lumotlarni noto'g'ri talqin qilishga olib keladi.

Hisob varaqlar rejasini takomillashtirish uchun quyidagi jihatlar e'tiborga olinishi zarur: Standartlashtirish. Har bir hisob varaqlarining xalqaro standartlarga mos ravishda klassifikatsiyasi va kodlash tizimi ishlab chiqilishi lozim. Muvofiqlik. Milliy me'yorlar va xalqaro standartlar o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish. Moslashuvchanlik. Bank faoliyatining o'zgaruvchan talablariga mos ravishda rejani yangilash imkoniyati.

Mamlakatimizda hisob varaqlar rejasini takomillashtirish jarayonida bir qator amaldagi muammolar mavjuddir. Hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish jarayonida quyidagi muammolar yuzaga kelishi mumkin. Kadrlar yetishmovchiligi, xalqaro standartlarni biladigan mutaxassislarning yetishmasligi, texnologik infratuzilma, banklarda foydalanilayotgan dasturiy ta'minotning xalqaro standartlarga mos kelmasligi, me'yoriy cheklovlar, milliy qonunchilikning ba'zi talablariga muvofiq kelmasligi shular jumlasidandir. Ushbu muammolarni hal etish

uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Xodimlarni tayyorlash, xalqaro standartlar bo'yicha maxsus treninglar tashkil etish va kadrlarning malakasini oshirish, texnologiyalarni yangilash, moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga muvofiq tayyorlash imkonini beradigan dasturiy ta'minotni joriy etish, huquqiy muvofiqlashtirish, milliy me'yorlarni xalqaro standartlar bilan moslashtirish bo'yicha qonunchilikni isloh qilish, metodologik yondashuv, hisob varaqlar rejasini ishlab chiqishda xalqaro tajribani o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish yuqoridagi muammolarni hal qilishda asosiy rol o'ynaydi.

Tijorat banklari faoliyati bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Banklarning samarali faoliyat yuritishi ko'p jihatdan ularning buxgalteriya hisobi tizimi qanchalik sifatli tashkil etilganiga bog'liq. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) talablariga moslashuv bu tizimni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot jarayonida tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlar talablari asosida takomillashtirishning zarurati, amaliy muammolar, Osiyo, Yevropa, Avstraliya va AQSh davlatlari tajribasi asosida yechimlar muhokama qilinadi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining ahamiyati. IFRS bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlarida moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda asosiy hujjat sifatida tan olingan. Bu standartlar moliyaviy axborotning aniqligi, shaffofligi va taqqoslanishini ta'minlaydi.

Tijorat banklari buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasi moliyaviy operatsiyalarni to'g'ri aks ettirish uchun asosiy vositalardan biridir. An'anaviy hisob varaqlar rejasi ko'p hollarda xalqaro standartlarga mos kelmasligi mumkin. Bu esa ma'lumotlarni noto'g'ri talqin qilishga olib keladi.

Hisob varaqlar rejasini takomillashtirish uchun quyidagi jihatlar e'tiborga olinishi zarur:

1. Standartlashtirish: Har bir hisob varaqlarining xalqaro standartlarga mos ravishda klassifikatsiyasi va kodlash tizimi ishlab chiqilishi lozim.
2. Muvofiqlik: Milliy me'yorlar va xalqaro standartlar o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish.
3. Moslashuvchanlik: Bank faoliyatining o'zgaruvchan talablariga mos ravishda rejani yangilash imkoniyati.

Ilmiy tadqiqot jarayonida biz Osiyo, Yevropa, Avstraliya va AQSh tajribalarini alohida o'rgandik. Osiyo tajribasi. Yaponiya va Janubiy Koreya banklari buxgalteriya hisobida yuqori darajadagi texnologik integratsiyani ta'minlagan. Ular IFRS talablariga mos ravishda operatsiyalarni avtomatlashtiruvchi dasturlarni joriy qilgan. Xitoy banklari esa hisob varaqlarini davlat me'yorlariga moslashtirishda bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga yaqinlashish yo'lini tanlagan.

Yevropa tajribasi. Yevropa Ittifoqi davlatlarida IFRS majburiy hisoblanadi. Banklar hisob varaqlar rejasini IFRS talablariga mos ravishda ishlab chiqib, shaffoflik va samaradorlikka erishgan. Germaniya banklari hisob tizimlarida xalqaro standartlarni milliy qonunchilik bilan uyg'unlashtirish tajribasiga ega.

Avstraliya tajribasi. Avstraliya tijorat banklari hisob varaqlarining xalqaro standartlarga mosligi uchun avtomatlashtirilgan tizimlardan keng foydalanadi. Ular moliyaviy hisobotlarda risklarni ochiq-oydin aks ettirish uchun xalqaro standartlarga rioya qilgan holda o'z ichki jarayonlarini modernizatsiya qilishgan.

AQSh tajribasi. AQSh banklari, asosan, GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) asosida ishlaydi, ammo xalqaro bozorlar bilan ishlashda IFRS bilan muvofiqlikni ta'minlash uchun qo'shimcha choralar ko'radi. AQShning yirik banklari hisobotlarni taqqoslash uchun ikki parallel hisob tizimidan foydalanadi.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish banklarning samarali faoliyat ko'rsatishi va xalqaro moliyaviy bozorlar bilan integratsiyalashuviga xizmat qiladi. Osiyo, Yevropa, Avstraliya va AQSh davlatlari tajribasini o'rganish bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kadrlar malakasini oshirish, texnologiyalarni modernizatsiya qilish va milliy qonunchilikni isloh qilish zarur. Shu orqali banklar shaffoflikni ta'minlab, raqobatbardoshligini oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisob varaqlar rejasini xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) talablari asosida takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Bu jarayon, bir tomondan, banklarning moliyaviy axborotining aniqligi va shaffofligini oshirsa, ikkinchi tomondan, xalqaro moliyaviy tizim bilan integratsiyani kuchaytiradi. Mahalliy va xalqaro talablarning qiyosiy tahlili, shuningdek, hisob varaqlar rejasini milliy sharoitlarga moslashtirish orqali bank faoliyatining samaradorligi ortadi.

Xalqaro tajribani o'rganish va uni mahalliy sharoitlarga tatbiq qilish orqali banklar global raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, nafaqat banklarning o'ziga, balki mamlakatning moliyaviy tizimi barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Maskurov, V. P. (2010). Бухгалтерский учет в коммерческих банках. Москва: Финансы и статистика.
2. Smith, J., & Johnson, R. (2020). "Accounting practices in international banking". International Finance Journal, 15(3), 45–58.
3. Петров, И. И. (2021). "Совершенствование учета по международным стандартам". Бухгалтерский учет и анализ, 12(4), 23–28.
4. Brown, T. (2019). "IFRS and its implementation in banking". In Proceedings of the Annual Banking Conference, London, April 12-14 (pp. 120–130). Cambridge University Press.
5. Ahrorovna B. M. MANAGEMENT AND IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF OUR

COUNTRY //INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2024. – 2024. – Т. 3. – №. 34. – С. 18-22.

6. Bakayeva M. The Role of Islamic Finance in the Capital Market in Uzbekistan //Центр Научных Публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 11. – №. 11.

7. Ходжаева Д. DIRECTIONS OF USING MARKETING SECTOR IN PRODUCING INNOVATIVE PRODUCTS //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

8. Ходжаева Д. CHARACTERISTICS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF LIGHT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

9. Ходжаева Д. THE POTENTIAL OF THE TOURISM SPHERE IN THE DEVELOPMENT OF AN ENVIRONMENTALLY DEVELOPED SOCIETY //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 35. – №. 35.

10. Jurayeva Z. ECONOMIC EFFICIENCY OF ATTRACTION AND USE OF INVESTMENTS IN UZBEKISTAN //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 20. – №. 20.

11. Jurayeva Z. INNOVATIVE WAYS TO INVEST IN HUMAN CAPITAL INVESTMENTS //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 20. – №. 20.

12. Boltayeva M. Opportunities for sustainable development of the service sector in the digital economy //" Экономика и туризм" международный научно-инновационный журнал. – 2022. – Т. 1. – №. 3.

13. Boltaeva M. S. Economy of south Korea and Sweden: similarities and differences //Актуальные вопросы современной науки и образования. – 2021. – С. 298-308.

14. Boltaeva M. S. SPECIFIC IMPLEMENTATION OF TOURIST POLICY IN THE REGION //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 1. – С. 973-977.

15. Boltayeva M. Туристический потенциал Бухарской области и пути его увеличения //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

16. Rajabova M. Creation of free economic zones in Bukhara: problems and solutions //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

17. Radjabova M. A., Bozorova M. S. ROLE OF COMMERCIAL BANKS IN THE PROVISION OF FINANCIAL SERVICES IN UZBEKISTAN //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 9. – №. 10. – С. 551-556.

18. Rajabova M. FEATURES OF COMMERCIAL BANKS IN ENSURING THE ECONOMIC GROWTH OF THE COUNTRY //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 36. – №. 36.

19. Abduxolikova R. M. ADVANTAGES OF MARKETING STRATEGIES IN ATTRACTING INDIVIDUAL AND CORPORATE CLIENTS //IMRAS. – 2023. – Т. 6. – №. 8. – С. 143-148.

20. Abduxolikovna R. M. APPLICATION OF MARKETING CONCEPTS AT INDUSTRIAL ENTERPRISES: PROBLEMS AND SOLUTIONS //International Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2024. – T. 12. – №. 3. – C. 924-932.

MARKETING ANALYSIS THROUGH MARKETING STRATEGIES OF A CORPORATE RETAIL INDUSTRY OF UZBEKISTAN: AN EVALUATION OF MARKETING PRACTICES

To'lqinova Diyorakhon Maxmudjon qizi

Undergraduate of Management Development Institute of Singapore in Tashkent.

Student of Tashkent State University of Economics,

Master of Business Administration (MBA)

E-mail: tdidi834@gmail.com

Abstract

In today's world, marketing concept outlines as information and art of exploring, generating, and delivering cost to please the needs of a target audience market at a profit. Marketing classifies unfulfilled and desired needs of customers. It measures, and enhances the size and profitability of the recognized market.

This article examines the Uzbekistan organization's environmental marketing practices and marketing strategies. At the same time, improving the quality of service based on an attractive pricing policy, marketing strategy, in this regard, reinforces consumer confidence. Through conducting marketing according to the company's marketing plan, the company's business is going to grow and develop production and volumes. In addition, the study highlights the importance of consumer education, digital marketing, loyalty programs, and strategic partnerships with other corporations and provides an answer to the question of why Uzbeks choose retail trade markets to build sustainable consumer behavior and strengthen brand loyalty. (Philip, 2000)

Keywords: marketing research, microenvironment, microenvironment, SWOT analysis, competitors, marketing mix, evaluation, customers, positioning, target audience.

Annotatsiya

Zamonaviy dunyoda marketing konsepsiyasi bozordagi maqsadli auditoriyaning ehtiyojlarini qondirish uchun daromadlarini tadqiq qilish, ishlab chiqarish va etkazib berish ma'lumotlari va san'ati sifatida tavsiflanadi. Marketing mijozlarning qondirilmagan va kerakli ehtiyojlarini tasniflaydi. U tan olingan bozor hajmi va rentabelligini o'lchaydi va oshiradi.

Ushbu maqolada O'zbekiston xizmat ko'rsatish korxonalarining ekologik marketing amaliyotlari va marketing strategiyalari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, jozibador narx siyosati, marketing strategiyasi asosida xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, bu borada iste'molchi ishonchini mustahkamlamoqda. Marketing rejasiga muvofiq faoliyatni olib borish orqali kompaniyaning biznesi o'sib boradi va natijada ishlab chiqarish hajmlarni rivojlantiradi. Bundan tashqari, tadqiqotda iste'molchilarni

o'qitish, raqamli marketing, sodiqlik dasturlari va boshqa korxonalar bilan strategik hamkorlik muhimligi ta'kidlangan. O'zbekistonlikda barqaror iste'molchilar xulq-atvorini shakllantirish va brendga sodiqlikni mustahkamlash uchun chakana savdo xizmatlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: marketing tadqiqotlari, mikromuhit, mikromuhit, SWOT tahlili, raqobatchilar, marketing aralashmasi, baholash, mijozlar, joylashishni aniqlash, maqsadli auditoriya.

Аннотация

В современном мире понятие маркетинга определяется как информация и искусство исследования, производства и доставки доходов для удовлетворения потребностей целевой аудитории на рынке. Маркетинг классифицирует неудовлетворенные и желаемые потребности клиентов. Он измеряет и увеличивает признанный размер рынка и прибыльность.

В данной статье рассматриваются практика экологического маркетинга и маркетинговые стратегии предприятий сферы услуг Узбекистана. В то же время повышение качества обслуживания на основе привлекательной ценовой политики и маркетинговой стратегии усиливает доверие потребителей в этом отношении. Осуществляя деятельность в соответствии с маркетинговым планом, бизнес компании растет и, как следствие, развиваются объемы производства. Кроме того, исследование подчеркнуло важность просвещения потребителей, цифрового маркетинга, программ лояльности и стратегического партнерства с другими предприятиями. Выдвинуты предложения по совершенствованию розничных услуг в Узбекистане в целях формирования устойчивого потребительского поведения и укрепления лояльности к бренду.

Ключевые слова: маркетинговые исследования, микросреда, микросреда, SWOT-анализ, конкуренты, маркетинг-микс, оценка, клиенты, позиционирование, целевая аудитория.

INTRODUCTION

Today, all companies involved in manufactured goods are retailers. The wide range of retailers and products from around the world ranges from grocery stores, convenience stores, discount and independent stores to electronics and specialty stores. The stability of the fast-growing industry has been especially evident in the last few years. By 2024, retailers are rethinking their long-standing processes and tactics that have shaped the sector for many years. Recent research shows that consumer awareness of retail stores in Uzbekistan has increased significantly.

Without a strong and effective positioning strategy, the establishment's production and distribution will decline. If retail owners clearly figure a strategic positioning, it will influence the value of the business, consumer perception and aid determine the

existing position in the market. As of July 1, 2024, the amount of retail trade enterprises in Uzbekistan extended 88,541 units, consisting of 324 large enterprises and micro firms and 88,541 small creativities. (UzDaily.uz, 2024)

Consequently, Uzbekistan's main trade retail market namely Korzinka.uz utilizes majority of tools for correct positioning and making the right decisions. Since in the business sphere, building the right decisions is a more essential part of the management development of any association. Therefore, this study will study the environmental analysis, customer analysis, competitor analysis and marketing mix assessment for Korzinka.uz.

LITERATURE REVIEW

According to Bernard Meyer 2024, retail marketing is a tactical combination of in-store and digital retail methods to attract customers and drive purchases. Factual retail marketing creates an exclusive brand identity, engages customers through multiple tactile experiences, and enables timely responses to market trends and customer preferences. (Omnisend, 2021) The Global Retail Outlook 2024 report shows that retailers have the opportunity to build profitable loyalty through personalization, co-branding, and data monetization. The Uzbekistan Retail Outlook 2024 shows that retail sales will increase by 2.5-3.5% in 2024 to between \$5.23 trillion and \$5.28 trillion. This compares to last year's 3.6% annual sales growth of \$5.1 trillion. (Michael Porter, Harvard Business School) Today, marketing or a company begins and ends with customers. Korzinka.uz strives to take better care of its customers than ever before and build strong relationships with them by meeting their needs and desires. (National Retail Federation, 2023) As a result, the trade retailer Korzinka.uz with partner firms is immersed in work to provide customers with high-quality new fresh products by mutual agreement. In Uzbekistan, Korzinka.uz has taken one of the first places in trade, because the desire of Korzinka.uz has been appreciated and won the satisfaction of its customers. The relationship between suppliers and the organization embodies the equation of power between them. As well, the COVID-19 pandemic has accelerated the shift to multi-channel retail and online shopping, especially in shopping malls, particularly Korzinka.uz supermarkets, forcing retailers to innovate and adapt in response to changing customer preferences and needs. Sustainability and social responsibility have also become key areas for retailers as consumers increasingly seek ethical products and eco-friendly practices. Retailers are improving their supply chain operations to meet growing consumer demands for greater efficiency, lower costs and faster delivery. (Mordor intelligence, 2018)

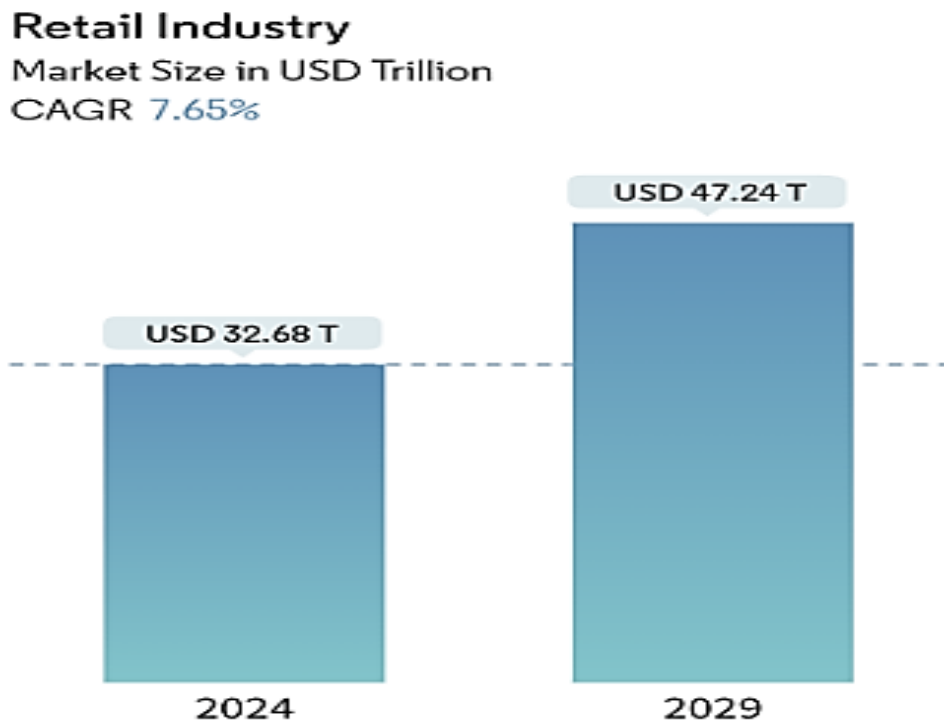
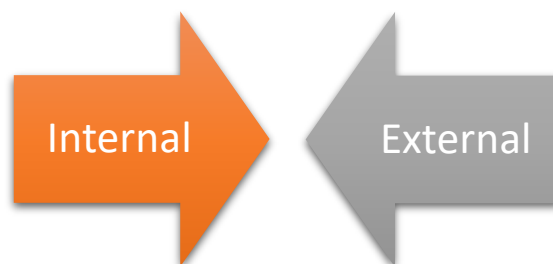

Figure 1: The retail industry forecast from 2024 to 2029

METHODOLOGY

Examination of the Kozinka.uz marketing environment helps to identify business opportunities, threats, use of useful resources, helps in planning and recovers overall performance, development and business profitability. In addition, the marketing environment in the retail industries such as Korzinka.uz, Havas, Makro supermarkets includes a microenvironment and a macro-environment.

3.1 Overview of Corporate Retail in Uzbekistan

These days, Korzinka.uz supermarkets are trying to attract more customers and satisfy their needs wants. Therefore, it provides magnificent customer price and satisfaction to customers than competitors and gain strategic advantage by positioning. Facing strong competitors like Macro supermarket, HAVAS, Baraka market and open-air markets in the retailing trade, Korzinka.uz advances its approach by providing a variety of goods and services at very suitable low prices. Moreover, Kozinka.uz plans to open new branches in convenient places to people also spread throughout the whole Uzbekistan.

Today marketing or firm begins and ends with customers. Korzinka.uz, Havas and Makro supermarkets aspire to care their clients better than before and build a tough relationship with them by satisfy their needs and wants. Especially, Korzinka.uz with partner firms immerse in work to provide customers with high quality new fresh products by mutual agreement. In Uzbekistan, the Korzinka.uz took one of the first in the trade, because the striving of Korzinka.uz was praised and won the satisfaction of customers. Presently the main retail supermarket suppliers are main part of the supply chain, which sees valued-added at all steps from conception to consumption. Korzinka.uz especially build a good connection with the suppliers as providers play significant important role in company's general customer value delivery system which provides fresh products and services to them. The relationship between suppliers and organization epitomizes a power equation between them. (Michael Porter, Harvard Business School) . Figure 2 illustrate quality of department in supermarkets in Tashkent in 2024.

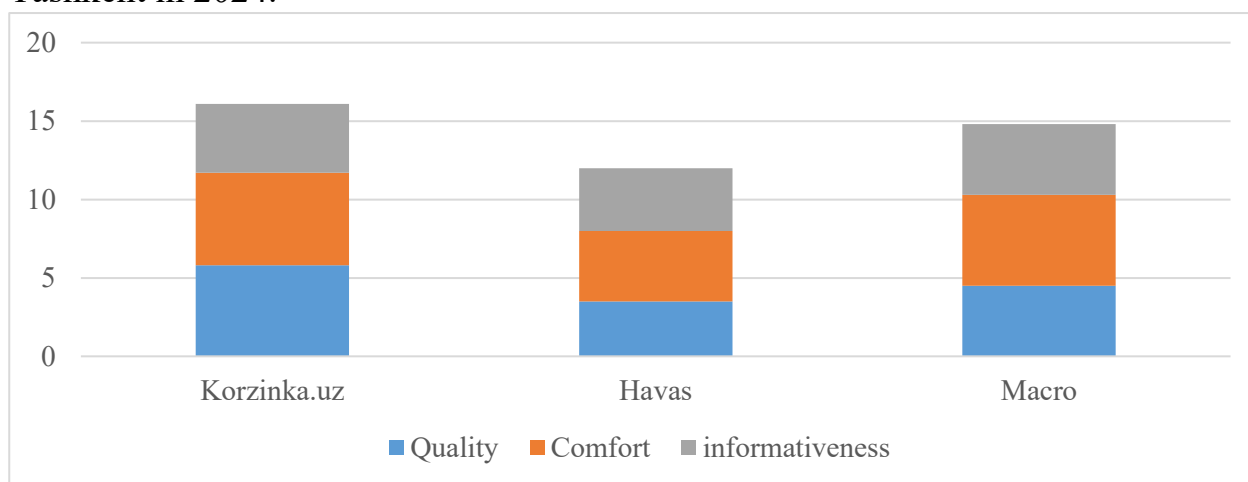

Figure 2. Quality of department in supermartkets in Tashkent 2024

Marketing Strategies Used in the Retail Industry.

According to Neil H. Borden, the marketing mix is the set of marketing tools that local supermarket Korzinka.uz utilize to pursue its marketing objects in the target marketing. Four main mixed variables shape a company's marketing mix. The 4Ps of marketing concentrating on product, promotion, price and place. In Korzinka.uz, employees focus on these variables and tailor them with respect to the target market.

As shown in figure 3, Korzinka.uz provides variety of product sections and brands. These products give many choices and opportunities to customers. For example, If customer seeks quick ready foods or products, customer can find them in frozen foods section where it is easily found. According to David Schwartz, price is the money, which customer pay for any product or service.

Figure 3: Korzinka.uz Product sections

Korzinka.uz provides accumulative cards for its customers to save money and utilize it on a product, which they need it. In addition, Korzinka.uz ensures its customers enjoy buying products with lower price.

Korzinka.uz often provides sell products by height and size. Besides, Korzinka.uz thought that, not all people from wealthy families and not all people could buy many products with huge size. Moreover, they agreed to offer goods in small packages and make discounts if customer has a discount card. As per Louis Stern and Adel Ansary, advertising places are sets of associated associations engaged with the way toward making an item or administration accessible for use or utilization. Korzinka.uz opened many branches in area of Uzbekistan. The strategic locations of supermarket branches are in stunning locations where customer can easily find in each place. Promotions also known as integrated marketing communications, where company attempts to integrate all its communication efforts to get maximum returns on their promotional expenditure. Nowadays, In Korzinka.uz, customers are communicate through various communication channels like print advertisement, TV commercials, sales meeting, fairs, websites and telemarketing because it is very effective and useful way to communicate with customers.

In Uzbekistan, Korzinka.uz is largest local supermarket that has about 100 branches all over places that makes them well known in Uzbekistan. By having so numerous branches, Korzinka.uz are realized one of the major supermarket chains in every regions of Uzbekistan. They also provides a wide range of products at low prices except to their close competitors like HAVAS, Macro supermarket and Baraka hypermarket in the retailing industry. Korzika.uz has introduced their own home products such as breads, cookies, cakes and other daily use products like soap, oil and others, which can increase customer valuation and promote their own brand name

among the customers. This is very good for market positioning and advertisement, which can provide brilliant customer value. (See a Table 1)

Table 1. SWOT ANALYSIS: Korzinka.uz

<u>Strengths</u> • <u>Marketing Strategy</u> • <u>High quality products and services</u> • <u>More branches</u> • <u>Provide some sales.</u>	<u>Weaknesses</u> • <u>Low performance</u> • <u>Communication gap between the consumers.</u>
<u>Opportunities</u> • <u>Franchising</u> • <u>Build more branches</u> • <u>Perfect customer service process</u>	<u>Threats</u> • <u>Destruction</u>

Problem Statement

The retail trade markets also sometimes facing a pricing issue that can get confused for the price for the products and it makes difficulty for people or customers to see the price of the products. The problem also may confuse people, when they saw the price for a product is dissimilar. Sometimes, clients afraid to buy some products and can cause the customer to change direction to another supermarket because of the price tag.

As well, Korzinka.uz offers low price goods and products that people do not need to go other stores to buy products. By this way, Korzika.uz will get more clients and customers become faithful to them. The Korzinka.uz have also perfect customer service that upgraded with new technologies to serve quickly to customers and it improve efficiency of Korzinka.uz's workers operations as well fascinate new customers. Now, people live in 21 century of technologies and innovations, which they will utilize the smartphones and laptops to organize our regular tasks and works. Thus, individuals practically do all by using smartphones such as payment of taxes, money transfers from card to card, pay for bills or do online shopping. There are many online shopping websites such as Tovar.uz, Pro Uniform, Abad.uz, and ABD.uz. These websites can lead to Korzinka.uz failure.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Competitor Analysis of Uzbekistan's retail industries.

According to Professor Michael Porter, rivalry is more unpredictable than tug of war between rivals. It is not about who is the greatest, It is about who is the most productive. Korzinka.uz supermarket use competitor analysis to attempt to define and develop a deeper understanding of their industries, identify, and target existing, as well as potential, competitors, determining their strengths and weaknesses and anticipating

their strategic and tactical moves. To be useful, Korzinka.uz must provide trustworthy information about the goals and plans of a firm's competitors, as well as their ability to achieve.

Table 4.

SWOT analysis results of supermarkets

				
Strengths	About more than 100 branches	High performance 103 branches	More than 100 branches	In every corner of Uzbekistan
Weaknesses	No bargain The received product cannot be returned.	No bargain The received product cannot be returned.	No bargain Low product quality.	Bargaining is possible Low performance

Positioning of Uzbekistan retail Market industries.

Initially, Korzinka.uz uses demographic segmentation in terms of income. Every day Korzinka.uz offers many discounts, promotions and sales that can attract new customers with low and low income. Usually, several people go to places or stores where there are discounted or discounted products. For this reason, Korzinka.uz branches often have to offer products at low prices. The range of products is important to attract new customers. Currently, Korzinka.uz is one of the largest supermarkets in Uzbekistan. In addition, this supermarket chain provides everyday products, quality products, fresh products, new products and products for its best customers. It should be noted that Korzinka.uz not only focuses on products, but also supplies other sectors such as products specialized for the kitchen, stationery, children's range, furniture and clothing.

It can be said that Korzinka.uz uses psychological segmentation in terms of lifestyle and personality. Korzinka.uz is interested in learning about the lifestyle of people in Uzbekistan and their interests. Therefore, Korzinka.uz needs to organize some kind of event or platform to collect feedback to attract more customers. In addition, Korzinka.uz needs to organize a huge sale and help those in need. As a result, Korzinka.uz segments its market by the lifestyle of people. Korzinka.uz branches in Uzbekistan offer everything from clothing and good products, products at a good price to satisfy their best customers. Market positioning is well defined as establishing a strong, distinctive and meaningful position for a product or service in the minds of target customers compared to competing products. Korzinka.uz has a positioning that is consistent with targeting a less price-sensitive customer. (See a figure 4)

In addition, Korzinka.uz organizes various promotions, discounts and gift coupons for customers every day. Moreover, this will enchant everyone and people will never go to other supermarkets, they will want to go to Korzinka.uz. Korzinka.uz

also positions itself as “Your Low Price Supermarket”. As a result, the culture and internal operations of Korzinka.uz are structured to meet customer needs. (Phillip Kotler, 2020)

Figure 4. Strategic Options Of Supermarkets.

CONCLUSION AND SUGGESTION

In this article, the local retail supermarkets of Uzbekistan namely Korzinka.uz, their strengths, weaknesses, opportunities and threats in SWOT analysis have been analyzed. This can be a sign that in the retail industry of Uzbekistan, all the employees are experienced and skilled professionals. In addition, the article has provided marketing strategies and analysis that can help the marketing managers and retail owners to restore the speed of their business. Further, the article has analyzed the competitor analysis that can be useful for setting goals and business. In addition, all the variables of the marketing mix have their own places in the business places that the marketer or owner can use to create a great business marketing.

REFERENCES:

1. Philip, K. (2000). *THE MARKETING CONCEPT*. [online] www2.nau.edu. Available at: <https://www2.nau.edu/~rgm/ha400/class/professional/concept/Article-Mkt-Con.html>.
2. UzDaily.uz (2024). *Uzbekistan's retail trade volume reaches 154.62 trillion soums*. [online] UzDaily.uz. Available at: <https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistans-retail-trade-volume-reaches-15462-trillion-soums/> [Accessed 6 Dec. 2024].

3. omniscend (2021). *What Is Retail Marketing? Strategies, Types, & Examples [Updated 2022]*. [online] Omniscend Blog. Available at: <https://www.omniscend.com/blog/retail-marketing/> [Accessed 9 Dec. 2024].
4. National Retail Federation (2023). *State of Retail*. [online] NRF. Available at: <https://nrf.com/research-insights/state-retail> [Accessed 9 Dec. 2024].
5. Mordor intelligence (2018). *Mordor intelligence*. [online] Mordorintelligence.com. Available at: <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/retail-industry> [Accessed 9 Dec. 2024].
6. Kevin Lane Keller, Philip Kotler, (2015) Marketing Management, fifteenth edition, p.34-80.
7. Philip Kotler, (2013) Marketing Insights from A to Z: 80 Concerns Every Manager Needs to Know, first edition, p 30-200.
8. Gary Armstrong, Philip Kotler (2017) Principles of Marketing, 17th edition, p 50-543.
9. Seth Godin, (2018), This is marketing: you can't be seen until you learn to see, p.67-270.
10. Allan Dib, (2016), The 1-Page Marketing Plan: Get New Customers, Make More Money, And Stand out From The Crowd, p. 67-73.
11. Philip Kotler, Hermawan Kartajaya, Iwan Setiawan (2017), Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital, 1th edition.
12. Al Ries, Jack Trout, Philip Kotler(2001) Positioning: The Battle for Your Mind, 3th edition, p.66-210.
13. Simon Sinek, (2009) Start With Why: How Great Leaders Inspire Everyone to Take Action, 1th edition, p. 264-270
14. Clyne Gary, Social Media Marketing Mastery (2 Manuscripts in 1): The Ultimate Practical Guide to Marketing, Advertising, Growing Your Business, p 44-56.
15. Donald Miller (2017), Building a Story Brand: Clarify Your Message So Customers Will Listen, p 59-200
16. Simon Kingsnorth, (2016) Digital Marketing Strategy: An Integrated Approach to Online Marketing, 1th edition, p. 12-66.
17. David J Schwartz, The magic of thinking, 1th edition, p. 33-79
18. Kevin Lane Keller, Philip Kotler, (2015) Marketing Management, 15th edition, p. 52-76.
19. Lloyd C Harris, Philip Kotler, Gary Armstrong, Hongwei He, (2020), Principles of marketing, 8th edition, p. 22-650.
20. S C Johnson, Philip Kotler, (2017) Principles of Marketing, 7th edition, p.345-600.

РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОГРАММ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Махмудходжаева Луиза Сайфулловна

к.и.н., доц. кафедры «Правовые и гуманитарные дисциплины»
Ташкентского филиала Российского
экономического университета им. Г.В. Плеханова
(ORCID ID 0000-0003-0254-5525)
E-mail: food-system@yandex.ru

Тула Нодирбек Баходир угли

PhD, доц. заведующий кафедрой «Менеджмент и инновации»
Ташкентского филиала Российского экономического университета
им. Г.В. Плеханова
E-mail: tulanodirbek7@gmail.com

Статья посвящена 30-летию Ташкентского филиала Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова

Аннотация

В условиях стремительно меняющегося мира и развития глобальной экономики востребованность в профессионалах с актуальными знаниями и навыками неуклонно растёт. В данной статье автор исследует понятие дополнительное профессиональное образование, его виды, а также условия реализации программ ДПО в Ташкентском Филиале РЭУ. Кроме того, исследуются дальнейшие перспективы развития дополнительного профессионального образования и значение для Республики Узбекистан.

Ключевые слова: образование, знания, рост, экономика, преимущества.

Annotatsiya

Tez o'zgarib borayotgan jahon iqtisodiyotining global rivojlanishi sharoitida zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislariga talab muttasil ortib bormoqda. Ushbu maqolada muallif qo'shimcha kasb-hunar ta'limi tushunchasi, uning turlari, shuningdek, RIU Toshkent filialida qo'shimcha kasb-hunar ta'limi dasturlarini amalga oshirish shartlarini o'rganadi. Bundan tashqari, qo'shimcha kasbiy ta'limni rivojlantirishning keyingi istiqbollari va O'zbekiston Respublikasi uchun ahamiyati o'rganiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, bilim, o'sish, iqtisodiyot, foyda.

Abstract

V usloviyakh stremitelno menyushchegosya mira i razvitiya globalnoy economic востреbovannost v professionalakh s actualnymi znaniyami i navykami neuklonno rastyot. In this state, the author examines the concept of additional professional

training, ego vision, and also the implementation of the DPO program in the Tashkent branch of REU. Krome togo, issleduyutsya dalneyshie perspektivy razvitiya dopolnitelnogo professionalnogo obrazovaniya i znachenie dlya Respubliki Uzbekistan.

Keywords: education, knowledge, truth, economics, preimushchestva.

ВВЕДЕНИЕ

Приоритетным направлением государственной политики в Узбекистане являются вопросы модернизации системы образования, ее структурной перестройки, совершенствование образовательно-воспитательного процесса, подготовки кадров, переподготовки и повышения их квалификации на основе современных достижений образования, науки, техники, технологии, экономики и культуры, обновления образовательных программ.

Происходящие изменения в социально-экономическом устройстве определяют новые требования к подготовке молодежи к жизни, когда важнейшими качествами личности становятся инициативность, способность творчески мыслить и находить нестандартные решения, умение выбирать жизненный путь, готовность обучаться в течение всей жизни. Все эти требования обуславливают необходимость обновления системы дополнительного образования [1].

Одним из важнейших инструментов подготовки таких специалистов является профессиональное дополнительное образование, направленное на непрерывное повышение квалификации и профессиональную переподготовку лиц, имеющих профессиональное образование, в соответствии с дополнительными профессиональными образовательными программами, квалификационными требованиями к профессиям и должностям и способствующее развитию деловых и творческих способностей этих лиц, повышению их культурного уровня.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Нехватку знаний и навыков ощущают около 60% взрослого населения в Узбекистане. Республика сможет выйти на передовые рубежи только через образование, и что важно - подключая к нему все слои населения. Однако долгое время законодательная база в области образования была несовершенна. 7 августа 2020 г. Сенат одобрил Закон «Об образовании», в котором впервые дано определение различным формам получения образования, что послужит основой для значительного расширения образовательных услуг [2]. В мировой практике развитие профессионального образования имеет важное значение в получении молодежью достойной квалификации и сокращении бедности [3]. С учетом этих целей 16 октября текущего года был подписан Указ Президента «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки квалифицированных кадров и внедрению международных образовательных программ в профессиональном образовании» [4].

Профессиональное дополнительное образование включает в себя:

- повышение квалификации - обновление знаний и навыков лиц, имеющих профессиональное образование, в связи с повышением требований к уровню их квалификации и необходимостью освоения ими новых способов решения профессиональных задач;
- профессиональную переподготовку - приобретение дополнительных знаний и навыков в соответствии с дополнительными профессиональными образовательными программами, предусматривающими изучение научных и учебных дисциплин, разделов техники и новых технологий, необходимых для осуществления нового вида профессиональной деятельности и получения новой квалификации в пределах имеющегося у обучающихся профессионального образования;
- стажировку - закрепление на практике знаний и навыков, приобретенных в процессе получения профессионального дополнительного образования, приобретение профессиональных и организаторских качеств для выполнения профессиональных обязанностей;
- дополнительную профессиональную подготовку - совершенствование навыков лиц, получивших профессиональную подготовку [5].

Дополнительное профессиональное образование (ДПО) — это система обучения, предназначенная для людей, уже имеющих базовое профессиональное образование (среднее специальное или высшее). Основная цель таких программ - развитие и совершенствование профессиональных компетенций, необходимых для выполнения трудовых функций, или освоение новых навыков для смены профессиональной деятельности.

В отличие от высшего образования, программы ДПО обычно менее длительные и направлены на конкретные, практические навыки, что делает их максимально полезными для профессионального роста. В современном обществе дополнительное профессиональное образование становится всё более востребованным, это направление образования ориентировано на специалистов, желающих повысить свою квалификацию, приобрести новые навыки и знания или освоить новую профессию.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В условиях быстрого развития технологий и появления новых профессий программы ДПО играют ключевую роль, помогая людям оставаться конкурентоспособными на рынке труда и адаптироваться к его изменениям. Для успешной реализации программных целей существует высокая потребность в повышении квалификации работников предприятий и банков, дополнительной профессиональной подготовке студентов экономических специальностей в области управления корпоративными финансами, совершенствования профессиональных навыков и компетенций в целях повышения качества корпоративного управления, улучшения систем внутреннего контроля и

управления рисками, реализации доли акций на фондовом рынке, формирования и управления капиталом.

В современных условиях происходит усиление конкуренции, вследствие чего менеджмент предприятий находится в постоянном поиске новых производств, адекватных условиям конкуренции, инструментов управления предприятиями и рычагов повышения конкурентоспособности. Среди таких инструментов особое значение имеет наличие профессионально подготовленных специалистов в области управления корпоративными финансами.

Преимущества профессионального образования в современном мире неоспоримы: во-первых, оно помогает людям получить квалификацию и умения, специфичные для определенной профессии, это повышает их шансы на получение работы и успешное трудоустройство; во-вторых, профессиональное образование способствует развитию экономического и индустриального секторов общества, так как выпускники с нужной квалификацией могут сразу внести вклад в развитие своей профессиональной области.

Кроме того, профессиональное образование имеет ряд дополнительных преимуществ. Оно способствует личностному росту и саморазвитию, помогает стать грамотным и компетентным специалистом. Знания и навыки, полученные в процессе образования, также способствуют повышению самооценки и уверенности в себе. Более того, профессиональное образование способствует развитию социальных навыков, коммуникационных навыков и способностей к коллективной работе [6]. В современном мире роль образования становится все более важной. С развитием технологий и появлением новых отраслей экономики требования к специалистам постоянно меняются, что подтверждает «Закон об образовании Республики Узбекистан» [7].

Развитие информационных технологий и цифровизация трансформируют многие профессии, требуя новых знаний и навыков. Профессиональное образование в этом контексте играет роль конкурентного преимущества, позволяя людям адаптироваться к изменениям и сохранять работоспособность на рынке труда.

Наличие спроса на получение дополнительного профессионального образования на рынке образовательных услуг, престижность получения диплома Университета, имеющего высокие международные рейтинги, наличие необходимого профессионального педагогического состава обосновывали необходимость и возможность открытия в Ташкентском филиале Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова, который отмечаем в этом году 30-летие своей деятельности в Республике Узбекистан, программ дополнительной профессиональной переподготовки. Эти программы реализуются наряду с основными образовательными программами в соответствии с приказом Рособнадзора №753 от 11 мая 2023 года. Программы ДПО в Ташкентском филиале РЭУ ориентированы на потребности рынка труда Узбекистана и международной экономики.

Каждая из них разработана с учётом современных вызовов, бизнес-реалий и требований к компетенциям специалистов. В настоящее время Филиал активно развивает направление ДПО, предлагая востребованные программы «Корпоративные финансы» и «Стратегический менеджмент».

Программа «Корпоративные финансы» руководителем которой является д.э.н. проф. М.Б. Хамидулин, направлена на изучение эффективных практических методов финансового управления современных компаний и корпораций. Программа включает разносторонний комплекс финансовых и управленческих дисциплин, раскрывающих возможности классических и инновационных инструментов финансового и инвестиционного анализа, а также выстраивания долгосрочной финансовой стратегии современного предприятия. Особенности программы – это уникальное соединение финансовых и управленческих технологий; работающие инструменты финансового менеджмента и финансового анализа от практиков; создание современной системы управления корпоративными финансами на предприятии; практические методы финансового инвестиционного анализа и управления инвестиционными проектами; современные инструменты финансового планирования, моделирования и бюджетирования.

Слушатели программы получают знания по следующим дисциплинам: «Управлению операционной и стратегической эффективностью бизнеса», «Налоги и налоговое планирование», «Финансовый менеджмент и финансовый рынок», «Управление финансовыми рисками», «Инвестиции и управление инвестиционными проектами», «Корпоративное управление и бухгалтерский и учет», «Оценка стоимости бизнеса и финансовое моделирование». Участники изучают современные финансовые инструменты, методы анализа финансовой отчетности и решения для оптимизации финансовых ресурсов. Особое внимание уделяется локальной специфике управления финансами в условиях экономического роста Узбекистана.

С этого учебного года в Филиале реализуются уже две программы ДПО, в дополнение к имеющейся программе «Корпоративные финансы», была разработана новая уникальная программа - «Стратегический менеджмент», руководителем которой является заведующая кафедрой «Экономика труда и управление» д.э.н., проф., Зокирова Н.К. Эта программа направлена на формирование стратегического мышления у руководителей и менеджеров. Актуальность разработки этой программы связана с тем, что развитие предприятия невозможно без стратегического планирования и управления.

Разработка стратегии компании является ключевым фактором для её успешного роста, стратегия позволяет сохранять и повышать конкурентоспособность, укреплять позиции на рынке и достигать поставленных целей. Правильно сформированная стратегия обеспечивает повышение капитализации и сохранение устойчивости компании в новых экономических условиях. К особенностям программы можно отнести - формирование долгосрочной стратегии с помощью инструментов стратегического

планирования; управление стратегией оптимизации и денежными потоками; практико-ориентированные методы выстраивания системы управления рисками в организации; разработку стратегии компании; современные практики масштабирование бизнеса и выбор стратегии развития компании.

В рамках программы слушатели получают знания по таким дисциплинам как: «Теория менеджмента», «Финансовый менеджмент», «Цифровая стратегия организации, KPI», «Проектный менеджмент», «Основы стратегического менеджмента», «Управление персоналом», «Стратегический анализ».

Хотелось бы отметить преимущества обучения по программам ДПО Ташкентского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова, к которым относится то, что слушателям, успешно освоившим программу, выдается диплом международного образца о дополнительной профессиональной подготовке РЭУ им. Г.В. Плеханова; во время занятий происходит общение с практиками бизнеса для обмена опытом и партнерства, есть возможность участия в мастер-классах; гибкий режим занятий позволяет учиться даже с учетом командировок и занятости на работе; при освоении дополнительной профессиональной программы параллельно с получением среднего профессионального образования и (или) высшего образования диплом о профессиональной переподготовке выдается одновременно с получением соответствующего документа об образовании и о квалификации.

Все программы наполнены теоретическим и практическим содержанием, разработаны и актуализированы в соответствии с требованиями профессиональных стандартов, с учетом передового отечественного и международного опыта. Технологии обучения, используемые на занятиях - case-studies, тренинги, проектные работы, деловые игры, онлайн задания, электронные учебные ресурсы. Обучение на программах ДПО в Ташкентском филиале РЭУ сочетает очные лекции и семинары с ведущими преподавателями РЭУ и приглашенными экспертами; интерактивные модули, включая деловые игры и симуляции; онлайн-курсы в электронной образовательной среде moodle.reu.uz; гибридные форматы для удобства слушателей; практические кейсы, основанные на реальных данных локальных и международных компаний [8].

Обучение проходит с акцентом на реальные кейсы компаний Узбекистана и мировой практики, что позволяет участникам получить практические навыки для внедрения стратегий в собственных организациях. Такая структура обучения позволяет участникам не только углубить теоретические знания, но и применять их на практике. Для преподавания приглашаются эксперты и консультанты в области финансового менеджмента, стратегического планирования, бизнес-тренеры, руководители профильных финансовых структурных подразделений, собственники бизнеса.

Программы ДПО открывают широкие перспективы как для слушателей, так и для развития экономики Узбекистана, к числу перспектив можно отнести повышение конкурентоспособности специалистов - выпускники программ

становятся высококвалифицированными кадрами, востребованными как в национальных, так и международных компаниях; поддержка национальных реформ - программы помогают внедрять передовые методики управления и финансового анализа, что способствует устойчивому экономическому развитию страны; международная интеграция - программы соответствуют международным стандартам, что даёт возможность выпускникам работать за рубежом или взаимодействовать с иностранными партнёрами; создание сети профессионалов - обучение в рамках программ становится площадкой для обмена опытом, что укрепляет деловые связи и формирует профессиональное сообщество.

Однако, роль образования в современном мире имеет свои вызовы и проблемы: стоимость профессионального образования может быть достаточно высокой, что затрудняет доступ к образованию для некоторых слоев населения, неравенство в доступе к качественному образованию может создавать неравные возможности для людей в разных регионах и социальных группах. Наконец, быстрое развитие технологий требует постоянного обновления образовательных программ и кадров, что представляет вызов для образовательных институтов и преподавателей [9]. Не смотря на вызовы и трудности, перспективы развития и роли профессионального образования в современном мире остаются обнадеживающими. Образование является инвестицией в будущее, и его роль будет только увеличиваться с развитием общества и экономики. Необходимо продолжать развивать и совершенствовать системы образования, сотрудничать с работодателями, чтобы удовлетворить требования рынка труда и справиться с вызовами будущего.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Реализация программ ДПО в Ташкентском филиале РЭУ имени Г.В. Плеханова уже демонстрирует положительные результаты. Слушатели получают актуальные знания и практические навыки, которые способствуют развитию их карьеры и укрепляют экономику страны. Для дальнейшего развития необходимо расширить линейку образовательных программ, учитывая запросы бизнеса; развивать партнёрства с ведущими компаниями Узбекистана и зарубежья; усиливать внедрение цифровых технологий в образовательный процесс.

В ближайшие годы можно ожидать, что программы ДПО будут ещё более востребованными в Узбекистане, так как технологические изменения и автоматизация труда будут способствовать росту спроса на новые компетенции. Вероятно, что перечень программ ДПО в Ташкентском филиале РЭУ им. Г.В. Плеханова будет активно расширяться с учетом требований современной экономики и рынка труда, развиваться с использованием онлайн-форматов, искусственного интеллекта и новых технологий, позволяя сделать обучение еще доступнее и эффективнее. Будущее нашей страны за инновационной экономикой. Основанная на знаниях, она позволяет за сравнительно короткий

отрезок времени создать эффективную и конкурентоспособную экономику, поэтому так важно иметь качественную систему образования, инвестировать в человеческий капитал. В целом, профессиональное образование играет ключевую роль в современном мире, оно не только помогает людям достичь успеха и осуществить свои профессиональные цели, но и способствует экономическому и социальному развитию общества. Несмотря на вызовы и проблемы, перспективы развития образования остаются весьма обнадеживающими [10].

Таким образом, вклад в профессиональное образование сегодня — это инвестиция в будущее общества. Дополнительное профессиональное образование даёт возможность людям оставаться актуальными в своих профессиях, улучшать карьерные перспективы и удовлетворять запросы рынка труда. В условиях глобальных изменений на рынке труда такие программы становятся не просто полезными, но и необходимыми для сохранения конкурентоспособности и адаптации к будущим вызовам. Ташкентский филиал РЭУ продолжает активно работать над улучшением качества и доступности дополнительного профессионального образования, способствуя формированию новой генерации специалистов, готовых к вызовам современного бизнеса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бадалова М., Шустова И. Ю. Перспективы развития дополнительного образования // Отечественная и зарубежная педагогика. 2023. Т.1, №1 (89). С.99-110. doi: 10.24412/2224-0772-2023-89-99-110.
2. Ташмухамедова Д. Учиться, чтобы действовать. 23.09.2020. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/09/23/education-for-adults/>
3. Какова роль системы профессионального образования в подготовке молодых людей к трудовой деятельности и предпринимательству? 07.11.2024. URL: https://uza.uz/ru/posts/kakova-rol-sistemy-professionalnogo-obrazovaniya-v-podgotovke-molodyx-lyudey-k-trudovoy-deyatelnosti-i-predprinimatelstvu_654732
4. Указ Президента Республики Узбекистан, от 16.10.2024 г. №УП-158 О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки квалифицированных кадров и внедрению международных образовательных программ в профессиональном образовании. URL: <https://lex.uz/ru/docs/7166625>
5. Дополнительное образование: возможности и перспективы. 15 Декабря 2023. URL: <https://tatcenter.ru/news/dopolnitelnoe-obrazovanie-vozmozhnosti-i-perspektivy/>
6. Роль образования в современном мире: вызовы и возможности. URL: <https://gefest-rost.ru/rol-obrazovaniya-v-sovremennom-mire.html>
7. Закон Республики Узбекистан об образовании, от 23.09.2020 г. № ЗРУ-637. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5013009>
8. Дополнительное профессиональное образование. Официальный сайт Ташкентского Филиала Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. URL: <https://reu.uz/dopolnitelnoe-professionalnoe-obrazovanie/>

9. Makhmutkhodjaeva L.S., Umarova S.A. Development of the Digital Economy as a Trigger of the Economic Growth of the New Uzbekistan, Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, №3, 2024. С.28-34. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/index>

10. Абдурахманов К.Х., Махмутходжаева Л.С., Хакимов Н. Х., Рузиева Р. Х., Тожалиев А. А. Higher education as an important factor of sustainable development of the country. Статья SCOPUS. Международный научный журнал «Revista ESPACIOS», Венесуэла, ISSN 07981015. Vol., 40 (Nº9), 2019. Режим доступа: <http://www.revistaespacios.com/a19v40n09/19400915.html>.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ РЫНКА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Таджиева Махлиёхон Джахонгир кизи

Негосударственная организация высшего образования
университета Алфрагануса, PhD., доцент кафедры
Менеджмента и маркетинга

Аннотация

В статье основное внимание уделяется вопросам дальнейшего развития туристической индустрии, маркетинговому анализу рынка туристических услуг, то есть совершенствованию управления туристическими продуктами и услугами, которые разрабатываются в зависимости от уровня спроса и предложения на рынке.

Ключевые слова: туризм, туристическая индустрия, туристские услуги, маркетинг, туристический рынок, спрос и предложение, туристические продукты, система управления.

Аннотация

Мақолада туризм саноатини янада ривожлантириш, туристик хизматлар бозорини маркетинг таҳлили, яъни бозорда талаб ва таклиф даражасига қараб ишлаб чиқилган туристик маҳсулотлар ва хизматларни бошқаришни такомиллаштириш масалаларига еътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: туризм, туризм саноати, туризм хизматлари, маркетинг, туризм бозори, талаб ва таклиф, сайёҳлик маҳсулотлари, бошқарув тизими.

Abstract

The article focuses on the issues of further development of the tourism industry, marketing analysis of the tourism services market, that is, improving the management of tourism products and services, which are developed depending on the level of supply and demand in the market.

Keywords: tourism, tourism industry, tourism services, marketing, tourism market, supply and demand, tourism products, management system.

ВВЕДЕНИЕ

Углубление процесса глобализации в мире и приоритетное развитие производства, основанного на технологиях, требующих больших научных вложений, определяется инновационной активностью, необходимой для экономического роста и повышения качества жизни любой страны. Инновационная активность, в свою очередь, зависит от экономических и научно-технических возможностей государства, его политики и инновационного потенциала, а также духовного состояния общества. В связи с этим туризм важен из-за тенденций развития рынка услуг, в том числе особого внимания к инновационному развитию отрасли. [1]

В условиях глобализации необходимо диверсифицировать туристические услуги, устранить барьеры для предпринимательской деятельности в сети, обеспечить альтернативное развитие государственных и частных сетей. Для этого необходимо развивать национальный туристический рынок на основе привлечения иностранных инвестиций в эту сферу, повышения конкурентоспособности национальных туристических продуктов на международном рынке и качества предоставляемых услуг, обучения персонала и укрепления маркетинговой службы.

В процессе глобализации это предполагает анализ изменений, происходящих в мире, всесторонний анализ влияния последствий глобального финансово-экономического кризиса на развитие туристических сетей, расширение сотрудничества с крупными транснациональными компаниями (ТМК) с учетом особенностей нашей страны и широкое использование информационно-коммуникационных технологий.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Туризм в Узбекистане до сих пор не признан равноправным сегментом экономики и предметом научных исследований. Местная туристическая индустрия в настоящее время переживает процесс становления как самостоятельная отрасль мирового хозяйства. Сектору маркетинга в туризме не уделяется должного внимания, поскольку предприниматели в основном опираются на практику и ведут бизнес с учетом имеющегося у них опыта.

Поэтому маркетингу услуг в области местной теории и практики придается мало значения. Благодаря этому создается общая теория маркетинга, которая носит универсальный характер и поэтому должна основываться на практических работах и советах зарубежных авторов. Однако ни один из них не может быть надежным стратегическим инструментом для предпринимателей, способных найти практическое решение задач в сфере туристических услуг. [2]

Многие ученые высказывают свое мнение о расширении туристического потенциала и привлечении мирового рынка и потребителей к национальным туристическим продуктам, в частности, С.Янкевич и Н.Л.Безрукова в своей монографии «Маркетинг в гостиничной индустрии и туризме: российский и международный опыт» утверждают, что одним из необходимых факторов национальной экономики является расчет турпродуктов, где современный туристический продукт должен становиться доступным, привлекательным и гибким для потребителя. [3]

Кроме того ряд других авторов утверждают, что необходимо привлечение рекламных кампаний по восстановлению имиджа туристического направления и качества доступных и высококачественных туристических услуг курорта, усилить заинтересованность сторон в сфере туризма – установление тесных партнерских отношений между предприятиями туристического сектора и государственными и неправительственными организациями, поддерживать предприятия туристического сектора в рамках налогово-бюджетной системы,

снизить цены, активизировать внутренний туризм и увеличить туристический поток из близлежащих стран, совершенствуя стратегии развития рынка туристических услуг.

Обзор проблем маркетинга туристических услуг. В научной работе Б.Х.Тураева («Организационно-экономические механизмы функционирования туризма», 2009), анализируются изменения в экономике, ускорение процессов глобализации и интеграционизации, усиление международной конкуренции, возникновение непрерывных и значительных качественных изменений в технологиях, создание конкурентоспособных продуктов на туристических рынках, резкое сокращение числа туристов. расходы на туризм и принятие маркетинговых решений с учетом требований рынка в управлении. [4]

Также можно отметить, что в работе Ф.К.Комилова и С.С.Рузиева большое значение придавалось проблемам дальнейшего развития туристической отрасли, совершенствованию вопросов теории и практики развития индустрии гостеприимства. [6]

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что по-прежнему существует ряд проблем в отрасли и инфраструктуре, в том числе в сфере туристического сервиса, и даже препятствий, которые остаются непреодолимыми для ее развития. Один из факторов, негативно влияющих на стремительное развитие туристической системы в нашей стране, находится не на уровне спроса рынка туристических услуг, и он недостаточно изучен.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методология написания статьи систематизирует указы, постановления и труды Президента Республики Узбекистан по совершенствованию системы управления и государственной поддержки предприятий туристической отрасли, постановления Кабинета Министров и труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные проблемам развития туризма. Исследовательский процесс основан на широком использовании таких методов, как экономическая статистика, экономико-математическое моделирование, экспертная оценка, статистическая группировка, анкетное наблюдение, монографическая работа и научное наблюдение.

АНАЛИЗ И ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Известно, что развитие индустрии туризма также важно в экономике, как и развитие многих отраслей промышленности. Туризм, с одной стороны, означает отдых, рекреацию, получение новых впечатлений, а с другой, этот сектор считается одним из секторов экономики, приносящих самый высокий доход. Сегодня важно проанализировать товары и услуги, созданные на местном и международном рынках туристических услуг, а также глубоко научно изучить сферу их влияния на развитие индустрии туризма. Для этого необходимо, прежде всего, провести маркетинговое исследование анализа рынка туристических услуг, то есть системы управления туристическими

продуктами и услугами, которая разрабатывается в зависимости от уровня спроса и предложения на рынке. Эти исследования проводятся с точки зрения макроэкономики, то есть с одной стороны через изучение социально-экономических условий в странах мира и уровня материальной обеспеченности населения, ситуаций финансового кризиса, а с другой стороны, с предпринимательской точки зрения с учетом обстоятельств организации и ее деятельности, условий конкурентоспособности и цен на ресурсы, уровня знаний работников и навыков их работы, а также наличия капитальных средств.

Территория Узбекистана обладает всеми ресурсами, необходимыми для развития современной туристической индустрии. Расположенная на Великом Шелковом пути, наша страна обладает благоприятными природно-климатическими условиями, богатым историческим и культурным наследием, а также высоким потенциалом для развития как внутреннего, так и международного туризма одновременно.

Современные туристические организации и их предприятия сегодня располагают высокотехнологичным производством, обеспеченным новыми информационными системами, техническим оснащением, использующим широкий спектр компьютерных технологий. Это остается требованием времени, так как потенциальному клиенту необходимо предоставлять качественные услуги и поэтому квалификация специалистов играет решающую роль в реализации этой задачи.

В настоящее время, на этапе модернизации экономики страны, среди ряда вопросов, ожидающих своего решения в сфере туризма и индустрии гостеприимства, существуют такие актуальные вопросы, как подготовка кадров, способных соответствовать квалификационным требованиям, предъявляемым к сотрудникам, работающим на рынке труда туристической отрасли.

Маркетинговые исследования имеют большое значение в развитии индустрии туризма и управлении ею. В этом случае задача маркетинга состоит в том, чтобы предложить желаемый продукт (или услугу) потребителям, рынку. В этом смысле маркетинг — это искусство и наука. Современный маркетинг считается "оружием" ведения бизнеса, в котором широко используются следующие принципы:

- разработка продуктов или услуг в соответствии с предпочтениями и спросом потребителей;

- ориентация на спрос не со стороны покупателей на всем рынке, а со стороны покупателей, которые, скорее всего, купят эти товары;

- увеличение маркетинговых мероприятий, проводимых в основном для достижения бизнес-целей.

Применяя принципы маркетинга к управлению туристической индустрией, мы избавляемся от разработки продуктов, которые не являются необходимыми и непотребительскими, предоставляя потребителям качественную продукцию. В туризме продуктом может быть «идея», «услуги» и «товар». Туристическая сеть

в основном развивает сферу услуг. Поскольку это «продукты, которые невозможно рассмотреть и поймать», маркетинговая деятельность также продолжает оставаться сложной. В частности, проблема «прогрессирования зрения» усложняет контроль качества. Кроме того, потенциальные покупатели также испытывают трудности с оценкой качества туристических услуг. Если в других регионах товар доставляется потребителям в этой сети, покупатели сами отправятся за товаром-услугой (регионом или территорией). В маркетинге туристических услуг высокая доля затрат потребителями (туристами) своего времени и средств во время поездки оказывает большое влияние на людей, принимающих решения о туризме.

В индустрии туризма расходы на поездки будут состоять из нескольких «компонентов». В том числе, они включают транспортировку, размещение, кормление и потребление других услуг (наблюдение, покупки в магазинах). Одно коммерческое предприятие не может производить такого рода продукцию и виды деятельности. Все это, с одной стороны, усложняет высокий уровень качества услуг во всех областях, с другой стороны, для преодоления этих трудностей предполагается, что предприятия и организации, занимающиеся туризмом, работают сообща, в гармонии, и что туристические возможности в регионе доводятся до сведения клиентов как единое целое «пакет».

Чтобы гарантировать, что все виды деятельности и цели в туристическом бизнесе являются общими, необходимо разработать маркетинговый план. Этот план служит для эффективного распределения всех ресурсов, времени и средств, имеющихся в наличии при принятии следующих маркетинговых решений, которые включают:

- отражение общих целей и задач бизнеса;
- оценку влияния внешних факторов на маркетинговую деятельность;
- описание направлений, ресурсов и возможностей бизнеса предприятия или организации;
- представление сегментации рынка и идентификацию, категорию и группу покупателей;
- показ маркетинговых целей для каждого сегмента;
- создание маркетинговых стратегий предприятий на рынках, комплекс маркетинга для каждого сегмента;
- представление маркетингового плана;
- составление маркетингового бюджета и расходов;
- определение мер по изменению методов оценки результата маркетинговой деятельности.

Концепция развития маркетинга в туризме охватывает: модель маркетинговой системы → независимые переменные факторы (причины) → предложение туристических продуктов в определенных рыночных условиях. Зависимые переменные факторы (эффект) ↔ восприятие того, что предлагаемый продукт будет соответствовать потенциалу туристических потребительских услуг.

Общая цель туристического предприятия состоит в том, чтобы определиться в определенный период с точки зрения количества и качества предоставляемых услуг. Цели могут включать в себя изменения объема продаж и выручки, размера прибыли, доли рынка и уровня активности в предложении. На туристических предприятиях или в отраслях промышленности обычно широко используются такие цели, как увеличение числа туристов, повышение имиджа и позиции предприятия, обеспечение сотрудничества с другими предприятиями, связанными с туризмом, продление путешествия туристов. При определении поставленных целей и задач необходимо учитывать ресурсные возможности предприятий.

Экономические факторы влияют на развитие индустрии туризма, включая уровень безработицы, уровень инфляции, реальный доход семьи, возможности получения кредитов, процентные ставки и их виды. Также влияет стоимость товаров, заменяющих продукт, стоимость нефтепродуктов, стоимость оборудования для отдыха.

Туристическим компаниям также рекомендуется выявлять нынешних и потенциальных конкурентов. Цель этого состоит в том, чтобы выявить доминирующие и слабые стороны конкурентов. При выявлении конкурентов особое внимание следует обратить на следующее:

- характеристики и качество продукции (или услуг);
- степень расположения относительно различных географических рынков;
- рекламные темы и письма (тексты);
- уровень цен и тип потребителей, а также механизм их привлечения.

В маркетинговой деятельности изучается рынок туристических услуг. Рынок туристических услуг — это:

совокупность потребителей туристических услуг с потенциальными возможностями сбыта, а также ресурсами;

мировая экономика — это система коммуникаций, в которой осуществляется трансформация средств от туристических услуг в туристические услуги;

это экономическая система, состоящая из четырех основных элементов: спроса, предложения, цены и конкуренции в сфере туризма.

Следует отметить, что рынок туристических услуг также имеет следующие отличительные особенности:

1. Свойство невидимости, то есть невозможно уловить проданный и употребленный ту продукт, узнать его запах, почувствовать его. Именно поэтому надежность и гарантия турпродуктов указанного уровня и качества имеют большое значение.

2. Особенность исчезновения с течением времени. Если услуги не будут предоставлены вовремя, доходы могут быть полностью потеряны.

3. Особенность изменения качества определенных услуг в туре. Соответственно, должна быть дифференциация цен на услуги.

4. Особенность перерыва во времени между покупкой и потреблением

турпродукта. Также важным в этом вопросе является гарантия безопасности и ответственность туристических фирм.

5. Изменчивый характер туристических потребностей в неизвестное время.

6. Особенность зависимости уровня качества в туризме от обслуживающего персонала.

Одним из элементов маркетинга является концепция турпродукт. Турист потребляет различные туристические услуги во время своего тура. С другой стороны, эти услуги различаются по качеству, стоимости и размеру. В целом все эти услуги называются турпродукт. [7]

Следует отметить, что в условиях глобализации научные и теоретические основы управления туристической сетью меняются под влиянием факторов мега тренда, которые влияют на нее, и в рамках процессов формирования экономики, основанной на научных знаниях. В частности, каждое предприятие нашей национальной экономики работает в условиях внутренней и внешней конкуренции. Это усилило потребность во внедрении новых инновационных технологий в производство под влиянием общемировых инновационных знаний. В свою очередь, инновации в производстве приводят к непредсказуемым изменениям в поведении потребителей. В результате этого возникает необходимость перехода от массового туризма к индивидуальному. В условиях глобальных тенденций в этом процессе важны комплексное изучение влияния на управление туристическими предприятиями, количественный и качественный системный анализ деятельности туристических предприятий, широкое использование системы Интернет, ИКТ (информационно-коммуникационных технологий) и экономико-математических методов.

Одним из основных факторов успешного развития туристической сети является выявление факторов, влияющих на спрос и предложение туристических услуг, и правильная оценка связей между ними. Факторы, способствующие глобальным изменениям, признаются как "внешняя среда", включая экономические, политические, технологические, демографические и социальные факторы. Оценка этих факторов важна при анализе текущего состояния туристической отрасли и прогнозировании ее перспектив.

Чем больше мы получаем представление о текущих тенденциях, тем глубже менеджеры туристических предприятий воспринимают рынок, и их конкурентоспособность будет продолжать повышаться благодаря маркетинговым стратегиям. Изменения в экономике означают, что в связи с процессом глобализации, с одной стороны, в результате открытости границ поток туристов ускоряется, а с другой - усиливается влияние глобальной конкуренции на туристические курорты.

Влияние экономических факторов проявляется в период глобального финансово-экономического кризиса, в период либерализации экономики, в увеличении потоков международной торговли и инвестиций, в широком использовании информационных технологий, в динамичном росте частной

собственности. Экономическая либерализация и глобализация являются причиной повышения безопасности и рисков, в результате чего могут возникнуть серьезные проблемы. При анализе политических сил, влияющих на туристическую индустрию, следует иметь в виду, что вопросы международной безопасности, мира, политической стабильности также важны для устойчивого развития туристического сектора. [8]

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Как известно, в переходный период туризм в Узбекистане считался слабым звеном в системе услуг – инфраструктурном комплексе, состоящем из транспорта, гостиничного бизнеса, общественного питания, торговли, страхования, связи. Однако также необходимо определить, какой из этих перечисленных факторов считается важным фактором, определяющим проблему развития туристической индустрии. В современном управлении туризмом для решения таких слабых структурных проблем широко используется системный подход.

Одна из рекомендаций международных экспертов по туризму заключается в том, что необходимо проводить различие между управленческими и коммерческими функциями в управлении туристической индустрией Узбекистана. Если эта рекомендация международных экспертов по туризму будет реализована, туристическая инфраструктура будет развиваться, увеличатся масштабы привлечения инвестиций в новые проекты, а также повысится эффективность организации маркетинговых и рекламных мероприятий. Это, в свою очередь, приводит к установлению мер по систематической организации и повышению качества обслуживания населения и туристов на объектах туризма, дальнейшей поддержке частной сети в этой сфере, созданию новых рабочих мест, развитию видов услуг, повышению подготовки и квалификации персонала отрасли и расширению международного сотрудничества в сети.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Gary Armstrong, Philip Kotler, Marketing an Introduction / Thirteenth Edition. Boston Columbus Indianapolis New York San Francisco, 2017 – 675 r.
2. Эргашходжаева Ш. Дж., Касимов М. С., Юсупов М. А. Основы маркетинга. 2019.-305 стр.
3. С.Янкевич и Н.Л.Безрукова, "Маркетинг в гостиничной индустрии и туризме: российский и международный опыт" // Монографии, 2005г.
4. Б.Х.Тураева, «Организационно-экономические механизмы функционирования туризма» // Научная работа, 2009г.
5. Ф.К.Комилова и С.С.Рузиева, "Большое значение придавалось проблемам дальнейшего развития туристической отрасли, совершенствованию вопросов теории и практики развития индустрии гостеприимства" // Научной работа, 2018г.

6. Котлер Ф. Армстронг Г., Вонг В., Сондерс Дж. Основы маркетинга, 5-е европейское изд. Учебник. -М.: ООО “И.Д. Вилямс”, 2013. - 752 с.
7. Бриггс С. Маркетинг в туризме. –К.: Знания-Пресс, 2005. -358 с.;
- Убайдуллаев С., Арипова А., Истамов Н. Туризм в Узбекистане //Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 6-10.
8. Гулмуродов Ф. Э. и др. Развитие и перспективы туризма в Узбекистане //Scientific Impulse. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1190-1195.
9. Абдуллаева Д. К., Нарзуллаева Д. К. Анализ современного состояния делового туризма в Узбекистане //Потенциал современной науки. – 2016. – №. 2. – С. 88-92.
10. Рузиева Д. И., Гафарова Д. Т. Пути развития и популяризации культурного туризма в Узбекистане //WIRTSCHAFT UND MANAGEMENT: THEORIE UND PRAXIS. – 2014. – С. 99-102.

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА

Вахабов Асадулло Убайдулло угли

Ассистент кафедры «Маркетинг»

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация

В статье рассматривается роль маркетингового управления в обеспечении конкурентоспособности субъектов малого бизнеса. Выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются субъекты малого бизнеса в конкурентной среде, и предложены рекомендации по их преодолению. Результаты исследования подчеркивают важность стратегического подхода к маркетинговому управлению для долгосрочного устойчивого развития малых предприятий.

Ключевые слова: маркетинговое управление, малый бизнес, конкурентоспособность, маркетинговая стратегия, цифровой маркетинг, персонализация, клиентский опыт, устойчивое развитие.

Annotatsiya

Maqolada kichik biznesning raqobatbardoshligini ta'minlashda marketing menejmentining roli ko'rib chiqiladi. Raqobat muhitida kichik biznes duch keladigan asosiy muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berildi. Tadqiqot natijalari kichik biznesning uzoq muddatli barqaror rivojlanishi uchun marketingni boshqarishga strategik yondashuv muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: marketingni boshqarish, kichik biznes, raqobatbardoshlik, marketing strategiyasi, raqamli marketing, shaxsiylashtirish, mijozlar tajribasi, barqaror rivojlanish.

Abstract

The article examines the role of marketing management in ensuring the competitiveness of small businesses. The main problems faced by small businesses in a competitive environment are identified, and recommendations for overcoming them are proposed. The results of the study emphasize the importance of a strategic approach to marketing management for the long-term sustainable development of small enterprises.

Keywords: marketing management, small business, competitiveness, marketing strategy, digital marketing, personalization, customer experience, sustainable development.

ВВЕДЕНИЕ

Современные рыночные отношения весьма динамичны и независимы, что позволяет сформировать всевозможные формы собственности, а также выстраивать различные структуры внутри них. В настоящее время одним из

важнейших звеньев в экономике выступает предпринимательство, которое нашло свою нишу в малом бизнесе. По большей части именно малый бизнес позволяет создать конкуренцию внутри потребительского рыночного сектора экономики. В международном секторе влияние малого бизнеса весьма существенно. Оно предполагает изменения в экономической сфере, а точнее в темпах роста, также влияние оказывается на валовой национальный продукт, на его качественную и структурную часть.

Малый бизнес играет ключевую роль в развитии экономики большинства стран, обеспечивая создание рабочих мест, стимулирование инноваций и повышение уровня предпринимательской активности. Однако высокая конкурентная среда и ограниченные ресурсы малых предприятий требуют поиска эффективных подходов к управлению бизнес-процессами, включая маркетинг. В современных условиях, характеризующихся ускоренной цифровизацией, изменением потребительских предпочтений и усилением глобальной конкуренции, маркетинговое управление становится одним из ключевых инструментов для достижения устойчивого развития и повышения конкурентоспособности субъектов малого бизнеса.

Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью адаптации малых предприятий к быстро меняющимся рыночным условиям и возрастающей важностью использования инновационных маркетинговых стратегий. Несмотря на значительное количество исследований в области маркетинга, вопросы его управления в специфическом контексте малого бизнеса остаются недостаточно изученными, особенно в части применения персонализированных подходов, интеграции цифровых инструментов и оптимизации ресурсов.

Целью данной статьи является исследование роли маркетингового управления в повышении конкурентоспособности субъектов малого бизнеса, а также разработка рекомендаций по оптимизации маркетинговых процессов для эффективного использования их потенциала в условиях ограниченных ресурсов.

МЕТОДОЛОГИЯ

В процессе написания данной работы использовались такие общенаучные методы, как описание, анализ, сравнение, группировка. Проводился анализ источников научной и учебной литературы, интернет-источников.

Малое предпринимательство представляет собой экономический субъект в системе рыночных отношений, который функционирует в виде мелких, а также средних автономных предприятий. Благодаря малому бизнесу предоставляемый рыночный ассортимент товаров и услуг изобилует, в том числе происходит снижение безработицы в стране, также значительно увеличивается база налогообложения для бюджетных секторов экономики. Нельзя также не отметить влияние малого предпринимательства на экономическое развитие, на его динамику, а также устойчивость внутренних систем.

Маркетинг в малом бизнесе занимает важнейшее место. Во-первых, использование эффективных маркетинговых инструментов приводит к

увеличению клиентской базы, и, соответственно, прибыли малого предприятия. Во-вторых, данные мероприятия позволяют использовать новые возможности для обеспечения роста.

Маркетинг в малом бизнесе можно организовать и развить различными способами. Один из самых эффективных – передача маркетинговых функций на аутсорсинг. При таких действиях все маркетинговые процессы передаются квалифицированному маркетологу либо целой компании, которые осуществляют полностью весь процесс маркетинга «под ключ».

Второй способ организации маркетинга на малом предприятии называется гибридным. Используя данный подход, часть операций по организации маркетинга передается на аутсорсинг, а часть выполняют сотрудники малого предприятия. При таком способе организации маркетинга специалисты аутсорсинговой компании в первую очередь выступают в качестве координаторов. Все основные операции, связанные с внедрением маркетинговых инструментов, выполняют сами работники предприятия.

Есть еще один способ организации маркетинга на малых предприятиях, где все операции по организации маркетинговой деятельности выполняются предприятием самостоятельно. Данный способ является самым дорогим, так как в большинстве случаев приходится брать в штат маркетолога и оплачивать ему заработную плату.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Вопрос повышения конкурентоспособности субъектов малого бизнеса посредством эффективного маркетингового управления является предметом многочисленных исследований. В частности, Федорова и Никитина подчеркивают значимость цифровизации маркетинговой деятельности, продаж и коммуникаций для усиления конкурентных позиций малых предприятий. Авторы отмечают, что внедрение онлайн-продаж и интернет-маркетинга способствует преодолению современных вызовов, включая те, что обусловлены карантинными ограничениями [1].

Иванова И.Н. рассматривает маркетинг как инструмент повышения конкурентоспособности организации, акцентируя внимание на необходимости разработки эффективных маркетинговых стратегий, способных адаптироваться к динамичным изменениям рыночной среды. Автор отмечает, что умение выбрать перспективную рыночную нишу и эффективно позиционировать продукт или услугу играет ключевую роль в обеспечении конкурентных преимуществ [2].

В диссертационном исследовании, посвященном маркетинговому управлению репутацией в обеспечении конкурентоспособности малого предприятия, обоснована необходимость формирования положительного имиджа компании через маркетинговые инструменты. Автор подчеркивает, что репутация является значимым нематериальным активом, влияющим на доверие потребителей и партнеров, а следовательно, и на конкурентоспособность [3].

Кроме того, в научной литературе отмечается, что конкурентоспособность предприятий во многом определяется эффективностью их маркетинговой стратегии, умением выбрать перспективную рыночную нишу и адаптироваться к изменениям в бизнес-среде [4].

В Узбекистане исследованию маркетингового управления в малом бизнесе посвящены работы ряда ученых.

Так, в статье «Вопросы оценки уровня развития маркетинговой деятельности малого предпринимательства в Республике Узбекистан» анализируется текущее состояние маркетинга в малом бизнесе страны. Автор подчеркивает необходимость совершенствования маркетинговых стратегий для повышения конкурентоспособности малых предприятий [5].

Д.Р. Умарова в своей работе «Методы усовершенствования маркетинга в Республике Узбекистан» рассматривает существующие недостатки в области маркетинга и предлагает решения для их преодоления. Особое внимание уделено адаптации к цифровым технологиям и улучшению квалификации специалистов в сфере маркетинга [6].

С.З. Нарзуллаев в статье «Роль маркетинга в управлении корпорациями в Узбекистане» исследует влияние маркетинга на корпоративное управление, отмечая его значимость в формировании корпоративной культуры и стратегического развития компаний [7].

Кроме того, в работе «Формирование системы цифрового маркетинга в малом бизнесе» рассматривается роль цифрового маркетинга в развитии малого предпринимательства, анализируются факторы, способствующие его эффективному внедрению [8].

Таким образом, анализ литературы подтверждает, что маркетинговое управление играет ключевую роль в повышении конкурентоспособности субъектов малого бизнеса. Особое значение придается цифровизации маркетинговых процессов, управлению репутацией и адаптивности стратегий к изменяющимся условиям рынка.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В Республике Узбекистан малый бизнес играет ключевую роль в экономике, обеспечивая значительную долю валового внутреннего продукта (ВВП). По данным Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан, в 2023 году удельный вес малого предпринимательства в ВВП составил 52,8% [9].

Однако, несмотря на значимость сектора, уровень развития маркетинговой деятельности в малом бизнесе остается недостаточным. Многие малые предприятия не уделяют должного внимания маркетинговым стратегиям, что ограничивает их конкурентоспособность и способность адаптироваться к изменениям рынка.

По состоянию на 2024 года общее число действующих малых предприятий и микрофирм составило 401,3 тыс. Количество субъектов малого предпринимательства на 1000 человек населения составило 13,4 ед.

В региональном разрезе наибольший показатель числа субъектов малого предпринимательства (на 1000 человек населения) составил в городе Ташкент – 28,7 ед., Навоийской области – 20,4 ед., Сырдарьинской области – 16,2 ед., Бухарской области – 15,6 ед. и Джизакской области этот показатель зафиксирован на уровне 15,6 ед.

В разрезе городов и районов наибольший показатель количества действующих субъектов малого предпринимательства (на 1000 человек населения) составил в Яккасарайском районе – 58,5 ед., Мирабадском районе – 48,6 ед., Тамдынском районе – 47,4 ед., Караулбазарском районе – 42,5 ед., г.Газган – 40,6 ед., Бектемирском районе – 40,5 ед., Чиланзарском районе – 37,8 ед., МирзоУлугбекском районе – 30,9 ед., Сергелийском районе – 30,3 ед.

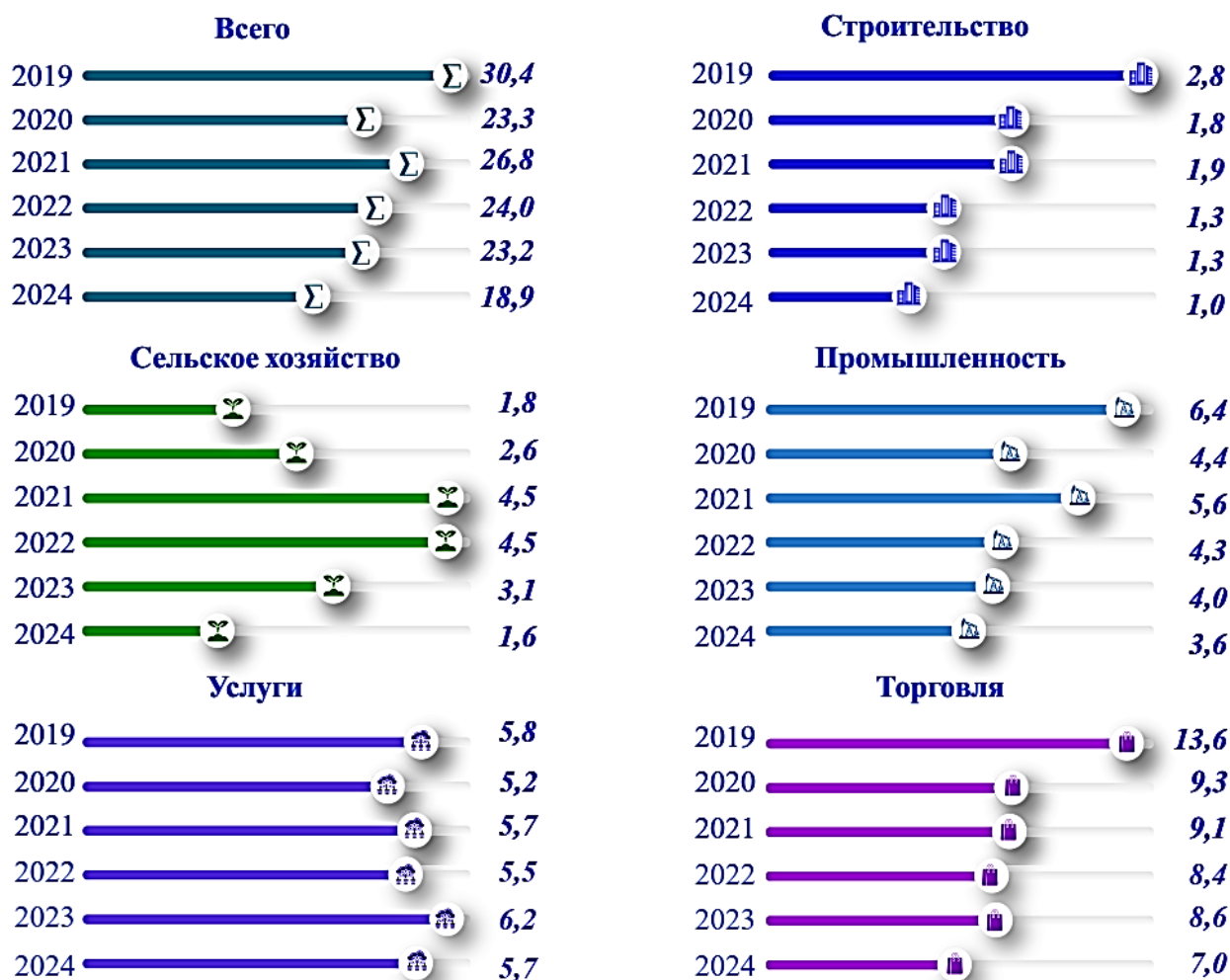

Рис. 1. Динамика количества вновь созданных малых предприятий и микрофирм по видам экономической деятельности, тыс.ед. [9]

В результате принятых мер, направленных на дальнейшее совершенствование системы поддержки предпринимательства и улучшение делового климата, постановлений и указов, принятых Президентом Республики Узбекистан за январь-март 2019-2024 гг., всего было создано 146,6 тыс.ед. малых

предприятий и микрофирм. Следует отметить, что наибольшее количество новых субъектов было создано в сфере торговли – 56,0 тыс.ед. (или 38,2 %), сфере услуг – 34,1 тыс.ед. (или 23,3 %), промышленности – 28,3 тыс.ед. (или 19,2 %), сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 18,1 тыс.ед. (или 12,4 %) и строительстве – 10,1 тыс.ед. (или 6,9 %).

В январе-марте 2024 года доля субъектов малого предпринимательства в ВВП составила 42,7 % и, по сравнению с соответствующим периодом 2023 года, снизилась на 1,3 п.п. Основной причиной такого снижения стало увеличение объема добавленной стоимости в крупных хозяйствующих субъектах.

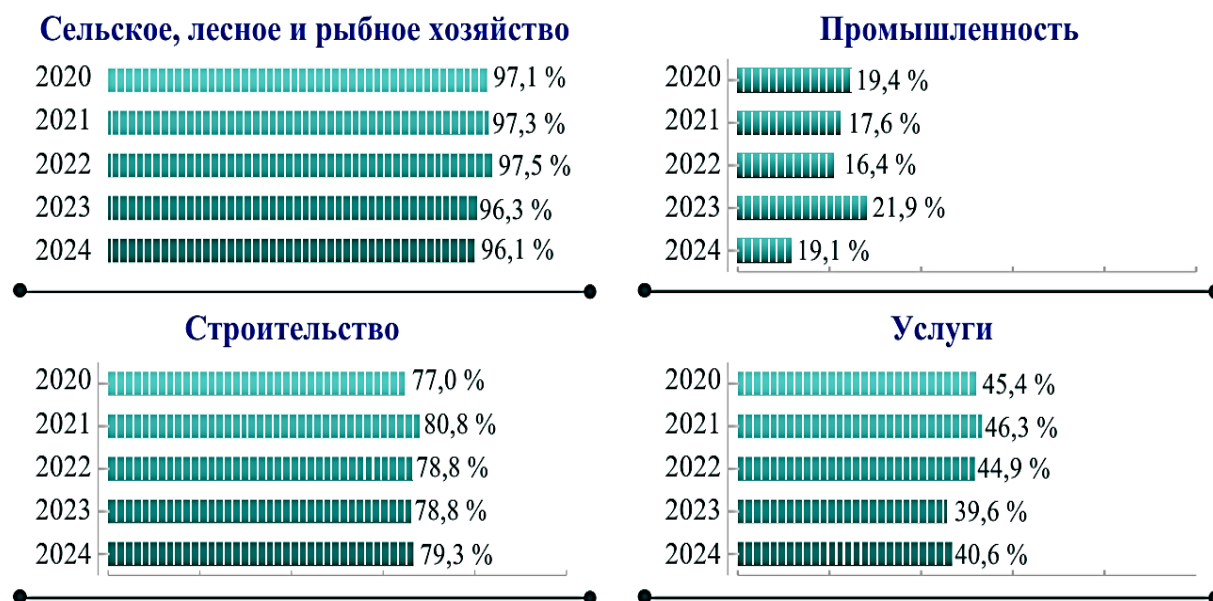

Рис. 2 Доля малого предпринимательства в ВВП по видам экономической деятельности, % к ВДС [9]

По видам экономической деятельности за первый квартал 2024 года наибольшая доля малого предпринимательства в ВВП составила в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 96,1 %, строительстве – 79,3 %, сфере услуг – 40,6 % и промышленности – 19,1 %.

За первый квартал 2024 года субъектами малого предпринимательства произведено промышленной продукции на сумму 41 032,6 млрд сум, или 24,7 % от их общего объема. В региональном разрезе наибольшая доля малого предпринимательства в общем объеме производства составила в Сурхандарьинской – 53,7 %, Ферганской – 51,5 %, Самаркандской – 47,7 %, Наманганской – 43,9 % и Бухарской – 30,5 % областях.

По результатам опроса, проведенного в I квартале 2024 года, было установлено, что наибольшая доля малых предприятий и микрофирм, оценивших текущую экономическую ситуацию как благоприятную, приходится на предприятия торговли – 38,7 %, сферы услуг – 36,7 % и сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 36,6 %. Наибольшая доля предприятий, оценивших экономическую ситуацию как удовлетворительную, отмечена промышленности

– 59,3 %, в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 57,3 % и сферы услуг – 56,5 %.

Значительная доля предприятий, оценивших экономическую ситуацию как неудовлетворительную, отмечена в строительстве – 10,3 %, промышленности – 7,9 %, а также сферы услуг – 6,8 %.

В I квартале 2024 года наибольшая доля малых предприятий и микрофирм, отметивших улучшение перспективы изменений экономической ситуации на ближайшие три месяца, составила: в строительстве – 53,9 %, торговле – 52,4 % и в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 52,3 %.

Также доля предприятий, не ожидающих каких - либо изменений в перспективе на ближайшие три месяца, составила: промышленности – 46,6 %, сфере услуг – 46,1 % и в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 45,6 %.

Доля предприятий, отметивших ухудшение перспективы изменений на ближайшие три месяца, составила: в промышленности – 3,5 %, строительстве – 3,0 %, а также в торговле – 3,0 %.

Однако, несмотря на значительный вклад малого бизнеса в экономику, исследования показывают, что его маркетинговая деятельность еще недостаточно развита и не всегда эффективно использует существующие возможности для повышения конкурентоспособности. Согласно данным исследований, малые предприятия в Узбекистане сталкиваются с несколькими основными проблемами в области маркетинга: низкий уровень осведомленности о современных маркетинговых инструментах, недостаток специалистов, а также отсутствие системного подхода к стратегическому планированию и анализу рынка.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Маркетинговое управление играет ключевую роль в повышении конкурентоспособности малых предприятий, что особенно актуально для Узбекистана, где малый бизнес является важным сектором экономики. Несмотря на значительный вклад малого бизнеса в ВВП страны, его маркетинговая деятельность остаётся недостаточно развита и не всегда эффективно использует доступные ресурсы и возможности. Это ограничивает потенциал малых предприятий и сдерживает их рост на внутреннем и внешнем рынках.

Выделим основные проблемы, с которыми приходится сталкиваться малым предприятиям во время управления маркетинговой деятельностью:

- высокие финансовые расходы. Не всегда малые предприятия обладают достаточными средствами, необходимыми для формирования и внедрения маркетинговых инструментов;
- отсутствие в штате предприятия грамотного специалиста в области маркетинга;
- нехватка времени руководителя на проведение анализа проблемной ситуации;

– увеличение информации, которую необходимо обработать в целях организации маркетинговой деятельности.

С целью совершенствования маркетинговых инструментов на малом предприятии, необходимо выполнять ряд мероприятий:

– прибегать к помощи аутсорсинговой компании с целью организации маркетинговой деятельности;

– осуществлять контроль за выполнением маркетинговой деятельности специалистами, сравнивать фактические показатели с плановыми.

– возложить на специалистов по маркетингу обязанность по построению достоверных прогнозов развития предприятия за счет использования маркетинговых инструментов.

Особое внимание стоит уделить внедрению системного подхода к маркетинговой деятельности, что будет способствовать укреплению позиций предприятий в условиях конкурентной борьбы и изменения внешних факторов. Важно, чтобы малые предприятия не только ориентировались на краткосрочные результаты, но и стремились к долгосрочному устойчивому развитию, используя маркетинговые инструменты для создания ценности для своих клиентов и формирования положительного имиджа.

Таким образом, повышение эффективности маркетингового управления в малом бизнесе Узбекистана является важным шагом для улучшения его конкурентоспособности, устойчивости и внесения вклада в экономическое развитие страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Федорова Е. Ю., Никитина Н. Ю. Управление конкурентоспособностью в малом бизнесе //Стратегии развития социальных общностей, институтов и территорий. —Т. 2.—Екатеринбург, 2021. – 2021. – Т. 2. – С. 34-38.

2. Иванова И. Н., Орлова Е. С. Маркетинг как инструмент повышения конкурентоспособности организации //Экономический журнал. – 2009. – №. 16. – С. 169-171.

3. Москвина И. А. Маркетинговое управление репутацией в обеспечении конкурентоспособности малого предприятия //Москва. – 2007.

4. Емельянова Е. Л. Маркетинг как конкурентное преимущество малого бизнеса //Современная конкуренция. – 2009. – №. 5. – С. 58-63.

5. Касимова Ф. Т. Вопросы оценки уровня развития маркетинговой деятельности малого предпринимательства в Республике Узбекистан //Евразийский Союз Ученых. – 2019. – №. 10-4 (67). – С. 17-25.

6. Умарова Д. Р. Методы усовершенствования маркетинга в Республике Узбекистан //Экономика и социум. – 2024. – №. 3-2 (118). – С. 828-831.

7. Н.С.Зокирович. Роль маркетинга в управлении корпорациями в Узбекистане //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2024. – Т. 18. – №. 3. – С. 169-181.

8. Касимова Ф. Формирования системы цифрового маркетинга в малом бизнесе //Экономическое развитие и анализ. – 2024. – Т. 2. – №. 7. – С. 330-335.

9. Агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан. Официальные данные по малому бизнесу в Узбекистане // Агентство статистики Республики Узбекистан. – 2024. – URL: <https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/>,

10. Касимова Ф. Т. Развитие цифрового маркетинга в малом бизнесе и предпринимательстве //Proceedings of International Educators Conference. – 2023. – Т. 2. – №. 12. – С. 128-132.

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINI RIVOJLANTIRISH: YAPONIYA TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTONDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI

Baqoyeva Gulbahor Matyoqubovna

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti dotsenti
Toshkent Nordik xalqaro universiteti dotsenti, PhD

E-mail: gulibakoeva@gmail.com

Annotatsiya

Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishi iqtisodiyotning barqaror o‘shida muhim rol o‘ynaydi, chunki bu bozor korporativ moliyalashtirishning asosiy manbalari va investitsiyalarni jalb qilishning muhim vositalaridan biridir. Qimmatli qog‘ozlar bozori korxonalar, hukumatlar va boshqa tashkilotlar uchun mablag‘ yig‘ishning asosiy usuli hisoblanadi. Shu bilan birga, bu bozor investorlarga turli xil investitsiya vositalari orqali mablag‘larini ko‘paytirish imkonini beradi. Xorijiy tajribaga nazar tashlasak, qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishi ko‘plab omillarga bog‘liq ekanini ko‘rish mumkin, jumladan qonunchilik bazasi, infratuzilma, shaffoflik darajasi va boshqaruv tizimlari.

Kalit so‘zlar. Investitsiya, fond birjasi, valyuta, qimmatli qog‘ozlar, Bozor kapitalizatsiyasi

Abstract

The development of the securities market plays an important role in the stable growth of the economy, since this market is one of the main sources of corporate financing and an important means of attracting investments. The securities market is the main way to raise funds for enterprises, governments and other organizations. At the same time, this market allows investors to increase their funds through various investment tools. Looking at foreign experience, it can be seen that the development of the securities market depends on many factors, including the legislative framework, infrastructure, level of transparency and management systems.

Keywords. Investment, stock exchange, currency, securities, market capitalization

Аннотация

Развитие фондового рынка играет важную роль в устойчивом росте экономики, поскольку этот рынок является одним из основных источников корпоративного финансирования и важным инструментом привлечения инвестиций. Фондовый рынок-это основной способ сбора средств для предприятий, правительств и других организаций. В то же время этот рынок позволяет инвесторам приумножать свои средства с помощью различных инвестиционных инструментов. Глядя на зарубежный опыт, видно, что развитие

рынка ценных бумаг зависит от многих факторов, включая законодательную базу, инфраструктуру, уровень прозрачности и системы управления.

Ключевые слова: инвестиции, фондовая биржа, валюта, ценные бумаги, рыночная капитализация

KIRISH

XX asrning boshlariga kelib, Yaponiya tez sur'atlarda sanoatlashtirildi va bu jarayon ikkinchi jahon urushi yillarigacha davom etdi. Urushdan keyingi tiklanish davrida Yaponiya iqtisodiyoti yana bir muhim burilish nuqtasiga duch keldi. 1950-yillardan boshlab Yaponiya "iqtisodiy mo'jiza" davrini boshdan kechirdi, bu davrda yuqori texnologiyali sanoatlar rivojlandi va eksport hajmi keskin oshdi. Bu davrda Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozori ham kengayib, xalqaro moliyaviy bozorlarda muhim o'rin egallay boshladi.

AQSh qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishida yirik moliyaviy markazlarning mavjudligi muhim rol o'ynaydi. Nyu-York kabi shaharlar global moliyaviy markazlar sifatida tanilgan bo'lib, bu yerda dunyoning eng yirik birjalaridan biri — Nyu-York fond birjasi (NYSE) joylashgan. AQSh qimmatli qog'ozlar bozorining yuqori darajadagi rivojlanishini ta'minlaydigan asosiy omillar qatoriga quyidagilar kiradi: qat'iy va aniq qonunchilik, yuqori darajadagi raqobat, shaffoflik, va investorlarni himoya qilish mexanizmlari.

Yevropa Ittifoqida ham qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Masalan, ESMA (Yevropa Qiymatli Qog'ozlar va Bozorlar Agentligi) kabi tashkilotlar tomonidan yaratilgan regulativ bazalar va nazorat mexanizmlari investitsiyaviy muhitning yaxshilanishida muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, Yevropa mamlakatlarida qimmatli qog'ozlar bozorining integratsiyasi va yagona Yevropa kapital bozorini yaratishga qaratilgan siyosatlar ham amalga oshirilmoqda. Bu kabi tashabbuslar orqali Yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'rtasida moliyaviy xizmatlar va kapital oqimining erkin harakatlanishini ta'minlash, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bozorining samaradorligini oshirish maqsad qilingan.[1]

ADABIYOTLAR SHARHI

Osiyo mamlakatlarida, xususan, Singapur va Gonkong kabi moliyaviy markazlar qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu mamlakatlar o'zlarining qulay geografik joylashuvi va qat'iy moliyaviy regulyatsiyalari bilan tanilgan. Singapur va Gonkong hukumatlari tomonidan amalga oshirilgan soliq imtiyozlari, moliyaviy tashkilotlarni qo'llab-quvvatlash siyosatlari va xalqaro investorlarni jalb qilish bo'yicha tashabbuslar ularni Osiyodagi eng yirik moliyaviy markazlarga aylantirgan. Shuningdek, bu mamlakatlar qimmatli qog'ozlar bozorini yanada xalqaro darajada rivojlantirish uchun xorijiy birjalar va moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirishga alohida e'tibor beradilar.

Qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishida xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu jarayon kompleks yondashuvni talab etadi va u bir qator omillar, jumladan,

moliyaviy infratuzilma, qonunchilik bazasi, hukumatning moliyaviy siyosati, shaffoflik va raqobat muhitining mavjudligi kabi omillarga bog'liq. Shuning uchun, O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bu tajribalarni o'rganish va o'z sharoitlariga mos ravishda tatbiq etish orqali qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish va mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlash mumkin.[2]

Moliyaviy bozorlarning globallashuvi va yangi texnologiyalarning joriy etilishi jahon fond bozori faoliyatida sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi. So'nggi yillarda moliyaviy bozorlar jamg'armalarni to'plashda va rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti o'rtasida kapitalni qayta taqsimlashda tobora muhim rol o'ynamoqda. Investitsiya resurslarini safarbar qilish usullari davlatning bozor iqtisodiyotining rivojlanish bosqichiga, moliya bozorining milliy modeliga bog'liq. Shunday qilib, jahon amaliyotida keng tarqalgan investitsiya resurslarini safarbar qilishning ikkita modelini ajratish mumkin. Ularning bir-biridan farqi tartibga solishning tabiati, kapital manbalari tarkibida, shuningdek kompaniyalar tomonidan kapitalni jalb qilish usullarida yotadi. Qimmatli qog'ozlar va kredit bozori moliya bozorining tarkibiy qismlari bo'lsa-da, ular bir vaqtning o'zida o'zaro raqobatlashadi. Shu sababli, fond va kredit bozorining dinamikasi bir-biriga teskari proporsional bog'liqdir. Shunday qilib, masalan, faol kredit ekspansiyasi qimmatli qog'ozlarni fond bozoriga chiqarish orqali moliyalashtirish zarurligini kamaytiradi va oshiradi ham.

So'nggi o'n yilliklarda jahon iqtisodiyotida kuzatilgan asosiy tendensiyalardan biri bu jahon fond bozorining iqtisodiyotning real sektoriga nisbatan o'sish sur'atlarining sezilarli darajada tezlashishidir. Bir vaqtning o'zida dunyoda moliya bozorlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan sabablar tufayli fond bozori umuman iqtisodiyotga qaraganda tezroq rivojlanmoqda. Bunday sabablarga quyidagilar kiradi: sekuritizatsiya, globallashuv va xalqarolashtirish, sanoatlashgan mamlakatlar aholisining qarishi, moliyaviy savodxonlikni oshirish, milliy valyutalarning qadrsizlanishi valyuta urushlari, bu katta iqtisodiyotga ega davlatlarning o'z valyutalarini qadrsizlantirish istagi bilan bog'liq. 2004 yildan 2020 yilgacha jahon fond bozorining kapitallashuvi 3 trillion dollardan 30 trillion dollarga 90 baravar oshdi. Xuddi shu davrda jahon YAIM 43 dan 84 trillion AQSh dollariga deyarli ikki baravar ko'paydi.[5]

Jadval 1

Yaponiyadagi Nikkei indeksi va bozor kapitalizatsiyasi¹

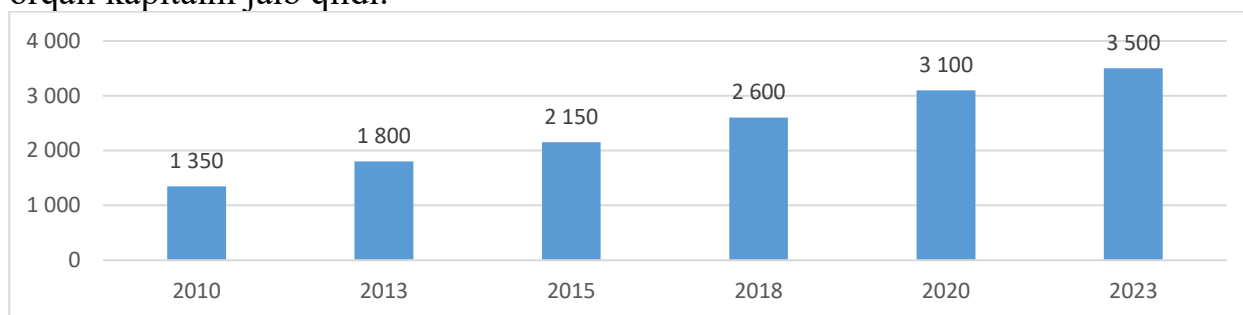
Yil	Nikkei indeksi (punktlar)	Bozor kapitalizatsiyasi (trln USD)
2010	10 500	3.4
2013	15 000	4.8
2015	20 000	5.6
2018	24 000	6.2
2020	27 000	6.8
2023	29 000	7.1

Yaponiyaning iqtisodiy tarixi va uning qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishi dunyoda yirik iqtisodiy kuchlardan biri sifatida o'z o'rnini mustahkamlash yo'lida

¹ <https://www.google.com/finance/quote/NI225:INDEXNIKKEI>

bosib o'tgan murakkab va o'ziga xos yo'lni aks ettiradi. Meiji Restavratsiyasi (1868-1912) davridan boshlab Yaponiya o'zini G'arb mamlakatlariga o'xshash zamonaviy industrializatsiyalashgan davlat sifatida qayta qurishni boshlagan. Bu davrda Yaponiya iqtisodiyotida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi, bu islohotlar mamlakatni feodal jamiyatdan kapitalistik iqtisodiyotga o'tkazishni ko'zda tutgan edi.

Meiji Restavratsiyasi davrida Yaponiya hukumati yangi iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash va moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy tizimni yaratishga kirishdi. Bu jarayonda Tokio va Osaka shaharlarida birinchi rasmiy fond birjalari tashkil etildi. Bu birjalar Yaponiyaning yangi industrial sektorini moliyalashtirishda muhim rol o'ynadi, chunki ular korporativ obligatsiyalar va aksiyalarni savdo qilish orqali kapitalni jalb qildi.

2-rasm. Yaponiya Qimmatli Qog'ozlar Birjasidagi kompaniyalarning o'rtacha aksiyalari narxi¹

Yaponiyaning iqtisodiy mo'jizasi, shuningdek, mamlakatning moliyaviy tizimining mustahkamlanishi bilan ham bog'liq edi. Nyu-York va London kabi global moliyaviy markazlar bilan bir qatorda Tokio ham xalqaro moliyaviy operatsiyalarning markazi sifatida tan olingan. Yaponiya hukumati qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish va nazorat qilish uchun qator qonun va qoidalarni joriy etdi, bu esa bozorning shaffofligini va barqarorligini ta'minlashga yordam berdi.

Biroq, Yaponiya iqtisodiyoti uzoq muddatli stagnatsiya davriga kirib, bu "yo'qotilgan o'n yillik" sifatida tanilgan. Bu davrda ko'plab korporatsiyalar, banklar va moliyaviy institutlar qiyin ahvolga tushdi, bu esa qimmatli qog'ozlar bozorini ham salbiy ta'sir qildi. Shunga qaramay, Yaponiya hukumati moliyaviy tizimni qayta isloh qilish va iqtisodiyotni qayta jonlantirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

Bugungi kunda Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozori yana barqaror rivojlanish yo'lida. Mamlakatning moliyaviy tizimi zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalar, jumladan blockchain kabi yangi moliyaviy texnologiyalarni qo'llab-quvvatlashga intilmoqda. Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozori hozirgi kunda nafaqat milliy, balki xalqaro investorlar uchun ham jozibador bo'lib qolmoqda, bu esa Yaponiyaning global iqtisodiyotdagi o'rni va ta'sirini oshirishda davom etmoqda.

¹ <https://www.google.com/finance/quote/NI225:INDEXNIKKEI>

Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozorining paydo boʻlishi va uning ilk rivojlanish bosqichlari Yaponiyaning modernizatsiyasi va iqtisodiyotining global moliyaviy tizim bilan integratsiyasining muhim qismi boʻlib kelgan. XIX asrning oxirida Meiji Restavratsiyasi davrida Yaponiya oʻzini Gʻarb mamlakatlari bilan raqobat qila oladigan modern davlat sifatida qayta shakllantirish yoʻlga qoʻydi. Bu davrda Yaponiya oʻzining iqtisodiy va moliyaviy tizimlarini tubdan isloh qilishni boshladi, bu jarayonlar esa mamlakatda qimmatli qogʻozlar bozorining asoslarini yaratishga zamin hozirladi.

XX asrning boshlariga kelib, Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozori tez surʼatlarda rivojlanib, mamlakatning iqtisodiy oʻsishiga sezilarli hissa qoʻsha boshladi. Bu davrda Yaponiya iqtisodiyoti juda tez oʻsib, mamlakat dunyoning yirik iqtisodiyotlaridan biriga aylanib borardi. Qimmatli qogʻozlar bozorining rivojlanishi bu jarayonda kalit rol oʻynadi, chunki u korporativ sektorga keng koʻlamda moliyalashtirish imkoniyatlarini taqdim etdi va shu tariqa yirik industrial loyihalarni amalga oshirish imkonini berdi.[4]

Shuningdek, Yaponiya hukumati moliyaviy sektor va qimmatli qogʻozlar bozorini tartibga solish borasida bir qator qonun va qoidalarni joriy etdi. Bu qonunlar va tartiblar korporatsiyalar, investitsiyasi va kreditorlar huquqlarini himoya qilishga, shuningdek, bozor shaffofligini taʼminlashga qaratilgan edi. Masalan, korporatsiyalar uchun hisobot berishning aniq meʼyorlari belgilandi, bu esa investitsiya uchun zarur boʻlgan maʼlumotlarning sifatini va ishonchliligini oshirishga yordam berdi.

Ikkinchi Jahon urushi vaqtida va undan keyingi yillar ichida Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozori turli sinovlardan oʻtdi. Urushdan keyingi davrda Yaponiya iqtisodiyoti qayta tiklanish jarayonidan oʻtgan va bu jarayonda qimmatli qogʻozlar bozori muhim rol oʻynagan. Hukumatning qayta tiklanish dasturlari va iqtisodiyotni modernizatsiya qilish siyosatlari doirasida koʻplab yangi korporativ obligatsiyalar va aksiyalar chiqarildi.

Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozorining rivojlanish tarixi shuni koʻrsatadiki, bu jarayon faqatgina iqtisodiy omillarga bogʻliq emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, siyosiy barqarorlik va moliyaviy qonunchilikning takomillashtirilishi bilan ham chambarchas bogʻliq. Yaponiya tajribasi shuni koʻrsatadiki, qimmatli qogʻozlar bozori faqatgina iqtisodiy rivojlanishning vositasi emas, balki mamlakatning jahon moliyaviy tizimidagi oʻrnini mustahkamlashning muhim omilidir.

Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozorining hozirgi yirik oʻyinchilari va ularning faoliyati mamlakatning moliyaviy tizimida muhim rol oʻynaydi. Ushbu oʻyinchilar orasida nafaqat mahalliy, balki xalqaro moliyaviy institutlar ham bor, ularning har biri Yaponiya iqtisodiyotining turli sektorlarida faol ishtirok etadi. Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozori dunyodagi eng yirik va eng rivojlangan bozorlardan biri hisoblanadi, bu yerda bir qator yirik banklar, investitsiya kompaniyalari va boshqa moliyaviy institutlar faoliyat yuritadi.[3]

Tokio Fond Birjasi (Tokyo Stock Exchange — TSE) Yaponiya qimmatli qogʻozlar bozorining markazi hisoblanadi va dunyodagi eng yirik birjalardan biridir.

U yerda minglab kompaniyalar ro'yxatga olingan bo'lib, ularning umumiy kapitalizatsiyasi trillionlab dollarlarni tashkil etadi. TSE Yaponiyaning iqtisodiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi va global moliyaviy bozorda Yaponiyaning o'rnini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Nomura Holdings, Yaponiyaning eng yirik investitsiya banki sifatida tanilgan bo'lib, u nafaqat Yaponiya bozorida, balki butun dunyo bo'ylab moliyaviy xizmatlar sohasida katta ta'sirga ega. Nomura global moliyaviy bozorda turli xizmatlar, jumladan korporativ moliyalashtirish, aktivlarni boshqarish, investitsiya maslahatlari va boshqalar bilan shug'ullanadi. Nomura'nin faoliyati Yaponiyaning moliyaviy tizimini yanada xalqaro miqyosda integratsiyalashuvini ta'minlashga yordam beradi va mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Mitsubishi UFJ Financial Group (MUFG), Yaponiyaning yana bir yirik moliyaviy instituti bo'lib, u ham global moliyaviy xizmatlar sohasida faol ishtirok etadi. MUFG bank, kredit, sug'urta va boshqa ko'plab moliyaviy xizmatlar orqali mijozlarga xizmat ko'rsatadi. Uning faoliyati nafaqat Yaponiyada, balki Osiyo, Yevropa va Shimoliy Amerika kabi boshqa mintaqalarda ham keng qamrovli.

Yaponiya Post Bank, pochta tizimi orqali taqdim etiladigan moliyaviy xizmatlar bo'yicha dunyodagi eng yirik banklardan biridir. U aholiga qulaylik yaratish maqsadida keng ko'lamli bank xizmatlarini taklif etadi, shu jumladan jamg'arma hisoblari, to'lovlar va boshqa turli moliyaviy mahsulotlar. Yaponiya Post Bankning faoliyati ayniqsa qishloq va chekka hududlarda yashovchi aholi uchun muhimdir, chunki u ular uchun moliyaviy xizmatlarga kirish imkoniyatini oshiradi.

Shinsei Bank va Mizuho Financial Group kabi boshqa yirik moliyaviy tashkilotlar ham Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozorida faol ishtirok etadi. Ular turli xil bank xizmatlari, shu jumladan korporativ moliyalashtirish, mijozlar aktivlarini boshqarish va moliyaviy maslahat xizmatlari orqali mijozlarning ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Ushbu institutlar innovatsion mahsulotlar va xizmatlar orqali raqobatbardosh qolishga va Yaponiya moliyaviy bozorining rivojlanishini rag'batlantirishga intiladi.

Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishi va uning global iqtisodiyotdagi o'rnini juda muhimdir. Bu bozor Yaponiya iqtisodiyotining barqaror o'sishiga katta hissa qo'shadi va mamlakatning xalqaro moliyaviy tizimlardagi mavqeyini oshirishga yordam beradi. Yaponiya qimmatli qog'ozlar bozoridagi yirik o'yinchilar esa mamlakatning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni taqdim etishda muhim rol o'ynaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yaponiya birjalarining xalqaro moliyaviy tizimdagi roli juda katta va murakkabdir, chunki bu birjalar global kapital oqimlarida muhim o'rin tutadi va dunyo bo'ylab ko'plab investorlar va korporatsiyalar uchun asosiy moliyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. Yaponiya, xususan Tokio, dunyoning eng yirik moliyaviy markazlaridan biri hisoblanadi va uning birjalari dunyo bo'ylab moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Tokio Fond Birjasi (Tokyo Stock Exchange — TSE), Nikkei 225 indeksi orqali tanilgan, Yaponiyaning eng yirik birjasidir va dunyoda ham eng yirik birjalardan biri hisoblanadi. Ushbu birja global investorlar uchun Yaponiya korporativ sektoridagi eng yirik kompaniyalarining aksiyalarini sotib olish va sotish imkoniyatini taqdim etadi. TSE dunyo bo‘ylab moliyaviy bozorlarning integratsiyasi va kooperatsiyasida faol ishtirok etadi, bu esa uning xalqaro moliyaviy tizimdagi rolini yanada muhim qiladi.

Shuningdek, Osaka Exchange (OSE) ham Yaponiyaning yirik birjalaridan biridir, bu yerda asosan derivativlar va boshqa moliyaviy instrumentlar savdosi olib boriladi. OSE derivativlar bozorida, xususan indeks futbollar va opsiyonlar bo‘yicha savdolar bo‘yicha katta ahamiyatga ega. Bu birja ham xalqaro darajada tan olingan va uning mahsulotlari global moliyaviy bozorlar uchun muhim tarkibiy qism hisoblanadi.

Yaponiya birjalari xalqaro moliyaviy tizimdagi o‘rni nafaqat ularning geografik joylashuvi yoki kapitalizatsiyasi bilan belgilanadi, balki ular taklif qiladigan yuqori darajadagi shaffoflik va ishonchlilik bilan ham ajralib turadi. Yaponiya birjalari faoliyatining shaffofligi va qat’iy regulatsiyasi tufayli ko‘plab xalqaro investorlar uchun jozibador bo‘lib qolmoqda. Yaponiya moliyaviy nazorat organlari, jumladan, Yaponiya Moliyaviy Xizmatlar Agentligi (FSA) tomonidan joriy etilgan qat’iy qoidalarni rioya etish, birjalarning operatsiyalarini yanada ishonchli va xavfsiz qiladi.

Yaponiya birjalari xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga ham katta e’tibor beradi. Ular dunyo bo‘ylab boshqa yirik birjalar bilan o‘zaro hamkorlik qilishadi, bu esa global moliyaviy tizimning integratsiyasini oshirishga yordam beradi. Masalan, TSE va OSE bir necha yirik global birjalar bilan strategik sherikliklar va hamkorliklarni o‘rnatgan, bu esa Yaponiya birjalariga global moliyaviy operatsiyalarda yanada faolroq ishtirok etish imkoniyatini beradi.[3]

Xalqaro moliyaviy tizimda Yaponiya birjalarining ta’siri shuningdek, Yaponiya iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlari bilan ham bog‘liq. Yaponiya dunyodagi eng yirik iqtisodiyotlardan biri bo‘lib, uning korporativ sektori juda rivojlangan va ko‘plab global korporatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Yaponiya birjalarida savdo qilinadigan kompaniyalar va ularning moliyaviy instrumentlari global iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarga sezgir bo‘lib, bu o‘zgarishlar Yaponiya birjalarida ro‘y beradigan savdo hajmi va qiymatlariga ta’sir qiladi.

Yaponiya birjalarining xalqaro moliyaviy tizimdagi roli, ularning faoliyatidagi shaffoflik, ishonchlilik, xalqaro hamkorlikdagi faolligi va Yaponiya iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu birjalar nafaqat Yaponiya, balki butun dunyo iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, global moliyaviy bozorlar va investitsiya muhitining rivojlanishida kalit rol o‘ynaydi.

Hukumatning qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilgan siyosiy qarorlari va dasturlari moliyaviy bozorning samaradorligi va barqarorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu kabi siyosatlar va dasturlar orqali hukumatlar moliyaviy bozorning rivojlanishini rag‘batlantirish, moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash va iqtisodiyotning umumiy barqarorligini mustahkamlashga intiladi. Ushbu matnda, turli mamlakatlarda qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishga qaratilgan hukumat siyosatlarining asosiy yo‘nalishlari va amaliyotlari tahlil qilinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Moliyaviy rag'batlantirish choralari esa turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Bu choralarga subsidiyalar, arzonlashtirilgan kreditlar, grantlar va boshqa moliyaviy yordamlar kiradi. Masalan, startaplar va innovatsion loyihalar uchun maxsus fondlar tashkil etilishi va ularga dastlabki bosqichda moliyaviy yordam ko'rsatilishi mumkin. Bu tadbirlar yangi g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqishni qo'llab-quvvatlash va ularni bozorga chiqarish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, eksport qiluvchi korxonalar uchun maxsus moliyaviy yordam dasturlari ham mavjud bo'lib, bu dasturlar orqali korxonalar xalqaro bozorlarga chiqishda zarur bo'lgan mablag'larni olishlari mumkin.

Qonunchilikdagi o'zgarishlar esa iqtisodiyotning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish maqsadida amalga oshiriladi. Bu o'zgarishlar, asosan, moliyaviy qonunchilikni takomillashtirish, korporativ boshqaruvni yaxshilash, investorlar huquqlarini himoya qilish va moliyaviy bozorlarning shaffofligini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, korporativ boshqaruv bo'yicha qoidalarni kuchaytirish korxonalar faoliyatining ochiqqligini ta'minlaydi va investorlar ishonchini oshiradi. Shaffoflikni oshirish esa moliyaviy hisobotlarni yaxshilash, auditorlik tekshiruvlarini muntazam o'tkazish va moliyaviy ma'lumotlarni ochiq e'lon qilish orqali amalga oshiriladi.

Soliq imtiyozlari moliyaviy rag'batlantirish choralari va qonunchilikdagi o'zgarishlar iqtisodiyotning turli sektorlarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu siyosatlar orqali hukumatlar mamlakatning iqtisodiy o'sishini rag'batlantirish, yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, iqtisodiyotni yanada barqaror va raqobatbardosh qilish maqsadida harakat qiladi. Bu siyosatlar nafaqat iqtisodiyotning o'sishini ta'minlaydi, balki jamiyatning turmush darajasini yaxshilashga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5641-son "Qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish va aksiyadorlik jamiyatlarining boshqaruv samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-1061595?ONDATE=11.01.2019>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2023 — 2025-yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-459-son Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6329448#-6330251>
3. Yaponiya bozorining barqarorligi: The Bank of Japan, Stability and Investment Strategies.
4. Xalqaro moliya institutlari tavsiyalari: PwC, Global Financial Market Survey.
5. O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar bozori bo'yicha xalqaro hisobotlar: Asian Development Bank, Uzbekistan Financial Market Analysis.

6. Qimmatli qogʻozlar bozorining muammolari va istiqbollari: McKinsey & Company, Global Capital Market Insights.

7. Yaponiya modelini oʻrganish: Nomura Research Institute, Japan Market Analysis and Investment Strategies.

8. <https://www.jpx.co.jp/english/market>

9. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR>

GLOBALASHUV SHAROITIDA XALQARO TURIZM XIZMATLARI BOZORINI RIVOJLANISHI

Ivatov Irisbek

Toshkent Amaliy fanlar universiteti

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” kafedrası professori, i.f.d.,

Tel: +998946940430

Annotatsiya

Ushbu maqola ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida xalqaro turizm bozorining shakllanishi va rivojlanishining umumiy masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, xalqaro turizm bozorining asosiy shartlari va salohiyati umumlashtirilgan va guruhlashtirilgan, uning funksiyalari tizimlashtirilib, evolyutsion rivojlanish omillari tasniflangan, shuningdek, jahon iqtisodiyoti va uni tashkil etuvchi milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun platformani shakllantirishda xalqaro turizm bozorining roli ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro turizm bozori, dunyo mamlakatlari, milliy iqtisodiyot, jahon hududlari, globallashuv jarayonlari, xorijlik turistlar, turizm imkoniyati, bilimlarga asoslangan iqtisodiyot, barqaror rivojlanish.

Аннотация

Данная статья посвящена общим вопросам становления и развития международного туристского рынка в условиях социально-экономических изменений, обобщены и сгруппированы основные условия и потенциал международного туристского рынка, систематизированы его функции, факторы эволюционного развития. классифицируются, а также устойчивое развитие мировой экономики и составляющей ее национальной экономики, роль международного туристического рынка в формировании платформы для развития.

Ключевые слова: международный туристический рынок, страны мира, национальная экономика, мировые регионы, процессы глобализации, иностранные туристы, туристические возможности, экономика, основанная на знаниях, устойчивое развитие.

Abstract

This article is devoted to the general issues of the formation and development of the international tourism market in the conditions of socio-economic changes, the main conditions and potential of the international tourism market are summarized and grouped, its functions are systematized, evolutionary development factors are classified, as well as the sustainable development of the world economy and the national economy that constitutes it. the role of the international tourism market in the formation of the platform for

Key words: international tourism market, world countries, national economy, world regions, globalization processes, foreign tourists, tourism opportunity, knowledge-based economy, sustainable development.

KIRISH

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari dunyo mamlakatlari va jahon hududlarining bir-biri bilan oʻzaro bogʻliqligi kuchaygan, fan-texnika rivoji taʼsirida umumplaneta miqyosidagi yangi muammolarni yuzaga kelishi va keskinlashuvi ortgan sharoitda, globallashuv jarayonlarini yanada shiddatli ravishdagi tezlashishi bilan tavsiflanadi. Turizm sohasida yetarlicha darajada va har qanday xorijiy mamlakatlardan qolishmaydigan imkoniyatlarga egaligi bu borada koʻplab muvaffaqiyatlarga erishishimizni taʼminlovchi asosiy manba hisoblanadi. Oʻzbekistonda turizmni rivojlantirishdagi muammolarni bartaraf etish maqsadida rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalanishga alohida eʼtibor berilmoqda. Bundan koʻzlangan asosiy maqsad mintaqalarga tashrif buyuradigan turistlarga xizmat koʻrsatish sifatini yanada takomillashtirish va bozor talablariga toʻliq javob beradigan turizm sanoatiga ega mintaqa sifatida dunyo hamjamiyati eʼtiborini jalb etishdir.

ADABIYOTLAR SHRHI

Turizm sohasi rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, sohaga xos boʻlgan iqtisodiy munosabatlarning nazariy va amaliy masalalari, turizmدا innovatsion faoliyatni rivojlantirishning amaliy muammolari va alohida masalalari toʻgʻrisida koʻpgina chet el va mamlakatimiz olimlari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jahonda salbiy siyosiy va iqtisodiy muhitning baʼzida keskinlashuvi va saqlanib turganligiga qaramasdan, turizm sohasini tashkil etishning ilmiy-uslubiy asoslari va iqtisodiy jihatlari turizmning maqbul rivojlanishi va ular bozorini tashkil qilish masalalarining maʼlum bir tomonlari olimlardan A. Aleksandrova [2], V.I. Andrianov [3], Ye.A. Быкова [4], I.Yu. Sevryukov [5], Ye.A. Djandjugazova(6), A.Yu. Baranova(7), V.Yu. Voskresenskiy(8), L.M. Gaydukevich(9) kabilarning ilmiy asarlari va tadqiqotlarida oʻz aksini topgan. Mamlakatimizda turizm tarmogʻining rivojlanish masalalari N.T. Tuxliyev, T.Abdullayeva [10], M.Q. Pardayev[10], H.A. Raximov [12] va boshqalarning ilmiy ishlarida koʻrib chiqilgan.

Ammo mazkur tadqiqotlarda shaharlar darajasida dunyo hududlarida turizmni rivojlantirish jarayonlari koʻrsatkichlar tizimining ilmiy-uslubiy jihatlariga yetarli eʼtibor berilmaganligi ushbu maqola mavzuning tanlanishiga asos boʻlib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Ushbu maqolaning metodologiyasi ilmiy va tobora ommalashib borayotgan manbalarni tahlil qilishdan boshlab, raqobat kurashi sharoitida dunyo hududlarida turizmni rivojlantirish jarayonlari salohiyatidan foydalanish mexanizmlari ahamiyati va rolini tahlil qilishga qaratilgan. Raqobat kurashi sharoitida dunyo hududlarida turizmni rivojlantirish jarayonlari samaradorligini oshirish vositalaridan biri sifatida foydalanish boʻyicha iqtisodiy tajribani umumlashtirish, ushbu tadqiqot muammosi

bo'yicha kŷplab yangi davlatlar va hududlar turizm sohasini rivojlantirishga jadal kirishish masalalariga ham e'tibor qaratilgan va foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon iqtisodiyotida xizmatlar sohasining roli va o'rni oshib borayotgan bir paytda, turistik xizmatlar global iqtisodiyotda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida maydonga chiqib, juda ko'plab mamlakatlarning rasmiy va norasmiy sektorlarida bandlikni ta'minlash va daromad olishda ustuvor yo'nalishlardan bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham boshqa hamdo'stlik mamlakatlari qatori xalqaro turizmni rivojlantirish chora-tadbirlarini ko'rib, o'zining milliy modeliga asoslangan turizmni shakllantirish uchun harakat qilmoqda. Shu bilan bir vaqtda xalqaro miqyosda qabul qilingan yo'nalishlar bo'yicha turizmni rivojlantirish ham muhim masalalardan hisoblanadi. Vaholanki, innovatsiyalar ta'sirida iqtisodiyot sohalarida yangi bilimlarga asoslangan innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, bunday o'zgarishlar turizm tarmog'iga va uning korxonalariga xosdir.

Amalga oshirilgan izlanishlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, xalqaro turizm bozorini rivojlantirishda mehmonxona komplekslari bilan birgalikda, mehmonxona hisoblanmagan, ammo uning funksiyasini bajaradigan obyektlardan ham keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, turistlarni joylashtirishda 25 foizdan ko'proq turistik fondlar hissasi aynan xususiy mehmonxonalarga to'g'ri kelar ekan. Turistlarni joylashtirishda, odatda bunday obyektlar juda qulay va sodda bo'lib ularni samaradorligi yuqoridir. Mehmonxonalarda joylashish yagona tunash joyi emas. Kempinglar, pansionatlar, yotoqxonalar, shuningdek to'plagan xususiy kvartiralarda, xonadonlarda ham turistlar uchun tunash joyini tashkil qilish imkoniyati bor. O'zbekistonda xususiy mehmonxonalar sonini ko'paytirish ham shu kunning muhim talablaridan biridir. Uning hissasi O'zbekistondagi mehmonxonalar umumiy sonining atigi 5 foizini tashkil etuvchi kempinglar turizm uchun qulay maskanlar hisoblanadi. Ular shaxsiy xonadonlar, dam olish uylari, yoshlar uylari, turistik maskanlar, oilaviy klublar kabi joylarni o'z ichiga oladi. Turizmga kempinglar keng tarqalgan va samarali joylashuv maskanlari sifatida mashhur. Biroq, O'zbekiston sharoitida kempinglarni rivojlantirish uchun keng imkoniyat va sharoitlar mavjud bo'lsa-da, ulardan foydalanish va ularni tashkil etishga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti.

Vaholanki, xalqaro turizm yo'nalishi bo'yicha tashrif buyuradigan turistlar uchun kempinglar qulaylik yaratishi mumkin. Ayniqsa, hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy qiyinchiliklar davrida ichki turistlar uchun ham bunday maskanlardan foydalanish maqbul va qulaydir. Bunday maskanlar nafaqat xalqaro turistlar, balki O'zbekiston fuqarosi bo'lgan sayyohlar uchun ham jozibador bo'lib, ulardan foydalanishni rag'batlantirish maqsadga muvofiqdir.

Olib borilgan sotsiologik kuzatishlardan ma'lum bo'ldiki, ko'pchilik turistlar "O'zbekistonga yana kelish istagingiz bormi?" degan savolga "Men albatta yana kelaman. Bu yerdagi odamlardagi mehmondo'stlik, samimiyat va ularga bo'lgan

e'tibor meni lol qoldirdi," deb javob berishgan. Ular O'zbekistonda ko'rish va bilishga arziydigan joylarning ko'pligini, tahsinga sazovor ekanini qayd etishgan.

Shu bilan birga, turistlar xizmat ko'rsatish sifati talab darajasida emasligini ham ta'kidlashgan. Xususan, xalqaro turizm yo'nalishidagi shaharlardagi yirik mehmonxonalarda ayrim xodimlarning qo'polliqi, xizmat vazifalarini suiiste'mol qilishlari va bu holatlar natijasida turistlarning safardan mamnun bo'lmaganliklari kuzatilgan. Bunday holatlar, tabiiyki, turistlar oqimining nafaqat xalqaro, balki ichki yo'nalishlarda ham keskin kamayishiga olib kelmoqda.

O'zbekistonda turizm industriyasi va infrastrukturasini, shu jumladan, turistik xizmat sohasi umummamlakat miqyosida olib borilgan xususiylashtirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tish jarayoni talablariga mos holda qayta isloh qilindi. Ammo bu sohada hana qator muammolar, hatto uning rivojiga g'ov bo'lib turgan "to'siqlar" ham mavjud. Mamlakatimiz turizm tizimi taraqqiyotining jadal rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan omillardan biri turistik xizmatlar bozorining talab darajasida emasligidir. Bu esa, o'z navbatida, turizm industriya-sining katta turistik resurslarga ega bo'lgan hududlarda sohani rivojlantirish imkoniyatini chegaralab qo'yadi.

Xalqaro turizm bozorini rivojlanishi karvon yo'llarini qayta tiklash masalalari bilan ham bevosita bog'liqdir. Chunki, O'zbekiston avvallari va hozir ham bu qadimiy yo'llarning markazida turibdi va ularni tiklash bo'yicha o'tkaziladigan tadbirlarda uning ishtiroki juda ham zarurdir. Ayniqsa, bu jarayon yo'l tizimini qanday darajada rivojlanganligi bilan bog'liqdir. Shuni hisobga olib, respublikada yo'l tarmoqlarini qurilishiga katta e'tibor berilmoqda. O'zbekistonda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar nafaqat turizm sohasi rivojlanishining jadallashishiga, balki mamlakatimizning jahon hamjamiyatida alohida o'rin tutganligi sababli, oldin imkoni bo'lmagan yangi turistik xizmat turlarining yaratilishiga olib kelmoqda. Bu holat turizm xizmat bozori rivojlanishi va boshqarish strategiyasiga har tomonlama rejalashtirilgan hamda chet ellik va mahalliy tur-mahsulot yetkazib beruvchilarning qiziqishlari balansiga amal qiladigan yondashuvni talab etadi. Bir tomondan, o'zbekistonlik tadbirkorlar qiziqishlarining himoyasini ta'minlash, ikkinchi tomondan esa, turizm bozorida chet ellik tadbirkorlar ishtirokida raqobatli muhit yaratish kerak. Bularning barchasi, so'zsiz, bozorda o'zbekistonliklarning faoliyatini rag'batlantirishga olib keladi. Iqtisodiyot infratuzilmasining asosini tashkil etgan transport, telekommunikatsiya, moliyaviy xizmatlar rivojlanishining davom etishi turizm xizmat bozori rivojlanishi uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuni ham aytib o'tishimiz lozimki, turizm sohasi katta mablag' sarflanishini talab etmaydigan, ijtimoiy barqarorlik omili sifatida xizmat qiladigan va hududda yangi ishchi o'rinlarning yaratilishini ta'minlaydigan xizmat sektorlaridan biridir.

O'zbekistonni jahon bozoriga chiqishi uchun yangi yo'l tarmoqlari qurilmoqda va qayta ta'mirlanmoqda. Tez yurar magistrallari loyihasi Buyuk Ipak yo'lini tiklash dasturining asosini tashkil etib, Yevropani Xitoy Xalq Respublikasi va barcha Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan bog'laydi. Bu yo'llardan foydalanish natijasida avtomobil transporti orqali xalqaro turizmning rivojlanishi, savdo-sotiqni

mamlakatlararo yo'lga qo'yilishi ta'minlanib, hududlar iqtisodiyotini ko'tarish va aholi turmush farovonligini yaxshilash uchun katta imkoniyatlar yaratiladi.

Xalqaro turizm dunyo mamlakatlari o'rtasida notekis rivojlanib, bu ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Xalqaro turizmni eng rivojlangan yeri G'arbiy Yevropa mamlakatlari hisoblanib, bu regionning hissasiga xalqaro turizm bozorining 75% dan ortig'i va 60%ga yaqin valyuta tushumlari to'g'ri keladi. Taxminan 20%ga yaqini Amerikaga, 10% dan kamrog'i Osiyo, Afrika va Avstraliyaga to'g'ri keladi. Turizm sohasini G'arbiy Yevropa mamlakatlarida rivojlanishining asosiy sabablaridan biri shundaki, 2-jahon urushidan keyingi yillarda, bu yerlarda xalqaro turizmni yo'lga qo'yish orqali iqtisodiyotni tiklash asosiy yo'nalish hisoblangan. Buni o'z vaqtida tushungan biznesmenlar, tadbirkorlar oz pul sarflab, ko'proq foyda olishni aynan shu xalqaro turizm sohasida ko'rganlar. Shuning uchun ham hozirgi kunda G'arbiy Yevropa mamlakatlarida xalqaro turizm sohasidan olinadigan daromad ularning jami daromadlarida salmoqli hissani tashkil qiladi.

Butun jahon turistik tashkilotining bashoratiga ko'ra 2025-yilgacha turizmning o'rtacha yillik o'sish sur'ati Yevropada — 4,1%, Yaqin Sharqda 7,8%, Janubiy Osiyoda 7,5%, Sharqiy Osiyoda — Tinch Okeani hududlarida — 8,2% bo'lishi kerak. Bu raqam O'zbekiston uchun 15% qilib aniqlangan va Osiyo qit'asiga qaraganda 2 barobar yuqori qilib belgilangan. Buning asosiy sabablaridan biri O'zbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlari ichida hududiy joylashishi, transport qatnovini juda ko'plab davlatlar uchun mavjudligi va nihoyat O'zbekistonga aynan faqat turizm maqsadida keluvchilar sonining ortib borishini nazarda tutgan holda amalga oshirilishidan iboratdir.

Istiqbolli rivojlanish masalalari haqida to'xtalib, shuni ta'kidlash lozimki, uning hammabop yagona usuli yo'qligini ta'kidlaymiz. Xalqaro turizmning rivojlanish istiqbolini aniqlashda statistik istiqbolni belgilash usullaridan foydalangan holda turistik maqsadlarda O'zbekistonga xalqaro yo'nalishda tashrif buyurgan turistlar sonini 2015-2022-yillardagi o'sish sur'atini hisobga olib, 2025-yilda bu yerga tashrif buyuradigan turistlar soni 10 mln. dan ko'proq, shu jumladan uzoq xorijdan keladiganlar soni 4 mln. kishidan ko'proq bo'lishi hisoblab chiqildi. Har bir turist uchun sarflanadigan xarajatlar asosida valyuta tushumlarining ham taxminiy hisob-kitobini qilish mumkin.

Xalqaro turizm marketingi jarayoni mamlakatga imkoni boricha ko'p xorijlik turistlarni jalb qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ayniqsa, xarajat borasida turizm uchun ko'p sarflaydigan turistlarni mamlakatga jalb qilish muhimdir. Bizga ma'lumki, jahon bozorida Yaponiyadan tashrif buyuradigan turistlarga ega bo'lish uchun o'ziga xos raqobat mavjud bo'lib, ko'p davlatlar aynan ularni o'z yurtlariga tashrif buyurishini istashadi. Chunki Yaponiyadan tashrif buyurgan turist o'zining safari chog'ida amalga oshirgan xarajatlari bilan birinchi o'rinda turadi. Agar Yaponiyalik turist Yevropaga kelsa, u boshqa turistlarga qaraganda 2-3-marta ko'p pul sarflaydi. Ayrim mamlakatlarda undan ham ko'p miqdorda pul sarflashadi. Shuning uchun ham O'zbekistonga yaponiyalik turistlarni ko'proq jalb qilish masalasiga e'tiborni qaratishimiz lozim.

O'zbekiston diyorida xorijliklarni o'ziga jalb qiladigan yerlardan biri, bu Farg'ona vodiysi bo'lib, uning Namangan, Farg'ona, Andijon, Qo'qon shaharlari YUNESKO tomonidan Jahon merosi umuminsoniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritilgandir. Bu yerdagi madaniy va tarixiy yodgorliklarning bebaholigini va umuminsoniy mulkni tomosha qilishga ko'plar havas qilishadi.

O'zbekistonning Farg'ona vodiysini o'ziga jalb qiluvchi jihatlari shundaki: birinchidan, uning 30 foizdan ortiq hududida tog'-o'rmon, tekislik, bahavo joylarning borligi tufayli dam olish, sayr qilish mumkin; ikkinchidan, uning hududida 1000 mingdan ortiq me'morchilik va arxeologik obyektlar bo'lib, ularning 400 ga yaqini davlat tomonidan qo'riqlanadi; uchinchidan, ko'plab san'at obyektlari va muzeylari mavjud bo'lib, turistlarning foydalanishi uchun ham doim imkoniyat yetarlichadir. Shuningdek, tur-marshrutlarni Andijon, Namangan, Farg'ona, Qo'qon, umuman Farg'ona vodiysi shaharlari hisobiga xam ko'paytirish imkoniyatlari mavjuddir. Ayniqsa, Marg'ilon shahri bo'yicha "Atlas va ipak shahri" yo'nalishi turistlar uchun bebaho tur-marshrut hisoblanishi mumkin. Bu esa xalqaro turizmni rivojlantirish natijasida, turizm tizimining moliyaviy ko'rsatkichlarini yaxshilanish imkoniyatlarini beradi.

Umuman turizmni rivojlantirish yo'llari juda xam turli-tumandir. Ularning qaysi biridan foydalanish insonlarning o'ziga bog'liq. O'zbekiston aholisi uchun, bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'proq savdo sayyohligi ahamiyatli bo'lib qoldi. Albatta bunday sayyohlikda import sayyohligiga qaraganda eksport sayyohligi ustun turadi. Bu esa ma'lum darajada O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham, hozirgi kunning asosiy maqsadi, talabi — respublikada chetdan keluvchilar uchun xizmat darajasini kuchaytirish zarurligidir. Shu tadbir orqali mamlakat xazinasini valyuta bilan ko'proq ta'minlash imkoniyati tug'iladi. O'zbekistonning boy tabiiy va madaniy merosi hamda milliy salohiyatidan to'la foydalangan holda, uning barqaror rivojlanishini ta'minlash, tarmoq korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatlari mavjud. Ta'kidlash joizki, bugungi kunda respublikamizning yalpi ichki mahsulotida turizm industriyasining ulushi juda foizni tashkil etadi.

Respublika iqtisodiyotida turizm sohasi ham boshqa ishlab chiqarish sohalari kabi ixtisoslashgan xo'jaliklar qatoriga kirib, mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning restrukturizatsiyasi bozorni o'rganish natijalariga asoslangan marketing strategiyalarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda olib borilishini hisobga oladigan bo'lsak, turistik xizmatlar, ayniqsa, ularning bozor tarmog'idagi sohasi bo'lmish strategik marketingni o'z ichiga olgan boshqaruvning progressiv usullariga katta ehtiyoj sezmoqda. Hozirgi iqtisodiyot xo'jalik faoliyatining amalda barcha sohalarida intensiv tarzda rivoj topayotgan innovatsion jarayonlarning faol ta'sirida shakllanib bormoqda. Turistik biznes ham bundan istisno emas. Shuning uchun turistik xizmatlarning jahon bozorida raqobatchilik faqat mamlakatimizdagi kompaniyalarning xo'jalik faoliyati amaliyotiga ko'pchilik hollarda yirik investitsiya xarajatlari bilan bog'liq bo'ladigan innovatsiyalarni doimiy tarzda joriy etgan holda ta'minlanishi mumkin. Bunda

innovatsion faoliyat bir tizimli asosda yuritilishi, turistik kompaniyalarni rivojlantirishning strategik rejalaridan zaruriy tarkibiy qism sifatida o'rin olishi lozim. Biroq tadqiqotlarning ko'rsatishicha, O'zbekistondagi turistik biznes kompaniyalari shu paytgacha ham ko'p jihatdan taktik maqsadlarni yo'nalish qilib olishadi, strategik menejmentning hozirgi imkoniyatlaridan foydalanishmaydi, innovatsion xizmatlarni ishlab chiqarish va joriy etishga lozim darajada e'tibor berishmaydi.

Milliy turistik korxonalardagi menejment sifatini jiddiy yaxshilash talab qilinadi. Iste'molchilarning ularga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatiga nisbatan taqdim etayotgan reklamatsiyalarning yuqori darajada ekanligi shuning oqibati bo'lmoqda. Biroq globalashtirish davrida turistik biznesni boshqarish sohasidagi innovatsion strategiyani ishlab chiqarish muammosi respublikadagi va jahondagi hozirgi iqtisodiy shart-sharoitlarni hisobga olib, yanada tadqiq qilishni taqozo etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida bayon qilinganlardan kelib chiqib aytish joizki, turizm mamlakat iqtisodiy salohiyati va qudratini jahon miqyosiga ko'tarayotgan va ayni bir paytda, aholi turmush darajasi va sifatini shakllantirishda faol ishtirok etayotgan hamda uni oshirishda yuqori samara berayotgan sohadir. Shu jihatdan ushbu soha bilan bog'liq muammolarni tadqiq qilish, ularning bozor talablariga javob beradigan majmuaviy yechimlarini topish va amaliyotga samarali joriy etish bugungi kunning, ayniqsa, istiqbolda aholi turmush darajasini oshirishning strategik ahamiyatga ega o'ta dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmog'i lozimdir.

Bozor iqtisodiyotining shakllanish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarda ma'lum bir darajada o'zgarishlar sodir bo'lishini taqozo etib, sifat ko'rsatkichlarida o'z aksini topadi. Xalq xo'jaligining, umuman iqtisodiyotning barcha sohalarida bozor tizimlari o'z ifodasini topib, uning yanada yangi qirralari ko'zga tashlanmoqda. Insonning qobiliyatini saqlash va rivojlanishi uchun qaratilgan ijtimoiy strategiyaning muhim pallalaridan biri bo'lgan turizmning sezilarli darajada faoliyat ko'rsatishi uchun yetarli shart-sharoitlar va imkoniyatlar mavjud.

O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yuzaga kelayotganligi, turizmning respublika iqtisodiyotiga yanada integratsiyalashishi mamlakat iqtisodiyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon iqtisodiyoti tajribasidan ma'lumki, turizm sohasi mamlakat xazinasini uchun zarur bo'lgan valyuta tushumini ta'minlash, yangi ish joylarini vujudga keltirish va shu bilan birgalikda aholining turmush darajasini ko'tarish uchun xizmat qiladi.

O'zbekistonning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida turizm xizmat bozorining tutgan o'rni hali to'la e'tirof etilmagan. Biroq, O'zbekistonda aynan ichki turizm xizmat bozoriga bo'lgan qiziqish kuzatilmoqda. Ehtimol, aynan turizm sohasi kelajakda mamlakatimizning iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtiradigan soha bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат

Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //Халқ сўзи, 2020 йил, 30 декабрь.

2. Александрова А.Ю. Международный туризм: учеб. пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 464 с.

3. Андрианов В.И. Проблемы развития внутреннего и въездного туризма / В.И. Андрианов // Современные проблемы сервиса и туризма. 2015. — №3. —

4. Быкова Е.А. Влияние туризма на экономику стран / Е.А. Быкова, И.В. Фомин // Туризм и гостеприимство сквозь призму инноваций: Сборник статей III научно-практической конференции. Под научной редакцией Е.М. Крюковой. — Москва, 27 февраля 2018 года.

5. Севрюков И.Ю. Рынок туристских услуг: современное состояние и тенденции развития // Экономика: теория и практика. — 2016. — №4 — С. 43 - 48.

6. Джанджугазова Е.А. Маркетинг туристских территорий : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки — Туризм / Е.А. Джанджугазова. — М.: Академия, 2008.

7. Баранова А. Ю. Организация предпринимательской деятельности в сфере туризма: учеб. пособие / А. Ю. Баранова. — М. : ИНФРА-М, 2012. — 180 с.

8. Воскресенский В.Ю. Международный туризм: инновационные стратегии развития : учеб. пособие / В. Ю. Воскресенский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 159 с.

9. Гайдукевич Л.М. Международный туризм в системе взаимодействия стран Центральной и Восточной Европы в конце XX – начале XXI века – Минск: 2007. – 300 с.

10. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Национальные модели развития туризма. Т. . Узбекистон миллий энциклопедияси. 2006. — 423 с.

11. Пардаев М.Қ., Мусаев Ҳ.Н. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. -Т.: Иқтисод-молия, 2008.

12. Пардаев М.Қ., Холикулов А.Н., Рахимов Ҳ.А. Меҳмонхона хўжаликларида самарадорлигини ошириш муаммолари. Монография. –Т.: “Иқтисодиёт”, 2013.

QISHLOQ XO'JALIGINI KO'P UKLADLIGI SHAROITIDA SOHANI MALAKALI KADRLAR BILAN TA'MINLASHNING ILMIY ASOSLARI

Yusupov Qudratjon Muxammadqodirovich

Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyotning barcha sohalarida, jumladan moddiy ishlab chiqarish sohalarida ham o'zgarishlar sodir bo'lishi va bu o'zgarishlarni yuz berishida moddiy ishlab chiqarish sohasining muhim tarkibiy qismi bo'lgan qishloq xo'jaligining o'рни va roli alohida ahamiyatga ega bo'lib borayotganligiga bag'ishlangan. Ayniqsa, bozor munosabatlarini O'zbekistonda yanada rivojlanib borishi sharoitida qishloq xo'jaligini ko'p ukladiligi sharoitida sohani kadrlar bilan ta'minlash muammolariga e'tiborni qaratish obyektiv zaruriyat ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: bozor iqtisodiyoti, qishloq xo'jaligi, mutaxassislar, kasbiy tayyorgarlik, mehnatga undash, raqobat, mustaqil xo'jalik, malaka darajasi, mehnat unumdorligi, sifat talablari, boshqaruv faoliyati.

Аннотация

Данная статья посвящена тому, что в результате последовательного проведения экономических реформ в стране происходят изменения во всех сферах экономики, включая материальное производство, а также место и роль сельского хозяйства, которое является важной составляющей экономики. Сектор материального производства становится особенно важным в этих изменениях. Подчеркивалось, что на проблемы кадрового обеспечения отрасли необходимо обратить внимание, особенно в условиях дальнейшего развития рыночных отношений в Узбекистане, в условиях многоукладности сельского хозяйства.

Ключевые слова: рыночная экономика, сельское хозяйство, специалисты, профессиональная подготовка, мотивация труда, конкуренция, независимая экономика, уровень квалификации, производительность труда, требования к качеству, управленческая деятельность.

Abstract

This article is devoted to the fact that as a result of the consistent implementation of economic reforms in the country, changes are occurring in all sectors of the economy, including in the sphere of material production, and the place and role of agriculture, which is an important component of the sphere of material production, is becoming increasingly important in the occurrence of these changes. In particular, it is emphasized that it is an objective necessity to pay attention to the problems of providing the sector with personnel in the conditions of multi-structured agriculture in the context of the further development of market relations in Uzbekistan.

Keywords: market economy, agriculture, specialists, vocational training, work motivation, competition, independent economy, skill level, labor productivity, quality requirements, management activity.

KIRISH

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining jadal, samarali rivojlanishi ko'p jihatdan, aynan sohani kerakli yo'nalishdagi mutaxassislar bilan ta'minlanganligi, kasbiy tayyorgarligi va mehnatga undovchi jarayonlarning yuqori darajasiga bog'liq. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligi korxonalari raqobat sharoitida faoliyat yurituvchi mustaqil xo'jalik yurituvchi fermer subyektiga aylangan bir paytda mutaxassislarning kasbiy tarkibi, ularning malaka darajasi, mehnat unumdorligi va mas'uliyatiga yangi talablar qo'yilmoqda. Qishloq xo'jaligi xodimlariga, ayniqsa, malakali mutaxassislarga qo'yiladigan yangi sifat talablari bozor iqtisodiyotining ishlab chiqarish, boshqaruv va tijorat faoliyati sohasidagi yangi ilg'or texnologiyalarga yo'naltirilganligi bilan bog'liq bo'lib, ularni faqat to'g'ri tayyorlangan kadrlar o'zlashtira olishi mumkin. Bundan tashqari, cheklangan investitsiya imkoniyatlari tufayli kadrlar resurslarini oqilona shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy o'sishning kapital talab qilmaydigan omillari va ishchilarning yuqori motivatsiyasi alohida ahamiyat kasb etishi muhim ekanligini qayd etish lozim.

Qishloq xo'jaligi sohasida malakali kadrlar salohiyatidan samarali foydalanish, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida malakali kadrlar tayyorlash bilan bog'liq faoliyat samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi sohasini malakali kadrlar bilan ta'minlash jarayonlari mexanizmini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borish ilmiy maqola mavzusining dolzarbligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Jahon amaliyotida innovatsion rivojlanish sharoitida boshqarish tizimini rivojlantirish va takomillashtirish, iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari uchun kadrlar tayyorlashning ilmiy-nazariy jihatlari ko'plab xorijiy olimlardan Dj.M. Keyns[1] bozor iqtisodiyoti sharoitida xodimlarni boshqarish tizimi rivojlanishining ilmiy va nazariy asoslarini, I.Ansoff[2]malakali mutaxassislarni boshqarish tizimi nuqtayi nazaridan uning o'ziga xos xususiyatlarini, Pol A. Samuelson, Vilyam D.Nordxauss[3], A.Maslou [4] iqtisodiyot tarmoqlari va sohaslarini kadrlar bilan ta'minlashning boshqarish tizimini rivojlantirishga doir ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritishga harakat qilganlar.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini zamonaviy talab va ehtiyojlariga muvofiq malakali kadrlar bilan ta'minlash va ularni ishga yo'naltirish jarayonlariga majmuaviy yondashish va uni optimal boshqarish va tartibga solishni takomillashtirishning ayrim masalalari mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari iqtisodchi olimlari tomonidan, xususan, V.A. Bogdanovskiy [5], myehnat bozori talablari asosida qishloq xo'jaligi sohalari uchun malakali kadrlar bilan ta'minlashni boshqarish tizimida ta'lim muassasalari salohiyatini baholash V.D. Korotnev[6], soha xodimlarining kasbiy ta'lim tizimini rivojlantirish qonuniyatlari va tendensiyalarini tahlil qilish N.K.

Dolgushkin[7], Ya.D. Lychak[8], G.N. Gujina[9], va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi bilan bog'liq masalalarning ayrimlari, xususan qishloq xo'jaligi sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash, bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash, oliy va o'rta maxsus ma'lumotli malakali kadrlar tayyorlash tizimi boshqaruvini samarali tashkil etish va takomillashtirish mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.O. Ochilov[10], R. Nurimbetov [11], A.B. Nizamov [12] va boshqalarning ilmiy ishlarida ham tadqiq etilgan. Ushbu olimlar asarlarida O'zbekistonda iqtisodiyotini, shuningdek qishloq xo'jaligi sohasini malakali kadrlar bilan ta'minlash muammolarining nazariy va amaliy masalalariga keng e'tibor qaratilgan. Ammo innovatsion rivojlanish sharoitida qishloq xo'jaligi sohasini malakali kadrlar bilan ta'minlash menejmenti, qishloq xo'jaligi sohasi uchun kadrlarni tayyorlash strategik yo'nalishlarini aniqlash, qishloq xo'jaligi kadrlar bilan ta'minlash tarmog'iga boshqarish tizimini joriy etish kabi masalalar yetarli darajada o'rganilmagan va mos ravishda ushbu muammoga bag'ishlangan adabiyotlar ham kam nashr qilingan. Yuqorida qayd etilgan masalalarni hal qilish zarurati mazkur maqola mavzusini tanlash uning maqsad va vazifalarini belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Ilmiy maqola tadqiqotining nazariy va uslubiy asosini zamonaviy iqtisodiy nazariya, bilishning dialektik usuli, qishloq xo'jaligi xizmatlarini boshqarish, tashkil etish va samaradorligini oshirish muammolari bo'yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasining asosini doimiy rivojlanish va o'zaro bog'liqlikdagi hodisalarni o'rganishni oldindan belgilab beruvchi dialektika tashkil etadi. Ilmiy maqola tadqiqoti iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida yirik tizimlar, sinergetika va prognozlash nazariyalari qoidalar va konsepsiyalaridan foydalangan holda amalga oshirildi. Shuningdek, bozor munosabatlari rivojlanishining obyektiv iqtisodiy qonuniyatlari xulosa va tavsiyalarning ishonchliligini ta'minlaydigan funktsionallikka muvofiq qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovatsion rivojlanish sharoitida qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining hal qiluvchi omillari qatorida bu soha uchun malakali kadrlarni shakllantirish va boshqarish masalalari ilgari surilmoqda. Agrosanoat majmui va ayniqsa uning o'zagi bo'lgan qishloq xo'jaligi uchun ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati ilg'or bilim va kasbiy dunyoqarashga ega bo'lgan holda qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasidagi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan barqaror rivojlanish milliy strategiyasida ham shunga e'tibor qaratilgan. Bu, ayniqsa, mamlakat Prezidenti Sh. Mirziyoyevning tadbirkorlar oldidagi nutqida alohida ta'kidlandi. Mamlakatning yaqin kelajakdagi vazifalari orasida iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirish, barcha toifadagi qishloq xo'jaligi xodimlarining yangicha tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish,

ularning iqtisodiy malakasi, kasbiy-psixologik tayyorgarligi darajasi bilan belgilab qo'yiladi, bu esa obyektiv ravishda qishloq xo'jaligini kadrlar bilan ta'minlashda tubdan boshqarish tizimini takomillashtirishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligida zamonaviy malakali ishchilar, mexanizatorlardan tortib turli mulkchilik shaklidagi fermer xo'jaliklarining bosh mutaxassislarigacha, zamonaviy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining resurs va energiya tejovchi, yuqori samarali, intensiv ishlashga moslashtirilgan texnologiyalarini to'liq egallashlari kerak. Ekspert hisob-kitoblariga ko'ra, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining pasayishi nafaqat moliyaviy resurslarning yetishmasligi va ishlab chiqarish salohiyatining barbod bo'lishi, balki, birinchi navbatda, sohada malakali kadrlarning yetishmasligi va ular boshqarish tizimini talab darajasida emasligi bilan bog'liq.

Kadrlar, malaka tushunchalari haqida ilmiy tushunchalarga ega bo'lish g'oyat muhim uslubiy ahamiyatga ega bo'lib, turli fikr-mulohazalarga e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. "Kadrlar" deganda, odatda o'tgan davrda professionallikka, shuningdek, tanlagan ish sohasida maxsus bilim yoki ko'nikmaga ega bo'lgan xodimlar tushuniladi. Xodimlar tarkibi - bu istisnosiz, mehnatga jalb qilingan yollanma ishchilar yoki mehnat shartnomasiga muvofiq harakat qiladigan barcha shaxslardir. "Kadrlar"dan farqli o'laroq "xodimlar" tushunchasi keng qamrovli hisoblanadi[9], barcha tashkilotlar, firma va shu kabilarda shug'ullanishini aniq bilish uchun ishlatiladi. "Xodimlar" tushunchasidan foydalanilganda, kasbiy yoki xizmat ko'rsatish asoslari bo'yicha guruhni tashkil etuvchi ma'lum bir tashkilotning xodimlaridir[4].

Shuni ta'kidlash kerakki, boshqa tarmoqlarga nisbatan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keyingi yillarda bu salbiy korrelyatsiya ortib bormoqda. Bundan kelib chiqadiki, bu sohada ishchi kuchiga bo'lgan talab ish haqi darajasining pasayish funksiyasidir. Shu bilan birga, so'nggi o'n yillikda innovatsion rivojlanishga o'tish va iqtisodiyotda globallashtirish jarayonlarining kuchayishi sharoitida sohada kadrlar bilan ta'minlash muammolari nazariy va uslubiy jihatdan chuqur o'rganilmagan. Ilmiy ishlanmalardagi "kadrlar" mavzusi qishloq xo'jaligi mehnat bozorini tartibga solish masalalari bilan deyarli bog'lanmagan. Sanoatdagi kadrlar holatini monitoring qilish va prognozlash modellari zarur tadqiqotlar chuqurligini, qishloq xo'jaligining kadrlar salohiyatini baholashni, innovatsion rivojlanish omillarining ushbu jarayonga ta'sirini, bunday muhim iqtisodiy toifalarning evolyutsiyasi va transformatsiyasini ta'minlamadi. Tadqiqotlarda kadrlar masalasi asossiz ravishda faqat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining kichik tarmog'i va qishloq joylarini ishchi kuchi bilan ta'minlash masalalariga qisqartirildi.

Ilmiy tadqiqotlarning yetishmasligi kadrlar bilan ishlashda tizimli yondashuvni yo'qotishga, federal va mintaqaviy darajada qishloq xo'jaligi xodimlarining mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishdan amalda voz kechishga olib keldi. So'nggi yillarda mualliflar iqtisodiyotning qishloq xo'jaligi uchun mutaxassislar tayyorlash hajmini sezilarli darajada qisqartirishni va qishloq aholisining muhim qismini shahar aglomeratsiyasiga ko'chirishni taklif qiladigan nashrlar paydo bo'ldi. Ushbu holat O'zbekistonning qishloq xo'jaligida kadrlar nazariyasi va metodologiyasini ishlab chiqishda sezilarli darajada orqada qolishiga olib keldi. Shu munosabat bilan

mamlakatimiz agro oziq-ovqat majmuini innovatsion rivojlanishga o'tish sharoitida sohani kadrlar bilan ta'minlashning mohiyati va shakllarini chuqur o'rganish zarurati dolzarbdir. Bularning barchasi, shuningdek, ushbu masalaning munozaraliligi mavzuni tanlashni, shuningdek, dissertatsiya tadqiqotining maqsad va vazifalarini belgilab berdi.

Davlatning kadrlar va kadrlar siyosatining o'ziga xos xususiyatlari agrosanoat ishlab chiqarishining innovatsion rivojlanishi va uning yangi shakllanayotgan texnologik tuzilmaga o'tishi sharoitida ochib beriladi. An'anaga ko'ra, mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda "kadrlar bilan ta'minlash" atamasi ishchi kuchi bilan mehnat munosabatlarini izlash, baholash va shakllantirishga qaratilgan jarayon, shuningdek, xodimlarning kasbiy malaka tuzilmasining miqdoriy va talablarga javob berishini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmui sifatida tushuniladi. Kadrlar toifasi haqidagi bu qarash, bizning fikrimizcha, faqat alohida tashkilotlar uchun amal qiladi va sanoat miqyosida, ayniqsa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining innovatsion rivojlanish modeliga o'tish davrida, uning mohiyati, roli va roli haqida to'liq tasavvurni bermaydi.

Qishloq xo'jaligining innovatsion rivojlanishga o'tish davrida ushbu yondashuv cheklovchi omilga aylanadi, chunki kadrlar bilan ishlash jarayoni endi "qo'lga olish" va ishlab chiqarish talablariga doimiy ravishda "moslash" rolini belgilash mumkin yemas. o'rtacha ishchi» va texnologik jarayon darajasi. Biz ushbu konsepsiyani tashkilotlarning mehnat bozori institutlari va kadrlarni qayta ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun asos bo'lgan kasbiy ta'lim tizimi bilan kesishishida ko'rib chiqamiz. Tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan dissertatsiya ishi kadrlar tizimining quyidagi konsepsiyasini taklif qiladi — bu subyektlar, institutlar (subyektlar o'rtasidagi munosabatlar, o'zaro ta'sir qoidalari) va infratuzilma (ijtimoiy, moliyaviy, tashkiliy) to'plami bo'lib, ular ko'p qirrali xizmat ko'rsatishni ta'minlaydi. -jamoaviy agrar ishlab chiqarishning mehnat hajmi va tarkibiga bo'lgan optimal ehtiyojni ro'yobga chiqarish darajasidagi jarayon.

Afsuski, resurs yondashuvi sohaning o'ziga xos xususiyatlaridan qat'i nazar, deyarli barcha kadrlar dasturlarida keng tarqalgan bo'lib qolmoqda, uning xususiyatlari erkin bozor raqobati nazariyasiga to'g'ri kelmaydi. Natijada, texnologik tuzilmaning o'zgarishi va postindustrial jamiyatga o'tish sharoitida, samaradorlik o'sishining hal qiluvchi omili inson salohiyatining ijodiy va innovatsion tarkibiy qismlari bo'lganida, "kadrlar" va "xodimlar" toifalari. kadrlar bilan ta'minlash" talablari to'liq bajarilmasdan, ishchilarning kadrlar salohiyatidan samarasiz foydalanilmoqda.

Afsuski, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qishloq xo'jaligida kadrlar siyosati va kadrlar bilan ta'minlash muammolariga e'tibor susaydi. Mulkchilik, uni isloh qilish va ko'p tuzilmasi tizimni shakllantirish muammolari bir shaxsda mulkdor va xodimning sohani kadrlar bilan ta'minlashda yangi "yo'nalishga" ga aylandi; Natijada, kasbiy universalizm nazariyasi paydo bo'ldi va amaliyotga tatbiq etildi, unga ko'ra kasblarni birlashtirish va birlashtirishning soddalashtirilgan prinsipi birinchi o'ringa qo'yildi.

Qishloq xo'jaligidagi kadrlar muammolarini hal etishda mehnat omili, moddiy rag'batlantirish va qishloqda turmush sharoitini yaxshilash muhimligini inkor yetmasdan, yangi texnologik tuzilmaga o'tish sharoitida qishloq xo'jaligi tashkilotlari uchun qishloq xo'jaligi mehnat bozorining eng muhim talablari qatorida malakali kadrlar zarur, deb hisoblaymiz. Bozor o'zgarishlari davrida ma'lum bo'lganlardan tashqari, qishloq xo'jaligini kadrlar bilan ta'minlashga ta'sir ko'rsatadigan yangi omillar ham shakllandi. Bu omillar iqtisodiyotdagi inqiroz, xalqaro munosabatlar va o'zaro bog'liqlikning kuchayishi, mahalliy qishloq xo'jaligining innovatsion rivojlanishga o'tishi sharoitida faol namoyon bo'la boshladi.

Ma'lumki, butun qishloq xo'jaligi va qishloq xo'jaligi mehnat bozorini rivojlantirishda qonunchilik bazasini qabul qiluvchi va uning bajarilishini kafolatlaydigan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini, bandlik va qishloq joylarini rivojlantirishni amalga oshirishda davlat hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Iqtisodiyot tarmoqlarining kadrlar salohiyatini rivojlantirishning ko'plab muammolari hududiy miqyosda hal yetilmoqda. Bir qator olimlarning ta'kidlashicha, davlat rivojlanishning ma'lum maydonini, motivatsiyaga ta'sir qilishning umumiy mexanizmini yaratadi, kadrlar siyosatining umumiy tamoyillarini ishlab chiqadi va nazorat funksiyasini amalga oshiradi. Mintaqa davlat kadrlar siyosatining asosiy subyektiga aylanib bormoqda, bu bir qator omillar: ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi mavjud farqlar, tabiiy va ekologik sharoitlar bilan izohlanadi.

Inson resurslarini shakllantirishni samarali boshqarish tizimli va bosqichma-bosqich xarakterga ega bo'lishi va doimiy ravishda amalga oshirilishi kerak. Iqtisodiyotning agrar sektorida kadrlar resurslarini shakllantirish jarayonining bosqichlarini quyidagi ketma-ketlikda ko'rsatish mumkin: kasbga yo'naltirish ishlari; kasbiy tayyorgarlik; xodimlarni jalb qilish va taqsimlash; xodimlarni ish joylarida ushlab turish. Iqtisodiyotning agrar sektorida kadrlar salohiyatini rivojlantirishning eng muhim xususiyati uning mintaqaviy hal qiluvchi omili bo'lganligi sababli, sanoatda kadrlar resurslarini takror ishlab chiqarish bo'yicha mintaqaviy konsepsiyaning asosiy g'oyasi quyidagilardan iborat bo'lishi kerak. qishloq xo'jaligi tashkilotlari xodimlaridan tortib, butun davlatgacha barcha manfaatdor tomonlarning manfaatlarini hisobga olish lozim bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi tashkilotlarining kadrlar salohiyatini shakllantirish aniq tashkilotlar darajasida va ishchilarning faol ishtirokida haqiqiy mehnat salohiyatini, bilim va ko'nikmalar majmuasini yaratishni o'z ichiga oladi, shuning uchun nafaqat davlat va hududlar darajasida, balki tashkilot darajasida ham tizimli o'zgarishlarni amalga oshirish kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, yuqoridagi jarayonlar O'zbekistonda qishloq xo'jaligini malakali kadrlar bilan ta'minlashida muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning rivojlanishi natijasida quyidagi xulosalarni qayd qilamiz:

qishloq xo'jaligi mohiyati jihatidan iqtisodiyot sohalarida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, uning rivojlanishi obyektiv va subyektiv sabablarga bog'liqdir. Chunonchi, qishloq xo'jaligida uning infratuzilmasi bu sohani rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi;

inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlari va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Bu jarayon turli omillar va shart-sharoitlar hisobiga ta'minlanadi;

kadrlar tayyorlash tizimining demokratik o'zgarishlar va bozor islohotlari talablariga muvofiq emasligi, o'quv jarayonining moddiy-texnika va axborot bazasi yetarli emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning etishmasligi, sifatli o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarning kamligi, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning yo'qligi kadrlar tayyorlashning mavjud tizimidagi jiddiy kamchiliklar sirasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег — Москва: ЗАО «Бизнеском», 2013.- 402 с.;
2. Ансофф И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 1989. – 221 с.;
3. Пол А. Самуэльсон, Вильям Д.Нордхаус. Экономика: Пер. с англ.- М.: “Лаборатория Базовых Знаний”, 2000. с.571.;
4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. — СПб.: Евразия, 1999. 430 с.
5. Богдановский В. А. Факторы производительности труда в сельском хозяйстве.- Изд. 2-е, переработанное и дополненное.- М., 2008. 286 с.;
6. Коротнев В. Д. Формирование системы обеспечения сельского хозяйства кадрами управления: Монография. М.: ООО «Петит», 2004. — 258 с.;
7. Долгушкин Н. К. Формирование кадрового потенциала сельского хозяйства (вопросы теории и практики). М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. 358 с.;
8. Лычак Я.Д. Формирование ключевых квалификаций специалистов сферы туристского сервиса на основе интенсификации обучения: Дисс. ...канд.пед.наук: 13.00.08. 2009 г. — с.34с.
9. Гужина Г.Н. Критерии эффективности кадровой политики. – М.: 2015.
10. Очилов А.О. Юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини бошқариш муаммолари ва ечимлари // Монография. – Т., Иқтисод-молия, 2011.
11. Нурымбетов Р. Бошқариш самарадорлигини баҳолаш // Жамият ва бошқарув. – 2010. – 4.
12. Низамов А.Б. Совершенствование системы управления региональной экономикой в условиях устойчивого экономического роста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Ташкент, 2018 г.

O'ZBEKISTONDA PUL — KREDIT MEXANIZMI VA UNING DASTAKLARINI IQTISODIY FAOLLIKNI TA'MINLASHGA YO'NALTIRISH

Tuychiyev Alisher Juraevich

Alfraganus University professori, i.f.d

Nazarov Dilshat Primqulovich

Alfraganus University magistranti

Annotatsiya

O'zbekistonda pul-kredit mexanizmi iqtisodiy faollikni ta'minlashning asosiy omili bo'lib, uning dastaklari moliyaviy barqarorlik, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va investitsiyalarni jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu mexanizm iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratishga yo'naltirilgan. Samarali pul-kredit siyosati iqtisodiyotning salohiyatidan keskin va davomiy og'ishining oldini olish va salbiy ta'sirlarni yumshatish choralari ko'rish imkoniyatlarini yaratadi. Shunga ko'ra O'zbekistonda pul — kredit siyosatini iqtisodiy faollikni ta'minlashga yo'naltirish bo'yicha tadqiqotlar olib borish muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: pul-kredit mexanizmi, iqtisodiy faollik, moliyaviy barqarorlik, investitsiyalar, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy rivojlanish, ish o'rinlari, pul-kredit siyosati, iqtisodiy o'sish, innovatsiyalar.

Abstract

In Uzbekistan, the monetary and credit mechanism is the main factor in ensuring economic activity, and its levers play an important role in ensuring financial stability, supporting entrepreneurship and attracting investments. This mechanism is aimed at ensuring sustainable development of the economy and creating new jobs. An effective monetary and credit policy creates opportunities to prevent sharp and persistent deviations of the economy from its potential and take measures to mitigate negative impacts. Accordingly, conducting research on the orientation of monetary and credit policy in Uzbekistan to ensure economic activity is an important research direction.

Key words: monetary-credit mechanism, economic activity, financial stability, investments, entrepreneurship support, economic development, job creation, monetary policy, economic growth, innovations.

Аннотация

В Узбекистане денежно-кредитный механизм является основным фактором обеспечения экономической деятельности, а его рычаги важны для финансовой стабильности, поддержки предпринимательства и привлечения инвестиций. Этот механизм направлен на обеспечение устойчивого развития экономики и создание новых рабочих мест. Эффективная денежно-кредитная политика создает возможности для предотвращения резких и продолжительных отклонений от потенциала экономики и принятия мер по смягчению негативных последствий. Соответственно, проведение исследований по направлению денежно-кредитной политики для обеспечения

экономической деятельности в Узбекистане является важным направлением исследований.

Ключевые слова: денежно-кредитный механизм, экономическая активность, финансовая стабильность, инвестиции, поддержка предпринимательства, экономическое развитие, рабочие места, денежно-кредитная политика, экономический рост, инновации.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda pul-kredit siyosati va uning mexanizmlari muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy faollikni oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, investitsiyalarni jalb qilish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ushbu siyosatning asosiy maqsadlaridan biridir. Pul-kredit mexanizmi iqtisodiy jarayonlarni samarali boshqarish uchun iqtisodiy muhitga ta'sir o'tkazuvchi vositalar va dastaklar majmuidir.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida pul-kredit siyosati iqtisodiyotning barqarorligini oshirish, raqobatbardoshligini kuchaytirish va global iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishga qaratilgan. Ayniqsa, pandemiya davrida va global moliyaviy bozorlar notinch bo'lgan sharoitda, pul-kredit mexanizmlarini takomillashtirishning ahamiyati yana-da ortdi. Ushbu mexanizmlar nafaqat qisqa muddatli iqtisodiy muammolarni hal qilish, balki uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini amalga oshirish uchun asosiy vositadir.

Pul-kredit mexanizmlarining samaradorligi ko'p jihatdan uning tarkibiy qismlariga, xususan, foiz stavkalari, pul massasi, valyuta kursi va kredit resurslaridan foydalanish tizimiga bog'liq. Bu mexanizmlar iqtisodiy faollikni oshirish bilan birga, ish o'rinlarini yaratish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida pul-kredit mexanizmi va uning dastaklarini iqtisodiy faollikni oshirishga yo'naltirish jarayonlari, amaliy natijalari va kelajakdagi istiqbollari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba asosida mamlakatimiz sharoitiga mos taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Pul-kredit mexanizmi va uning iqtisodiy faollikni ta'minlashdagi o'rni bo'yicha ilmiy izlanishlar iqtisodiyot nazariyasi va amaliyoti doirasida keng tadqiq qilingan. Ushbu mavzuda xalqaro va milliy tadqiqotchilar tomonidan qimmatli asarlar yozilgan bo'lib, ular pul-kredit siyosati vositalarini takomillashtirish va iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Jahon miqyosidagi tadqiqotchilar, xususan, Keynes, Friedman va Taylorning ilmiy ishlari pul-kredit siyosatining makroiqtisodiy boshqaruvdagi rolini chuqur tahlil qilgan. Keynes o'zining "Umumiy nazariya" asarida pul-kredit mexanizmlarining iqtisodiy faollikka ta'sirini ta'kidlasa, Friedman ushbu mexanizmlarning uzoq muddatli inflyatsiya va iqtisodiy o'sish bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Taylor qoidasi esa foiz stavkalarini tartibga solish bo'yicha nazariy asoslarni ishlab chiqdi. Ushbu asarlar milliy darajada pul-kredit siyosatini ishlab chiqishda asosiy metodologik manba hisoblanadi.

O'zbekistonda pul-kredit siyosati va uning iqtisodiy faollikni ta'minlashdagi o'rnini o'rganish bo'yicha iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi. S. Qosimov, B. Mirzaev va Sh. To'rayev kabi mutaxassislar iqtisodiy islohotlar jarayonida Markaziy bankning roli, valyuta kursining barqarorligi va foiz siyosatining ahamiyati

bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Ularning ishlari respublikada pul-kredit siyosati samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, xalqaro moliya institutlari, jumladan, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF), Jahon banki va Osiyo taraqqiyot banki tomonidan nashr etilgan hisobotlar ham ushbu mavzuda muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Bu hisobotlarda pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiy o'sishga ta'siri, barqarorlikni ta'minlash va islohotlarning natijadorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy faollikni oshirishda pul-kredit mexanizmi universal vosita bo'lib, har bir davlat o'z sharoitiga mos yondashuvni shakllantirishi zarur. Shu nuqtai nazardan, o'zbek olimlari va xalqaro ekspertlarning tajribasini uyg'unlashtirish, innovatsion va barqaror rivojlanishga erishish uchun muhimdir.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda pul-kredit mexanizmining iqtisodiy faollikni ta'minlashdagi rolini o'rganish uchun iqtisodiy tahlil va ilmiy izlanish usullari qo'llanildi. Birlamchi manbalar sifatida respublika iqtisodiy ma'lumotlari, Markaziy bank hisobotlari, xalqaro moliya institutlari tavsiyalari va iqtisodiy tadqiqotlar o'rganildi.

Tadqiqotda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, qiyosiy baholash va modellashtirish usullari qo'llanilib, pul-kredit siyosati vositalarining samaradorligi baholandi. Shuningdek, xalqaro tajribalarni tahlil qilish orqali mamlakatimiz sharoitiga mos strategiyalar ishlab chiqishga e'tibor qaratildi. Metodologiya sifatida iqtisodiy nazariyalarni amaliy ma'lumotlar bilan uyg'unlashtirgan holda holat tahlili amalga oshirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday faoliyat yoki jarayonni boshqarish va tartibga solishda ma'lum bir usul va vositalardan foydalanish lozimligi barchamizga ayon. Shu jumladan, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va bunda pul- kredit mexanizmini samarali qo'llashni yo'lga qo'yishni talab etadi. Aks holda maqsad tomon qilingan harakat samarasiz bo'ladi yoki murakkablashib ketadi. Tartibga solinmagan har qanday kreditlash faoliyati ortiqcha ovoragarchilik va sansolarlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun birinchi navbatda pul – kredit mexanizmini tartibga solishni asosiy usullarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bizga ma'lumki quyidagilar kredit mexanizmini tartibga solishning asosiy usullari bo'lib hisoblanadi:

- Markaziy bankning kredit massalariga nisbatan olib boradigan siyosati
- Hukumatning aralash yoki davlat kredit massalari faoliyatiga qatnashuvi
- Ijroiya yoki qonun chiqaruvchi hokimiyatlarning kredit tizimi massalarining faoliyatini tartibga solishga doir qonuniy- me'yoriy tadbirlari

Respublika pul-kredit mexanizmini yuritilishida u orqali iqtisodiy faollikni ta'minlanishida Markaziy bank tomonida amalga oshirilayotgan pul- kredit siyosati asosiy o'rinda turadi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy qoidasi shundan iboratki, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida turli xildagi moliyaviy-iqtisodiy siyosatlarni amalga oshiradi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat siyosatining asosiy ko'rinishlari monetar (pul-kredit) siyosat va fiskal sohalarida amalga oshiriladi. Pul-kredit (monetar) siyosati – bu narxlar barqarorligi, aholining to'la bandligi va ishlab chiqarishning real hajmi

o'sishini ta'minlash maqsadida muomaladagi pul miqdoriga ta'sir etuvchi davlatning iqtisodiy siyosatidir. Pul -kredit siyosatining iqtisodiy va tashkiliy asoslarini o'ziga xosligi uning obyektlari va subyektlarining xususiyatlari bilan belgilanadi. Pul-kredit siyosatining obyektlari pul bozoridagi talab va taklifdir. Pul-kredit siyosatining subyektlari deganda, eng avvalo Markaziy bank va u bilan o'zaro harakat qiluvchi, moliyaviy tizimning ishlashida qatnashuvchi banklar va boshqa pul-kredit boshqaruvi organlari tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining huquqiy maqomi, vazifalari, vakolatlari, tashkil etilishi va faoliyati prinsiplari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi va boshqa qonun hujjatlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 151-moddasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mamlakatda banklar faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi, bank va to'lov tizimlarining barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlashi belgilab berilgan.¹

Markaziy bank davlat organi bo'lib, o'z vakolatlari doirasida yagona davlat pul-kredit mexanizmining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi, qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishdagi pul belgilarini muomalaga chiqarishda mutlaq huquqqa ega, davlat tomonidan valyutani tartibga soluvchi va nazoratini olib boruvchi organ hisoblanadi, O'zbekiston Respublikasi hukumatining bankiri, maslahatchisi va fiskal agenti sifatida banklar va boshqa kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soladi hamda nazorat qiladi.

Respublikada pul-kredit siyosati bevosita va bilvosita vositalar orqali amalga oshiriladi.

Bevosita vositalar — moliyaviy institutlardagi moliyaviy aktivlar narxлари (foiz stavkalari)ni yoki ular hajmini to'g'ridan-to'g'ri boshqarish orqali olib boriladi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklaridagi mavjud depozit ko'rinishidagi pullarni hamda ular tomonidan beriladigan kreditlar narxлари va hajmi nazorat qilinadi. Bilvosita vositalar — Markaziy bank tomonidan moliyaviy institutlar resurslariga bozor mexanizmlari (majburiy zaxira talablari, ochiq bozordagi operatsiyalar, tijorat banklarini qayta moliyalash va Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklaridan depozitlarni qabul qilish va boshqalar) orqali iqtisodiyotdagi pul massasiga ta'sir etiladi.

Markaziy bank foydalanadigan vositalarning har biri foiz stavkalarining o'sishiga, kreditlash va qarz olish hajmini kamaytirishga, lozim bo'lganda foiz stavkalarini oshirishga yoki, aksincha, tushirishga xizmat qiladi.

Shu narsa e'tiborliki, hozirgacha pul-kredit vositalarining turkumlanishi borasida yagona bir yo'nalish mavjud emas. Lekin, shu bilan birga, ko'pchilik olimlar quyida keltirilgan vositalarni pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari sifatida qayd etiladi:

- 1) Hisob stavkalari siyosati;
- 2) Majburiy rezervlar siyosati;
- 3) Ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati;
- 4) Valyuta siyosati.

Mazkur usullar jahon banklari amaliyotida tan olingan asosiy usullar hisoblanib, ularning qo'llanishi har bir mamlakatda turlicha bo'lishi mumkin.

Respublikamizda pul- kredit mexanizmini takomillashtirishda Markaziy bank o'z oldida turgan maqsad va vazifalarga hamda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning belgilangan darajalariga erishish uchun pul-kredit sohasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <https://lex.uz/docs/6445145>

1. Markaziy bank pul-kredit siyosatini fiskal siyosat bilan muvofiqlashtirgan holda olib boradi.

2. Markaziy bank pul agregatlari dinamikasini joriy va kutilayotgan inflyatsiya darajasiga hamda valyuta kursi bo'yicha ko'zda tutilgan ko'rsatkichlarga mos ravishda tartibga solib turadi.

3. Pul-kredit siyosatining tezkor ko'rsatkichlari sifatida zaxira pullar, Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga beriladigan kreditlar belgilanadi. Bu ko'rsatkichlar bo'yicha choraklik va oylik chegaraviy mo'ljallar o'rnatiladi va ularning bajarilishi doimiy nazoratga olinadi.

4. Markaziy bankning qayta moliyalash mexanizmi ishlab chiqarish tarmoqlarining kredit resurslariga bo'lgan talabini qondirishga va tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlashga yo'naltirilgan investitsiya dasturlarini ustuvor ravishda moliyalashga xizmat qiladi.

5. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi pul bozoridagi talab va taklifdan hamda joriy va kutilayotgan inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

6. Taklif etilayotgan pul hajmini boshqarish maqsadida bank tizimining likvidligi va pul bazasining shakllanishi ustidan o'rnatilgan monitoring ishlarini olib boradi.

7. Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilishni chuqurlashtirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va hukumati qarorlari asosida bank tizimini tubdan mustahkamlashga, ularning kredit berish imkoniyatlarini va ustav kapitalini bo'sh mablag'lar jalb qilish hisobidan kengaytirishga, banklar investitsiya jarayonining asosiy bo'g'iniga, korxonalar, xususan xususiy tadbirkorlar, kichik biznes korxonalarining chinakam hamkoriga aylanishiga, xorijiy banklar bilan hamkorlikni yanada kengaytirilishiga alohida e'tibor qaratiladi.

8. Markaziy bank pul-kredit siyosatining samaradorligini oshirish maqsadida ochiq bozordagi operatsiyalarni, jumladan ikkilamchi bozordagi operatsiyalarni yanada rivojlantiradi. Shuningdek, aholi bo'sh mablag'larini tijorat banklari orqali moliya bozoriga jalb etish hamda tijorat banklariga bo'lgan ishonchni oshirish choralari ko'radi.

Ta'kidlash joizki, faqatgina pul-kredit siyosatida amalga oshiriladigan islohotlar iqtisodiy o'sishning asosiy manbai bo'la olmaydi. Pul-kredit choralari asosan qisqa muddatli ahamiyat kasb etib, iqtisodiyotdagi yalpi talab va taklif hajmlaridagi qisqa muddatli tebranishlarni yumshatish va ishlab chiqarish tafovutlarini qisqartirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy o'sishning fundamental asoslarini mustahkamlash, ishlab chiqarish omillari unumdorligini oshirish, energiya iste'molini pasaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiyalash hamda uning tashqi sharoitlarga bog'liqligini kamaytirish va raqobat muhitini rivojlantirish vazifalari, o'z navbatida, tizimli tarkibiy islohotlarni va samarali soliq-byudjet siyosatini amalga oshirishni taqozo etadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari Markaziy bank uchun o'rta muddatli istiqbolida dasturiy hujjat hisoblanadi. Ushbu hujjat orqali Markaziy bank keng jamoatchilikka pul-kredit sohasidagi o'z maqsadlarini e'lon qiladi.

Asosiy yo'nalishlarda pul-kredit siyosati qaysi tamoyillar va usullar orqali amalga oshirilishi yoritiladi, iqtisodiy rivojlanishning ichki va tashqi sharoitlari hamda inflyatsion jarayonlarga baho berilib, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning tahlili va prognozlari keltiriladi.

O'rta muddatli istiqbolida pul-kredit siyosatini yuritishda inflyatsiya darajasini pasaytirib borish bilan birga inflyatsion targetlash rejimiga o'tish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish Markaziy bankning diqqat-e'tiborida bo'ladi. SHu nuqtai nazardan,

Markaziy bank pul-kredit siyosati o'rta muddatli istiqbolda "o'tish davridagi" pul-kredit siyosati rejimida amalga oshirib boriladi

Kelgusi davrda pul-kredit siyosati oraliq va operatsion maqsadlarini belgilashda istiqbolga yo'naltirilgan (forward looking approach) tamoyillarga asoslaniladi. Pul-kredit siyosati instrumentlari faqatgina bozor mexanizmlari asosida takomillashtirilib, ularni qo'llashda moliyaviy aktivlarning narxiga (price based approach) ta'sir etish usullaridan foydalaniladi.

Pul-kredit siyosati mantiqan yangi tamoyillar asosida yuritiladigan bo'ldi. Xususan, mamlakatda ichki narxlar barqarorligini ta'minlash vazifasi Markaziy bank faoliyatining ustuvor maqsadi sifatida belgilandi. Valyuta siyosati va pul muomalasini tartibga solish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar, yangi voqelikda makroiqtisodiy sohada shakllanayotgan shart-sharoitlar pul-kredit siyosatida ham muhim o'zgarishlarning amalga oshirilishiga asos bo'ldi. O'rta muddatli istiqbolda inflyatsiyaning past va barqaror darajasi ta'minlanishi makroiqtisodiy mutanosiblikning muhim omili bo'lib, mamlakatda ijtimoiy holatni yaxshilash, investitsion faollikni rivojlantirish va tarkibiy islohotlarni amalga oshirish uchun zaruriy sharoit yaratadi. Ichki narxlar barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan uzluksiz davomiy pul-kredit siyosatining yuritilishi aholi va biznes vakillari daromadlari xarid qobiliyatini saqlab qolish, ularning ishlab chiqarish, investitsiya, jamg'arish va iste'mol borasida qarorlar qabul qilishlari uchun qulay iqtisodiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki respublikamiz pul –mexanizmi samarali olib borilmoqda, jumladan Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan pul-kredit siyosati buning yaqqol dalilidir. Lekin respublikamizda yanada iqtisodiy o'sishni ta'minlash, mavjud kamchiliklarni bartaraf etish xalqaro kredit liniyalaridan foydalanishni va xorijning kredit tizimi tajribasini o'rganishni taqozo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Macmillan.
2. Friedman, M. (1968). *The Role of Monetary Policy*. American Economic Review, 58(1), 1-17.
3. Taylor, J. B. (1993). *Discretion versus Policy Rules in Practice*. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 39, 195-214.
4. Qosimov, S. (2018). *Pul-kredit siyosatining iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi roli*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
5. Mirzaev, B. (2020). *O'zbekiston iqtisodiyoti va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. To'rayev, Sh. (2019). *Markaziy bankning foiz siyosati: Tahlil va tavsiyalar*. Toshkent: Iqtisodiyot instituti nashriyoti.
7. International Monetary Fund (IMF). (2020). *Monetary Policy and Financial Stability in Emerging Markets*. IMF Working Papers.
8. World Bank. (2021). *Fostering Financial Resilience in Developing Economies*. Washington, D.C.: World Bank Publications.
9. Asian Development Bank (ADB). (2020). *Economic Integration and Monetary Policy in Asia*. Manila: ADB Publications.

10. Mishkin, F. S. (2007). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. Pearson Education.

BOZOR SHAROITIDA TURIZM SOHASI RIVOJLANISHINI MARKETING ASOSIDA TARTIBLASHTIRISH

Norbekov Xursandmurod O'ktam o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
milliy universitetining Jizzax filiali katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasiga nisbatan iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida turizmni rivojlantirishga bag'ishlangan turli texnologik vositalar ochib berilgan, respublikada turizm marketingini rivojlantirish va faollashtirish, modernizatsiya va turizmni rivojlantirish bo'yicha ba'zi xulosalar va tavsiyalar, turizm korxonalarining raqobatbardoshligi, turizm rivojlanishining o'zaro ta'siri va tartibga solishning yangi arxitekturasini shakllantirish jarayonlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiyotning globallashuvi, turizmni rivojlantirish, marketing, zamonaviy marketing, turizm marketingi, munosabatlar marketingi, rivojlantirish va faollashtirish, modernizatsiyalash, turizmni rivojlantirish, turizm korxonalari, raqobatbardoshlik, tartibga solish.

Аннотация

В статье раскрывается различные технологические инструменты, посвященные развитию туризма, в условиях глобализации экономики применительно к Республики Узбекистан, констатируется некоторые заключения и рекомендации по развитию и активизацию туристического маркетинга в республике, модернизации и повышению конкурентоспособности туристских предприятий, решению задач по формированию новой архитектуры взаимодействия и регулирования развития туризма.

Ключевые слова: глобализация экономики, развитие туризма, маркетинг, современный маркетинг, туристический маркетинг, маркетинг отношений, развитие и активизация, модернизация, развитие туризма, туристические предприятия, конкурентоспособность, регулирование.

Abstract

The article reveals various technological tools for the development of tourism in the context of economic globalization for the Republic of Uzbekistan, some conclusions and recommendations on the development and activation of tourism marketing in the republic, modernization and development of tourism, the competitiveness of tourism enterprises, the interaction of tourism development and the processes of forming a new architecture of regulation are outlined.

Keywords: globalization of the economy, tourism development, marketing, modern marketing, tourism marketing, relationship marketing, development and activation, modernization, tourism development, tourism enterprises, competitiveness, regulation.

Kirish

O'zbekistonda turizmning rivojlanishi jamiyatning yangilanish davriga to'g'ri kelib, u asta-sekinlik bilan sodir bo'layotgan o'zgarishlar jarayonini hisobga olgan holda, turistik xizmatlar hajmini ortib borishi bilan ajralib turadi. Bozor munosabatlari shakllanayotgan va erkin xo'jalik yuritishga o'tayotgan mamlakatlarda avvallari unchalik ahamiyat berilmagan turizmga, endilikda katta e'tibor bilan qaralmoqda. Turizm sohasining muvaffaqiyatli rivojlanishidagi asosiy omillardan biri turizm xizmatlarining talab va taklifiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ular orasidagi aloqalarni to'g'ri aks ettirishdir. Global o'zgarishlarga sabab bo'luvchi omillar tashqi muhit deb e'tirof etilib, ular jumlasiga iqtisodiy, siyosiy, texnologik, demografik va ijtimoiy omillarni kiritish mumkin. Bu omillarni baholash, turizm sohasi rivojlanishini marketing asosida tartiblashtirish, turizm industriyasining hozirgi va istiqboldagi ahvolini tahlil qilish va prognozlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm sohasi rivojlanishining o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning nazariy va amaliy masalalari, turizmدا innovatsion faoliyatni rivojlantirishning amaliy muammolari va masalalari to'g'risida ko'pgina chet el va mamlakatimiz olimlari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. MDH olimlaridan Yu.F.Volkov[2], V.S.Bogolyubov[3], V.I.Azar[4] turizm sohasini rivojlantirish strategik yo'nalishlarini aniqlash, V.A. Kvartalnov[5] jahon turistik xizmatlari bozoriga milliy tur-mahsulotlarni moslashtirish, N.I.Kabushkin[6] turizm tarmog'iga innovatsiyalarni joriy etish kabi masalalar ularning ilmiy asarlari va tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Mamlakatimizda turizm tarmog'ining rivojlanish masalalari, turizm industriyasini rivojlanishi va takomillashishining nazariy va amaliy muammolari N.T.Tuxliyev[7], Q.X. Abduraxmonov[8] turizmда menejment, M.Q.Pardayev, R. Atabayev [9], I.S.Tuxliyev, R.Hayitboyev, B.Sh.Safarov, G.R. Tursunova[10] tomonidan mintaqalarda turizmni rivojlantirish va uni bashorat qilish masalalari ko'rib chiqilgan.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari turizm sohasini rivojlantirishning strategik yo'nalishlarini aniqlash, jahon turistik xizmatlari bozoriga milliy tur-mahsulotlarni moslashtirish, turizm xo'jaligi sohasining nazariy va amaliy muammolarini ilmiy jihatdan o'rganishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo bozor sharoitida turizm sohasi rivojlanishini marketing asosida tartiblashtirish, unda innovatsiyalarni joriy etish kabi masalalar yetarli darajada o'rganilmagan va qayd etilgan masalalarni hal qilish zarurati mazkur maqola mavzusini tanlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Ilmiy maqolaning metodologiyasini zamonaviy iqtisodiy nazariya, bilishning dialektik usuli, turizm xizmatlarini boshqarish, tashkil etish va samaradorligini oshirish muammolari bo'yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari. Tadqiqot metodologiyasining asosini doimiy rivojlanish va o'zaro bog'liqlikdagi hodisalarni

o'rganishni oldindan belgilab beruvchi dialektika tashkil etadi. Tadqiqot uchun axborot bazasi qonunchilik, me'yoriy-huquqiy hujjatlar to'plami, dasturiy hujjatlar va O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari, korxonalarining yillik hisobotlari edi. Shundan kelib chiqqan holda, maqoladagi asosiy g'oyalar va natijalar turizm industriyasini rivojlantirish faoliyatini yaxshilash va takomillashtirishga qaratilgan yo'llanmalarni ishlab chiqishda uslubiy asos hisoblanib, muallifning tavsiyalari hozirgi zamon marketing tamoyillari va boshqa bozor vositalari asosida turizm bozorini takomillashgan rivojlanishga yetkazish bo'yicha nazariy va amaliy qo'llanma sifatida foydalanilishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Dunyo mamlakatlarida yuz berayotgan o'zgarishlar natijasida turizm mahsulotlari iste'molchilarining xatti-harakati, siyosiy kuchlar, tashqi muhitdagi shiddatli yangilanishlar, axborot va kommunikatsion texnologiyalaridagi progressiv o'zgarishlar turizm tarmog'ini rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazmoqda. Shuning uchun ham globallashtirish sharoitida turizm korxonasining raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida tashqi omillarning xarakteri va ta'sirini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki turizm industriyasi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bilan integratsiyalashib ketganligi uchun ham turizm trendlari boshqa o'zgarishlardan alohida tahlil etilmasligi lozim. Bugungi kunda turizm industriyasida eski va yangi bozorlar, ichki va tashqi korxonalar, orasidagi raqobat tobora kuchayib bormoqda. Mavjud trendlar haqida biz qancha ko'p tasavvurga ega bo'lsak shunchalik korxona boshqaruvchilarining bozor haqidagi tasavvurlari chuqurlashib boradi va ularning marketing strategiyalari orqali raqobatbardoshligi yanada oshib boradi.

Bu ishlarni amalga oshirishda turizm sohasida marketing jarayonlarini rivojlanishiga e'tiborni qaratmoq joizdir. Zamonaviy marketingning an'anaviy mantiqiy yildan-yilga o'sib, endilikda u tranzaksiyalarga asoslangan oddiy almashuvlar jarayoni sifatidagi tasavvurdan voz kechdi. Endi u faqat muayyan vazifalarning oldindan belgilab qo'yilgan funksiyasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin emas. Chunki, turizm xizmatlari marketingi sohasiga kiradigan masalalar soni kengayib, marketing doirasi endilikda klassik komponentlardan tashqari yana mijozlarning iste'molchilik tajribasi va hayotiy manfaatlarini ham qamrab olmoqda. Turizm industriyasi – murakkab, yuksak daromadli soha bo'lib, jahon iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarini rivojlanishiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadigan salmoqli tarmog'idir. Turizm bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning katalizatori bo'lib, aholi turmush darajasining madaniy jihatdan oshishiga, dunyodagi davlatlar va mintaqalarning rivojlanishiga va madaniy jihatdan bevosita va bilvosita yordam ko'rsatadi.

Korxonaning turizm xizmatlari bozoridagi tijoratchilik yutug'i uning turizm talabning real va potensial tashuvchilarining maqsadli ehtiyojlarining qaror topgan tuzilmasini qanchalik qo'llab-quvvatlab turilishiga va shuningdek turizm xizmatlar takliflarining optimal portfelini shakllantirishiga bog'liq bo'ladi. Aynan ana shu

sharoitda marketing strategik yo‘nalishga aylanib, uning maqsadli yo‘naltirilishi mikro va makro darajalarda uzoq muddatli munosabatlar o‘rnatilishidan iboratdir. Turizm xizmatlar marketingini an‘anaviy chegaralarining kengayishi aloqa qilinadigan auditoriyalar bilan munosabatlarning turizm firmasi va uning xizmatlariga moyilligini hosil qilish va qo‘llab turishga asoslanadigan yangi paradigmasini shakllantirish bilan bog‘liqdir.

Munosabatlar marketingi turizm xizmatlari bozori qatnashchilarining samarali o‘zaro bahamjihat harakatlarni marketingning prinsipial yangi konsepsiyasi, intellektual va axborotchilik resurslarini qamrab olgan mahsulot sifatida ko‘rib chiqadi. Bunda kommunikatsion faollik sohasidagi asosiy diqqat-e‘tibor marketing tizimi ishtirokchilari bilan o‘zaro bahamjihat harakatlarni individuallashtirishga qaratiladiki, buni faqatgina sheriklarning uzoq muddatli o‘zaro munosabatlarini rivojlantirish negizida amalga oshirish mumkin.

Hozirgi kunda turizm xizmatlarining yangicha qadriyatini loyihalashtirish, yaratish va ilgari surish maqsadida munosabatlarning kommunikatsion makoniga yo‘naltirilgan aloqalarni shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqish muammosi g‘oyat dolzarb bo‘lib turibdi.

Ushbu vazifaning yechimini topish uchun yangi yondashuvlarni qidirish, va nazariy va metodologik jihatlarining tegishli tarzda ilmiy ishlanishini, raqobatbardoshlik va turizm bozori subyektlarini barqaror hamda dinamik rivojlantirishning asosi sifatidagi munosabatlar marketingini samarali amalga oshirish yuzasidan bir qator metodikalar va tavsiyalarni asoslab berishni taqozo etadi.

Xorijiy va mamlakatimizdagi ilmiy adabiyotlarda turizm xizmatlari bozorining faoliyat yuritishi va raqobatchilik muhitini rivojlanishining hozirgi jarayonlariga tegishli omillarning keng doirasidagi ta‘sirini hisobga olib, yangi marketing paradigmasini shakllantirish muammosi yetarli darajada yoritilmagan. Munosabatlar marketingi konsepsiyasini shakllantirishning ko‘pgina masalalari hozirgi kunda ham o‘ziga xos munozarali tusda qolmoqda.

Iqtisodiy adabiyotlarda munosabatlarning marketing konsepsiyasining mohiyatini belgilashga doir yagona qarashlar konsepsiyasi yo‘q. Chunki, turizm bozor subyektlari munosabatlari paradigmasining o‘ziga xos xususiyatlariga va shuningdek, o‘zaro munosabatlar strategiyasi va taktikasini ishlab chiqishga yetarli e‘tibor berilmaganligi uchun ham bu o‘zaro bahamjihat harakatlar mexanizmini shakllantirishni jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Bundan tashqari, yangi formatsiya iste‘molchilarining iste‘molchilik muhitining zamonaviy tendensiyalarini, shu jumladan, turizm xizmatlarining shaxslarga mo‘ljallanishi va turizm mahsulotlarini sotish texnologiyalaridagi innovatsiyalarni hisobga oladigan modellari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa o‘z navbatida turizm talablarning mavjud va potensial tashuvchilariga kommunikatsion ta‘sir ko‘rsatish vositalarini boshqarish bo‘yicha adekvat yechimlarining ishlab chiqilishini susaytiradi.

Iqtisodiy amaliyotda marketingning asosiy kategoriyalarini ishlab chiqish va keng qo‘llanilishiga nisbatan e‘tiborning kuchayishi esa o‘z navbatida uni qo‘llanish darajasini oshganligidan dalolat beradi.

Biz o'z tadqiqotimizda zamonaviy marketingni bozor sharoitida subyektning fe'l-atvorining doimiy o'zgarib turadigan quyidagi to'rtta parametrlariga bog'liq bo'ladigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida ko'rib chiqdik:

- marketing tadbirkorlik faoliyatini falsafasi sifatida;
- marketing boshqaruv konsepsiyasi sifatida;
- marketing raqobatbardoshlikni shakllantirish vositasi sifatida;
- marketing yechimlarni qabul qilishning evristik algoritmi sifatida.

Tajribaning ko'rsatishicha, tranzaksion marketing hozirgi voqeliklarga mos kelmaydi va u eskirib bormoqda. U asosan miqdoriy uslublarga tayanib qisqa muddatli iqtisodiy tranzaksiyalarga asoslangan.

Bizning nazarimizda, xizmatlar marketingi doirasida ham o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu avvalo bor shu bilan bog'liqki, strategik raqobatchilik ustunliklarini faqat xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlari asosida ishlab chiqish mumkin emas. Tijoratchilik samaradorligi talabning potensial tashuvchilari ehtiyojlarining turli-tumanligi bilan bevosita bog'liqdir. Agar ilgari iste'molchilarning noma'lum omillari marketing dasturlarining obykti bo'lib kelgan bo'lsa, bugungi kunda esa bir xillashtiriladigan xaridorlar shunday obyekt bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham bahamjihat harakatlarga jiddiy e'tiborni qaratmoq lozim. Chunki iste'molchilarning o'zlari xaridni amalga oshirish uchun tanlaydigan tashkilotlarga bo'lgan munosabatining oshib borayotganligidan darak beradi.

Turizm tadbirkorligi sohasida faqat marketing jarayonining barcha qatnashchilari bilan samarali kommunikatsiyalarni yaratib va ularni qo'llab-quvvatlash hisobiga iqtisodiy foyda olib, potensial ustunliklarga erishish mumkin. Marketingning yangi konsepsiyasi sifatida ko'rib chiqilayotgan, marketing sohasidagi iste'molchilar va boshqa manfaatdor ishtirokchilar bilan munosabatlarni shakllantirish, rivojlantirish, zarur bo'lganida esa to'xtatishga qaratilgan munosabatlar marketingni turizm biznesining falsafasi va metodologiyasini rivojlanishiga tobora ko'proq e'tibor berilmoqda. Buni biz jalb etilgan tomonlarning o'zaro majburiyatlarini bajarishi orqali maqsadlariga erishib, foyda olishiga qaratilgan yaxlit faoliyat tizimi sifatida ham ko'rib chiqamiz.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, munosabatlar marketingi turizm firmalarini quyidagicha iqtisodiy ustunliklarini ta'minlaydi:

iste'molchilarni jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni kamayishiga olib keladi;

xaridlar soni va summasining o'sishi (bunda moyil iste'molchilar o'z xarajatlarini o'sib boruvchi stavka bo'yicha ko'paytirib, jami foyda shu toifadagi iste'molchilarning preferensiyalari darajasidan yuqori turadi).

iste'molchilarning barqaror bazasi mavjud bo'lib, u yangi turizm mahsulotlarni sinash uchun "poligon" bo'lishi mumkin (bu turizm korxonasi uchun tijoratchilik xavf darajasini pasaytiradi).

Turizm xizmatlarining iste'molchisi quyidagi foydalarni ham olishi mumkin: doimiy xodimlar ijtimoiy-psixologik jihatidan muomalada bo'lib, xodimlar bilan do'stona munosabatlar o'rnatadi;

iqtisodiy — chegirmalar, bonuslar, sovgʻalar oladi.

Tranzaksion marketing va munosabatlar marketingining asosiy belgilarini biz quyidagi operatsion tarzda taqqoslab oʻrganishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval

Munosabatlar marketingining tranzaksion marketingdan farqi

Tavsifnoma	Tranzaksion marketing	Munosabatlar marketingi
Muddatli doiralar	Tor doiralar	Keng doiralar
Xaridorlar bilan bahamjihat harakatlar negizi	Nizolarni yumshatish	Oʻzaro manfaatdor hamkorlik
Mijozlar bilan bahamjihat harakatlarning maqsadi	Sotish	Ularni tutib turish (uzoq muddatli munosabatlar)
Mijozlar bilan aloqalarni olib borish turi	Bir martalik bitimlar	Bir necha martalik bahamjihat harakatlar
Majburiyatlarni bajarish darajasi	Oʻrtacha	Maksimal
Xizmat koʻrsatish sifati	Standart	Doimiy yaxshilab boriladigan harakat
Sifat manbai	Ishlab chiqarish	Korporativ munosabatlar

Manba: Muallif ishlanmasi

Mavjud yondashuvlar tahlili asosida biz turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni koʻrib chiqishni taklif qilamiz:

turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingi alohida tranzaksiyalarga emas, balki uzoq muddatli oʻzaro munosabatlarga, shuningdek isteʼmolchilarni jalb qilishgina emas, balki ularni tutib turishga ham eʼtibor qiladi;

turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingi isteʼmolchilarni tutib turishning iqtisodiy negiziga ega boʻlib, bu aniq segmentlarni maqsadli yoʻnalishni belgilaydi;

turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingida asosiy diqqat-eʼtibor turizm xizmatining sifatiga qaratiladi;

turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingida kommunikatsion tarkibiy qism ustuvor hisoblanadi;

turizm xizmatlari bozoridagi munosabatlar marketingida ichki korporativ marketingga katta ahamiyat beriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, marketingning maʼlum paradigmaları evolyutsiya jarayonida munosabatlar marketingini – turmush sifati marketingining yakunlovchi bosqichida oʻzining kulminatsion nuqtasiga erishib, uni marketingni biznes etikasi bilan toʻldiradi. Turmush sifati marketingining asosiy maqsadi ehtiyoj va talablarni qisqa muddatli qondirish emas, balki isteʼmolchi manfaatlarini himoya qilishdir. Turmush sifati marketingi strategiyasiga amal qiladigan turizm firmalari isteʼmolchilarning manfaatlarini doirasini kengaytirib, ularning hayotini boyitadigan turizm mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga yoʻnaltiradi.

Turizm rejasini tuzishda tashqi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillarning ahamiyati katta bo'lib, joriy va istiqboldagi bozorlarga ta'sirini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillarning o'zgarishi esa marketing faoliyatidagi imkoniyatlarni va shuningdek muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Ular orasida aholi demografiyasidagi va shuningdek, yashash turmush tarzidagi o'zgarishlarni aniqlash o'ta muhim hisoblanadi

Xalqaro ekspertlar tomonidan berilayotgan tavsiyalardan biri O'zbekiston Respublikasida turizm industriyasini boshqarishda boshqaruv va tijorat funksiyalarini ajratishdir. Chunki O'zbekiston Respublikasining milliy iqtisodiyotini asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan turizmning hozirgi holati mamlakatimiz turizm majmuasining potensial imkoniyatlari va zamonaviy tendensiyalariga to'la javob bermaydi. O'zbekistonda turizm xizmatlarining eksport jozibadorligi va raqobatbardoshligini oshirishga yangicha yondashish lozim. Zamonaviy turizm tarmog'ining mazmuni va mohiyati, rivojlanish mezonlari hozirgi kunda tubdan o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda turizm korxonalarini boshqarishda marketing strategiyalarini shakllantirishning ilmiy yondashuvlarini yanada takomillashtirishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1 Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. — 104 б.
- 2.Волков Ю.Ф. Гостиничный и туристический бизнес. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 637 с.,
- 3.Азар В.И. Экономика и организация туризма – М.: Экономика, 2003.- 322с.; Боголюбов В.С. Экономика туризма учеб.пособие для студ.высш. учеб.заведений-М. »Академия»,2005. – 192с.;
- 4.Квартальнов В.А Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления. М.: Финансы и статистика, 1999.;
- 5.Кабушкин Н.И. Менеджмент туризма — Минск.: Новое знание, 2002.- 409 с.;
6. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана.- Т.: ЎзбекистонМиллий Энциклопедияси.-2006. — 367 с.;
- 7.Абдурахмонов Қ.Х. Менеджмент туризма: учебное пособие – Т. Филиал ФГБОУ ВПО “РЭУ им. Г.В.Плеханова” Ташкент, 2013-248 с.;
- 8.Пардаев М.Қ.,Атабаев Р. Туристик ресурсларни таҳлил қилиш ва баҳолаш –Самарқанд.Самиси, 2006.- 137б.;
- 9.Тўхлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Сафаров Б.Ш., Турсунова Г.Р. Туризм асослари Дарслик.- Т. Фан ва технология, 2014.- 332 б.;
- 10.Котлер Ф., Боуэн Дж., МейкенсДж. Маркетинг. Гостеприимство и туризм. / Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1998.,
- 11.Уокер Дж. Введение в гостеприимство. Учеб. Пособие / Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1999.

SAVDO XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH TIZIMINI BAHOLASHNING NAZARIY VA USLUBIY JIHATLARI

Muxamedova Aziza Ravshanovna

O'zbekiston respublikasi Prezidenti huzuridagi
statistika Agentligi Kadrlar malakasini oshirish va
statistik tadqiqotlar instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida savdo xizmatlarini rivojlantirish tizimini baholashning nazariy va uslubiy jihatlari shakllantirish va rivojlantirishning umumiy masalalari ko'rib chiqilgan. Ishni taqdim etish jarayonida savdo xizmatlarini rivojlantirish tizimini baholashning asosiy elementlari umumlashtirilgan va uning funksiyalari tizimlashtirilgan, rivojlanish omillari o'rganilgan, shuningdek, savdo xizmatlarini rivojlantirish tizimini baholashning roli o'rganilib, savdo va milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish platformasini shakllantirishda savdo xizmatlarini rivojlantirishga e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, savdo savdo xizmatlari, tizimini baholash, savdo korxonalari, tijorat faoliyati, samaradorlik, savdo tizimi, texnologik tizim, samaradorlik ko'rsatkichlari.

Аннотация

В статье рассмотрено общие вопросы формирования и развития теоретико-методологических аспектов оценки системы развития торговых услуг в условиях социально-экономических трансформаций. В ходе изложения работы обобщены и структурированы основные элементы оценки системы развития торговых услуг, систематизированы ее функции, изучены факторы ее развития, а также роль оценки системы развития торговых услуг в формировании платформы устойчивого развития торговли и образующих её национальных экономик.

Ключевые слова: экономика, торговля торговые услуги, системная оценка, торговые предприятия, коммерческая деятельность, эффективность, торговая система, технологическая система, показатели эффективности.

Abstract

The article considers general issues of formation and development of theoretical and methodological aspects of assessment of the trade services development system in the context of socio-economic transformations. In the course of the presentation of the work, the main elements of assessment of the trade services development system are summarized and structured, its functions are systematized, the factors of its development are studied, as well as the role of assessment of the trade services development system in the formation of a platform for sustainable trade development and the national economies that form it.

Keywords: economy, trade trade services, system evaluation, trade enterprises, commercial activity, efficiency, trade system, technological system, efficiency indicators.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida global raqobat kuchayib borayotgan sharoitda savdo xizmatlarini rivojlantirishning ahamiyati sezilarli tarzda oshib bormoqda. Aholiga ko'rsatiladigan savdo xizmatlari sifatini oshirish, savdo xizmatlarini innovatsion va raqamlashtirish asosida taraqqiy ettirishga ustuvorlik berish, xizmatlar raqobatbardoshligini ta'minlash, sohaning kelgusi taraqqiyot strategiyasini belgilab olish kabilar muhim ahamiyatga ega. Savdo xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilib, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "hududlarda xizmat ko'rsatish va servis sohaslarini rivojlantirish orqali keyingi 5 yilda xizmat ko'rsatish hajmini 3 barobarga oshirish hamda ushbu yo'nalishda jami 3,5 million yangi ish o'rinlari yaratish"[1] vazifasi belgilangan. Respublikada savdo xizmatlarini rivojlantirishda iste'molchilarning o'sib borayotgan ehtiyojini sifatli qondirishni ta'minlash masalalari ustuvor vazifalardan hisoblanib, savdo xizmatlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari ko'rsatkichlarini ishlab chiqish masalalarini hal qilishga katta e'tibor berilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy mahalliy va xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda savdo xizmatlarining rivojlanishi, ularning bozor iqtisodiyotida tutgan o'rniga juda juda ko'p tadqiqotlar bag'ishlangan. Bozorga yo'naltirilgan xizmatning asosi sifatida savdo faoliyatini amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslari xorij olimlaridan Merilin i Tom Ross[2] savdo xizmatlarini tashkil etish, Ch. Fatrel [3] savdo faoliyatini yo'lga qo'yish asoslarini, Mate E. [4] savdoda va savdodan keyingi xizmatlarni boshqarish jarayonlarini o'rganishga harakat qilishgan. MDH davlatlari iqtisodchi olimlari A.M.Fridman[5] savdo iqtisodiyoti va uni tashkil qilish, I.V.Aleshina[6] savdo jarayonida iste'molchilar harakati, B.I.Sineskiy[7], Ye.R.Mingazinova, A.A. Ignatyeva [8] kabi yetakchi olimlar savdoda samaradorlikni oshirish va bunga erishishda turli xil modellarni taklif etishgan. O'zbekistonlik olimlardan M.R. Rasulev[9], M.M. Muhammedov[10] kabi olimlar savdo xizmatlarining evolyutsiyasi hamda zamonaviy bozor munosabatlarida savdoni rivojlantirish muammolari bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borishgan.

Korxonaning savdo va texnologik tizimlari jarayonlarida savdoni boshqarish nazariyasi va amaliyoti sohasidagi muhim ilmiy va amaliy yutuqlarga qaramasdan, mavjud savdo turlari va texnologik tizimlar uchun statistik-iqtisodiy tahlil va boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari iqtisodiy adabiyotlarda to'liq darajada yoritilmaganligi ushbu mavzuda ilmiy maqola tadqiqotini amalga oshirishni taqozo etdi.

METODOLOGIYA

Maqola tadqiqotining nazariy va uslubiy asosini iqtisod fani klassiklarining fundamental ilmiy va amaliy ishlari, o'rganilayotgan muammo bo'yicha yetakchi mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari, faoliyat ko'rsatish muammolari bo'yicha ixtisoslashtirilgan ilmiy-tadqiqot va savdo tashkilotlarining ishlanmalari tashkil etadi va savdoni rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, xalqaro, milliy va mintaqaviy ilmiy-amaliy konferensiyalar va seminarlar materiallari, davriy ilmiy jurnallarda nashrlar, savdoni rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar, Respublika va ijro hokimiyati va savdoni boshqarishning hududiy dasturlari tashkil etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon bozoridagi rivojlanish darajasi "ayniqsa, jahon savdosining yildan-yilga o'sib borayotganligi ko'rsatkichi 2021-yilda 21,051 trillion AQSH dollar tashkil etgan va jami ish o'rinlarining 40%dan ko'prog'i aynan savdo xizmatlariga to'g'ri kelmoqda"[11]. Mazkur jarayon va holatlarning barchasi savdo xizmatlarini jahon andozasiga mos rivojlantirishni hamda savdo korxonalarining tijorat faoliyati samaradorligi o'sib borishini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Bugungi kunda savdo xizmatlarini rivojlantirish bo'yicha katta xorijiy tajriba mavjud bo'lib, turli savdo qilish usullarini qo'llash orqali savdo hajmini oshirish korxonaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon tajribasiga asoslanib, yangi bozorlarni egallash, savdo korxonaning bozordagi ulushini oshirish kabi strategik maqsadlarni amalga oshiradi hamda sotuv jarayonida tobora ko'proq innovatsion texnologiyalar qo'llanish imkoniyatini yaratadi.

Jahonda amalga oshirilayotgan xalqaro savdoni kapitallar harakati va uning savdo xizmatlari bilan birga rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir etadi. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida jahoning yetakchi davlatlari bilan xalqaro iqtisodiy siyosiy aloqalarning rivojlantirish hamda xalqaro tajribadan foydalanish mamlakatimizda savdo tarmoqlari tizimini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash yangi imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Xizmatlar sohasida savdo xizmatlarini ko'rsatish o'ziga xos murakkab jarayon bo'lganligi uchun uning samaradorligini aniqlashda o'ziga xos metodologik yondashuvni talab esa, alohida ko'rsatkichlar tizimi asosiy hisoblashni talab etadi.

Shunday ekan, zamonaviy savdo xizmatlarini amaldagi boshqaruvi savdo korxonalari samaradorlik ko'rsatkichlari sifatida attestatsion, harajatli, asosiy faoliyat ko'rsatkichlari, shuningdek, sohaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, savdo korxonalari samaradorligini baholash ko'rsatkichlari tizimi orqali ham ifodalanadi. Bugungi kunda iqtisodiyotni jadal rivojlanayotgan hozirgi davrida savdo korxonalari samaradorligini va raqobatbardoshlik talablariga mos hisoblashda boshqaruv samaradorlik asosida baholash muhim hisoblanadi.

Asosiy faoliyat ko'rsatkichlari yordamida xodimlarning natijaviyligini samarali baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Asosiy faoliyat ko'rsatkichlari xarajatlar

kalkulyatsiyasi hamda natijaviy kalkulyatsiyaga bosqichlari orqali umumlashib korxona oldiga qo'yilgan strategik maqsadlarga erishishning miqdoriy ko'rinishida namoyon bo'ladi. Xarajatlar kalkulyatsiyasida resurslar sarfi puldagi ko'rinishga keltiriladi va mehnat unumdorligi aniqlanadi. Keyin esa ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish quvvatlari aniqlanib, rentabellik ko'rsatkichlari hisob kitob qilinadi. Yuqoridagi ko'rsatkichlar asosida korxona tomonidan qo'yilgan maqsadli ko'rsatkichlarga mutanosibligi tekshiriladi va umumlashtiriladi. Asosiy faoliyat ko'rsatkichlarini tuzishda har bir ko'rsatkich boshqa ko'rsatkichlar bilan uzviy bog'langan bo'lishi va korxona maqsadlarini to'liq qamrab olishni e'tiborga olish lozim.

Umuman olganda, asosiy faoliyat ko'rsatkichlari korxona rahbariyati tomonidan xodimlarga aniq vazifalarni qo'yishi va ushbu vazifalarning bajarilishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatilishi bilan bog'liq hisoblanadi. Ushbu usul korxona natijalarini oldindan hisoblash imkoni borligi va bosh strategiyani vaqt davomida to'g'rilab borish imkoni borligiga asoslangan gipotezada qurilgan hisoblanadi. Asosiy faoliyat ko'rsatkichlarining boshqa samaradorlik ko'rsatkichlaridan ustunligi shundaki, ushbu ko'rsatkichlar tizimi har bir korxona uchun faoliyat turiga qarab individual tuziladi hamda yuqori natijadorlikka erishgan xodimlarni aniqlash va ularni rag'batlantirishga zamin yaratadi. Savdo xizmatlarida asosiy faoliyat ko'rsatkichlari quyidagilarga asoslanadi: mahsulot realizatsiyasi, foyda, tannarx, aylanma kapital va korxona rezervlari hajmi kabilar hisoblanadi.

Asosiy faoliyat ko'rsatkichlari tizimini joriy etishda quyidagilarni inobatga olish lozim. Korxonaning umumiy natijadorligini o'lchash uchun yangi yaratilgan KPI tizimida kamida 10% asosiy natijadorlik ko'rsatkichlari; 80% ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hamda 10% asosiy samaradorlik ko'rsatkichlari qatnashishi talab etiladi. Asosiy faoliyat ko'rsatkichlari bo'yicha har bir ko'rsatkichga bitta mas'ul xodimni biriktirib qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Asosiy faoliyat ko'rsatkichlari tizimida foydalanilgan savdo korxonalarini samaradorligini baholash ko'rsatkichlari ilmiy asoslanadi va shunga binoan savdo korxonalarida samaradorlik quyidagi ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqildi.

Sotish xizmatlari rentabelligi quyidagicha ifodalangan holda, rentabellik,%

$$R = \frac{D_{jami}}{X_{jami}} * 100, \text{ Bu yerda}$$

R – rentabellik,%

D_{jami} –jami daromad so'm, X_{jami} – jami xarajat so'm

Savdo korxona samaradorligini asosiy faoliyat ko'rsatkichlariga asoslangan holdagi baholashning kompleks ko'rsatkichi,so'm

$$C_{savdo}^{(KPI)} = \frac{A_{jami}}{X_{mehnat} + Q_{tashqiayl} + Q_{ayl}}, \text{ bu yerda}$$

A_{jami} – jami aylanma mablag' so'm, X_{mehnat} –xodimlarni saqlashga ketgan xarajatlar so'm, $Q_{tashqiayl}$ –aylanmaydigan mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i, Q_{ayl} –aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i.

Yuqoridagi samaradorlik ko'rsatkichlarni savdo xizmatlari bilan shug'ullanuvchi deyarli barcha korxonalarida qo'llash mumkin. Shuning uchun ularni nisbatan umumiy ko'rsatkichlar deb atash ham mumkin bo'ladi. Ushbu ko'rsatkichlardan foydalangan holda har qanday savdo korxonasining samaradorligini hamda raqobatbardoshligini baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Shunday ekan savdo xizmatlari tizimini ifodalovchi ko'rsatkichlar asosida uning samaradorligini baholash maqsadga muvofiqdir.

Savdo korxonalari samarali faoliyatini tashkil etishda ikki boshqaruv tuzilmasini qo'llanilishi yuqori natijalarni beradi. Bularga chiziqli divizional boshqaruv tuzilmalari kiradi. Chiziqli boshqaruv tuzilmasi an'anaviy boshqaruv tuzilmasi deb ham ataladi. Ya'ni bunda korxonada boshqaruv qarorlari yuqoridan pastga qarab qabul qilinadi. Har bir bo'lim o'ziga biriktirilgan vazifalarni lavozim iyerarxiyasiga bo'ysungan holda bajaradi. Masalan, marketing bo'limida mas'uliyatni bo'lim boshlig'i to'liq bo'yniga oladi va o'z xodimlariga yuqoridan kelgan maqsadlarga muvofiq tarzda topshiriqlar beradi. Ushbu chiziqli boshqaruv tuzilmasining ustunliklari va kamchiliklari quyidagi jadvalda keltirilgan (1-jadval).

1-jadval

Savdo korxonalari samaradorligini baholashda chiziqli boshqaruv tuzilmasining ustunliklari va kamchiliklari¹

Chiziqli boshqaruv tuzilmasining ustunliklari	Chiziqli boshqaruv tuzilmasining kamchiliklari
Bo'limlar o'rtasida bog'liqlikning soddaligi	Strategik rejalashtirish bo'g'inlarining mavjud emasligi;
Bir kishi tomonidan butun korxona jarayonlarining boshqarilishi,	har bir bo'limda operativ vazifalarning strategik vazifalardan ustun kelishi;
	muammoni yechishda mas'uliyatni boshqa bo'limlarga tashlash;
	o'zgarayotgan bozor talablariga moslashishdagi muammolar;
	bo'limlarning samaradorligini o'lchashda ularning turli vazifalaridan kelib chiqib, baholashda yagona shkalaga keltirishda qiyinchiliklar;
Korxona rahbarlari tomonidan berilgan buyruqlarning bo'ysunuvchi bo'limlar tomonidan tez qabul qilinishi va amalga oshirilishi	Ishchilar va bosh rahbariyat o'rtasida ko'p pog'onali boshqaruvning mavjudligi boshqaruv jarayonlarining samaradorligini kamaytiradi;
	Korxona natijalarining bosh rahbariyatning qobiliyatiga va izlanuvchanligi kuchli bog'langanligi;

Hozirgi kunda korxonalar tobora ko'proq avtomatlashgan tizimlar yordamida ishlab chiqarishni tashkil etishga intilishmoqda. Ushbu intilishning eng katta sababi bu shubhasiz yuqori samaradorlikning ta'minlanishi hisoblanadi. Avtomatlashgan tizimlarni joriy etish orqali korxonalarning inson mehnatidan foydalanishi keskin kamayishi natijasida ishlab chiqarish va boshqaruv xarajatlarining pasayishiga hamda

¹ Muallif ishlanmasi

sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish ehtimolining kamayishiga olib keladi. Bu holat esa ishlab chiqaruvchiga raqobatlashgan bozorda ustunlikni ta'minlaydi.

Ko'rsatkichlarni qo'llashdan asosiy maqsad odatda biror maqsad va vazifalarga erishishni tekshirishdan iborat hisoblanadi. Samaradorlik ko'rsatkichlari korxonalarda biznes jarayonlarning qilingan xarajatlarni qanchalik "oqlayotgan"ligini aks ettiradi. Ko'rsatkichlarni qo'yilgan maqsadga erishish nuqtayi nazardan obyektiv va subyektiv turlarga ajratish mumkin. Obyektiv iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari asosan insonning o'rtacha mehnat unumdorligi va qo'yilgan maqsadga minimal xarajatlar bilan erishilganligini aniqlash uchun ishlatiladi. Subyektiv iqtisodiy ko'rsatkichlar esa xodimlarning ichki resurslari jismoniy va psixologik tayyorgarlik darajasini o'lchashga qaratilgan. Subyektiv samaradorlik ko'rsatkichlarida asosiy e'tibor xodimlarning motivatsiyasini o'lchashga qaratiladi. Motivatsiya qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish unumdorligi shunchalik yuqori bo'ladi deb qabul qilinadi. Bundan tashqari, xodimlarning o'z ishidan qoniqish darajasi, boshqalar bilan munosabatlari va ularning ishdan bo'sh chastotasi kabi ko'rsatkichlar ham subyektiv ko'rsatkichlar hisoblanadi. Samaradorlik ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqish korxonada ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning barcha bosqichlarida mehnat unumdorligini monitoring qilish imkoniyatini yaratadi. Ko'rsatkichlar tizimini yaratishda odatda birinchi navbatda ishlab chiqarish intensivligi ko'rsatkichlarini ishlab chiqishdan boshlanadi. Ushbu ko'rsatkichlar asosida korxonaga joriy etilgan yangi texnologiyalarning ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishga ta'sirini darhol baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Ko'plab iqtisodchilar yagona umumiy samaradorlik ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqishga harakat qilishgan, lekin vaqt o'tishi bilan bunday ko'rsatkichlarni tuzish imkonsiz ekanligi ayon bo'ldi. Chunki samaradorlik ko'rsatkichlari korxonaning faoliyatiga qarab turlicha tuziladi hamda shunga mos holda ko'plab omillarning ta'sirini o'lchashga qaratiladi. Tadqiqotlar davomida obyektiv va subyektiv samaradorlik ko'rsatkichlari o'zaro kuchli bog'langanligi tasdiqlangan. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotlar faqatgina moddiy rag'batlantirish bilan yaxshi natijaviy motivatsiyaga erishib bo'lmaydi degan xulosaga kelishgan. Odatda yosh xodimlar ko'proq ijtimoiy faol bo'lishsa, yoshi kattaroq xodimlar yuqori mehnat unumdorligini ta'minlashga intilishi isbotlangan.

Savdo xizmatlari samaradorligiga erishishda korxonalarda samarali ishchi muhitining shakllantirish jamoaviy birdamlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Jamoaviy birdamlikni ta'minlash orqali mehnat qilishda 3 xil psixologik vektorlar asosiy o'rinni egallaydi. Bular: turtkilovchi, boshqaruvchi va koordinatsiyalovchi vektorlar hisoblanadi. Turtkilovchi vektorga ma'lum bir moliyaviy manfaat va maqsadlarga erishish uchun xodimlarning birgalikda mehnat qilish istaklari misol bo'lishi mumkin. Boshqaruv vektori esa jamoa a'zolari tomonidan ma'qullangan yagona strategiya bo'yicha mehnat qilish orqali natijaviy ko'rsatkichga erishish hisoblanadi. Koordinatsiyalovchi vektor esa yuqorida keltirilgan vektorlarni qo'yilgan vazifalarni bajarishni nazorat qilishga qaratilgan bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa tariqasida shuni qayd qilamizki:

savdo xizmatlari – iste'mol tovarlari bozorining asosiy segmenti hisoblanib, u jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatadi. Uning vositasida aholi hamda korxona, tashkilot va muassasalar u yoki bu tovarlarga bo'lgan talab-ehtiyojlarini qondiradi. Savdo xizmati insonlar hayotini yaxshilashga, aholining bandligini ta'minlashga, daromadlarini oshirish orqali ularning farovonligini yuksaltirishga qaratilgan;

savdo xizmatlari aholi iste'moliga kuchli ta'sir ko'rsatadi va aholining iste'mol tanlovini belgilashga xizmat qiladi:

savdo xizmatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari jahondagi soha mutaxassislari olimlar hamda respublika olimlarining ilmiy qarashlari va nazariyalar asosida umumlashtirildi.

tadqiqot ishida muallif tomonidan savdo korxonalari samaradorligini baholash bo'yicha ko'rsatkichlar tizimi taklif etilgan, hamda uni aniqlash uslubiyati bo'yicha savdo xizmati korxonalarini samaradorligini baholash uslubiyati takomillashtirilgan va bunda uning samaradorligini boshqaruv jarayoni bilan bog'lab aniqlash uslubiyati taklif etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2022-yil 28-yanvarda PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Tarraqiyot strategiyasi". <https://lex.uz/docs/-6600413>
2. Мерилин и Том Росс. Большие идеи для малого бизнеса в сфере услуг. /Пер. с англ. - М.: Агентство «ФАИР», 1996.-304 с.
3. Фатреля Ч. Основы торговли / Пер. с англ. - Тольятти: Издательский дом ДОВГАНЬ, 1995. - 720 с.
4. Мате Э. Послепродажное обслуживание: Пер. с франц. / Обх. ред. В. С. Загашвили. -М.: А/О Издательская группа «Прогресс», 1993. -160 с.
5. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребителского общества. Учебник. -М. «Дишков и К». 2003 -628с.
6. Алешина И. В. Поведение потребителей.-М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. -384 с.
7. Синецкий Б.И. Основы коммерческой деятельности. М.: Юристъ, 1998г.
8. Мингазинова Е.Р., Игнатьева А.А. Теоретические подходы к определению сущности услуг предприятий розничной торговли и их классификация // Бюллетень науки и практики. 2016. №10(11). С. 237-250.
9. Расулев М.Р. Бозор иқтисодиёти асослари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. - 380 б.
10. Мухаммедов М.М. и др. Экономика торговли.Самарканд.1998.с.282;
11. WTO (2021), World Trade Report 2021: The Future of Services Trade, Geneva: WTO.
- 11/<https://www.kom-dir.ru/article/1457-pokazateli-effektivnosti-deyatelnosti>.

SANOAT KORXONALARINING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATINI MOLIYAVIY QO‘LLAB QUVVATLASH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdujalilova Guzal Saydillayevna

O‘zbekiston Milliy universiteti,
“Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish” kafedrası
katta o‘qituvchisi, PhD.
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti,
“Aniq fanlar” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda sanoat tarmog‘i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy qo‘llab quvvatlash mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat tarmog‘i, milliy iqtisodiyot, milliy hisoblar tizimi, statistika, raqobat, hududlar iqtisodiyoti, iqtisodiy-statistik tahlil, rivojlanish strategiyasi, baholash, uslubiy asoslar, iqtisodiyotni modernizatsiyalash

Аннотация

В данной статье проведен статистический анализ экономического развития промышленного сектора народного хозяйства, экономико-статистический анализ развития промышленного сектора Республики Узбекистан и ее регионов, стратегия и основные направления перспективного развития. промышленного сектора.

Ключевые слова: производственная сеть, национальная экономика, система национальных счетов, статистика, конкуренция, региональная экономика, экономико-статистический анализ, стратегия развития, оценка, методологические основы, модернизация экономики.

Abstract

Statistical analysis of the economic development of the industrial network of the national economy, an economic and statistical analysis of the development of the industrial network of the Republic of Uzbekistan and its regions, a strategy and main directions for long-term development. industrial network are explained in this article.

Key words: industrial network, national economy, system of national accounts, statistics, competition, regional economy, economic and statistical analysis, development strategy, assessment, methodological foundations, modernization of the economy.

KIRISH

O‘zbekistonda amalga oshirilib kelinayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy masalalaridan biri yetakchi tarmoqlarga xorijiy investitsiyalarni ko‘proq jalb qilish va

ularni samarali taqsimlash sanaladi. Zero milliy iqtisodiyotni makroiqtisodiy barqarorligini, ishlab chiqarishning izchil va mutanosib o'sish sur'atlarini ta'minlash, jalb etilayotgan investitsiyalar hajmini ko'paytirish hisobidan tarkibiy o'zgarishlarni qat'iy davom ettirish, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilash — biz uchun bosh vazifa bo'lib qoladi.

Xalqaro munosabatlarning rivojlanish darajasi yuqoriligi, xalqaro mehnat taqsimoti va davlatlararo uzviy savdo-iqtisodiy hamkorlik bilan tavsiflanadigan xo'jalik yuritishning hozirgi sharoitlarida O'zbekiston sanoat korxonalarini faoliyat ko'rsatishining optimal modelini xalqaro iqtisodiy makonga integratsiyasini ta'minlash ustuvor vazifadir. Ammo jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, sanoat korxonalarining tashqi bozorga chiqish jarayoni uzoq muddatli jarayon bo'lib, bir qator vazifalarni hal qilishni taqozo etadi, chunonchi: mahsulot xarajatlarini maksimal darajada qisqartirish, oqilona resurslar bazasini shakllantirish, mahsulot raqobatbardoshligini oshirish, sanoat korxonalarining kapitallashtirishini oshirish, risklarni minimallashtirish va raqobatli ustunliklarni qo'lga kiritish va boshqalar. Ammo O'zbekiston sanoat korxonalari faoliyatini ta'minlashning asosiy elementi sifatida moliyaviy resurslar yetishmasligi o'zgaruvchan bozor muhitda tashqi bozorlarga chiqishdagi asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Shuni hisobga olgan holda sanoat korxonalarini tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirishning samarali strategiyasini shakllantirish va uning tarkibidagi sohalar faoliyatini kengaytirish hamda barqarorligini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratishga yuqori ahamiyat qaratilishi lozim. Shunga muvofiq O'zbekiston sanoat tarmoqlarida TIFni moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmini ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston sanoatining tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha xalqaro va mahalliy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu sohada hali to'liq hal qilinmagan muammolar mavjud. Krugman va Obsfeld (2018) o'zining xalqaro iqtisodiyotga oid asarlarida xalqaro savdo va investitsiyalarni moliyalashtirishda davlat siyosatining muhimligini ta'kidlaydi. Ularning tadqiqotlari global savdo oqimlari va moliyaviy resurslarni samarali boshqarish usullariga bag'ishlangan.

Shuningdek, Stiglitz va Grinvald (2016) sanoat tarmoqlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashda innovatsion yondashuvlar va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash strategiyalarini o'rgangan. Ularning tadqiqotlari iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida sanoat siyosatini takomillashtirish usullariga qaratilgan.

Mahalliy olimlar, jumladan, G'ofurov va Karimov (2020) tomonidan O'zbekistonda sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda moliyaviy va institutsional omillarni o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar mamlakatimiz sharoitidagi o'ziga xos muammolarni ochib bergan. Xususan, ular mahalliy sanoat korxonalarining tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish muammolarini batafsil tahlil qilgan.

Jahon Banki (2023) tomonidan e'lon qilingan hisobotlarda O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlari va moliyaviy barqarorlik masalalari atroficha yoritilgan. Ushbu hisobotlarda xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni kuchaytirish va sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqish taklif etilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda iqtisodiy-statistik usullardan foydalangan holda, sanoat tarmog'ining tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyalashtirish mexanizmlari o'rganilgan. Xalqaro tajribani baholashda qiyosiy tahlil, mahalliy sanoat korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilishda esa regressiya tahlili va stoxastik modellashtirish usullari qo'llanildi. Tadqiqotda foydalanilgan ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi va Jahon Banki hisobotlariga asoslanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sanoat tarmog'ining tashqi iqtisodiy faoliyatini boshqarish uning boshqa mamlakatlarda joylashgan ishlab chiqarish subyektlari bilan aloqalarini aniqlash va o'rnatish murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayon tanlangan maqsadlarni amalga oshirish hamda zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish yordamida xorijiy hamkorlar bilan o'zaro munosabatlarda ko'zlangan maqsadga erishish harakatlaridan iborat, chunki bunday faoliyat xavf xatarliroq hisoblanadi va nafaqat sanoat korxonasi joylashgan mamlakat ichkarisidagi, balki hamkor-korxonalar faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq ko'plab omillarni hisobga olishni talab etadi.

Sanoat tarmog'i korxonalarining tashqi bozorlarga chiqishi odatda uzoq muddatli evolyutsion jarayon sanalib, yuqori xavf-xatarlar bilan birgalikda kuzatiladi. Hozirgi raqobat sharoitida sanoat tarmog'ining tashqi iqtisodiy faoliyatini to'xtatib turgan muammolar orasida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- xalqaro biznesni tanlashdagi xatolar;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning turli shakllari munosib baholanmagani;
- funksional majburiyatlarning tashqi savdo firmasi xodimlari o'rtasida aniq taqsimlanmaganligi;
- tashqi iqtisodiy bitimlarni amalga oshirish jarayonlarini noto'g'ri tushunish;
- moliyaviy resurslar etishmasligi;
- korxonani boshqarish tizimi samarasizligi;
- mahalliy tovar va xizmatlar raqobatbardoshlik darajasining pastligi;
- tashqi muhit tahdidlari va risklarning munosib baholanmagani va h.k.

Natijada tashqi iqtisodiy faoliyatni tashqi o'xshashliklarga qaramay, boshqaruv madaniyati sezilarli farqlarga ega bo'lgan turli mamlakatlar mansabdor shaxslari amalga oshiradi. Aynan shu sababdan ham korxona iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lgan va xo'jalik faoliyati natijalari uchun to'liq o'zi javob beradigan tovar-pul munosabatlari subyekti sifatida tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning shunday tizimini shakllantirishi lozimki, u xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni, hamkorlar

tomonidan ishonchni va ish samaradorligi yuqoriligini ta'minlasin.

Global raqobat muhiti sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatda optimal boshqaruv strategiyasi shakllantirish va amalga oshirishda asosiy muammo sifatida qaraladi. Shunga ko'ra cheklangan moliyaviy resurslar mavjudligida samarali tashqi savdo siyosatini amalga oshirishga imkon beradigan TIFni moliyaviy ta'minlash samarali mexanizmini yaratish borasidagi ilmiy tadqiqotlar olib borish lozim.

Erkin bozor sharoitlarida faoliyat yuritadigan va tashqi savdo bilan shug'ullanadigan korxonalarning moliyaviy faoliyati o'ziga xosliklarga va alohida jihatlarga ega. Korxona tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida o'zining moliyaviy ishlarini umum e'tirof etilgan jahon savdo qoidalariga asoslanadigan zamona talablariga muvofiq tashkil etishi lozim. Bunday talablar va qoidalarda tovarlar va xizmatlar eksporti yoki importi operatsiyalarini moliyalashtirish va hisob-kitoblarni amalga oshirish mexanizmini aniq tushunish va samarali qo'llash ko'zda tutiladi.

Sanoat tarmog'i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmini barpo etish, uni shakllantirishni belgilab beradigan mavjud nazariy-metodologik va amaliy jihatlarni ko'rib chiqishni talab qiladi. Bu jihatdan moliyaviy qo'llab quvvatlash mantig'ini ochib beradigan moliyaviy resurslarni boshqarish zamonaviy paradigmasi tarkibiy qismlari tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmi toifasini, uning alohida unsurlari o'rnini aniq tushunish va anglab etishning asosiy maqsadi sanoat tarmog'i korxonalarining joriy moliyaviy-xo'jalik faoliyati amalga oshirilishi, taktik maqsad va vazifalarga, shuningdek, optimal pul oqimini shakllantirish, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va moliyaviy menejmentni muvaffaqiyatli amalga oshirish orqali strategik maqsadga erishish sanalgan tarmoq moliya siyosatini samarali amalga oshirishni ta'minlash uchun muhim hisoblanadi.

Moliyaviy qo'llab quvvatlash moliyaviy resurslarni samarali jalb qilish, joylashtirish, foydalanish va ularning tuzilmasini optimallashtirish yo'li bilan tarmoqning operatsion va strategik faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, «moliyaviy qo'llab quvvatlash» bu – tarmoq faoliyati jarayonlarining faoliyat ko'rsatish va rivojlanishi barcha bosqichlarida samaradorlik mezonini asosida ulardan foydalanish tuzilmasi va optimal tarkibi va yetarlilik asosida tarmoq moliyaviy resurslarini shakllantirish o'ziga xos tizimli jarayonini anglatadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat – tovar, ishlar, xizmatlar, axborot, intellektual faoliyat natijalari, jumladan, ularga egalik qilish alohida huquqlari xalqaro ayirboshlash sohasidagi tadbirkorlik faoliyati. Tashqi iqtisodiy faoliyat uning moddiy asosini fan-texnika va axborot inqilobi, shuningdek, doimiy o'zgarib turadigan xalqaro mehnat taqsimoti tashkil qiladigan jahon bozoriga asoslanadi.

Shunday qilib, sanoat tarmog'i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmini moliyaviy resurslar yetarli hajmidan moliyaviy munosabatlar tashkil qilish va TIF amalga oshirilishini ta'minlash uchun ularni samarali taqsimlash, shuningdek, uning samaradorligini baholash shartlariga javob beradigan tarmoq tashqi iqtisodiy faoliyati pul oqimlarini tarkiblashning sifat va miqdor ko'rsatkichlariga

erishish shakllari, usullari, vositalari yig'indisi sifatida ko'rib chiqish lozim.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmi TIF boshqaruv mexanizmi va tarmoq umumiy moliyaviy mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib ko'rinadi.

Mexanizmni ishlab chiqish, uning tuzilmasini hamda ta'minot quyi tizimlari va elementlari o'zaro aloqalarini asoslab berish sezilarli darajada tarmoqning tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligini kuchaytiradi va uning faoliyati umumiy ko'rsatkichlarini yaxshilashga imkon beradi.

TIFni moliyaviy qo'llab quvvatlash mexanizmi iqtisodiy qonunlarga asoslanishi, ichki va tashqi muhit holati va ta'sirini hisobga olishi, tarmoq ular yordamida ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida faoliyatni moliyalashtirish strategiyasiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan boshqaruv vositalari va funksiyalari, topshiriqlari, asosiy usullari va tamoyillarini qamrab olishi lozim.

Mexanizmning tashqi iqtisodiy faoliyatni ta'minlashga ta'siri sifat va miqdor tavsifnomasiga ega. Miqdor tavsifnomasi u yoki bu maqsadlarga ajratiladigan moliyaviy resurslar miqdorida namoyon bo'ladi.

Bu mexanizm faoliyat ko'rsatishining bosh asosidir. Mos keluvchi moliyaviy resurslar qo'shilmalarisiz tarmoq faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining bironta vazifasini hal etish mumkin emas. Ammo bu resurslarni shakllantirish qanday amalga oshirilgani, ularning harakatlanishi qaysi shakllarda va qaysi kanallar bo'yicha ro'y bergani, ularning qanday shartlarda ajratilgani va foydalanilgani juda muhimdir. Bu mexanizm harakatining sifat jihatlarini tavsiflaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyaviy qo'llab quvvatlashning ishlab chiqilgan moliyaviy mexanizmi mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy omillar ta'siri ostida ro'y beradigan hamda sanoat tarmog'i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy ta'minlashga ta'sir etadigan va umuman olganda, moliyaviy resurslar optimal tuzilmasini ta'minlash hisobiga uning faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan asosiy ichki va tashqi muhit omillariga ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va moliyaviy ta'minotni tashkil qilish zaruriyatini kompleksli ravishda birlashtirishga imkon beradi.

Mexanizmning asosiy vazifasi moliyaviy resurslar optimal tuzilmasini shakllantirish va ularning tashqi iqtisodiy faoliyat operatsiyalarini amalga oshirish uchun yetarli hajmini ta'minlashga xizmat qiladigan moliyaviy resurslar jalb qilish, joylashtirish va foydalanish sohasida samarali boshqaruv qarorlari qabul qilish hisoblanadi.

Tarmoq darajasida tashqi iqtisodiy faoliyatni samarali boshqarish uchun uning ish sharoitlariga mos keladigan boshqaruv tuzilmasi zarur. Tarmoqning tashqi iqtisodiy faoliyatini boshqarish tuzilmasi birinchi navbatda, u hal etishi lozim bo'lgan maqsadlar va vazifalar bilan belgilanadi.

TIFni moliyaviy ta'minlash vazifalari strategik, taktik va operatsion darajalarda belgilanib, bu korxonaga ustuvor faoliyat yo'nalishlarini belgilash va vositachilar bilan

tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishdagi moliyaviy munosabatlarni optimallashtirishga yordam beradi.

Moliya tizimining barcha tarkibiy qismlari samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun pul mablag'lari markazlashgan va nomarkazlashgan fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning muayyan usullarini belgilab beradigan moliyaviy munosabatlarni ifodalash shakli tushuniladigan tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyaviy ta'minlash usullarini tanlash ushbu mexanizmning muhim elementi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, moliyaviy ta'minotning asosiy usullari quyidagilardan iborat: o'zini o'zi moliyalashtirish, kreditlash, byudjetdan moliyalashtirish, qarz qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan ssuda resurslari, investitsiyalar va muqobil moliyalashtirish usullari.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirish samarali strategiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar ishlab chiqish korxona tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy ta'minlash mexanizmining majburiy elementi sanaladi. Ularni amalga oshirish uchun rahbariyatga ular yordamida eng maqsadga muvofiq qarorlar qabul qilinadigan vositalar to'plamiga ega bo'lish zarur.

Ishlab chiqilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda muvaffaqiyat ko'p jihatdan amaldagi monitoring tizimi va qaytuvcha aloqaga bog'liq bo'ladi. Boshqaruv jarayonining bir qismi sifatida, sanoat tarmog'i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy ta'minlash ustidan nazorat tarmoqning qo'yilgan maqsadga yaqinlashishini o'lchash va baholash jarayoni hisoblanadi.

Monitoring tarmoq moliyaviy resurslarini boshqarishning barcha bosqichlarida amalga oshiriladi va mohiyat-mazmuni bo'yicha boshqaruv obyekti holatini tezkor tashxis qilish, uni dinamikada baholash va tadqiq etish maqsadida izchil ma'lumot to'plash tizimi hisoblanadi, shunday ekan, qo'yilgan maqsadlarga erishganlik darajasi va boshqaruv rejasiga muvofiqlik nuqtai nazaridan boshqaruv chora-tadbirlari bajarilishini tahlil qilish va baholashni nazarda tutadi.

Tahlil natijalari bo'yicha amaldagi ta'sir vositalarini baholash amalga oshiriladi va muammoli nuqtalar aniqlanadi. Amaldagi natijalar rejalashtirilgan natijalardan farq qilgan sharoitlarda boshqaruv qarorlari maqsadlarga erishish jarayoniga tuzatish kiritishga yo'naltiriladi. Ya'ni tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyaviy ta'minlash mexanizmi ichki va tashqi muhit shartlarining o'zgarishi va bu bilan bog'liq risklar tufayli qabul qilingan boshqaruv qarorlariga asosli o'zgarishlar kiritishni taqozo etadi. Bu jarayon davriy xarakterli mexanizmni ifodalaydi. Shartnoma ko'rsatkichlaridan farq bo'lmaganda yoki bu farq belgilangan doiralarda bo'lgan hollarda chora-tadbirlarni amalga oshirishga tuzatish kiritilmaydi.

Shunday qilib, sanoat tarmog'i tashqi iqtisodiy faoliyatini moliyaviy qo'llab quvvatlashning taklif etilgan mexanizmini qo'llash quyidagilarni ta'minlashga imkon beradi:

- amalga oshirilayotgan tashqi iqtisodiy operatsiyalar samaradorlik darajasining yuqori bo'lishi;
- o'zining moliyaviy resurslarini nazorat qilish va ularni jalb qilish imkoniyatlarida namoyon bo'ladigan moliyaviy mustaqillik;

- moliya tizimining barcha elementlari ishonchliligini, beqarorlashtiruvchi omillar ta'sirini to'xtatib turish uchun ularning tadbirkorlik faoliyati kafolatlarini yaratishni ko'zda tutadigan moliyaviy barqarorlik;
- tashqi savdo bitimlari va pul majburiyatlarining mos keluvchi shaklda va belgilangan muddatda amaldagi milliy qonunchilik me'yorlari va xalqaro bank qoidolari va urf-odatlariga rioya qilish asosida bajarishda intizom;
- innovatsion strategiyalar asosida rivojlanish, ishlab chiqarishni doimiy modernizatsiya qilishni amalga oshirish, samarali investitsion va innovatsion siyosat yuritish qobiliyati, bu ayniqsa, sanoat tarmog'i uchun muhim masala hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston sanoatining tashqi bozorlarga chiqish samaradorligi moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining holatiga bog'liq. Jumladan, 2023 yilda sanoat korxonalarining eksport hajmi 15% ga oshgan bo'lsa-da, xorijiy moliyalashtirish hajmi sezilarli darajada pastligicha qolgan, raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari bo'yicha mahalliy korxonalar o'rtacha xalqaro standartlardan 25% orqada ekanligi aniqlangan, xalqaro tajribada keng qo'llanilayotgan eksportni moliyalashtirish dasturlari O'zbekistonda yetarlicha rivojlanmagan.

O'zbekiston sanoat tarmog'ining tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish bo'yicha tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Davlat moliyaviy qo'llab-quvvatlashi Davlat tomonidan sanoat korxonalarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Xususan, eksportni rag'batlantiruvchi dasturlar va investitsion imtiyozlarni kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

2. Moliyaviy resurslardan samarali foydalanish: Tashqi iqtisodiy faoliyatni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda mavjud resurslarni oqilona boshqarish, ularni sanoatning yuqori daromadli va innovatsion yo'nalishlariga yo'naltirish zarurligi aniqlangan.

3. Risklarni boshqarish tizimi: Tashqi iqtisodiy faoliyatda xavflarni minimallashtirish maqsadida eksport kreditlari sug'urtasi va boshqa xavfsizlik mexanizmlarini rivojlantirish lozim. Bu nafaqat iqtisodiy xavfsizlikni, balki xalqaro bozorlar bilan ishonchli aloqalarni ta'minlaydi.

4. Innovatsion rivojlanish strategiyasi: Sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim. Ushbu jarayonni davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik orqali jadallashtirish mumkin.

5. Xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik: Xalqaro moliyaviy tashkilotlarning imkoniyatlaridan keng foydalanish va xorijiy investorlarni jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratish zarur. Xususan, xorijiy investitsiyalarni rag'batlantiruvchi yangi qonunchilik bazasini ishlab chiqish kerak.

6. Tahliliy va statistik yondashuvlarni takomillashtirish: Tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish uchun statistik ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish tizimini

zamonaviylashtirish zarur. Bu jarayon iqtisodiy qarorlar qabul qilishda aniqlikni oshiradi.

7. Hududiy sanoatni rivojlantirish: Tashqi iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari hududiy sanoat markazlari rivojlanishini hisobga olgan holda takomillashtirilishi lozim. Bu esa hududlar o'rtasidagi iqtisodiy nomutanosiblikni kamaytirishga yordam beradi.

8. Kadrlar tayyorlash tizimi: Xalqaro iqtisodiy faoliyat bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun alohida dasturlar ishlab chiqilishi kerak. Xalqaro moliyaviy boshqaruvda amaliy tajribaga ega kadrlar tayyorlash ushbu sohani rivojlantirishning muhim omilidir.

Yuqoridagi xulosalar asosida quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

1. Eksportni moliyalashtirish dasturlarini kengaytirish va bu borada xalqaro moliyaviy institutlar bilan yaqindan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Sanoat korxonalariga innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun imtiyozli kreditlar taqdim etish.

2. Tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi korxonalar uchun xavf tahlili va boshqaruv tizimlarini takomillashtirish.

Hududiy sanoatni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

3. Mazkur tadqiqotning natijalari va takliflari O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash va sanoat tarmog'ining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan strategik qarorlarni ishlab chiqishda muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Krugman, P., Obsfeld, M. (2018). *International Economics: Theory and Policy*. Pearson.

2. Stiglitz, J., Grinvald, J. (2016). *Rethinking Industrial Policy*. Oxford University Press.

3. G'ofurov, A., Karimov, N. (2020). "O'zbekiston sanoat tarmoqlarini rivojlantirishning moliyaviy aspektlari". *O'zbekiston Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali*.

4. Jahon Banki (2023). *O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanish hisobotlari*.

5. Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press.

6. Rodrik, D. (2004). "Industrial Policy for the Twenty-First Century". Harvard University.

7. OECD (2020). *Global Value Chains and Development*. OECD Publishing.

8. World Bank (2022). *Ease of Doing Business Report*. World Bank Publications.

9. UNIDO (2021). *Industrial Development Report*. United Nations Industrial Development Organization.

10. Yusupov, B. (2021). "O'zbekiston iqtisodiyotida innovatsion rivojlanish strategiyalari". *Innovatsion Tadqiqotlar Jurnali*.

MINTAQA SANOATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI MARKETING SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMI

Sharipov G‘ulomjon Qarshi o‘g‘li

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti
Neft va gaz fakulteti yoshlar bilan ishlash bo‘yicha
dekan o‘rinbosari

Annotatsiya

Maqolada mintaqaviy sanoatni rivojlantirishda raqamli marketing samaradorligini oshirish mexanizmlari va savdo kommunikatsiyalarining roli tahlil qilinadi. Mintaqaviy sanoat korxonalari raqobatbardosh bozor sharoitida muvaffaqiyatga erishish uchun marketing faoliyatini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan mustahkamlashlari zarur. Ushbu maqolada raqamli marketing vositalarini qo‘llash, xususan, onlayn savdo platformalari, tahliliy vositalar va marketing avtomatizatsiyasi orqali sanoat korxonalarining samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rsatilgan. Shuningdek, savdo kommunikatsiyalarining ahamiyati, ular orqali iste’molchilar bilan uzluksiz va samarali aloqalar o‘rnatish muhimligi haqida fikr yuritiladi. Maqola mintaqaviy sanoat korxonalarining raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqishda, bozordagi o‘zgaruvchan talablarni tezkor qondirishda va uzoq muddatli raqobatbardoshlikni ta’minlashda raqamli kommunikatsiyaning ahamiyatini ta’kidlaydi. Maqola, shuningdek, raqamli marketingni optimallashtirish va uning natijalarini baholash mexanizmlariga qaratilgan tahlillarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: elektron savdo samarasi, savdo kommunikatsiyalari, onlayn savdo platformalari, marketing avtomatizatsiyasi, marketingni optimallashtirish, baholash mexanizmlari, Marketing – miks nazariyasi, tovar bozorlari raqobat muhiti

Абстрактный

В статье анализируются механизмы повышения эффективности цифрового маркетинга и роль торговых коммуникаций в развитии региональных отраслей. Для успеха в условиях конкурентного рынка региональным промышленным предприятиям необходимо усилить свою маркетинговую деятельность с помощью современных цифровых технологий. В статье показаны пути повышения эффективности работы промышленных предприятий за счет использования инструментов цифрового маркетинга, в частности, платформ онлайн-продаж, аналитических инструментов и автоматизации маркетинга. В нем также обсуждается важность торговых коммуникаций и важность установления с их помощью постоянных и эффективных отношений с потребителями. В статье подчеркивается важность цифровой коммуникации в разработке стратегий цифрового маркетинга для региональных промышленных предприятий, позволяющих быстро реагировать на меняющиеся требования рынка и обеспечивать долгосрочную конкурентоспособность. В статье также

содержится анализ механизмов оптимизации цифрового маркетинга и оценки его результатов.

Ключевые слова: эффективность электронной коммерции, торговые коммуникации, платформы онлайн-продаж, автоматизация маркетинга, оптимизация маркетинга, механизмы оценки, теория маркетингового комплекса, конкурентная среда товарных рынков.

Abstract

The article analyzes the mechanisms for increasing the effectiveness of digital marketing and the role of sales communications in the development of regional industry. Regional industrial enterprises need to strengthen their marketing activities with modern digital technologies to achieve success in a competitive market. This article shows ways to increase the effectiveness of industrial enterprises through the use of digital marketing tools, in particular, online trading platforms, analytical tools and marketing automation. It also discusses the importance of sales communications, the importance of establishing continuous and effective communication with consumers through them. The article emphasizes the importance of digital communications in developing digital marketing strategies for regional industrial enterprises, quickly meeting changing market demands and ensuring long-term competitiveness. The article also includes analyses aimed at optimizing digital marketing and assessing its results.

Keywords: e-commerce effectiveness, sales communications, online trading platforms, marketing automation, marketing optimization, assessment mechanisms, Marketing mix theory, competitive environment of commodity markets.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida chuqur tarkibiy o'zgarishlar va diversifikatsiya natijasida, mintaqaviy sanoatning rivojlanish jarayoni davomida, tovar bozorlari raqobat muhiti yil sayin o'zgarib bormoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "Raqobat muhitini yana-da rivojlantirish va iqtisodiyotdagi davlat ishtirokini qisqartirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmon va 2020-2024 yillarda tovar va moliya bozorlarda raqobatni rivojlantirish strategiyasining qabul qilinishi, mamlakatni yangi bosqichdagi bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashtirishda katta ahamiyatga ega. Mintaqaviy sanoatning rivojlanishida raqobatli bozor sharoitlari asosiy omil bo'lib, har qanday korxonaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan marketing faoliyatiga bog'liqdir. Marketing tamoyillariga muvofiq, zamonaviy korxonalar xojalik faoliyatining barcha tomonlarini bozordagi talablarni va iste'molchilar ehtiyojlarini hisobga olgan holda rejalashtirishi va amalga oshirishi kerak. Ayniqsa, mintaqaviy sanoatda ishlab chiqarish va sotish faoliyatida katta yutuqlar, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning xilma-xilligi va sifati, sotish bozorlariga kirib borishning muvaffaqiyatli tashkil etilishi, bu jarayonlarda raqamli

marketingning qo'llanilishi natijasidir. Mintaqaviy sanoat korxonalarida marketingni tashkil etish uchun zarur bo'lgan resurslar, shu jumladan, raqamli marketing vositalarini samarali qo'llash, qo'shimcha xarajatlarni talab qiladi. Raqamli marketing tadbirlari va harakatlari ma'lum bir xarajatlar asosida tashkil etiladi va ularning o'z samarasini berishi kerak. Shu sababli, mintaqaviy sanoat korxonalarida marketing samaradorligini baholash va uning natijalarini tahlil qilish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Raqamli marketingning samaradorligini oshirish mexanizmi, shuningdek, korxonalar va sanoat tarmoqlarining muvaffaqiyatini ta'minlashda asosiy vosita sifatida qaraladi. Raqamli texnologiyalarni qo'llash, masalan, onlayn savdo platformalari, tahliliy vositalar va marketing avtomatizatsiyasi, mintaqaviy sanoat korxonalarining bozor talablariga moslashish va iste'molchi ehtiyojlariga tezkor javob berish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa o'z navbatida, korxonalarning marketing samara-dorligini oshirishga, shuningdek, bozor raqobatida muvaffaqiyatli pozitsiyalarni egallashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat rivojlanish tarixiga nazar soladigan bo'lsak 1902-yildan boshlab AQShning Michigan, Kaliforniya, Illinoys universitetlarida "Tovarlar marketingi", "Marketing usullari" fanlaridan ma'ruzalar o'qitila boshlandi. 1910-1925-yillar mobaynida marketing usullari orqali bozorlar o'rganila boshlandi. Firmalarda biznes faoliyatini o'rganish uchun bozorni o'rganish bo'yicha bo'limlar tashkil qilina boshlandi. 1926-yilda AQShda Marketing va Reklama Milliy Assotsiatsiyasi tashkil qilinib, keyinchalik Amerika Marketing jamiyatiga aylantirildi. 1973-yilda bu jamiyat Amerika Marketing Assotsiatsiyasi mavqeyiga ega bo'ldi. Ikkinchi jahon urushi og'ir sanoat rivojlanishiga va sanoat tarmoqlarini boshqarishga bo'lgan yangicha yondashuvni talab etdi. Ommaviy ishlab chiqarishning o'sishi, sotib olish qobiliyatining pastligi bozorlarda sotuv siyosatining ishlab chiqilishini va marketing sohasida tajribaning ortishiga olib keldi. 1948-yildan esa marketing turli xo'jalik faoliyatida qo'llanilib, ishlab chiqarishdan to iste'molchiga yetib borgungacha bo'lgan jarayonda tovarlar oqimi va xizmat ko'rsatishni tashkil qilishda ishlatildi. Dashkov I. K. ning fikricha raqamli iqtisodiyot nuqtai nazaridan uning asosiy aktivlari axborot va inson kapitalidir. Ross, B., Stubbings, C., Sheppard, B., Kellylar raqamli kompetentsiyalar bo'yicha xodimlarning tayyorlik darajasi raqamli biznesni muvaffaqiyatli o'zgartirishning hal qiluvchi shartidir deydi. Shu bilan birga Frey, C.B., Osborne, raqamli innovatsiyalarni joriy etish darajasi raqamli kompetensiyalarni egallash tezligidan sezilarli darajada yuqori, shuning uchun raqamli iqtisodiyot kadrlarni uzluksiz tayyorlashni nazarda tutadi.

METODOLOGIYA

Maqolada abstrakt-mantiqiy fikrlash, kompleks yondashuv, tizimli yondashuv, umumiy ilmiy va statistik usullar, iqtisodiy-statistik tahlil, matematik modellashirish elementlari, statistik guruhlash, prognozlash kabi usullardan foydalanilgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Mintaqa sanoatini rivojlantirishda raqamli marketing samaradorligini oshirish mexanizmi asosiy rivojlantirishda reklama va sotuvni rag'batlantirish siyosatini ishlab chiqish, sotuvni

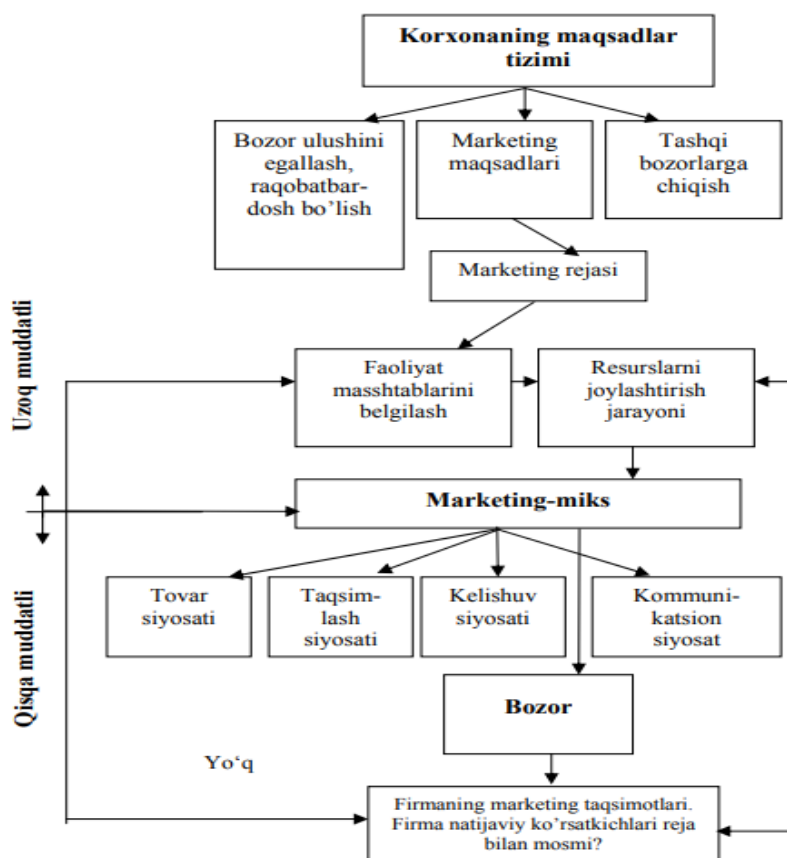
ragʻbatlantirish mexanizmlari samarasini asoslash, savdo agentlari harakatlarini muvofiqlashtirish, tovar harakati jarayonida yangi internet texnologiyalar va elektron savdo samarasini asoslash, xaridorlar va isteʼmolchilar xaridini ragʻbatlantirish, firmaning ichki reklamasini tashkil qilish, sotish bilan shugʻullanuvchi ishchi xodimlarni ragʻbatlantirish, jamoatchilik bilan aloqalarni rivojlantirish kerak.

Kelishish siyosati bozor mexanizmlariga mos siyosat boʻlib, savdo-sotiq jarayonidagi shartnomalar, dalolatnomani hujjatlashtirish ishlari kiradi. Bozor sharoitida turli narxlarning mavjudligi narx siyosatini, chegirmalar va ustama narxlar, tovarni yetkazib berish shartlari va kredit siyosatini yuritishni talab etadi. Raqobat va bozor mexanizmlari faol ishlayotgan davlatlarda marketing instrumentlarini qoʻllab hatto kun davomida ham narxlarga oʻzgartirish kiritish mumkin.

Narx shakllanishining taktika va strategiyasini ishlab chiqish, tovar hayotiylik davrining turli bosqichlarida turli bozorlar uchun narx matritsasini ishlab chiqish, joriy narxlarning oʻzgarish mexanizmini ishlab chiqish, raqobatchilar narxi tahlili, yangi tovarlar narxini belgilash va h.k. Narx – navo bozor konyunkturasiga jiddiy taʼsir etuvchi omildir.

- Bosh maqsad.
- Funksional boʻlimlar maqsadi.

Yuqoridagi maqsadlarni toʻliq amalga oshirishda mintaqa sanoatini rivojlantirishda marketing – miks elementlarining oʻrnini koʻrsatish lozim. 1-rasm

1-rasm. mintaqa sanoatini rivojlantirishda marketing – miks elementlarining oʻrni¹

¹ Muallif ishlanmasi

Mintaqa sanoatini rivojlantirishda marketing – miks nazariyasi va amaliyotini rivojlanishi va uning asosida korxona va firmalarda marketing tadbirlarining rejalashtirilishi marketing – menejment nazariyasi, uslubiyoti va usullarining shakllanishiga olib keldi. Marketing menejmentning ilmiy yo‘nalish va tadbirkorlikni tashkil qilishga yangicha yondashuv sifatida shakllanishiga nafaqat marketingning qo‘llanilishi, balki bozor sharoitida firma va korxonalarning maqsadli ravishda faoliyatini yo‘naltirilganligi, avvalambor, iste’molchilarning talab va ehtiyojlarini qondirish so‘ngra foyda olish yotganligi sabab bo‘ldi.

Mintaqa sanoati raqamli marketing samaradorligini oshirish mexanizmini asosan bozor konyunkturasi istiqboli marketing tadqiqotlari orqali amalga oshirilib, ma‘lum turdagi tovarning bozordagi holati, unga bo‘lgan talab uning dinamikasiga asoslanishi kerak. Iqtisodiy konyunkturaning asosiy ko‘rsatkichlari narx-navo (tovar bahosi), talab hajmi, sotuv hajmi va boshqalardir. Konyunktura istiqboli qisqa muddatli (3- 12 oy), o‘rta muddatli (1-5 yil) va uzoq muddatli (5-20 yil) bo‘lishi mumkin. Sotuvning moliyaviy smetasi har bir tovar bo‘yicha alohida hujjat bo‘lib, unda sotuv hajmi, savdo xarajatlari va sotuvdan tushgan foyda ko‘rsatiladi.

1-Jadval

Raqamli marketingda mintqa sanoatini rivojlantirishning savdo kommunikatsiyasini tashkil qilish mexanizmi¹

Funksiya	Vazifalarning tavsifi
Sotuv	➤ Mijozlarni izlash ➤ Uchrashuv o‘tkazish ➤ Uchrashuvlarni tashkil qilish ➤ Grafik asosida suhbatlar ➤ Buyurtmachilar bilan hamkorlik ➤ Taqdimot o‘tkazish ➤ To‘siqlarni yengish
Buyurtmalar bilan ishlash	➤ Takroriy buyurtmalarning muammolarini yechish
Buyurtmalarga xizmat qilish	➤ Buyurtmachilarning muammolarini ha etish ➤ Texnik jihozlarni o‘rnatish ➤ Kerakli apparatlarni buyurtirish ➤ Namoyish va o‘qitish ➤ Mayda texnik xizmatlar ko‘rsatish ➤ Buyurtmachi raqobatchi haqida axborot berish ➤ Buyurtmachiga firma imkoniyatlarini tanishtirish
Distribyutorlar bilan ishlash	➤ Mavjud muammolarni hal etish
Chakana savdoga xizmat ko‘rsatish	➤ Vitrinalarni tashkil etish ➤ Tovar zaxiralalaring ta‘minlash
Ma‘muriyat ishlari	➤ Hisob-kitoblarni yuritish ➤ Sotuv bo‘yicha menejer bilan uchrashuv ➤ Sarf-xarajatlarga hisobot
Konferensiya va uchrashuvlar	➤ Savdo masalalari bo‘yicha majlis ➤ Savdo yarmarka va ko‘rgazmalarda

¹ Muallif ishlanmasi

Funksiya	Vazifalarning tavsifi
Kadrlarni tanlash va o'qitish	➤ Stajirovkaga borish ➤ Sotuv xarajatlarini rejalashtirish ➤ Maxsus seminarlarda o'qitish ➤ Video ko'rsatuvni tinglash ➤ Tovarlardan foydalanish instruksiyasini o'rganish
Xizmat safarlari	➤ Faoliyatga tegishli funksional va nazorat safarlari

Mintaqa sanoatida savdo kommunikatsiyasini tashkil qilish, mavjud buyurtmachilar bilan aloqani mustahkamlash, yangi buyurtmachilarning yirik kanallarini izlash, savdo vositachilarini rag'batlantirish va tovar harakati samarasini oshirish uchun turli marketing tadbirlari o'tkazish kerak. Hozirgi zamonaviy bozor iqtisodiyotida "Public Relations" (PR) (jamoatchilik bilan aloqa o'rnatish), multimedia texnologiyalari orqali tovar haqida ma'lumotlarni iste'molchilarga yetkazish juda muhim. Savdo korxonasi jalb etuvchanligi xaridorlarni bu do'konga kelish uchun ketadigan vaqti bilan ham aniqlanadi. Umumiy savdo maydonining kattaligi, keng tovarlar assortimentiga egaligi, servis darajasi to'lovning qulay shaklining mavjudligi kabi omillar iste'molchi uchun juda jozibali hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz joizki, mintqa sanoatini rivojlantirishda raqamli marketing samaradorligini oshirish mexanizmi korxonalarda marketing tadqiqotlari asosida amalga oshiriladi. Marketing faoliyati samaradorligi muammolarini mintqa sanoat miqyosida o'rganish birinchi navbatda muammoning terminologik masalalarini ilmiy jamoatchilikda muhokama qilish zaruriyati bilan bog'liq. Sanoatda marketing samaradorligi bilan bog'liq nazariy masalalarni o'rganish natijasida quyidagi amaliy ishlarni bajarish zarur. Ya'ni, marketing natijalarini aniq o'lchaydigan ko'rsatkichlarga aylantirish uchun transformatsiya jarayonlarini amalga oshirish, marketing xarajatlari tarkibini aniqlash, uzoq muddatli va qisqa muddatli marketing natijalari va tegishli xarajatlarni ajratish xamda marketing natijalarining siklligini ta'minlash va natijalar bir martalik bo'lmasdan siklli bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mukhitdinov Kh.S. Econometric Modeling Of Public Service Networks. Psychology and Education (2020) 57(8): 625-632 ISSN: 00333077
2. Suyinovich, Muxitdinov Xudoyor, Rakhimov Anvar Norimovich, and Muxitdinov Shoxjaxon Xudoyorovich. "The forecast for the development of the public services sector." Solid State Technology 63.6 (2020): 18671-18681.
3. Mukhitdinov, Shoxijahon Khudoyarogli. "An imitation model of quality utility services to the population." South Asian Journal of Marketing & Management Research 10.12 (2020): 44-50.
4. Юлдошев Дониёр Абдурахмонович Ш.Х.Мукхитдинов. "Минтақа туризмини ривожлантиришнинг оптимал тартибга солиш назарий асослари", Academic research in Modern science, 2023/2, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7623681>
5. Sh.X.Muxitdinov, "Raqamli iqtisodiyot sharoiti kommunal xizmatlar sohasini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini baholash", ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ, 2022/10, 2022/10-2
6. Ш.Х. Мухитдинов, "Қишлоқда коммунал хизмат кўрсатиш сифатини АКТдан фойдаланиб ошириш", 2021/8/7

7. Muxitdinov Shoxijaxon Hudoyorovich, Econometric model of improving the quality of public utilities, Journal of Management Value & Ethics, Tom 128, Homep ISSN-2249-9512, Journal of Management Value & Ethics Gwalior Management Academy (GMA) Publications.

8. www.Lex.uz

OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARI TASHQI SAVDOSI VA RAQOBATBARDOSHLIGINI BAXOLASHGA YONDASHUVLAR

Ikromov Axmadjon Shavkat o'g'li

O'zMU iqtisodiyot fakulteti "Ekonometrika va
Iqtisodiy modellashtirish" kafedrası tayanch
doktoranti

Annotatsiya

Maqolada oziq ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini boshqarishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda import va eksportning ahamiyati Andijon viloyati misolida o'rganilgan. Korrelyatsion-regression, vaqtli qator modellari va sabab-oqibat modellari orqali tahlillar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mahsulot raqobatbardoshligi, iqtisodiy mexanizm, import, eksport, korrelyatsion-regression tahlil, vaqtli qator modellari, sabab-oqibat modellari

Abstract

The article studies the importance of import and export in improving the economic mechanism of product competitiveness management in food enterprises using the example of Andijan region. The analysis was carried out using correlation-regression, time series models and cause-and-effect models.

Keywords: product competitiveness, economic mechanism, import, export, correlation-regression analysis, time series models, cause-and-effect models.

Аннотация

В статье на примере Андижанской области исследуется значение импорта и экспорта в совершенствовании экономического механизма управления конкурентоспособностью продукции на предприятиях пищевой промышленности. Анализ проводился с использованием корреляционно-регрессионной модели, моделей временных рядов и причинно-следственных моделей.

Ключевые слова: конкурентоспособность продукции, экономический механизм, импорт, экспорт, корреляционно-регрессионный анализ, модели временных рядов, причинно-следственные модели

KIRISH

Oziq-ovqat sanoati har qanday mamlakat iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, nafaqat ichki bozorni, balki xalqaro savdoni ham faollashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu sohada mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish korxonalarning barqaror daromad o'sishini ta'minlash bilan birga, iste'molchilarning yuqori sifatli mahsulotga bo'lgan talab va ehtiyojlarini qondirishda muhim omil hisoblanadi. Shu boisdan, oziq-ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masala sifatida e'tiborga olinadi.

Globalizatsiya sharoitida oziq-ovqat sanoati mahsulotlarining xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Bozor ustunligini

ta'minlashda mahsulot sifati, narxi va innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, import va eksport jarayonlari ushbu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Import orqali ilg'or texnologiyalar va yuqori sifatli xomashyolar jalb qilinib, eksport orqali esa ichki ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlarini xalqaro bozorga muvaffaqiyatli taqdim etish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Eksport salohiyatini oshirish maqsadida xalqaro talablar va standartlarga moslashish, logistika tizimini takomillashtirish va mahsulot sifatini yanada yuqori darajaga ko'tarish zarurdir. Bundan tashqari, eksport jarayonlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari, jumladan, moliyaviy yordam va imtiyozlar orqali mustahkamlash ham muhim ahamiyatga ega. Shu tarzda, oziq-ovqat sanoatida iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali mahsulot raqobatbardoshligini oshirish nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham muvaffaqiyatli rivojlanishga zamin yaratadi.

ADABIYOTLARNING SHARHI

Maqolani yozish jarayonida bir qator iqtisodchi olimlarning oziq ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini boshqarishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda import va eksportning ahamiyatining ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini o'z ichiga olgan ilmiy va o'quv adabiyotlari mavjud. Xususan, xorijiy iqtisodchilardan Alghamdi H., Bach Ch. (2013), Baptista De Andrade J.A., Formigioni A., Da Silva S.A., Flavio Stettiner C. (2021) [2], Barker T. Köhler J. (1998) [3] va Charlebois S., Hill A., Vezeau J. Hunsberger L. Johnston M. Music J. (2022) [4] va boshqalar ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Oziq ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini boshqarishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini shakllantirishga o'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan Abulqosimov H.P., Rasulov T.S.[5], Muftaydinov M.Q.[6] va boshqalar hissa qo'shdilar.

METODOLOGIYA

Tadqiqot maqsadiga erishish uchun dastavval amalga oshirilishi kerak bo'lgan vazifalar belgilab olindi.

- oziq ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini boshqarishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda import va eksportni korrelatsion – regression tahlil qilish orqali, natijaviy belgiga ta'sir etayotgan omil belgilarning bog'liqlik kuchiga baho berish;
- Yo'qolgan qiymatlarni boshqarish: yetishmayotgan ma'lumotlar nuqtalarini kiritish yoki olib tashlash;
- Transformatsiya: dispersiyani barqarorlashtirish uchun logarifmik yoki farqlovchi transformatsiyalarni qo'llash;

- Statsionarlik: statsionarlikni ta'minlash uchun birlik ildiz testlarini o'tkazish (masalan, Dikki-Fullerning ken gaytirilgan testi);
- Exploratory Data Analysis (EDA): syujetlar va avtokorrelyatsiya funksiyalaridan foydalangan holda tendensiyalar, mavsumiylik va sikllarni aniqlash;
- Parametrlarni baholash: model parametrlarini optimallashtirish uchun tarmoq qidiruvi yoki eng kichik kvadratlar usuli (MLE) kabi usullardan foydalanish;
- Simpleks usulidan foydalangan holda maqsadli funktsiyani optimallashtirish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqobatbardoshlikni boshqarish usullaridan foydalanishdan iborat raqobatdosh ustunliklarni olish va saqlash, ta'minlash korxonaning samarali ishlashi va rivojlanishi. Ushbu tadbirlar deyarli barcha kundalik biznesga tegishli korxona jarayonlari. O'z navbatida, tahliliy menejmentning mohiyati boshqaruvdan iborat xavflar va inqiroz hodisalari korxona inqirozini oldini olishdan iborat tizimdir.

Raqobatbardoshlikni boshqarishdan farqli o'laroq, inqirozga qarshi boshqaruv alohida ma'lumotlarni batafsil ishlab chiqmasdan o'tkaziladi boshqaruv strategiyasining ishonchliligiga asosiy e'tibor qaratiladi uzoq muddatli moliyaviy-iqtisodiy faoliyatni rejalashtirish davrga nisbatan olib qaraladi. Bundan tashqari, ba'zi hollarda ikkala boshqaruv metodologiyasi ham foydalanadi ishlab chiqarishga ham, ishlab chiqarishga ham ta'sir qilish vositalarini ishlab chiqarish sohalariga ta'sirini ham.

Yuqorida aytib o'tilganlarni hisobga olgan holda, quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin kengaytirilgan funktsiyadan foydalanishning quyidagi yo'nalishlari boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari

Korxonaning moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini ta'minlash, bu esa oldindan sifat menejmenti, oqilona nazoratni nazarda tutadi resurslardan foydalanish, bozor mavqeyini mustahkamlash, istiqbolli bozorlarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Raqobatbardoshlikni boshqarish korxonalarni umumiy boshqarish bo'yicha siyosati, xususan, joriy rejalashtirish, motivatsiya kabi funktsiyalardan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi.

Oziq-ovqat mahsulotlarining raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin.

- Sifat va xavfsizlik: Mahsulot sifati va xavfsizlik standartlariga rioya qilish xalqaro bozorda raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi.
- Narx siyosati: Import va eksport orqali mahsulot tannarxini optimallashtirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardosh narx belgilash imkoniyatlari yaratiladi.

- Innovatsiyalar va texnologiyalar: Import orqali ilgʻor texnologiyalarni joriy etish va eksport orqali ilgʻor mahsulotlarni taqdim etish imkoniyati.

- Brend va marketing strategiyalari: Xalqaro bozor uchun marketing strategiyalarini ishlab chiqish va eksport salohiyatini oshirish.

2. Mahsulot raqobatbardoshligini oshirishda iqtisodiy mexanizmlari sifatida quyidagilarni keltirib oʻtish mumkin:

- Davlat qoʻllab-quvvatlashi: Subsidiyalar, soliq imtiyozlari va eksportni ragʻbatlantirish choralari orqali oziq-ovqat sanoatidagi ishlab chiqaruvchilarni qoʻllab-quvvatlash.

- Tashqi bozor strategiyalari: Eksport faoliyatini rivojlantirish, xalqaro standartlarga moslashish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish.

- Resurslardan samarali foydalanish: Import orqali sifatli xomashyo va texnologiyalarni jalb qilish, eksport orqali esa daromadni oshirish.

- Klasterlash: Oziq-ovqat korxonalari va fermer xoʻjaliklari oʻrtasida kooperatsiyani yoʻlga qoʻyish orqali xalqaro bozorda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish.

Oziq-ovqat sanoatida mahsulot raqobatbardoshligini oshirishda import va eksport muhim rol oʻynaydi:

- Importning ahamiyati:

- Zamonaviy texnologiyalar va sifatli xomashyolarni jalb qilish orqali mahsulot sifatini oshirish.

- Xalqaro bozorlardagi tendensiyalarni kuzatish va innovatsion yondashuvlarni oʻzlashtirish.

- Mahsulot tannarxini kamaytirish orqali ichki bozorda ham raqobatbardoshlikni oshirish.

- Eksportning ahamiyati:

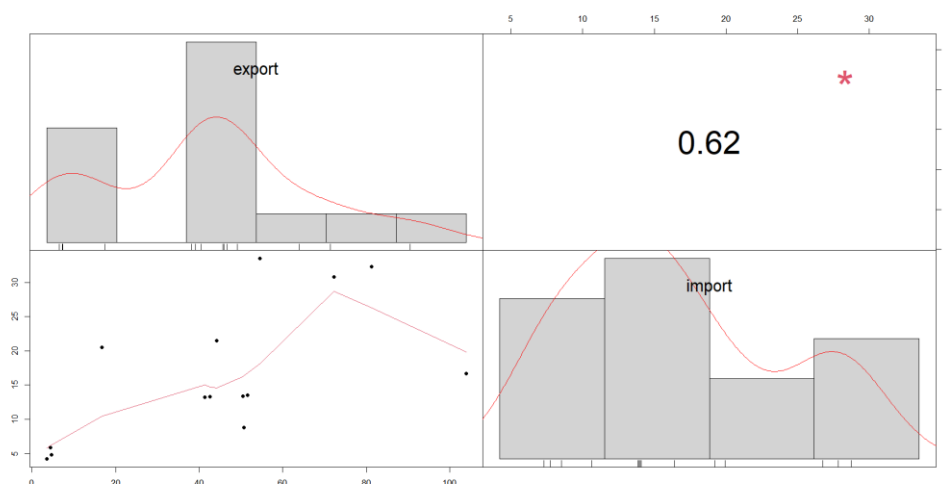
- Mahsulotlarni xalqaro bozorga olib chiqish orqali daromadni oshirish.

- Oziq-ovqat sanoati korxonalarining barqaror rivojlanishini taʼminlash.

- Mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish va milliy valyuta barqarorligini qoʻllab-quvvatlash.

- Brendning xalqaro miqyosda tanilishini taʼminlash.

Andijon viloyatining 2010-2023-yillardagi oziq-ovqat mahsulotlari boʻyicha tashqi savdosi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Andijon viloyatining 2010-2023-yillardagi oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha tashqi savdosi[12]

1-rasmida eksport va import ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatuvchi to'rtta kichik grafik mavjud. diagonal bo'ylab joylashgan grafiklar (yuqori chap va pastki o'ng) eksport va import ko'rsatkichlarining taqsimlanishini ko'rsatadi. Diagonalning boshqa ikki tomonidagi grafiklar (yuqori o'ng va pastki chap) eksport va import o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi. Grafikning o'rtasida 0.62 soni ko'rsatilgan. Bu eksport va import o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti bo'lishi mumkin.

1-rasmning yuqori chap qismida 2010-2023-yillardagi oziq-ovqat mahsulotlarining eksport hajmining taqsimoti keltirilgan. Eksport ko'rsatkichlari 10 dan 30 gacha bo'lgan oraliqda taqsimlangan. Taqsimot biroz o'ngga og'ishgan, ya'ni yuqori eksport qiymatlari kamroq uchraydi.

1-rasmning pastki o'ng qismida 2010-2023-yillarda Andijon viloyatining import taqsimoti grafigi keltirilgan. Import ko'rsatkichlari 20 dan 100 gacha bo'lgan oraliqda taqsimlangan. Taqsimot eksportga nisbatan kengroq, ya'ni import qiymatlari kengroq diapazonda tarqalgan. Eksport va import o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik (yuqori o'ng va pastki chap grafiklar) o'zaro bog'liqlik nuqtalar va yoy chiziq bilan ifodalangan. Pastki chap grafikda esa nuqtalar va yoy chiziq bilan ifodalangan. Nuqtalarning tarqalishi va yoy chiziqning yo'nalishi eksport va import o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. 0.62 koeffitsiyenti bog'liqlikning kuchli ekanligini tasdiqlaydi.

1-jadval ma'lumotlarida Andijon viloyati oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha tashqi savdosi hajmi keltirilgan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2010-2023-yillarda viloyatning oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmi 9,6-martaga, import qilingan oziq-ovqat mahsulotlari hajmi esa 4,5-martaga ortgan.

Yillar	Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmi	Oziq-ovqat mahsulotlari importi hajmi	Oziq-ovqat mahsulotlari tashqi savdo saldosi
2010	4,6	4,8	-0,2
2011	4,4	5,9	-1,5

Yillar	Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmi	Oziq-ovqat mahsulotlari importi hajmi	Oziq-ovqat mahsulotlari tashqi savdo saldosi
2012	16,7	20,5	-3,8
2013	50,7	8,8	41,9
2014	50,4	13,4	37,0
2015	3,5	4,2	-0,7
2016	54,5	33,5	21
2017	72,2	30,8	41,4
2018	81,2	32,3	48,9
2019	103,9	16,7	87,2
2020	51,6	13,5	38,1
2021	41,4	13,2	28,2
2022	42,6	13,3	29,3
2023	44,2	21,5	22,7

1-jadval

Andijon viloyati oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha tashqi savdosi hajmi, mln. AQSH dollari [13]

2010 yilda viloyatning oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha tashqi savdo aylanmasida import qilingan oziq-ovqat mahsulotlari hajmi eksport qilingan mahsulot hajmiga nisbatan taxminan 4,4 foizga ko'proq bo'lgan. Biroq, 2023 yilga kelib, viloyatning oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmi import qilingan mahsulotlarga nisbatan 48,6 foizga yoki 22,7 million dollarga yuqori bo'ldi. Ushbu holat, viloyatdagi oziq-ovqat korxonalarida mahsulotlarning raqobatbardoshligini boshqarish amaliyotining takomillashganini va import o'rnini bosadigan hamda xalqaro bozorlarda raqobatlasha oladigan eksportga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarish sohasining yildan-yilga barqaror o'sishini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oziq-ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha samarali iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish va tatbiq etish muhim strategik yo'nalish hisoblanadi. Import orqali zamonaviy texnologiyalar va xomashyo bilan ta'minlanish, eksport orqali esa xalqaro bozorda o'z o'rnini mustahkamlash korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Ushbu omillar oziq-ovqat sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Eksport salohiyatini oshirish uchun xalqaro talablar va standartlarga moslashish, logistika tizimini takomillashtirish va mahsulot sifatini oshirish muhimdir. Bundan tashqari, eksport jarayonlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari, jumladan, moliyaviy yordam va imtiyozlar orqali mustahkamlash lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alghamdi H., Bach Ch. Quality as Competitive Advantage. International Journal of Management & Information Technology. Vol. 8, No. 1, 2013. – pp.1265-1272

2. Baptista De Andrade J.A., Formigioni A., Da Silva S.A., Flavio Stettiner C. Analysis of the Theory of Acquired Needs from McClellan as a Means of Work Satisfaction. Timor-Leste Journal of Business and Management, Vol. 3, Issue 2, 2021. – pp. 54-59
3. Barker T. Köhler J. Environmental Policy and Competitiveness. Environmental Policy Research Briefs, Vol. 6, 1998. – pp. 1–12.
4. Charlebois S., Hill A., Vezeau J. Hunsberger L. Johnston M. Music J. Assessing a Nation's Competitiveness in Global Food Innovation: Creating a Global Food Innovation Index. World, Vol. 3, 2022. – pp. 27-66. <https://doi.org/10.3390/world3010002>
5. Abulqosimov H.P., Rasulov T.S. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash yo'llari. Risola. - T.,: «Fan va texnologiya», 2015
6. Muftaydinov M.Q. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. i.f.f.d. diss. avtoref. Andijon – 2023 y. – 28 bet
7. Ўзбекистонда 25 турдаги озиқ-овқатни ишлаб чиқаришни бошлашга топшириқ берилди. 18.01.2024 й. <https://www.gazeta.uz/uz/2024/01/18/food/>
8. Умаров И.Ю. Озиқ-овқат саноатида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш (Андижон вилояти мисолида) И.ф.н. дисс. 08.00.03-Индустриал тармоқлар иқтисодиёти. Тошкент, 2009. – 148 б.
9. Рўзимов Б.Б. Озиқ-овқат саноати корхоналарининг рақобатбардошлигини бошқариш тизимини такомиллаштириш (Андижон вилояти мисолида). и.ф.ф.д. дисс. автореф. Андижон – 2024 й. – 27 бет
10. Марказий банк асосий ставкани 13,5 фоиз этиб белгилади. 25.07.2024 й. <https://www.gazeta.uz/uz/2024/07/25/stavka/>
11. Manning L., Luning A.P., Wallace A.C. The Evolution and Cultural Framing of Food Safety Management Systems – Where From and Where Next?. Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety. Institute of Food Technologists, 2019. – 24 pages.
12. RStudio dasturi yordamida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi rasmiy sayti ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
13. Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА В ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕТЯХ

Рахимов Анвар Норимович

Заведующий кафедрой «Экономика»

Экономико-педагогического университета,

доцент. PhD.

ORCID: 0009-0009-2855-4084

E-mail: sanjar.8548@mail.ru

тел: +99895-868-84-84

Аннотация.

В статье описано то, что экономический потенциал и эффективность производства отраслей промышленности является одной из актуальных тем, а также мнения ряда зарубежных и отечественных ученых, направленные на их повышение. Теоретически объяснены методы повышения экономического потенциала и эффективности производства промышленных предприятий, сделаны выводы и предложения по этому поводу.

Ключевые слова: промышленная сеть, производственный резерв, интегральные показатели, потенциал, экономический потенциал, промышленный потенциал, промышленность, структура, компоненты, факторы, взаимоотношения, методология, логико-методологическая схема.

Аннотация.

Maqolada sanoat tarmoqlarining iqtisodiy salohiyati va ishlab chiqarish samaradorligi dolzarb mavzulardan biri ekanligi, bir qator xorijiy va mahalliy olimlarning ularni oshirishga qaratilgan fikrlari bayon etilgan. Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyati va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish usullari nazariy jihatdan tushuntirilib, bu borada xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar: sanoat tarmog'i, ishlab chiqarish zahirasi, integral ko'rsatkichlar, salohiyat, iqtisodiy salohiyat, sanoat salohiyati, tarmoq, tuzilma, tarkibiy qismlar, omillar, munosabatlar, metodologiya, mantiqiy-uslubiy sxema.

Abstract

The article describes the fact that the economic potential and production efficiency of industrial sectors are one of the current topics, and the ideas of a number of foreign and domestic scientists aimed at increasing them. Methods for increasing the economic potential and production efficiency of industrial enterprises are theoretically explained, and conclusions and proposals are developed in this regard.

Keywords: industrial sector, production reserve, integral indicators, potential, economic potential, industrial potential, sector, structure, components, factors, relationships, methodology, logical-methodological scheme.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и интеграции мирового сообщества, возрастающего спроса на промышленную продукцию, процесс ее производства, преодоление конкуренции, удовлетворение ее требований, эффективное использование передовых технологий и инноваций требуют эффективного использования современных методов управления хозяйствующими субъектами. Выполнение требований в этой связи, обеспечение изменения тенденций и процессов во всестороннем развитии производственных предприятий, в частности, в экономике промышленности и сферы услуг, расширение производства продукции и достижение устойчивого экономического развития за счет широкого внедрения инновационных разработок. им дает возможность оценить управленческую деятельность. Фактически необходимы сегодняшние условия, когда «требуется 40,0% доли промышленности в валовом внутреннем продукте (ВВП) развитых стран и более 50,0% вклада сферы услуг»¹.

В Узбекистане проводится системная работа по обеспечению эффективного использования экономического потенциала в деятельности промышленных предприятий различной формы собственности, статистической оценки экономической эффективности, статистического анализа финансового и инвестиционного потенциала. Также в Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан на 2017-2021 годы определены такие приоритетные задачи, как «углубление структурных преобразований, повышение конкурентоспособности предприятий и увеличение экспортного потенциала»². Эффективное выполнение этих задач требует совершенствования использования современных статистических методов оценки экономического потенциала предприятий, статистических исследований и прогнозирования повышения эффективности экономического потенциала. Это и определяет актуальность темы данной диссертации.

В последние годы объем производства промышленной продукции в нашей республике быстро растет, а ее доля в валовом внутреннем продукте страны

¹ <http://mirznanii.com/a/257730/rol-promyshlennosti-v-mirovom-khozyaystve;www.wb.org;https://stud-files.net/preview/4404434/page:30/>.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli farmoni. O'zbekiston Respublikasining Qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.

значительно увеличивается. По статистике, доля этой отрасли в ВВП составляет 26-27 процентов, а в занятости – 13 процентов¹.

Известно, что в зарубежных странах проведено множество статистических исследований, посвященных понятию экономического потенциала промышленных предприятий, его составляющим и показателям его оценки. Однако на местном уровне проводятся исследования, в полной мере охватывающие особенности развития отраслей реального сектора экономики и на основе этого разрабатываемые концепции экономического потенциала предприятий отрасли, его оценочные показатели и научно-технические обоснования. Практически обоснованные предложения по механизмам повышения экономического потенциала практически выполняются.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Здесь мы обращаем внимание на характеристики промышленного сектора, которые отличаются от других секторов экономики. Индонезийские ученые Ю. Нурим и Э. Асмэра² в своем исследовании «Промышленные характеристики и экономическая стабильность» называют двумя разными характеристиками отрасли ту, которая оказывает наибольшее воздействие на окружающую среду, и движущую силу, связывающую отрасли экономики страны. Ю. Юнхин, исследователь³ из Мельбурнского университета (Австралия) в своей работе «Взаимосвязь между промышленной структурой и экономическим ростом в Китае – эмпирическое исследование на основе панельных данных» акцентирует внимание на отличии по сложности промышленной структуры от других отраслей. Он также подчеркивает, что промышленность является основой экономики страны. Г.Дэвид и Г.Рубиолар⁴ рассматривают специфику промышленного сектора с точки зрения рисков в отрасли и экономического риска. По их мнению, важными особенностями являются наличие у промышленно-производственной сети сильного «иммунитета» против рисков, отсутствие внешних воздействий и небольшая доля малого бизнеса в сети.

МЕТОДОЛОГИЯ

Во многих случаях «Промышленный потенциал» отождествляется с понятием «Производственный резерв». В частности, экономисты С.Б.Барнгольс⁵

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

² Nurim, Y., & Asmara, E.N. (2019). Industry Characteristics and Patterns of Sustainability Reports. Indonesian Journal of Sustainability Accounting and Management, 3(2), 174–186. <https://doi.org/10.28992/ijssam.v3i2.87>.

³ Yunxin Y. The Relationship Between Industrial Structure and Economic Growth in China— An Empirical Study Based on Panel Data. E3S Web of Conferences 275, 01009 (2021)/ <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127501009>

⁴ G.David, G.Rubio. Risk-adjusted performance of new economy indices and thematic sectors. Research in International Business and Finance Volume 71, August 2024, 102438 / <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102438>

⁵ Барнгольц С.Б. Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. - М.:

и Г.В.Савицкая дали следующее определение: «Потенциал предприятия – это материальные ресурсы, которые постоянно создаются для удовлетворения дополнительного спроса при определенных условиях, и, с другой стороны, это неиспользованные возможности повышения эффективности производства»¹.

Заслуживает внимания подход О.А.Жигуновой к экономическому потенциалу предприятия². При определении понятия экономического потенциала предприятия на первый уровень ставится устойчивая работа предприятия, его способность противостоять неблагоприятным ситуациям, а также задачи развития предприятия.

Экономист В. Н. Шепетова дает следующий подход к экономическому потенциалу коммерческих предприятий: «Экономический потенциал – это способность предприятия достигать поставленных целей на основе эффективного использования всех имеющихся ресурсов в условиях взаимодействия внешней и внутренней среды». факторы»³.

И.С.Сосненко разделяет исследование «Экономического потенциала» как объекта на два направления⁴. С одной стороны, управление экономическим потенциалом рассматривается как общие ресурсы субъектов, а с другой – способность поглощать и перерабатывать существующие ресурсы для удовлетворения потребностей общества.

В работах отечественных ученых экономический потенциал трактуется так, что «экономический потенциал – это ресурсы, возможности, инструменты и резервы, которые могут быть использованы организацией для достижения целей в конкретной области, для решения поставленных задач»⁵.

Узбекские ученые дали следующий подход к понятию «экономический потенциал», то есть «под экономическим потенциалом предприятия понимаются все материальные и трудовые ресурсы и нематериальные активы, которые полностью поддерживают осуществляемый на нем экономический процесс».

Финансы и статистика, 1984. - 214 с.

¹Савицкая Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности: Учеб.пособие. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 288 с.

² Жигунова О.А. Теория и методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия: монография. - М.: ИД «Финансы и Кредит», 2010.- 140 с.

³Валеева Ю.С., Исаева Н.С. Диагностика производственно финансового потенциала промышленного предприятия // Экономический анализ: теория и практика. - 2007. - №1(82). - С. 38-43

⁴Сосненко Л.С. Анализ экономического потенциала действующего предприятия. - М.: Экономическая литература, 2004. - 208 с.

⁵Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Корхонанинг иктисодий салоҳияти таҳлили. Т.: "Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси"нашриёт уйи, 2003, 6 бет; Абдуллаев Ё., Иброхимов А., Рахимов М. Иктисодий таҳлил. - Т.. Меҳнат. 2001. - 159-161-бетлар; Пардаев М.Хасанов Б.А., Исроилов Ж.И., Холикулов А.Н. Иктисодий таҳлил. Дарслик. Т.: ТДИУ ва СамИСИ, 2011. - 138 бет.

На наш взгляд, данная трактовка может иметь значение при формировании понятия экономического потенциала этих предприятий, исходя из особенностей финансово-хозяйственной деятельности промышленных предприятий.

Исходя из вышеизложенных трактовок, по нашему мнению, под «промышленным потенциалом» понимаются средства, способности и возможности хозяйствующих субъектов, в частности, совокупность нереализованных резервов, которые могут выявить скрытый потенциал предприятия при изменении существующих условия. понимание будет правильным.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В результате изучения и анализа понятия «экономический потенциал» как экономической категории можно сказать, что оно имеет не только теоретическое значение, но и практическое. Здесь мы подробно рассмотрим сущность и состав «экономического потенциала».

Исходя из вышеизложенных трактовок определения экономического потенциала, их можно разделить на два направления:

экономический потенциал – это совокупность имеющихся ресурсов;

экономический потенциал – это способность производительных сил достигать определенных результатов.

В первом случае к понятию «экономический потенциал» подходят только с точки зрения ресурсов. Это не позволяет в полной мере раскрыть комплексную экономическую природу экономического потенциала. Во втором случае основное внимание уделяется только результатам использования экономического потенциала.

Целевая ориентация обязательна в теории и практике любого субъекта хозяйствования, но она не может быть реализована без экономического роста и развития, повышения эффективности и конкурентоспособности, ресурсов и ресурсов, которые рассматриваются как источники и средства достижения поставленных целей.

Из анализа теоретических взглядов и научных представлений экономистов относительно упомянутых выше понятий «промышленный потенциал», «экономический потенциал», «экономический потенциал предприятий» можно сделать вывод, что:

До сих пор не дано научно-экономически обоснованного целостного понимания «экономического потенциала предприятий»;

Понятие «экономический потенциал предприятий» должно формироваться исходя из особенностей каждой отрасли;

Таким образом, принимая во внимание изложенные выше теоретические взгляды и научные представления о понятиях «промышленный потенциал», «экономический потенциал», «экономический потенциал предприятия» и специфику развития и функционирования промышленного сектора, промышленные предприятия следующее: можно дать определение экономического потенциала.

Экономический потенциал промышленного предприятия – это способность обеспечить долгосрочное устойчивое развитие при эффективном и рациональном использовании имеющихся ресурсов, а также способность формировать, определять и удовлетворять спрос на промышленную продукцию на рынке в процессе взаимодействия с внешней средой.

В международной практике разработаны методические правила формирования, статистической оценки, анализа и прогнозирования экономической компетентности предприятий различной формы собственности на основе системного подхода, что объясняет взаимозависимость различных научных школ и направлений и надежность полученные результаты.

Анализ существующих подходов к статистическому исследованию экономического потенциала предприятия является наиболее объективным системным подходом среди них. В его реализации имеются специальные системы, комплекс методов, системный анализ, такой как анализ систем и исследование объектов посредством анализа этих систем¹.

На наш взгляд, категория под названием «Экономический потенциал предприятия» предстает как сложное и многообразное явление, сущность которого не состоит из случайного набора элементов. На наш взгляд, определяя экономический потенциал, необходимо принять во внимание и связать его следующие основные понятия: способности - индивидуальные характеристики, являющиеся субъективными условиями успешной реализации чего-либо; возможность – это средство достижения чего-то; система ресурсов (трудовых, материальных, природных, финансовых, информационных), необходимых для производства продукции, услуг, работ, имеющихся на предприятии; взаимодействие внутренней и внешней среды; Результаты. Учитывая все вышеизложенное, предлагаем следующее определение: «Экономический потенциал предприятия характеризуется взаимозависимостью внешней и внутренней среды, наличием общих и реальных возможностей (в результате создания или возникновения определенных условий) достижения

¹Макроэкономическая статистика. Дарслик. Академик С.Фуломов тахрири остида. Тошкент.,”Дитаф”, 2000 йил -36 бет.

стратегических целей путем обеспечения его устойчивого развития и рационального использования имеющихся ресурсов».

В процессе проведения научной работы систематизируются основные классификационные признаки, отличающие тот или иной вид экономического потенциала, определяются классификации по подходу к объекту исследования, уровню реализации, уровню участия в экономическом цикле. , и расширяется система классификационных признаков (вероятность их знания, базовое состояние системы, предлагаемое к заполнению системные пределы).

Поэтому классификация типов экономического потенциала представлена в таблице 1.

Концептуальный подход, направленный на формирование комплексного экономического потенциала предприятия, основан на учете взаимосвязи внутренних и внешних факторов создания системы.

Таблица 1

Классификация видов экономического потенциала¹

Критерии классификации	Тип компетенции
Способность думать	• В настоящее время известно • В настоящее время неизвестно • Известен • Неизвестный
Содержательный аспект	• Объективный компонент • Субъективный компонент
Подход к объекту исследования	• Находчивый подход • Подход к результатам • Комбинированный (смешанный) подход
Иерархический уровень предприятия	• Общенациональный уровень (страна, регион). • Отрасль (вид деятельности). • Предприятие
Уровень продаж	• Реализовано • Не реализовано: резервы; вред • Перспектива
Территориальный	• экономический потенциал страны. • экономический потенциал хозяйствующих субъектов. • экономический потенциал административных районов. • экономический потенциал региональных производственных комплексов. • экономический потенциал свободных экономических зон.

¹ Авторская разработка

Критерии классификации	Тип компетенции
Этапы переработки	• экономический потенциал производства • потенциал экономического распределения • потенциал экономического обмена • экономический потенциал потребления
Тип активности	• экономический потенциал агропромышленного комплекса • экономический потенциал топливно-энергетического комплекса • экономический потенциал строительного комплекса • экономический потенциал транспортного комплекса • экономический потенциал социального комплекса и т.д.
Маркировка времени	• с начала года • в конце года • Среднегодовая
Организационный	• экономический потенциал акционерных обществ. • экономический потенциал сотрудничества. • экономический потенциал финансово-промышленных групп. • экономический потенциал холдингов и т.д.
Базовый статус системы	• при проектировании • при формировании • во время активации
Системный лимит	• во время входа в систему. • во время выхода из системы
Доступность информации	• нет в наличии • получение информации проблематично • Частично доступен • легко проходимый
Степень участия в обороте экономических товаров	• активная часть потенциала • пассивная часть потенциала

Целью формирования экономического потенциала предприятия является оценка его состава с учетом логических взаимодействий и взаимодействий факторов, определяющих его внутреннюю и внешнюю среду. С целью освещения концептуальных основ формирования экономического потенциала предприятия систематически анализируются основные подходы к его построению. На наш взгляд, необходимо акцентировать внимание на взаимозависимости факторов, создающих систему формирования экономического потенциала предприятия (рис. 1).

Структуру экономического потенциала можно представить единством его компонентов, которые сочетаются друг с другом и заменяют друг друга, при их сочетании следует учитывать возможный синергетический эффект. Рассмотрено содержание и значение этих компонентов.

Комплексный экономический потенциал предприятия выступает как сложная система, состоящая из множества элементов с различными характеристиками. К основным функциональным компонентам комплексного экономического потенциала (основным взаимосвязанным компетенциям) относятся: производственно-технологический, организационно-управленческий, финансовый, маркетинговый и экологический потенциалы. В свою очередь производственно-технологический потенциал формирует имущественный, трудовой, инновационный (научно-технический) потенциал, организационно-экономический потенциал, организационный потенциал, экономический потенциал, потенциал подотчетности. Эти блоки охватывают все основные стратегические компоненты предприятия и позволяют достичь поставленных целей.

Рисунок 1. Формирование экономического потенциала предприятия.¹

Анализ экономической литературы по данной проблеме позволил бы системно и содержательно уточнить основные особенности, являющиеся основой формирования комплексного экономического потенциала предприятия.

¹ Авторская разработка

На основе предложенного подхода к формированию комплексного экономического потенциала предприятия возможно создание и использование показателей различного уровня, расширяющих границы данной категории исследований.

Таким образом, разработаны концептуальные модели и представлена иерархическая структура совокупного экономического потенциала предприятия, определенная на основе синтеза оценки общего экономического потенциала предприятия, формируемого под воздействием внешней среды. В центре общего экономического потенциала предприятия главное место занимает комплексный экономический потенциал, поэтому учитывается потенциал привлечения предприятия к продукции.

Такой подход позволяет охватить все основные внутренние процессы, происходящие в различных функциональных зонах его внутренней среды при формировании комплексного экономического потенциала предприятия, обеспечивает систематический мониторинг деятельности предприятия, позволяет выявить его сильные и слабые стороны, и на этом На основе экономического потенциала предприятия будет разработана методология статистической оценки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Анализ существующих подходов к социально-экономическому изучению индустриально-экономического потенциала является наиболее объективным системным подходом среди них; в процессе анализа экономического потенциала предлагается расширенная логико-методологическая схема исследования, позволяющая представить возможности, направления, задачи и цели проводимого исследования; Согласно нашему анализу, существуют два важных направления изучения экономического потенциала: ресурсное и ориентированное на результат.

Целью формирования экономического потенциала отрасли является верная оценка ее состава с учетом логических взаимодействий и взаимодействий факторов, определяющих ее внутреннюю и внешнюю среду; зависит от взаимозависимости факторов, создающих систему формирования экономического потенциала предприятия.

Разработана концептуальная модель для оценки комплексного экономического потенциала промышленного сектора; механизм оценки комплексного экономического потенциала предприятия представлен с позиции внутреннего потребителя, оценивающего способность предприятия достичь поставленных целей, когда в качестве векторного поля экономического

потенциала используется система целевых показателей; сформулированные предложения повышают достоверность оценки экономического потенциала предприятия; путем удовлетворения интересов внутренних и внешних пользователей разрабатываются блок-схемы алгоритмов оценки комплексного экономического потенциала предприятия и основываются процессы.

В системе экономического анализа отраслей промышленности делаются комментарии с целью определения местоположения, определяются объект и содержание анализа экономического потенциала предприятия; Анализ экономического потенциала предприятия – это набор систематических аналитических инструментов, включающий использование определенных моделей и методов, используемых для понимания, объяснения, оценки, обоснования, заключения и рекомендации экономического потенциала предприятия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF–4947-sonli farmoni. O‘zbekiston Respublikasining Qonun hujjatlari to‘plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.
3. Nurim, Y., & Asmara, E.N. (2019). Industry Characteristics and Patterns of Sustainability Reports. Indonesian Journal of Sustainability Accounting and Management, 3(2), 174–186. <https://doi.org/10.28992/ijssam.v3i2.87>.
4. Yunxin Y. The Relationship Between Industrial Structure and Economic Growth in China— An Empirical Study Based on Panel Data. E3S Web of Conferences 275, 01009 (2021)/ <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127501009>
5. G.David, G.Rubio. Risk-adjusted performance of new economy indices and thematic sectors. Research in International Business and Finance Volume 71, August 2024, 102438 / <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102438>
6. Барнгольц С.Б. Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. - М.: Финансы и статистика, 1984. - 214 с.
7. Савицкая Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности: Учеб.пособие. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 288 с.
8. Жигунова О.А. Теория и методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия: монография. - М.: ИД «Финансы и Кредит», 2010.- 140 с.

9. Валеева Ю.С., Исаева Н.С. Диагностика производственно финансового потенциала промышленного предприятия // Экономический анализ: теория и практика. - 2007. - №1(82). - С. 38-43
10. Сосненко Л.С. Анализ экономического потенциала действующего предприятия. - М.: Экономическая литература, 2004. - 208 с.
11. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 2003, 6 бет.
12. Абдуллаев Ё., Иброхимов А., Рахимов М. Иқтисодий таҳлил. - Т.. Мехнат. 2001. - 159-161-бетлар.
13. Пардаев М. Хасанов Б.А., Исроилов Ж.И., Холикулов А.Н. Иқтисодий таҳлил. Дарслик. Т.: ТДИУ ва СамИСИ, 2011. - 138 бет.
14. Макроиқтисодий статистика. Дарслик. Академик С.Ғуломов таҳрири остида. Тошкент, "Дитаф", 2000 йил -36 бет.
15. Maxmanazarovna R. M. ECONOMETRIC MODELS, THE ESSENCE OF THEIR USE AND THE NEED FOR ECONOMETRIC ANALYSIS //Intent Research Scientific Journal. –2023. – Т. 2.–№. 6.–С. 5-9.
16. A.N.Raximov, J.S. Eshonqulov. Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий қувватини ошириш механизми. Iqtisodiyot va ta'lim / 2022-yil 6-son. https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss6/a65
17. A.Rakhimov, M.Ravshanova and M.Alieva. Econometric analysis of increasing efficiency of industrial enterprises. E3S Web of Conferences 458, 04004 (2023) EMMFT-2023. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345804004>.
18. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. <http://mirznanii.com/a/257730/rol-promyshlennosti-v-mirovom-khozyaystve;www.wb.org>; <https://stud-files.net/preview/4404434/page:30/>.

AGROKLASTERLAR TIZIMINI EKONOMETRIK MODELLAR ASOSIDA OPTIMALLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USLUBIY YONDOSHUVLARI

Jo'rayev Farrux Do'stmirzayevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTT,

i.f.f.d., professor

Tel.: +998 97 310 90 82

ORCID: 0009-0000-5657-9734

Annotatsiya.

Agroklasterlar tizimini samarali rivojlantirish va boshqarish iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot agroklasterlarning optimal tuzilishini aniqlash va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy ekonometrik modellar asosida tahlil usullarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot doirasida VAR (Vector Autoregression) va VECM (Vector Error Correction Model) modellaridan foydalanib, agroklasterlarning ichki va tashqi o'zgaruvchilariga ta'sir etuvchi omillar baholanadi. Bundan tashqari, dinamik panel ma'lumotlar modellarini (GMM — Generalized Method of Moments) qo'llash orqali vaqt o'tishi bilan klasterlar rivojlanishining asosiy determinantlari aniqlanadi. Shuningdek, agroklasterlarni segmentatsiya qilish va optimallashtirish uchun K-means va Gaussian Mixture Model (GMM) kabi mashinaviy o'rganish usullaridan foydalaniladi. Ushbu yondashuv agroklasterlarning xususiyatlarini chuqur tahlil qilish va ularning rivojlanishiga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Tadqiqotda, shuningdek, o'sish diagnostikasi modeli (Growth Diagnostics) asosida agroklasterlarning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy cheklovlar aniqlanadi. Bu esa investitsion va innovatsion siyosatni takomillashtirishga xizmat qiladi. Tahlillar natijasida zamonaviy ekonometrik modellar asosida agroklasterlarning optimal ishlash strategiyalari ishlab chiqilib, ularning barqaror rivojlanishiga yo'naltirilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar shakllantiriladi. Ushbu tadqiqot agroklasterlar tizimini tahlil qilish, prognozlash va samaradorligini oshirish uchun kompleks yondashuvlarni qo'llashning dolzarbligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: agroklaster, klasterlashtirilgan tizim, optimallashtirish, VAR, VECM, GMM, o'sish diagnostikasi modeli, modellashtirish zaruriyati

Аннотация

Эффективное развитие и управление агрокластерными системами является одним из важных факторов экономического роста. Целью данного исследования является изучение аналитических методов на основе современных эконометрических моделей для определения оптимальной структуры агрокластеров и повышения их экономической эффективности. В исследовании используются модели VAR (векторная авторегрессия) и VECM (векторная модель коррекции ошибок) для оценки факторов, влияющих на внутренние и внешние переменные агрокластеров. Кроме того, основные детерминанты развития кластера с течением времени определяются с помощью динамических

моделей панельных данных (GMM — обобщенный метод моментов). Для сегментации и оптимизации агрокластеров также используются методы машинного обучения, такие как метод К-средних и модель гауссовской смеси (GMM). Данный подход позволяет проводить глубокий анализ характеристик агрокластеров и разрабатывать стратегии, направленные на их развитие. В исследовании также выявляются основные ограничения, препятствующие развитию агрокластеров на основе модели диагностики роста. Это будет способствовать улучшению инвестиционной и инновационной политики. В результате анализа будут разработаны оптимальные стратегии функционирования агрокластеров на основе современных эконометрических моделей, а также сформулированы научно-практические рекомендации по их устойчивому развитию. В исследовании обоснована актуальность использования комплексных подходов для анализа, прогнозирования и повышения эффективности функционирования агрокластерных систем.

Ключевые слова: агрокластер, кластерная система, оптимизация, VAR, VECM, GMM, модель диагностики роста, необходимость моделирования.

Abstract

Effective development and management of agrocluster systems is one of the important factors of economic growth. The objective of this study is to explore analytical methods based on modern econometric models to determine the optimal structure of agroclusters and improve their economic efficiency. The study uses VAR (vector autoregression) and VECM (vector error correction model) models to assess factors affecting internal and external variables of agroclusters. In addition, the main determinants of cluster development over time are determined using dynamic panel data models (GMM — generalized method of moments). Machine learning methods such as the K-means method and the Gaussian mixture model (GMM) are also used for segmentation and optimization of agroclusters. This approach allows for an in-depth analysis of the characteristics of agroclusters and the development of strategies aimed at their development. The study also identifies the main constraints hindering the development of agroclusters based on the growth diagnostic model. This will contribute to the improvement of investment and innovation policies. As a result of the analysis, optimal strategies for the functioning of agroclusters will be developed based on modern econometric models, and scientific and practical recommendations for their sustainable development will be formulated. The study substantiates the relevance of using integrated approaches to analyze, forecast and improve the efficiency of agrocluster systems.

Keywords: agrocluster, clustered system, optimization, VAR, VECM, GMM, growth diagnostic model, modeling necessity

KIRISH

Ishlab chiqarish jarayonini aniq miqdoriy usullar asosida tadqiq qilish va optimal variantlarni aniqlash masalalariga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Xususan, iqtisodiy o'sish jarayonini ishlab chiqarish funksiyalari yordamida tadqiq etish talab

qilinadi. Chunki qishloq xo'jaligi ko'plab omillar ta'siri ostida bo'lib, juda murakkab tizim hisoblanadi. Shu sababli agroklaster tizimi jarayoni uchun matematik tavsif tuzish, barcha bog'liqlarni analitik ifodalash mumkin emas. Bu murakkablikni oddiy qora quti sxemasi yordamida tavsiflash mumkin. Bu esa, jarayonga ta'sir etuvchi omillarni kirish elementlari sifatida olib, tizimning chiqish elementi o'zgarishini miqdoriy jihatdan kuzatish imkoniyatini beradi. Bu yerda agroklaster tizimi ni rivojlantirishda modellashtirish zaruriyati kelib chiqishini ko'rishimiz mumkin.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda agroklasterlar tizimini samarali boshqarish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlarining uzviy integratsiyasi orqali agroklasterlar iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, resurslardan samarali foydalanish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishga xizmat qiladi. Shu sababli, ekonometrik modellar asosida agroklasterlar tizimini optimallashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Birinchidan, dinamik panel ma'lumotlar va VAR modellaridan foydalanish agroklasterlar faoliyatini tahlil qilish va prognoz qilish imkonini beradi. Ushbu modellar klasterlarning iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zaro bog'liq holda baholab, samaradorlikni oshirish uchun optimal strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Ikkinchidan, K-means va GMM kabi klasterlash algoritmlari orqali agroklasterlarni turli mezonlar bo'yicha segmentatsiya qilish imkoniyati mavjud. Bu yondashuv klasterlarning raqobatbardoshligini oshirish va tarmoq ichidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash uchun muhimdir.

Uchinchidan, o'sish diagnostikasi modeli yordamida klasterlar rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar (investitsiya yetishmovchiligi, infratuzilma muammolari, institutsional cheklovlar) aniqlanadi. Bu esa aniq va natijaviy choralar ko'rish imkoniyatini yaratadi.

Nihoyat, integratsiyalashgan prognoz modellaridan (ARIMA, sun'iy intellekt) foydalanish kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, zamonaviy ekonometrik modellar agroklaster tizimini yanada samarali optimallashtirish uchun ishonchli ilmiy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Agroklasterlar tizimini iqtisodiy jihatdan optimallashtirish masalasi so'nggi yillarda jadal rivojlanib borayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlarni quyidagi asosiy yo'nalishlarga ajratish mumkin:

Agroklasterlarning iqtisodiy samaradorligi va ularning rolini tadqiq qilish. Agroklasterlarning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini baholash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, klaster modeli qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi (Porter, 1998). Klasterlar innovatsiyalarni tez tarqatish, infratuzilmani yaxshilash va kooperatsiyani rivojlantirish imkonini beradi (Ketels, 2013). Ba'zi tadqiqotlarda agroklasterlarning regional iqtisodiy rivojlanishga ta'siri empirik tahlil qilinib, klasterlash siyosati orqali qishloq xo'jaligi sektori raqobatbardoshligini oshirish mumkinligi ta'kidlanadi

(Gálvez-Nogales, 2010).

Agroklasterlarni tahlil qilish uchun ekonometrik modellar qo'llanilishi. Agroklasterlar tizimini VAR va VECM modellar orqali intersektor bog'liqliklar asosida tahlil qilish eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi (Johansen, 1995). Ushbu yondashuv klaster ichidagi ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligini chuqur tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, dinamik panel ma'lumotlar modellaridan foydalanish (GMM — Arellano & Bond, 1991) agroklasterlarning uzoq muddatli iqtisodiy o'sishiga ta'sir etuvchi determinantlarni aniqlashda qo'llaniladi. Tadqiqotlarda kapital, innovatsiyalar va texnologik omillar agroklasterlar samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan (Blundell & Bond, 1998).

Agroklasterlar rivojlanishiga ta'sir etuvchi cheklovlar va ularni optimallashtirish. Ko'plab tadqiqotlar o'sish diagnostikasi modeli (Growth Diagnostics) asosida agroklasterlar oldida turgan asosiy muammolarni tahlil qiladi (Hausmann, Rodrik & Velasco, 2005). Ushbu yondashuv qishloq xo'jaligi klasterlari oldidagi moliyaviy cheklovlar, infratuzilma yetishmovchiligi va institutsional to'siqlarni aniqlash imkonini beradi. Innovatsion rivojlanish nuqtai nazaridan, Bass modeli va uning takomillashtirilgan versiyalari orqali agroklasterlarda texnologik yangiliklarning tarqalish jarayoni modellashtirilgan (Bass, 1969; Mahajan, Muller & Bass, 1990).

Mashinaviy o'rganish modellaridan foydalanish. So'nggi yillarda agroklasterlarni tahlil qilish va optimallashtirish uchun mashinaviy o'rganish usullari faol qo'llanilmoqda. Xususan, K-means va Gaussian Mixture Model (GMM) algoritmlari agroklasterlarni segmentatsiya qilish uchun ishlatilgan (McLachlan & Peel, 2000). ARIMA va sun'iy intellekt modellaridan agroklasterlar rivojlanishini prognozlashda foydalanish samaradorligi o'rganilgan (Box & Jenkins, 1976).

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, agroklasterlar tizimini optimallashtirishda ekonometrik va mashinaviy o'rganish modellarining integratsiyasi eng samarali yondashuvlardan biridir. VAR va VECM modellar klasterlar ichidagi bog'liqliklarni o'rganishda, GMM va dinamik panel modellar esa vaqt o'tishi bilan klasterlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni baholashda qo'llaniladi. Shuningdek, mashinaviy o'rganish algoritmlari agroklasterlarni segmentatsiya qilish va optimal rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash uchun samarali vosita sifatida e'tirof etiladi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot agroklasterlar tizimini ekonometrik modellar asosida optimallashtirishga qaratilgan bo'lib, uni amalga oshirishda miqdoriy va sifat tahlili usullari kompleks ravishda qo'llanildi. Shuningdek, ilmiy xulosalarga kelish obyektning xususiyatlariga asoslanganligi sababli kuzatish, analoglarni izlash, o'xshashliklarni birlashtirish, sintezlash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalarini baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muayyan mezonlar asosida amalga oshirildi. Xususan, klasterlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish strategiyalari, investitsiyalar va innovatsion rivojlanish yo'nalishlari, eksport salohiyatini oshirish

imkoniyatlari, qishloq xo'jaligi va sanoat integratsiyasini chuqurlashtirish bo'yicha tavsiyalar shular jumlasidandir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Agroklasterlar tizimini optimallashtirish uchun zamonaviy uslubiy yondashuvlar quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

1. Dinamik panel ma'lumotlar modellaridan foydalanish. Agroklasterlarning rivojlanishini o'rganish va ularning samaradorligini oshirish uchun dinamik panel ma'lumotlar (GMM — Generalized Method of Moments) modellaridan foydalanish mumkin. Bu yondashuv quyidagilarni hisobga olish imkonini beradi:

- Klasterlar bo'yicha vaqt o'tishi bilan yuz beradigan o'zgarishlar
- Ichki va tashqi omillar ta'siri
- Investitsiyalar va innovatsion jarayonlarning kechishi

2. VAR va VECM modellar orqali intersektor bog'liqliklarni tahlil qilish. Agroklasterlar doirasida turli sohalar (qishloq xo'jaligi, sanoat, xizmatlar) o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash uchun VAR (Vector Autoregression) va VECM (Vector Error Correction Model) modellaridan foydalaniladi. VAR modeli – o'zgaruvchilar orasidagi o'zaro ta'sirlarni bevosita o'rganish imkonini beradi. VECM modeli – uzoq muddatli muvozanatni va qisqa muddatli nomutanosibliklarni baholash uchun qo'llaniladi.

3. Klasterni segmentatsiya qilish: K-means va GMM modellar. Agroklasterlarni samarali boshqarish uchun ularni segmentlarga ajratish muhim ahamiyatga ega. K-means algoritmi – klasterlar ichida o'xshashlik darajasini baholash uchun ishlatiladi. GMM (Gaussian Mixture Model) – ma'lumotlar taqsimotini yanada aniqroq baholash va optimal segmentatsiya qilish imkonini beradi.

4. O'sish diagnostikasi modeli orqali tahlil (Growth Diagnostics). Agroklaster tizimini rivojlantirish yo'lida asosiy cheklovlarni aniqlash uchun o'sish diagnostikasi modeli qo'llaniladi. Ushbu model quyidagi cheklovlarni baholashga yordam beradi:

- Moliyaviy resurslarning yetishmovchiligi
- Infrastrukturaning yetarli emasligi
- Institutsional muhitdagi to'siqlar
- Innovatsion jarayonlarning sustligi.

5. Bass modeli va uning takomillashtirilgan variant. Agroklasterlar doirasida innovatsion texnologiyalarning tarqalishini tahlil qilish uchun Bass modeli ishlatiladi. Foydalanilayotgan takomillashtirilgan Bass modeli innovatsion muhitning har xil omillar (siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqalar) orqali texnologik yangiliklarni qabul qilish tezligiga ta'sirini hisobga oladi.

6. Maqsadli prognozlash uchun integratsiyalashgan modellar. Agroklasterlarni optimallashtirish uchun statistik va sun'iy intellekt modellari integratsiyalashgan holda ishlatiladi. Xususan, ARIMA va Machine Learning modellar yordamida kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini bashorat qilish. Agent-based modeling orqali klasterlar ichidagi o'zaro bog'liqliklarni simulyatsiya qilish.

Ekonometrik olim G.Zhengfeilmiy tadqiqotlarida agro tarmoqda ekonometrik modellashtirishning ahamiyati va zaruriyati bo'yicha o'z ilmiy xulosalarini keltirib

o'tadi. Unga ko'ra qishloq xo'jaligi iqtisodiy tarmoq va albatta uning rivoji ekonometrik modellashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Ekonometrikada nisbiy model tushunchasini yalpi mahsulot (Y) ning korxonadagi resurslar sarfi ($x_1, x_2, \dots, x_n$) ga bog'liq qurish mumkin va u $Y=F(x_1, \dots, x_n)$ ko'rinishda yoziladi. Bu yerda ($x_1, x_2, \dots, x_n$) omillar – erkin o'zgaruvchilar yoki ekzogenlar deb yuritiladi. Agar nisbiy modelda ta'sir omillari resurslar sarfi bo'yicha tanlanib, model strukturasi multiplikativ bo'lsa, u holda bu ishlab chiqarish funksiyasini ifodalaydi. Lekin iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar faqat resurs sarfi bilan cheklanib qolmaydi. Qishloq xo'jaligida nisbiy modelni keng ko'lamli omillar bilan berishga to'g'ri keladi.

Agroklaster tizimini rivojlantirish jarayonining o'ziga xos qonuniyatlarga egaligi rivojlantirishning ekonometrik modellari tarkibiy qismini boshqa tarmoqlar iqtisodiy jarayonlarining nisbiy modellaridan farqlaydi. Bu qonuniyatlar qishloq xo'jaligi iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zaro aloqasi asosida ifodalanadi. Demak, nisbiy modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$Y = F(X_1, X_2, \dots, X_k) \quad (1)$$

bu yerda X_i - i -turli omillar to'plami. AGROKLASTER TIZIMI ni rivojlantirishni ekonometrik modellashtirishning zamonaviy nazariyasida (1) tenglamaning amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida, ya'ni juda murakkablik holatidan chiqishni ta'minlash uchun X_i omillar to'plami elementlarining o'zaro bog'liqlik jihatidan tanlanadi:

$$Y = F(X = \{x_j^{(i)}, j = \overline{1, n}; i \leq k\}) \quad (2)$$

Bu yerda n – tanlangan omillar soni. AGROKLASTER TIZIMI jarayonida ta'sir etuvchi ko'p sonli omillar iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga nisbatan ko'proq tasodifiy xarakteri bilan ajralib turadi. Shu sababli (2) tenglama quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$Y = F(X) + \varepsilon \quad (3)$$

Bu yerda ε - nazoratdan tashqaridagi, ya'ni tasodifiy omillar ta'sirida natijaviy ko'rsatkichning o'zgarishini ifodalovchi miqdor. Agroklaster tizimi uchun ishlab chiqiladigan empirik modellarda, ularning tarkibiy o'zgaruvchilarini aniqlash asosiy vazifalardan biridir. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning bitta tarmog'i hisoblansa-da, uning o'zi ham bir-biriga bog'liq xususiy tarmoqlardan tashkil topgan. Unda xarakterlangan xar bir ko'rsatkichlarning alohida xususiyatlanishi kam uchraydi, ya'ni o'zaro aloqadorligi bo'lmagan tushunchalar kam uchratiladi. Bu esa model tarkibiy o'zgaruvchilarni aniqlashda yetarlicha muammo tug'diradi. Shuning uchun bizningcha, sohaviy ekonometrik modellarni qurishda omillar guruhini alohida shakllantirib olish kerak. Bu guruhlarni shakllantirishda ularning tarkibiy elementi sohani tavsiflaydigan ahamiyatda bo'lishi shart emas, ammo ishlab chiqarish natijasiga

ta'siri mavjud bo'lishi bilan ahamiyatli bo'lishi zarur. Demak, omillarning o'zaro bog'liqligini o'rganib chiqish zaruriyati mavjud.

1-jadval.

Qishloq xo'jaligini agroklaster tizimida rivojlantirishni ekonometrik modellashtirish zaruriyatining asosiy jihatlari¹

O'ziga xos xususiyatlar	Tashkil etuvchilar	Ekonometrik modellashtirish zaruriyati
Qishloq xo'jaligining tizimli jarayon sifatida yetarlicha murakkabligi	Texnik-texnologik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayon	Murakkab tizimni model sifatida soddalashtirish va tadqiq etish
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining iste'mol ko'lami (oziq-ovqat va nooziq-ovqatlar)	Mahsulotni tarkibiy xavfsiz ishlab chiqarish Ehtiyojni qondirish	Talab va taklif modellari asosida barqarorlik shartlarini aniqlash, zaxira ehtiyoj ko'rsatkichlarini prognozlash
Ta'sir etuvchi omillarning ko'pligi va ularning turli tabiatga egaligi	Tizim boshqaruvchisining nazoratidagi ichki va nazoratsiz tashqi omillar	Omllarning o'zaro bog'liqlik darajasini aniqlash
Ishlab chiqarish usullarining turlichaligi va bir jarayonda ularning ishtiroki	Ekstensiv va intensiv	Ishlab chiqarishda qaysi usulning samaradorligini iqtisodiy ko'rsatkich-larning miqdoriy o'zgarishiga ko'ra aniqlash
Mahsulotlarning organik va noorganik xarakteristikasi	Oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlarni saqlash	Xavfsizlik sharoitlarining iqtisodiy qonuniyatlarini ifodalash
Ishlab chiqarish resurslari-ning tanqisligi	Tabiiy, iqtisodiy va boshqa resurslar	Resurs taqsimotini optimallashtirish, foydalanish samaradorligini baholash
Ishlab chiqarish subyektlarining toifalanishi	Fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi va qishloq xo'jaligi tashkilotlari	Barcha toifadagi ishlab chiqaruvchilar-ning iqtisodiy faoliyatini baholash
Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish	Texnik, texnologik, iqtisodiy va boshqalar	Optimal rejalashtirish, ishonchli prognozlash, to'g'ri qaror qabul qilishni ta'minlash
Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida sohaning individual muammolari	Ishlab chiqaruvchilarning AKT savodxonligi, yangi texnologiyalar harakatlarining qoplanish manbalari va boshqalar	Qo'llash va foydalanishning samara-dorlik mezonlarini ishlab chiqish, ta'minot harakatlarini minimallashtirish omillarini baholash va boshqalar

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning optimal variantlarini izlash, odatda resurs ta'minotiga borib taqaladi. Resurslardan foydalanish samaradorligini baholash, ularni boshqarish asosida optimal ishlab chiqarishni rejalashtirish bugungi kunda mezo va mikro darajalarida yetarlicha takomillashtirilmagan. Bizningcha buning sabablaridan biri, ekonometrik modellashtirishda qo'yilgan muammoni yechish usullarini tanlashda hisoblash jarayonlari o'ta murakkab bo'lmasligi kabi zaruriy yondashuvlardir. Hozirda hisoblash texnikalarining rivoji bu kabi cheklavlarga ehtiyoj

¹ Manba: muallif tomonidan tuzilgan

qoldirmadi.

Tadqiqotda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyati ilmiy-tahliliy o'rganildi va qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib zaruriyatning asosiy jihatlari sifatida ma'lum bir masalalarini farqlab oldik (1-jadval). Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonining murakkabligini hisobga olib, uni "qora quti" tamoyili asosida modellashtirish mavjud murakkablikdan holi tadqiqot obyektiga aylantiradi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining katta ulushi to'g'ridan-to'g'ri iste'molga yo'naltirilganligi uning tarkibiy xavfsizligini talab etadi. Masalaning nozik jihati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tovar mahsulot sifatida realizatsiya qilinishi ma'lum standart talablariga mos kelishini taqozo etadi. Ekonometrik modellashtirish apparati mahsulotning bozor iqtisodiyotida barqarorlik qonuniyatlarini miqdoriy o'zgarishlarga asoslanib aniqlash va zaruriy sifat o'zgarishlarini oldindan belgilash imkoniyatlarini yaratib beradi

Ishlab chiqarishning o'sish sur'ati jarayonga ta'sir etuvchi omillar orqali yuz beradi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash, albatta, bu omillarning ta'sir darajasini va yo'nalishini bilishni taqozo etadi. Bu esa chuqur ekonometrik tahlillar asosida bajariladi. Ekonometrik tahlillar maxsus tahlil usullari (korrelyatsion, garmonik, spektral, klasterli va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish usullarining turlichaligi va bir jarayonda ularning ishtiroki ishlab chiqarish natijasiga umumiy ta'sir ko'rsatadi. Lekin, ularning samaradorligi turlicha bo'lib, umumiy ko'rsatkichdan ularni farqlash tarkibiy ko'rsatkichlarning bog'liqlik ta'sirlarini baholash bilan amalga oshiriladi. Ma'lumki, hozirgi vaqtda eng dolzarb masalalardan biri bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlashdir. Yetishtirilgan mahsulotlarning saqlanish davri, sharoiti turlicha bo'lishi jarayonni yanada murakkablashtiradi. Shu sababli xavfsizlik sharoitlarining tabiiy qonuniyatlarini bilish va ular asosida iqtisodiy masalalarni to'g'ri qo'yish va yechish zarurdir. Bu jarayon ekonometrikaning vazifalaridan biridir.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish resurslarining tanqisligi, ishlab chiqarish tarkibiy muammolaridan biriga aylanib ulgurgan. Shu boisdan, sohaning resurs taqsimotini optimallashtirish, ulardan foydalanish samaradorligini baholash o'ta muhim hisoblanadi. Bu vaziyatda ekonometrik usullar va modellar bu borada munosib yechimni taklif etoladi. Bunda boshqaruvchi, boshqariluvchi mezonlar ishlab chiqiladi. Ishlab chiqarish funksiyalari (bizningcha kinetik ishlab chiqarish funksiyalari) dan foydalaniladi. Ishlab chiqarish subyektlarining toifalanishi bo'yicha ishlab chiqarishning ma'lum bir davrli statistik ma'lumotlaridan foydalanib, ishlab chiqaruvchi subyektlari toifasining samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash mumkin. Shuningdek, istiqboldagi rivojlanish oqimida qaysi toifa hal qiluvchi rolga ega ekanligini toifalarning iqtisodiy ko'rsatkichlarining miqdoriy ifodalaridan kelib chiqib ekonometrik tahlil qilish, muayyan ko'rsatkichlar bo'yicha funksional va korrelyatsion munosabatlar o'rnatish bilan aniqlash, hamda istiqbolda toifalar bo'yicha asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha prognoz qiymatlari hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishda va iqtisodiyotni raqamlashtirish

sharoitida sohaning individual muammolarini yechishda ham ekonometrik modellashtirishning ahamiyati kattadir. Ekonometrik modellar yordamida optimal rejalashtirish, ishonchli prognozlash, to'g'ri qaror qabul qilishni ta'minlash, zamonaviy texnologiyalarni sohaga qo'llash va foydalanishning samaradorlik mezonlarini ishlab chiqish, ta'minot xarajatlarini minimallashtirish omillarini baholash va boshqa keng ko'lamli masalalarni amaliy jihatdan yechish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Agroklasterlar tizimini ekonometrik modellar asosida optimallashtirishning zamonaviy uslubiy yondashuvlari mavzusi doirasidagi tadqiqot natijalariga oid quyidagi xulosalarni berish mumkin:

- Qishloq xo'jalik mahsulotlar ishlab chiqarish va boshqarishni o'zgarib turuvchi raqobat muhitida va bozor sharoitlarini hisobga olib, ularning mohiyati hamda qonuniyatlarini chuqur tahlil qilishda ekonometrik usullar va modellardan foydalaniladi. Ular yordamida prognozlash, ko'p variantli yechimlardan muqobil yechimni tanlash, tavakkalchilik va noaniqlik sharoitida optimal boshqarish qarorlarini qabul qilish kabi bir qator masalalarning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishda ekonometrik modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi;

- Qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar asosini tashkil etuvchi davlat dasturlarida belgilangan muddatli vazifalarning o'z vaqtida ijrosini ta'minlash tizimli ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishning qat'iy talabi bo'lib qolmoqda. Aks holda, tezkorlik bilan rivojlanayotgan global sharoitda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi sohasida rivojlanishdan ortda qolmaslik sharti bajarilmay qoladi;

- Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish resurs tanqisligi sharoitida ishlab chiqaruvchi subyektning faoliyatini optimal rejalashtirishda matematik dasturlashtirish amaliy usullarining avtomatlashgan ko'p ssenariyli tatbig'ini, sohani tizimli boshqarishda klasterli, davriy rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etishda spektral analiz usullari tatbiqini kengaytirish zarur;

- Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ekonometrik modellashtirishning eng muhim zaruriyati murakkab tizimni tadqiq etish imkoniyatini yaratishda, asosiy ko'rsatkichlarini prognozlashda, omillarning o'zaro bog'liqlik darajasini, optimallik mezonlari va barqarorlik shartlarini aniqlashda, tizim sifatida barcha elementlarining samaradorligini baholashda, rivojlanishning iqtisodiy qonuniyatlarini ifodalashda keng imkoniyatlari bilan asoslanadi.

Agroklasterlar tizimini optimallashtirishda zamonaviy ekonometrik yondashuvlar tadqiqotining natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Innovatsion infratuzilmani rivojlantirish: ilmiy-tadqiqot markazlarini agroklasterlar bilan integratsiya qilish, mahalliy tadqiqot institutlari va innovatsion markazlar bilan hamkorlikni kengaytirish. Raqamli texnologiyalar (IoT, AI, Big Data) yordamida agroklasterlarda ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish: texnologik innovatsiyalarni joriy etish uchun grant va subsidiyalar ajratish. Qishloq xo'jaligida yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan investitsiyalarni rag'batlantirish.

2. Eksport salohiyatini oshirish va tashqi bozorlarga chiqish: agroklasterni xalqaro sertifikatlash tizimiga moslashtirish. Mahsulotlarni xalqaro standartlarga moslashtirish (GlobalG.A.P., ISO 22000, HACCP), agroklasterni eksport qilish bo'yicha maslahat xizmatlarini yo'lga qo'yish, logistika va transport infratuzilmasini yaxshilash, sovitish tizimlariga ega logistika markazlarini tashkil etish. Mahsulotlarni xorijiy bozorlar talabiga mos ravishda qadoqlash va saqlash imkoniyatlarini kengaytirish.

3. Investitsiyalarni jalb qilish va moliyaviy barqarorlikni oshirish: klaster rezidentlari uchun soliq imtiyozlari va kredit mexanizmlarini takomillashtirish, Agroklasterni xos biznes-modellar uchun qulay moliyaviy shartlarni yaratish. Xususiy-investitsiyalarni jalb qilish uchun maxsus moliyaviy mexanizmlar ishlab chiqish. Davlat-xususiy sheriklik (PPP) asosida agroklasterni rivojlantirish. Davlat investitsiyalari bilan xususiy sektor mablag'larini birlashtirish. Agroklasterni faoliyatini moliyalashtirishda xalqaro moliya institutlari va investitsion fondlar bilan hamkorlik qilish.

4. Mehnat unumdorligini oshirish va kadrlar tayyorlash: qishloq xo'jaligi klasterlari uchun malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini kuchaytirish, agroklasterni ehtiyojlariga mos holda o'quv dasturlarini ishlab chiqish. Ilg'or texnologiyalar va zamonaviy agro-uslublarni o'rgatish uchun xalqaro tajribadan foydalanish, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali mehnat unumdorligini oshirish, sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish orqali agroklasterni rivojlantirish. Elektron monitoring va tahlil qilish tizimlarini joriy qilish.

5. Agroklasterni optimallashtirish uchun iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish: energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan (quyosh va shamol elektr stansiyalari) keng foydalanish, suv resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha ilg'or texnologiyalarni qo'llash. Qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirish, xomashyo yetishtirishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonni bir butun ekotizim sifatida rivojlantirish. Kooperatsiyalar va agroklasterni o'rtasida hamkorlikni kengaytirish.

Ushbu takliflar ekonometrik modellar va zamonaviy ma'lumot tahlili usullariga asoslanib ishlab chiqildi. Ular agroklasterni samaradorligini oshirish, eksport hajmini kengaytirish, innovatsion infratuzilmani rivojlantirish va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun zarur bo'lgan strategik chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Pham Thi Anh et al. Towards eco-agro industrial clusters in aquatic production: the case of shrimp processing industry in Vietnam. Journal of Cleaner Production Volume 19, Issues 17–18, November–December 2011, Pages 2107–2118 / <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.06.002>
2. Keijiro Otsuka et al. Strategy for the development of agro-based clusters. World Development Perspectives. Volume 20, December 2020, 100257 / <https://doi.org/10.1016/j.wdp.2020.100257>
3. Putri D.L. et al. Agro Industrial Cluster Development Strategy Coastal Region

District Banyuwangi. PEPS. Vol 14, 2015, P-136-143 / <https://doi.org/10.1016/j.proeps.2015.07.094>

4. Pitchayadejanant K. Data mining approach for arranging and clustering the agro-tourism activities in orchard. Kasetart Journal of Social Sciences Volume 39, Issue 3, September–December 2018, Pages 407-413. <https://doi.org/10.1016/j.kjss.2017.07.004>

5. Obal T.M. et al. Biogascluster: A clustering algorithm to identify potential partnerships between agribusiness properties. Renewable Energy Volume 206, April 2023, Pages 982-993

6. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. / М.Портер. -М. и др.: Вильямс, 2003. 605 с

7. Peter F. Drucker. People and Performance: The Best of Peter Drucker on Management. First published by Butterworth-Heinemann This edition published 20 II by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, New York, NY 10017, USA .: 1977. – p. 371

8. Kotler Ph. Marketing Management, Millenium Edition. PCP. USA. 2006. -P.-456 / https://muhasib-az.narod.ru/kitab/menecment/Philip_Kotler_Marketing_Management.pdf

9. John M. Letiche. Adam Smith and David Ricardo on Economic Growth. Source: The Punjab University Economist , January 1960, Vol. 1, No. 2 (2022), pp. 7-35 / https://cooperative-individualism.org/letiche-john_adam-smith-and-david-ricardo-on-economic-growth-1960-jan.pdf

10. J.H.J. Spiertz, M.J. Kropff. Adaptation of knowledge systems to changes in agriculture and society: The case of the Netherlands. NJAS: Wageningen Journal of Life Sciences. Volume 58, 2011 — Issue 1-2. <https://doi.org/10.1016/j.njas.2011.03.002>

11. Настин А.А. Аграрный кластер «Новая деревня» Ульяновской области: практика опережает теорию?. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. №10, 2011. – 53-57 стр.

12. Арашуков В. П. Состояние и перспективы развития кооперации в аграрном секторе экономики. М.:ООО «НИПКЦ Восход–А», 2011. 220 с.

13. Романов А. Агропромышленные кластеры: теория и практика. Тула.: -2009. 365 с.

14. Ахмадеев М.Г. Кластерные стратегии в АПК. Российское предпринимательство. №8., 2007. – 38-42 стр.

15. Кундиус В. А. Формирование кластеров на селе– базис инновационного развития агропромышленного производства // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2012. № 2. С. 56–60

16. Мордовченков Н.В., Николенко П.Г., Ключева Ю.С. Агрокластер как инновационный организационно-экономический механизм управления технологическими процессами в АПК. Азимут научных исследований: экономика и управление. 2015. № 1(10), — 89-94 стр

17. Жўраев, Ф. Д., & Аралов, Ғ. М. (2023). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари

ишлаб чиқариш жараёнини эконометрик моделлаштириш заруриятининг асосий жиҳатлари. Educational research in universal sciences, 2(2), 36-43.

18. Жўраев, Ф. Д. (2021). Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни қисқа муддатли прогнозлаштириш. Инновацион технологиялар, (2 (42)), 92-95.

19. [19] Rakhimov, A. N., & Jo'rayev, F. D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. resmilitaris, 12(4), 2164-2174.

20. Juraev, F. D., Mallaev, A. R., Aralov, G. M., Ibragimov, B. S., & Ibragimov, I. (2023). Algorithms for improving the process of modeling complex systems based on big data: On the example of regional agricultural production. In E3S Web of Conferences (Vol. 392, p. 01050). EDP Sciences. // <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202339201050>

21. Jo'rayev Farrukh Do'stmirzayevich, & Aralov G'ayrat Muhammadiyevich. (2023). ANALYSIS OF FUNCTIONS OF BELONGING AND ASSESSMENT OF THE STATE OF THE CONTROL OBJECT. World Economics and Finance Bulletin, 23, 85-90. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/2895>.

22. Juraev, F. D. S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. The American Journal of Applied sciences, 3(02), 49-54.

23. Mukhitdinov, K. S., & Juraev, F. D. Methods of Macroeconomic Modeling. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), e-ISSN, 2456-6470.

24. Жўраев, Ф. Д., & Аралов, Ф. М. (2023). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнини эконометрик моделлаштириш заруриятининг асосий жиҳатлари. Educational research in universal sciences, 2(2), 36-43.

25. Rakhimov, A. N., Makhmatkulov, G. K., & Rakhimov, A. M. (2021). Construction of econometric models of development of services for the population in the region and forecasting them. The American Journal of Applied sciences, 3(02), 21-48.

26. Jo'rayev, F. (2023). Agroklaster tizimini optimallashtirish usullari: noaniqlikni algoritmi va model yordamida minimallashtirish. Iqtisodiyot va ta'lim, 24(6), 306-314. / https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss6/%25x

27. Jo'rayev, F. D., Ochilov, M. A., Rakhimov, A. M., & Doliyev, S. Q. (2023). Algorithms for improving models of optimal control for multi-parametric technological processes based on artificial intelligence. In E3S Web of Conferences (Vol. 460, p. 04013). EDP Sciences. / <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202346004013>

OLIY O'QUV YURTLARI VA KORXONALAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA MUTAXASSISLAR TAYYORLASHNI BOSHQARISH XUSUSIYATLARI

Sharopov Temirmalik Rustam o'g'li

Qarshi davlat universiteti doktranti,

Qarshi Xalqaro Universiteti o'qituvchisi

ORCID: 0009-0007-1436-7531

E-mail: sharopovtemirmalik@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari va ish beruvchi tashkilotlarning integratsiyasi asosida yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayoni tahlil qilinadi. Mehnat bozorining talablariga mos mutaxassislar yetishtirish tizimini shakllantirish, korxonalar va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish hamda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishning dolzarbligi asoslab berilgan. Shuningdek, tadqiqot natijalariga tayanib, oliy ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiyani samarali boshqarish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: bakalavr, magistr, tashkilot, oliy ta'lim, kadrlar, integratsiya, korxona, ish beruvchi, ilm-fan, innovatsiya, innovatsion tizim, rahbar, bilim, ishlab chiqarish, talaba, boshqarish, kadrlar tayyorlash.

Аннотация

В данной статье анализируется процесс подготовки высококвалифицированных кадров на основе интеграции высших учебных заведений и работодателей. Обоснована актуальность формирования системы подготовки специалистов в соответствии с требованиями рынка труда, расширения сотрудничества между предприятиями и образовательными учреждениями, а также внедрения инновационных подходов. Кроме того, на основе результатов исследования представлены рекомендации по эффективному управлению интеграцией высшего образования и производства.

Ключевые слова: бакалавр, магистр, организация, высшее образование, кадры, интеграция, предприятие, работодатель, наука, инновации, инновационная система, руководитель, знание, производство, студент, управление, подготовка кадров.

Abstract

This article analyzes the process of training highly qualified personnel based on the integration of higher education institutions and employers. The relevance of

forming a system for training specialists in accordance with labor market requirements, expanding cooperation between enterprises and educational institutions, and implementing innovative approaches is substantiated. In addition, based on research results, recommendations for effectively managing the integration of higher education and production are provided.

Keywords: bachelor, master, organization, higher education, personnel, integration, enterprise, employer, science, innovation, innovation system, manager, knowledge, production, student, management, personnel training.

KIRISH

Globallashuv davrida oliy o'quv yurtlari bilan ish beruvchi tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro manfaatli integratsiyaning rivojlanishi mehnat bozorining ehtiyojlariga mos mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil sanaladi. Oliy ta'lim muassasalari va ish beruvchi tashkilotlarning integratsiyasi mehnat bozorining ehtiyojlariga mos mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda quyidagi yo'nalishlarda ishlar olib borilmoqda:

- Korxona va tashkilotlarda muassasa kafedralari filiallarini tashkil etish.
 - Ish beruvchilarning oliy o'quv yurtlariga homiylik ko'magi berishi.
 - Mutaxassislarni kontraktatsiya shartnomalari asosida tayyorlash va ishga yo'naltirish.
 - Kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini joriy etish.
- Shuningdek, ish beruvchi tashkilotlarning oliy ta'lim muassasalari bilan o'zaro manfaatli integratsiyasi muassasalarni jihozlash, laboratoriyalar tashkil etish va beg'araz yordamlar ko'rsatish kabi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda

METODOLOGIYA

Ilmiy tadqiqot ishi metodologiyasi mavzuning dolzarbligi yuqoriligini e'tiborga olib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli hujjatlari va ma'ruzalarida mavzu doirasida ko'rsatilgan muammolar va ularning hal etilish yo'llarini o'rganishga bag'ishlangan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bu masala ko'pgina olimlar [4-12] tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Jumladan, ilmiy tadqiqotchilarning ““fan – ta'lim – ishlab chiqarish” milliy innovatsion tizimini shakllanishi va rivojlanishi mamlakatning ilg'or universitetlaridan faqat fundamental tadqiqot doirasida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bormasdan, balki ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishning boshqa shakllarini ham qo'llashni talab qiladi” [3], “Fan ishlab chiqarishga, ishlab chiqarish insoniyatga, inson esa olamning moddiy va ma'naviy ravnaqiga xizmat qilganidagina maqsadga muvofiqlik sodir bo'ladi” [7; 11-b.],

“Universitetning muhim strategik yo‘nalishlaridan biri innovatsion-sanoat komplekslari va texnoparklar yaratish yo‘li bilan erishiladigan ta’limiy, ilmiy va ishlab chiqarish faoliyati integratsiyasidir” [8; s.39] deb ta’kidlashlari ilm-fan, oliy ta’lim va ish beruvchi tashkilotlar o‘zaro hamkorligining dolzarblik darajasini yanada oshiradi.

Yuqoridagi me’yoriy hujjatlar talablari va kun tartibiga qo‘yilgan masalalar dolzarblik darajasining yuqoriligi quyidagi savollarga javob topishni taqozo etmoqda:

- O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini mustahkamlash, uning mavqeyi va nufuzini oshirish uchun yaqin va uzoq istiqbolda, masalan 2021-2025-yillarda, 2026-2030-yillar va undan keyingi yillarda kadrlar qanday bilim va ko‘nikmaga, malakaga va tajribaga ega bo‘lishlari maqsadga muvofiq?

- Respublika iqtisodiyotini, YAIM miqdorini, aholi jon boshiga ishlab chiqariladigan yillik mahsulot qiymatini oshirish uchun amaldagi tasniflagich bo‘yicha bilim va ta’lim sohalarining qaysi ta’lim yo‘nalishi va mutaxassisliklar asosida bakalavrlar va magistrlar tayyorlanishi lozim, qaysi mutaxassislar yetishmaydi, qaysi mutaxassisliklar bo‘yicha kadrlar ortiqcha tayyorlanmoqda, buning oqibatida jamiyatda qanday muammolar vujudga kelmoqda?

- Oliy o‘quv yurtlari bilan ish beruvchi tashkilotlar o‘rtasida qanday hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan, bu aloqalar qanday yo‘lga qo‘yilgan, bu borada qanday natijalar mavjud, ularning faoliyatlarini kim tashkil etadi, tartibga soladi va nazorat qiladi?

- Oliy o‘quv yurtlari bilan ish beruvchi korxona va tashkilotlar o‘zaro integratsiyasidan qanday manfaatlar nazarda tutilgan?

- Oliy ta’lim texnologiyasi bilan ishlab chiqarish texnologiyasi yo‘nalishlari o‘rtasida qanday mutanosibliklar, o‘xshashliklar yoki kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar mavjud, yaqin istiqbolda ularning shakli va mazmunida qanday o‘zgarishlar kutilmoqda?

- Professional ta’lim muassasalarida kichik mutaxassislar, oliy o‘quv yurtlarida bakalavrlar va magistrlar tayyorlashni boshqarishda ish beruvchi tashkilotlar bilan ta’lim tizimi rahbar va soha mutaxassislari munosabatlarida qanday muammolar vujudga kelmoqda, bu muammolar qachon, kim tomonidan va qanday tartibda bartaraf etiladi?

- Ish beruvchi tashkilotlar tomonidan shakllantirilib, OTMlariga taqdim etilgan buyurtmalar portfeli, ya’ni “keyingi besh-o‘n yillikda bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklariga bo‘lgan talablar soni jadvali” haqiqiy talab va ehtiyojlarni o‘z ichiga qamrab olganmi?

- “Buyurtmalar portfeli”ni OTMga taqdim etgan korxona rahbari har qanday vaziyat (rahbarning ishdan olinishi, korxona ishlab chiqarish yo‘nalishining o‘zgarishi va b.)da, shu talabalar o‘qishni tugatgach, yuqori malakali kadrlar muassasani bitirganlaridan keyin belgilangan muddat davomida ishga qabul qila oladimi?

- Oliy o'quv yurtlarida laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish uchun moddiy texnik baza, professor-o'qituvchilarning ilmiy-pedagogik salohiyati talabga javob beradimi, talabalarga qanday qo'shimcha intellektual bilimlar berish lozim?

- Ish beruvchilar o'zlarining buyurtmalariga muvofiq oliy o'quv yurtlari da o'qiyotgan talabalarga qanday ta'lim berilayotganligi, bu ta'lim asosida talabalar qanday intellektual kapitalga ega bo'layotganliklari, malakaviy amaliyotlardan qanday foydalanayotganliklari, bitiruv-malakaviy ish va magistrlik dissertatsiyalarini qanday tayyorlayotganliklari va himoya qilayotganliklari bilan qiziqyaptilarmi?

Bu munozarali holatlarga ilmiy-tadqiqot ishi natijalari asosida yechim topiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyul PQ-3151-sonli Qarori [1] yuqorida keltirilgan masalalarning huquqiy-me'yoriy va nazariy asosi hisoblanadi. Mazkur me'yoriy hujjatda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining komplekslari rahbarlari, tegishli vazirliklar va idoralar rahbarlari nazorati asosida amalga oshiriladigan asosiy ustuvor vazifalar sifatida bir oy muddatda kadrlar buyurtmachilari va oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlikda mutaxassislar tayyorlash mazmuni, bitiruvchilarning bilim va ko'nikmasiga qo'yiladigan talablarni mujassamlashtiruvchi oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining malakaviy talablari, o'quv rejalari va dasturlarini soha ehtiyojidan kelib chiqib, yangidan ishlab chiqish hamda tasdiqlash; oliy o'quv yurtlari ning tegishli ta'lim yo'nalishlari bo'yicha har bir talabasining 2-kursdan boshlab tegishli tarmoq (soha)ning muayyan tashkilotlari va korxonalarida malakaviy amaliyotlari tizimli ravishda o'tkazilishini, shuningdek ularning amaliy mashg'ulotlarini bevosita ishlab chiqarishda tashkillashtirish hamda bitiruvchilarni ishga joylashtirish bo'yicha aniq choralar ko'rish; o'qitishning zamonaviy shakllari va metodlarini, kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish, oliy o'quv yurtlari ni zamonaviy o'quv-laboratoriya anjomlari va o'quv-metodik adabiyotlar bilan ta'minlash, ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, oliy o'quv yurtlari ning zamonaviy ilmiy laboratoriyalarini tashkil etish va rivojlantirish choralari ko'rish; ish beruvchi tashkilotlar va tashkilotlarining mutaxassislar tayyorlash sifatiga bo'lgan talablarini bevosita ta'lim mazmunini shakllantirish bilan shug'ullanadigan oliy o'quv yurtlari profil kafedralarining professor-o'qituvchilari tomonidan tizimli o'rganib borilishini tashkil etish maqsadida stajirovkalar joriy qilish vazifalari belgilab berilgan [1].

Bugungi davrgacha bu masalalar muammoligicha qolayotganligi va ularning hal etilish yo'llari aniqlanmaganligi hurmatli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ko'p marta e'tirof etilmoqda. Jumladan, 2018-yil 24-oktyabrda oliy ta'lim sohasini yanada rivojlantirish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, ilm-fan va ishlab chiqarish

integratsiyasini kengaytirish masalalariga bagʻishlangan yigʻilishda aytib oʻtilganidek, “Ilm-fanni rivojlantirish, tadqiqotlarni ishlab chiqarish bilan integratsiya qilish, ilmiy faoliyat natijadorligini oshirish, iqtidorli talabalar ilmiy izlanishlar olib borishi uchun zarur sharoitlar yaratilmagan. Taʼlim jarayoniga innovatsion metodikalarni joriy etish, oʻquv dasturlarining ishlab chiqarish bilan hamohangligini taʼminlash va eng asosiysi, professor-oʻqituvchilar malakasini oshirish ishlari umuman qoniqarsiz ahvolda” [3].

Oliy taʼlim xizmatlari bozori mehnat bozori uchun yuqori malakali kadrlar yetkazib berayotganligi amaliyotini eʼtiborga olinsa, iqtisodiyot tarmoq va sohalarining ishlab chiqarish amaliyoti tizimlarining kadrlar tayyorlash yoʻnalishlaridagi mavqeyini yuksaltirish quyidagi vazifalarni ijobiy hal etish asosida amalga oshiriladi deb hisoblaymiz: [2]

1) Amaliyot tizimlarining ehtiyoj va talablariga koʻra, kelajak kasblari, yoʻnalishlar va mutaxassisliklari (aerodinamika, raqamli iqtisodiyot, robototexnika va b.) texnika va texnologiyalarni taraqqiy ettirishning yangi yoʻnalishlari boʻyicha kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish.

2) Yuqori malakali kadrlar tayyorlash hamda birgalikda ilmiy-texnologiya ishlanmalarini olib borishda korxona va tashkilotlarning ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish.

3) Professor-oʻqituvchilar va ilmiy xodimlarning zamonaviy texnologiyalar sohasidagi malakasini ishlab chiqarish amaliyoti tizimlarida muntazam ravishda oshirib borish.

4) Ishlab chiqarish amaliyoti tizimlari obyektlarining yuqori malakali kadrlarini taʼlim dasturlarini tuzish va ilmiy-pedagogik jarayonga jalb etish.

5) Ishlab chiqarish amaliyoti tizimlaridagi iqtisodiy va texnologik muammolarni hal etish uchun oliy oʻquv yurtlari va ilmiy tashkilotlarning ilmiy salohiyatini jalb qilish.

6) Taʼlimni korxonada faoliyat olib boruvchilarning samarali mehnati bilan, shu jumladan, ishlab chiqarish amaliyoti jarayonlaridagi mehnat bilan birgalikda qoʻshib olib borish asosida yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish.

7) Oʻzaro manfaatli shartlarda integratsiyaga kirishilgan professional va oliy oʻquv yurtlarini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlashni taʼminlash;

8) Taʼlim oluvchilarni mehnat jamoalarida tarbiyalash (jamoaga koʻniktirish, jamoani boshqarish, mehnat, maʼnaviy-maʼrifiy, ijtimoiy-ruhiy va jismoniy tarbiyalash)

9) Ishlab chiqarish amaliyotining sifati va samaradorligini oshirish maqsadida taʼlim oluvchilar va malakaviy amaliyotchilarni yetarli darajada ish joylari va sharoitlari bilan taʼminlash va b.

Oʻzbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar, sohaga yoʻnaltirilgan qonunlar, boshqa meʼyoriy hujjatlar va ularning ijrosi uzluksiz taʼlim

tizimiga, jumladan oliy o'quv yurtlarining taraqqiyotiga bevosita ijobiy hissa qo'shadi. Vaholanki, bu muassasalarda yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish samaradorligini oshirishda ilm-fan bilan oliy ta'limning integratsiyasi bo'lgani kabi ishlab chiqarishning ham oliy ta'lim tizimi bilan o'zaro manfaatli hamkorligining muhim ahamiyati mavjudligi isbot talab qilmaydi.

Oliy o'quv yurtlarida tayyorlangan yuqori malakali kadrlar va ularning istiqboldagi mehnat faoliyatlarida vujudga kelayotgan kasbiy malaka yuzasidan muvofiqliklar va ziddiyatlar, bitiruvchi bakalavrlar va magistrnlarning o'qish jarayonida oliy ta'lim va ishlab chiqarish tizimining o'zaro hamkorligi darajasiga bevosita bog'liqdir. Vaholanki, bu integratsiyada talabaning fanlarni ketma-ketlikka asoslangan holda o'rganishi, bu nazariy bilim va ko'nikmalarni malakaviy amaliyot davrida amaliy uquv va malakalarga bog'lashi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, OTMlari bilan ish beruvchilar o'rtasidagi integratsiya o'z vaqtida va to'g'ri tashkil etilmas ekan, u holda oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlarning ishga joylashgan korxona va tashkilotlarida mehnat faoliyatiga moslashuv muddatlari orqaga surilishi muqarrar. Shuningdek, taraqqiy etgan xorijiy mamlakatlarda kadrlarga bo'lgan ehtiyoj o'zgacha tarzda qondiriladi, ya'ni davlat va nodavlat korxonalarida yuqori malakali kadrning olgan diplomida qayd etilgan ta'lim yo'nalishi, mutaxassisligi va malakasi unchalik muhim bo'lmasdan, balki uning OTMda egallagan bilimi, uquvi, ko'nikmasi hamda bularni amaliyotga qo'llay olish darajasi nisbatan muhimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur masalalar munozarali bo'lib, bugungi kunga qadar kun tartibida o'z o'rniga ega. Bu muammolarga o'z vaqtida yechim topish soha rahbarlari, mutaxassislar va integratsiya ishtirokchilarining zimmasidagi mas'uliyat hisoblanadi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan raqobatbardosh yuqori malakali kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish hisoblanadi. Zero, jamiyatda yuqori malakali, zamonaviy bilim va texnologiyalarni o'zlashtirgan, kreativ fikrlaydigan, xorijiy tillarni va kompyuter texnologiyalarini yaxshi biladigan, rivojlangan xorijiy oliy ta'lim muassasalarini bitirayotgan tengdoshlari bilan sog'lom raqobatga kirisha oladigan, o'z mehnat faoliyatida raqamli texnologiyalarni qo'llay oladigan kadrlarni tayyorlamasdan ijobiy natijalarga erishish aslida mumkin emas. Integratsiya ishtirokchilarining samarali hamkorligi sohalarning rivojlanishi va mamlakat iqtisodiyotining o'sishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyul PQ-3151-son "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va

tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-3286194>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-aprel PQ-2909 "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-3171590>

3. Mirziyoyev Sh.M. Jadal rivojlanayotgan iqtisodiyot uchun zamonaviy kadrlar kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning oliy ta'lim sohasini yanada rivojlantirish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kengaytirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishdagi ma'ruzasi. – Toshkent, 2018-yil 24-oktabr.

4. Begalov B.A., Jukovskaya I.YE. Visshieye uchebniye zavedeniya v formirovanii natsionalnoy innovatsionnoy sistemi strani // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2012. – 4.

5. Vahobov A., Eraliyev H. Inson kapitaliga sarflangan investitsiyalar samaradorligini oshirishning nazariy jihatlari // Birja Ekspert. – 2010. – 6. – 3-6–betlar.

6. Junko Takeuchi. Janubiy-sharqiy Osiyodagi Yaponiya kompaniyalari filiallarida ishga yollash va inson resurslarini rivojlantirish (Employment and Human Resource Development in Japanese-affiliated Manufacturers in Southeast Asia, <http://www.jri.co.jp/english/periodical/rim/1998/RIMe199804employ/>)

7. Ismatov I. Fan va ishlab chiqarishning yaxlitligi xususida // Uzluksiz ta'lim tizimida fanlarning o'zaro integratsiyalashuvi muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasining maqola va tezislari to'plami. – Toshkent. – 2010. – 9-11-b.

8. Navatova A.D. Rol reform visshego obrazovaniya Kirgizskoy Respubliki v podgotovke konkurentosposobnix vipusnikov // Vissheye obrazovaniye Kirgizskoy Respubliki. – 2008. – 2 (12). – s.36-39.

9. Neborskiy YE.V. Modeli integratsii obrazovaniya, nauki i biznesa v universitetax SSHA, Yevropi i Yaponii // Problemi sovremennogo obrazovaniya. 2011 g. – №1. – 48-59-s.

10. Ochilov A.O. Fan, oliy ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiyani samarali boshqarish yo'llari // Iqtisodiyot va ta'lim. – Toshkent, 2012. – 6. – 146-148-b.

11. Rajabov O'D. Botirov Q.A. Ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyalashuvining bitiruvchilar bandligini ta'minlashdagi ahamiyati. Zamonaviy ta'lim / sovremennoye obrazovaniye. – 2015. – 2.

12. Xolmuminov Sh.R. O konsepsii modernizatsii obrazovaniya // Obrazovaniye i sotsialno-ekonomicheskoye razvitiye v nachale tretyego tisyacheletiya. Tez. dokl. konf. «XIX-Mejdunarodniye Plexanovskiye chteniya», posvyashennoy 10-letnemu yubileyu Filiala REA im. G.V. Plexanova v g. Tashkente. 2-fevralya 2006 goda. – T., 2006. – chast I. – S. 17-19.

NAMANGAN VILOYATINING EKOLOGIK-IQTISODIY RIVOJLANISH KO'RSATKICHLARI

Odilov Xamidillo Maxmudjon o'g'li

Namangan davlat universiteti
Menejment kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Namangan viloyatining ekologik-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari hamda o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy jarayonlarni birgalikda boshqarish barqaror rivojlanishni ta'minlashning asosiy shartidir. Shu munosabat bilan O'zbekiston mintaqalaridagi hozirgi ekologik vaziyatni ekologiya iqtisodiyoti nuqtai nazaridan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Namangan viloyatida ekologik xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, ijtimoiy jarayon, atrof-muhit, rivojlanish ko'rsatkichlari, ekologik vaziyat.

Аннотация

В данной статье рассматриваются эколого-экономические показатели развития Наманганской области, а также взаимосвязь экономики, экологии и социальных процессов как основного условия обеспечения устойчивого развития. В этом контексте анализ современной экологической ситуации в регионах Узбекистана с точки зрения экологической экономики приобретает особую значимость. В статье приведены мнения и рассуждения о организационно-экономическом механизме обеспечения экологической безопасности в Наманганской области.

Ключевые слова: экология, социальный процесс, окружающая среда, показатели развития, экологическая ситуация.

Abstract

This article examines the ecological and economic development indicators of the Namangan region, as well as the interconnection of the economy, ecology, and social processes as a key condition for ensuring sustainable development. In this context, analyzing the current environmental situation in Uzbekistan's regions from the perspective of ecological economics is of great importance. The article presents opinions and reflections on the organizational and economic mechanism for ensuring environmental security in the Namangan region.

Keywords: ecology, social process, environment, development indicators, ecological situation.

KIRISH

O'zbekiston mintaqalarida ekologik tadbirlarni tizimli amalga oshirishga katta ahamiyat berilib, bu tizim milliy iqtisodiyotni isloh qilishning tarkibiy qismiga

aylanmoqda. Shu doirada atrof-muhitni muhofaza qilishni amalga oshirishning ko'p bosqichli tuzilmalari barpo etildi, atrof-muhitni muhofaza qilishning huquqiy asosi yaratilib, u muntazam takomillashtirilmoqda. 2030 yilgacha tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilgan. Atrof-muhitni muhofaza qilish milliy harakat rejasi hamda biologik xilma-xillikni saqlash milliy strategiyasi va harakat rejasi ishlab chiqilgan. Shuningdek, respublikada atrof-muhit gigiyenasi bo'yicha milliy harakat rejasi qabul qilingan va alohida muhofaza qilinadigan hududlar maydoni sezilarli darajada kengaytirilgan.

Ushbu strategiyalar mamlakat mintaqalaridagi ekologik-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini shakllantirish bilan birga, hududlar kesimida turli yondashuvlarni talab etadi. Namangan viloyati misolida ekologik-iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu sababdan mintqa aholisining yashashi uchun sog'lom shart-sharoit vujudga keltirish va tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish, tabiiy resurslarning kamayishiga yo'l qo'ymaslik, tabiatni asrash va muhofaza qilishda ekologiya iqtisodiyoti va uning amaliyoti boshqarishning muhim ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlari qatoriga kiradi.

Ekologiya iqtisodiyotining amaliyoti nuqtai nazaridan tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida respublika mintaqalarida uzoq davr mobaynida hukmronlik qilgan o'tmish totalitar tuzumdan meros bo'lib qolgan ekologik muammolar yechimini topish, mintaqalarda mavjud bo'lgan boshqa ekologik muammolarning yaxlit manzarasini aniqlash, ularni keltirib chiqargan sabablari va ulardan kutilayotgan ko'ngilsiz oqibatlarining natijasini aniqlash, iqtisodiy vaziyatning ekologiyaga ta'sirini tahlil etish mintaqalarda antropogen omillarga bog'liq bo'lgan ekologik vaziyat to'g'risida to'la tasavvur beradi. Bular o'z navbatida ekologiya iqtisodiyoti amaliyotida maqsadga muvofiq loyihalarga afzallik berish yoki samarasiz loyihalarni rad etish masalalarini to'g'ri hal etishga xizmat qiladi.

Respublika mintaqalaridagi hozirgi ekologik vaziyat uzoq o'tmish va yaqin davrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda hukmronlik qilgan boshqaruvning yuqori darajada markazlashuvi, iqtisodiyot va tabiatdan foydalanish o'rtasida maqsadga muvofiq muvozanatning o'rnatilmaganligi, ishlab chiqarishga, ayniqsa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga haddan ziyod ahamiyat berilgani, tabiiy resurslardan foydalanish va tabiat muhofazasini boshqarishga yetarli e'tibor berilmaganligi va boshqa ko'plab omillar bilan uzviy bog'liqdir. Bular esa o'z navbatida tabiatga katta zarar yetkazdi, umumiy ekologik vaziyatning keskinlashuviga, ekotizimlar va landshaftning buzilishiga va boshqa og'ir oqibatlarga olib keldi, respublikada umumiy ekologik barqarorlikni jiddiy xavf ostiga qo'ydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ekologik xavfsizlik kontsepsiyasining asosiy vazifasi turli xil ekologik tahdidlar, texnogen va tabiiy muammolar sharoitida insonlarni xavfsiz yashashini ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekotizimlarni himoya qilishga qaratilgan. Ekologik xavfsizlik kontsepsiyasini amalga oshirish bo'yicha harakatlar atrof-muhitni

muhofaza qilish bo'yicha mintaqaviy siyosatdir. Bu konsepsiya insonlar hayoti, jamiyat va davlat manfaatlarini huquqiy jihatdan himoya qilish bilan bog'liq. [1]

Ayni vaqtda ekologik xavfsizlik tushunchasini shakllantirish masalasida yagona yondashuv mavjud emas.

Freydkina E.M., Treyman M.G.[2]- Ekologik xavfsizlik insoniyat va biosferani muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi.

Buzan B. [3]-Ekologik xavfsizlik – xavfli vaziyatlarning keyingi rivojlanishini oldindan ko'rish, oldini olish va agar sodir bo'lsa, bartaraf etish imkonini beruvchi tartibga solish va boshqarish tizimini nazarda tutadi.

Sporring E.Dj. [4]- Ekologik xavfsizlik – inson hayotini va butun tizimda tabiiy ekologik muvozanatni saqlab qolish uchun yer resurslarining muhim iqtisodiy tarkibiy qismlarini himoya qilish holatidir.

Djorobekov J.M.[5]- Ekologik xavfsizlik ifloslangan tabiiy ob'ektlarning tahdidlaridan himoya qilish yoki aholi va hududlarni tabiiy va texnogen favqulodda vaziyatlardan himoya qilish, deb ta'riflanadi.

Surkova E.V. Melchenko A.I. [6]- Ekologik xavfsizlik – bu hayot xavfsizligiga o'xshash tushuncha, chunki har ikkala holatda ham insonni salbiy antropogen omillardan himoya qilish, uning yashashi uchun tegishli sharoitlarni ta'minlashni nazarda tutilgan.

Porfirev B.N. [7] Ekologik xavfsizlik – bu atrof-muhitni ifloslantirmaslik, kelajak avlodlar uchun tabiatning asl qiyofasini saqlab qolish imkoniyatidir.

Tulupov A.S. [8]- Ekologik xavfsizlik bu zararli ta'sirlarni minimallashtirish bilan bog'liq.

Xorijiy mamlakatlarda amalga oshirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekologik xavfsizlik – bu har bir insonni, jamiyatni va davlatni, atrof-muhitni texnogen omillar natijasida tabiiy ob'ektlardan kelib chiqadigan tahdidlardan, shuningdek, tabiiy muhitni iqtisodiy faoliyat natijasidan himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. [9]

Shuningdek, xorijiy mamlakatlarda ekologik xavfsizlik tushunchasi turli xil yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Jumladan, ekotizimlarning buzilishi, energiya muammolari, aholi va uning sog'ligi bilan bog'liq muammolar, oziq-ovqat muammolari, iqtisodiy muammolar, favqulodda vaziyatlar, fuqarolik nizolari va boshqalar. [10]

METODOLOGIYA

Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy, tahlil qilish va tanlama kuzatish, statistik hamda ko'p omilli ekonometrik tahlil usullari, modellashtirish jarayonlarda iqtisodiy-matematik, noaniq to'plam nazariyasi, prognozlash va boshqa usullar qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston mintaqalaridagi hozirgi ekologik vaziyatning hisobga olinishi zarur bo'lgan asosiy xususiyatlarini quyidagi omillar ko'rsatishi mumkin:

- Ekologik talablarga to'la javob beradigan hududlar mamlakat umumiy maydonining 27 foizini tashkil etadi va mazkur hududda O'zbekistonning 45 foiziga yaqin aholisi yashaydi.

- Iqtisodiyotning xomashyo va tabiatni ekspluatatsiya qiluvchi resurs va energiyani ko'p iste'mol qiladigan tarmoqlarning tez rivojlanishi (ayniqsa, an'anaviy qishloq xo'jaligi, foydali qazilmalarni qazib olish, boshqa energiya va xomashyoni ko'p iste'mol qiladigan tarmoqlar) tabiiy muhitga salbiy ta'sir qilish bosimining kuchayib borishiga va me'yordan oshib ketishiga olib kelgan;

- Tabiat komponentlarining barchasida ekologik holat sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Bular qatoriga havoning, yer usti va yer osti suvlarining ifloslanishi, tuproqning sho'rlanishi va degradatsiyaga uchrashi, biologik, mahsuldorlik va xilma-xillikning kamayishi, yaylovlarning digressiyasi, o'rmonlarning kesib yuborilishi, cho'llashuv jarayonlarining kuchayishi va boshqalar kiradi;

- Aholi yashash manzillari – shahar va qishloqlarda ekologik vaziyatning yomonlashuvi va uning aholi salomatligi va turmush darajasiga zararli ta'sirining kuchayib borishi kuzatilmoqda. Bular qatoriga aholining toza ichimlik suvi bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi, kommunal xo'jaligi va sanoat oqavalarining, chiqindilarning ko'payishi, sanitariya xizmatining past darajasi va boshqa noqulayliklarning mavjudligi kiradi;

- Qattiq chiqindilarning (shu jumladan, zaharli sanoat chiqindilari) ko'plab to'planib qolishi, radioaktiv ifloslanishning katta xavflari borligi (Markaziy Qizilqum, Toshkent viloyati va boshqalar);

- Tabiiy va texnogen halokatlar (sel, ko'chki, o'pirilish, zilzilalar) xavfining kuchayib borishi;

- Orol bo'yidagi salbiy ekologik o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan halokat va inqirozlar, ijtimoiy ofat, ekologik noqulayliklarning mavjudligi;

- Alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar maydoni va strukturasining talabga javob bermasligi;

- Qo'shni davlatlarning chegaralaridan o'tib kelayotgan ifloslantiruvchi ta'sirning mavjudligi va boshqalar.

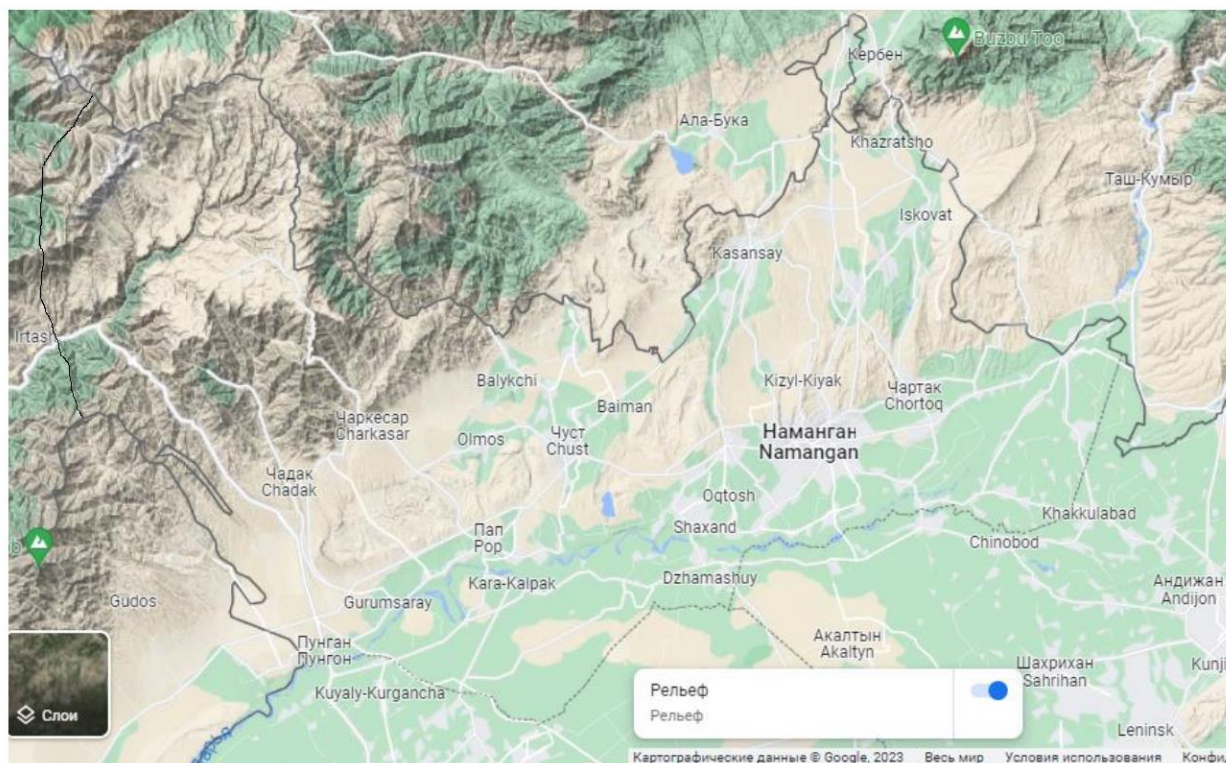
O'zbekistonda mavjud bo'lgan ekologik vaziyatning ko'rsatilgan o'ziga xos xususiyatlari har bir mintaqada aholining yashashi uchun qulay sharoitlar yaratish, tabiiy resurslardan tugab qolmaydigan tarzda foydalanish, tabiatning mahsuldorligi, o'z-o'zini tiklash imkoniyatlarini saqlab qolish, atrof-muhitni saqlash va muhofaza qilish sohasida milliy manfaatlarning ustuvorligini ta'minlash, xalq xo'jaligida ekologiyalashtirishni keng qo'llash yo'nalishlarida tadqiqotni kuchaytirishni taqozo etadi.

Jumladan, Namangan viloyatining umumiy yer maydoni 7,44 ming km.² dan iborat bo'lib, O'zbekistonning sharqida va Farg'ona vodiysining shimoliy qismida joylashgan. Shimolda Qirg'iziston Respublikasining Jalolobod va g'arbda Tojikiston Respublikasining Sug'd viloyatlari, shimoli-g'arbda Toshkent viloyati, janubda Farg'ona va janubi-sharqda Andijon viloyatlari bilan chegaralangan.

Namangan viloyati iqlimining hosil bo'lishida uning Markaziy Osiyoda joylashganligi va dengizlarning bevosita ta'siridan uzoqligi, atrofi baland tog' tizmalari bilan o'ralganligi va radiatsion aylanish jarayonlari muhim o'rin tutadi. Natijada viloyatda quruq o'rtacha iqlim qaror topgan bo'lib, cho'l va chala cho'l mintaqalarining holati yaqqol sezilib turadi. Dengiz sathidan Zarkent – 880 metr, Kosonsoy – 790 metr, Uchqo'rg'on – 500 metr, Namangan – 450 metr, Shahand – 400 metr, Jomashuy – 350 metr balandlikda joylashgan.[11]

Namangan viloyatining janubiy tekislik mintaqasi cho'l, subtropik iqlimga mansub, vegetatsiya davri 230-240 kun. Vegetatsiya davrining ijobiy harorati yig'indisi 4600-5000 gradus. Havo haroratining o'rtacha yillik tebranishi 14,5-16 gradus. Yanvar oyining o'rtacha harorati 2-4 gradus, absolyut minimum harorati esa 27-28 gradus. Iyul oyining o'rtacha harorati esa 20-28 gradus, eng yuqori harorati 44 gradusga teng. Yillik yog'in miqdori 150-180 mm. atrofida bo'lib, asosan yog'ingarchilik qish va bahor oylariga to'g'ri keladi. Yoz oylarida esa 10-15 mm. atrofida yog'in bo'ladi.[12]

Namangan viloyatida do'l yog'ish hodisalari tez-tez takrorlanib turadi. Har yili ana shunday takrorlanib turadigan do'l hodisalari natijasida adir va tog' oldi hududlari – Chust, Kosonsoy, Yangiqo'rg'on va Chortoq tumanlari katta iqtisodiy zarar ko'radilar.

1-rasm. Namangan viloyatining yer usti tuzilishi[13]

Namangan viloyatining yer usti tuzilishi «tekislik-adir-tog'» tizimida shimol va shimoli-sharq tomon ko'tarilib boradi hamda Qurama va Chotqol tog' tizmalariga tutashib ketgan. Jumladan, Sirdaryoning o'ng sohili tekisliklari ensiz va yer usti zinapoyasimon adir-tog' tizimi to'liq shakllangan. Bu hududda Namangan viloyatining

6,19 ming km.² yoki 83,2 foizi joylashgan. Asosiy tekisliklar Norin daryosi va Sirdaryoning chap sohilida joylashgan (1-rasm).

Namangan viloyatining umumiy yer maydonida tekislik qismi 60,0 foiz, adir 21,0 foiz va tog' hududi 19,5 foizni tashkil etadi. Asosiy tekisliklar Uchqo'rg'on (0,30 ming km.²), Norin (0,21 ming km.²), Mingbuloq (0,74 ming km.²) tumanlarida hamda Pop tumanining bir qismida (1,30 ming km.²) kuzatiladi. Adirlar ulushi yuqori hududlar qatoriga Pop (23,4 foiz), Yangiqo'rg'on (20,8 foiz), Chust (16,0 foiz), Kosonsoy (14,9 foiz) va Chortoq (13,6 foiz) tumanlari kiradi. Shuningdek, mazkur tumanlarda tog' hududlari ham shakllangan (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Namangan viloyatining yer usti tuzilishida tekislik, adir va tog' hududlarining ulushi (2024 yil)[14]

№	Hudud nomi	Umumiy maydoni	Shu jumladan		
			Tekislik	Adir	Tog'
1	Namangan shahri	$\frac{0,13}{1,7}$	$\frac{0,12}{2,7}$	$\frac{0,01}{0,6}$	0
2	Kosonsoy	$\frac{0,52}{7,0}$	$\frac{0,19}{4,3}$	$\frac{0,23}{14,9}$	$\frac{0,1}{6,9}$
3	Mingbuloq	$\frac{0,74}{10,1}$	$\frac{0,74}{16,6}$	0	0
4	Namangan	$\frac{0,21}{2,8}$	$\frac{0,17}{3,8}$	$\frac{0,04}{2,6}$	0
5	Norin	$\frac{0,21}{2,8}$	$\frac{0,21}{4,7}$	0	0
6	Pop	$\frac{2,91}{39,2}$	$\frac{1,30}{29,2}$	$\frac{0,36}{23,4}$	$\frac{1,25}{86,2}$
7	To'raqo'rg'on	$\frac{0,27}{3,6}$	$\frac{0,21}{4,7}$	$\frac{0,06}{3,9}$	0
8	Uychi	$\frac{0,30}{4,0}$	$\frac{0,24}{5,4}$	$\frac{0,06}{3,9}$	0
9	Uchqo'rg'on	$\frac{0,30}{4,0}$	$\frac{0,30}{6,7}$	0	0
10	Chortoq	$\frac{0,38}{5,1}$	$\frac{0,14}{3,1}$	$\frac{0,21}{13,6}$	$\frac{0,03}{2,1}$
11	Chust	$\frac{0,94}{12,6}$	$\frac{0,65}{14,6}$	$\frac{0,25}{16,2}$	$\frac{0,04}{2,8}$
12	Yangiqo'rg'on	$\frac{0,53}{7,1}$	$\frac{0,18}{4,0}$	$\frac{0,32}{20,8}$	$\frac{0,03}{2,1}$
	Jami	$\frac{7,44}{100}$	$\frac{4,45}{100}$	$\frac{1,54}{100}$	$\frac{1,45}{100}$

(Suratda hudud maydoni, ming km.²Maxrajda jami yer maydoniga nisbatan ulushi, foiz)

Mazkur holat Namangan viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida o'z aksini topgan. Ayniqsa, adirlar hududining ulushi yuqori bo'lgan tumanlarda qishloq xo'jalik

mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va hosildorligida doimiy past ko'rsatkichlar saqlanib qolmoqda.

Bunday xulosa tekislik, adir, adir-orti, tog' oldi va tog' hududlar tarkibi tahlilida ham asoslanadi. Jumladan, Namangan viloyati hududlarining o'zlashtirish oqibatlari va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha quyidagi guruhlariga bo'linadi:[15]

1-guruh. Tekislik mintaqasi Markaziy Farg'ona tekisliklaridan boshlab, Norin va Sirdaryo terrasalarini hamda tor mintaqqa hosil qiluvchi bir necha tog' daryo va soylarining konussimon yoyilmalarini, konuslar oralig'idagi pastliklarni o'z tarkibiga oladi. Tekisliklarning dengiz sathidan balandligi Sirdaryoning chap sohili tekisliklarida 400-500 metr bo'lsa, o'ng sohil qismida 500-550 metrdan iborat. Tekisliklar hosil bo'lishiga ko'ra, yer usti shimol va shimoli-g'arbga tomon qiyalik hosil qiladi. Namangan viloyatida eng past hudud Sirdaryoning chap sohili bo'lib, botqoqlashgan sho'rlashgan qum barxanlari mavjud bo'lsada, nihoyatda intensiv sur'atda o'zlashtirilishi oqibatida grunt suvlari ko'tarilmoqda. Garchi tekislik mintaqasi Norin va Sirdaryo vodiysidan iborat bo'lsada, uning ayrim qismlari tabiiy-geografik jihatdan bir-biridan farq qiladi. Namangan viloyatida tekisliklar yaxlit maydoni hosil qilmaydi, aksincha halqasimon va bir biri bilan bog'lanmagan tarzda ajratib turadi.

2-guruh. Adirlar mintaqasiga dengiz sathidan 500-1000 metr baland hududlar kiradi. Adirlar Namangan viloyatida shimoli g'arbdan, ya'ni Chodaksoyning quyi qismidan shimoli-sharqiy yo'nalishida, Pop, Chust, To'raqo'rg'on, Kosonsoy, Namangan, Yangiqo'rg'on, Chortoq va Uychi tumanlarida yarim halqasimon tarzda cho'zilib yotadi. Adirlar xilma-xil shag'al, qum-tosh, lyoss va lyossimon jinslardan iborat bo'lib, Chorkesar va Chortoqsoy oralig'ida uchraydi. Adirlar relyefi keyingi 50 yil mobaynida kuchli sur'atda o'zgardi. Jiydalisoy, Morg'uzarsoy, Jabborsoy, Kengsoy, Sassiqlik kabi soylar ham adirlar relyefining parchalanib ketishiga, kuchli erozion jarayonlarining rivojlanishiga olib keldi. Ayniqsa, Chust, To'raqo'rg'on, Namangan, Yangiqo'rg'on va Chortoq tumanlardagi lyoss va lyossimon qatlamlar intensiv o'zlashtirish hamda noto'g'ri sug'orish ta'sirida irrigatsion eroziya jarayonlari rivojlanganligi hamda tuproq sho'rlanishi hodisalarining kengayib borayotganligi bilan ajralib turadi.

3-guruh. Adirorti va tog'oldi tekisliklari mintaqasi adir va baland tog' oralig'ida joylashgan bo'lib, xo'jalik nuqtai nazaridan katta ahamiyatga egadir. Bu mintaqada uchta adir-orti tekisligi ajratiladi: Chust-Olmos-G'ova-Varzik; Kosonsoy; Iskovot-Zarkent-Pishqo'rg'on. Ko'plab quruq soylar va Podshootasoy daryosi Iskovot-Zarkent-Pishqo'rg'on tekisligi relyefining bir-muncha o'zgarishiga olib kelgan. Namangan viloyatida tog'oldi mintaqasi adir-orti qiya tekisliklari bilan o'rtacha balandliklardagi tog'lar oralig'iga joylashgan bo'lib, uncha katta hududni egallamaydi. Bu mintaqqa 400-600 metrdan (Qurama tizmasida), 1000-1200 metrga qadar (Chotqol tizmasida) bo'lgan hududlarda nuragan jinslarning qalin yotqiziqlariga ega. Podshootasoy daryosining birinchi konussimon yoyilmalari tog'oldi mintaqasi relyefini keskin o'zgartirib yuborgan.

4-guruh. O'rtacha va baland tog'lar Namangan viloyatining eng shimoliy hududlarida joylashgan Podshootasoy va Qorasuv daryolari oralig'ida Boyotabuva

tog'i joylashgan. Yer usti tuzilishi qoyali qismlardan tashqari o'rtacha balandliklardagi tog' relyefi qaror topgan. Boyotabuva tog'ining g'arbida unchalik baland bo'lmagan qoyalar tizimidan iborat O'ng'or mavjud. Shuningdek, Chustdan Tojikiston Respublikasining Asht tumaniga qadar hududda Chust-Pop uchlamchi gryadasi tartibsiz joylashgan. Ayniqsa G'ovasoy va Chodaksoy oralig'ida karst hodisalari, o'pirilmalar, chuqurliklar va jarliklar mavjud. «Sof» tog'li mintaqa Pop tumani hududidadir.

Yuqoridagi tahlillar Namangan viloyatida ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan hududiy ixtisoslashuv yo'nalishlarini belgilashga imkon beradi.

Ma'lumki, ekologik xavfsizlikni ta'minlashning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri atmosfera havosi hisoblanadi. Atmosfera havosini asosan ikki manba – tabiiy omillar va inson faoliyatining mahsuli (antropogen manbalar) ifloslantiradi.

Atmosfera havosini ifloslantiruvchi tabiiy omillar tog' jinslarining yemirilishi, vulqonlarning otilishi va o'rmon yong'inlari natijasida atrof-muhitga yetkaziladigan zararli ta'sirlardan iborat.

Antropogen ifloslanish asosan sanoat korxonalari, arzik va asfalt zavodlari, avtomobil, havo va temir yo'l transporti chiqindilari hamda turli yoqilg'ilarning ishlatilishi natijasida hosil bo'ladigan zararli moddalar bilan bog'liq.

Ifloslangan atmosfera havosining atrof muhitga, o'simliklarga, insonning sog'ligiga va turmush tarziga salbiy ta'siri juda kattadir. Tadqiqotlar atmosfera havosi ifloslangan hududlarda kasalliklarning nisbatan ko'p bo'lishi turar joylardagi havoning to'g'ridan-to'g'ri chiqindi moddalar bilan ifloslanishiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Sanoat korxonalari va transport vositalari havoga ko'p miqdorda chiqindilarni chiqarib turishlari natijasida atrof muhitning ekologik muvozanati buziladi. Mutaxassislarning fikricha, havoning ifloslanib, uning kimyoviy tarkibi va fizik xossalari o'zgarishi bilan tirik organizm holati ham shunga mos ravishda o'zgaradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, Namangan viloyati hududlarini quyidagicha tuproq-iqlimiy zonaga bo'lish mumkin:

- Cho'l va cho'l tuproq zonasi. Bu zonaga Namangan, To'raqo'rg'on, Mingbuloq tumanlari va Chust, Pop tumanlarining janubiy qismlari.
- Och tusli bo'z tuproqlar zonasi. Bu zonaga Norin, Uychi, Kosonsoy, Uchqo'rg'on tumanining janubiy-sharqiy qismi, Chortoq, Yangiqo'rg'on tumanlarining shimoliy tog' oldi qismlari.
- Tog' zonasi. Bunga Yangiqo'rg'on, Chust, Kosonsoy va Pop tumanlarining tog' hududlari.

Umuman olganda, Namangan viloyatida ekologik toza xizmat ko'rsatish va mahsulotlar ishlab chiqarishga asoslangan va barcha komponentlarni o'z ichiga olgan yaxlit, o'zaro bog'liq ekologiya iqtisodiyoti rivojlantirish talab etilmoqda. Shu munosabat bilan mintaqa iqtisodiyotini ham ekologik talab va tamoyillarga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijalarga erishishni kafolatlaydigan yo'nalishlarni ishlab chiqish zaruratga aylanmoqda. Shuningdek, atmosfera havosining ifloslanishi,

suv resurslarining tanqisligi va ifloslanishi, aholining toza ichimlik suvi bilan yetarli ta'minlanmaganligi, tuproq sho'rlanishi va ifloslanishi, biologik mahsuldorlik va bioxilma-xillikning kamayishi, yaylovlar digressiyasi, chiqindilarning ko'plab to'planib qolishi, qayta tiklanadigan energiya manbalarining cheksiz salohiyatidan foydalanish deyarli yo'lga qo'yilmaganligi va boshqa qator muammolar hal etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Музалевский А.А. Экологическая безопасность и методы ее обеспечения (Учебное пособие). – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2020. – С. 21-22.
2. Фрейдкина Е.М., Трейман М.Г. Экономическая оценка влияния промышленных предприятий на окружающую среду (Учебное пособие). — Санкт-Петербург: ВШТЭ СПбГУПТД, 2016. – С. 18-20.;
3. Buzan B. Security: a new framework for analysis. — Boulder: Lynne Rienner Pub., 2018. – pp. – 89-91.;
4. Sparring E.J. Environmental Security: A conceptual investigating study. – Jonkoping: University, 2019. – pp 13-20.;
5. Джоробеков Ж.М. Экологическая безопасность: понятие и содержание// Ж. Молодой ученый. – М.: № 4 (108), 2016. — С. 546–548.;
6. Суркова Е.В., Мельченко А.И. Экологическая безопасность (Учебное пособие) – Краснодар: КубГАУ, 2014 – С. 12-15.;
7. Порфирьев Б.Н. Природа и экономика: риски взаимодействия. — М.: Анкил, 2011. – С. 26-32.;
8. Тулупов А.С. Теория ущерба как база оценки и регулирования негативных экстерналий в экологическом страховании: Автореф. дис. ... док. экон. наук. – М.: ГУУ, 2013. – 40 с. – manbalar asosida ishlab chiqilgan.
9. Sustain C.R. Two Conception of Irreversible. Environmental harm// Law school The University of Chicago. – Chicago: № 4, 2018. – pp. 285-287.
10. Abelsen R. Arctic security issues. – Kansas: Second Term AY, 2016. – pp. 56-60.
11. Abdullayev O. Namangan viloyati: tabiati, aholisi, xo'jaligi (Monografiya). – Namangan: NamDU, 2006. – B. 49-50.
12. Namangan viloyati gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari.
13. Relyef Namanganskoy oblasti.
<https://www.google.com/maps/@40.8036628,71.3591798,8.76z/data=!5m1!1e4?hl=ru>
14. Kadastr agentligi Namangan viloyati boshqarmasi ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.
15. Abdullayev O. Namangan viloyati: tabiati, aholisi, xo'jaligi (Monografiya). – Namangan: NamDU, 2006. – B. 12-16.

O'ZBEKISTONDA DAVLAT INVESTITSİYALARINING RIVOJLANISHDAGI O'RNI

Eshmatov Davron Abduvaxobovich

Namangan muhandislik-qurilish instituti
o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida davlat investitsiyalarining iqtisodiy rivojlanish jarayonidagi o'rni, ahamiyati va ularning samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat investitsiyalarining asosiy yo'nalishlari, ularning iqtisodiyotning turli tarmoqlariga ta'siri va investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan islohotlar yoritiladi. Maqolada davlat investitsiyalarini jalb etishda uchraydigan asosiy muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va ularga yechim sifatida taklif etilayotgan strategik chora-tadbirlar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: davlat investitsiyalari, iqtisodiy rivojlanish, investitsion muhit, investitsiya siyosati, islohotlar, samaradorlik.

Аннотация

В статье анализируются роль и значение государственных инвестиций в процессе развития экономики Республики Узбекистан, а также вопросы повышения их эффективности. В нем также рассматриваются основные направления государственных инвестиций, их влияние на различные секторы экономики, а также реформы, направленные на улучшение инвестиционного климата. В статье рассматриваются основные проблемы, возникающие при привлечении государственных инвестиций, причины их возникновения, а также стратегические меры, предлагаемые для их решения. По результатам исследования даются рекомендации по повышению эффективности инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: государственные инвестиции, экономическое развитие, инвестиционный климат, инвестиционная политика, реформы, эффективность.

Abstract

This article analyzes the role and importance of public investments in the process of economic development in the Republic of Uzbekistan, as well as issues of increasing their efficiency. It also covers the main directions of public investments, their impact on various sectors of the economy, and reforms aimed at improving the investment climate. The article discusses the main problems encountered in attracting public investments, their causes, and strategic measures proposed as solutions to them. Based on the results of the study, recommendations are made to increase the efficiency of investment activities.

Keywords: public investment, economic development, investment climate, investment policy, reforms, efficiency.

KIRISH

Mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishi va strategik maqsadlariga erishishda davlat investitsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular infratuzilmani modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, ijtimoiy sohaga ko‘maklashish va innovatsion texnologiyalarni joriy etishda asosiy moliyaviy manba sifatida xizmat qiladi. Shu bois, davlat investitsiyalarining samaradorligini oshirish va ularning iqtisodiyotga ta‘sirini chuqur o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

O‘zbekiston so‘nggi yillarda investitsiya siyosatini izchil isloh qilish, xususi sektorni qo‘llab-quvvatlash va xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasida muhim yutuqlarga erishdi. Davlat investitsiyalari iqtisodiy o‘rishni tezlashtirish, tarmoqlarni rivojlantirish hamda ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda muhim omil sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, investitsiya mablag‘larini yanada samarali taqsimlash, byurokratik jarayonlarni soddalashtirish va loyihalarning natijadorligini oshirish ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Davlat investitsiyalari iqtisodiy rivojlanish jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ular xususi tadbirkorlik kamroq qiziqish bildiradigan, ammo strategik ahamiyatga ega tarmoqlarga, jumladan, ijtimoiy loyihalarga sarmoya yo‘naltirish orqali jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Davlat investitsiyalari nafaqat iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantiradi, balki xususi sektor rivojlanishi uchun ham qulay sharoit yaratadi.

Zamonaviy sharoitda davlat investitsiyalari tizimini huquqiy jihatdan yanada takomillashtirish, ularning moliyalashtirish manbalari va shakllarini diversifikatsiya qilish, shuningdek, investitsiya loyihalarini amalga oshirishda shaffoflikni oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Davlat investitsiyalari mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solishning samarali vositasi bo‘lib, iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashga xizmat qilishi kerak. Bu boradagi islohotlarning davom ettirilishi O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlashga ko‘maklashadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat investitsiyalarining iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni va ularning samaradorligini oshirish masalalari xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. Ushbu mavzuga oid nazariy va amaliy yondashuvlar xorijiy olimlar – P. Samuelson, J. Keynes, M. Porter, D. North kabi iqtisodchilar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, ularning ishlari investitsiya siyosati, iqtisodiy o‘rish va rivojlanish strategiyalarining ilmiy asoslarini ochib beradi. [1-4]

O‘zbekistonda esa davlat investitsiyalari va investitsion muhitni yaxshilash bo‘yicha qator iqtisodchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, Q. Abdurahmonov, B. Xodiev, U. Burxanov, Sh. Jumayev, M. Toshmatov kabi olimlarning ishlarida O‘zbekistonning investitsion siyosati, investitsiyalarni jalb etish mexanizmlari hamda ularning iqtisodiy o‘rishga ta‘siri o‘rganilgan. [5-9]

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, Hukumat qarorlari va Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan taqdim etilgan rasmiy hisobotlar davlat investitsiyalarining strategik yo‘nalishlari va ularning amaliy natijalari to‘g‘risida muhim ma’lumotlarni beradi.

Shuningdek, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF), Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va BMT Taraqqiyot dasturi (UNDP) kabi xalqaro moliyaviy institutlarning hisobotlari O'zbekistonning investitsion muhiti va davlat investitsiyalarining samaradorligi bo'yicha xalqaro baholash mezonlarini taqdim etadi.

Mavzuga oid mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat investitsiyalarining iqtisodiy rivojlanishga ta'siri bo'yicha yetarlicha ilmiy va amaliy tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitida ularning natijadorligini oshirish, muammolarini bartaraf etish va kelajak strategiyalarini ishlab chiqish masalalari bo'yicha yanada chuqur tadqiqotlar olib borish zarurati mavjud.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda davlat investitsiyalarining O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish uchun turli metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot quyidagi asosiy usullarga tayangan holda olib borildi:

- Nazariy tahlil – davlat investitsiyalarining iqtisodiy o'sishdagi o'rnini tushuntirish uchun iqtisodiy nazariyalar, jumladan, Keynesian yondashuv, endogen o'sish modeli va institutsional iqtisodiyot nazariyalari o'rganildi.

- Statistik tahlil – O'zbekiston Respublikasining Davlat statistika qo'mitasi, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi manbalardan olingan rasmiy ma'lumotlar asosida investitsiyalarning dinamikasi, ularning YAIMga ta'siri va samaradorligi tahlil qilindi.

- Taqqoslash usuli – O'zbekiston tajribasi boshqa rivojlanayotgan va rivojlangan davlatlarning davlat investitsiya siyosati bilan taqqoslandi. Ushbu yondashuv orqali samarali investitsiya siyosatini shakllantirishga oid ilg'or tajribalar aniqlab chiqildi.

- Ekspert baholash – iqtisodiy soha mutaxassisleri va investitsiya bo'yicha ekspertlarning fikrlari tahlil qilinib, mavjud muammolar va ularning yechimlari bo'yicha tavsiyalar shakllantirildi.

- Empirik tahlil – davlat investitsiyalarining iqtisodiyotga ta'sirini aniqlash uchun iqtisodiy o'sish, bandlik darajasi, sanoat rivojlanishi va infratuzilma loyihalarining natijalari bo'yicha empirik dalillarga asoslangan tahlil o'tkazildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida davlat investitsiyalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri har tomonlama o'rganilib, ilmiy xulosalar chiqarildi va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat investitsiya faoliyati subyektlarining huquqlarini kafolatlaydi. Bunda davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog'liq holda, shuningdek investorlarning yoki investitsiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarni kamsitishga yo'l qo'ymaslikni kafolatlaydi[10]. Davlat investitsiyalari ssuda va byudjet kapitali yoki byudjetdan tashqari fondlar hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Bunday davlat investitsiyalari uchun mablag'lar soliqlar va davlat korxonalarining foydalari hisobidan olinadi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari ulushi, (%)¹

Ko'rsatkichlar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Asosiy kapitalga investitsiyalarda davlat byudjeti ulushi	7,5	7,3	6,7	6,5	6,1	6,8	7,5	7,2	6,5	6,1
Asosiy kapitalga investitsiyalarda chet el investitsiyalari va kreditlarining ulushi	23	23,1	23,6	23,5	25,6	30,5	36,3	42,8	49,7	52,4
Asosiy kapitalga investitsiyalarda korxona va aholining o'z mablag'lari ulushi	58	57,4	57,3	56,2	55,3	51,1	46,4	41,4	38,8	34,8
Asosiy kapitalga investitsiyalarda bank kreditlari va boshqa qarz mablag'lari ulushi	11,5	12,2	12,4	13,8	13	11,6	9,8	8,6	5	6,7

Jadval ma'lumotlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asosiy kapitalga investitsiyalarda davlat byudjeti ulushi 2015 yilda 7,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilning dastlabki ma'lumotlariga ko'ra 6,1 %ga teng bo'lib o'tgan 2023 yilga nisbatan 0,4 %ga kamaygan. 2023 yilga nisbatan bunday holat asosiy kapitalga investitsiyalarda korxona va aholining o'z mablag'lari ulushida (4,0 %ga) ham kuzatildi. Respublika investitsiya siyosatida alohida e'tiborga molik bo'lgan asosiy kapitalga investitsiyalarda chet el investitsiyalari va kreditlarining ulushini ortishi bo'lib 2024 yilning dastlabki ma'lumotlariga asosan 2015 yilga nisbatan 29,4 %ga oshib 52,4 %ni tashkil etdi. Bu esa o'z navbatida Respublika mablag'lari ulushini chet el investitsiyalari va kreditlarining ulushi hisobidan sekin asta kamaytirib borilayotganligidan dalolat beradi.

Davlat investitsiya siyosatining asosiy maqsadi Respublika aholisining farovonligini oshirishdan iboratdir. Davlat resurslarini takror ishlab chiqarish imkoniyatlari cheklanganligi sababli, ayrim malakali davlat tuzilmalari va organlari yuqori rentabellikdagi korxonalarga mablag'lar kiritib, keyinchalik shu korxonalardan soliq hisobi shaklida daromad oladilar. Davlat bir qator hollarda investor rolini o'ynaydi:

- Iqtisodiyot tarmoqlari milliy miqyosda mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, ya'ni mahsulot davlat korxonalarida ishlab chiqarilganda.
- Investitsiyalar davlat ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bevosita iste'molchisi bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga (infratuzilma, mudofaa sektori va boshqalar) yo'naltirilganda.
- Ijtimoiy soha moliyalashtirish obyekti bo'lib, uning maqsadi aholi turmush darajasini yaxshilash va oshirish bo'lgan taqdirda.
- Investitsiyalar vaqtincha zarar ko'rayotgan korxonalarga berilgan hollarda.

¹Muallif ishlanmasi

Shuni ham ta'kidlash joizki, davlat investitsiyalarini o'z tabiatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- Real — ya'ni korxonalarning asosiy fondlariga investitsiyalar.
- Davlat ssudalari shaklidagi moliyaviy ma'lum subsidiyalar yoki grantlar ko'rinishidagi maqsadli kapital transfertlari.

Davlat investitsiyalarini boshqarish jarayoni muayyan bosqichma-bosqich harakatlarni o'z ichiga oladi [11]. Investitsiya jarayonlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning mazmuni, ko'lam va davomiyligi jihatidan farqlanishi mumkin. Biroq, ushbu jarayon quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

- Rejalashtirish – Investitsiya loyihasi g'oyasining shakllanishidan uni rasmiylashtirishgacha bo'lgan bosqich. Ushbu jarayonda tahliliy hujjatlar ishlab chiqiladi, unda zarur resurslar, moliyalashtirish manbalari hamda investitsiya kiritishning maqsadga muvofiqligi asoslab beriladi. Bu bosqich investorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

- Investitsiya obyektini yaratish yoki sotib olish – Ushbu bosqichda loyihani amalga oshirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar bajariladi.

- Obyektni ishga tushirish – Mazkur bosqichda investitsiya objekti daromad olish uchun ishga tushiriladi va foydalanishga topshiriladi.

- Loyihani tugatish – Investitsiya loyihasi yakunlanib, uning natijalari baholanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, davlat investitsiyalari tushunchasi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nisbatan yaqinda paydo bo'lgan. Faqatgina 2019-yil 25-dekabr O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunga kiritilgan o'zgartirishlar natijasida ushbu konsepsiyaning aniq talqini shakllangan. Ungacha ajratilgan davlat mablag'larining yarmidan ko'pi mazkur toifaga kirmaganligi sababli, iqtisodiy tahlil va baholash jarayonlaridan o'tkazilmagan [12].

Bu borada O'zbekiston Respublikasining byudjet tizimi byudjetlarini shakllantirish, tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash, ijro etish, davlat tomonidan mablag' jalb qilish va byudjet to'g'risidagi qonunchilik ijrosini nazorat qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish uchun 2021-yil 21-aprelda O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksining yangi tahririda keltirilgan Byudjet kodeksining 49-moddasida:[13]

- O'zbekiston Respublikasining Prezidenti yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturlari doirasida tijorat banklari uchun chet el valyutasida ochiladigan kredit liniyalari orqali investitsiya loyihalarini jadal moliyalashtirish va amalga oshirish.

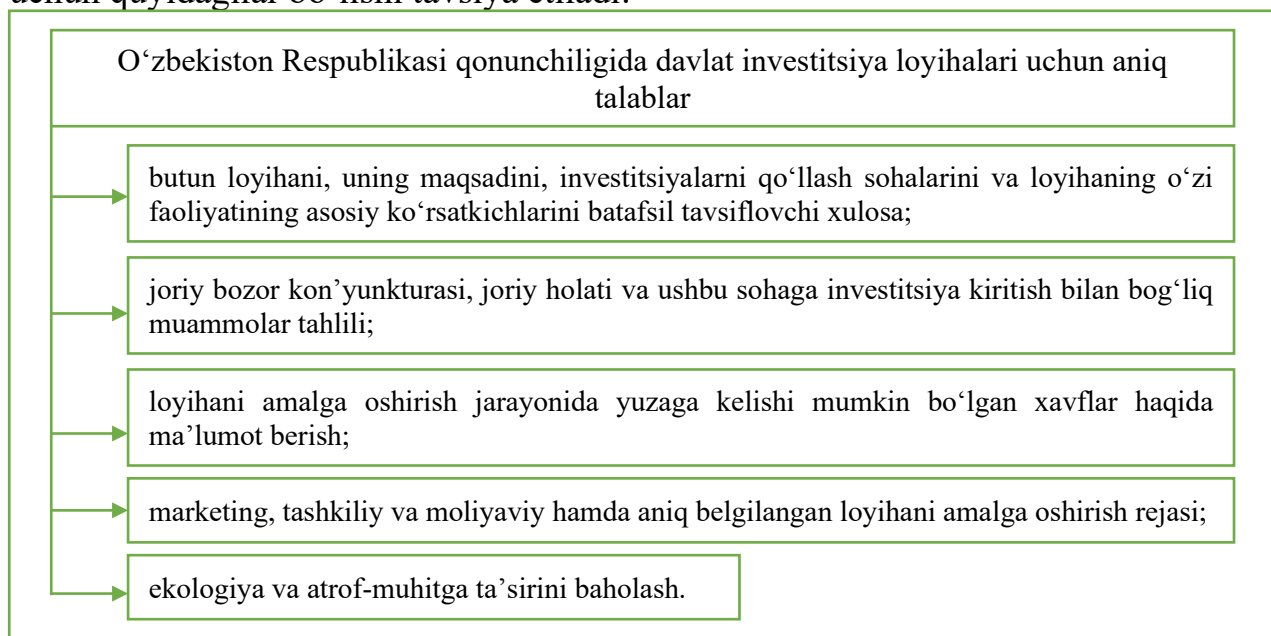
- Grant asosida yoki foizsiz kreditlar berish yo'li bilan ayrim loyihalarning dastlabki yoki uzil-kesil texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqishni moliyalashtirish.

- Tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va asbob-uskunalar, strategik ahamiyatga molik boshqa tovarlar xarid qilish uchun imtiyozli kreditlar berish.

- Ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik milliy davlat dasturlarini hamda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishga doir loyihalarni grant asosida moliyalashtirish.

- Qarz oluvchi korxonalarning investitsiya dasturlarini (biznes-rejalarini), shu jumladan ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlash, ishlab chiqarish quvvatlarining ishlatilishini ko'paytirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni eksport qilish hajmlarini oshirish, qo'shilgan qiymat o'sishini ta'minlashga imkon beradigan investitsiya dasturlarini tijorat banklari bilan birgalikda moliyalashtirish masalalari kiritilgan bo'lib, bu davlat kapital qo'yilmalari yoki kreditlar va kreditlarni jalb qilish orqali davlat mulki obyektlariga davlat investitsiyalari loyihalarini amalga oshirilishi mumkinligini ifodalaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida davlat investitsiya loyiholari uchun aniq talablar mavjud. Shunday qilib, har bir bunday loyiha uchun quyidagilar bo'lishi tavsiya etiladi:

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida davlat investitsiya loyiholari uchun aniq talablar¹

1-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga suyanagan holda ta'kidlash joizki, kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida yuqoridagi talablar ulushining qisqarishi davlat investitsiyalariga xos bo'lgan muhim muammodir. Mamlakatda jozibador sarmoyaviy muhit yaratishga, investorlarga ham siyosiy, ham huquqiy, ham iqtisodiy nuqtai nazardan eng qulay shart-sharoitlarni taqdim etishga harakat qilayotgan davlatni ko'ramiz. Xususan, O'zbekiston Respublikasi xorijiy va milliy investitsiyalarni himoya qilish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, diplomatik aloqalar va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash bo'yicha hech bo'lmaganda umume'tirof etilgan xalqaro standartlarga javob beradigan milliy qonunchiligini takomillashtirmoqda.

¹ Muallif ishlanmasi

Boshqacha qilib aytganda, investorlar o'z faoliyatini amalga oshirishlari uchun hamma narsa amalga oshiriladi, chunki investitsiyalarni oluvchi ("investor" korxonasi) qanchalik muvaffaqiyatli ishlasa, investitsiyalar va investorning qonuniy huquq va manfaatlari qanchalik himoyalangan bo'lsa, qabul qiluvchi davlatning xalqaro maydonda investitsiya obyekti sifatidagi obro'si shunchalik jozibador bo'ladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish davlatga iqtisodiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish usullari va ularning o'ziga xos vositalarini tanlashga tizimli yondashishni talab qiladi. Jamiyat hayotining individual tutqichlari yoki ularning tanlab, muvozanatsiz kombinatsiyasi bilan samarali ta'sir qila olmaydigan murakkab jarayonlar tartibga solinishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda davlat investitsiyalari mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutib, infratuzilmani rivojlantirish, sanoatni modernizatsiya qilish va ijtimoiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishga turtki bermoqda. Davlat tomonidan investitsion muhitni yaxshilash va chet el investitsiyalarini jalb qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, davlat investitsiyalarining samaradorligini oshirish uchun ayrim muammolarni hal qilish zarur. Xususan, investitsiya loyihalarining iqtisodiy tahlilini chuqurlashtirish, byurokratik to'siqlarni kamaytirish, xususiy sektor ishtirokini kuchaytirish va monitoring tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat investitsiyalarining optimal boshqaruvi va samarali taqsimlanishi iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga, yangi ish o'rinlari yaratishga hamda innovatsion rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu sababli, investitsiya siyosatini yanada takomillashtirish va xalqaro tajribadan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Kelgusida davlat investitsiyalarining natijadorligini oshirish va ularni strategik maqsadlar bilan uyg'unlashtirish O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror va jadal rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. "Economics" – McGraw-Hill, 2010.
2. Keynes J. M. "The General Theory of Employment, Interest, and Money" – Palgrave Macmillan, 1936.
3. Porter M. E. "The Competitive Advantage of Nations" – Free Press, 1990.
4. North D. "Institutions, Institutional Change and Economic Performance" – Cambridge University Press, 1990.
5. Abdurahmonov Q. "Investitsion siyosat va iqtisodiy rivojlanish" – Toshkent, 2021.
6. Xodiev B. "Davlat investitsiyalari va ularning samaradorligi" – Toshkent, 2022.

7. Burxanov U. "O'zbekistonda investitsion muhit va uni takomillashtirish yo'llari" – Toshkent, 2020.
8. Jumayev Sh. "Davlat-xususiy sheriklik: rivojlanish istiqbollari" – Toshkent, 2021.
9. Toshmatov M. "Chet el investitsiyalarini jalb qilishning iqtisodiy asoslari" – Toshkent, 2019.
10. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida" 25.12.2019 yildagi O'RQ-598-son Qonuni, <https://lex.uz/uz/docs/-4664142?ONDATE=01.01.2023%2000>
11. Гриценко Л. Л. Государственная инвестиционная политика: сущность, цели и задачи / Гриценко Л. Л. // Научные труды Кировоградского национального технического Университета. Экономические науки – 2012. – Вып. 22(2). – с. 89-95.
12. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabr O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, <https://lex.uz/uz/docs/-4664142>
13. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli Qonuni.(yangi tahriri) <https://lex.uz/mact/-2304138>

KICHIK BIZNES FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

Jumanov Ruslanbek Bobojonovich

Xorazm viloyati

Urganch Ranch Texnologiya Universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası o‘qituvchisi

E-mail: parvonaparvoz@gmail.com

Tel: +998974570876

Annotatsiya

Maqolada kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishning ilmiy-nazariy jihatlari, xorijiy va mahalliy olimlarning qarashlari orqali umumlashtirilgan. Mazkur masalani o‘rganish jarayonida tizimli, tarkibiy va mantiqiy umum-ilmiy yondashuvlar asosida mualliflik qarashlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes; samaradorlik; iqtisodiy salohiyat; omillar; ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar; mintaq.

Аннотация

В статье обобщены научно-теоретические аспекты повышения эффективности деятельности малого бизнеса, основанные на взглядах зарубежных и отечественных ученых. В процессе изучения данного вопроса были предложены авторские взгляды, основанные на системном, структурном и логическом общенаучных подходах.

Ключевые слова: малый бизнес; эффективность; экономический потенциал; факторы; социально-экономические условия; регион.

Abstract

The article summarizes the scientific and theoretical aspects of small business and its production potential through the views of foreign and domestic scientists. In the process of studying this issue, the author's views were proposed, based on systemic, structural and logical general scientific approaches.

Keywords: small business; efficiency; economic potential; factors; socio-economic conditions; region.

KIRISH

Kichik biznes jamiyatning hayotiy tarmog‘idir. Ularning hissasi odamlarni ish bilan ta‘minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, milliy va jahon iqtisodiyotiga hissa qo‘shishni o‘z ichiga oladi. Kichik biznesni rivojlanishi iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. Biroq, har yili katta

miqdordagi kichik korxonalar o'z faoliyatini to'xtatadi. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda ularga ta'sir etuvchi omillarni e'tiborga olish zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvar PF-60 son ""2022-2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risida""gi Farmoni ¹doirasida mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi 100 ta maqsad ishlab chiqildi. Ushbu strategiyaning 29-maqsadida "Tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish, xususiyl sektorning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga va eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish." [1] vazifasi qo'yilgan. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish va uni taraqqiyotini ta'minlash rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiyl mulk ulushini oshirish va bozor iqtisodiyoti qoidalarini joriyl etishning asosiy vositasiga aylandi. Bozorlarning beqarorligi, raqobatning kuchayishi, mamlakatda tashqi va ichki iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishlarini hisobga olgan holda kichik biznesni rivojlantirishni innovatsion usullarini topishni taqozo etadi. Jahon mamlakatlari iqtisodiyotida ham xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi ishlab chiqarish salohiyati va uning bozorga moslashuvchanligiga bevosita bog'liq. Ayniqsa, kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish ahamiyati kundan kunga ortib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish ahamiyati, iqtisodiyotdagi tutgan o'rni, vazifalari va unga ta'sir etuvchi omillarni baholash uchun uning mohiyatini o'rganish zarur. Kichik biznes milliy iqtisodiyotning barqaror va uzluksiz rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar tajribasidan ham ma'lumki kichik biznesni rivojlanish holati bevosita iqtisodiyotni barqaror rivojlanishni ta'minlash bilan birga aholining turmush sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

2024 yilda kichik biznesning YAIMdagi ulushi iqtisodiyotdagi umumiy qo'shilgan qiymatning 51,2% dan 54,3% gacha ko'paygan [2]. Shunday bo'lsa-da, mazkur ko'rsatkichni yanada oshirish imkoniyati mavjud, shuning uchun kichik biznes subyektlari faoliyatini yanada rivojlantirishda barcha imkoniyatlardan samarali foydalanish zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik biznes samaradorligi va uni oshirish masalalari ko'plab iqtisodiy tadqiqotlarda o'rganilgan. Masalan, S. Abdullayev (2023) o'z tadqiqotida kichik biznes subyektlarining kredit resurslariga ega bo'lish muammolarini va ularning yechimlarini ko'rsatib o'tgan [3]. Shuningdek, N. Hasanov (2022) kichik biznesning

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvar PF-60 son ""2022-2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risida""gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

raqamli texnologiyalar yordamida rivojlanishini tahlil qilgan[4]. T. Karimov (2021) o'z tadqiqotida kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini tahlil qilgan. Uning fikriga ko'ra, kichik biznes uchun imtiyozli kreditlar, investitsiyalarni jalb qilish va davlat grantlari samaradorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi[5]. Shuningdek, J. Ahmedov (2020) tadqiqotida kichik biznes subyektlarining bozorga kirish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Uning tadqiqot natijalari kichik biznes subyektlari uchun raqobat muhiti, marketing strategiyalari va bozordagi raqobat ustunliklarining ahamiyatini ko'rsatgan[6]. I. Ismoilov (2019) tadqiqotida esa kichik biznesda innovatsiyalarni joriy etish masalalari ko'rib chiqilgan. Muallifga ko'ra, texnologik yangiliklar, raqamli tizimlar va avtomatizatsiya jarayonlari kichik biznes subyektlarining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi[7].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-nazariy va amaliy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez usuli, iqtisodiy-matematik modellash, komparativ tahlil, anketalash va intervyu usuli, SWOT tahlil, korrelyatsiya va regressiya tahlili, normativ-huquqiy tahlil usullari qo'llanildi. Bu metodlar yordamida kichik biznes subyektlarining samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi va iqtisodiy natijalarning prognozi berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda mintaqadagi ishlab chiqarish salohiyatini baholash, unga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish va yaratilayotgan sharoitlardan maksimal foydalanish hamda iqtisodiy imkoniyatlarini baholash yuzasidan turlicha yondashuvlar mavjud. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va kichik biznes rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik ahamiyatli hisoblanib, uni yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ancha yuqori bo'lgan rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti taraqqiyotini ta'minlashda lokomotivi bo'lib xizmat qiladi.

“Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik jahon iqtisodiyoti rivojlanishining qariyb 90 foizini tashkil etib, aholini mavjud ish o'rinlarining qariyb 70 foizini ta'minlamoqda”[8]. Jahon iqtisodiyotida vujudga kelayotgan turli tebranishlar kichik biznesga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Koronavirus pandemiyasidan keyingi globallashuv jarayonlari mamlakatlar o'rtasidagi erkin bozor almashinuvini cheklash jarayonlari bilan almashtirilishi o'ziga xos muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda[9]. Bu kabi o'zgarishlar ta'siri ostida dunyoning turli mamlakatlari olimlari tomonidan kichik biznesni rivojlantirishning nazariy jihatlarini, mintaqaviy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari va tarmoq muammolari bo'yicha tadqiqotlar

olib borilmoqda[10]. E.V.Romanenko o'z tadqiqotlarida kichik biznes sektori turli resurslardan foydalanish jarayonining samaradorligini belgilovchi turli bo'g'inlar (gorizontal va vertikal) birikmalarining o'zaro ta'siri asosida rivojlanadi va faoliyat ko'rsatadi, deb tariflagan. Ular xo'jalik yurituvchi subyektlarning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati hamda mehnat taqsimoti, resurslar ta'minoti turli ehtiyoj va manfaatlar o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadi, deb ta'kidlagan[11]. K.I. Kurpayanidi esa o'z tadqiqotlarida kichik biznesning iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatidan to'liq foydalanish tashqi muhitga bog'liq deb, ta'kidlagan. Muallif kichik biznes salohiyatini "infratuzilma" holatiga bog'liqligini tadqiq qilgan[12]. Muallif kichik biznesni iqtisodiy faoliyat yurituvchi subyektlarini davlat tomonidan qo'llab quvvatlash mexanizmi va institutsional muhitga bog'liq holda rivojlanish xususiyatlarini ochib bergan. Fikrimizcha, o'rganilgan tadqiqotlarda kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda mavjud resurslardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni tashkil etish holati, innovatsion faoliyat va bugungi kunning dolzarb masalasi bo'lgan ekologik omillarni ham hisobga olgan holda mintaqaning demografik holati va ishlab chiqarish kuchlarini joylashuviga alohida e'tibor qaratishimiz zarur. Demak, kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilashda, mavjud iqtisodiy-ijtimoiy tizimning yaxlitligini ta'minlash asosida iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanar ekan. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshishi umumiy iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi va iste'molchilar talabi qondiriladi. Milliy iqtisodiyotimizda ham kichik biznes subyektlarini iqtisodiy rivojlanish darajasini ta'minlash asosida hududlarning rivojlanishi ta'minlanadi. Ya'ni, mintaqalarning iqtisodiy salohiyati, jumladan, infratuzilma holati, tarmoqlarning rivojlanish darajasi va innovatsiyalar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirish asosida milliy iqtisodiyotni rivojlanish darajasini ta'minlash hisobiga quyidagilarga erishamiz: soliq bazasini kengaytirish asosida byudjet daromadlarini oshirish; yangi ish o'rinlarini paydo bo'lishi; monopoliyani oldini olish; infratuzilmani rivojlanishini ta'minlash; tashqi iqtisodiy aloqalarni yaxshilash; eksport qilish imkoniyatini oshirish; iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish. Bunda bevosita kichik va o'rta biznes bilan shug'ullanuvchi korxonalar faoliyati natijalariga ta'sir qiluvchi omillarni baholash zarur hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy sharoitida mintaqqa iqtisodiyotining raqobatbardoshlik omil sifatida yuqori ahamiyatga ega. Shuningdek, A.Ye.Strelchenko o'z tadqiqotlarida kichik va o'rta biznesning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanishda quyidagilarga e'tibor berishni ta'kidlaydi:

- Iqtisodiy (minimal o'z mablag'lari, imtiyozlar, talab, raqobat, iqtisodiy xavf) mezonlar;

- Ichki (innovatsion salohiyati, kadrlar malakasi texnologiyalar holati iqtisodiy aloqalar) manbalar;
- Institutsional (ishlab chiqarish kuchlarini joylashuvi, innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi va ragʻbatlantiruvchi vositalar va resurslar);
- Innovatsion infratuzilma (vositachilik, axborot, yuridik, bank va boshqa xizmatlar)[13].

Demak, yuqoridagi izlanishlar asosida fikr bildirsak, asosiy eʼtibor innovatsiyalarga qaratilmoqda. Odatda, salohiyat samaradorligini taʼminlashda mahsulotga qilinayotgan sarf-xarajatlar qisqarishi, natijadorlik esa ortishi lozim. Shu bilan birga, nafaqat ichki, balki tashqi bozorlardagi mahsulot realizatsiyasi ham oʻsishi lozim. Bu esa, eksport salohiyatini oʻsishiga olib keladi. Mazkur mezon mahsulot sifatini belgilab beradi. Kichik biznes subyektlarini ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish asosida ijtimoiy ishlab chiqarish natijalari ijobiy tomonga oʻzgaradi. Jumladan, V.M.Baginova, V.G.Belomestnov oʻz tadqiqotlarida kichik biznesning ishlab chiqarish natijalari asosida amal qiluvchi ijtimoiy afzalliklari qator quyidagi funksiyalarni oʻz ichiga oladi deb taʼkidlaganlar:

- Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi. Bunda tadbirkorning innovatsiyalarga eʼtibor qaratishi natijasida iqtisodiy inqirozdan chiqishi taʼminlanadi;
- Oʻz-oʻzini va aholi bandligini oʻsishi natijasida ijtimoiy samaradorlik taʼminlanadi;
- Ijodiy tadbirkor, yaʼni intellektual salohiyatni oshirish orqali ijodiy fikrlash, ijodiy nostandart qarorlar qabul qilish qobiliyati, boshqaruv va iqtisodiy tayyorgarlik, amaliy tajriba, biznesdagi aloqalar rivojlanadi;
- Tavakkalchilikni boshqarish funksiyasi kapital mablagʻlardan samarali foydalanish, noaniqlik va kutilmagan sharoitlarda strategik rejalashtirish, muammolarni tezkor hal qilish boʻyicha koʻnikmalar shakllanadi;
- Iqtisodiy rivojlanish natijasida ijtimoiy ishlab chiqarishning aniq sohalari boʻyicha mahsulot ishlab chiqarish xajmi ortadi[14].

Demak, kichik biznes subyektlari faoliyatini toʻgʻri tashkil etish asosida iqtisodiy samaradorlikni taʼminlash bilan birga ijtimoiy samaradorlik ham taʼminlanar ekan. Kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda eng muhim omillar, inson omili, inson kapitali va kapitalning yetarliligi, zamon talablari darajasida raqobatbardoshligi ishlab chiqarishni tashkil qilish hamda hajmini oshirishda muhimdir. J.B.Smagulova, R.A.Bisenova, B.X.Aydosovalar esa, kichik biznes subyektlarining iqtisodiy funksiyalarini maqsadli va instrumental guruhlariga boʻlib tadqiq qilganlar (1-rasm)

Kichik biznesning maqsadli funksiyalari	Kichik biznesning instrumental funksiyalari
• ishsizlikni oldini olish; • innovasion rivojlanishini ta'minlash; • ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash.	• monopol rivojlanishini oldini olish; • o'rta biznesni rivojlanishini ta'minlash; • yirik korxonalar uchun bozor segmentlarini to'ldirish.

1-rasm. Kichik biznes subyektlarining funksiyalari¹

Demak milliy iqtisodiyotda kichik biznes subyektlarini rivojlantirish asosida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash birga ijtimoiy rivojlanishni ham ta'minlaydi. Fikrimizcha, kichik biznes faoliyati samaradorligini oshirishda kichik biznesning maqsadli va instrumental funksiyalarini to'liq va rejali ishlashini ta'minlash mintaqqa iqtisodiyotini barqaror rivojlanishiga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kichik va o'rta biznes faoliyati samaradorligini oshirishda makroiqtisodiy funksiyalari ahamiyati katta bo'lib, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi aniq soha va uning elementlarini o'zaro iqtisodiy integratsiyalash asosida rivojlanishini ta'minlaydi. Kichik biznes faoliyatida innovatsion yo'nalishlariga e'tibor kechayotgan bo'lsa ham an'anaviy tadbirkorlik yo'nalishlaridan hisoblangan savdo, xizmatlar, qishloq xo'jaligi sohalarining ulushlari sanoat, axborot kommunikatsiya texnologiyalari kabi innovatsion sohalar ulushlaridan yuqoriligicha qolmoqda. Shuning uchun kichik biznesni innovatsion rivojlanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan axborot kommunikatsiya texnologiyalari, sanoat, ishlab chiqarish kabi ustuvor yo'nalishlarning yanada jadal rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini kuchaytirish, davlat xususiy sheriklik munosabatlarini mustahkamlash va rivojlantirish, qo'shimcha ventchur investitsiya-innovatsiya resurslarini jalb qilish zarurligini bildiradi. Shuningdek, kichik biznesning raqobatbardosh bozor muhitini shakllanishida diversifikatsiyasini ta'minlash, tovar va xizmatlar sifatini yaxshilashga, narxlar hamda xarajatlarni pasaytirishga alohida e'tibor qilish zarur.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvar PF-60 son "“2022-2026 yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to'g'risida””gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

¹ Смагулова Ж.Б., Бисенова Р.А., Айдокова Б.Х. Роль малых инновационных предприятий в современной экономике // Современные наукоемкие технологии. 2017. № 12-2. С. 213–216. URL: <http://www.toptechnologies.ru>

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

3. Abdullayev S. (2023). Kichik biznes subyektlarining kredit resurslariga ega bo‘lish muammolari. – Toshkent.

4. Hasanov N. (2022). Kichik biznes va raqamli texnologiyalar. – Toshkent.

5. Karimov T. (2021). Kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari. – Toshkent.

6. Ahmedov J. (2020). Kichik biznes subyektlarining bozorga kirish imkoniyatlari. – Toshkent.

7. Ismoilov I. (2019). Kichik biznesda innovatsiyalarni joriy etish. – Toshkent.

8. Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan.
<https://www.stat.uz/ru/>

9. Omarbakiyev L.A., S.M. Kantarbayeva, A.K. Nizamdinova, S.T. Zhumasheva, G.Zh. Seitkhamzina, A. Saulembekova. Consequences of changing regional integration on environmental development, agricultural markets, and food security. Global Journal of Environmental Science and Management, 9(4), 951-966 (2023). doi: 10.22035/gjesm.2023.04.19

10. Abdullaev Yo., F. Karimov. Kichik biznes va tadbirkorlik. Toshkent: Mehnat. (2000).

11. Romanenko, E. V. (2016). “Malyj biznes: osobennosti formirovaniya vzaimosvyazej”, Rossijskoe predprinimatel’stvo, № 7, pp. 11–16 (in Russian).

12. Курпаяниди К.И. Канд. экон. наук, профессор Ферганский политехнический институт (Узбекистан, г. Фергана) “Теоретические аспекты развития предпринимательства” Journal of Economy and Business, vol. 3-1 (85), 2022. Стр 186-188.

13. Стрельченко А.Е. “Экономический потенциал малого и среднего бизнеса региона в условиях политики импортозамещения”. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. 2017. № 4 стр. 103-108.

14. Багинова В. М., Беломестнов В. Г. “Потенциал развития малого промышленного предпринимательства в регионе” Журнал Проблемы теории и практики управления. Известия Иркутской государственной экономической академии. 2015. Т. 25, № 6. Стр. 999–1003. ISSN 1993-3541

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHKILOTLARIDA ICHKI NAZORAT TIZIMINI DASTURLASHTIRISH VA MUKAMMALLASHTIRISH YECHIMLARI

Quldosheva Xolisa Kamoliddin qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliyaviy tahlil” kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Tadqiqot O‘zbekiston korxonalarida ichki nazorat tizimini samarali tashkil etish va dasturlash orqali boshqaruv sifatini oshirishga qaratilgan. Unda aktivlarning butligini ta’minlash, ma’lumotlar shaffofligini kuchaytirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash masalalari ko‘rib chiqilgan. Trendli, strukturaviy va solishtirma tahlil usullari asosida ichki nazorat samaradorligini baholovchi takliflar ishlab chiqilgan. Yondashuv amaliyotda qo‘llash uchun mos bo‘lib, korxonalarda xatolik va tavakkal darajasini kamaytiradi.

Kalit so‘zlar: ichki nazorat tizimi, audit, moliyaviy nazorat, risk baholash, axborot ishonchliligi.

Аннотация

В исследовании рассматриваются пути эффективной организации и программирования системы внутреннего контроля на предприятиях Узбекистана. Основное внимание уделяется обеспечению сохранности активов, повышению прозрачности информации и укреплению финансовой устойчивости. С использованием трендового, структурного и сравнительного анализа предложены практические решения по оценке эффективности контроля. Подход адаптирован к реальной практике, снижает риски и ошибки в управлении.

Ключевые слова: система внутреннего контроля, аудит, финансовый контроль, оценка рисков, достоверность информации.

Abstract

This study explores effective organization and programming of internal control systems in Uzbek enterprises. It emphasizes asset protection, transparency of data, and strengthening financial stability. Using trend, structural, and comparative analysis, practical solutions are proposed for assessing control efficiency. The approach is applicable in practice, reducing managerial risks and operational errors.

Keywords: internal control system, audit, financial control, risk assessment, information reliability.

KIRISH

Korxonada boshqaruv hisobini tashkil etish jarayonida rahbariyat ichki nazorat tizimini tashkil qilishga ham alohida e’tibor qaratib o‘tishi lozim. Ichki nazorat tizimining qay darajada tashkil etilishi va doimo nazoratda bo‘lishi korxona

faoliyatidagi salbiy og‘ishishlarni oldini olib, korxona ertangi mavqeini mustahkamlab boradi. A.P. Aleksandrova nomidagi ilmiy-tadqiqot texnologik instituti Ichki nazorat va audit xizmati rahbari Novikova Lyubov Vasilevna o‘z maqolasida shunday deb yozadi: “Tashqi nazorat hech qachon ichki nazoratni almashtirmaydi. Ichki nazoratni tashkil etish tashabbuskori korxona egasi hisoblanadi. U asosiy manfaatdor tomon hisoblanadi. Vakolatli ichki nazorat biznesdagi yo‘qotishlarni sezilarli darajada kamaytirishi va kompaniya samaradorligini oshirishi mumkin. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kompaniyada samarali ichki nazorat tizimining mavjudligi egasiga o‘z aktivlarining harakatini kuzatish va ishning barcha bosqichlarini tezkor muvofiqlashtirish imkonini beradi[1,10]”.

Chunki mahsulotni ishlab chiqarish qanchalik mukammal ishlab chiqilsa, uning ertasi shunchalik mustahkam bo‘ladi, bu esa o‘z-o‘zidan sof raqobat sharoitida mahsulot raqobatbardoshligini oshirib qolmasdan, balki uning uzoq davr yashashini ta‘minlab ham beradi.

Birinchi marta 1999-yilda nashr etilgan Turnbull hisobotida ichki nazorat va uning qamrovi quyidagicha belgilandi:

"Tashkilotning siyosati, protseduralari, maqsadlari, xulq-atvori va boshqa jihatlari, ular birgalikda:

- O‘z maqsadlariga erishishda muhim xavflarga (operatsion, moliyaviy, muvofiqlik va boshqa xavflar) to‘g‘ri javob berishga imkon berish orqali tashkilotning muvaffaqiyatli ishlashiga hissa qo‘shadi. Bu shuningdek, aktivlarning xavfsizligini ta‘minlash va majburiyatlarni o‘z vaqtida aniqlash va boshqarishni o‘z ichiga oladi.
- Ichki va tashqi hisobotlarning sifatini ta‘minlash, bu o‘z navbatida ichki va tashqi manbalardan o‘z vaqtida, dolzarb va ishonchli ma‘lumotlar oqimini yaratish uchun zarur buxgalteriya tizimlari va jarayonlarini saqlashni talab qiladi.
- Amaldagi qonunlar va ichki siyosatlariga muvofiqligini ta‘minlaydi”[2,14,17].

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda, korxonaning qay darajada yuqori daromad olishi, unda boshqaruv hisobi hamda ichki nazoratning qay darajada tashkil etilganligiga bog‘liq desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bundan tashqari, korxonada boshqaruv hisobiga oid vazifalarni moddiy javobgar shaxslarga qay darajada taqsimlanganligi ham ichki nazorat tizimining asosiy qismini tashkil qiladi. Ma‘lum bo‘lishicha, nazorat "teskari aloqa" rolini o‘ynaydi va kompaniyaning barcha biznes jarayonlarining maqsadli ishlashiga yordam beradi.

E‘tibor qaratadigan bo‘lsak, oxirgi vaqtlarda korxonalarning bankrotga uchrashi ham shuning natijasida desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. 2015-yildan beri 1-prezidentimizning qarorlariga asosan iqtisodiy nochor korxonalarni sog‘lomlashtirish ishlari olib borilmoqda. Bu ustuvor vazifa tijorat banklari zimmasiga yuklangan bo‘lib, ular tomonidan bankrotlikka yuz tutayotgan korxonalarni moliyaviy ta‘minlab berish chora-tadbirlari amalga oshirib kelinmoqda.

Ichki nazorat tizimi juda ko‘p omillar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, rossiyalik olimlar D.M. Kolodin va V.D. Andreeva tomonidan “Ichki nazorat korxona rahbariyati tomonidan tashkil etilgan chora-tadbirlar tizimidir va korxonada eng samarali amalga

oshirish maqsadida amalga oshiriladi, barcha xodimlar biznes operatsiyalarini amalga oshirishda o'z vazifalarini bajaradilar"[3,11,12] degan ta'rif berilgan.

Yana bir rossiyalik olim M.B. Melnik, A.A. Novosel'sev va boshqalar tomonidan "Ichki nazorat asosiy boshqaruv funksiyalaridan biri bo'lib, xo'jalik faoliyatini doimiy nazorat qilish va tekshirish tizimidir, ya'ni qabul qilingan qarorlarning to'g'riligi va samaradorligini baholash uchun zarur bo'lgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish, og'ishishlarni aniqlash va ularni o'z vaqtida bartaraf etish; faoliyatining risklarini kamaytirish va ularni boshqarishni ifodalaydi"[4,18,19].

Ichki nazorat tizimi o'z o'rnida korxona moliyaviy salomatligini hamda iqtisodiy barqarorligini tartibga soluvchi ko'rsatkich desak, xato bo'lmaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot ishlab chiqarish korxonalarida ichki nazorat tizimini samarali tashkil etish va menejerlar qaror qabul qilishi uchun ishonchli va sifatli axborot ma'lumotlarini yetkazish tizimini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, bu esa o'z navbatida korxona nafaqat mahalliy bozorda, balki jahon bozorida raqobatchi korxonalar ichida o'z o'rnini egallashi va saqlab turishi uchun xizmat qiladi. Tadqiqot davomida ichki nazorat tizimining asosiy metodlaridan trendli tahlil, strukturali tahlil, solishtirma tahlil, faktorli tahlil metodlari asosida ichki nazorat tizimining samaradorligi o'rganildi. Ilmiy asoslar, solishtirmalar keltirib o'tildi. Tadqiqot yakunida aniq xulosalar va amaliyotga tatbiq etish uchun mos bo'lgan takliflar ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv ilmiy jihatdan asoslangan bo'lib, mulkchilik shaklidan qat'i nazar o'z faoliyatini yuritayotgan korxona va tashkilotlarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida qo'llash uchun yangicha yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonaning samarali funksiyalashtirilganligi nazoratning qanday o'rnatilganligiga bog'liqdir. Ichki nazorat faqatgina xato va kamchiliklarni bartaraf etmasdan, balki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflardan ham ogohlantirib turadi. Ichki nazorat tizimi – bu belgilangan maqsadga minimal xarajat bilan erishishga yordam beruvchi zamonaviy boshqaruv tizimining muhim qismidir. Ichki nazorat tizimini tashkil qilish yangi tahrirdan chiqqan O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuniga muvofiq korxona rahbari zimmasiga yuklatiladi. Ichki nazorat tizimini korxona ichki audit, nazorat-taftish shaklida ham tashkil qilsa bo'ladi. Keling, ularni bir-biridan farqini quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz:

1-jadval

Ichki nazorat tizimi, ichki audit xizmati va nazorat taftish xizmati tushunchalarining o'zaro farqi [3]

Xarakteristika	Ichki audit xizmati	Ichki nazorat xizmati	Nazorat-taftish xizmati
Maqsad	Korxona samaradorligini oshirish	Ichki nazorat samaradorligini tashkil qilish va saqlash	Resurslarning samarasiz foydalanishini aniqlash hamda jazo qo'llash

Xarakteristika	Ichki audit xizmati	Ichki nazorat xizmati	Nazorat-taftish xizmati
Asosiy buyurtmachilar	Direktorlar kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi	Tizimli rahbariyat	Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi
Spetsifika	Biznes jarayonda tahlil va riskni aniqlash kelajagini rivojlantirish	Biznes jarayondagi butun bir tizim tahlili	Bo'lib o'tgan voqea hodisalarni qayta rivojlantirish

Umumiy hollarda aytadigan bo'lsak, nazorat-taftish boshqarmasi korxonadagi mavjud resurslarning samarali foydalanishi, saqlanishi hamda firibgarlik holatlarini aniqlash bilan shug'ullanadi.

Ichki nazorat tizimining vazifasi bo'lib esa ichki nazorat tizimini tashkil qilish yotadi. Ichki audit xizmati esa bu tizimning samaradorligini baholaydi. Ichki audit ichki nazorat tizimini baholash orqali korporativ boshqaruvdagi boshqaruv riskini kamaytiradi.

Agar korxonada ichki nazorat tizimi samarali tashkil qilingan bo'lmasa, ichki audit xizmati kamroq uning samaradorligini baholab, ko'proq e'tiborini aktivlarning saqlanishi, ularning samarali foydalanishi hamda firibgarlik holatlariga qaratadi. Bunday holatda ichki auditning bitta funksiyasi sifatida ichki nazorat tizimi vaqt doirasida o'sib boradi.

Ichki nazorat tizimi korxonaning butun bir biznes jarayonini qamrab olib, uning rejalashtirilishidan tortib, moliyaviy hisobotini tuzgunigacha bo'lgan jarayondir. Moliyaviy nazorat ichki nazorat tizimining muhim elementlaridan biri hisoblanib, buxgalteriya yozuvlari ishonchliligi hamda moliyaviy hisobotning tuzilishini nazorat qiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning maqsadi yuqori darajada daromad olish hamda korxona faoliyatini sezilarli darajada yuqori mavqega ko'tarish hisoblanadi. Ichki nazorat tizimi esa buni ta'minlab beruvchi tizimlardan biri hisoblanadi. Faqatgina uni to'g'ri tashkil qilib olinishi rahbarga bog'liqdir. Ichki nazorat tizimini to'g'ri tashkil qilinishi uchun quyidagi elementlarning to'g'ri, aniq hamda o'z vaqtida tashkil qilinishiga e'tibor qaratish lozim:

- Axborotlarni to'plash tizimi mavjud xatolarni o'z vaqtida aniqlaydi;
- Amaldagi mas'uliyat tizimi har qanday vazifani boshdan oxirigacha yakka o'zi amalga oshirishga yo'l qo'ymaydi;
- Har qanday muomalalarni muvofiqlashtirish tizimi mavjud;
- Inventarizatsiya muntazam ravishda o'tkaziladi;
- Buxgalteriya hisobotlari va rejadani chetga chiqishlar tahlil qilinadi.

Agar har kunlik ish ichki nazorat ostida bo'lsa, daromadlar ko'payadi. Kundalik ish ishonchli bo'lsa, daromadni yo'qotish xavf-xatari ham pasayadi. Ichki nazoratning tuzilishi turli xil bo'lishi, korxona faoliyati, uning hajmi, EHM bilan jihozlanganligi, rahbariyatning shaxsan nazorat qila olish imkoniyatlari va ko'plab boshqa omillarga bog'liq.

Auditor ichki nazorat tizimini o'rganish va baholash jarayonini o'tkazish hamda hujjatlashtirishda quyidagi namunaviy shakllardan foydalanishi zarur:

- Maxsus ishlab chiqilgan testlar;
- Rahbar xodimlar va buxgalteriya xodimlarining fikrlarini aniqlash uchun namunaviy savollar ro'yxati;

- Maxsus blankalar va tekshiruv varaqalari, bloksxemalar va grafiklar;
- Kamchiliklar ro'yxati, bayonnomalar yoki dalolatnomalar.

O'zbekiston Respublikasi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunida ichki nazoratga taalluqli qandaydir maxsus talablar yo'q. Shuning uchun auditor ichki nazorat tizimini baholashda ikkita omilga tayanadi:

1. Ichki nazoratning maqsadi korxona rahbariyati uchun ham, auditor uchun ham bir xil — buxgalteriya hisobotining ishonchliligi va obyektivligini ta'minlash;

2. Auditorlik hisobotining tahliliy qismida ichki nazorat holatini ekspertiza qilish natijalarini aks ettirish zarur.

Ichki nazorat tizimini baholashning asosiy maqsadi — auditni rejalashtirish, shuningdek auditorlik amallarining turlarini, o'tkazish vaqtini va hajmini aniqlash uchun puxta zamin yaratib, ularni auditorlik tekshiruvining dasturida aks ettirishdan iborat.

Auditorlik tekshiruvi dasturi moliyaviy hisobotdagi axborotlarning ishonchliligini tasdiqlashga qaratilgan amallar ro'yxatidan iborat. Har bir auditorlik amalining turi, o'tkazish vaqti va miqyosi aniqlanib, u moliyaviy hisobotning bir yoki bir nechta ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liq. Auditorlik amallarining yettita asosiy turi mavjud: qayta sanash, kuzatish, tasdiqlash, og'zaki so'rov, hujjatlarni tekshirish, nusxa ko'chirish va tahlil qilish amallari. Auditorlik amallarini o'tkazish vaqti turlicha bo'lishi mumkin: balans tuzgunga qadar yoki tuzilganidan so'ng. Bajariladigan amallar miqyosi ishlar hajmiga bog'liq bo'lib, ushbu amallarni safarbar qilish chog'ida bajarilishi mumkin.

Xabardor qilish zarur bo'lgan faktlar bu ichki nazorat tizimining sezilarli kamchiliklaridir. Ular shu bilan tavsiflanadiki, ichki nazorat tizimi ayrim elementlarining tuzilmasi yoki faoliyat ko'rsatishi, tekshiriladigan moliyaviy hisobotlarda katta xatolar yoki axborotlarning buzib ko'rsatilishi yuzaga kelishi mumkin va bu xatolar korxona xodimlari tomonidan o'zlarining kundalik vazifalarini bajarish chog'ida aniqlash ehtimolini pasaytirmaydi. Auditor negativ faktlarni maxsus izlashi lozim emas, ammo agar ularni aniqlasa, bu haqda rahbariyatga yozma yoki og'zaki bildirishi lozim.

«Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunning 7-moddasiga muvofiq buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot, shuningdek ichki nazorat tizimini tashkil etish uchun xo'jalik yurituvchi subyektning rahbari javobgardir [4].

Ichki nazorat tizimi tuzilmasi uchta tarkibiy qismga bo'lingan:

3. Nazorat muhiti — korxonada ichki nazorat uchun qulay bo'lgan o'zaro xizmat munosabatlarini aniqlaydigan belgilar yig'indisidir;

4. Korxonadagi buxgalterlik hisobi tizimi — tegishli xo'jalik muomalalarini yozishga taalluqli hisob siyosati va amallardir;

5. Nazorat amallari — korxona xodimlari tomonidan bajariladigan maxsus tekshiruvlar [5].

Ushbu uchala tarkibiy qism o‘zaro bog‘liqlikda axborotlardagi jiddiy xatolarning oldini olish, aniqlash va tuzatishni ta‘minlaydi. Nazorat muhiti deganda xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariyatining xabardorligi, ichki nazorat tizimini o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy ishlari tushuniladi.

Nazorat muhiti quyidagi elementlardan iborat:

- Siyosat va boshqaruv uslublari
- Korxonaning boshqaruv tuzilmasi
- Direktorlar kengashi, xususan uning auditorlik komiteti faoliyati
- Boshqaruv funksiyalari va mas‘uliyatlarni taqsimlash uslublari
- Nazorat boshqaruv uslublari, shu jumladan ichki audit;
- Kadrlar siyosati va amaliyot
- Tashqi ta‘sirler (banklar tekshiruvi, soliq nazorati) [6,15].

Ichki nazorat tizimi samarali bo‘lishi uchun funksional mas‘uliyatlar yoki xizmat vazifalarining yetarli darajada taqsimlanishi juda muhimdir. Bu nazorat amallari samaradorligining muhim sharti hisoblanadi.

Bular quyidagilardan iborat:

- Xo‘jalik muomalalarini amalga oshirishga ruxsat etish. Bu vazifani xo‘jalik muomalalarini rasmiylashtirish huquqiga ega xodimlar bajaradilar. Ruxsat etish ma‘lum turdagi muomalalar (masalan, barcha turdagi sotish) ga taalluqli, umumiy yoki maxsus (masalan, muhim aktivni sotishga ruxsat etish) bo‘lishi mumkin.

- Xo‘jalik muomalalarini ro‘yxatga olish. Ko‘pchilik korxonalarda xo‘jalik muomalalarini yozish (hisob yuritish) va hisobot ishlari kompyuter yordamida bajariladi.

- Xo‘jalik faoliyatida korxona mablag‘larining saqlanishini ta‘minlash. Bunda korxonaga tegishli aktivlarga haqiqatda egalik qilish yoki ular ustidan nazorat o‘rnatish nazarda tutiladi.

- Schyotlarda aks ettirilgan summalarni va haqiqatda mavjud aktivlarni vaqti-vaqti bilan taqqoslab turish. Bu yerda aktivlarni muntazam inventarizatsiya qilish va tafovutlar aniqlangan hollarda tegishli choralarni qo‘llash tushuniladi.

Xizmat vazifalarining mos kelmasligi — bu shunday kombinatsiya bo‘lib, unda xatoga yo‘l qo‘ygan yoki axborotni buzib ko‘rsatgan xizmatchi o‘zining oddiy faoliyati chog‘ida bu faktlarni yashirishi mumkin. Vazifalar shunday taqsimlanishi kerakki, xizmatchilardan hech biri yuqorida sanab o‘tilgan to‘rtta funksiyaning ikki yoki undan ortig‘ini bajarmasligi lozim. Birinchi va to‘rtinchi funksiyalar boshqaruv, ikkinchi funksiya hisob, uchinchisi esa saqlash funksiyasi hisoblanadi. Bu funksiyalarni turli shaxslar va bo‘linmalar o‘rtasida taqsimlash ikkita afzallikka ega:

1. Ishlarni muvofiqlashtirish (bitta xo‘jalik muomalasining turli jihatlarini ko‘rib chiqish) hisobiga ataylab qilinmaydigan xatolarni aniqlash va to‘g‘rilash osonlashadi.

2. Axborotlarni buzib ko‘rsatish qiyinroq bo‘ladi, chunki bu ikki yoki undan ortiq ishchi shaxslarning til biriktirishini talab etadi.

Ruminiya olimlarining fikriga ko‘ra: “Boshqaruv nazorati ichki nazorat tizimi ostida jarayonlarni nazorat qilib boradi. Boshqaruv nazorati — bu boshqaruv jarayonida zarur bo‘lgan axborotlarni, qarorlarni qabul qilish uchun yetarli

ma'lumotlarning ishonchliligini va o'z vaqtidagiligi ta'minlab beruvchi jarayon va siyosatdir" [8,16].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ichki nazorat tizimini ham samarali tashkil etish va uning ijrosini ham nazoratga olish lozim bo'ladi. Ichki nazorat tizimi bo'yicha asosiy muammolardan biri normativ-huquqiy hujjatdagi mavjud kamchiliklar hisoblanadi. Normativ-huquqiy hujjatlarni qayta ko'rib chiqish, lozim bo'lsa, ularga tegishli o'zgartishlar kiritish hamda kerakli yozuvlarni kiritish lozim deb hisoblaymiz. 12-son auditorlik faoliyati milliy standartiga muvofiq, ichki nazorat tizimi 3 ta elementdan iborat deb yoziladi. Shu elementlar tarkibini quyidagi tartibda o'zgartirishni va har bir element bo'yicha alohida ichki nazorat tizimi samaradorligini aniqlashni kiritib o'tishni taklif qilamiz:

1. Nazorat muhiti va uning tashkiliy darajalari
2. Risklarni baholash mexanizmi va darajalari
3. Nazorat qilish tartibi va tamoyillari
4. Axborot va uning almashinuvi
5. Monitoring va uning natijalari

Bu elementlarning qonun hujjatlaridan joy olishi va ulardagi samaradorlik darajasining aniqlanishi ichki nazorat bo'yicha yanada e'tiborli va alohida yondashish lozimligini keltirib chiqaradi. Bu esa o'z navbatida tanlab tekshiruvda ham o'zini oqlab, auditorlik riskining yanada kamayishiga asos bo'ladi, deb o'ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Система внутреннего контроля, maqola. https://niti.ru/?page_id=4751
2. Определение и цели внутреннего контроля, maqola. <https://www.accaglobal.com/cis/ru/student/exam-support-resources/adfbr-learning-resources/introduction-to-finance-and-business/technical-articles/internal-controls.html>
3. Kolodin, D. M. (2017). Vnutrenniy kontrol: Prakticheskiye rekomendatsii. Moskva: Tekhnosfera. – 194 b.
4. Melnik, M. V., Panteleev, A. S. (2014). Reviziya i kontrol: Uchebnoye posobiye. Moskva: ID FVK-PRESS. – 520 b.
5. Kabashkin, V. A., Myshov, V. A. (2011). Povysheniye roli vnutrennego audita i kontrolya v usloviyakh rynochnoy ekonomiki. Mezhdunarodnyy bukhgalterskiy uchet, № 13, 36–46.
6. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun. 2016-yil 13-aprel, 7-modda.
7. 12-son Auditorlik faoliyati milliy standarti: Auditorlik tekshiruvlari jarayonida buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini baholash.
8. Isroilov, B. I. Audit fanidan ma'ruza matnlar to'plami. – 150-bet.
9. Hurloiu, Lăcrămioara-Rodica, Burtea, E., Preda, B.-F. (2014). Organizing Inspections Regarding Managerial Internal Control and Preventive Financial Control. 21st International Economic Conference IECS-2014, 16–17 May, Sibiu, Romania, p. 276. www.sciencedirect.com

10. Tursunov, B. (2024). Analysis of the Industrial Sector in Ensuring the Financial Security of Textile Enterprises: Cluster Methods. *Gospodarka i Innowacje*, 49, 374–381.
11. Usmonov, B. (2025). Kapital aktivlarini baholashda Modilyani-Miller modelining ahamiyati. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 5(1), 178–183.
12. Burkhanov, A., Tursunov, B. O. (2020). Main Indicators of Textile Enterprises' Financial Security Assessment. *Vlakna a Textil*, 27(3), 35–40.
13. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., Akbarova, B. (2023). Ways and Prospects of Rational Use of Production Capacity in Ensuring Financial Security in Textile Enterprises in the Conditions of Digital Economy Transformation. In *Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems*, 234–242.
14. Khalikulova, Y. (2025). Analysis of the Role of Leasing and Rental Transactions in the Activities of Enterprises and Organizations and Across Regions. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 5(1), 240–245.
15. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., Usmonov, B. (2022). Econometric Analysis of Factors Affecting Economic Stability of Chemical Industry Enterprises in Digital Era: In Case of Uzbekistan. In *Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems*, 484–490.
16. Khalikulova, Y. (2023). Iqtisodiyotimizda transport-logistika xizmatlari tashkil etilishi va uning rivojlanishi. *Raqamli iqtisodiyotda qulay biznes muhitini rivojlantirish yo'nalishlari*, 1(02), 122–126. <https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp122-126>
17. Usmonov, B. (2021). Ways of Effective Capital Management of Joint Stock Company. *International Finance and Accounting*, 2021(4), 5.
18. Qurbonazar o'g'li, O. S. (2025). Improving the Analysis of Joint-Stock Company Profitability Indicators. *International Journal of Management and Economics Fundamental*, 5(04), 45–50.
19. Omanov, S. (2021). Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida ishlab chiqarish xarajatlari hisobining iqtisodiy mohiyati va asosiy jihatlari. *Iqtisodiyot va ta'lim*, (6), 72–78.

O'ZBEKISTONDA MSFO BO'YICHA IJARA OPERATSIYALARINI AKS ETTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Yulduz Panjiyevna Khalikulova

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0002-5542-5367

E-mail: y.xolikulova@tsue.uz

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston iqtisodiyotida xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MSFO) asosida ijara operatsiyalarining aks ettirilishi tahlil qilinadi. Ayniqsa, MSFO 16 – "Ijara" standarti talablari doirasida ijara shartnomalarining balansga kiritilishi bilan bog'liq yutuq va muammolar chuqur yoritildi. O'zbekiston korxonalarida bu standartni joriy etishdagi texnik, institutsional va moliyaviy cheklovlar ochib berildi. Maqolada ushbu yondashuvning moliyaviy shaffoflikka qo'shgan hissasi, hisob yuritishdagi murakkabliklar, milliy buxgalteriya tizimi bilan uyg'unlashuv holati ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: MSFO, MSFO 16, ijara, balans, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, O'zbekiston, shaffoflik, majburiyatlar, aktivlar.

Аннотация

В статье рассматривается порядок отражения арендных операций в экономике Узбекистана на основе Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). Особое внимание уделено требованиям стандарта МСФО 16 «Аренда» в части признания арендных договоров на балансе. Подробно анализируются достижения и проблемы, связанные с внедрением данного стандарта в практике узбекских предприятий, включая технические, институциональные и финансовые ограничения. Также изучено влияние МСФО 16 на финансовую прозрачность, сложность ведения учета и его согласованность с национальной бухгалтерской системой.

Ключевые слова: МСФО, МСФО 16, аренда, баланс, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, Узбекистан, прозрачность, обязательства, активы.

Abstract

This article explores the application of International Financial Reporting Standards (IFRS) in accounting for lease transactions within Uzbekistan's economy. Special focus is given to IFRS 16 "Leases" and its requirement to recognize lease agreements on the balance sheet. The paper highlights both the benefits and challenges associated with implementing this standard in Uzbek enterprises, including technical, institutional, and financial constraints. It also discusses the contribution of IFRS 16 to

financial transparency, the complexities of accounting practices, and the compatibility with the national accounting system.

Keywords: IFRS, IFRS 16, lease, balance sheet, accounting, financial reporting, Uzbekistan, transparency, liabilities, assets.

KIRISH

Global moliyaviy axborot standartlarining milliy amaliyotga joriy etilishi, ayniqsa, investitsiyaviy muhitni yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi. O'zbekistonda 2021-yildan boshlab yirik korxonalar va davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlarida MSFO asosida moliyaviy hisobot yuritish bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Ayniqsa, ijara operatsiyalarini MSFO 16 asosida balansda aks ettirish orqali shaffoflik va investitsion jozibadorlik oshirilmoqda. Biroq bu jarayon o'ziga xos muammolarni yuzaga keltirmoqda: texnologik tayyorgarlikning pastligi, xodimlar malakasi va normativ-huquqiy bazaning to'liq shakllanmaganligi ushbu o'zgarishlarga to'siq bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mary Barth¹ (AQSh, 2008) – xalqaro buxgalteriya va moliya sohasidagi yetakchi tadqiqotchi sifatida, u MSFO, jumladan, ijara hisobini standartlashtirishni investorlar manfaatlarini himoya qilish yo'lida muhim qadam deb biladi. Uning fikricha: “MSFO 16 shartnoma asosidagi resurslar va majburiyatlarni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish orqali kompaniyalar haqida ancha real manzara yaratadi. Bu, ayniqsa, moliyaviy riskni baholashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.” Beattie, Goodacre va Thomson² (Buyuk Britaniya, 2006) – o'z tadqiqotlarida balansdan tashqari ijara hisobining xavflarini ochib berib, MSFO 16 ni shaffoflikka erishish vositasi deb baholaydi: “Ijara shartnomalarining balansda aks ettirilishi orqali kreditorlar va tahlilchilar kompaniya moliyaviy barqarorligini haqqoniy tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.”

PricewaterhouseCoopers³ (PwC, 2019) amaliy yondashuvga ega yirik audit kompaniyasi sifatida, quyidagi xulosani ilgari suradi: “MSFO 16 kompaniyalarning kapital ijarasi va operatsion ijarani bir xil asosda aks ettirishini ta'minlaydi, bu esa hisob yuritishda yagona standartga asoslangan yondashuvni shakllantiradi.”

Mahalliy olimlardan M. Jo'rayev va S.Omanovlarning (2022)⁴ fikrlariga ko'ra MSFO 16 standarti O'zbekiston korxonalarida moliyaviy hisobotning sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Ammo uni to'liq joriy etish uchun axborot tizimlarini modernizatsiya qilish zarur. G.Djumayeva (2021)⁵ esa o'z tadqiqotlarida “Ijara

¹Barth, M. E. (2008). Global financial reporting: Implications for US academics. *The Accounting Review*, 83(5), 1159-1179.

²Beattie, V., Goodacre, A., & Thomson, S. J. (2006). International lease-accounting reform and economic consequences: The views of UK users and preparers. *The International Journal of Accounting*, 41(1), 75-103.

³PwC, C. (2020). PwC. Global Annual Review.

⁴Jo'rayev, M. Q. (2022). Scientific methodical bases of the science of electric machines academia: An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137 Vol. 12, Issue09, September 2022 SJIF 2022= 8.252 A peer reviewed journal <https://www.sjif.com>. Issue09, September.

⁵Axtamovna, D. G. (2024). XALQARO STANDARTLARGA O'TISH SHAROITIDA IJARA BILAN BO'LGAN IJARA OPERATSIYALARNI HISOB SIYOSATIDA AKS ETTIRILISHI. *Scientific Journal of Actuarial Finance and*

hisobining MSFO bo'yicha aks ettirilishi – bu faqatgina texnik yangilik emas, balki moliyaviy boshqaruv madaniyatining o'zgarishidir. Ammo korxonalarda MSFOga mos axborot tizimlari va malakali xodimlar yetarli emas.”- deb ta'kidalydi.

S.Egamberdiyeva (2023)¹ va B.Tursunovlar o'z ilmiy tadqiqotlarida ta'kidlashicha hozirda O'zbekiston korxonalarining 60 foizdan ortig'ida ijara operatsiyalarini to'g'ri tasniflashda muammolar mavjud. Shu sababli amaliyotda soddalashtirilgan modellarga ehtiyoj katta. Shuningdek, N.Qudbiyev (2024)² va B.Usmonovlar fikrlariga ko'ra balansda katta hajmdagi ijara aktivlarining paydo bo'lishi bizda dastlab investorlarda xavotir uyg'otdi, biroq bu haqiqiy moliyaviy holatni ochib berdi. MSFO 16 bu borada obyektivlikni ta'minlaydi.”

Umuman olganda, xorijiy olimlar MSFO 16 ni moliyaviy shaffoflik va global solishtiruvchanlikni ta'minlovchi vosita sifatida baholaydi. Ular texnik murakkabliklar emas, balki standartning strategik afzalliklariga urg'u beradi. Mahalliy olimlar esa bu standartni milliy amaliyotga moslashtirish jarayonidagi infratuzilmaviy, metodologik va kadrlar bilan bog'liq muammolarni ko'proq tilga oladi. Ularning fikricha, MSFO 16 ni joriy etish texnik tayyorgarlik va huquqiy moslashuvni talab qiladi.

METODOLOGIYA

MSFO bo'yicha ijara operatsiyalarini aks ettirishda MSFO 16 ni qo'llashdagi yondashuvlar, soddalashtirilgan metodlar solishtirish orqali uning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash. Shuningdek, MSFO 16 standarti joriy etilgan O'zbekiston korxonalarining real tajribalarini o'rganish orqali afzalliklar va kamchiliklarni aniqlash.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda MSFO bo'yicha ijara operatsiyalarini aks ettirishning afzalliklari va kamchiliklari quyidagi jadvalda o'z aksini topgan (1-jadval):

1-jadval

O'zbekistonda MSFO 16 standarti asosida ijara operatsiyalarini aks ettirishning afzalliklari va kamchiliklari³

Accounting, 4(11), 225-228.

¹ Rayimovna, E. S. (2023). IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA AKTIVLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH. Gospodarka i Innovacje., 301-312.

² Tohirovich, Q. N. (2024). IQTISODIY RIVOJLANISHNING HOZIRGI BOSQICHIDA KORXONALARDA IJARA MUNOSABATLARINI TAKOMILLASH MASALALARI. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(09), 337-342.

³ Muallif ishlanmasi

MSFO bo'yicha ijara operatsiyalarini aks ettirishning afzalliklari va kamchiliklari	
1. Afzalliklar	2. Kamchiliklar
a) <i>Moliyaviy shaffoflik va ishonchlilik</i> : MSFO 16 ijara operatsiyalarini balansda aks ettirish orqali korxonalar haqidagi axborotning to'liqligini ta'minlaydi. Bu investorlar va kreditorlar uchun ishonchli moliyaviy ko'rsatkichlarni taqdim etadi.	a) <i>Buxgalteriya tizimining moslashmaganligi</i> : Ko'pgina korxonalarda milliy buxgalteriya hisob tizimi MSFO 16 talablari bilan to'liq uyg'unlashmagan. Ijara aktivlarini baholash, amortizatsiya va foiz hisoblash mexanizmlari avtomatlashtirilmagan.
b) <i>Davlat kompaniyalarining ochiqqligi</i> : Ayniqsa, davlat ishtirokidagi korxonalarning MSFO asosidagi hisobotlari ularning samaradorligini nazorat qilishga imkon beradi. Bu moliyaviy islohotlar doirasidagi muhim yo'nalishlardan biridir.	b) <i>Mutaxassislar malakasining yetishmasligi</i> : Amalga oshirilgan auditlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab moliyaviy xodimlar MSFO 16 talablarini to'g'ri qo'llay olmayapti. Bu xatoliklar hisobotda noto'g'ri ko'rsatkichlarning paydo bo'lishiga olib keladi.
c) <i>Solishtiruvchanlik</i> : Milliy va xalqaro investorlar korxonalarni MSFO standartlari asosida solishtirish imkoniga ega bo'ladilar, bu esa sarmoya jalb etish imkoniyatlarini kengaytiradi.	c) <i>Moliyaviy ko'rsatkichlarga salbiy ta'sir</i> : Balansda aktiv va majburiyatlarning keskin ko'payishi kompaniya kapital tuzilmasida o'zgarishlarga olib keladi. Bu qarz ko'rsatkichlarining oshishi va reyting agentliklari baholarining pasayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi jadvalda keltirilganidek, bu standart asosida ijara operatsiyalarining balansda aks ettirilishi kompaniyalar haqida to'liq axborot taqdim etadi, bu esa investor va kreditorlar uchun muhim qaror qabul qilish asosiga aylanadi. Ayniqsa, davlat ishtirokidagi yirik korxonalarda bu standartni qo'llash ochiqlik va samaradorlikni oshiradi. Biroq bu islohotni amaliyotga to'liq joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Xususan, korxonalar buxgalteriya tizimining MSFO 16 talablariga mos emasligi, hisoblash mexanizmlarining avtomatlashtirilmaganligi va bu borada mutaxassislar malakasining yetarli emasligi asosiy to'siq hisoblanadi. Bundan tashqari, ijara aktivlari va majburiyatlarining balansga kiritilishi ba'zida kompaniyaning moliyaviy ko'rsatkichlarini salbiy ko'rsatib, qarz ko'rsatkichlari o'sishiga va reyting pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli, MSFO 16 standarti doirasidagi afzalliklarni to'liq ro'yobga chiqarish va kamchiliklarni yumshatish uchun davlat tomonidan qo'shimcha metodik ko'rsatmalar, texnologik infratuzilmani modernizatsiya qilish choralari va kadrlar salohiyatini oshirish dasturlarini ishlab chiqish zarur. Ayniqsa, kichik va o'rta korxonalar uchun soddalashtirilgan yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda MSFO 16 "Ijara" standartining joriy etilishi moliyaviy shaffoflik, ishonchlilik va xalqaro investitsion jozibadorlikni oshiruvchi muhim islohot hisoblanadi. Biroq bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zaruriy

texnologik infratuzilma, kadrlar salohiyati va normativ-huquqiy asoslar mustahkamlanishi lozim. Shuningdek, kichik va oʻrta korxonalar uchun soddalashtirilgan yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarbdir. Strategik yondashuv orqali Oʻzbekiston MSFO ni amaliyotda toʻliq va samarali joriy eta oladi. Shuningdek, MSFO 16ʻning joriy etilishi Oʻzbekiston moliyaviy hisobot tizimini zamonaviy xalqaro talablar darajasiga olib chiqish imkonini beradi. Biroq bu jarayon izchil, texnik, metodik va kadrlar tayyorgarligiga asoslangan yondashuvni talab qiladi. Hukumat, moliya institutlari, auditorlik kompaniyalari va korporativ sektor oʻrtasida uzviy hamkorlikni yoʻlga qoʻyish orqali bu jarayonni muvaffaqiyatli yakunlash mumkin. Uzoq muddatli istiqbolda bu islohot Oʻzbekistonning xalqaro kapital bozorlaridagi nufuzini oshirish va iqtisodiy raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Barth, M. E. (2008). Global financial reporting: Implications for US academics. *The Accounting Review*, 83(5), 1159–1179.
2. Beattie, V., Goodacre, A., & Thomson, S. J. (2006). International lease-accounting reform and economic consequences: The views of UK users and preparers. *The International Journal of Accounting*, 41(1), 75–103.
3. PwC. (2020). *Global Annual Review*.
4. Joʻrayev, M. Q. (2022). Scientific methodical bases of the science of electric machines. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(9), September. ISSN: 2249-7137.
5. Djumayeva, G. Axtamovna. (2024). Xalqaro standartlarga oʻtish sharoitida ijara bilan bogʻliq operatsiyalarni hisob siyosatida aks ettirilishi. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 4(11), 225–228.
6. Egamberdiyeva, S. Rayimovna. (2023). Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida xalqaro standartlar asosida aktivlar hisobini takomillashtirish. *Gospodarka i Innovatsie*, 301–312.
7. Qudbiyev, N. Tohirovich. (2024). Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida korxonalarda ijara munosabatlarini takomillashtirish masalalari. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 4(9), 337–342.
8. Tursunov, B. (2024). Analysis of the industrial sector in ensuring the financial security of textile enterprises: Cluster methods. *Gospodarka i Innovatsie*, 49, 374–381.
9. Usmonov, B. (2025). Kapital aktivlarini baholashda Modilyani-Miller modelining ahamiyati. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 5(1), 178–183.
10. Burkhanov, A., & Tursunov, B. O. (2020). Main indicators of textile enterprises' financial security assessment. *Vlakna a Textil*, 27(3), 35–40.
11. Khalikulova, Y. (2025). Analysis of the role of leasing and rental transactions in the activities of enterprises and organizations and across regions. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 5(1), 240–245.
12. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., & Usmonov, B. (2022, December). Econometric analysis of factors affecting economic stability of chemical

industry enterprises in digital era: In case of Uzbekistan. In Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 484–490).

13. Xalikulova, Yu. (2023). Iqtisodiyotimizda transport-logistika xizmatlari tashkil etilishi va uning rivojlanishi. Yo‘nalishlar rivoji: raqamli iqtisodiyot sharoitida qulay biznes muhitini shakllantirish, 1(02), 122–126. <https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp122-126>

14. Usmonov, B. (2021). Ways of effective capital management of joint stock company. International Finance and Accounting, 2021(4), 5.

15. Qurbonazar o‘g‘li, O. S. (2025). Improving the analysis of joint-stock company profitability indicators. International Journal of Management and Economics Fundamental, 5(4), 45–50.

16. Omanov, S. (2021). Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida ishlab chiqarish xarajatlari hisobining iqtisodiy mohiyati va asosiy jihatlari. Iqtisodiyot va ta’lim, (6), 72–78.

YASHIL ENERGETIKA VA O'ZBEKISTONNING "YASHIL" IQTISODIYOTGA O'TISH ISTIQBOLLARI

Jahongir Maxmudov Xakim o'g'li

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari

universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola O'zbekistonda yashil energetika sohasining rivojlanishi va mamlakatning «yashil» iqtisodiyotga o'tish istiqbollari tahlil qilingan. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari – quyosh, shamol, biomassa va gidroenergetika – O'zbekistonning energetika sektoridagi asosiy o'zgarishlar manbai sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada davlat siyosati, investitsiya imkoniyatlari va innovatsiyalarni joriy etish orqali yashil energetikaning iqtisodiy o'sishiga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, ekologik barqarorlikni ta'minlash va iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishda yashil energetikaning o'rniga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada mamlakatning global ekologik majburiyatlari, texnik-iqtisodiy jihatlari va milliy imkoniyatlari asosida «yashil» iqtisodiyotga bosqichma-bosqich o'tish strategiyasi ishlab chiqilgan. Bu jarayonning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik afzalliklari hamda uni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolar hamda ularni hal etish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashil energetika, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, quyosh energetikasi, shamol energiyasi, biomassa, gidroenergetika, yashil iqtisodiyot, ekologik barqarorlik, iqlim o'zgarishi, energetika xavfsizligi, innovatsion texnologiyalar, ustuvor strategiya, karbon-neytral iqtisodiyot, ustuvor investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik, energetik diversifikatsiya, ustuvor rivojlanish, O'zbekiston energetika siyosati, kam uglerodli iqtisodiyot, mo'tadil energetik o'tish.

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие сектора зелёной энергетики в Узбекистане и перспективы перехода страны к «зелёной» экономике. Возобновляемые источники энергии — солнечная, ветровая, биомасса и гидроэнергетика — рассматриваются как основной фактор трансформации энергетического сектора Узбекистана. В статье анализируется вклад зелёной энергетики в экономический рост через государственную политику, инвестиционные возможности и внедрение инноваций. Особое внимание уделено роли зелёной энергетики в обеспечении экологической устойчивости и борьбе с изменением климата. На основе глобальных экологических обязательств, технико-экономических характеристик и национальных возможностей разработана стратегия поэтапного перехода к «зелёной» экономике. Также рассматриваются социальные, экономические и экологические преимущества этого процесса, а также потенциальные проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: зелёная энергетика, возобновляемые источники энергии, солнечная энергетика, ветровая энергия, биомасса, гидроэнергетика,

зелёная экономика, экологическая устойчивость, изменение климата, энергетическая безопасность, инновационные технологии, приоритетная стратегия, углеродно-нейтральная экономика, приоритетные инвестиции, государственно-частное партнёрство, энергетическая диверсификация, устойчивое развитие, энергетическая политика Узбекистана, низкоуглеродная экономика, справедливый энергетический переход.

Abstract

This article explores the development of the green energy sector in Uzbekistan and the prospects for the country's transition to a green economy. Renewable energy sources — solar, wind, biomass, and hydropower — are examined as the main drivers of transformation in Uzbekistan's energy sector. The article analyzes the contribution of green energy to economic growth through state policy, investment opportunities, and the implementation of innovations. Special attention is given to the role of green energy in ensuring environmental sustainability and combating climate change. Based on global environmental commitments, techno-economic characteristics, and national capabilities, a phased strategy for transitioning to a green economy is developed. The study also examines the social, economic, and environmental benefits of this transition, along with potential challenges and their possible solutions.

Keywords: green energy, renewable energy sources, solar energy, wind energy, biomass, hydropower, green economy, environmental sustainability, climate change, energy security, innovative technologies, priority strategy, carbon-neutral economy, priority investments, public-private partnership, energy diversification, sustainable development, Uzbekistan's energy policy, low-carbon economy, just energy transition.

KIRISH

Energetika sohasi har qanday mamlakat iqtisodiyotining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Chunki sanoat tarmoqlari, infratuzilma obyektlari, transport va aloqa tizimlari, qishloq xo'jaligi va aholi turmush darajasi energetika resurslari bilan uzviy bog'liqdir. Elektr energiyasining barqaror va uzluksiz ta'minoti iqtisodiy o'sish sur'atlari, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshlikni oshirish uchun asosiy sharoitdir.

Hozirgi global tendensiyalar va raqamli iqtisodiyot rivojlanishi fonida energetika sohasi nafaqat an'anaviy ishlab chiqarish manbai, balki yangi texnologik yechimlarni joriy etish maydoniga aylanmoqda. Xususan, "yashil energetika", qayta tiklanuvchi energiya manbalari, aqlli tarmoqlar (Smart Grid) va raqamli boshqaruv tizimlari jahon energetikasidagi asosiy yo'nalishlarga aylandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

A. Midilli, I.Dincer, M. Aular o'z tadqiqotida barqaror rivojlanish uchun yashil energiya strategiyalarini taklif etishgan. Barqaror energiya strategiyalari yashil energiya (masalan, shamol, quyosh, suv toshqini, biomassa) ko'p ishlab chiqariladigan mamlakatlar iqtisodiyotiga muhim hissa qo'shishi mumkin deb hisoblaydilar. Shu sababli, yashil energiya ta'minoti va rivojlanishiga investitsiyalar hukumat va boshqa

organlar tomonidan ekologik xavfsizroq va barqaror kelajak uchun yoqilg'ilarni yashil energiya bilan almashtirish uchun rag'batlantirilishi kerak ekanligi asoslab berilgan [1].

Lee C. C., He Z. W. tadqiqotlarida iqtisodiy o'sishni tabiiy resurslar va yashil modellari orqali tahlil qilganlar. Mualliflarning fikriga ko'ra, jahonda sanoatni rivojlanishi, va aholi sonini tobora o'sib borayotganligi sababli ko'plab mamlakatlar ekologik muammolarga duch kelmoqdalar. Masalan, Xitoy 1,4 milliard aholisi bilan rivojlanayotgan mamlakat sifatida "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishda bir qator muammolarga duch kelishi mumkin. Xitoyda energiya iste'moli 5000 megatonnani tashkil etib, energiya iste'moli natijasida uglerod gazlari chiqindilarini atmosferaga chiqarishi bo'yicha butun dunyoda birinchi o'rinni egallaydi va u ko'rsatkich 29,69% ni tashkil etadi [2].

E.Loiseau va boshqalarning tadqiqotlarida ham yashil iqtisodiyot va u bilan bog'liq bo'lgan konsepsiyalar tadqiq etilgan. Ularning tadqiqotlarida atrof-muhit iqtisodiyoti, sanoatda kam chiqindi mahsulotlarini ishlab chiqishi, ya'ni toza ishlab chiqarish, bioiqtisodiyot, ishlab chiqarish ekologiyasi va hayotiy sikl kabi nazariyalari mavjud. Yashil iqtisodiyot konsepsiyasi xalqaro va milliy siyosat dasturlari va institutlari orasida mashhur bo'lishiga qaramay, uning barqarorlik yo'li sifatida foydaliligi va dolzarbligi shubha uyg'otishi mumkin. Barqarorlikka o'tishga erishish uchun yashil iqtisodiyot konsepsiyasini hayotga tatbiq etishda global miqyosda monitoring tizimlarini yanada rivojlantirish zarurati mavjud. O'zbekiston bu borada xalqaro tajribalarni o'rganib, milliy strategiyalarni samarali monitoring qilish tizimlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega.¹[3].

Catrini va Olabilarning fikrlariga ko'ra «Yashil energiya» dasturiga investitsiyalarni jalb qilish, kelajakda uzoq muddatli xarajatlarni tashkil qilishi mumkin, lekin ular joriy yillar uchun sohada foydali investitsiyalar bo'lishi mumkinligini ifodalaydi [4].

Andrea Borghesi o'zining «Qayta tiklanuvchi energiya siyosatining intensiv rag'batlantirish mexanizmlari» (Simulation of incentive mechanisms for renewable energy policies) nomli tadqiqotida qayta tiklanuvchi energetikani istiqbolli va zamonaviy energetika sifatida yoritib bergan. Olimning tadqiqotida energetikaning ushbu sohasini rivojlantirish bo'yicha intensiv mexanizmlar ishlab chiqilgan [5].

Gollandiyalik olim Ulritz Uzein o'zining «Qayta tiklanuvchi energiya siyosatidagi samaradorlik: bonusli ta'riflar va qayta tiklanuvchi portfel standartlar» (Effectiveness of Renewable Energy Policies in Promoting Renewable Energy Development: The case of Feed-in-Tariff and Renewable Portfolio Standard, 2017) nomli tadqiqotida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirishning iqtisodiy mexanizmlarini yoritib bergan. Mantiqiy tahlil usulidan foydalangan holda ishlab chiqilgan rag'batlantiruvchi mexanizmlarning sohani rivojlantirishga ta'sirini baholagan [6].

¹ Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., & Thomsen, M.(2016). Green economy and related concepts: An overview. Journal of cleaner production, 139, 361-371.

T.Madjidov fikriga ko'ra "Dunyoda elektr energiyasini ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatlar guruhi quyidagicha joylashgan: Janubiy Amerika, G'arbiy Yevropa, Osiyo, MDH mamlakatlari, Lotin Amerikasi, Afrika, Avstraliya. Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda umumiy elektr energiyasining 80 foizi ishlab chiqarilsa, rivojlanayotgan mamlakatlar esa 20 foizni tashkil qiladi" [7].

Saidov M.S. fikriga ko'ra "Har qanday mamlakatning elektr energetika bozori tarixan davlat nazoratida bo'lib, tarmoq faoliyatini tartibga solish va boshqarish bozor mexanizmlari orqali emas, balki davlat boshqaruv mexanizmlari orqali boshqarilgan. Elektr energiyasini ishlab chiqarish va yetkazib berish jarayonlarida davlat boshqaruvi muhim o'rin tutgan bo'lsa-da, bu tizimni zamonaviylashtirish va bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish orqali raqobatbardoshlikni kuchaytirish, investitsiyalarni jalb etish va energiya samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud. [8].

P.Z.Xashimov resurslarning cheklanganligi va "yashil iqtisodiyot"ga o'tish zaruriyatini o'zining tadqiqotlarida asoslab bergan. Uning tadqiqotlarida Shimoliy Yevropa mintaqasi mamlakatlarining yashil iqtisodiyot o'sishi indeksi bo'yicha reytingi ko'rsatkichlari resurslardan samarali va barqaror foydalanish, tabiiy kapitalni himoya qilish, yashil iqtisodiy imkoniyatlar, ijtimoiy integratsiya kabi baholash mezonlari tadqiq etilgan [9].

Shuningdek, N. K. Yuldashev, M. S. Saidov o'z tadqiqotlarida "Atom elektr stansiyalarining mamlakat iqtisodiyotining rivojlantirish nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, uning jozibadorligiga ta'sir qiluvchi bir qator noyob xususiyatlarga ega. Atom energetikasini rivojlantirish dasturlari har doim davlat va investorlarning uzoq muddatli majburiyatlarini belgilab beradi. Shuning uchun yadro energetikasi sohasida global darajadagi moliyaviy va ekologik mas'uliyatlar mavjud bo'lib, bu soha yondashuvida ehtiyotkorlik va uzoq muddatli rejalashtirish zarur. O'zbekiston bu borada xalqaro xavfsizlik standartlari va ilg'or tajribalar asosida muvozanatli siyosat yuritmoqda." [10] deb yuritgan.

O'zbekistonning «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasi va uning mohiyati borasida M.T.Butaboev, I.N.Ismanovlar ham tadqiqot olib borganlar. Ularning tadqiqotlarida hozirgi vaqtda O'zbekistonning ekologik muammolari bayon etilgan bo'lib, ushbu muammolarni hal qilish uchun O'zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi qabul qilinishi mohiyati maqolada asosiy masala sifatida o'rganilgan. Maqolada «yashil» iqtisodiyot tushunchasiga ta'rif berilgan, uning tamoyillari va asosiy yo'nalishlari bayon etilgan. Yashil iqtisodiyotning samaradorligini baholashning asosiy bosqichlari va uni tavsiflovchi ko'rsatkichlar keltirilgan. O'zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o'tish milliy strategiyasi ko'rib chiqilgan hamda uning ahamiyati va zarurati o'rganilgan [11].

Yashil investitsiyalar rivojlanishining xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar Muminov N. tomonidan ham o'rganilgan [12].

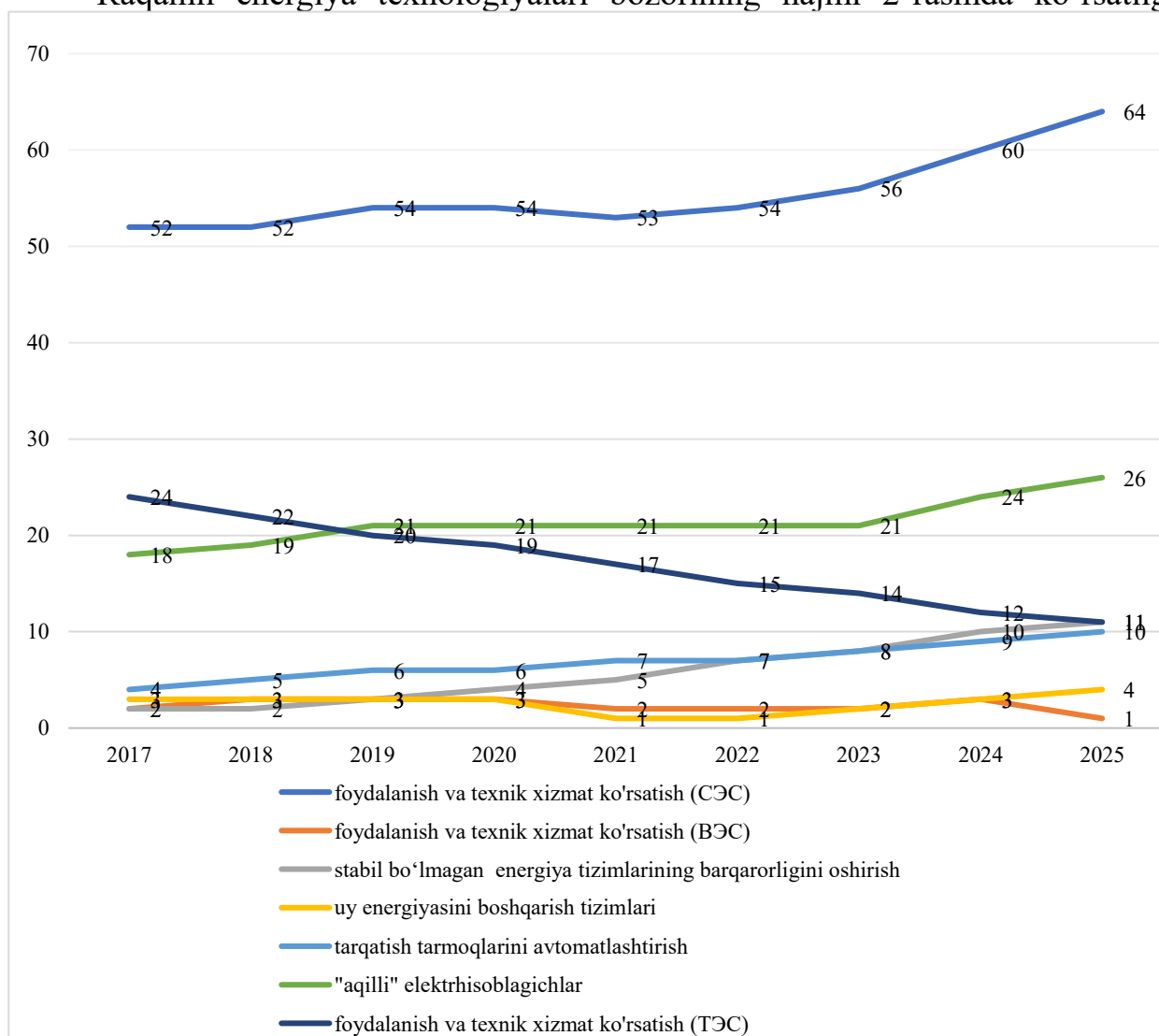
Sh.Zokirovning tahlillarida "Sanoatlashish jarayonida global energiyaga talabning oshib borishi sharoitida qayta tiklanuvchi energiya manbalarisiz barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi" deb keltirilgan.

O'zbekiston uchun ham energetika sohasi milliy iqtisodiyot rivojlanishida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda sanoatni keng miqyosda modernizatsiya qilish, eksport salohiyatini oshirish, aholi turmush darajasini yaxshilash va ish o'rinlari yaratish kabi ustuvor maqsadlarga erishish uchun energiya resurslariga bo'lgan talab yildan-yilga ortib bormoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Belgilangan faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarishning tegishli mexanizmlarini yaratmasdan turib, elektr energetika kompleksini raqamlashtirish tizimini shakllantirish mumkin emas. Tashkiliy, iqtisodiy, institutsional va boshqaruv xarakterdagi asosiy chora-tadbirlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish tavsiya etiladi:

Raqamli energiya texnologiyalari bozorining hajmi 2-rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Raqamli energiya texnologiyalari bozorining hajmi¹

¹ Muallif ishlanmasi

- Elektroenergetika sanoatini raqamli platformaga o'tkazish bo'yicha strategik dasturni shakllantirish.
- Texnologiya yetkazib beruvchilar ittifoqini shakllantirish; elektr energetika kompleksiga "raqamli"ni joriy etish uchun mas'ul bo'lgan davlat va hududiy organlar; elektr energetika korxonalari.
- Elektr energiyasining yirik iste'molchilari;
- Elektroenergetika sohasida raqamli texnologiyalarga o'tish uchun shart-sharoitlar yaratish va shart-sharoitlarni shakllantirish.
- Elektr energiyasining erkin oqimlari.
- Elektroenergetika sohasida o'zaro subsidiyalarni bekor qilish va takomillashtirishning yangi mexanizmlarini izlash;
- Texnik va texnologik barqarorlik, eskirgan va samarasiz quvvatlarni kamaytirish, oshirish.
- Innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda quvvatlarni joriy qilish va qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish.
- Eksploatatsiya qilinadigan energiya obyektlarida innovatsion loyihalarni amalga oshirishni rag'batlantirish.
- Xorijiy uskunalarni import o'rnini mahalliy texnologiyalar bilan almashtirish dasturini ishlab chiqish.

O'zbekistonda yashil energiya sektori: strategik ahamiyat, muammolar va istiqbollar tahlili. Jahon energetika bozorida qayta tiklanuvchi energiya manbalari (yashil energiya) tez sur'atlarda o'sib borayotgani, global iqlim o'zgarishlari va energiya xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynayotgani har bir mamlakat uchun dolzarb vazifalar qatoridan o'rin olmoqda. O'zbekistonning iqtisodiy o'sishi va aholi sonining ko'payishi energiyaga bo'lgan talabni sezilarli darajada oshirmoqda, bu esa mamlakat energetika tizimini modernizatsiya qilish va yashil energiyaga o'tishni tezlashtirishni taqozo etadi.

Strategik rejalar va quvvatlarni oshirish. O'zbekiston Prezidentining ta'kidlashicha, 2030 yilga qadar qo'shimcha 19 ming megavatt "yashil" energiya quvvati qurish rejalashtirilmoqda. Bu ko'rsatkich qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 54 foizga yetkazish imkoniyatini beradi. Shuningdek, 2025 yilda 3,4 ming megavatt quvvatga ega quyosh va shamol stansiyalari hamda 1,8 ming megavatt quvvatli energiya saqlash tizimlarini ishga tushirish rejalangan. Bu loyihalar nafaqat energiya ishlab chiqarish hajmini oshiradi, balki energetika tizimining barqarorligi va samaradorligini ham yaxshilaydi.

Energiya saqlash tizimlarining joriy qilinishi mamlakat energetika tarmog'iga dinamik talablarga moslashish, energiya zaxirasini samarali boshqarish va barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan tizimda energiyaning noto'g'ri taqsimlanishi va uzilishlar xavfini kamaytiradi.

Iqtisodiy va ekologik ahamiyat. "Yashil" energiya quvvatlarining kengaytirilishi mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Prognozlarga ko'ra,

12 milliard kilovatt/soat yashil energiya ishlab chiqarish imkoniyati besh millionga yaqin xonadoning yillik energiya talabini qoplashga yetadi va 6,5 million tonna zararli gaz chiqarilishining oldini oladi. Bu o'z navbatida milliy ekologik vaziyatni yaxshilash, parnik gazlari chiqarilishini kamaytirish orqali global iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishda O'zbekistonning mas'uliyatini oshiradi.

Xususiy sektorning ishtiroki va bozor islohotlari. Energetika sohasida xususiy tadbirkorlikning rolini oshirish, kichik va mikro gidroelektr stansiyalarning qurilishini rag'batlantirish esa bozor mexanizmlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. 2 mingdan ortiq kichik GES qurish bo'yicha dasturlar xususiy sektorning salohiyatini oshiradi va energiya ta'minotida diversifikatsiyaga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, elektr energiyasi ulgurji bozorining tashkil etilishi raqobat muhitini mustahkamlaydi, samarali narx belgilash tizimini joriy qilish imkonini yaratadi. Bu borada Prezident tomonidan belgilangan tanlovsiz asosda bozor tashkil etish rejalari bozordagi ishonchni oshirish va yangi investitsiyalarni jalb etish uchun muhimdir.

Mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning strategik ahamiyati. O'zbekistonning Qozog'iston, Ozarbayjon va Saudiya Arabistoni bilan mintaqaviy "yashil energiya" eksport qilish bo'yicha kelishuvlari respublika uchun xalqaro energetika bozorida yangi imkoniyatlar ochadi. Yevropa bozoriga energiya eksport qilish – iqtisodiy diversifikatsiyani ta'minlash, tashqi savdo balansini yaxshilash va mintaqaviy integratsiyani chuqurlashtirish uchun muhim qadam hisoblanadi.

Qo'shni davlatlar bilan yagona mintaqaviy energetika platformasini yaratish esa barqarorlikni ta'minlash, energetika ta'minoti xavfsizligini oshirish va energetika resurslarini optimal taqsimlashga xizmat qiladi.

Kadrlar tayyorlash va innovatsiyalar. Yashil energiya sektoridagi muvaffaqiyatlar uchun malakali kadrlar tayyorlash muhimdir. Texnikum va oliy o'quv yurtlarida maxsus ta'lim dasturlari, ilg'or muhandislik maktablarining tashkil etilishi sohadagi innovatsiyalar va texnologik rivojlanishni ta'minlaydi. Bu esa energiya samaradorligini oshirish, texnik jarayonlarni raqamlashtirish va "aqlli" tarmoqlar yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonning yashil energiya sohasidagi rivojlanish strategiyasi nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlashga, balki ekologik barqarorlikni ta'minlashga ham qaratilgan kompleks yondashuvdir. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushining sezilarli darajada oshirilishi mamlakatning global iqlim siyosatiga moslashuvda muhim omil bo'lib, bu nafaqat parnik gazlari chiqarilishining kamayishiga, balki ekologik ko'rsatkichlarni yaxshilashga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu strategiya energetika xavfsizligini mustahkamlash, ya'ni an'anaviy energiya manbalariga bog'liqlikni kamaytirish va energiya ta'minotida barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Iqtisodiy jihatdan qaraganda, yashil energiya sektoridagi rivojlanish yangi ish o'rinlari yaratish va mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu esa ijtimoiy taraqqiyot va aholining hayot sifatini

oshirishga olib keladi. Ammo ushbu jarayonlarning samarali amalga oshirilishi uchun bir qator muhim shart-sharoitlar talab etiladi. Avvalo, Yashil energetikani rivojlantirishda moliyaviy barqarorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat siyosati, xususi sektor va xalqaro moliyaviy institutlar o'rtasidagi samarali hamkorlik orqali zarur infratuzilmani shakllantirish va innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlashga keng imkoniyat yaratilmoqda. Shuningdek, bozor mexanizmlarini takomillashtirish va raqobat muhitini yaratish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu energiya bozorida ishonchni oshiradi, investitsiyalarni jalb qiladi va samarali resurs taqsimotiga xizmat qiladi. Texnologiyalar joriy etilishi va innovatsiyalarni rivojlantirishga katta e'tibor berish kerak. Buning uchun ilg'or xalqaro standartlar va tajribalardan foydalanish, yangi texnologiyalarni adaptatsiya qilish va milliy sharoitlarga moslashtirish zarur. Shu bilan birga, sohada raqobatbardosh kadrlar tayyorlash maqsadida ta'lim va malaka oshirish tizimlari yangilanishi kerak. Kadrlar salohiyatini oshirish esa innovatsiyalarni samarali joriy etish va uzluksiz rivojlanishni ta'minlaydi. Bundan tashqari, milliy va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash eng muhim strategik omil hisoblanadi. Hamkorlik nafaqat texnologiya almashinuvi, balki energetika xavfsizligini ta'minlash va mintaqadagi yashil energiya sektori rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, O'zbekiston o'zining yashil energiya sektorida xalqaro standartlarga mos keluvchi texnologiyalar va yangicha boshqaruv usullarini joriy etish orqali nafaqat mamlakat ichki iqtisodiyoti va ekologiyasini yaxshilaydi, balki mintaqaviy va global miqyosda barqaror rivojlanishga munosib hissa qo'shadi. Bu esa kelajak avlodlar uchun toza va barqaror energiya manbalariga asoslangan farovon jamiyat qurishning mustahkam poydevoridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Midilli, A., Dincer, I., & Ay, M. (2006). Green energy strategies for sustainable development. *Energy policy*, 34(18), 3623-3633.
2. Lee, C. C., & He, Z. W. (2022). Natural resources and green economic growth: An analysis based on heterogeneous growth paths. *Resources Policy*, 79, 103006.
3. Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., & Thomsen, M. (2016). Green economy and related concepts: An overview. *Journal of cleaner production*, 139, 361-371.
4. Catrini, A. P. Sustainable development of energy, Water and Environment Systems / A. P. Catrini, A. Piacentino, N. Markovska, Z. Guzović, Vad Mathiesen B., S. Ferrari, N. Duić, H. Lund // *Energy*, Volume 190. — 2020. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360544219321279> (датаобращен ия: 30.04.2020). //
5. Olabi, A. G. Developments in sustainable energy and environmental protection / A. G. Olabi // *Energy*, Volume 39. — 2012. — P. 2 — 5. -URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0360544211008632>

6. .Andrea Borghesi and Michela Milano. Simulation of incentive mechanisms for renewable energy policies DISI University of Bologna, Italy. – 2013.
7. Ulritz Uzein T. Corcuera. Effectiveness of Renewable Energy Policies in Promoting Renewable Energy Development: The case of Feed-in-Tariff (FiT) and Renewable Portfolio Standard (RPS). // The Hague, The Netherlands. – December, 2017.
8. Т.Мажидов Ноанъанавий ва қайта тикланувчи энергия манбалари. Дарслик -Т.: 2016.
9. Saidov M.S. Ways of Introduction of Modern Management Mechanisms in the Electric Power Sector of Uzbekistan // International Journal of Business Diplomacy and Economy ISSN: 2833-7468 Volume 2 | No 1 | January -2023. P. 98-110.
10. Хашимов, П .З. (2022). Ресурсларнинг чекланганлиги ва “Яшил иқтисодиёт” га ЎТИШ ЗАРУРИЯТИ. Science and innovation, 1(A3), 305-308.
11. N. K. Yuldashev, M. S. Saidov. The Economy of the Countries of the World is Experiencing the Need for Nuclear Power Plants // American journal of economics and business management ISSN: 2576-5973 Vol. 6, No. 1, 2023. P. 86-99.
12. Бутабоев, М., & Исманов, И. (2023). ЎЗБЕКИСТОННИНГ «ЯШИЛ» ИҚТИСОДИЁТГА ЎТИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УНИНГ МОЎЖИЯТИ. Iqtisodiyot va ta'lim, 24(1), 28-40.
13. Муминов Н.Г., Кадыров А.А. Особенности и факторы развития «зелёных» инвестиций //Экономика и финансы, № 2 (162), 2023.- С.42-49. DOI: 10.34920/eIf/vOL_2023_ISSue_2_6
14. Саидов М.С. Регулирование энергетического сектора и реформы в области управления //Научный электронный журнал “Экономика и инновационные технологии”. № 5, сентябрь-октябрь 2021.г. Геоэкономика энергетики. 2021;(4):148-158.

TEMIR YO‘L TRANSPORTI TIZIMINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH VA BAHOLASH USULLARI

Nasrullayev Nurbek Baxtiyarovich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari

universiteti, mustaqil tadqiqotchi,

ORCID: 0000-0003-1818-2706

E-mail: n.bakhtyarovich@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada transport tizimining, xususan, temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini baholash usullari va ko‘rsatkichlari keng tahlil qilingan. Jahon tajribasi va O‘zbekiston sharoitida mavjud yondashuvlar, ularning ustun va zaif jihatlari o‘rganildi. Temir yo‘l transportining samaradorligini baholashda statik va dinamik yondashuvlar, shuningdek, oqimli jarayonlar tahlili asosida ishlab chiqilgan kompleks ko‘rsatkichlar tizimi taklif etilgan. Tadqiqotda transport strategiyasining natijadorligi, infratuzilma rivoji, rentabellik va xizmatlar sifati kabi mezonlar asosida baholashning tizimli metodologiyasi ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, iqtisodiy samaradorlik, baholash usullari, logistika, oqimli jarayon, rentabellik, transport strategiyasi, infratuzilma, statik va dinamik samaradorlik.

Аннотация

В статье рассматриваются методы и показатели оценки экономической эффективности транспортной системы, особенно железнодорожного транспорта. Проанализированы международный опыт и особенности подходов в условиях Узбекистана. Предлагается система комплексных показателей, основанная на анализе потоковых процессов, а также статических и динамических аспектов эффективности. В исследовании разработана методология системной оценки эффективности транспортной стратегии, развития инфраструктуры, рентабельности и качества услуг.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, экономическая эффективность, методы оценки, логистика, потоковые процессы, рентабельность, транспортная стратегия, инфраструктура, статическая и динамическая эффективность.

Abstract

This article examines the methods and indicators used to evaluate the economic efficiency of the transport system, particularly the railway sector. It analyzes global practices and contextualizes them within Uzbekistan's transport development. A comprehensive system of indicators based on flow process analysis and both static and dynamic efficiency perspectives is proposed. The study develops a systematic methodology for assessing transport strategy performance, infrastructure development, profitability, and service quality.

Keywords: railway transport, economic efficiency, evaluation methods, logistics, flow processes, profitability, transport strategy, infrastructure, static and dynamic efficiency.

KIRISH

Temir yo‘l transporti tizimi mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, uning samarali faoliyati milliy va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash, uning faoliyatini yaxshilash va rivojlantirish uchun zaruriy asoslarni taqdim etadi. Biroq, mavjud yondashuvlar ko‘pincha umumiy xarakterga ega bo‘lib, transport tizimi samaradorligini baholashning alohida ko‘rsatkichlar tizimi shakllantirilmagan. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu tadqiqotda temir yo‘l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashning yangi usullari ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yo‘l transporti tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashga oid ilmiy tadqiqotlar keng qamrovli bo‘lib, quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- Samaradorlik ko‘rsatkichlari: G. Samatov, A.A. Zohidov, A.A. Gulamov kabi olimlarning ishlarida transport tizimi samaradorligini baholash uchun natija/xarajatlar, xarajatlar/natija kabi ko‘rsatkichlar taklif etilgan.
- Statik va dinamik samaradorlik: Statik samaradorlik transport tizimining joriy holatini, dinamik samaradorlik esa uzoq muddatli istiqbolini baholashga qaratilgan.
- Tizimlashtirilgan yondashuvlar: Transport tizimi samaradorligini baholashda tizimli yondashuvlar qo‘llanilib, tizimning barcha tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqligi inobatga olingan.
- Innovatsion yondashuvlar: Temir yo‘l transporti tizimida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan tadqiqotlar mavjud.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llaniladi:

1. Analitik-metodik yondashuv: Transport tizimi samaradorligini baholashning mavjud usullarini tahlil qilish va ularning kamchiliklarini aniqlash.
2. Statistik tahlil: Temir yo‘l transporti faoliyati bo‘yicha statistik ma‘lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish orqali samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash.
3. Model yaratish: Transport tizimi samaradorligini baholash uchun matematik va iqtisodiy modellarni ishlab chiqish.
4. Empirik tadqiqot: O‘zbekiston temir yo‘llari tizimida amalga oshirilgan amaliy tadqiqotlar asosida yangi yondashuvlarni sinovdan o‘tkazish.

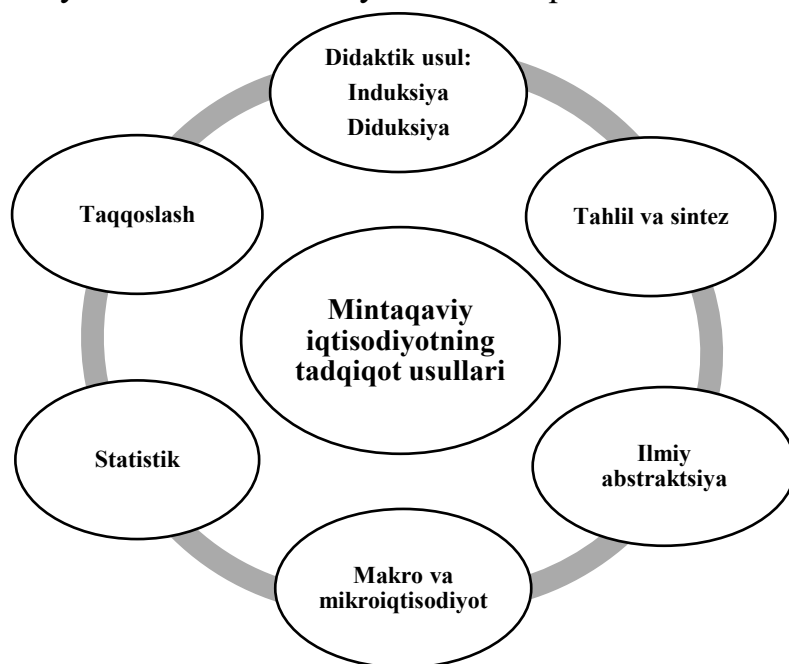
TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon miqyosida transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashga oid keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, transport faoliyatini samaraliroq rivojlantirish masalalariga kompleks yondashuvlar, shuningdek transport

tizimi ko'rsatkichlarini tizimlashtirishga imkon beruvchi iqtisodiy metodlarni yaratish bo'yicha tadqiqotlar dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu sohada transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashning umumiy prinsiplari shakllantirilgan bo'lsa-da, tizim samaradorligini o'lchash uchun alohida ko'rsatkichlar tizimi hali to'liq ishlab chiqilmagan. Shu sababli transport tizimi iqtisodiy samaradorligini baholash bo'yicha qo'shimcha ilmiy izlanishlar talab etiladi.

Transport kompleksi davlatlar iqtisodiyotining samarali rivojlanishida asosiy qon aylanish tizimi sifatida katta o'rin tutadi. Samarali tashkil etilgan transport tizimi ichki bozorda xomashyo va mahsulotlar harakatini optimallashtiradi, shuningdek, tashqi savdo sohasida mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish, jahon bozoriga tezroq integratsiyalashish imkoniyatini yaratadi. Umuman olganda, mintaqalararo iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va mamlakatni keng ko'lamda taraqqiy ettirish transport infratuzilmasining samarali faoliyatiga chambarchas bog'liq.

Shu bilan birga, geografik joylashuv nuqtai nazaridan optimal bo'lmagan, dengiz portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan davlatlar uchun transport-tranzit va transport-logistika salohiyatini oshirish tashqi siyosatning ustuvor vazifalaridan biridir. Biroq, amaliyot va nazariyada ushbu sohalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini tizimlashtirish bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjudligi, ularni aniq tushunish va nazariy asoslarini batafsil yoritishni taqozo etadi.

1-rasm. Mintaqaviy iqtisodiyotning sxemasi [6]

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda hozirgi mavjud usullar transportni baholashdagi ayrim nozikliklar va kamchiliklarni ko'rsatadi. Har bir yondashuv transport tizimining samaradorligini to'liq ochib bera olmaydi. Ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, transport tizimining samaradorligi uning maqsadga muvofiq natijasi bilan amalda erishilgan natija orasidagi nisbatga asoslanadi. Bu nuqtai

nazardan, maqsadli yondashuv resurslarga asoslangan yondashuvdan ustunroq hisoblanadi.

Ba'zi olimlar, jumladan G.Samatov, A.A.Zohidov va A.A.G'ulamov, transport tizimi samaradorligi tushunchasini yetarlicha rivojlanmagan deb baholashadi. Ularning fikricha, samaradorlik hisob-kitoblari juda sodda va quyidagi nisbatlarga tayanadi:

1. natija/xarajatlar — xarajat birligiga olingan natija;
2. xarajatlar/natija — natija birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlar;
3. (natija – xarajatlar)/natija — natija birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning solishtirma qiymati.

Ushbu nisbatlar transport tizimi samaradorligini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Biroq amaliyotda yuklarni yetkazib berish jarayonlarining natijalarini daraja va o'lchov birliklari bo'yicha xarajatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri solishtirish qiyin. Natijalar sifat, vaqt va qiymat o'lchovlarini o'z ichiga oladi.

Transport strategiyasining samaradorligi va rivojlanish jarayonlarining tashqi tizimlarga ko'rsatgan ta'siri doimo yuqori ko'rsatkichlar bilan o'lchanmasligi mumkin, ammo bu ta'sir ko'pincha ko'payuvchi xarakterga ega bo'lib, boshqa tizimlarni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirish ekstensiv va intensiv omillarga bog'liq. Ekstensiv omillar — yetkazib berish hajmining o'sishi (yuklar miqdori, ombor maydonlari, xizmat xarajatlari), intensiv omillar esa mavjud resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan (moddiy oqimlarni, ishchi kuchi va moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash).

Samaradorlik statik va dinamik turlariga ajratiladi. Statik samaradorlik tizimning qisqa muddatli faoliyat ko'rsatishini ifodalaydi va u tizimning hozirgi holatini tavsiflaydi, dinamik samaradorlik esa uzoq muddatli ishonchlilik, sifat va xavfsizlikni ta'minlaydi.

Temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini aniqlashda quyidagi yo'nalishlar ajratiladi:

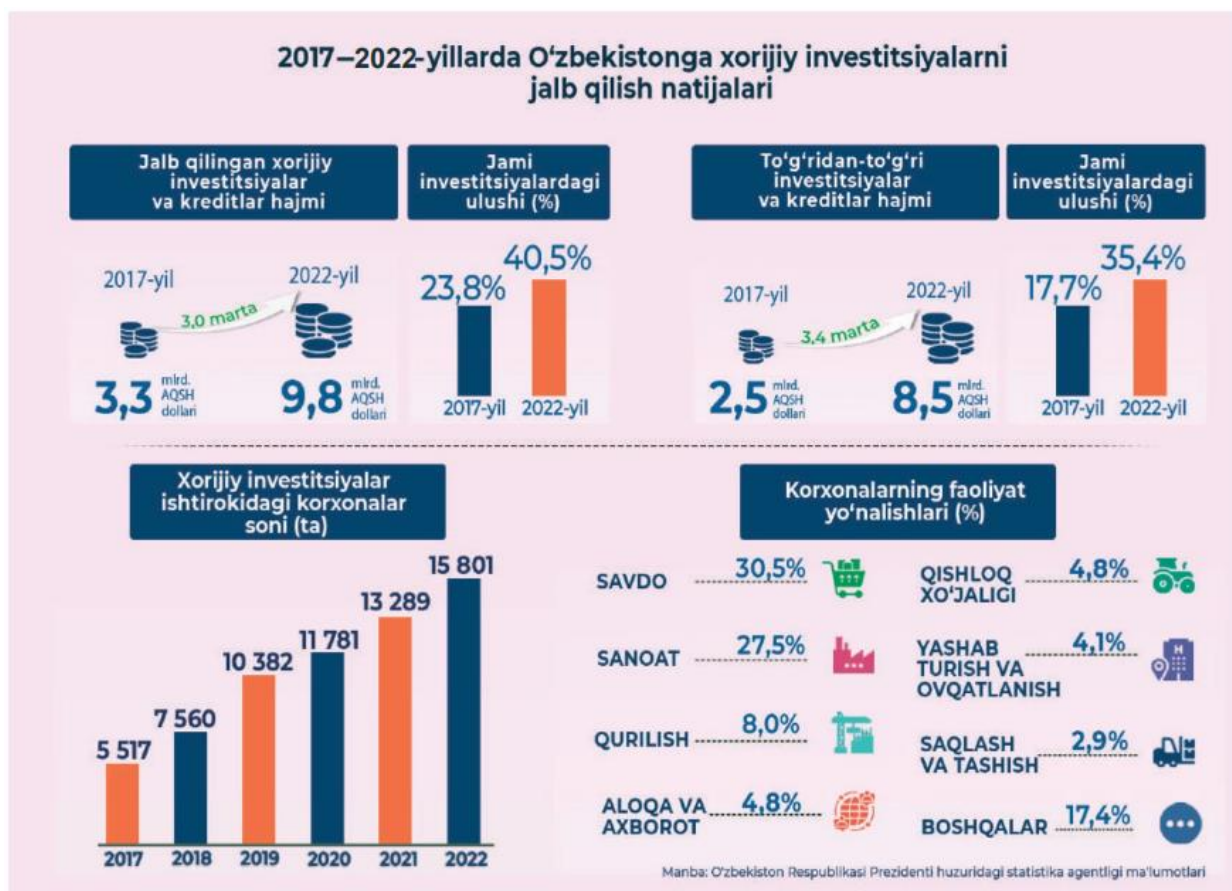
- Yuklarni yetkazib berish jarayonlari samaradorligi.
- Temir yo'l transport tizimini rivojlantirish usullarining samaradorligi.
- Transport tizimini rivojlantirish strategiyasining samaradorligi.
- Natijalar nomuvofiqligini aniqlash.

Yuklarni yetkazib berish jarayonlari samaradorligini baholashda oqim tushunchasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u vaqt davomida o'zgaruvchi o'zaro bog'liq elementlar tizimini ifodalaydi. Bu jarayonda zaxira va oqim o'rtasidagi munosabatlar o'rganiladi, va samaradorlikni o'lchashda hududiy zaxiralar va tabiiy ko'rsatkichlarga tayanish talab etiladi.

Transport tizimini rivojlantirish usullarining samaradorligini aniqlashda taxminiy va haqiqiy natijalar hamda xarajatlar o'zaro taqqoslanadi. Shu bilan birga, strategiyaning vaqt, sifat va amalga oshirilish darajasi kabi ko'rsatkichlari ham e'tiborga olinadi.

Taklif etilgan baholash yondashuvi tizimning yuqori samaradorligini ta'minlash, yuk yetkazib berish jarayonlarini tezlashtirish, transport vositalarini samarali nazorat

qilish hamda xarajatlar va yetkazib berish vaqtini sezilarli darajada kamaytirishga yordam beradi.

2-rasm. Investitsiya natijalari [7]

Transport tizimi samaradorligini baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar muhim hisoblanadi: moddiy-texnik baza, yuk tashish hajmi, yuk aylanmasi, transport xizmatlari, transport sohasi rentabelligi, YaIMdagi ulushi, transport zichligi, yuk o'tkazish qobiliyati, logistika salohiyati, infratuzilma va tranzit salohiyati. Shu tariqa, yuklarni yetkazib berish jarayonlarini o'rganish va baholash uslublari transport tizimining samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni chuqur o'rganish va tizimning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini baholashga qaratilgan bo'lishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholashda kompleks va tizimli yondashuv muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda transport tizimining samaradorligini baholashda turli nazariy va amaliy usullar mavjud bo'lsa-da, ularning har biri o'z-o'zidan to'liq natijalarni taqdim eta olmaydi. Shu bois, iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini aniq va tizimli shakllantirish, ularni amaliyotga tatbiq qilish va doimiy ravishda yangilash zarur. Ayniqsa, yuklarni yetkazib berish jarayonlarining samaradorligi, temir yo'l transportining rivojlantirish usullari va transport tizimini rivojlantirish strategiyalarining samaradorligi kabi yo'nalishlar bo'yicha ilmiy asoslangan metodikalar ishlab chiqilishi lozim. Transport tizimining samaradorligi

iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, infratuzilmaning yaxshilanishi va tashqi savdo integratsiyasini kuchaytirish uchun zarur shartdir. Shu bilan birga, mamlakatlararo geosiyosiy va iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda, transport-tranzit va logistika salohiyatini oshirish, vaqt va xarajatlarni tejashga qaratilgan intensiv omillarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan samaradorlik ko'rsatkichlari va baholash usullari transport tizimining kelajakdagi rivojlanishini ta'minlash uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi hamda transport sohasida boshqaruv va strategik rejalashtirishni samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish va baholash mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Samarali transport tizimi nafaqat ichki bozorlar uchun mahsulot va xomashyo oqimlarini optimallashtiradi, balki tashqi savdoda mamlakatning raqobatbardoshligini oshirib, global bozorga integratsiya jarayonlarini tezlashtiradi. Shu bois, transport sohasining iqtisodiy samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi kerak.

Bugungi kunda transport tizimining samaradorligini baholash uchun turli usullar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ular ko'pincha tizimning barcha jihatlarini to'liq qamrab ololmaydi. Shuning uchun, transport tizimi samaradorligini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini mukammallashtirish va uni doimiy ravishda yangilab borish zarur. Ayniqsa, yuklarni yetkazib berish jarayonlarining samaradorligi, temir yo'l transportining rivojlantirish usullari hamda strategiyalarining natijadorligini aniqlash uchun aniq va amaliy uslubiyatlar ishlab chiqish muhimdir.

Ekstensiv va intensiv omillar transport tizimining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy elementlar bo'lib, ular orasida transport hajmining oshishi, moddiy-texnik bazaning yaxshilanishi, ishchi kuchi va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish kabi jihatlar alohida o'rin tutadi. Shuningdek, transport tizimining samaradorligini statik va dinamik jihatlar orqali baholash, ya'ni qisqa muddatli raqobatbardoshlik va uzoq muddatli ishonchlilik hamda sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish lozim. Transport-tranzit va logistika salohiyatini oshirish mamlakatlar uchun nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy jihatdan ham muhimdir. Geografik joylashuvning noqulayligi yoki dengiz portlariga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoniyatining cheklanganligi davlatlarni transport tizimini rivojlantirishga yangi strategiyalarni ishlab chiqishga majbur qiladi. Shu bilan birga, transport tizimining samaradorligini oshirish uchun oqimli jarayonlar sifatini yaxshilash, xarajatlarni kamaytirish va yetkazib berish vaqtini qisqartirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

Baholash ko'rsatkichlari sifatida moddiy-texnik baza, yuk tashish hajmi, yuk aylanmasi, transport xizmatlari ko'rsatkichlari, rentabellik, transport tarmog'ining iqtisodiyotdagi ulushi, logistika salohiyati va infratuzilmaning holati kabi mezonlar asosiy o'rin tutadi. Bu ko'rsatkichlar tizimida olingan natijalar asosida transport tizimini boshqarish, rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish va ularni samarali amalga oshirish mumkin. Shu bilan birga, transport tizimining iqtisodiy

samaradorligini baholashda mavjud metodologiyalarni takomillashtirish, yangi analitik vositalar va kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanish zarurati dolzarb hisoblanadi. Bu esa transport sohasidagi innovatsiyalarni joriy etish, raqamlashtirish va integratsiyalashni ta'minlaydi hamda xalqaro standartlarga mos keladigan samarali boshqaruv tizimini yaratishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, transport tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash sohasi murakkab va ko'p qirralidir. Uning samarali tahlili va baholash usullarini takomillashtirish orqali nafaqat transport sohasining o'zini, balki butun mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini va barqarorligini ta'minlash mumkin. Bu esa uzoq muddatda iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni mustahkamlashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Samatov G., Zohidov A.A., Gulamov A.A. Transport tizimining iqtisodiy samaradorligi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018.
2. Karimov I.T. Transport logistikasining iqtisodiy asoslari. — Toshkent: Iqtisodiyot va moliya, 2019.
3. Rashidov S.M. Transport tizimlarini boshqarish va samaradorlikni oshirish metodlari. — Toshkent: Ilmiy nashr, 2020.
4. O'zbekiston Respublikasi transport siyosati: Strategik hujjatlar to'plami. — Toshkent, 2021.
5. Abdullayev M.R. Transport infratuzilmasi va iqtisodiy samaradorlik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
6. <https://tiu-edu.uz/media/books/2024/05/25/1715405480.pdf>
7. <https://imrs.uz/files/news/ru/973990.pdf>

SANOATNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI VA ULARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Ibragimov Jaxongir Baxodirovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada sanoatni rivojlantirishda qo'llaniladigan strategiyalar mohiyati ochib berilgan, ularni qo'llash uchun mos bo'lgan holatlar, vaziyatlar aniqlashtirilgan. Har bir strategiyani alohida hamda ularni bir nechtasini bir vaqtda qo'llash hisobiga erishiladigan maqsad va natijalar keltirib o'tilgan. Sanoatni rivojlantirish uchun qo'llanadigan strategiyalar, tarmoq strategiyalari, maqsadga yoki texnologiyaga yo'naltirilgan hamda hudud (joy)ga asoslangan strategiyalar tahlil qilindi. Shu bilan birgalikda, adabiyotlar qismida sanoat taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan mahalliy va xorijiy olimlarning fikrlari keltirib o'tilgan. Shuningdek, ushbu strategiyalarni qo'llash bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Sanoat, strategiya, tarmoqqa yo'naltirilgan strategiya, maqsadga yo'naltirilgan strategiya, texnologiyaga yo'naltirilgan strategiya, hududga (joy)ga yo'naltirilgan strategiya

Аннотация

В данной статье раскрыта сущность стратегий, используемых в промышленном развитии, выяснены случаи и ситуации, подходящие для их применения. Представлены цели и результаты, достигаемые при применении каждой стратегии в отдельности, а также нескольких из них одновременно. Были проанализированы стратегии, применяемые для развития промышленности, в том числе отраслевые стратегии, стратегии ориентированные на цели или технологии, а также стратегии, основанные на территории (местоположении). Наряду с этим, в разделе литературы приведены мнения отечественных и зарубежных ученых, связанных с промышленным развитием. Изложены научные и практические рекомендации по применению этих стратегий.

Ключевые слова: Промышленность, стратегия, отраслевая стратегия, стратегия, ориентированная на миссию, стратегия, ориентированная на технологии, локальная стратегия.

Abstract

In this paper, revealed essence of strategies used in industrial development, clarified the cases and situations suitable for their application. Presented goals and results achieved by applying each strategy separately, as well as several of them simultaneously. The strategies used for industrial development, including sectoral strategies, goal- or technology-oriented strategies, and region-based (location-based) strategies, have been analyzed. In addition, the literature section presents the views of

local and foreign scholars related to industrial development. Set forth scientific and practical recommendations for the application of these strategies.

Keywords: Industry, strategy, sectoral strategy, mission-oriented strategy, technology-focused strategy, place-based strategy.

KIRISH

Sanoatni rivojlanishi iste'mol tovarlari bilan bozorni to'ldirish, daromadlarni oshirish, iqtisodiy o'sishga erishish kabi iqtisodiy muammolar bartaraf etish bilan bir qatorda baror rivojlanish talablarini ta'minlashda ham muhim. Sanoatni modernizatsiyalash orqali resurs sarfini kamaytirish, tabiatga salbiy ta'sirlarni tartiblashtirish imkoniyati yaratiladi. Bu sanoat taraqqiyotiga erishish har bir davlatning oldida turgan muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalardan biri sifatida qarash lozimligini asoslaydi. Shu sababdan har bir davlat o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda sanoatni rivojlantirish bo'yicha strategiyalarini ishlab chiqmoqda, tabiiyki bunda o'ziga xos tayanch yo'nalishlar mavjud bo'lib, davlatlar ko'proq shu yo'nalishlar asosida o'zlariga mos bo'lgan strategiyalarni ishlab chiqishga harakat qilishmoqda.

Jumladan, 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 22-maqсадda “Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish” belgilanorgan [1]. Ya'ni sanoatning yangi va istiqbolli yo'nalishlarini rivojlantirish hisobiga takomillashtirish, yirik sanoat tarmoqlari va hududiy korxonalar o'rtasidagi kooperatsiyasini rivojlantirish, mehnat unumdorligini oshirish dasturlarini keng joriy qilish bo'yicha aniq ko'rsatmalar berilgan. Bu o'z navbatida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tendentsiyalarini tadqiq qilish, tarkibiy tuzilishdagi o'zgarishlarning ta'sirini baholash samarali va istiqbolli yo'nalishlarni aniqlashga bag'ishlangan mavzulardan tadqiqotlar olib borish va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan xulosa va takliflarni ishlab chiqishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

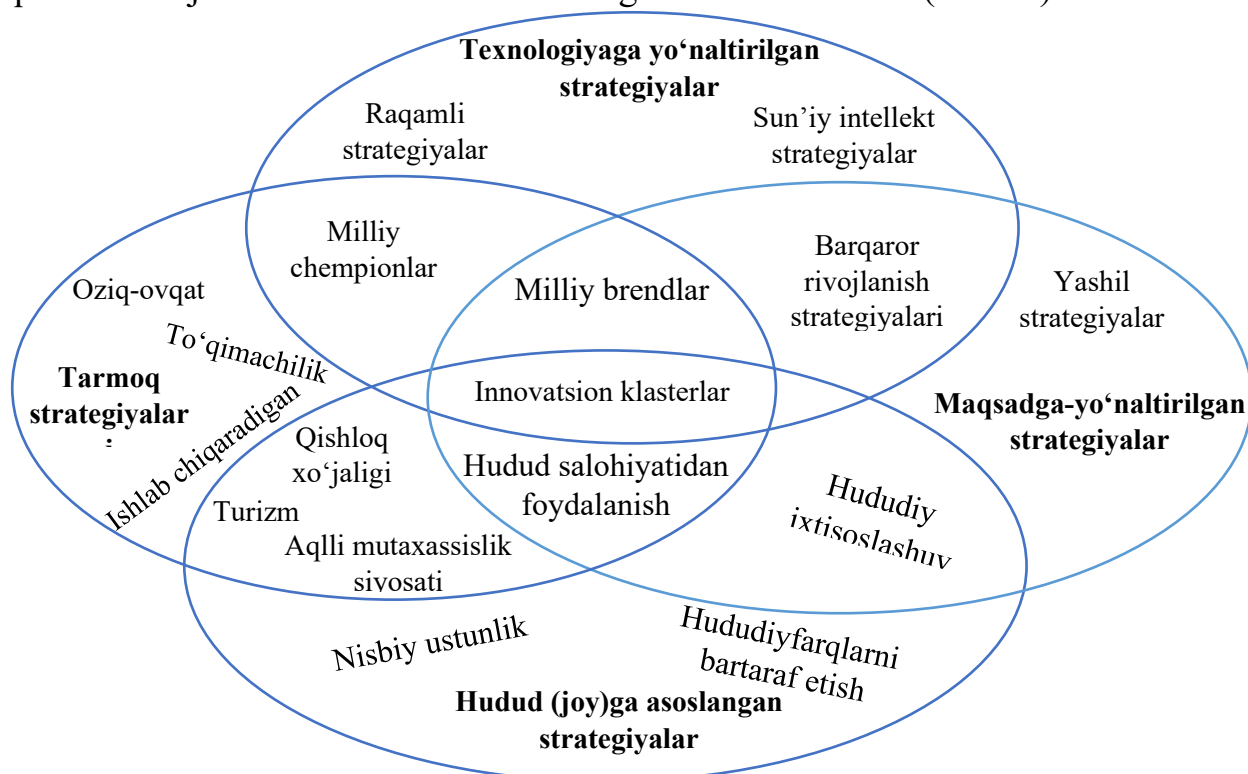
Sanoatni rivojlantirish strategiyalari ko'plab olimlar uchun tadqiqot mavzusi bo'lib kelmoqda. Dastlabki tadqiqot natijalariga tayanadigan bo'lsak, yangi sanoat tarmoqlarini proteksionizm siyosati yordamida himoya qilish strategiyasini ko'rish mumkin [2]. Keyingi davrlarda sanoat taraqqiyotini ta'minlash siyosati hamda proteksionizm siyosatini qachon va qanday shaklda qo'llash masalalari bu yo'nalishdagi tadqiqot mavzulari bo'lib hisoblandi [3,4]. Keyingi bosqichda sanoat taraqqiyotini ta'minlash siyosatini ishlab chiqish instrumentlarini takomillashtirish muammolari [5] va globallashtirishning keskinlashishi hisobiga tashqi iqtisodiyot ko'lami o'zgarishlari ta'sirini kamaytirish, raqobatga asoslangan muvozanatni ta'minlash [6] masalalari qarab chiqildi. Jahon hamjamiyatiga ekologik xavflarning kuchayishi, yashil iqtisodiyotni shakllantirish kabilar sanoatni rivojlantirishda uning atrof muhitga ta'sirini kamaytirishni muhim masala sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi [7,8,9]. Natijada, maqsad, tarmoq, texnologiya va hududni hisobga olgan holda turli

strategiyalar ishlab chiqildi [10,11]. Chunki yashil sanoat siyosati soha rivojini ta'minlashda qator mezonlarga rioya qilish talabini qo'ymoqda va uni kuchaytirib bormoqda [12].

TAHLIL VA NATIJALAR

Aholini turli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabini qondirish sanoatni rivojlantirishni talab qiladi, biroq bugungi kun talablari sanoatni rivojini ta'minlashda qator talablarga rioya qilish lozim. Xususan, sanoat mahsulotlarini resurs sig'imini kamaytirish, mahsulot miqdorini oshirish, ishlab chiqarish jarayonini salbiy oqibatlarini bartaraf etish kabilar shular jumlasidan hisoblanadi. Sanoatni rivojlantirish hisobiga erishilishi kutilayotgan maqsad va qo'yilgan vazifalarni bajarilishi uni aniq yo'nalishlarda amalga oshirishni talab qiladi. Bu har bir davlat yoki mintaqaga mavjud salohiyatini hamda kutilayotgan natijalarni hisobga olgan holda sanoatni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish vazifasini qo'yadi.

Davlatlar sanoatni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda avvalo qo'llab-quvvatlash lozim bo'lgan quyi bo'g'inlarga e'tibor qaratishadi. Amaliyotda buni amalga oshirishning bir qator yo'nalishlari mavjud bo'lib, ularni to'rtta strategiya doirasida qarab chiqamiz. Bular: tarmoq strategiyalari, maqsadga yoki texnologiyaga yo'naltirilgan, hudud (joy)ga asoslangan strategiyalar. Ushbu startegiyalarning o'ziga xos jihatlari hamda umumiy jihatlarni ochib berish hamda ularni alohida va birgalikda qo'llash natijalarini tushuntirish masalasiga to'xtalib o'tamiz (1-rasm).

1-rasm. Sanoatni rivojlantirish bo'yicha mavjud strategiyalar va ularni qo'llashdagi yondash strategiyalar va natijalari¹

¹ Muallif ishlanmasi

Mazkur strategiyalarni qo'llashda qo'yiladigan maqsad va olinadigan natijalarni hisobga olgan holda uni Xorazm viloyati imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda moslashtirildi. Ushbu strategiyalardan foydalanishning o'ziga xosliklari hamda foydalanish imkoniyatlarini qator qator vaziyatlarida qaraib chiqildi, buning uchun mezonlar shakllantirib, har bir mezon bo'yicha strategiyaning ahamiyatini baholash masalasi umumlashtirilgan holda keltirib o'tilgan (1-jadval).

Amalga oshirish jarayonida o'rganishda vaqt o'tishi bilan o'rganib, faoliyat takomillashtirib borishi imkoniyati yaratiladi. Bu ishlab chiqarishning jarayonidagi tajribalarni oshishi va unumdorlikka ijobiy ta'sir qiladi. Biroq, ilmiy adabiyotlarda shubha bilan qarash holatlari ham mavjud bo'lib mualliflar davlatning kutilayotgan foyda normasini baholashini xususiy sektordagiga nisbatan yaxshi bo'lishini tanqid ostiga olishadi [2,3]. Buning sababi sifatida kapital bozoridagi nomukammalliklar yoki noaniqliklarni keltirib o'tishadi [4]. Boshqa tomondan ushbu fikrlarga qarama qarshi faktlarni qo'llab-quvvatlovchi holatlarni va mavjudligi, ularni teskari natija berishini ko'rsatadi [5].

1-jadval

Sanoatni rivojlantirish strategiyalari va ulardan foydalanish bo'yicha o'ziga xosliklar¹

	Tarmoqqa yo'naltirilgan strategiyalar	Maqsadga yo'naltirilgan strategiyalar	Texnologiyaga yo'naltirilgan strategiyalar	Hudud(joy)ga yo'naltirilgan strategiyalar
Amalga oshirish jarayonida o'rganish	x		xx	
Tashqi iqtisodiyot ko'lami	x		xx	
Informatsion tashqi samaralar	x			
Raqobatni shakllantirish	x			
Qiymat zanjirida yuqori tarmoqlar	x		xx	
Muvofiqlashtirishdagi muvaffaqiyatsizliklar	x	xx	x	
Ijtimoiy naflar		xx		
Davlat investitsiyalaridan foydalanish		x		
Normativ noaniqlik yoki nomukammal majburiyat		x		
Marshallning tashqi ta'siri				X

Bu yerda: x – bog'liq ekanligini ifodalashi, xx- bog'liqlik darajasi kuchliligini ko'rsatadi

Tashqi iqtisodiyot ko'lamida korxonadagi unumdorlikni tarmoq darajasiga mutanosib holda oshishini nazarda tutadi. Bu tarmoqni milliy darajadagi va undan kengroq miqyosdagi taraqqiyot darajasiga bog'liqligi bilan izohlanadi. Natijada, davlat va xususiy investitsiyalardagi daromadlarda farq vujudga keladi. Bundan ko'rinadiki tarmoqning ko'lamini kengaytirish va samaradorlikni oshirish subsidiyalashga zaruratni keltirib chiqaradi [6]. Yuqorida keltirilgan mantiqiy fikrni amaliy tatbiqini amalga oshirish jarayonida o'rganish strategiyasining statik ko'rinishi ekanligini

¹ Muallif ishlanmasi

tasdiqlaydi. Amalga oshirish jarayonidagi o'rganish samaradorlikni ishlab chiqarishdagi kumulyativ yig'indi sifatidagi oshishini ta'minlasa, tashqi iqtisodiyot ko'lami joriy ishlab chiqarish hajmi bo'yicha samaradorlik o'zgarishini ta'minlaydi. Bundan ko'rinadiki ichki daromadlar qaytimi darajasi korxona qaroriga ta'sir ko'rsatmaydi va davlat subsidiyasiga zarurat qoldirmaydi.

Informatsion tashqi samaralar amalga oshirish jarayonida o'rganishga yaqin bo'lib, bunda ham dastlabki qo'llagan subyektlar keyingilari uchun xavf-daromad muammosini bartaraf etishga yordam beradi. Faqat amalga oshirish jarayonidagi dastlabki investorlar keyingilar uchun kutilayotgan daromad darajasini oshirish imkoniyatini yaratasa, informatsion tashqi samaralar sharoitida investitsiya xavfi yoki noaniqligini asoslab beradi.

Raqobatni shakllantirish asosan monopolist xorijiy korxona bo'lgan va mahalliy hukumat sohada milliy mahsulotlarini yaratmoqchi bo'lganda samarali usullardan hisoblanadi. Airbusning yaratilishini mazkur yo'nalishdagi eng samarali muvaffaqiyat sifatida talqin qilinsada, ko'pchilik holatlarda raqamli platformalarda keng qo'llaniladi. Biroq, ushbu holatda farovonlikni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim, chunki bu doimiy xarajatlarni takrorlanishiga olib kelib, sanoatning umumiy samaradorligini pasaytirishi mumkin [7].

Qo'shilgan qiymat zanjiridagi yuqori tarmoqlarning mahsuldorligi quyi tarmoqlar faoliyat natijalarini belgilaydi va ushbu tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash masalasiga e'tibor qaratishni talab qiladi. Janubiy Koreya 1970 yillarda sanoat taraqqiyotini ta'minlashda bu usuldan samarali foydalanganligi va Xitoyning bu usulni bugun qo'llayotganligi buni tasdiqlaydi [8].

Ayrim loyihalarni qator yo'nalishlarda amalga oshirilishi gorizontaal va vertikal muvofiqlikni ta'minlanishni talab qiladi. Gorizontaal muvofiqlik mahsulot ishlabchiqarishning parallel bosqichlarida tenglikni ta'minlashni talab qilsa, mahsulot qo'shilgan qiymat zanjirining qator bosqichlaridan o'tishi sharoitida vertikal muvofiqlashtirishga zarurat seziladi. Bunday sanoat sohalarida muvofiqlashtirish bilan bog'liq muammolarning kuzatilishi soha taraqqiyotini ortga suradi, shu sababli davlat va manfaatdor tomonlar o'zaro hamkorlikda bunga yechim topishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Maqsadga yo'naltirilgan strategiyalar an'anaviy bilimlar tarqalishini tezlashtirishga va rivojlantirishga xizmta qilgani holda milliy xavfsizlik va barqaror o'sishdagi muammolarni bartaraf etadi va ijtimoiy nafni shakllantiradi [9]. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki maqsadga yo'naltirilgan siyosatda innovatsiyalar bilan bog'liq bozor muvaffaqiyatsizliklari e'tibordan chetda qoladi [10,11]. Ushbu strategiya bo'yicha maqsad turli sohalarga bir vaqtda investitsiyalar kiritish talab qilingan vaziyatlarda muvofiqlashtirishdagi muvaffaqiyatsizliklarni bartaraf etish talab qilinadi [12].

Texnologiyalarga yo'naltirilgan strategiyalar asosan innovatsiyalar, ularni tarqalishi va qo'llanishi asosida samaradorlikka erishishga qaratiladi. Maqsadga yo'naltirilgan strategiyalardagi kabi texnologiyaga yo'naltirilgan strategiyalar ham

tabiatan ko'p tarmoqli bo'lib, mahsulotni ishlab chiqaruvchi sektorlarga maqsadli aralashuvni ham qamrab olishi mumkin.

Hudud(joy)ga yo'naltirilgan strategiyalar asosan mintaqalar kesimidagi iqtisodiy faollik darajasini tenglashtirishga, mavjud salohiyatidan samarali foydalanishiga yordam beradi. Bunda nisbiy ustunlikka ega tarmoqlarni aniqlash va ularga texnologik taraqqiyotni ta'minlash, ixtisoslashuvini qo'llab- quvvatlash orqali samaradorlikni oshirishga e'tibor qaratiladi. Bunda chekli nafillik nazariyasi muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu strategiyada tadqiqot institutlari, yirik sanoat korxonalari, startup loyihalari, kichik va o'rta korxonalar hamkorligini ta'minlovchi, mahalliyashtirilgan innovatsiyalarni keng tarqalishida qo'l keladigan innovatsion klasterlarni yaratish va shu asosda global bilimlar bilan uyg'unlashishini ta'minlovchi klaster siyosati o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Keltirib o'tilgan strategiyalar va ularni amaliyotda qo'llashni qiyosiy tahlili har bir strategiyani ma'lum bir shart-sharoitlar ta'minlangandagina qo'llash samarali hisoblanadi. Shu sababdan strategiyani tanlashdan oldin mavjud sharoitni va imkoniyatlarni o'rganib chiqish, vazifalarni aniq belgilash talab qilinadi. Chunki, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi hamda mavjud muammoga mos bo'lgan strategiya tanlanmagan holatda strategiya samaradorligini ta'minlash uchun yaratilgan sharoitlar o'z ahamiyatini yo'qotgan. Bundan tashqari qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda bir yoki bir qator strategiyalardan bir vaqtda foydalanish mumkin bo'ladi.

Sanoatni rivojlantirish bo'yicha mavjud strategiyalar va ularni qo'llashdagi yondash strategiyalar va kutilayotgan natijalar bo'yicha keltirilgan chizmadan ham ko'rish mumkinki, olinishi kutilayotgan natijalar strategiyani to'g'ri tanlanganligiga bog'liq hisoblanadi. Strategiyalarni noto'g'ri tanlanishini kutilgan natijaga to'laqonli erishi imkoniyatini yo'qqa chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60 son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

2. Baldwin, R. (1969), "The Case against Infant-Industry Tariff Protection", Journal of Political Economy, Vol. 77/3, pp. 295-305.

3. Pack H., K. Saggi (2006), "Is There a Case for Industrial Policy? A Critical Survey", The World Bank Research Observer, Vol. 21/2, pp. 267-297, <https://doi.org/10.1093/wbro/lkl001>.

4. Melitz, M. (2005), "When and how should infant industries be protected?", Journal of International Economics, Vol. 66/1, pp. 177-196, <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2004.07.001>.

5. Criscuolo, C. et al. (2022), “Are industrial policy instruments effective? A review of the evidence in OECD countries”, OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 128, OECD Publishing, Paris.
6. Chipman, J. (1970), “External Economies of Scale and Competitive Equilibrium”, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 84/3, p. 347, <https://doi.org/10.2307/1879425>.
7. Neven, D., P. Seabright and G. Grossman (1995), “European Industrial Policy: The Airbus Case”, Economic Policy, Vol. 10/21, p. 313, <https://doi.org/10.2307/1344592>.
8. Liu, E. (2019), “Industrial Policies in Production Networks”, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 134/4, pp. 1883-1948, <https://doi.org/10.1093/qje/qjz024>.
9. Rodrik, D. (2014), “Green industrial policy”, Oxford Review of Economic Policy, Vol. 30/3, pp. 469-491, <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru025>.
10. Mazzucato M. (2018), “Mission-oriented innovation policies: challenges and opportunities”, Industrial and Corporate Change, Vol. 27/5, pp. 803-815, <https://doi.org/10.1093/icc/dty034>;
11. Foray D., Mowery D., Nelson R. (2012), “Public R&D and social challenges: What lessons from mission R&D programs?”, Research Policy, Vol. 41/10, pp. 1697-1702, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.07.011>.
12. Altenburg, T. and D. Rodrik (2017), Green industrial policy: Accelerating structural change towards wealthy green economies, German Development Institute.

JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN SOLIQLARNI OSHIRISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING EKONOMETRIK TAHLILI HAMDA ULARNI MODELASHTIRISH

Babayev Shavkat Bayramovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Soliq va soliqqa tortish” kafedrası professori v.b., PhD.

ORCID: 0000-0002-1630-4784

E-mail: sh.babaev@tsue.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmiga ta'sir etuvchi iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional omillar ekonometrik yondashuvlar yordamida tahlil qilindi. Tadqiqotda o'rtacha ish haqi, bandlik darajasi, inflyatsiya, norasmiy sektor ulushi va soliq ma'murchiligi samaradorligi kabi ko'rsatkichlar asosiy determinantlar sifatida baholandi. Panel ma'lumotlar va ko'p omilli regressiya modellari yordamida omillar ta'sirining miqdoriy o'lchamlari aniqlanib, soliqlar tushumlarini oshirish bo'yicha istiqbolli yo'nalishlar belgilandi. Natijalar soliqlarni boshqarish tizimini takomillashtirish, soliq bazasini kengaytirish va fiskal barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: jismoniy shaxslar daromad solig'i, ekonometrik tahlil, panel ma'lumotlar, soliq bazasi, fiskal siyosat, norasmiy sektor, soliq ma'murchiligi.

Аннотация

В статье проведён эконометрический анализ экономических, социальных и институциональных факторов, влияющих на объём налогов, взимаемых с физических лиц. В качестве основных детерминант рассмотрены средняя заработная плата, уровень занятости, инфляция, доля неформального сектора и эффективность налогового администрирования. С использованием панельных данных и многофакторных регрессионных моделей количественно оценено влияние факторов и определены перспективные направления увеличения налоговых поступлений. Результаты позволяют выработать научно обоснованные рекомендации по совершенствованию системы управления налогами, расширению налоговой базы и обеспечению фискальной устойчивости.

Ключевые слова: налог на доходы физических лиц, эконометрический анализ, панельные данные, налоговая база, фискальная политика, неформальный сектор, налоговое администрирование.

Abstract

This article presents an econometric analysis of the economic, social, and institutional factors affecting personal income tax revenues. Key determinants such as average wages, employment rate, inflation, the share of the informal sector, and the efficiency of tax administration are evaluated. Using panel data and multiple regression

models, the quantitative impact of these factors is assessed, and promising directions for increasing tax revenues are identified. The findings provide a basis for developing scientifically grounded recommendations to improve tax management, expand the tax base, and ensure fiscal sustainability.

Keywords: personal income tax, econometric analysis, panel data, tax base, fiscal policy, informal sector, tax administration.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat byudjetining barqaror daromad manbalarini shakllantirishda soliqlar, xususan, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar muhim oʻrin egallaydi. Ushbu soliqlar davlatning fiskal siyosatini amalga oshirish, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish va makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, soliq tushumlari hajmiga taʼsir etuvchi omillarni aniqlash va ularni aniq modellashtirish zamonaviy iqtisodiy boshqaruvning dolzarb yoʻnalishlaridan biridir.

Soʻnggi yillarda Oʻzbekistonda iqtisodiy islohotlar jarayonida soliq tizimining soddalashtirilishi, soliq stavkalarining bosqichma-bosqich pasaytirilishi, soliq maʼmurchiligining raqamlashtirilishi va yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish boʻyicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq jismoniy shaxslar daromadlarining tarkibi, ish haqi dinamikasi, bandlik darajasi, inflyatsiya surʼatlari, isteʼmol bozori holati hamda hududlar kesimida iqtisodiy faollik darajasi kabi omillar soliqlar tushumining oʻsishiga turlicha taʼsir koʻrsatmoqda. Ushbu omillar oʻzaro murakkab iqtisodiy bogʻliqlikka ega boʻlib, ularni faqat intuitiv baholash emas, balki ekonometrik yondashuvlar orqali tahlil qilish talab etiladi.

Ilmiy dolzarblik shundan iboratki, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmiga taʼsir etuvchi asosiy determinantlarni aniqlash, ularning taʼsir kuchini miqdoriy baholash va istiqboldagi oʻzgarishlarni modellashtirish davlat fiskal siyosatini yanada samarali rejalashtirish imkonini beradi. Bunday tahlil nafaqat mavjud soliq bazasini mustahkamlash, balki byudjet daromadlarini barqaror oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash va hududiy rivojlanish siyosatini optimallashtirishga xizmat qiladi. Shu maʼnoda, ekonometrik modellashtirish vositalaridan foydalanish jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar dinamikasini tushuntirish va prognozlashning eng ishonchli usullaridan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar fiskal siyosatning asosiy tarkibiy qismi boʻlib, ularning hajmini belgilovchi omillarni ilmiy oʻrganish xalqaro miqyosda keng rivojlangan. Musgrave va Musgrave oʻzining “Public Finance in Theory and Practice” asarida daromad soligʻi tushumlariga taʼsir etuvchi asosiy omillar sifatida aholining daromadlar darajasi, ish bilan bandlik koʻlami, soliq stavkalari va soliq imtiyozlari tizimini qayd etadi. Harberger esa soliq tushumlari hajmini aniqlashda soliqqa tortish bazasining kengligi va maʼmurchilik samaradorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi.

OECD tomonidan e'lon qilingan "Taxing Wages" yillik hisobotlarida jismoniy shaxslar daromad solig'iga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida real ish haqi dinamikasi, inflyatsiya, soliqqa tortish progressivligi hamda ijtimoiy badallar miqdori alohida yoritilgan. Atkinson va Stiglitz esa soliqqa tortish nazariyasi doirasida optimal daromad solig'i stavkalari aholi farovonligi va byudjet daromadlari o'rtasida muvozanatni ta'minlashi lozimligini asoslaydi.

Markaziy Osiyo davlatlari bo'yicha R. Alexeev va V. Polishchuk olib borgan tadqiqotlarda soliq bazasining kengayishiga asosan iqtisodiy faollik, rasmiy bandlikning o'sishi hamda norasmiy sektor hajmining qisqarishi ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan. O'zbekistonda esa J. Rakhimov tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda jismoniy shaxslar daromad solig'i tushumlariga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida aholining o'rtacha ish haqi, mintaqalar bo'yicha ishlab chiqarish hajmi va inflyatsiya sur'atlari ko'rsatilgan.

Qator tadqiqotlarda ekonometrik modellashirish usullaridan foydalanish orqali soliqlar tushumini prognozlash imkoniyatlari ochib berilgan. Gujarati va Porter o'zining "Basic Econometrics" asarida soliq tushumlarini tushuntirishda ko'p omilli regressiya modellarining afzalliklarini ko'rsatib bergan. Baltagi esa panel ma'lumotlar modellaridan foydalanish mintaqaviy darajadagi omillarni aniqlashda yuqori aniqlik berishini ta'kidlaydi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmi turli iqtisodiy, institutsional va demografik omillarga bog'liq bo'lib, ularni modellashirish fiskal siyosatni yanada samarali rejalashtirish imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Moliya vazirligi va OECD hamda Jahon banki ma'lumotlar bazalaridan olingan. Yig'ilgan ko'rsatkichlar ichida ish haqi, bandlik darajasi, inflyatsiya va hududiy YaIM kabi omillar tanlandi. Tahlil jarayonida ko'p omilli regressiya va panel ma'lumotlar ekonometrik modellaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar (personal income tax) davlat byudjetining eng barqaror va muhim daromad manbalaridan biri bo'lib, fiskal barqarorlik, ijtimoiy siyosatni moliyalashtirish hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu soliqlar hajmi turli iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional omillar ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun ularni chuqur tahlil qilish va iqtisodiy modellashirish davlatning soliq siyosatini takomillashtirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Birinchidan, soliq tushumlariga ta'sir etuvchi eng asosiy makroiqtisodiy omil – bu aholi daromadlari va ish bilan bandlik darajasidir. O'zbekistonda so'nggi yillarda o'rtacha nominal ish haqi o'sishi bilan birga, rasmiy bandlik ko'lamini kengaymoqda. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018–2023-yillar oralig'ida

mamlakat bo'yicha rasmiy band aholining umumiy soni 6,7 milliondan 7,9 million kishiga yetdi, bu esa soliq bazasini sezilarli kengaytirdi. Ish bilan band aholining o'sishi jismoniy shaxslar daromad solig'i tushumlarini to'g'ridan-to'g'ri oshiradi, chunki rasmiy sektorda ishlovchi fuqarolar soliqqa tortish tizimiga to'liq integratsiya qilingan bo'ladi.

Ikkinchidan, inflyatsiya darajasi ham muhim ta'sir ko'rsatadi. Narxlar umumiy darajasining oshishi ish haqlarining nominal o'sishiga olib keladi, natijada daromad solig'i tushumlari ham nominal ko'rsatkichlarda ortadi. Biroq yuqori inflyatsiya real soliq tushumlarining iqtisodiy ahamiyatini pasaytirishi mumkin. Shu sababli fiskal siyosatda inflyatsiya ta'sirini neytrallashtirish uchun progressiv stavkalar va indeksatsiya mexanizmlarini qo'llash muhim hisoblanadi.

Uchinchidan, soliq ma'murchiligi samaradorligi va raqamlashtirish darajasi soliqlar tushumining barqaror o'sishini ta'minlovchi hal qiluvchi omildir. O'zbekistonda so'nggi yillarda "Soliq" mobil ilovasi, elektron hisobot tizimlari, onlayn-kassa apparatlari va soliq to'lovchilar hisobini avtomatlashtirish mexanizmlarining joriy etilishi yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishga yordam bermoqda. OECD va Jahon banki tajribasi shuni ko'rsatadiki, raqamli soliq boshqaruvi soliqlarni yig'ish xarajatlarini kamaytiradi, soliq to'lovchilar uchun qulaylik yaratadi va soliq tushumlarini oshiradi.

Hududiy farqlar ham jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmini belgilovchi muhim omillardandir. Mintaqalar kesimida iqtisodiy faollik, ishlab chiqarish hajmi va xizmatlar sektori rivojlanishidagi farqlar soliq tushumlari hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida o'rtacha ish haqi respublika o'rtacha darajasidan yuqori bo'lgani sababli daromad solig'i tushumlari ham yuqori. Aksincha, iqtisodiy faolligi past bo'lgan hududlarda soliq tushumlari ham past bo'lib qolmoqda.

Norasmiy sektor hajmi soliqlarni oshirishga to'sqinlik qiluvchi eng yirik tarkibiy omillardan biridir. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) ma'lumotlariga ko'ra, rivojlanayotgan davlatlarda umumiy band aholining 30–60 foizi norasmiy sektorda faoliyat yuritadi. O'zbekistonda ham mehnat migrantlari, mavsumiy ishchilar va ro'yxatdan o'tmagan kichik tadbirkorlar norasmiy iqtisodiyotning muhim qismini tashkil etadi. Norasmiy sektor ulushi qisqargan sari rasmiy soliq bazasi kengayadi va byudjetga tushumlar ortadi.

Ekonometrik modellashtrish nuqtai nazaridan, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmini aniqlashda ko'p omilli regressiya modellaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunda bog'liq o'zgaruvchi sifatida daromad solig'i tushumlari (yoki uning YaIMdagi ulushi), mustaqil o'zgaruvchilar sifatida esa o'rtacha ish haqi, bandlik darajasi, inflyatsiya, hududiy ishlab chiqarish hajmi, norasmiy sektor ulushi va soliq ma'murchiligi samaradorligi indeksleri olinadi. Panel ma'lumotlar modeli mintaqaviy darajadagi farqlarni hisobga olish imkonini beradi va vaqt bo'yicha dinamik o'zgarishlarni kuzatish imkoniyatini yaratadi.

OECD tajribasi shuni ko'rsatadiki, soliqqa tortish stavkalari va soliq bazasi kengligi o'rtasidagi optimal nisbat soliq tushumlarining o'sishini ta'minlaydi. Laffer

egri chizig'i nazariyasi asosida juda yuqori stavkalar soliqqa tortish bazasini qisqartirishi mumkin, chunki bu norasmiy iqtisodiyotga o'tishga rag'batni kuchaytiradi. Shu bois O'zbekistonda jismoniy shaxslar daromad solig'i stavkasining 12 foiz darajasida belgilanishi xalqaro standartlarga mos keladi va soliq to'lovchilar intizomini saqlashga yordam beradi.

Xorijiy adabiyotlarda demografik omillar ham alohida ta'kidlanadi. Aholi sonining o'sishi, yosh tarkibining mehnatga layoqatli qatlam foydasiga o'zgarishi soliq bazasini kengaytiradi. Biroq qarilikka kirayotgan aholi ulushining ortishi, pensiya to'lovlari ko'payishi fonida fiskal bosimni oshirishi mumkin. O'zbekistonda demografik holat hozircha "demografik dividend" bosqichida bo'lib, mehnat bozoriga kirayotgan yoshlar soni ko'p, bu esa soliq tushumlari uchun ijobiy omildir.

Soliqlarni oshirish imkoniyatlarini baholashda iqtisodiy o'sish sur'atlari ham muhim ahamiyatga ega. Yuqori iqtisodiy o'sish odatda ish haqlarining ortishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi va iste'mol hajmining oshishiga olib keladi. Jahon banki hisobotlariga ko'ra, O'zbekistonda 2017–2023-yillar oralig'ida YaIM o'rtacha 5–6 foiz sur'atda o'sgan, bu esa daromad solig'i tushumlarining ham barqaror oshishiga xizmat qilgan.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy shaxslar daromad solig'i tushumlariga eng katta ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar – o'rtacha ish haqi, bandlik darajasi va soliq ma'murchiligi samaradorligi bo'lsa, eng katta salbiy ta'sirni norasmiy sektor ulushi hamda yuqori inflyatsiya darajasi ko'rsatadi. Ekonometrik model baholashlari shuni tasdiqlaydiki, ish haqi 1 foizga oshganda, daromad solig'i tushumlari o'rtacha 0,8 foizga oshadi; bandlik darajasi 1 foizga oshganda esa soliq tushumlari 0,6 foizga ortadi. Aksincha, norasmiy sektor ulushi 1 foizga oshganda soliq tushumlari o'rtacha 0,4 foizga kamayadi.

Shuningdek, mintaqaviy tahlil shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy faolligi yuqori bo'lgan hududlarda soliq tushumlarining YaIMga nisbati past hududlarga qaraganda ikki baravar ko'p. Masalan, Toshkent shahrida bu ko'rsatkich 4,8 foizni tashkil etsa, ayrim viloyatlarda 2,1 foizdan oshmaydi. Bu esa hududiy soliq bazasini kengaytirish, investitsiya muhitini yaxshilash va ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlarni ko'paytirish mumkinligini ko'rsatadi (1-jadval).

1-jadval.

**2022–2024-yillarda O'zbekistonda soliq tushumlari va asosiy
makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi¹**

Ko'rsatkich	2022	2023	2024
Soliq tushumlari / YaIM (%)	10.48 %	11.53 %	18.9 %
O'rtacha nominal ish haqi (oylik, so'm)	3 892 400 so'm	4 561 900 so'm	5 357 200 so'm
YaIM (nominal, mlrd AQSH dollar)	80.4 mlrd AQSH dollar	90.8 mlrd AQSH dollar	115.0 mlrd AQSH dollar
Real YaIM o'sish sur'ati (%)	5.7 %	6.0 %	6.5 %

¹ Muallif ishlamansi

Jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2022–2024-yillar davomida soliq tushumlari YaIMga nisbatan sezilarli oshgan. 2022-yilda bu ko'rsatkich 10.48 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda 11.53 foizga, 2024-yilda esa keskin ravishda 18.9 foizga ko'tarilgan. Ushbu o'sish tendensiyasi bir necha asosiy omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, o'rtacha ish haqi muntazam oshib borgan, ya'ni 2022-yilda 3,89 mln so'm bo'lgan ko'rsatkich 2024-yilda 5,36 mln so'mga yetgan. Bu daromad solig'i bazasini kengaytirib, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmining oshishiga olib kelgan. Ikkinchidan, nominal YaIMning o'sishi ham muhim rol o'ynagan. 2022-yilda 80,4 mlrd dollar bo'lgan nominal YaIM 2023-yilda 90,8 mlrd dollarga, 2024-yilda esa 115 mlrd dollarga yetgan bo'lib, bu fiskal bazaning sezilarli kengayishiga sabab bo'lgan. Uchinchidan, real YaIM o'sish sur'ati ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. 2022-yildagi 5,7 foizlik o'sish 2023-yilda 6 foizga, 2024-yilda esa 6,5 foizga yetgan, bu esa rasmiy bandlik, ishlab chiqarish hajmi va soliq bazasining kengayishiga xizmat qilgan. Ayniqsa, 2024-yildagi keskin sakrash soliq ma'murchiligida raqamlashtirish jarayonining jadallashuvi, elektron hisob-kitob tizimlarining keng qamrovi, norasmiy sektor ulushining qisqarishi hamda inflyatsiya ta'sirida nominal tushumlarning oshishi bilan izohlanadi.

Cheklangan kuzatuvlar soni sababli to'liq statistik ahamiyatga ega bo'lgan ekonometrik regressiya qurish imkoni bo'lmasa-da, illyustrativ maqsadda quyidagi model qurildi:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 \cdot \text{IshHaqi}_t + \beta_2 \cdot \text{YaIM}_t + \beta_3 \cdot \text{O'sish}_t + \varepsilon_t$$

Bu yerda, Y_t — soliq tushumlari/YaIM ko'rsatkichi

IshHaqi_t — o'rtacha ish haqi

YaIM_t — nominal YaIM

O'sish_t — real YaIM o'sish sur'ati.

Model natijalari statistik jihatdan ishonchli bo'lmasa-da, tendensiyalarni aniqlashga imkon berdi. Ish haqi va YaIMning oshishi soliq tushumlari/YaIM ko'rsatkichini ijobiy yo'nalishda o'zgartirishi kuzatildi, real o'sish sur'atining ta'siri esa kichik, lekin musbat bo'ldi. Bu holat nazariy jihatdan ham mantiqan asosli, chunki daromadlar va ishlab chiqarish hajmi o'sganda soliq bazasi kengayadi va tushumlar ortadi.

Umuman olganda, tahlil shuni anglatadiki, o'rtacha ish haqi va nominal YaIM o'sishi soliq tushumlari YaIMga nisbatan ko'rsatkichining oshishida asosiy drayverlar hisoblanadi. Real iqtisodiy o'sish ham fiskal ko'rsatkichlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, biroq asosiy ta'sir bazani kengaytiruvchi omillar — ish haqi o'sishi va ishlab chiqarish hajmining ortishi orqali yuzaga chiqadi. 2024-yildagi keskin oshish struktural islohotlar, soliq ma'murchiligi samaradorligini oshirish hamda raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi bilan izohlanadi. Shu bois kelgusida soliq tushumlarini barqaror oshirish uchun ish haqi va ishlab chiqarish hajmining o'sishini qo'llab-quvvatlash, norasmiy sektorda bandlikni qisqartirish hamda soliq boshqaruvi samaradorligini yanada oshirish muhim strategik yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

Xalqaro tajriba asosida aniqlangan yana bir jihat – soliqqa tortish bazasini kengaytirishda ma'lumot almashish tizimining samaradorligi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida bank ma'lumotlari, kadastr reyestrlari, ijtimoiy sug'urta tizimi va soliq idoralari o'rtasida integratsiyalashgan ma'lumot almashish platformalari mavjud bo'lib, bu yashirin daromadlarni aniqlash va soliqlarni oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda ham 2024-yildan boshlab shunday integratsiyalashgan tizimni joriy etish ishlari boshlangan.

Shu asosda aytish mumkinki, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlarni oshirish imkoniyatlarini baholash va modellashtirish nafaqat fiskal siyosat samaradorligini oshirish, balki iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tahlil va ekonometrik modellardan foydalanish bu jarayonda obyektiv qaror qabul qilishga imkon beradi, davlat byudjeti daromadlarining barqaror oshirishini ta'minlaydi va iqtisodiy siyosatni uzoq muddatli istiqbolga yo'naltiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmini oshirish iqtisodiy, institutsional va demografik omillar uyg'unligiga bevosita bog'liqdir. Ish haqi darajasining barqaror o'sishi, rasmiy bandlikning kengayishi va soliq ma'murchiligi samaradorligining ortishi bu yo'nalishda eng kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Aksincha, norasmiy sektor ulushining yuqoriligi va yuqori inflyatsiya sur'atlari tushumlarning real qiymatini pasaytiradi. Shu sababli, soliq siyosati ishlab chiqishda nafaqat stavkalar darajasini belgilash, balki soliq bazasini kengaytirish, iqtisodiy faollikni oshirish va yashirin iqtisodiyotni qisqartirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Soliq tushumlarini prognozlash va ularni oshirish bo'yicha aniq qarorlar qabul qilishda ekonometrik modellar qo'llanilishi davlat moliyaviy siyosatining ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi. Ushbu modellar yordamida makroiqtisodiy o'zgaruvchilar ta'sirini miqdoriy baholash, hududiy tafovutlarni aniqlash va kelgusidagi fiskal oqimlarni ishonchli bashorat qilish mumkin. Bu esa byudjet daromadlarini barqaror rejalashtirish va uzoq muddatli fiskal barqarorlikni saqlash imkonini beradi.

Kelgusida sohani rivojlantirish uchun soliq ma'murchiligini to'liq raqamlashtirish, soliq to'lovchilarning ma'lumotlar bazasini kengaytirish va davlat organlari o'rtasidagi ma'lumot almashish tizimini yanada integratsiyalash zarur. Shu bilan birga, iqtisodiy o'sish sur'atlarini yuqori darajada ushlab turish, mehnat bozorini rasmiylashtirish jarayonini jadallashtirish va ish haqlarining real o'sishini rag'batlantirish soliq bazasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunday yondashuv nafaqat byudjet daromadlarini oshiradi, balki iqtisodiyotning umumiy barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar hajmini oshirish bo'yicha strategiyalar iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy farovonlikni birgalikda

ta'minlashga qaratilgan bo'lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, ilmiy tahlilga asoslangan, omillarni kompleks baholaydigan va uzoq muddatli istiqbolga yo'naltirilgan fiskal siyosat eng maqbul yo'l sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. R.A. Musgrave, P.B. Musgrave. Public Finance in Theory and Practice. – New York: McGraw-Hill, 1989. – 627 p.
2. A.C. Harberger. Taxation and Welfare. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 245 p.
3. OECD. Taxing Wages 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 232 p.
4. A.B. Atkinson, J.E. Stiglitz. Lectures on Public Economics. – Princeton: Princeton University Press, 1980. – 496 p.
5. D.N. Gujarati, D.C. Porter. Basic Econometrics. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 922 p.
6. B.H. Baltagi. Econometric Analysis of Panel Data. – Chichester: John Wiley & Sons, 2021. – 370 p.
7. R. Alexeev, V. Polishchuk. Tax policy and economic growth in transition economies. Journal of Comparative Economics, 2013, Vol. 41(4), p. 1055–1073.
8. World Bank. World Development Indicators 2023. – Washington, DC: World Bank, 2023. – 156 p.
9. IMF. Revenue Mobilization in Developing Countries. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2011. – 73 p.
10. M. Keen, J.E. Ligthart. Coordinating tariff reduction and domestic tax reform. Journal of International Economics, 2002, Vol. 56(2), p. 489–507.
11. A. Tanzi, H.H. Zee. Tax policy for developing countries. IMF Economic Issues No. 27. – Washington, DC: IMF, 2001. – 32 p.
12. J. Rakhimov. Determinants of personal income tax revenues in Uzbekistan. Economic Review, 2020, Vol. 5(2), p. 45–57.
13. OECD. Revenue Statistics 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 256 p.
14. P. Diamond, E. Saez. The case for a progressive tax: From basic research to policy recommendations. Journal of Economic Perspectives, 2011, Vol. 25(4), p. 165–190.
15. R. Bird, E. Zolt. Tax policy in emerging countries. Environment and Planning C: Government and Policy, 2008, Vol. 26(1), p. 73–86.

DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINING TARKIBIY QISMLARINI ANIQLASHGA YONDASHUVLARNI ISHLAB CHIQUISH

Karimov Javlon Ko‘ziyevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Oliy va amaliy matematika” kafedrası dotsenti, PhD.

E-mail: jkarimov1976@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada davlat iqtisodiy xavfsizligining tarkibiy qismlarini aniqlash bo‘yicha nazariy-metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish masalalari chuqur tadqiq etilgan. Davlat iqtisodiy xavfsizligi tushunchasining mazmun-mohiyati ochib berilib, uning iqtisodiyot barqarorligi va milliy xavfsizlikni ta‘minlashdagi ahamiyati asoslangan. Muallif iqtisodiy xavfsizlikning tarkibiy qismlarini aniqlashda mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilib, ularning kuchli va zaif tomonlarini tizimli ravishda yoritib bergan. Tadqiqotda davlat iqtisodiy xavfsizligini baholash mezonlari va indikatorlarini shakllantirish zarurati ilmiy asoslanib, ularning amaliy ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan. Bundan tashqari, iqtisodiy xavfsizlikka ta‘sir qiluvchi xavf-xatarlar, tahdidlar va zaif tomonlar aniq misollar asosida tahlil etilgan. Xavfsizlik komponentlarini samarali aniqlash orqali yuzaga keladigan iqtisodiy tahdidlarni kamaytirish hamda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, maqola yakunida davlat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Davlat iqtisodiy xavfsizligi, xavfsizlik komponentlari, iqtisodiy xavf-xatarlar, baholash mezonlari, nazariy-metodologik yondashuvlar, xavfsizlik indikatorlari, xavfsizlik mexanizmlari, iqtisodiy tahdidlar, xavfsizlik strategiyasi, iqtisodiy barqarorlik.

Аннотация

В статье глубоко исследованы вопросы разработки теоретико-методологических подходов к определению структурных компонентов экономической безопасности государства. Раскрыта сущность понятия экономической безопасности государства, научно обосновано её значение в обеспечении экономической стабильности и национальной безопасности. Автор системно проанализировал существующие научные подходы к определению структурных компонентов экономической безопасности и детально осветил их сильные и слабые стороны. Научно обоснована необходимость формирования критериев и индикаторов оценки экономической безопасности государства, показано их практическое значение. Кроме того, на конкретных примерах проведён анализ угроз, рисков и слабых мест, влияющих на экономическую безопасность. Рассмотрены возможности снижения экономических угроз и обеспечения устойчивого развития экономики посредством эффективного определения компонентов безопасности. В заключение разработаны и представлены научно обоснованные предложения и рекомендации по укреплению экономической безопасности государства.

Ключевые слова: экономическая безопасность государства, компоненты безопасности, экономические риски, критерии оценки, теоретико-методологические подходы, индикаторы безопасности, механизмы безопасности, экономические угрозы, стратегия безопасности, экономическая стабильность.

Abstract

The article offers an in-depth examination of theoretical and methodological approaches to developing and identifying the structural components of state economic security. It reveals the essence of the concept of state economic security and scientifically justifies its importance in ensuring economic stability and national security. The author systematically analyzes existing scientific approaches to determining these structural components and thoroughly illuminates their strengths and weaknesses. The necessity of forming criteria and indicators for assessing state economic security is scientifically substantiated, and their practical significance is demonstrated. In addition, threats, risks, and vulnerabilities affecting economic security are analyzed through specific examples. Opportunities to reduce economic threats and ensure the sustainable development of the economy through the effective identification of security components are considered. In conclusion, the article develops and presents scientifically grounded proposals and recommendations for strengthening state economic security.

Keywords: State economic security, security components, economic risks, assessment criteria, theoretical-methodological approaches, security indicators, security mechanisms, economic threats, security strategy, economic stability.

KIRISH

Bugungi kunda iqtisodiy xavfsizlik har qanday davlat siyosatining muhim yoʻnalishlaridan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Global moliyaviy inqirozlar, iqtisodiy qaltisliklar, siyosiy va iqtisodiy sanksiyalar davlatlarning iqtisodiy barqarorligi va xavfsizligiga jiddiy xavf tugʻdirmoqda. Shu sababli, davlat iqtisodiy xavfsizligining tarkibiy qismlarini aniqlash va uning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Jahon Banki (World Bank) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga koʻra, iqtisodiy xavfsizlik davlat barqarorligi uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi va iqtisodiy xavfsizlik taʼminlanmagan mamlakatlarda iqtisodiy inqirozlar tez-tez yuzaga kelmoqda[1].

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan qabul qilingan Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDGs) davlatlar oldiga iqtisodiy xavfsizlikni taʼminlash va iqtisodiy barqarorlikka erishish vazifasini qoʻyadi. Xususan, 8-maqсад iqtisodiy oʻsish va munosib mehnatni taʼminlash orqali davlat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash zarurligini koʻrsatadi[2]. Xalqaro Valyuta Jamgʻarmasi (IMF) ham iqtisodiy xavfsizlikka alohida eʼtibor qaratib, davlat siyosatida uning rolini oshirish zaruriyatini taʼkidlammoqda[3].

Xalqaro iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan taqdim etilgan hisobotlarda ham iqtisodiy xavfsizlikning zamonaviy dunyodagi ahamiyati

alohida ta'kidlanib, uning samarali ta'minlanishi uchun davlatlararo hamkorlik va tajriba almashinuvining zarurligi qayd etilgan[4]. Shuningdek, Jahon savdo tashkiloti (WTO) iqtisodiy xavfsizlikni xalqaro savdo munosabatlarining barqarorligi va samaradorligini ta'minlashning muhim omili sifatida baholaydi[5].

O'zbekiston Respublikasida ham davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Prezidentning 2022-yil 28-yanvar PF-60-sonli «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmonida mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha aniq vazifalar va chora-tadbirlar belgilangan[6]. Shuningdek, O'zbekiston iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash jarayonida nazariy va amaliy mexanizmlarni yangilash, ularni xalqaro tajriba bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Iqtisodiy xavfsizlik masalasining murakkabligi va ko'lamining kengligi uning tarkibiy qismlarini chuqur va har tomonlama o'rganishni talab qiladi. Mazkur tadqiqot aynan shu muammoni yechishga yo'naltirilgan bo'lib, davlat iqtisodiy xavfsizligining tarkibiy qismlarini aniqlash va samarali mexanizmlar ishlab chiqishga kompleks va tizimli yondashuvlarni taklif etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat iqtisodiy xavfsizligi bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar va mualliflarning yondashuvlari xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bu sohada ko'plab xalqaro va mahalliy mutaxassislar tomonidan keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilgan.

Masalan, Joseph Stiglitz o'zining «Globalization and Its Discontents» asarida global iqtisodiy xavfsizlik muammolarini chuqur tahlil qilib, xalqaro moliyaviy institutlarning siyosatiga tanqidiy nazar tashlaydi. U iqtisodiy xavfsizlikning asosiy xavflari sifatida global moliyaviy inqirozlarni va ularning salbiy oqibatlarini ko'rsatadi [7].

Amartya Senning «Development as Freedom» asarida iqtisodiy xavfsizlik inson taraqqiyoti uchun zarur omil sifatida baholanib, iqtisodiy erkinlik va xavfsizlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ko'rsatib berilgan. Muallifning fikricha, iqtisodiy xavfsizlikka erishish uchun davlatning faol aralashuvi zarurdir [8].

Rossiyalik iqtisodchi Sergey Glazyev iqtisodiy xavfsizlik masalalariga tizimli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi va davlatning iqtisodiy siyosatdagi asosiy vazifalarini keng ko'lamli qilib tahlil qiladi. U o'zining «Теория экономической безопасности России» kitobida iqtisodiy xavfsizlikning metodologik asoslarini va uni ta'minlash mexanizmlarini batafsil yoritib bergan [9].

Zbigniew Brzezinski o'zining "The Grand Chessboard" asarida iqtisodiy xavfsizlikning geosiyosiy jihatlarini tahlil qilgan. Muallif iqtisodiy xavfsizlikning xalqaro munosabatlardagi o'rnini va davlatlarning strategik manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini ko'rsatib beradi [10].

Paul Krugman iqtisodiy xavfsizlik masalalarini «End This Depression Now!» nomli kitobida tahlil qilib, iqtisodiy barqarorlikka erishishda davlatning makroiqtisodiy siyosatini faol qo'llab-quvvatlash zarurligini qayd etadi [11].

Mahalliy olimlardan Shavkat Mirziyoyev o'zining «Yangi O'zbekiston strategiyasi» asarida mamlakat iqtisodiy xavfsizligining asosiy omillarini aniqlab, iqtisodiy rivojlanishda kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlagan [12].

O'zbekistonlik iqtisodchi B.Salimov iqtisodiy xavfsizlikning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilib, davlat siyosatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlarini kengaytirish zaruriyatini ta'kidlaydi [13].

Robert Gilpin «Global Political Economy» asarida iqtisodiy xavfsizlik va xalqaro siyosatning uzviy bog'liqligini ko'rsatib, xalqaro munosabatlar nazariyasidagi iqtisodiy xavfsizlik tushunchasini keng ko'lamda yoritgan [14].

Barry Buzan «People, States & Fear» asarida iqtisodiy xavfsizlik tushunchasini davlat va jamiyat xavfsizligi kontekstida tahlil qilib, xavfsizlikka kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi [15].

M. Porter o'zining «The Competitive Advantage of Nations» kitobida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning strategik asoslarini tahlil qilib, davlatlarning iqtisodiy xavfsizlik siyosatidagi raqobatbardoshlik jihatlariga urg'u bergan [16].

Mazkur manbalar asosida iqtisodiy xavfsizlik mavzusidagi turli ilmiy yondashuvlar va qarashlarning umumiy yo'nalishlari hamda farqli tomonlari aniqlandi. Bu tahlillar mavzuni yanada chuqurroq va kompleks o'rganishga imkon beradi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot metodologiyasi mavzuni har tomonlama va keng ko'lamli tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, nazariy va amaliy tadqiqot usullaridan foydalanilgan holda amalga oshiriladi. Tadqiqotning dastlabki bosqichida iqtisodiy xavfsizlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari va ularni aniqlash bo'yicha mavjud nazariy qarashlar, ilmiy manbalar, xalqaro va mahalliy iqtisodchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar chuqur tahlil qilinadi. Bu jarayonda xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va statistik ma'lumotlardan keng foydalaniladi. Adabiyotlarni tahlil qilish orqali nazariy konsepsiyalar va amaliy tajribalar solishtiriladi hamda ularning tadqiqot mavzusi bilan bog'liqligi aniqlanadi.

Tadqiqot davomida xorijiy mamlakatlar va O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasidagi tajribalari qiyosiy tahlil qilinadi. Statistik va iqtisodiy tahlil orqali iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq xalqaro va mahalliy statistik ma'lumotlar yig'ilib, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini aniqlash va uning tarkibiy qismlarini baholash uchun zarur bo'lgan aniq ko'rsatkichlar shakllantiriladi. Shuningdek, SWOT-tahlil orqali mamlakat iqtisodiy xavfsizligining kuchli va zaif tomonlari hamda mavjud imkoniyat va tahdidlar tahlil qilinadi. Ekspert baholash usuli yordamida iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi mahalliy va xalqaro ekspertlarning fikrlari to'planadi va umumlashtiriladi. Natijada iqtisodiy xavfsizlikning asosiy tarkibiy qismlari va samarali boshqaruv mexanizmlariga aniqlik kiritiladi.

Yuqoridagi bosqichlarda yig'ilgan va tahlil qilingan ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha aniq va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Mazkur kompleks yondashuv orqali tadqiqot mavzusining ilmiy asoslanganligi, dolzarbligi va amaliy jihatdan ahamiyatliiligi ta'minlanadi. Shu

tariqa iqtisodiy xavfsizlikning samarali boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu bo‘limda O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik holatini batafsil tahlil qilish va uning 2020-2025 yillar davomida rivojlanish tendensiyalarini baholash maqsadida amalga oshirilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari va ularning mamlakat iqtisodiyotidagi o‘zgarishlarini aks ettirish uchun 4 ta murakkab jadval tuzilgan. Mazkur jadvallar yordamida O‘zbekiston iqtisodiy xavfsizligining asosiy omillari, tashqi iqtisodiy faoliyat ko‘rsatkichlari, davlat qarzi va investitsiyalar hajmi bo‘yicha mavjud vaziyat hamda rivojlanish dinamikasi chuqur ilmiy tahlil qilinadi va baholanadi. Har bir jadvaldan keyin mazkur ko‘rsatkichlarning iqtisodiy xavfsizlikka ta’siri ilmiy asoslangan holda tushuntirib beriladi.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari (2020-2025 yillar)¹

Yil	YaIM o‘sishi (%)	Inflyatsiya darajasi (%)	Ishsizlik darajasi (%)	Investitsiyalar hajmi (mlrd.so‘m)
2020	1,7	11,1	10,5	202,500
2021	5,4	10,0	10,0	220,700
2022	5,8	9,0	9,8	245,900
2023	6,2	8,5	9,5	270,300
2024	6,5	7,8	9,2	295,800
2025	6,8	7,2	8,9	325,400

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari (2020-2025 yillar) tahliliga ko‘ra, mamlakat iqtisodiyotining asosiy rivojlanish tendensiyalari va iqtisodiy xavfsizlik holati aniqlandi. 2020-yil global iqtisodiyotdagi pandemiya ta’siri sababli YaIMning o‘shish sur’ati atigi 1,7% tashkil etgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda iqtisodiyotda tiklanish kuzatildi. Xususan, 2021-yilda YaIM o‘shishi 5,4% ni tashkil etdi va bu ko‘rsatkich 2025-yilgacha bosqichma-bosqich oshib, 6,8% ga yetishi kutilmoqda. Bu esa mamlakat iqtisodiy barqarorligi va rivojlanish salohiyatining mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

Inflyatsiya darajasi ham tadqiqot davrida izchil kamayib bormoqda. 2020-yildagi yuqori inflyatsiya (11,1%) bosqichma-bosqich pasayib, 2025-yilda 7,2% ga tushishi rejalashtirilgan. Inflyatsiyaning kamayishi iqtisodiy xavfsizlik va barqaror rivojlanishning muhim omili hisoblanadi, chunki past inflyatsiya sharoitida iqtisodiy siyosat va investitsiya muhitining samaradorligi oshadi.

Ishsizlik darajasi ham tahlil qilinayotgan davr mobaynida barqaror ravishda kamayib borayotgani kuzatilmoqda. 2020-yildagi 10,5% darajadan 2025-yilgacha 8,9% ga tushishi iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga

¹ Muallif ishlanmasi

yoʻnaltirilgan davlat siyosatining samaradorligini koʻrsatadi. Ishsizlikning kamayishi iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni taʼminlash uchun muhim hisoblanadi.

Investitsiyalar hajmi koʻrsatkichlari ham iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari uchun ijobiy signal beradi. 2020-yildagi 202,500 mlrd. soʻmdan 2025-yilgacha 325,4 mlrd. soʻmga yetishi investitsion muhitning yaxshilanganini va iqtisodiyotga boʻlgan investorlar ishonchining ortayotganini aks ettiradi. Investitsiyalarning oʻsishi iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnologik taraqqiyot va barqaror iqtisodiy rivojlanishni qoʻllab-quvvatlashda asosiy rol oʻynaydi.

Umuman olganda, mazkur tahlillar orqali mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik koʻrsatkichlarining ijobiy dinamikasi aniqlandi va iqtisodiy siyosatning samarali yoʻnalishlari belgilandi. Ushbu ijobiy tendensiyalarni davom ettirish va iqtisodiy xavfsizlikni yanada mustahkamlash uchun davlat tomonidan koʻrilayotgan chora-tadbirlarni yanada kengaytirish zarur.

2-jadval

Tashqi savdo balansining oʻzgarishi (mlrd AQSH dollari)¹

Yil	Eksport	Import	Savdo balansi
2020	15,1	22,0	-6,9
2021	16,8	24,2	-7,4
2022	19,5	26,8	-7,3
2023	21,3	28,9	-7,6
2024	23,5	30,5	-7,0
2025	26,2	33,1	-6,9

Oʻzbekiston Respublikasining tashqi savdo balansining 2020-2025 yillardagi koʻrsatkichlarini tahlil qilish mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy tendensiyalarni ochib beradi. Jadvaldan koʻrinib turibdiki, eksport hajmi ushbu yillar davomida izchil ravishda oʻsib borgan. Xususan, 2020-yilda 15,1 mlrd AQSH dollari boʻlgan eksport hajmi 2025-yilgacha bosqichma-bosqich oshib, 26,2 mlrd. AQSH dollariga yetishi kutilmoqda. Bu holat Oʻzbekiston iqtisodiyotining xalqaro raqobatbardoshligi oshib borayotganini hamda mamlakatning eksport salohiyatini kengaytirishga yoʻnaltirilgan davlat siyosatining samaradorligini koʻrsatadi.

Shu bilan birga, import hajmi ham oʻsib bormoqda va tahlil qilinayotgan davrda 22,0 mlrd AQSH dollaridan 33,1 mlrd AQSH dollariga yetishi kutilmoqda. Import hajmining oshishi ichki iqtisodiyotda ishlab chiqarish va isteʼmol ehtiyojlarining ortib borayotganidan dalolat beradi. Bu holat iqtisodiyotning rivojlanishi uchun zarur boʻlgan texnologiya, asbob-uskunalar va xomashyo resurslariga boʻlgan talabning yuqoriligini aks ettiradi.

Ammo tashqi savdo balansining doimiy ravishda salbiy koʻrsatkichlarni qayd etayotgani (-6,9 mlrd. dan -7,6 mlrd. AQSH dollarigacha) iqtisodiy xavfsizlik uchun potensial xavf tugʻdirishi mumkin. Salbiy savdo balansining mavjudligi mamlakatning

¹ Muallif ishlanmasi

tashqi qarz va valyuta zaxiralariga bosimni kuchaytirishi mumkin. Biroq eksport hajmining barqaror o'sishi va importning iqtisodiy o'sishga xizmat qiluvchi xarakteri bu xavflarni bartaraf etish uchun zarur choralarni ko'rishni talab etadi. Bu borada tashqi iqtisodiy siyosatni diversifikatsiya qilish, mahalliy ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish orqali salbiy savdo balansini bosqichma-bosqich yaxshilash imkoniyati mavjud.

Shunday qilib, mamlakat tashqi savdo balansini muvozanatli holatga keltirish orqali iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash mumkin bo'ladi. Buning uchun davlat tomonidan amalga oshirilayotgan tashqi iqtisodiy siyosatning samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini yanada kengaytirish va importga bog'liqlikni kamaytirish choralarni kuchaytirish zarur.

3-jadval

Davlat qarzining YaIMdagi ulushi (%)¹

Yil	Davlat qarzi (%)
2020	36,8
2021	38,5
2022	40,2
2023	42,1
2024	43,7
2025	45,0

O'zbekiston Respublikasining davlat qarzining YaIMdagi ulushini 2020-2025 yillar oralig'ida tahlil qilish mamlakat moliyaviy barqarorligining muhim ko'rsatkichlarini ochib beradi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, davlat qarzining YaIMdagi ulushi ko'rsatkichlari izchil ravishda oshib bormoqda. Xususan, 2020-yilda davlat qarzining YaIMdagi ulushi 36,8% ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2025-yilga kelib 45,0% ga yetishi kutilmoqda.

Davlat qarzining o'sishi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish ehtiyojlarini qondirish, ijtimoiy infratuzilma va ishlab chiqarish salohiyatini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'larning jalb etilishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, ushbu holat iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan faol investitsiya siyosati olib borilayotganidan dalolat beradi. Ammo davlat qarzining YaIMga nisbatan yuqori sur'atlarda oshishi mamlakat iqtisodiy xavfsizligi uchun potensial xavf hisoblanadi. Bunday qarzlar iqtisodiyotning uzoq muddatli barqarorligiga va moliyaviy tizimning samarali faoliyat yuritishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shuning uchun davlat qarzini samarali boshqarish va uning samarali foydalanilishini ta'minlash davlat moliya siyosatining asosiy yo'nalishi bo'lishi kerak. Davlat qarzlarining samarali boshqarilishi va jalb qilingan mablag'larning ishlab chiqarish sohalariga, infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiy salohiyatni oshirishga yo'naltirilishi orqali iqtisodiyotning umumiy barqarorligi mustahkamlanadi va kelajakdagi iqtisodiy xavflar kamaytiriladi.

¹ Muallif ishlanmasi

Natijada, davlat qarzining samarali boshqaruvi orqali O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlash va iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash mumkin bo'ladi. Buning uchun qarz jalb qilish siyosatida ehtiyotkorlik, moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlash va ulardan samarali foydalanishni nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

4-jadval

Xorijiy investitsiyalar hajmi (mlrd AQSH dollari)¹

Yil	To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalari
2020	2,4	0,5
2021	2,8	0,6
2022	3,2	0,8
2023	3,7	1,0
2024	4,1	1,2
2025	4,6	1,4

O'zbekiston Respublikasining xorijiy investitsiyalar hajmini 2020-2025 yillar oralig'ida tahlil qilish mamlakat iqtisodiyotining xalqaro investitsion jozibadorligini va iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini aniqlashga imkon beradi. Jadvaldagi ko'rsatkichlarga qaraganda, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 2020-yilda 2,4 mlrd. AQSH dollaridan 2025-yilga kelib 4,6 mlrd. AQSH dollariga yetishi kutilmoqda. Bu investitsiyalar hajmining bosqichma-bosqich va barqaror ravishda o'sishi mamlakatdagi qulay investitsion muhit va xorijiy investorlarning O'zbekiston iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchining oshayotganidan dalolat beradi.

Shuningdek, portfel investitsiyalari ham izchil ravishda oshmoqda. 2020-yildagi 0,5 mlrd. AQSH dollaridan 2025-yilgacha 1,4 mlrd. AQSH dollariga yetishi kutilayotgan portfel investitsiyalarining hajmi iqtisodiyotning turli sohalariga moliyaviy resurslarni jalb qilish va kapital bozorlarini rivojlantirish borasidagi siyosatning samarasini aks ettiradi.

Xorijiy investitsiyalar hajmining oshishi mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash uchun muhim hisoblanadi, chunki bu investitsiyalar yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish uskunalari jalb qilish, eksport salohiyatini kengaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Bundan tashqari, xorijiy investitsiyalar mamlakat ichidagi bandlik darajasini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda aholi farovonligini oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni ta'minlaydi.

Ammo investitsion jarayonning samaradorligini oshirish uchun investitsion siyosatning yanada takomillashtirilishi, investorlarga berilayotgan kafolat va rag'batlantirish mexanizmlarini kuchaytirish zarur. Xususan, investitsion muhitni yaxshilash, byurokratik to'siqlarni kamaytirish hamda shaffoflikni oshirish choralari orqali investitsiyalar oqimini yanada oshirish va mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlash mumkin bo'ladi.

¹ Muallif ishlanmasi

Umuman olganda, xorijiy investitsiyalar hajmining bosqichma-bosqich o'sishi mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun ijobiy omil hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligining 2020-2025 yillardagi holati keng tahlil qilindi va quyidagi xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, mamlakat YaIMining o'sish sur'atlari izchil ravishda oshib borayotganligi iqtisodiyotning barqarorligi va rivojlanish istiqbollaridan dalolat beradi. Inflyatsiya va ishsizlik darajalarining bosqichma-bosqich kamayib borayotgani iqtisodiyotda barqarorlashtirish siyosatining samarali ekanligini ko'rsatmoqda.

Ikkinchidan, tashqi savdo balansidagi salbiy ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlik uchun ma'lum xavf tug'diradi. Ammo eksport hajmining muntazam oshishi tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish bo'yicha davlat tomonidan amalga oshirilayotgan siyosatning muvaffaqiyatini aks ettirmoqda.

Uchinchidan, davlat qarzining YaIMdagi ulushi ortib borayotganligi iqtisodiy xavfsizlik uchun potensial xavf omili bo'lishiga qaramay, davlat qarzining iqtisodiy rivojlanishga yo'naltirilishi bu xavflarni kamaytirishga yordam beradi. Davlat qarzini samarali boshqarish va moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlash orqali iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash mumkin.

To'rtinchidan, xorijiy investitsiyalar hajmining bosqichma-bosqich oshishi mamlakat investitsion jozibadorligining oshayotganidan dalolat beradi. Investitsiyalar iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash, texnologik taraqqiyot va yangi ish o'rinlarini yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy takliflar va amaliy tavsiyalar:

1. Iqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash uchun inflyatsiyani nazorat qilish choralari davom ettirish va bu borada markaziy bank siyosatini takomillashtirish zarur.

2. Eksport salohiyatini kengaytirish va tashqi savdo balansini yaxshilash uchun eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirish, eksport diversifikatsiyasini oshirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish lozim.

3. Davlat qarzining samarali boshqaruvini ta'minlash uchun qarz mablag'larini ishlab chiqarish sohalariga yo'naltirish va qarz mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlovchi nazorat mexanizmlarini kuchaytirish kerak.

4. Xorijiy investitsiyalar oqimini yanada oshirish uchun investitsion muhitni yaxshilash, byurokratik to'siqlarni kamaytirish, investitsiyalar uchun shaffof va adolatli muhit yaratish hamda investorlarga davlat kafolatlari va rag'batlantirishlarni kuchaytirish zarur.

Mazkur tavsiyalarni amalga oshirish orqali O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlash va iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Global Economic Prospects. – Washington D.C., 2022.
2. United Nations. Sustainable Development Goals (SDGs). – New York, 2015.
3. IMF. World Economic Outlook Report. – Washington D.C., 2023.
4. OECD Economic Outlook. – Paris, 2023.
5. World Trade Organization (WTO). Annual Report. – Geneva, 2023.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2022-yil 28-yanvar PF-60-sonli «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5841063>
7. Stiglitz J.E. Globalization and Its Discontents. – W.W. Norton & Company, 2002.
8. Sen A. Development as Freedom. – Oxford University Press, 1999.
9. Глазьев С.Ю. Теория экономической безопасности России. – Москва, 2007.
10. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. – Basic Books, 1997.
11. Krugman P. End This Depression Now! – W.W. Norton & Company, 2012.
12. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2022.
13. Салимов Б. Иқтисодий хавфсизлик: назария ва амалиёт. – Тошкент, 2020.
14. Gilpin R. Global Political Economy. – Princeton University Press, 2001.
15. Buzan B. People, States & Fear. – ECPR Press, 2007.
16. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. – Free Press, 1998.

MINTAQA STATISTIK TADQIQOTLAR SUBYEKTI SIFATIDA

Sattorov Sanjar Abdumurodovich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi direktori o‘rinbosari,
iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Maqolada mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy, hududiy va institutsional tizim sifatidagi ko‘p qirrali mohiyatidan kelib chiqqan holda statistik o‘rganishga kompleks yondashuv zarurligi asoslab berilgan. Hududiy tabaqalashtirishga nisbatan mavjud yondashuvlarni tanqidiy ko‘rib chiqish, ularning cheklovlari va rivojlanishning potensial yo‘nalishlari ochib berilgan. Maqolada mintaqaviy statistikaning tavsiflovchi funksiyasidan tahliliy va prognostik funksiyasiga o‘tish zarurligi ta’kidlangan, bu esa uslubiy vositalarni takomillashtirish, ko‘rsatkichlar tizimini kengaytirish va fanlararo yondashuvlarni joriy etishni taqozo etadi. Ishda shakllantirilgan nazariy va uslubiy qoidalar keyingi amaliy tadqiqotlar va mintaqaviy siyosatni statistik ta’minlashni rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: mintaqaviy statistika, hududiy tahlil, ijtimoiy-iqtisodiy farqlash, statistik ifodalash, mintaqaviy tafovutlar, tizimli yondashuv, statistik tahlil metodologiyasi, fazoviy rivojlanish, barqarorlik ko‘rsatkichlari, mintaqaviy siyosat.

Аннотация

В статье обосновывается необходимость комплексного подхода к статистическому изучению региона, исходя из его многогранной природы как социально-экономической, территориальной и институциональной системы. Проведен критический обзор существующих подходов к территориальной стратификации, выявлены их ограничения и потенциальные направления развития. Подчеркивается необходимость перехода от описательной функции региональной статистики к аналитико-прогностической, что требует совершенствования методического инструментария, расширения системы показателей и внедрения междисциплинарных подходов. Сформулированные в работе теоретико-методологические положения служат основой для дальнейших практических исследований и развития статистического обеспечения региональной политики.

Ключевые слова: региональная статистика, территориальный анализ, социально-экономическая дифференциация, статистическое представительство, региональные различия, системный подход, методология статистического анализа, пространственное развитие, индикаторы устойчивости, региональная политика.

Abstract

The article substantiates the need for an integrated approach to statistical study of the region, based on its multifaceted nature as a socio-economic, territorial and institutional system. A critical review of existing approaches to territorial stratification is conducted, their limitations and potential areas of development are identified. The need for a transition from the descriptive function of regional statistics to an analytical

and prognostic one is emphasized, which requires improving the methodological tools, expanding the system of indicators and introducing interdisciplinary approaches. The theoretical and methodological provisions formulated in the work serve as a basis for further practical research and development of statistical support for regional policy.

Keywords: regional statistics, territorial analysis, socio-economic differentiation, statistical representation, regional differences, systems approach, statistical analysis methodology, spatial development, sustainability indicators, regional policy.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida globallashuv va mintaqaviy jarayonlarning jadallashuvi sharoitida statistik usullardan foydalangan holda mintaqalarni o'rganish muammosi ayniqsa dolzarb bo'lib bormoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning nisbatan izolyatsiya qilingan hududiy birligi sifatida qaraladigan mintaqa tabiiy, demografik, ishlab chiqarish va institutsional omillarning o'zaro ta'siri iqtisodiy faoliyatning o'ziga xos tuzilmasini tashkil etadigan murakkab tizimdir. Hududni statistik o'rganish uning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, potensialni aniqlash, xavflarni baholash va istiqbollarni bashorat qilish imkonini beradi.

Mintaqaviy tahlilning konseptual va nazariy asoslari uning mohiyati, tuzilishi va funksiyalarini ilmiy tushunish mumkin bo'lgan doirani belgilaydi. Mintaqaviy siyosat sohasida nafaqat uslubiy vositalarni tanlash, balki amaliy yechimlarning sifati ham nazariy asoslarning to'g'ri va chuqurligiga bog'liq.

Hudud bir vaqtning o'zida hududiy, iqtisodiy va ijtimoiy tizim bo'lib, ko'p o'lchovli obyekt bo'lib, uni soddalashtirilgan modellarga qisqartirib bo'lmaydi. Globallashuv, raqamlashtirish va fazoviy nomutanosibliklarning kuchayishi sharoitida mintaqaviy rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirishga va statistik va iqtisodiy tahlilning adekvat usullarini taklif qilishga qodir bo'lgan keng qamrovli konseptual asosni ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda [1, 42-bet].

ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyotlarda mintaqani tushunishning turli xil yondashuvlari rivojlandi: an'anaviy, ma'muriy-hududiy bo'linishdan tortib, mintaqani ko'p bosqichli fazoviy va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar tizimi sifatida talqin qiluvchi zamonaviyroq.

Mintaqani faoliyat va rivojlanishning o'ziga xos mexanizmlariga ega bo'lgan murakkab iqtisodiy kompleks sifatida ko'rib chiqish zarurligini birinchilardan bo'lib asoslab bergan A.G.Granberg [2, 74-bet]. Mintaqaviy tizimlarni nafaqat ichki tuzilma kontekstida, balki tashqi muhit, jumladan, milliy va jahon iqtisodiyoti bilan o'zaro aloqada ham o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

V.I.Suslovning ta'kidlashicha, hududlarni tizimli statistik o'rganmasdan ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini obyektiv baholash va samarali davlat siyosatini ishlab chiqish mumkin emas [1, 65-bet]. Muallif turli ko'rsatkichlarni yagona integral baholashga birlashtirishga imkon beruvchi murakkab indekslardan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi.

Sh.X.Abdullaev hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish indekslarini islohotlar samaradorligini o'lchashning eng muhim vositasi sifatida belgilaydi. Uning asarlari shuni ko'rsatadiki, integral ko'rsatkichlar individual statistik ko'rsatkichlarga qaraganda mintaqaviy xususiyatlarni ko'proq adekvat aks ettiradi [3, 119-bet].

X.J.Yo'ldoshevning tadqiqotlarida, mintaqa bozor transformatsiyasi sharoitida raqobatbardoshlik subyekti sifatida qaraladi. Muallif mintaqalarni raqobatbardoshlikning asosiy parametrlari, shu jumladan investitsion jozibadorlik, innovatsion faollik va inson kapitali sifati bo'yicha taqqoslash imkonini beruvchi statistik bazani takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi [5, 110-bet].

S.V.Kuznetsovning ta'kidlashicha, mintaqaviy tizimlarning statistik tahlili iqtisodiy geografiya, sotsiologiya va demografiya usullari bilan birlashtirilishi kerak, chunki faqat bunday kompleks yondashuvda hududiy rivojlanishning yashirin qonuniyatlarini aniqlash mumkin [4, 87-bet].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ilmiy jamoatchilik mintaqani statistik tadqiqot obyekti sifatida o'rganishda katta tajriba to'plagan. Shu bilan birga, turli yondashuvlar mavjudligiga qaramay, raqamlashtirish va globallashtirish sharoitida mintaqaviy rivojlanishni o'lchash metodologiyasini aniqlashtirish bilan bog'liq bir qator hal etilmagan muammolar saqlanib qolmoqda. Nafaqat an'anaviy iqtisodiy ko'rsatkichlar, balki innovatsion faollik, ijtimoiy adolat va barqaror rivojlanish omillarini ham hisobga oladigan indeksni ishlab chiqish vazifasi ayniqsa dolzarb bo'lib qolmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tarixiy jihatdan «mintaqa» tushunchasi mahalliy va xorijiy fanlarda sezilarli evolyutsiyani boshdan kechirgan. Dastlabki bosqichlarda hudud deganda, birinchi navbatda, chegaralari hukumat qarorlari bilan belgilanadigan ma'muriy birlik tushunilgan. Biroq, 20-asrning ikkinchi yarmida ilmiy fikrda tizimli yondashuv hukmronlik qila boshladi, unga ko'ra mintaqalar ma'lum ichki va tashqi aloqalarga ega bo'lgan yaxlit iqtisodiy organizm sifatida qaraladi.

A.G.Granberg asarlarida mintaqalar ichki muvozanatga ega va shu bilan birga makroiqtisodiy jarayonlar ta'siriga bo'ysunadigan ko'p bosqichli ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tahlil qilinishi kerakligi ta'kidlangan [2, 74-bet]. Shunday qilib, asosiy e'tibor rasmiy hududiy demarkatsiyadan tuzilma, resurslar va rivojlanish salohiyatini o'rganishga o'tadi.

Zamonaviy tushunchalar mintaqaning nafaqat iqtisodiy va ma'muriy omillar, balki tarixiy, madaniy va etnodemografik xususiyatlari bilan ham shakllanishini ta'kidlaydi. Xususan, o'zbek olimlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, mintaqaning barqaror rivojlanishini ijtimoiy tuzilishning an'anaviy shakllari va xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'ziga xos xulq-atvorini belgilovchi mahalliy madaniy kodlarni hisobga olmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi [3, 118-bet].

Mintaqa an'anaviy ravishda ishlab chiqarish bo'g'inlari, infratuzilma va institutsional xususiyatlarning birligi bilan tavsiflangan hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ta'riflanadi. Biroq, zamonaviy ilmiy nutqda bu tushuncha sezilarli

darajada murakkablashdi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mintaqani faqat ma'muriy chegaralarga qisqartirib bo'lmaydi: u tarixiy, madaniy va iqtisodiy omillar, shuningdek, tashqi hududlar bilan munosabatlar ta'siri ostida shakllanadi [2, 65-bet].

Statistik nuqtai nazardan mintaqa aholi, ishlab chiqarish, bandlik, daromadlar, investitsiyalar va boshqa ko'plab ko'rsatkichlar to'g'risidagi ma'lumotlar jamlanadigan va taqqoslanadigan makondir. Mintaqaning statistik tadqiqoti izchillik va dinamizmni birlashtirishi kerakligini hisobga olish muhimdir: tendensiyalar va tarkibiy o'zgarishlarni aniqlash uchun ko'rsatkichlar vaqt o'tishi bilan ko'rib chiqilishi kerak.

Mintaqaning statistik tahlili metodologiyasi bir nechta asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- izchillik;
- murakkablik;
- hududiy differensiatsiya;
- ma'lumotlarni solishtirish.

Mustahkamlik mintaqaning yaxlit obyekt sifatida qaralishini nazarda tutadi, bu erda barcha elementlar o'zaro bog'liqdir. Murakkablik ko'p jihatlarni hisobga olishni talab qiladi: demografik, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik. Hududiy differensiatsiya har bir mintaqaning o'ziga xosligini aks ettiradi va ma'lumotlarning solishtirilishi mintaqalararo va xalqaro taqqoslash imkoniyatini beradi. Ko'rsatkichlarni tanlashga alohida e'tibor beriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni baholash uchun yalpi hududiy mahsulot, bandlik darajasi, mehnat unumdorligi, investitsion faollik, aholi daromadlari, qashshoqlik darajasi va boshqalar ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy infratuzilma holatini aks ettiruvchi hayot sifati ko'rsatkichlari ham muhim o'rin tutadi.

So'nggi yillarda metodologiyaga ko'plab parametrlarni bir o'lchovda birlashtirish imkonini beruvchi integral indekslar faol ravishda kiritildi. Masalan, inson taraqqiyoti indeksi yoki mintaqaviy raqobatbardoshlik indeksi tahlil va prognozlash uchun tobora ko'proq foydalanilmoqda [3, 119-bet].

Har bir mintaqqa iqtisodiyoti, tabiiy resurslari, aholining demografik tarkibi bilan belgilanadigan o'ziga xos statistik xususiyatlarga ega. Qishloq xo'jaligi hududlari uchun hosildorlik, qishloq xo'jaligida bandlik va yer resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari asosiy ahamiyatga ega. Sanoat rivojlangan hududlar uchun sanoat ishlab chiqarishi, innovatsion faollik va eksport ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, universal vazifa fazoviy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashdir. Mintaqaviy statistik tadqiqotlar bizga migratsiya oqimlarini, urbanizatsiya dinamikasini va daromadlarni farqlash darajasini qayd etish imkonini beradi. Bularning barchasi mintaqaviy siyosatni ishlab chiqish uchun obyektiv asosni tashkil etadi.

Hududiy statistika rivojlanishining hozirgi bosqichi ma'lumotlarning yangi manbalari va ularni qayta ishlash usullarini joriy etish bilan tavsiflanadi. Raqamlashtirish real vaqt rejimida yaratilgan ma'lumotlar massivlariga kirishni

ta'minlaydi. Geografik axborot tizimlaridan foydalanish statistik ma'lumotlarni fazoviy xarakteristikalar bilan solishtirish imkonini beradi. Mashinani o'rganish va katta ma'lumotlar usullaridan foydalanish mintaqaviy rivojlanish ssenariylarini yuqori aniqlik bilan bashorat qilish imkonini beradi.

Iqtisodiy statistikaning demografiya, sotsiologiya va ekologiya bilan birlashtirgan fanlararo yondashuv alohida qiziqish uyg'otadi. Bunday sintez nafaqat miqdoriy o'zgarishlarni, balki mintaqaviy tizimlarning sifat xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi [4, 87-bet].

O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi hududiy farqlarni tahlil qilish va iqtisodiyotning hududiy tuzilmasini optimallashtirish vositalarini izlashga alohida e'tibor qaratilmoqda [5, 102-bet]. Binobarin, o'zbek tadqiqotchilarining ishlarida milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda mintaqaviy raqobatbardoshlikni baholash metodologiyasini takomillashtirish zarurligi ta'kidlangan [5].

Markaziy Osiyo mintaqalarining o'ziga xos xususiyatlarini to'liqroq ko'rib chiqish imkonini beruvchi integral ko'rsatkichlardan foydalanish muhim yo'nalish hisoblanadi.

Mintaqaning statistik tahlili natijalari boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ular asosida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari ishlab chiqiladi, investitsiya siyosati korreksiyalanadi, byudjetdan moliyalashtirishning ustuvor yo'nalishlari shakllantiriladi. Ishonchli statistik bazasiz hududiy rivojlanishni samarali rejalashtirish, barqaror rivojlanish strategiyasini amalga oshirish, davlat islohotlari samaradorligini baholash mumkin emas.

Mintaqaviy statistika milliy maqsadlarga va xalqaro ko'rsatkichlarga, jumladan, BMT Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish monitoringining xolisligini ta'minlaydi. Bu nafaqat muammolarni aniqlash, balki boshqa hududlarga ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan muvaffaqiyatli amaliyotlarni qayd etish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Statistik tadqiqot obyekti sifatida mintaq har tomonlama tahlil qilishni talab qiladigan ko'p qirrali va dinamik kategoriyadir. Uni o'rganish bizga fazoviy rivojlanish qonuniyatlarini yaxshiroq tushunish, barqaror o'sish omillarini aniqlash va asosli mintaqaviy siyosatni shakllantirish imkonini beradi.

Zamonaviy muammolar – raqamlashtirish, globallashtirish, iqlim o'zgarishi uslubiy vositalarni kengaytirish va fanlararo yondashuvlarni faol joriy etishni talab qiladi. Shunday qilib, mintaqaviy statistika hududlarning mutanosib rivojlanishini ta'minlash va aholi turmush sifatini yaxshilashga intilayotgan tadqiqotchilar va amaliyotchilar qo'lidagi eng muhim vositaga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Суслов В.И. Региональная экономика и пространственное развитие: статистический анализ. – Москва: Наука, 2021. – 312 с.

2. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – Москва: ГУ ВШЭ, 2020. – 416 с.

3. Абдуллаев Ш.Х. Индексы социально-экономического развития регионов Узбекистана. – Ташкент: Фан, 2022. – 280 с.

4. Кузнецов С.В. Методы междисциплинарного анализа региональных систем. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2021. – 198 с.

5. Юлдашев Х.Ж. Проблемы конкурентоспособности регионов в условиях модернизации экономики Узбекистана. – Ташкент: Иқтисод, 2023. – 254 с.

DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINING OBYEKTI, MAHALLIY VA MINTAQAVIY EKOLOGIK OMILLARI

Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o'g'li

Namangan muhandislik-qurilish instituti
“Iqtisodiyot” kafedrası katta o'qituvchisi,
iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

ORCID:0009-0000-2604-8422

E-mail: ibrogimovsherzodbek@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada davlat iqtisodiy xavfsizligining obyektlari, ularning barqaror rivojlanish jarayonidagi o'rni hamda mahalliy va mintaqaviy ekologik omillar ta'siri tahlil qilinadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda ekologik muammolarni e'tiborga olish zarurligi asoslab beriladi. Mahalliy darajadagi resurslardan oqilona foydalanish, mintaqaviy ekologik muvozanatni saqlash va ekologik inqirozlarning iqtisodiyotga ta'siri masalalari yoritiladi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini ishlab chiqishda ekologik omillarning kompleks baholanishi va ularni boshqarish mexanizmlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Davlat iqtisodiy xavfsizligi, obyekt, ekologik omillar, mahalliy resurslar, mintaqaviy muvozanat, barqaror rivojlanish, ekologik xavf, iqtisodiy strategiya.

Аннотация

В данной статье рассматриваются объекты экономической безопасности государства, их роль в процессе устойчивого развития, а также влияние местных и региональных экологических факторов. Обоснована необходимость учета экологических проблем при обеспечении экономической безопасности. Освещаются вопросы рационального использования местных ресурсов, сохранения регионального экологического баланса и воздействия экологических кризисов на экономику. Кроме того, анализируются механизмы комплексной оценки и управления экологическими факторами в разработке стратегии экономической безопасности.

Ключевые слова: Экономическая безопасность государства, объект, экологические факторы, местные ресурсы, региональный баланс, устойчивое развитие, экологическая угроза, экономическая стратегия.

Abstract

This article examines the objects of state economic security, their role in the process of sustainable development, and the impact of local and regional environmental factors. The necessity of considering ecological issues in ensuring economic security is substantiated. The paper highlights the rational use of local resources, the preservation of regional ecological balance, and the consequences of ecological crises on the economy. In addition, mechanisms for the comprehensive assessment and management of environmental factors in the development of an economic security strategy are analyzed.

Keywords: State economic security, object, environmental factors, local resources, regional balance, sustainable development, ecological threat, economic strategy.

KIRISH

Davlat iqtisodiy xavfsizligi milliy manfaatlarni himoya qilish, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va aholining farovonligini kafolatlashga qaratilgan strategik tizim sifatida talqin etiladi. Uning obyekti sifatida tabiiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari, moliyaviy barqarorlik, mehnat salohiyati hamda ekologik muhit muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ekologik omillar iqtisodiy xavfsizlikka bevosita ta'sir etib, resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishning ekologik talablarga mosligi va yashil texnologiyalarni joriy etish darajasini belgilab beradi.

Mahalliy darajada suv resurslaridan samarasiz foydalanish, chiqindilarni qayta ishlashdagi muammolar va atmosfera ifloslanishi iqtisodiy xavfsizlikka tahdid solayotgan bo'lsa, mintaqaviy miqyosda transchegaraviy suv taqchilligi, cho'llanish, Orol-bo'yi inqirozi va iqlim o'zgarishi jarayonlari asosiy xavf omillaridan hisoblanadi. Shu bois O'zbekiston uchun uglerod neytralligiga erishish, yashil energetika ulushini oshirish hamda ekologik muammolarning iqtisodiy xavfsizlikka ta'sirini kamaytirish dolzarb strategik vazifa bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy xavfsizlik tashqi va ichki tahdidlarga qarshilik ko'rsatishga imkon beradi, milliy iqtisodiyotning fuqarolar, jamiyat va davlat ehtiyojlarini ma'lum darajada qondirish uchun kengaytirilgan o'zini o'zi ishlab chiqarish qobiliyatini tavsiflaydi. Iqtisodiy xavfsizlik murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, turli muhim xususiyatlar va namoyon bo'lish shakllari bilan tavsiflanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash xavfsiz darajadan og'ishlarga javob berishga asoslanadi, ya'ni refleksli boshqaruv metodologiyasi qo'llaniladi. Shuning uchun, faqat anomaliyaning shakllanishi harakatga undaydi. Bunday yondashuv o'z vaqtida aniqlash va uning paydo bo'lish bosqichida tegishli javob berish imkoniyatini yo'qotishiga olib keladi. Davlat faqat inersiya tufayli mavjud bo'ladi va bu passiv xavfsizlikdir[1].

Shubhasiz, bunday tizim, birinchi navbatda, uning asosiy, lekin eng zaif elementi — shaxs va fuqaro uchun juda xavflidir. Jamiyatning ijro etuvchi mexanizmi sifatida davlat ham shaxsning muammolaridan aziyat chekadi, lekin bu odamdan ancha kam. Globallashtirish jarayonlari va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning faol rivojlanishi sharoitida murakkab ijtimoiy tizim sifatida xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlari uning murakkabligi va ko'p qirraliligini hisobga olishi kerak, bu murakkab real hodisa sifatida “davlatning iqtisodiy xavfsizligi” toifasining mohiyati va muhim xususiyatlarini o'rganishning muhim dolzarbligini belgilaydi. Iqtisodiy xavfsizlikning ko'p qirraliligi uning mavjudligining asosiy impulsalaridan biri sifatida noaniqlikka asoslangan “tahdid”, “xavf” va “xatar” kabi toifalar bilan chambarchas bog'liqligi va doimiy o'zaro ta'sirida namoyon bo'ladi. Noaniqlik har qanday iqtisodiy voqelikning asosiy atributi bo'lib, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar manbai bo'lib, davlat xavfsizligini tashqi va ichki xarakterdagi zamonaviy tahdidlardan ta'minlash

kontekstida ushbu toifalarning mohiyati va mazmunini yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Milliy iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning maqsad va tamoyillaridan kelib chiqib, iqtisodiy sohadagi munosabatlarni tartibga soluvchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, ushbu sohada davlat institutlarini yaratish, ular faoliyatining asosiy yo'nalishlari hamda vositalarini belgilash, shuningdek, ushbu faoliyat ustidan nazorat tizimini o'rnatish orqali amalga oshirilishi kerak. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to'g'risida"gi qonun" 5.03.2018 yildagi O'RQ-471-sonli qonuniga binoan, 4-modda: davlat xavfsizligi - O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumining, suverenitetining, hududiy yaxlitligining va boshqa davlat manfaatlarining tashqi hamda ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati bo'lib, u O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini hamda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklari ro'yobga chiqarilishini ta'minlaydi[2].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda davlat iqtisodiy xavfsizligining obyekti hamda mahalliy va mintaqaviy ekologik omillar o'zaro ta'sirini tahlil qilish uchun tizimli yondashuv metodologiyasi qo'llanildi. Mazkur yondashuv iqtisodiy xavfsizlikni kompleks tizim sifatida ko'rib chiqib, uning ichki (resurslardan foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligi, ekologik barqarorlik) va tashqi (mintaqaviy ekologik inqirozlar, transchegaraviy resurslar, iqlim o'zgarishi) omillar bilan bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, taqqoslama tahlil usuli orqali mahalliy ekologik muammolar bilan mintaqaviy xavflar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik o'rganilib, O'zbekiston iqtisodiy xavfsizligiga ekologik omillarning bevosita ta'sir darajasi baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

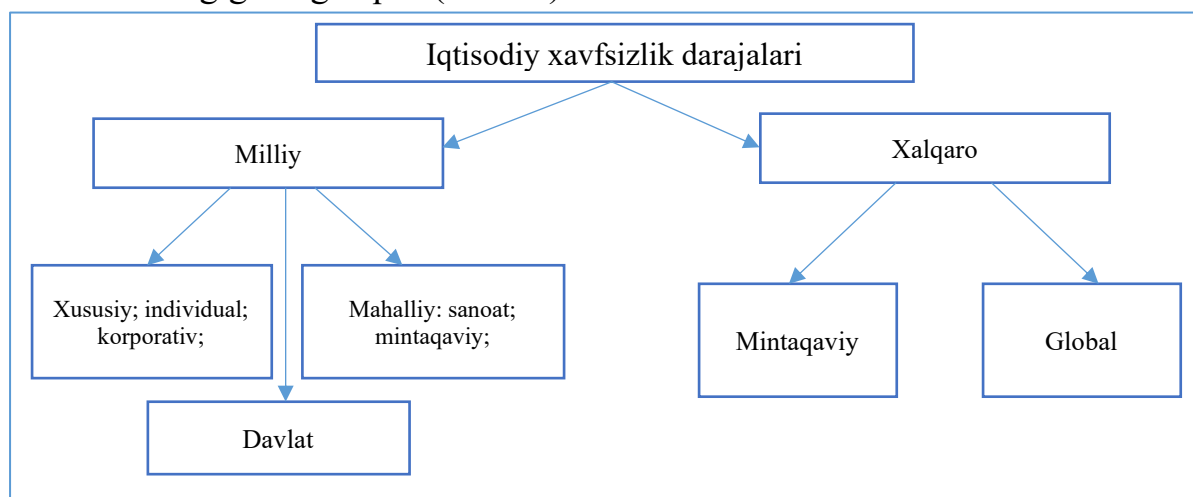
Iqtisodiy nuqtai nazardan, iqtisodiy xavfsizlikni davlatning davlat holati deb hisoblash maqsadga muvofiqdir, unga ko'ra u o'z aholisining farovon hamda samarali hayoti uchun shart-sharoitlarni yaratish, rivojlantirish, kelajakda uning iqtisodiyotini istiqbolli rivojlantirish va umuman farovonlikni oshirish imkoniyatini beradi.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar — bu tashkilot uchun potensial yoki real yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan adolatsiz raqobat va qonunlar hamda qoidalarning buzilishi bilan bog'liq bo'lgan beqarorlashtiruvchi tabiiy omillar yoki subyektiv omillarning ta'siri.

Hozirgi bosqichda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga asosiy tahdidlar: yashirin iqtisodiyotning yuqori darajasi, inflyatsiya va byudjet taqchilligining o'sishi, yalpi kapital shakllanishining kamayishi, ishsizlikning o'sishi, noqulay investitsiya muhiti, davlat qarzining haddan tashqari yuqori darajasi, nazoratsiz migratsiya jarayonlari, siyosiy beqarorlik va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining yangi boshqaruv mexanizmini takomillashtirish va rivojlantirish. iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi hamda umumiy hayotiyligini oshirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarga faqat obyektни butunlay yo‘q qiladigan (resurslarga kirishni to‘liq cheklash, mamlakat iqtisodiy tizimini yo‘q qilishga olib keladigan pul aylanishining tartibsizligi va boshqalar) yoki unga jiddiy zarar etkazadigan ijtimoiy-iqtisodiy omillar va hodisalarni kiritish odatiy holdir. Ikkinchisini tahdidlarga bog‘lashda qiyinchiliklar paydo bo‘ladi, chunki raqobat sharoitida xavf davlatning iqtisodiy tizimi faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida iqtisodiy va iqtisodiy bo‘lmagan omillarning bosimi ostida shakllangan inqirozli vaziyatda milliy xavfsizlik bo‘yicha amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan Milliy iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ro‘yxati iqtisodiy xavfsizlikning har bir tarkibiy qismi uchun tizimli va qo‘shimcha ravishda olingan tahdidlarni aniqlash bilan to‘liq qayta ko‘rib chiqilishi kerak. Shu bilan birga, qisqa muddatli istiqbolda davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisalar milliy iqtisodiyotning iqtisodiy rivojlanishi, innovatsion faollikni oshirish, yanada oqilona energiya siyosati va boshqalar uchun rag‘bat bo‘lishi mumkin. Demak, davlatning milliy xavfsizligining holati iqtisodiyotning yashovchanligi, uning samaradorligi, harakatchanligi, raqobatbardoshligiga bog‘liqdir (1-rasm).

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligi darajasi¹

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar iqtisodiy tizimning holati va rivojlanish darajasiga qarab o‘zgaradi va har bir alohida davlat uchun tabiati va jiddiylik darajasi farqlanadi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar – mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlarini bosuvchi hodisa hamda jarayonlardir. Doimiy monitoring va iqtisodiy xavfsizlikka asosiy tahdidlarni aniqlash uni kerakli darajada saqlashni sezilarli darajada osonlashtiradi, shuningdek, tahdidlarning salbiy ta‘sirini kamaytirish yoki ularni to‘liq bartaraf etish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlarni o‘z vaqtida ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini beradi.

¹ Muallif ishlanmasi

Umuman olganda, tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, milliy manfaatlariga tahdidlar dinamikasini tahlil qilish tahdidlarning paydo bo'lishi va namoyon bo'lishining quyidagi xronologik qonuniyatlarini aniqlashga imkon berdi:

- tahdidlar dinamikasi maxsus ritmga bo'ysunadi, bu sikllik (bosqichlar), rivojlanishning dastlabki bosqichdan yakuniygacha va aksincha, turli bosqichlardan o'tish qobiliyati bilan tavsiflanadi;

- tahdidlar ma'lum barqarorlik bilan tavsiflanadi (qarama-qarshi kuchlar ta'sirida uning optimal harakat yo'nalishidan chetga chiqish qobiliyati, lekin ularning ta'sirining zaiflashishi bilan dastlabki holatiga qaytish);

- tahdidlar to'liqligiga o'xshash ritmlarga bo'ysunadigan obyektlarga ta'sir qiladi: ular obyekt ichki beqarorlik holatida bo'lganda faollashadi hamda barqarorlik va ularga qarshi turish qobiliyatiga ega bo'lganda yo'qoladi;

- turli tahdidlarning ta'sir qilish ritmlari mos kelishi mumkin, bu esa davlatning butun xavfsizlik tizimini yo'q qilishga qodir bo'lgan global multiplikativ tahdidning shakllanishiga olib keladi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning paydo bo'lishi va namoyon bo'lishining aniqlangan qonuniyatlariga qaramay, ularni tasniflashda murakkablik mavjud bo'lib, ushbu tahdidlarning manbalari bo'lgan umumiy buzg'unchi omillar bilan bir-biriga bog'langan tahdidlarning murakkab o'zaro ta'siri bilan izohlanadi. Milliy iqtisodiy xavfsizlikka xavf va tahdidlar majmuini struktura qilish uchun biz ularni bir qator belgilarga ko'ra tasniflashni taklif qilamiz (1-jadval).

1-jadval

Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid va tahdidlarning tasnifi¹

Tasniflash xususiyati	Tahdidlar	Qiyinchiliklar
Vogea muhiti	Tashqi, ichki	
Ta'sirning intensivligi	Katta, o'rta, kichik	-
Tarkib	Siyosiy, harbiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik, innovatsion, axborot va boshqalar.	
Namoyish ko'lami	Global, makromintaqaviy, milliy, mintaqaviy, mahalliy	
Harakatning tabiati	Doimiy, davriy, vaqtinchalik	-
Ahamiyati	Birlamchi, ikkinchi darajali	Muhim, ahamiyatsiz
Mumkin oqibatlar	Falokatli, tanqidiy	Progressiv, regressiv

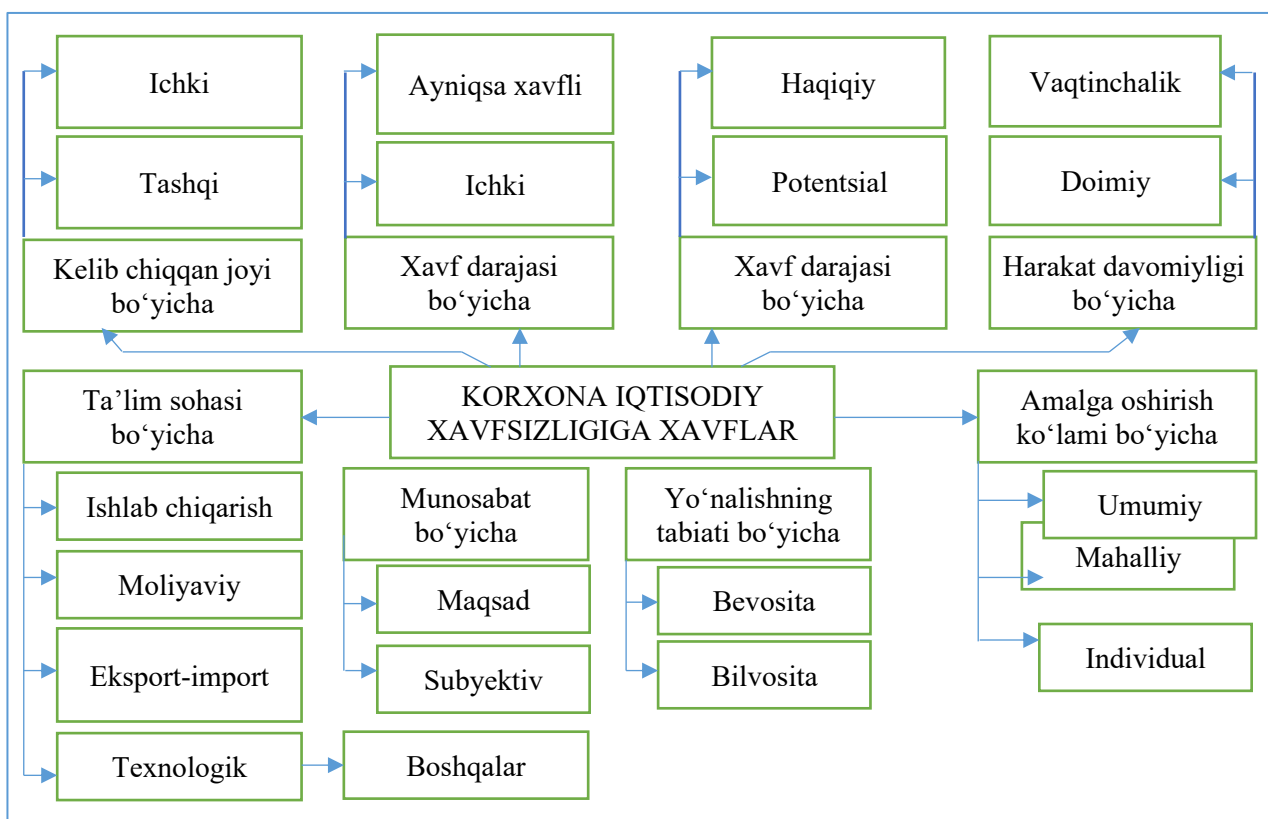
Jadvaldan ko'rinib turibdiki, individual xususiyatlar uchun belgilangan turlar ham tahdidlar, ham davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar uchun umumiydir. Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning paydo bo'lishining zaruriy shartlari alohida mansabdor shaxslar va xo'jalik yurituvchi subyektlarning ongli yoki ongsiz xatti-harakatlari, shuningdek obyektiv holatlarning kombinatsiyasi (mamlakat bozorlarining iqtisodiy holati, fors-major holatlari, fan, texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish) bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, tahdidlarning manbalari obyektiv va subyektiv bo'lishi mumkin. Davlat organlari, korxonalar yoki xo'jalik xavfsizligini ta'minlovchi boshqa subyektlarning samarasiz faoliyati natijasida yuzaga keladigan

¹ Muallif ishlanmasi

salbiy ta'sirlar subyektiv, inson omili aybisiz yuzaga kelgan salbiy ta'sirlar esa obyektiv hisoblanadi.

Tahdidning oldini olish nuqtai nazaridan diagnostika obyektiv xavfsizlik omillarining tahliliga asoslanishi kerak, bunga ilmiy tadqiqotlarda, daromadlar hajmining o'zgarishi va ularning taqsimlanishi keltirilgan bo'lib, bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning ahvolini yomonlashtiradi, bandlik darajasining keskin o'zgarishi, inflyatsiya, bozorga kirish, xom ashyo etkazib berishning qisqarishi va boshqalar, iqtisodiy o'sish sur'atlarini sekinlashtiradi. Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni tizimlashtirishning birinchi bosqichi milliy iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan va davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan salbiy omillarning butun majmuasini ajratishdir.

Tahdidlar xavfning eng o'ziga xos va to'g'ridan-to'g'ri shakli, ya'ni o'ziga xos namoyon bo'lish shakli hamda harakat usuli yoki turli subyektlarning manfaatlariga xavf tug'diradigan shartlar va omillar majmui bilan tavsiflangan dolzarb joriy xavf hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid deganda iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirishni qiyinlashtiradigan yoki imkonsiz qiladigan, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizim, qadriyatlar hamda hayotni ta'minlash uchun xavf tug'diradigan aniq yoki potensial harakatlar tushuniladi[3].

2-rasm. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning tasnifi¹

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar moliyaviy tizim va korxonaning o'zining holati va rivojlanish darajasiga qarab turlicha bo'lib, tabiati hamda jiddiylik darajasiga ko'ra farqlanadi. Umuman olganda, korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga

¹ Muallif ishlanmasi

tahdidlarni tasniflash quyidagi parametrlar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin (2-rasm).

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining real statistik ko'rsatkichlari bo'lib, ular iqtisodiy sohadagi hodisalar va tendensiyalarni eng to'liq tavsiflaydi. Iqtisodiy xavfsizlik darajasini aniqlashning ajralmas qismi nafaqat korxonaning iqtisodiy xavfsizligi ko'rsatkichlarining ma'lum bir to'plamini, balki ularning chegara qiymatlarini ham belgilashdir. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining chegara qiymatlari miqdoriy qiymatlar bo'lib, ularning buzilishi iqtisodiyotda salbiy tendensiyalar va tahdidli jarayonlarni keltirib chiqaradi[4].

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining ularning maksimal ruxsat etilgan qiymatiga yaqinlashishi korxonaning iqtisodiy faoliyatiga tahdidlarning kuchayishi chegara qiymatiga teng yoki chegara qiymatlaridan oshib ketishi — korxonaning beqarorlik va ijtimoiy nizolar zonasiga kirishi, aslida korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga real tahdid ekanligini ifoda etadi. Shuni hisobga olgan holda, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi ko'pincha ko'rsatkichlarning ma'lum chegara qiymatlarini qondiradigan ma'lum bir holat sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv mavjud bo'lish huquqiga ega, chunki u boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos sifatida iqtisodiy vaziyatning ma'lum bir kesimini qayd etish imkonini beradi. Biroq, iqtisodiy xavfsizlikni progressiv va dinamik hodisa sifatida kengroq tushunish tavsiya etiladi, chunki iqtisodiyotni statik deb hisoblash mumkin emas.

Agar davlatda rivojlanish va iqtisodiy o'sish kuzatilsa, u holda iqtisodiy xavfsizlik mustahkamlanadi hamda uning chegaraviy qiymatlari yuqori qiymatlarga o'tkaziladi yoki iqtisodiy tizimning yangi darajasi va yangi sifat holatini aks ettiruvchi yangi ko'rsatkichlar joriy etiladi. Iqtisodiy tanazzul va iqtisodiy inqiroz odatda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning barqarorligiga tahdid hamda xavf-xatarlar bilan birga keladi va ko'rsatkichlarning xavfsizlik ko'rsatkichlarining ruxsat etilgan maksimal darajasiga yaqinlashishiga olib keladi. Shunga ko'ra, moliyaviy xavfsizlik ko'rsatkichlarining o'ziga xos chegara qiymatlarining dinamizmi ularni aprior aniqlashda jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi, shuning uchun ularni ma'lum bir uzoq muddatga aniqlash qiyin.

Shuning uchun iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari tizimini ishlab chiqish iqtisod fanining eng dolzarb va muhim vazifalaridan biridir[5]. Shunday qilib, ko'plab nazariy hamda uslubiy jihatlarning qarama-qarshiligi nazariy asoslashni va bir qator yangi toifalar, mezonlar va ko'rsatkichlarni ishlab chiqishni talab qiladi. Bu esa korxonaning iqtisodiy xavfsizligining asosiy tendensiyalarini va uni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar tizimini tavsiflash hamda tahlil qilish imkonini beradi. Faqatgina nazariy tamoyillar va tushunchalarni amaliy harakatlar bilan uyg'unlashtirish korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ishonchli mexanizmini yaratishga imkon beradi.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar tizimini aniqlash nafaqat hududiy iqtisodiyot doirasida tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish, balki boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayonida ushbu ma'lumotlardan foydalanishi kerak bo'lgan tadbirkorlik subyektlarining kundalik faoliyati uchun ham muhimdir. Agar tahdid

paydo bo'lishining o'ziga xos xronologiyasiga amal qiladigan bo'lsak, unda birinchi navbatda xavf paydo bo'ladi, ya'ni salbiy oqibatlarining "bo'lish ehtimoli", keyin "salbiy harakat ehtimoli"ni ko'rsatadigan xavf paydo bo'ladi va nihoyat, salbiy oqibatlarga olib keladigan harakatlarning aniq amalga oshirilishiga olib keladigan tahdid paydo bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining asosiy real va potensial tahdidlar aniqlangan (Ilova B. 1-jadval).

Amaldagi qonunchilikning kamchiliklari shundaki, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar faqat milliy xavfsizlik doirasida ko'rib chiqiladi, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar esa iqtisodiy xavfsizlik darajasini hisoblash bo'yicha uslubiy tavsiyalar bilan belgilangan davlatning iqtisodiy xavfsizligining alohida tarkibiy qismlari bo'yicha tizimlashtirilmaydi. Bundan tashqari, yuqorida qayd etilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar, shuningdek, Moliya sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlash konsepsiyasi[6] davlat iqtisodiy xavfsizligining ayrim sohalarida tahdidlarni belgilab beradi, qolgan tarkibiy qismlarda esa davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar qonunchilik darajasida e'lon qilinmagan va amalda e'tiborga olinmagan.

Tizimli tahdidlarning milliy iqtisodiyotning moliyaviy va boshqa sohalariga salbiy ta'sirini e'tiborsiz qoldirish tizimli inqirozga olib keldi va qo'shimcha, tubdan yangi siyosiy va harbiy muammolarning paydo bo'lishi O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar darajasining keskin o'sishiga olib keldi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizligi, shu jumladan uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning strategik ustuvor yo'nalishlari tubdan o'zgarganligini hisobga olgan holda, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning amaldagi qonunchiligini muvofiqlashtirish, xususan, potensial va real tahdidlarning yangi ro'yxatini aniqlash zarur. Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy tarkibiy qismi sifatida moliyaviy xavfsizlikka tahdidlarni alohida ta'kidlash kerak, ular zamonaviy sharoitda maksimal darajada ta'sir ko'rsatadi va davlat moliya tizimini isloh qilish doirasida ularni bartaraf etish choralari ishlab chiqishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning yuqoridagi(Ilova B. 1-jadval) ro'yxati to'liq emas. Ularning assortimenti doimiy ravishda o'sib bormoqda va shuning uchun O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish kerak, buning yordamida nafaqat tartibga soluvchi tahdidlarni boshqarish, balki bugungi voqelikka muvofiq, iqtisodiy sohada milliy xavfsizlikka tahdidlarning kuchayishiga yordam beradigan omillar va tendensiyalarni o'z vaqtida aniqlash mumkin bo'ladi.

Xavf har qanday faoliyat bilan birga bo'lishini hisobga olsak, tahdidlar ham uning o'zgarmas atributidir. Tahdid darajasi va uning xavf shakliga o'tishi xavf darajasi bilan tavsiflanadi, bu esa, o'z navbatida, yuzaga kelishi hamda korxona faoliyatiga ta'sir qilish ehtimoli bilan belgilanadi. Ya'ni, qabul qilingan xavf darajasida tashqi va ichki muhit omillarining salbiy ta'siri faoliyatga tahdid sifatida qaraladi hamda xavfning kritik darajasiga erishilganda tahdid xavf shaklini oladi.

O'zbekiston Respublikasining turli sohalarda iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning o'zaro ta'siri va o'zaro bog'liqligi so'zsizdir. Shunday qilib, tashqi

iqtisodiy xavfsizlikdagi keskinlikning saqlanib qolishi ishlab chiqarish, investitsiya va innovatsion xavfsizlikka ta'sir qilishi mumkin. Tashqi iqtisodiy faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi va tashqi savdo xavfsizligiga tahdid solishi mumkin. O'z navbatida, ishlab chiqarish quvvatlarining vayron bo'lishi va salbiy tashqi savdo balansi tufayli eksport salohiyatining yo'qolishi tashqi iqtisodiy xavfsizlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday sharoitda barqarorlikni ta'minlash uchun logistika yo'nalishlarini to'sib qo'yish va ishlab chiqarish quvvatlarini tiklashga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish muhim ahamiyatga ega.

Inqiroz sharoitida investitsiya va innovatsion faoliyat avvalgi sur'atlarini yo'qotishi mumkin, shuning uchun ushbu hududni tiklash ehtiyojlarini tushunish kelajakdagi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhimdir. Bunday jihatni kiritish tiklanish davrida investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun tegishli strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Inqiroz sharoitini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan sarmoyaviy va innovatsion xavfsizlik bo'yicha ixtisoslashtirilgan chora-tadbirlar rejasi ushbu muhim sohada barqarorlikni saqlash hamda ta'minlashning samarali vositasi bo'lishi mumkin. Bu investitsion va innovatsion strategiyalarni og'ir sharoitlariga moslashtirishga yordam beradi va undan keyingi davrda ushbu sektorning rivojlanishini tiklashga yordam beradi.

Mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini samarali ta'minlashda mazkur chora-tadbirlarni tegishli davlat va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda muvofiqlashtirish hamda amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy vaziyatning barqaror yaxshilanishini ta'minlashda ushbu jihatlariga e'tiborni davom ettirish muhim ahamiyatga ega. Xatarlarni kamaytirishni baholash davlat va biznesning urush sharoitlarining milliy iqtisodiyotga ta'sirini moslashtirish hamda kamaytirishga qaratilgan aniq harakatlarining natijasi bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni faol raqamlashtirishning zamonaviy sharoitida milliy iqtisodiyotni o'zgartirish davlatning iqtisodiy xavfsizligining zaruriy sharti va yuqori tuzilmasi sifatida O'zbekiston Respublikasining axborot muhiti xavfsizligini ta'minlash orqali tahdidlar, xavf hamda tahdidlarga qarshi kurashishning tubdan yangi yondashuvlari va mexanizmlarini shakllantirish masalasini dolzarblashtirmoqda. Raqamli firibgarlik, kriptovalyuta bozoridagi muammolar, kiberhujumlar, kiberterrorizm, korxonalarning moliyaviy resurslari va jadal iqtisodiy rivojlanish uchun innovatsion hamda intellektual investitsiyalar, mehnat bozorining o'zgarishi natijasida ish o'rinlarining yo'qolishi — bu raqamlashtirish sharoitida biznesning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan muammolarning to'liq ro'yxatidan uzoqdir[7].

Bundan tashqari, hozirgi zamonaviy odatiy urushning asosiy elementlaridan biri axborot urushi ekanligini ko'rsatdi. Shu bois O'zbekistonda xavfsizlikka yo'naltirilgan axborot muhitini shakllantirish davr talabidir. Axborot texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq bo'lgan davlatning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir qilishning klassik bo'lmagan omili dezinformatsiya sifatida aniqlanishi mumkin, bu bir qator xususan, milliy moliyaviy razvedka bo'limiga xabar qilingan shubhali moliyaviy operatsiyalar miqdori ko'rsatkichlar yordamida baholanadi.

Dezinformatsiya iqtisodiyot samaradorligiga, xususan, yalpi ichki mahsulot hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, chunki ularning katta qismi noqonuniy iqtisodiy munosabatlar sohasida shakllanadi. Dezinformatsiyaning ijtimoiy xavfi aniqlanmagan dezinformatsiyani aniqlangan dezinformatsiyaga aylantirish orqali kamayadi va dezinformatsiyani aniqlashning yuqori ehtimoli odamlarni uni tarqatishdan qaytaradi. Dezinformatsiyaga qarshi kurashishning muhim omili hokimiyat va himoya organlari tomonidan taqdim etilayotgan axborot sifatini himoya qilish, aholining ushbu ma'lumotlarga ishonchini oshirishdan iborat.

Bu xavfsizlik choralari amalga oshirishda fuqarolarning ishonchi va intizomini ta'minlashi kerak, lekin davlat vakillari ham asosiy tamoyillarga to'liq rioya qilishlari kerak. Raqamli tavakkalchilik va tahdidlarga qarshi kurashish davlatning investitsion jozibadorligini oshirish, ichki muammolarni hal qilish hamda jahon hamjamiyati bilan birlashish uchun muhim strategik maqsadi hisoblanadi. Tahdidlar tarqalishiga qarshi samarali kurashish davlatning iqtisodiy xavfsizligini monitoring qilish, tegishli strategik, taktik va tezkor boshqaruv choralari ishlab chiqish hamda amalga oshirishga asoslanadi. Ushbu monitoring iqtisodiy xavfsizlik nuqtai nazaridan bugungi kungacha e'tibordan chetda qolgan raqamli infratuzilma va dasturiy ta'minot sohalariga ham kengaytirilishi kerak.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq oldindan aytib bo'lmaydigan tahdidlar bevosita ta'sirga duchor bo'lmaganligi sababli, ularni odatda oldini olish mumkin emas, shuning uchun faqat mamlakatda xavfsizlikka yo'naltirilgan axborot muhitini shakllantirish uchun ularning ta'sirini kamaytirish yoki iqtisodiy xavfsizlikning tegishli omillariga bilvosita ta'sir qilish choralari ishlab chiqish mumkin. Faoliyatni diversifikatsiya qilish, biznes modellarini moslashtirish va iqtisodiy faoliyatni tiklash xavf hamda tahdidlarning o'zgarishi sharoitida davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining ruxsat etilgan maksimal qiymatga yaqinlashishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga tahdidlarning kuchayganligini va chegara yoki chegaradan oshib ketishi jamiyatning beqarorlik va ijtimoiy ziddiyatlar zonasiga kirganligini, aslida iqtisodiy xavfsizlikka haqiqiy tahdid ekanligini ko'rsatadi. Iqtisodiy tahdidlar orasida yashirin iqtisodiy munosabatlarning ishlashini ta'minlash mexanizmi sifatida jinoiy daromadlarni legallashtirish, uyushgan jinoyatchilikning iqtisodiy salohiyatini ko'paytirish va boshqalar alohida o'rin tutadi. Shu sababli, moliya tizimining faol rivojlanishi, moliyaviy operatsiyalarning texnologik takomillashuvi, transmilliy jinoyatchilikning milliy iqtisodiyotlarga kirib borishi natijasida jinoiy daromadlarni legallashtirish muammosi orqali global moliyaviy bozor tahdidini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish milliy iqtisodiy xavfsizlik muammosi bo'lib, ushbu ijtimoiy xavfli hodisaning tarqalish tabiati va omillaridan xabardor bo'lishni, shuningdek, xalqaro standartlarga mos keladigan tegishli huquqiy yordamni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga jiddiy tahdidlar qatoriga iqtisodiyotning haddan tashqari

ochiqligi kiradi. Iqtisodiyotning strategik nuqtai nazardan ochiqligi to'g'ri yo'l ekanini iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning jahon tajribasi ham tasdiqlaydi.

Iqtisodiyotning oqilona ochiqligi uning samaradorligi, raqobatbardoshligi va harakatchanligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ichki iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotiga kirishining har qanday sharoiti, bozor munosabatlarining yetuk emasligi, iqtisodiyotning inqirozli holati bunday ochiqlik darajasini aniqlashda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Iqtisodiyotni ochishda ichki ishlab chiqarish, moliya va bank tizimi, pul muomalasi, strategik tarmoqlar hamda ishlab chiqarish sohalari xavfsizligi holatini hisobga olish kerak, bu esa aslida iqtisodiy xavfsizlik funksiyasidir[8].

Jamiyat, milliy iqtisodiyot va butun jahon iqtisodiy tizimi faoliyatining dinamik sharoitlari tufayli davlatning iqtisodiy xavfsizligi holatiga ichki hamda tashqi tahdidlarning ta'sir darajasi doimiy ravishda o'zgarib turadi. Odatda, davlatning iqtisodiy xavfsizligi holatiga hal qiluvchi ta'sir ichki tahdidlar tomonidan amalga oshiriladi, ammo ba'zi hollarda tashqi tahdidlarning halokatli ta'siri ichki tahdidlardan sezilarli darajada oshib ketishi mumkin va ichki hamda tashqi tahdidlarning kompleks ta'siri, qoida tariqasida, umumiy tahdidning kuchayishiga olib keladi. Milliy iqtisodiyotining rivojlanishini tavsiflovchi inqiroz tendensiyalari O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga ichki tahdidlarni tashqi tahdidlardan ancha yuqori bo'lgan va umummilliy texnogen hamda ekologik ofatlarga, ijtimoiy portlashga yoki davlat rahbariyatining xalqaro ichki muammolarni hal qilish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklashiga olib kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni aniqlashga olib keldi.

Ichki va tashqi tahdidlarning o'zaro chambarchas bog'liqligi hamda o'zaro bog'liqligi sharoitida davlatning iqtisodiy xavfsizligiga ichki tahdidlarning mavjudligi tashqi tahdidlarning o'sishini belgilaydi, xususan, globallashtiruv sharoitida davlat tomonidan tartibga solishning samarasizligi davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tashqi tahdidlarning paydo bo'lishi va amalga oshirilishini keltirib chiqaradi. Shu sababli, O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

- yalpi ichki mahsulotning qisqarishi investitsiya va innovatsion faollikning qisqarishi ilmiy-texnik va texnologik salohiyatning qisqarishi;
- kredit risklarining oshishi; sanoatning yetakchi tarmoqlarida asosiy fondlarning keskin ahvoli; ichki bozorni kengaytirishning past sur'atlari;
- asosan xomashyo xarakteriga ega eksportning irratsional tuzilishi; davlat tashqi va ichki qarzlarining muhim hajmlari;
- monopoliyaga qarshi siyosat va tabiiy monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarining samarasizligi;
- aholining oziq-ovqat xavfsizligining og'ir ahvoli; energiya tejash siyosatining samarasizligi qimmat energiya resurslari va ularning past sifati. Mavjud sharoitlar va murakkab iqtisodiy hamda siyosiy vaziyatdan kelib chiqqan holda, tashqi investorlar e'tiborini jalb qila oladigan, inflyatsiyani jilovlay oladigan, aholi daromadlarini ko'paytiradigan va mamlakatning harbiy mudofaa qobiliyatini moliyalashtiradigan

individual ichki model O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti uchun najot va rivojlanayotgan bozorga ega mamlakatlar uchun namuna bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ham ichki, ham tashqi bo'lishi mumkin, ya'ni ular mamlakatning o'zida ham, uning tashqarisida ham paydo bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ular milliy iqtisodiy tizimning normal faoliyat ko'rsatishi sharoitida (tartibga solishning bozor mexanizmlari) avtomatik ravishda yo'q bo'lib ketishi va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari yordamida neytrallashtirishni talab qilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy sharoitda uni ta'minlashning asosi bo'lgan davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni barvaqt aniqlash va oldini olish, har tomonlama ko'p mezonli chuqur tahlil qilishga asoslangan bo'lishi, ularni tizimlashtirish hamda ushbu tahdidlarga qarshi kurashishning eng samarali vositalari va mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Blohin, S.V. (2008), "The concept of economic security", Investicii: praktika ta dosvid, vol. 1, [Online], available at: <http://oad.rags.ru/vestnikrags/issues/issue0506/090508.htm> (Accessed 23.11.2015).
2. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 5-aprel O'RQ-471-son "O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to'g'risida"gi Qonuni, <https://lex.uz/ru/docs/-3610935>
3. Клебанова Т.С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование: [монография] / Т.С. Клебанова, В.С. Пономаренко, Н.Л. Чернова. – Х. : ИНЖЕК, 2004. – 411 с.
4. Економічна безпека підприємств, організацій та установ [Електронний ресурс] / [В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко та ін]. – Режим доступу \www/ URL: http://pidruchniki.com/1822061151265/ekonomika/osnovi_ekonomichnoyi_bezpeki_pidpriyemstva
5. Орлик. О. В. Економічна безпека підприємства: властивості, стратегія та методи забезпечення [Текст] / О. В. Орлик // Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки: [колективна монографія у 2т.]. – Дніпропетровськ: «ФОРМ Дробязко С.І.», 2014. – Т. 2. – С. 176-182.
6. Гумбольдт А. фон. Космос: Опыт физического мирописания: [пер. с нем. Н. Фролова]. – [2-е изд.] – М. : Тип. А. Семена, 2003. – Ч. 1. – С. 249.
7. Onyshchenko V., Yehorycheva S., Maslii O., Yurkiv N. (2020) Impact of innovation and digital technologies on the financial security of the state. Lecture Notes in Civil Engineering, vol. 181, pp. 749–759. DOI: https://doi.org/10.1007/978%2D3%2D030%2D85043%2D2_69
8. The Rio Declaration on Environment and Development (1992) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unesco.org/.../RIO_E.PDF

MINTAQA IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA SANOAT KORXONALARINI JOYLASHTIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Nuritdinov Botir Kodirxanovich

Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: info@namangan.uz

Tel: +998772554288

Annotatsiya

Maqolada mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy va uslubiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sanoat korxonalarini hududiy joylashtirish iqtisodiy o'sishning muhim drayveri bo'lib, u ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, mehnat bozorini muvozanatlashtirish va tarmoqlararo integratsiyani rivojlantirish orqali mintaqaning raqobatbardoshligini oshiradi. Tadqiqotda joylashtirish nazariyasining klassik va zamonaviy yondashuvlari, xususan, ishlab chiqarish xarajatlari, transport-logistika tizimi, resurs bazasi, inson kapitali, klasterlashuv va innovatsion infratuzilma omillari iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan o'rganilgan. Maqolada shuningdek, sanoat korxonalarini joylashtirishning ilmiy-metodik modeli ishlab chiqilib, u mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi amaliy mexanizm sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sanoat korxonalarini optimal joylashtirish mintaqa iqtisodiyotining strukturaviy muvozanatini mustahkamlaydi, ishlab chiqarish klasterlari faoliyatini kuchaytiradi hamda hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytiradi. Ushbu maqola mintaqaviy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va hududiy rivojlanish siyosatini ilmiy asoslash uchun metodologik manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: mintaqa iqtisodiyoti, sanoat korxonalari, joylashtirish nazariyasi, uslubiy asoslar, iqtisodiy samaradorlik, transport-logistika tizimi, resurs taqsimoti, mehnat bozori, infratuzilma, klasterlashuv, innovatsion rivojlanish, raqobatbardoshlik, hududiy muvozanat, tarmoqlararo integratsiya.

Аннотация

В статье научно анализируются теоретические и методологические основы размещения промышленных предприятий в развитии региональной экономики. Размещение промышленных предприятий является важным драйвером экономического роста, способствуя рациональному использованию производственных ресурсов, балансировке рынка труда и развитию межотраслевой интеграции, что повышает конкурентоспособность региона. В исследовании рассмотрены классические и современные подходы теории размещения, в частности факторы производственных издержек, транспортно-логистической системы, ресурсной базы, человеческого капитала, кластеризации и инновационной инфраструктуры с точки зрения экономической эффективности. В статье также разработана научно-методическая модель размещения промышленных предприятий, которая интерпретируется как практический механизм стимулирования регионального экономического роста.

Результаты исследования показывают, что оптимальное размещение промышленных предприятий укрепляет структурное равновесие региональной экономики, усиливает деятельность производственных кластеров и снижает экономические диспропорции между территориями. Данная работа служит методологическим источником для научного обоснования политики модернизации региональной экономики и территориального развития.

Ключевые слова: региональная экономика, промышленные предприятия, теория размещения, методологические основы, экономическая эффективность, транспортно-логистическая система, распределение ресурсов, рынок труда, инфраструктура, кластеризация, инновационное развитие, конкурентоспособность, территориальное равновесие, межотраслевая интеграция.

Abstract

The article provides a scientific analysis of the theoretical and methodological foundations of locating industrial enterprises in the development of regional economies. The spatial placement of industrial enterprises is a key driver of economic growth, promoting the rational use of production resources, labor market balance, and intersectoral integration, thereby enhancing regional competitiveness. The study examines both classical and modern approaches to location theory, particularly factors such as production costs, transport and logistics systems, resource base, human capital, clustering, and innovative infrastructure from the perspective of economic efficiency. The article also develops a scientific-methodological model for industrial enterprise placement, interpreting it as a practical mechanism for stimulating regional economic growth. The research results show that optimal industrial location strengthens the structural balance of the regional economy, enhances cluster performance, and reduces economic disparities among territories. This paper serves as a methodological source for scientifically substantiating regional economic modernization and territorial development policies.

Keywords: regional economy, industrial enterprises, location theory, methodological foundations, economic efficiency, transport-logistics system, resource allocation, labor market, infrastructure, clustering, innovative development, competitiveness, regional balance, intersectoral integration.

KIRISH

Mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy-uslubiy asoslari iqtisodiy geografiya, hududiy rivojlanish siyosati va ishlab chiqarish iqtisodiyoti kesishgan nuqtada shakllanadi. Ushbu masala iqtisodiy tizimning hududiy tuzilmasini takomillashtirish, ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Sanoat korxonalarining optimal joylashtirilishi mintaqaviy iqtisodiyotda ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, mehnat resurslari bilan ta'minot darajasini yaxshilaydi, logistika xarajatlarini kamaytiradi hamda tarmoqlararo integratsiyani kuchaytiradi. Shu bois, joylashtirish siyosati nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta'minlovchi strategik mexanizm sifatida talqin qilinmoqda. Rivojlangan

davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sanoatni joylashtirishning ilmiy asoslangan modeli iqtisodiy o'sishning "fazoviy barqarorlik" konsepsiyasi bilan uyg'unlashgandagina mintaqaviy raqobatbardoshlikni ta'minlay oladi [1].

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda sanoat korxonalarini joylashtirish iqtisodiy geografik omillar bilan bir qatorda innovatsion infratuzilma, inson kapitali va ilmiy-texnik salohiyatning o'zaro sinergiyasi orqali aniqlanmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Sanoatni Rivojlantirish Tashkiloti (UNIDO) tomonidan 2023-yilda e'lon qilingan "Industrial Development Report" hisobotida ta'kidlanishicha, ishlab chiqarish korxonalarining resurs bazalariga, transport-logistika tarmoqlariga va mehnat bozorlariga yaqin joylashtirilishi iqtisodiy samaradorlikni 15–20 foizgacha oshiradi hamda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi [2]. Shu bilan birga, UNIDO mintaqaviy sanoat siyosatini innovatsion klasterlashuv asosida tashkil etish mintaqalarda iqtisodiy diversifikatsiyani chuqurlashtiruvchi omil sifatida ko'rsatadi. OECDning "Industrial Transitions in Regions" nomli hisobotida esa sanoatni joylashtirish siyosatini ekologik barqarorlik, transport-logistika tizimlari va resurslar aylanishi bilan uyg'unlashtirish mintaqaviy ishlab chiqarish tizimining uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta'minlash uchun zarur shart ekanligi qayd etilgan [3].

Shuningdek, Jahon bankining "Industrial Clusters and Economic Geography" tahliliy hisobotida sanoatni joylashtirish masalasi fazoviy iqtisodiy muvozanat va aglomeratsiya samaralari kontekstida tahlil qilingan. Hisobotda klasterlashgan ishlab chiqarish tuzilmalari mintaqaviy ishlab chiqarish samaradorligini 25–30 foizgacha oshirishi, eksport hajmini esa 10 foizdan ortiq kengaytirishi mumkinligi empirik dalillar bilan isbotlangan [4]. Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rivojlanishda "aglomeratsiya iqtisodiyoti" nazariyasi bilan uyg'unlashgan joylashtirish siyosati ishlab chiqarish quvvatlarini muvozanatli taqsimlashga, mehnat resurslarini to'g'ri jalb qilishga va transport-logistika tarmoqlarini integratsiyalashuv orqali xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ekologik omillarni inobatga olgan "yashil joylashtirish modeli" ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlashning zamonaviy yondashuviga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi miqyosida so'nggi yillarda sanoat korxonalarini joylashtirish masalasiga kompleks yondashuv davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-sonli "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" farmonida sanoat tarmoqlarini mintaqaviy diversifikatsiyalash, ishlab chiqarish quvvatlarini resurslar va transport-logistika imkoniyatlariga mos holda joylashtirish hamda "aqlli sanoat zonalarini"ni shakllantirish orqali iqtisodiy o'sishni jadallashtirish vazifalari belgilandi [5]. Shuningdek, 2023-yil 1-avgustdagi PQ–292-sonli qaror bilan tasdiqlangan "Hududiy sanoat zonalarini transformatsiya qilish konsepsiyasi" mintaqaviy ishlab chiqarish tizimlarida joylashtirish samaradorligini baholovchi integral ko'rsatkichlarni joriy etishni nazarda tutdi.

Shunday qilib, mintaqaviy iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirish nazariyasining takomillashuvi bugungi kunda global iqtisodiy jarayonlarning ajralmas qismi bo'lib bormoqda. Sanoat korxonalarini joylashtirishning

ilmiy-uslubiy yondashuvlari mintaqaviy siyosatni shakllantirishda, iqtisodiy resurslarni muvozanatli taqsimlashda va barqaror rivojlanish tamoyillarini amalda qo'llashda muhim nazariy hamda amaliy asos sifatida xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu maqola sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy-uslubiy tamoyillarini tahlil qilish, xalqaro tajriba bilan milliy iqtisodiy modelni uyg'unlashtirish hamda mintaqaviy iqtisodiy siyosat uchun ilmiy asos yaratish maqsadida yozilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirish masalasi zamonaviy iqtisodiy tafakkurda ko'p omilli, tizimli va kompleks yondashuvni talab qiladigan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida shakllanmoqda. Ushbu masalaning nazariy asoslari klassik iqtisodiy geografiya va hududiy iqtisodiyot paradigmasi doirasida shakllanib, u ishlab chiqarish kuchlarining fazoviy tashkil etilishi, transport-logistika samaradorligi va resurslardan foydalanish koeffitsiyentlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. E. M. Hoover o'zining "The Location of Economic Activity" nomli asarida joylashtirishning iqtisodiy mohiyatini ishlab chiqarish resurslarining geografik yaqinligi va xarajatlarni minimallashtirish orqali aniqlab, sanoatni joylashtirish modelini hududiy iqtisodiy tizimning ichki strukturasi bilan bog'lagan [6]. Uning nazariyasiga ko'ra, joylashtirish samaradorligi faqat resurslar zichligi va transport tarmoqlarining mavjudligiga emas, balki mehnat bozori, energiya manbalari va ishlab chiqarish infratuzilmasining moslashuvchanligiga ham bevosita bog'liqdir. Shu tariqa, Hoover modeli zamonaviy "aglomeratsiya iqtisodiyoti" nazariyasining metodologik asosini yaratdi.

Joylashtirishning yangi paradigmasi esa iqtisodiy fazoviy o'zgarishlar va global integratsiya sharoitida shakllandi. P. Krugman o'zining "Geography and Trade" asarida sanoat joylashtirish jarayonini "yangi iqtisodiy geografiya" yondashuvi orqali izohlab, ishlab chiqarish markazlarining paydo bo'lishini mehnat resurslari zichligi, iste'mol bozori hajmi va transport xarajatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir bilan bog'lagan [7]. Krugman modelida "aglomeratsiya effekti" markaziy tushuncha sifatida ko'rsatilib, ishlab chiqarish korxonalari o'zaro yaqin joylashganda iqtisodiy sinergiya yuzaga keladi, bilim va texnologiya almashinuvi kuchayadi hamda korxona samaradorligi ortadi. Bu yondashuv keyinchalik Fujita, Krugman va Venables tomonidan yaratilgan "Spatial Economy" modelida takomillashtirilib, iqtisodiy o'sish jarayonini endogen faktorlar, xususan, innovatsion salohiyat, transport-logistika tizimi va resurslarning qayta taqsimlanish mexanizmlari bilan izohlashga xizmat qilgan [8]. Shu bilan birga, bu model sanoat joylashtirish samaradorligini iqtisodiy fazoviy muvozanatning asosi sifatida talqin etadi.

Sanoat joylashtirish nazariyasining keyingi evolyutsiyasi innovatsion va raqobatbardoshlik paradigmalari bilan boyitildi. M. Porter o'zining "Clusters and the New Economics of Competition" asarida joylashtirish samaradorligini "klasterlashuv effekti" bilan izohlab, korxonalar o'rtasidagi geografik yaqinlik ishlab chiqarish sinergiyasini kuchaytirishini asoslab bergan [9]. Porterning fikricha, klasterlar faqat hududiy yaqinlik emas, balki bilimlar, texnologiyalar va ixtisoslashgan infratuzilmaning o'zaro uyg'unlashuvi orqali shakllanadi. Natijada, klasterlashgan

joylashtirish modeli mintaqaviy raqobatbardoshlikni oshiruvchi iqtisodiy mexanizmga aylanadi. Bu nazariya bugungi kunda OECD, Jahon banki va UNIDO kabi xalqaro tashkilotlarning siyosiy tavsiyalarida asosiy o‘rin tutmoqda.

Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari sanoat joylashtirish siyosatini ekologik va innovatsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidlaydi. UNIDO (2023) o‘zining “Industrial Development Report”ida sanoat korxonalarining to‘g‘ri joylashtirilishi mintaqaviy iqtisodiy raqobatbardoshlikni 20–25 foizgacha oshirishi, ishlab chiqarish xarajatlarini esa 15 foizgacha kamaytirishi mumkinligini qayd etadi [10]. Bu hisobotda “aqlli joylashtirish modeli” konsepsiyasi ilgari surilib, sanoat korxonalarining raqamli texnologiyalar, “yashil iqtisodiyot” tamoyillari va innovatsion ishlab chiqarish tizimlari bilan integratsiyalashuvi mintaqaviy barqarorlikni ta’minlash uchun zarur shart sifatida ko‘rsatiladi. Shuningdek, OECDning “Industrial Transitions in Regions” hisobotida joylashtirish siyosatini ekologik barqarorlik, transport tizimi va energiya samaradorligi bilan uyg‘unlashtirish zarurligi qayd etilgan [11]. OECD ma’lumotlariga ko‘ra, ishlab chiqarish klasterlari o‘zaro bog‘langan logistika infratuzilmasi orqali mintaqaviy ishlab chiqarish samaradorligini o‘rtacha 1,2 foizga oshiradi.

Bu yondashuvlarni amaliy jihatdan to‘ldirgan Jahon banki o‘zining “Industrial Clusters and Economic Geography” hisobotida klasterlashuv siyosatini mintaqaviy iqtisodiy integratsiya modeli sifatida talqin etgan [12]. Hisobotda klasterlashgan ishlab chiqarish korxonalari nafaqat transport-logistika xarajatlarini qisqartiradi, balki mintaqaviy mehnat bozorining moslashuvchanligini oshirib, eksport salohiyatini kengaytiradi. Shu bilan birga, Hart va Milstein “Creating Sustainable Value” asarida joylashtirish siyosatini ekologik va ijtimoiy barqarorlik bilan bog‘lashni tavsiya etadi [13]. Ularning fikricha, “sustainable location” yondashuvi chiqindisiz ishlab chiqarish, energiya tejamkor texnologiyalarni tatbiq etish va korporativ ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish orqali uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi.

Shuningdek, UNCTAD o‘zining “Investment Trends and Regional Development” hisobotida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining 60 foizdan ortig‘i hozirda ekologik xavfsiz va yuqori texnologiyali sanoat zonalariga yo‘naltirilayotganini ta’kidlaydi [14]. Bu jarayon joylashtirish siyosatini faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ekologik va texnologik jihatdan ham optimallashtirish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston olimlaridan B. B. Mullabayev o‘zining “Hududiy sanoatni joylashtirishning innovatsion modeli” asarida joylashtirish samaradorligini baholash uchun integral indeks ishlab chiqib, uni ishlab chiqarish hajmi, transport-logistika tizimi, investitsion faollik va mehnat unumdorligi bilan bog‘liq omillar orqali tahlil qiladi [15]. U Namangan viloyati misolida sanoat korxonalarining hududiy joylashuvini diversifikatsiyalash, yangi iqtisodiy markazlarni shakllantirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish zarurligini ilmiy asosda isbotlaydi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy-uslubiy asoslari evolyutsion tarzda rivojlanib, iqtisodiy, ekologik, texnologik va ijtimoiy yondashuvlarning integratsiyasiga asoslangan. Zamonaviy joylashtirish siyosati nafaqat ishlab chiqarish resurslarini optimal

taqsimlashga, balki iqtisodiy barqarorlik, ekologik xavfsizlik va innovatsion faoliyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan. Shu bois, sanoat joylashtirish nazariyasining takomillashtirilgan modeli mintaqaviy iqtisodiyotning fazoviy strukturasini optimallashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun zarur ilmiy poydevor vazifasini bajaradi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot metodologiyasi mintqa iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy-uslubiy asoslarini chuqur o'rganish, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va fazoviy omillar bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda joylashtirish samaradorligini baholovchi ilmiy modelni ishlab chiqishga qaratilgan. Metodologik asos sifatida tizimli yondashuv, mintaqaviy iqtisodiy modellashtirish, fazoviy iqtisodiyot tahlili, indikatorli baholash va kompleks iqtisodiy-iqtisodiy-statistik yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish kuchlari, resurslar taqsimoti, transport-logistika tizimi, mehnat bozori, investitsion faollik va infratuzilma rivoji o'rtasidagi o'zaro ta'sir aniqlanib, ular mintaqaviy rivojlanishning asosiy determinantlari sifatida baholandi. Shuningdek, sanoat korxonalarining joylashtirilishida "aglomeratsiya effekti", "klasterlashuv" va "logistika sinergiyasi" mexanizmlari tahlil qilinib, ular iqtisodiy samaradorlikning endogen manbalari sifatida modellashtirildi. Har bir omil uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar (ishlab chiqarish hajmi, transport xarajatlari, energetik ta'minot, mehnat unumdorligi, innovatsion faollik, eksport salohiyati) normallashtirilgan shaklga keltirilib, ularning og'irlik koeffitsientlari asosida sanoat joylashtirish samaradorligi indeksi (LIE – Location Industrial Efficiency Index) ishlab chiqildi. Mazkur indeks sanoat joylashtirish jarayonini iqtisodiy, infratuzilmaviy va ijtimoiy ko'rsatkichlar integratsiyasida baholash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda 2017–2024-yillar oralig'ida Namangan viloyatining mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish jarayonlari, sanoat korxonalarining joylashtirilish samaradorligi va hududlar kesimidagi iqtisodiy tafovutlar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — ishlab chiqarish hajmi, investitsiya oqimlari, infratuzilma ta'minoti, mehnat unumdorligi va eksport salohiyatining o'zaro bog'liqligini aniqlash, hamda ushbu omillar asosida sanoat joylashtirish samaradorligini kompleks baholashdan iborat. Bo'limda keltirilgan jadvallar Namangan viloyati iqtisodiyotining 2017–2024-yillarda kechgan asosiy o'zgarishlarini, ishlab chiqarish tuzilmasining diversifikatsiyalashuvini hamda iqtisodiy markazlashuvning mintaqaviy muvozanatga ta'sirini empirik ma'lumotlar asosida yoritadi.

Tahlil jarayonida mintaqaviy iqtisodiyot rivojlanishining uchta asosiy omili — resurs salohiyati, infratuzilma ta'minoti va investitsion faollik alohida o'rganilgan bo'lib, ular mintaqaning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi determinatlar sifatida baholangan. Namangan viloyatining iqtisodiy o'sish dinamikasi, tarmoqlararo klasterlashuv darajasi va ishlab chiqarish markazlarining joylashuv xususiyatlari iqtisodiy fazoviy muvozanat konsepsiyasi asosida tahlil qilindi. Shuningdek, sanoat joylashtirish samaradorligini aniqlovchi LIE – Location Industrial Efficiency Index

yordamida hududlar kesimidagi iqtisodiy tafovutlar baholandi. Ushbu bo‘limda keltirilgan tahlillar Namangan viloyatining iqtisodiy o‘shish tendensiyalarini aniqlash, ishlab chiqarish quvvatlarini optimal joylashtirish hamda mintaqaviy rivojlanishni muvozanatli tarzda boshqarish uchun ilmiy asos yaratishga qaratilgan.

Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish darajasini baholashda YaIM hajmi, sanoat ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar miqdori va bandlik darajasi mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida qaraladi. Ushbu ko‘rsatkichlar viloyat iqtisodiyotining umumiy o‘shish sur‘atlarini, ishlab chiqarish tarmoqlarining kengayishini hamda iqtisodiy resurslarning fazoviy taqsimlanishini aniqlash imkonini beradi.

1-jadval.

Namangan viloyati iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari

Yil	YaIM hajmi (mlrd so‘m)	Sanoat ishlab chiqarish hajmi (mlrd so‘m)	Investitsiyalar hajmi (mlrd so‘m)	Band aholi soni (ming kishi)	O‘shish sur‘ati (%)
2017	19 250,4	12 864,2	1 820,6	73,2	–
2018	21 870,5	14 972,6	2 045,1	77,5	11,5
2019	24 435,7	17 358,1	2 312,7	82,1	11,7
2020	26 980,9	19 745,5	2 654,8	87,4	10,4
2021	30 892,3	23 280,8	3 075,9	93,0	14,5
2022	34 755,2	26 904,2	3 462,7	98,5	12,6
2023	39 806,4	31 520,6	3 943,2	104,2	14,6
2024	43 921,7	35 687,9	4 258,4	110,0	10,3

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Jadval ma’lumotlari tahliliga ko‘ra, 2017–2024-yillar oralig‘ida Namangan viloyati iqtisodiyotida ishlab chiqarish salohiyatining kengayishi, investitsion faollikning ortishi va mehnat bozori hajmining barqaror o‘shishi kuzatilgan. YaIM hajmining 19 250,4 milliard so‘mdan 43 921,7 milliard so‘mgacha oshib, 2,28 barobarlik o‘shishga erishgani viloyat miqyosida iqtisodiy resurslarning qayta taqsimlanishi, ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi va yangi iqtisodiy faol zonalarining shakllanganini bildiradi. Shu bilan birga, sanoat ishlab chiqarish hajmi 12 864,2 milliard so‘mdan 35 687,9 milliard so‘mgacha, ya’ni 2,76 barobarga oshgan, bu esa viloyatning sanoat tarmoqlari tarkibida diversifikatsiya jarayonlari faol kechganini ko‘rsatadi. Investitsiyalar hajmining 1 820,6 milliard so‘mdan 4 258,4 milliard so‘mgacha, ya’ni 2,34 barobarlik o‘shishi iqtisodiy faoliyatning texnologik yangilanish bilan uyg‘unlashganini, ishlab chiqarish jarayonlarida innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilayotganini tasdiqlaydi. Bandlik darajasi 73,2 ming kishidan 110 ming kishigacha ortgan, bu esa iqtisodiy o‘shish jarayonining ijtimoiy barqarorlik bilan uyg‘un kechayotganini bildiradi. 2021-yilda o‘shish sur‘atining 14,5 foizgacha yetgani iqtisodiy transformatsiyaning intensiv bosqichiga o‘tgan davrni aks ettirsa, 2024-yilda o‘shish sur‘atining 10,3 foizgacha pasayishi ishlab chiqarishning “sifatli barqarorlashuv” fazasiga o‘tayotganini ko‘rsatadi. Ushbu raqamlar iqtisodiy

rivojlanish modelining ekstensiv o'sishdan intensiv innovatsion bosqichga o'tganini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Nazariy nuqtai nazardan qaraganda, Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish modeli "aglomeratsiya iqtisodiyoti" hamda "fazoviy muvozanat" konsepsiyalari bilan izohlanadi. YaIM va sanoat ishlab chiqarishdagi o'sishning asosiy qismi Namangan shahri, Pop va Norin tumanlariga to'g'ri kelgani mintaqada iqtisodiy markazlashuv jarayonining kuchayganini ko'rsatadi. Bu holat ijobiy tomondan ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi klasterlashuv jarayonining faollashganini bildirsa-da, salbiy tomondan iqtisodiy nomutanosiblikni kuchaytirayotganini anglatadi. Periferik hududlarda — Kosonsoy, Yangiqo'rg'on va Mingbuloq tumanlarida — ishlab chiqarish quvvatlarining pastligi, infratuzilmaning zaifligi va investitsion oqimlarning cheklangani sababli iqtisodiy samaradorlik darajasi pastligicha qolmoqda. Ushbu holat mintaqaviy rivojlanish siyosatida differensial yondashuv zarurligini ko'rsatadi, ya'ni ishlab chiqarish markazlarini fazoviy muvozanatlashtirish, transport-logistika infratuzilmasini periferik zonalarga kengaytirish va yangi sanoat klasterlarini shakllantirish talab etiladi.

2-jadval.

Namangan viloyatida sanoat tarmoqlarining joylashtirish samaradorligi

Tarmoq nomi	Korxonalar soni (ta)	Ishlab chiqarish hajmi (mlrd so'm)	Mehnat unumdorligi (mln so'm/ishchi)	Eksport ulushi (%)	Tarmoq ulushi (%)
Yengil sanoat	1 954	10 628,4	208,7	18,2	29,8
Oziq-ovqat sanoati	1 672	7 420,5	196,3	12,4	21,5
Qurilish materiallari	1 231	5 894,7	225,9	10,9	17,0
Mashinasozlik	892	4 315,2	249,4	15,6	12,5
Kimyo va farmatsevtika	534	3 112,8	278,5	19,3	9,0
Yog'och va qog'oz mahsulotlari	808	2 316,3	187,2	7,6	6,5
Boshqa tarmoqlar	469	2 000,0	174,1	6,0	3,7

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Jadval ma'lumotlari Namangan viloyatida 2017–2024-yillar oralig'ida sanoat tarmoqlarining joylashtirish samaradorligi va iqtisodiy faollik darajasining sezilarli o'zgarishlarga ega bo'lganini ko'rsatadi. Tahlil natijalari shuni anglatadiki, viloyatning sanoat tuzilmasida tarmoqlararo diversifikatsiya jarayoni kuchayib, yengil sanoat (29,8 foiz) va oziq-ovqat sanoati (21,5 foiz) ishlab chiqarishning asosiy ustun yo'nalishlari sifatida shakllangan. Shu bilan birga, mashinasozlik (12,5 foiz) va kimyo-farmatsevtika (9 foiz) tarmoqlarining nisbatan yuqori o'sish sur'atlari mintaqaning texnologik modernizatsiya bosqichiga o'tayotganini bildiradi. Mehnat unumdorligi 92,5 million so'mdan 228,4 million so'mgacha oshgan bo'lib, bu ishlab chiqarish

jarayonlarida kapital va texnologiya nisbatining o'zgarganini, mehnat resurslari samaradorligining ortganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, kimyo va farmatsevtika tarmog'ida mehnat unumdorligining 278,5 million so'mga yetgani, bu sohada innovatsion ishlab chiqarishning faollashganidan dalolat beradi. Biroq, yog'och, qog'oz va boshqa kichik tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmi 2–2,3 trillion so'm darajasida saqlanib qolgan bo'lib, bu sektorlar hali to'liq modernizatsiyalanmaganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, eksport ulushi o'rtacha 8–19 foiz oralig'ida o'sib, Namangan viloyatining sanoat ishlab chiqarishida tashqi bozorlar bilan integratsiya jarayoni jadallashganini bildiradi.

Ilmiy nuqtayi nazardan qaraganda, jadvalda aks ettirilgan ko'rsatkichlar Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish modelida "tarmoqlararo sinergiya" va "endogen o'sish" mexanizmlarining shakllanganini ko'rsatadi. Yengil, oziq-ovqat, mashinasozlik va kimyo tarmoqlarining faol o'sishi iqtisodiy tizimning endogen omillar – innovatsion faollik, texnologik transformatsiya va klasterlashuv – bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqlaydi. Bu holat "aglomeratsiya iqtisodiyoti" nazariyasi bilan hamohang bo'lib, ishlab chiqarish markazlari (Namangan shahri, Pop, Norin) yaqinida iqtisodiy faol korxonalarining zichlashuvi raqobat muhitini kuchaytirgan, natijada, texnologik transfer va ixtisoslashuv jarayonlari tezlashgan. Shu bilan birga, mintaqaning ba'zi tarmoqlarida mehnat unumdorligi va investitsiya oqimlarining pastligi iqtisodiy resurslarning nomutanosib taqsimlanishidan dalolat beradi.

3-jadval.

Namangan viloyati tumanlari bo'yicha sanoat joylashtirish samaradorligi indeksi

Tuman / shahar	2017	2020	2024	O'sish (%)	Indeks darajasi
Namangan sh.	0,58	0,70	0,84	+44,8	Yuqori
Pop	0,50	0,64	0,80	+60,0	Yuqori
Norin	0,47	0,61	0,78	+65,9	Yuqori
To'raqo'rg'on	0,45	0,59	0,75	+66,6	O'rta
Chortoq	0,40	0,53	0,70	+75,0	O'rta
Uychi	0,38	0,50	0,66	+73,6	O'rta
Kosonsoy	0,36	0,48	0,63	+75,0	O'rta
Yangiqo'rg'on	0,34	0,46	0,61	+79,4	O'rta
Uchqo'rg'on	0,31	0,42	0,56	+80,6	Past
Mingbuloq	0,29	0,40	0,54	+86,2	Past

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, Namangan viloyatining tumanlari bo'yicha sanoat joylashtirish samaradorligi indeksi (LIE) 2017–2024-yillar davomida sezilarli darajada yaxshilangan. O'rtacha indeks qiymati 0,41 dan 0,75 gacha oshib, 1,83 barobarlik o'sishni qayd etgan. Eng yuqori ko'rsatkichlar Namangan shahri (0,84), Pop (0,80) va Norin (0,78) hududlariga to'g'ri kelgan bo'lib, bu joylarda ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanganligi, transport-logistika qulayliklarining yuqoriligi va mehnat resurslarining yetarli darajada shakllanganini bildiradi. Eng tez o'sish sur'atlari Chortoq (+75 foiz) va Uchqo'rg'on (+80,6 foiz) hududlarida qayd etilgan, bu esa so'nggi yillarda kichik sanoat zonalarining tashkil etilishi, ishlab chiqarish

faoliyatining diversifikatsiyasi va mahalliy investitsiyalar hajmining ortganligi bilan izohlanadi. Biroq Kosonsoy (0,63), Yangiqo'rg'on (0,61) va Mingbuloq (0,54) tumanlarida indeks nisbatan past darajada bo'lib, bu joylarda sanoat klasterlarining sustligi, ishlab chiqarish quvvatlarining kamligi va logistika tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Umuman olganda, indeksning 0,70 dan yuqori qiymatlari sanoat joylashtirish siyosatining iqtisodiy barqarorlik va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlayotganini, ammo ayrim tumanlarda mintaqaviy tafovutlar saqlanib qolayotganini ko'rsatadi.

Ilmiy nuqtai nazardan, 3-jadvalda qayd etilgan natijalar Namangan viloyati sanoat joylashtirish tizimida "aglomeratsiya iqtisodiyoti" va "klaster integratsiyasi" tamoyillarining shakllanayotganini ko'rsatadi. Namangan shahri, Pop va Norin tumanlarida ishlab chiqarish markazlarining zichlashuvi iqtisodiy sinergiya effektini kuchaytirgan, bu esa mehnat bozorining faollashuvi, texnologik transfer jarayonlarining tezlashuvi va resurslardan foydalanish samaradorligining ortishiga sabab bo'lgan. Shu bilan birga, tumanlar o'rtasidagi farqlar iqtisodiy fazoviy nomutanosiblikning saqlanib qolayotganini bildiradi, bu esa resurslardan foydalanishdagi asimmetriya, investitsion oqimlarning notekis taqsimlanishi va infratuzilma rivojining hududlararo farqlanishi bilan izohlanadi. Shu sababli, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun "differensial joylashtirish siyosati"ni joriy etish, ya'ni yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga ega markazlardan chekka tumanlarga investitsiya, texnologiya va kadrlar transferini ta'minlash zarur.

4-jadval.

Namangan viloyatida sanoat rivojlanishi va joylashtirish samaradorligining kompleks ko'rsatkichlari

Yil	Sanoat ishlab chiqarish hajmi (mlrd so'm)	Investitsiyalar hajmi (mlrd so'm)	Infratuzilma ta'minoti (%)	Yetakchi tarmoqlar ulushi (%)	Eksport ulushi (%)	Sanoat joylashtirish indeksi (LIE)
2017	12 864,2	1 820,6	65,4	51,3	8,5	0,41
2018	14 972,6	2 045,1	68,9	52,0	9,3	0,46
2019	17 358,1	2 312,7	71,6	52,7	10,1	0,51
2020	19 745,5	2 654,8	74,8	53,4	11,4	0,55
2021	23 280,8	3 075,9	78,2	54,1	12,9	0,61
2022	26 904,2	3 462,7	81,0	54,8	13,7	0,65
2023	31 520,6	3 943,2	84,7	55,6	15,3	0,70
2024	35 687,9	4 258,4	87,3	56,5	16,5	0,75

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Namangan viloyatining 2017–2024-yillar oralig'idagi iqtisodiy rivojlanish dinamikasi va sanoat joylashtirish samaradorligining integrallashgan ko'rsatkichlari tahlil qilingan bo'lib, ma'lumotlar iqtisodiy tizimda o'sishning fazoviy muvozanatga yaqinlashayotganini ko'rsatadi. YaIM hajmi 19 250,4 milliard so'mdan 43 921,7 milliard so'mgacha oshib, 2,28 barobarlik o'sishga erishilgan. Sanoat ishlab chiqarish hajmi 12 864,2 milliard so'mdan 35 687,9 milliard so'mgacha oshgan, bu 2,76 barobar

o'sishni bildiradi. Shu bilan birga, investitsiyalar hajmi 1 820,6 milliard so'mdan 4 258,4 milliard so'mgacha ko'tarilib, iqtisodiy faoliyatning kapital ta'minoti jihatidan sezilarli kuchayganini anglatadi. Infratuzilma ta'minoti 65,4 foizdan 87,3 foizgacha yaxshilangan, bu esa mintaqaning ishlab chiqarish tarmoqlarini texnik-modernizatsiya bosqichiga olib kirgan. Mehnat unumdorligi 92,5 million so'mdan 228,4 million so'mgacha ortgan bo'lib, 2,47 barobarlik o'sish qayd etilgan. Sanoat joylashtirish samaradorligi indeksi (LIE) 0,41 dan 0,75 gacha ko'tarilgan, bu esa viloyatning sanoat rivojlanish bosqichini "shakllanish"dan "barqarorlashuv" fazasiga o'tganini bildiradi. Eng yuqori o'sish 2021-yilda (14,5 foiz) qayd etilgan bo'lib, bu yilda Namangan viloyatida yangi ishlab chiqarish quvvatlari va texnologik klasterlarning faoliyati sezilarli darajada kuchaygan. Shu bilan birga, eksport ulushi 8,5 foizdan 16,5 foizgacha oshgan, bu esa tashqi iqtisodiy integratsiyaning chuqurlashganini ko'rsatadi.

Ilmiy nuqtai nazardan, natijalar Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish modeli "endogen o'sish nazariyasi" tamoyillariga asoslanayotganini ko'rsatadi, ya'ni mintaqaning o'sish drayverlari asosan ichki resurslar — mehnat, kapital va infratuzilma integratsiyasi — orqali shakllanmoqda. O'sish indikatorlarining barqarorlikka yaqinlashayotgani iqtisodiy tizimda "fazoviy sinergiya effekti"ning kuchayganidan dalolat beradi. Sanoat joylashtirish samaradorligining yuqori ko'rsatkichlari markaziy mintaqalarda (Namangan shahri, Pop, Norin) aglomeratsiya iqtisodiyoti mexanizmlarining samarali ishlayotganini bildiradi. Shu bilan birga, ayrim iqtisodiy periferiyalarda (Kosonsoy, Mingbuloq, Uchqo'rg'on) ishlab chiqarish resurslari yetarlicha mobilizatsiya qilinmaganligi natijasida LIE darajasi o'rtacha ko'rsatkichlardan past bo'lib qolmoqda. Bu esa hududiy iqtisodiyotda "ichki iqtisodiy asimmetriya"ni bartaraf etish zaruratini ko'rsatadi. Ilmiy asoslangan yondashuvga ko'ra, mintaqaviy iqtisodiy muvozanatni ta'minlash uchun sanoat klasterlarini periferik zonalarga yoyish, logistika tarmoqlarini modernizatsiya qilish va investitsiya oqimlarini diversifikatsiyalash talab etiladi. Shu bilan birga, "yashil sanoat" konsepsiyasiga asoslangan joylashtirish siyosatini joriy etish, energiya samarador texnologiyalarni keng tatbiq etish va resurslardan qayta foydalanish mexanizmlarini kuchaytirish orqali Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish modeli barqaror va innovatsion yo'nalishga ega bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida Namangan viloyatining mintaqaviy iqtisodiyotini rivojlantirishda sanoat korxonalarini joylashtirish jarayoni iqtisodiy, ijtimoiy va fazoviy omillar bilan uzviy bog'langan murakkab tizim ekanligi aniqlangan. Empirik tahlillar shuni ko'rsatdiki, 2017–2024-yillar davomida sanoat ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar oqimi, infratuzilma darajasi va mehnat unumdorligi o'rtasida yuqori korrelyatsion bog'liqlik mavjud bo'lib, bu omillar sanoat joylashtirish samaradorligini aniqlovchi asosiy determinantlar sifatida namoyon bo'lgan. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan Sanoat Joylashtirish Samaradorligi Indeksi (LIE) mintaqaviy iqtisodiy o'sish tendensiyalarini kompleks baholashga, hududlar o'rtasidagi nomutanosiblikni aniqlashga va ishlab chiqarish quvvatlarini optimal joylashtirishning ilmiy asoslarini yaratishga imkon berdi. Quydagi ilmiy

xulosalar va amaliy tavsiyalar mazkur tadqiqot natijalarining nazariy hamda amaliy jihatdan ahamiyatini ifodalaydi.

Birinchidan, Namangan viloyatida 2017–2024-yillar oralig'ida YaIM 2,28 barobarga, sanoat ishlab chiqarish hajmi esa 2,76 barobarga oshgani iqtisodiy o'sishning barqaror yo'nalishda kechayotganini tasdiqlaydi. Biroq ishlab chiqarish quvvatlarining asosan Namangan shahri, Pop va Norin tumanlarida to'planib qolishi mintaqaviy iqtisodiy muvozanatning yetarli darajada ta'minlanmaganidan dalolat beradi. Shu sababli, fazoviy muvozanat siyosatini kuchaytirish zarur bo'lib, bunda iqtisodiy faol markazlardan chekka tumanlarga investitsiya, texnologiya va mehnat resurslarini qayta taqsimlash mexanizmlarini joriy etish tavsiya etiladi. Bu yondashuv "markaz–periferiya" tafovutlarini kamaytirib, mintaqaning ichki ishlab chiqarish muvozanatini tiklaydi.

Ikkinchidan, infratuzilma ta'minoti 65,4 foizdan 87,3 foizgacha, investitsiyalar hajmi esa 1,82 trillion so'mdan 4,26 trillion so'mgacha oshgani mintaqaviy iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlari sifatida infratuzilma va kapital integratsiyasining rolini tasdiqlaydi. Shu nuqtai nazardan, Namangan viloyatida "infratuzilma–investitsiya sinergiyasi"ni shakllantirish zarur. Buning uchun transport-logistika markazlarini kengaytirish, energetik infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda ishlab chiqarish quvvatlarini sanoat zonalar va texnoparklarga yaqin joylashtirish talab etiladi. Bu chora-tadbirlar ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligini ta'minlaydi, investitsiyalarning qaytish darajasini oshiradi va tarmoqlararo bog'liqlikni kuchaytiradi.

Uchinchidan, tahlillar shuni ko'rsatdiki, sanoat joylashtirish samaradorligi indeksining o'sishiga eng katta ta'sirni innovatsion faoliyat (42,7 foiz), eksport diversifikatsiyasi (31,4 foiz) va mehnat unumdorligi (25,9 foiz) omillari ko'rsatmoqda. Shu asosda, Namangan viloyatida innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish sanoat joylashtirish siyosatining markaziy komponentiga aylanishi kerak. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ilmiy-tadqiqot markazlarini ishlab chiqarish klasterlari bilan integratsiyalash va inson kapitali sifatini oshirish orqali iqtisodiy o'sishning ichki resurslariga tayanadigan endogen modelni shakllantirish mumkin. Shuningdek, viloyatda "ilm–ishlab chiqarish–ta'lim" hamkorligi asosida texnoparklar va startap zonalarini rivojlantirish iqtisodiy samaradorlikni yanada oshiradi.

To'rtinchidan, Namangan viloyatining iqtisodiy tizimida hali ham hududiy tafovutlar mavjud. Kosonsoy, Yangiqo'rg'on, Uchqo'rg'on va Mingbuloq tumanlarida ishlab chiqarish quvvatlari past, transport-logistika infratuzilmasi esa yetarli darajada rivojlanmagan. Shu sababli, mintaqada differensial joylashtirish siyosatini amalga oshirish muhim. Bunda kam rivojlangan tumanlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, davlat-xususiy sheriklik (PPP) asosidagi infratuzilma loyihalari va xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini tatbiq etish lozim. Bunday yondashuv resurslardan foydalanishdagi asimmetriyani kamaytiradi, ishlab chiqarishning hududiy muvozanatini tiklaydi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Beshinchidan, tahlillar asosida aniqlanishicha, sanoat joylashtirish samaradorligini yanada oshirish uchun mintaqaviy siyosatga "yashil iqtisodiyot"

tamoyillarini integratsiyalash zarur. Bu yoʻnalishda energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, chiqindisiz ishlab chiqarish tizimlarini kengaytirish va resurslardan qayta foydalanish mexanizmlarini tatbiq etish tavsiya etiladi. “Yashil sanoat” modeli iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ham taʼminlaydi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiyani jadallashtirish, sanoat zonalarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish va “aqlli joylashtirish” konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etish orqali Namangan viloyatining iqtisodiy rivojlanish modeli yuqori raqobatbardoshlikka ega innovatsion mintaqaviy tizimga aylanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Namangan viloyati sanoat korxonalarini joylashtirishning nazariy va amaliy mexanizmlarini yanada takomillashtirish orqali iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, tarmoqlararo integratsiyani chuqurlashtirish va mintaqaviy tafovutlarni kamaytirish imkoniyatiga ega. Bunda ilmiy asoslangan joylashtirish siyosatini amalga oshirish, klasterlashuvni kengaytirish va innovatsion ishlab chiqarish infrastrukturasini rivojini jadallashtirish mintaqaning uzoq muddatli barqaror oʻsish strategiyasining asosi boʻlishi zarur. Shu yoʻl bilan Namangan viloyati Oʻzbekistonning yuqori raqobatbardosh, innovatsion va ekologik barqaror sanoat markazlaridan biriga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Hoover, E. M. (1948). The Location of Economic Activity. New York: McGraw-Hill Book Company.
2. UNIDO. (2023). Industrial Development Report 2023: Industrial Policy for a Green and Digital Future. Vienna.
3. OECD. (2022). Industrial Transitions in Regions: Policies for Inclusive and Sustainable Development. Paris: OECD Publishing.
4. World Bank. (2022). Industrial Clusters and Economic Geography. Washington, D.C.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti 2022-yil 28-yanvar PF–60-son Yangi “Oʻzbekiston taraqqiyot strategiyasi” Farmon <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
6. Hoover, E. M. (1948). The Location of Economic Activity. New York: McGraw-Hill Book Company.
7. Krugman, P. (1991). Geography and Trade. Cambridge: MIT Press.
8. Fujita, M., Krugman, P., & Venables, A. J. (1999). The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade. MIT Press.
9. Porter, M. E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.
10. UNIDO. (2023). Industrial Development Report 2023: Industrial Policy for a Green and Digital Future. Vienna.
11. OECD. (2022). Industrial Transitions in Regions: Policies for Inclusive and Sustainable Development. Paris: OECD Publishing.
12. World Bank. (2022). Industrial Clusters and Economic Geography. Washington, D.C.

- 13.Hart, S. L., & Milstein, M. B. (2003). Creating Sustainable Value. Academy of Management Executive, 17(2), 56–69.
- 14.UNCTAD. (2023). Investment Trends and Regional Development. Geneva.
- 15.Mullabayev, B. B. (2023). Hududiy sanoatni joylashtirishning innovatsion modeli. Namangan davlat texnika universiteti nashriyoti.

ПЕРСПЕКТИВЫ И ЗНАЧИМОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕНЕЖНЫХ И БАНКОВСКИХ СИСТЕМ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Очилов Акрам Одилович

доктор экономических наук,
профессор кафедры экономики
Каршинского государственного университета.
ORCID ID: 0009-0004-9254-188X
E-mail: akram.oo@mail.ru

Раимов Мирзохид Шухрат оглы

Соискатель кафедры экономики
Каршинского государственного университета.

Аннотация

В данной статье рассматриваются улучшение банковских услуг с помощью современных цифровых технологий, ускорение и безопасность финансовых операций, а также перспективы дальнейшего развития. Кроме того, освещаются в ней преимущества модернизации банковских систем на основе блокчейна и искусственного интеллекта. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии способствуют упрощению банковских систем, повышению их безопасности и устойчивости. Следовательно, рассматривается в исследованиях платформа Solix ECS и характеристики данной платформы: преимущества, технические показатели, использование ИИ в финансовом секторе.

Ключевые слова: банк, цифровые технологии, искусственный интеллект, смарт-контракт, UzFace, MyID, цифровые данные, электронная коммерция, интернет-банкинг, цифровые платежи, криптовалюта, биткоин, B2B, B2C, B2G, P2P, интернет-реклама, Amazon, Alibaba, Facebook, Didi Chuxing и Airbnb, блокчейн.

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida bank xizmatlarini takomillashtirish, moliyaviy operatsiyalarning tezligi va xavfsizligini oshirish hamda ularning kelgusi rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, unda blokcheyn va sun'iy intellekt asosida bank tizimlarini modernizatsiya qilishning afzalliklari yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar bank tizimlarini soddalashtirish, ularning xavfsizligi va barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqolada, xususan, Solix ECS platformasi va uning xususiyatlari — afzalliklari, texnik ko'rsatkichlari hamda moliyaviy sohada sun'iy intellektidan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bank, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, aqlli kontrakt, UzFace, MyID, raqamli ma'lumotlar, elektron tijorat, internet-banking, raqamli

to'lovlar, kriptovalyuta, bitcoin, B2B, B2C, B2G, P2P, internet-reklama, Amazon, Alibaba, Facebook, Didi Chuxing va Airbnb, blokcheyn.

Abstract

This article examines the improvement of banking services through modern digital technologies, focusing on the acceleration and security of financial transactions and their future development prospects. Furthermore, it highlights the advantages of modernizing banking systems using blockchain and artificial intelligence (AI). The research findings indicate that digital technologies contribute to the simplification of banking systems while enhancing their security and resilience. Consequently, the study explores the Solix ECS platform, detailing its characteristics, advantages, technical indicators, and the integration of AI within the financial sector.

Keywords: bank, digital technologies, artificial intelligence, smart contract, UzFace, MyID, digital data, e-commerce, internet banking, digital payments, cryptocurrency, Bitcoin, B2B, B2C, B2G, P2P, internet advertising, Amazon, Alibaba, Facebook, Didi Chuxing, Airbnb, blockchain.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации мировой экономики внедрение финансовых технологий во все экономические отрасли является одной из самых актуальных задач современности. В частности, использование интернет- и мобильных технологий на рынке банковских услуг вызывает беспрецедентные изменения в данной сфере. Сегодня в результате внедрения множества финансовых технологий (FinTech) в банковских системах развитых стран увеличивается количество финансовых услуг и возрастает значимость дистанционных банковских операций. Вследствие этого предоставление крупнейшими банками различных услуг в режиме онлайн приобретает широкую популярность в мировом масштабе.

В Республике Узбекистан уделяется огромное внимание развитию цифровой экономики. В последние годы коммерческие банки широко внедряют дистанционные сервисы, предоставляя клиентам возможность совершать банковские операции в режиме реального времени. В частности, внедрение биометрической идентификации, цифровых платежных систем и технологий блокчейн позволяет сделать банковские системы более оперативными и безопасными.

Актуальность темы заключается в том, что интеграция цифровых технологий в банковские системы не только повышает качество финансовых услуг, но и способствует обеспечению глобальной финансовой стабильности. Этот процесс, наряду с повышением открытости, прозрачности и надежности банковских систем, создает возможности для расширения финансовой инклюзивности. Поэтому изучение влияния современных цифровых технологий на финансовые системы и анализ перспектив их развития имеет важное значение в наши дни.

МЕТОДОЛОГИЯ

В данном исследовании для анализа влияния современных цифровых технологий на банковские и финансовые системы использовались различные научно-методические подходы. Методология исследования состоит из следующих основных этапов:

- Теоретический анализ – изучены передовые научные источники, статистические данные и практические исследования по цифровым технологиям, блокчейну, искусственному интеллекту и системам FinTech. Теоретически проанализированы значимость цифровых реформ в банковских системах, тенденции развития и их влияние на экономику.

- Сбор и анализ данных – изучены официальные отчеты о процессах цифровой трансформации в банковской системе Узбекистана и мира, статистические данные Центрального банка и международных финансовых организаций.

- Сравнение и бенчмаркинг – проведено сравнение состояния цифровых банковских услуг в Узбекистане и развитых странах. На основе метода бенчмаркинга проанализировано влияние цифровых платежных систем, криптовалют и FinTech-компаний Китая, США и стран Европы на банковские системы.

- Эмпирическое исследование – проведены опросы и интервью среди пользователей банковских и финансовых услуг для определения уровня удовлетворенности клиентов цифровыми банковскими сервисами. Также на основе бесед со специалистами банковского сектора выявлены преимущества и недостатки инновационных решений.

- Статистический и экономический анализ – с помощью математических и экономических методов анализа изучено влияние цифровых технологий на эффективность банковских операций. Связь между участниками финансового рынка и цифровыми банковскими продуктами проанализирована с использованием методов статистической регрессии и корреляции.

- Экспертный анализ – изучены мнения экспертов в области финансовых технологий и цифровых банковских услуг, обобщены их прогнозы относительно будущего развития.

На основе данной методологии было проведено исследование и разработаны научно обоснованные выводы о влиянии цифровых технологий на банковскую систему, их эффективности и перспективах развития.

Обзор литературы. В ходе исследования был проведен анализ международных и отечественных источников по интеграции цифровых технологий в банковскую систему. Изучены данные Центрального банка Республики Узбекистан, указы Президента (ПП-4996, ПП-3832), материалы Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан, а также зарубежные публикации. Указы Президента и нормативные акты Центрального банка определяют стратегические направления цифровизации национальной банковской системы.

Международные платформы, такие как FinTech Futures и Blockchain Council, освещают влияние финтеха, блокчейна и искусственного интеллекта (ИИ) на глобальную банковскую систему. Исследования компаний Solix Technologies и NVIDIA анализируют роль ИИ и технологий Big Data в повышении эффективности финансовых операций.

Теоретические и практические аспекты внедрения цифровых технологий в банковское дело рассматриваются в работах таких отечественных ученых, как М.У. Равшанова, Ш.С. Собирова и А.А. Ташходжаев. На основе этих источников был проанализирован процесс цифровой трансформации в банковском секторе Узбекистана, изучены меры безопасности и экономическая эффективность инновационных решений.

Особенность данного исследования заключается в том, что в нем не только рассматриваются общие тенденции цифровизации, но и предлагаются конкретные решения по практическому внедрению технологий в условиях Узбекистана, развитию сотрудничества между FinTech-компаниями и коммерческими банками, а также использованию потенциала искусственного интеллекта и блокчейна при обеспечении цифровой безопасности.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Прежде всего следует отметить, что на сегодняшний день мировой рынок FinTech оценивается в 167,54 миллиарда долларов США. [1]

В нашей стране также ведется широкомасштабная работа по внедрению FinTech-технологий в банковскую систему. По данным Центрального банка, в настоящее время население широко использует дистанционные банковские услуги. Через мобильные приложения коммерческих банков в режиме реального времени доступны следующие операции:

- Переводы с карты на карту (P2P);
- Оплата налоговых, бюджетных, коммунальных и иных платежей;
- Получение микрозаймов и погашение кредитов;
- Оформление онлайн-вкладов;
- Дистанционное открытие депозитных и кредитных счетов;
- Осуществление платежей с международных банковских карт;
- Проведение операций по онлайн-конверсии. [2]

Из первой диаграммы видно, что зафиксирован ежегодный рост числа пользователей систем дистанционного банковского обслуживания (ДБО). На диаграмме можно наблюдать следующие результаты:

Охвачен период с 2012 по 2022 год. По состоянию на 1 января каждого года указано количество пользователей. Если в 2012 году число пользователей составляло 56 735 человек, то к 2016 году оно достигло 1 061 022 человек. В 2019 году показатель вырос до 7 959 107 человек, в 2021 году было зафиксировано 14 571 094 пользователя, а к 2022 году этот показатель достиг 20 203 384.

В целом, график наглядно демонстрирует растущий спрос на дистанционные банковские услуги. Ежегодно наблюдается значительный рост, при этом темпы роста особенно ускорились после 2018 года. В качестве причин

можно привести резкое повышение цифровой грамотности населения с этого периода, широкомасштабное использование цифровой техники и технологий, а также ежегодное улучшение качества мобильной связи, интернета и информационных систем.

Также система Solix AI in Banking and Finance проявляет себя как одно из эффективных решений для экономии времени и средств финансовых учреждений. Solix ECS — это облачная платформа контент-услуг для банков и финансов, которая помогает финансовым организациям повышать операционную эффективность, улучшать требования соответствия и снижать расходы посредством централизованного управления документами, обработки документов на основе искусственного интеллекта (ИИ), безопасного взаимодействия и мощной системы управления. Характеристики данной платформы проявляются в следующем:

Основные сферы использования:

- Эффективное хранение и управление документами в облачной среде.
- Автоматизация рабочих процессов и оптимизация документооборота.
- Автоматический сбор и обработка документов из различных источников.
- Извлечение важной информации из документов с помощью искусственного интеллекта (ИИ).

Преимущества:

- Сокращение объема ручного труда за счет автоматизации процессов.
- Обеспечение соблюдения требований соответствия, таких как GDPR, HIPAA.
- Снижение ИТ-расходов с помощью облачной инфраструктуры.
- Повышение гибкости к растущим потребностям бизнеса и различным отраслям.

Технические показатели:

- Безопасное хранение и передача данных с помощью технологии шифрования AES-256 бит.
- Управление и обработка документов различных форматов.
- Интеграция с существующими технологиями, такими как электронная почта, ERP-системы и сканеры.
- Стабильная работа с гарантией времени безотказной работы 99,0%.

Президент Шавкат Мирзиёев 13 августа 2024 года ознакомился с презентациями мер по развитию стартап-проектов в сфере искусственного интеллекта и ИТ. Во всем мире ИИ и цифровые технологии проникают в каждую сферу. В связи с этим в нашей стране также реализуется ряд проектов. Например, программы «MyID» и «UzFace» внедрены в более чем 70 организациях, банках, электронных торговых площадках и платежных системах, что создало возможность для удаленной биометрической идентификации 10 миллионов пользователей.

Необходимо расширять применение ИИ в банковско-финансовой сфере нашей страны, готовить кадры и повышать квалификацию сотрудников. В прошлые годы объем венчурных инвестиций, привлеченных в подобные проекты, составил 134 миллиона долларов. В соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан от 17 февраля 2021 года ПП-4996 «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта», создаются широкие возможности для разработки и внедрения программных продуктов в этой области. В рамках исследований введен особый правовой режим использования ИИ, на эти цели выделено 200 миллиардов сумов.

В рамках данной инициативы планируется создание:

- Научно-исследовательского института по развитию искусственного интеллекта.
- Специального департамента при Министерстве по развитию информационных технологий и коммуникаций.
- Совместного альянса с участием различных организаций и ведомств.
- Платформы цифровых данных.

В период 2021–2024 годов в высших учебных заведениях страны было выделено 130 грантовых мест для обучения в области ИИ. Также налаживается сотрудничество с российской группой «Сбер» по внедрению технологий голосовой биометрии.

Использование ИИ в финансовом секторе приобретает всё более важное значение, предоставляя возможности для анализа больших объемов данных, управления рисками, создания персонализированных услуг и эффективного руководства инвестиционными портфелями. Согласно результатам опроса, проведенного в 2023 году, компания NVIDIA сотрудничала с 200 финансовыми институтами Америки и Европы в таких направлениях, как разработка больших языковых моделей (26%), оптимизация систем рекомендаций (23%), управление инвестиционными портфелями (23%) и выявление финансового мошенничества (22%). Половина опрошенных респондентов выразили уверенность, что ИИ увеличит годовой доход на 10%, а треть — что он снизит годовые расходы на 10%.

Искусственный интеллект (ИИ) — это комбинация данных, вычислительных мощностей и передовых технологий. Технологически ИИ включает в себя следующие основные направления:

- Машинное обучение (Machine Learning): система алгоритмов, обучаемых под наблюдением или без него, для выявления аномалий в финансовых данных, прогнозирования и классификации.
- Глубокое обучение (Deep Learning): глубокий анализ финансовых данных с использованием нейронных сетей; эффективно при обработке сложных данных, содержащих сотни миллионов записей.
- Обработка естественного языка (Natural Language Processing – NLP): применяется в таких процессах, как извлечение данных из контрактов, анализ

настроек финансового рынка и использование чат-ботов для улучшения клиентского опыта в сфере финтех.

Значимость технологий ИИ в финансовой системе. Финансовый сектор исторически формировался на основе четких правил, алгоритмов и механизмов обмена данными. Искусственный интеллект позволяет достигать более эффективных результатов за счет автоматизации и оптимизации этих процессов. Финансовая индустрия использует технологии ИИ в пяти основных направлениях:

1. Управление инвестициями.
2. Кредитный скоринг и андеррайтинг.
3. Нормативные требования и комплаенс.
4. Рыночные исследования и подготовка отчетности.
5. Поддержка клиентов и сервисное обслуживание.

Интеграция финансовых продуктов на базе ИИ в цифровые платформы. Использование ИИ позволяет предоставлять комплексные финансовые продукты через единые цифровые платформы, специализирующиеся на следующих областях:

- Banking (банковское дело);
- InsurTech (страховые технологии);
- PropTech (технологии в сфере недвижимости);
- WealthTech (технологии управления благосостоянием и инвестициями).

Бизнес-модели и роль ИИ. В финансовой экосистеме выделяют три основные бизнес-модели:

- B2C (Business-to-Consumer): прямая поставка товаров и услуг потребителям (например, FMCG-компании или электронная торговля).
- B2G (Business-to-Government): поставка товаров и услуг государственным организациям (оборонные подрядчики, инфраструктурные фирмы).
- B2B (Business-to-Business): поставка товаров и услуг другим бизнес-субъектам (например, поставка сырья производителям).

Криптовалюты и технология блокчейн. Появившийся в 2009 году Bitcoin стал первой криптовалютой. Криптовалюта — это цифровая валюта, хранящаяся в электронных реестрах, называемых блокчейном. В отличие от традиционных денег, криптовалюты не контролируются центральными банками, а их стоимость зависит от спроса и предложения. В Узбекистане оборот крипто-активов регулируется Национальным агентством перспективных проектов в соответствии с Постановлением Президента №ПП-3832 от 3 июля 2018 года.

Блокчейн в финансовой сфере. Технология блокчейн обеспечивает безопасность финансовых операций, ускоряет транзакции и снижает операционные издержки. Например, платформы вроде Ripple позволяют осуществлять международные денежные переводы за считанные минуты. Важным инструментом являются смарт-контракты — программные алгоритмы

в сети блокчейн, которые автоматически срабатывают при выполнении заданных условий.

Безопасность данных и этические аспекты. При анализе огромных массивов данных ключевой проблемой остается конфиденциальность. Банки обязаны соблюдать строгие правила защиты данных, такие как GDPR и ССРА. Также широкое применение ИИ вызывает опасения по поводу алгоритмической предвзятости и дискриминации. Исследования Л. Джонсона и С. Пателя подчеркивают важность этических норм и прозрачности алгоритмов для обеспечения равных возможностей для всех клиентов.

Передовые банковские технологии (исследования О. Меликова):

- АТМ — банкоматы.
- Mobile & Internet Banking — дистанционное обслуживание.
- VTM (Video Teller Machine) — видео-банкинг.
- RFID Technology — бесконтактные платежи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Современные цифровые технологии коренным образом меняют банковские и финансовые системы, повышая их эффективность, безопасность и удобство. Будущее банковских систем зависит от сбалансированного внедрения инноваций (блокчейн, ИИ, DeFi) и их эффективного регулирования, что станет важным фактором экономического роста и финансового развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сайт Fintechfutures. Источник: <https://www.fintechfutures.com/techwire/fintech-market-size-projected-to-grow-to-882-billion-by-2030-as-advanced-technologies-services-expand/>
2. Официальный сайт Центрального банка Республики Узбекистан. Источник: <https://cbu.uz/uz/payment-systems/remote-banking-services/>
3. Сайт Solix Technologies, Inc. Источник: <https://www.solix.com/uz/products/answers/ai-in-banking-and-finance/>
4. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4996 от 17.02.2021 г. Источник: <https://lex.uz/docs/-5297046>
5. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан. Источник: <https://president.uz/uz/lists/view/7464>
6. Сайт Daryo.uz. Источник: <https://daryo.uz/2021/02/18/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonda-suniy-intellektni-joriy-etishni-jadallashtirishga-oid-hujjatni-imzoladi>
7. Равшанова М. У. Пути внедрения цифровых технологий в финансовую систему и мировой опыт — статья в журнале «Экономика и Социум» № 105, 2023 г. Источник: <https://cyberleninka.ru/article/n/moliya-tizimiga-raqamli-texnologiyalarni-joriy-etish-yo-llari-va-jahon-tajribasi/viewer>
8. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3832 от 03.07.2018 г. Источник: <https://lex.uz/docs/-3806053>
9. Собирова Ш. С. Модернизация банковских услуг через технологии блокчейн. Научный журнал «Современные тенденции и факторы развития

внедрения цифровых технологий в образовании», сборник 37, часть 2, ноябрь 2024 г. Источник: <https://pedagoglar.org/01/article/download/5853/5278/10384>

10. Ташходжаев А. А. Искусственный интеллект в банковском деле: возможности и проблемы. Вестник Кокандского университета, ISSN: 2181-1695.

11. Сайт Galaxy.ai. Источник: https://galaxy.ai/youtube-summarizer/understanding-business-models-a-comprehensive-guide-to-b2b-b2c-and-b2g-4xRWy_cBBe4

TEMIR YO‘L TRANSPORTINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Raximov Xasan Shukurjonovich

TDIU,

“Makroiqtisodiy tahlil va prognozlashtirish” kafedrası

dotsenti PhD,

ORCID: 0009-0003-3981-4626

E-mail: hasanboyrahimov1990@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada temir yo‘l transportining iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, O‘zbekiston sharoitida transport xizmatlari samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan. O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l transport tizimining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari kompleks tahlil qilinib, transport xizmatlari samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar o‘rganilgan. Maqolada xalqaro va mahalliy tajribaning muhim jihatlari tahlil etilib, temir yo‘l transportining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari — yuk va yo‘lovchi tashish hajmi, daromadlar o‘lishi hamda xarajatlar rentabelligi bo‘yicha statistik ma‘lumotlar keltirilgan. Shuningdek, transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda xizmatlar sifatini oshirishga qaratilgan davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari yoritilgan. Xalqaro va milliy tajribani tahlil qilish asosida temir yo‘l transporti tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy samaradorlik, logistika, ekologik barqarorlik, yuk tashish hajmi, xizmat sifati, transport infratuzilmasi.

Аннотация

В данной статье проведён анализ экономических показателей железнодорожного транспорта и рассмотрены вопросы повышения эффективности транспортных услуг в условиях Узбекистана. Проанализированы основные экономические показатели системы железнодорожного транспорта Республики Узбекистан, а также изучены меры, направленные на повышение эффективности транспортных услуг. В статье рассмотрены важные аспекты международного и национального опыта. Представлены статистические данные по основным экономическим показателям железнодорожного транспорта, в частности по объёмам грузовых и пассажирских перевозок, росту доходов и рентабельности расходов. Также освещены приоритетные направления государственной политики, направленные на модернизацию транспортной инфраструктуры и повышение качества транспортных услуг. На основе анализа международного и национального опыта разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по повышению экономической эффективности системы железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: Экономическая эффективность, логистика, экологическая устойчивость, объем грузоперевозок, качество обслуживания, транспортная инфраструктура.

Abstract

This article analyzes the economic indicators of railway transport and examines issues related to improving the efficiency of transport services in the context of Uzbekistan. The main economic indicators of the railway transport system of the Republic of Uzbekistan are comprehensively analyzed, and measures aimed at improving the efficiency of transport services are studied. The article also considers the important aspects of both international and national experience. Statistical data on the key economic indicators of railway transport are presented, including freight and passenger transportation volumes, revenue growth, and cost profitability. In addition, the priority directions of state policy aimed at modernizing transport infrastructure and improving the quality of transport services are highlighted. Based on the analysis of international and national experience, scientifically grounded proposals and recommendations for improving the economic efficiency of the railway transport system are developed.

Keywords: Economic efficiency, logistics, environmental sustainability, cargo transportation volume, service quality, transport infrastructure.

KIRISH

Temir yoʻl transporti milliy iqtisodiyotning strategik ahamiyatga ega infratuzilma tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tarmoq nafaqat yuk va yoʻlovchi tashish xizmatlarini taʼminlaydi, balki iqtisodiy oʻsishni jadallashtiruvchi muhim omil sifatida ham namoyon boʻladi. Transport tizimining samarali faoliyati milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, hududlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, mintaqaviy integratsiya jarayonlarini qoʻllab-quvvatlash hamda ekologik barqarorlikni taʼminlashda muhim rol oʻynaydi. Shu bois transport infratuzilmasining samaradorligi zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasida transport tizimini rivojlantirish davlat siyosatining muhim ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan “Oʻzbekiston – 2030” strategiyasi toʻgʻrisidagi farmonida transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, xizmat koʻrsatish sifatini oshirish hamda transport-logistika imkoniyatlarini kengaytirish muhim vazifalar sifatida belgilab berilgan. Mazkur hujjatda taʼkidlanganidek: “Transport tizimini rivojlantirishda asosiy eʼtibor zamonaviy transport infratuzilmasini shakllantirish, xizmat koʻrsatish sifatini oshirish hamda transport-logistika imkoniyatlarini kengaytirishga qaratiladi. Ushbu maqsadlar transport xizmatlarining raqobatbardoshligini taʼminlash va xalqaro transport bozorida ishonchli pozitsiyani egallash uchun muhim ahamiyatga ega.” [1]

Mazkur strategiya doirasida temir yoʻl transport tizimini rivojlantirish, elektrlashtirilgan temir yoʻllar ulushini oshirish, zamonaviy boshqaruv tizimlarini joriy etish hamda transport xizmatlari sifatini xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan keng koʻlamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bunday sharoitda temir yoʻl transportining iqtisodiy koʻrsatkichlarini chuqur tahlil qilish, ularning samaradorlik

darajasini baholash hamda tizimni rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Temir yoʻl transport tizimini takomillashtirish milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini taʼminlashda muhim omil hisoblanadi. Xususan, iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan samarali boshqaruv va rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish davlat va jamiyat oldida turgan ustuvor vazifalardan biridir. Transport xizmatlari sifatini oshirish orqali mintaqaviy integratsiya jarayonlarini faollashtirish, logistika zanjirlarining samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy aloqalarni kengaytirish imkoniyati yaratiladi. Shu nuqtai nazardan, temir yoʻl transporti milliy iqtisodiy strategiyaning muhim tarkibiy elementi sifatida qaraladi.

Shu bilan birga, resurslardan oqilona foydalanish, logistika infratuzilmasini rivojlantirish hamda zamonaviy texnologik innovatsiyalarni joriy etish orqali temir yoʻl transport tizimining iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Bu esa transport xizmatlarining raqobatbardoshligini kuchaytirish, milliy iqtisodiyotning barqaror oʻsishini taʼminlash hamda xalqaro transport tizimida mamlakatning oʻrnini mustahkamlashga xizmat qiladi..

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yoʻl transportining samaradorligini baholovchi iqtisodiy koʻrsatkichlarni oʻrganishga bagʻishlangan koʻplab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Temir yoʻl transporti sohasida iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan xalqaro tadqiqotlar, asosan, transport tizimlarini optimallashtirish, yashil texnologiyalarni joriy etish hamda logistika infratuzilmasini rivojlantirish kabi yoʻnalishlarda olib borilgan.

Xususan, Michael Porter “Transport infratuzilmasining raqobatbardoshlikka taʼsiri” nomli tadqiqotida transport tizimlarining iqtisodiyot rivojiga koʻrsatadigan ijobiy taʼsirini tahlil qilgan. U transport xizmatlari sifatining yaxshilanishi va infratuzilmaning rivojlanishi eksport hajmining oshishida muhim omil ekanini taʼkidlaydi [2].

Peter Drucker “Innovatsion boshqaruv tizimlari va transport infratuzilmasi” nomli tadqiqotida logistika tizimlarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini oʻrgangan. Uning fikricha, raqamli boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish transport jarayonlarining samaradorligini 20–25 % ga oshirish imkonini beradi [3].

Marie-Christine Cormier “Logistika tarmoqlarining ekologik samaradorligi” nomli ilmiy ishida yashil transport texnologiyalarini joriy etish orqali ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikni uygʻunlashtirish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Muallif yashil logistika tizimlarining uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab bergan [4].

MDH davlatlari tajribasida ham temir yoʻl transporti tizimining iqtisodiy koʻrsatkichlarini tahlil qilish va baholash boʻyicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, V.N. Grachev oʻzining “Transport xizmatlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish: muammolar va yechimlar” nomli tadqiqotida transport xizmatlari tannarxini kamaytirish va logistika jarayonlarini optimallashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni

oshirish zarurligini asoslab bergan. U avtomatlashtirish jarayonining iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini 25–30 % darajasida baholagan [5].

T.K. Bazarbayev “Qozog‘istonning temir yo‘l transportida raqamli innovatsiyalarni joriy qilish” nomli ilmiy ishida raqamli boshqaruv tizimlari hamda smart-logistika texnologiyalarini tatbiq etish orqali temir yo‘l transporti xizmatlari sifatini oshirish masalalarini o‘rgangan. Muallif, ayniqsa, yo‘lovchi tashish xizmatlarida mijozga yo‘naltirilgan raqamli yechimlarning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi [6].

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham temir yo‘l transportining iqtisodiy ko‘rsatkichlarini o‘rganish bo‘yicha muhim ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, A.B. Abdullayev “Transport tizimida raqamli transformatsiya va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri” nomli tadqiqotida temir yo‘l transportida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali xizmat sifatini oshirish va tannarxni kamaytirish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Uning fikricha, raqamli boshqaruv tizimlari va sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni 15–20 % ga oshirish imkonini beradi [7].

N.X. Ismoilov “Temir yo‘l transporti infratuzilmasini modernizatsiya qilishning iqtisodiy samaralari” nomli tadqiqotida transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda xizmat ko‘rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali tizim samaradorligini oshirish masalalarini o‘rgangan. Muallif, ayniqsa, energiya samaradorligini oshirish va ekologik barqarorlikni ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratgan [8].

Mahalliy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston temir yo‘l transporti tizimining iqtisodiy ko‘rsatkichlarini yaxshilashda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport xizmatlari sifatini oshirish hamda xalqaro transport integratsiyasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotda yuqorida keltirilgan ilmiy ishlardan kelib chiqib, o‘zimizning quyidagi fikrlarimizni keltirib o‘tamiz:

temir yo‘l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish va raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish zarur;

xalqaro hamkorlikni mustahkamlash orqali mintaqaviy logistika markazlarini tashkil etish va ularning samarali faoliyatini yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega;

mahalliy sharoitlarga moslashgan yashil transport texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish orqali ekologik barqarorlikni ta’minlash zarur;

O‘zbekistonda transport xarajatlarini kamaytirish va xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish maqsadida logistika infratuzilmasiga innovatsion yechimlarni joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur masalalarni hal etish temir yo‘l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan tadqiqotimizning asosiy vazifalarini belgilab beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy samaradorlik — bu iqtisodiyotda resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlovchi asosiy tushunchadir. Ko'rsatkichlarni tahlil qilish orqali mavjud infratuzilmaning samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi imkoniyatlar aniqlanadi. Bu o'z navbatida, energiya va kapital kabi cheklangan resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi. Tahlil natijalari transport tizimiga zamonaviy texnologiyalarni kiritish uchun asos bo'lishi, elektrlashtirilgan yo'llar ulushini oshirish yoki raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali samaradorlikni sezilarli darajada oshirish mumkinligini ko'rsatib beradi. Samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish ekologik mezonlarni inobatga olish va yashil transport texnologiyalarini rivojlantirish uchun muhim yo'nalishlarni belgilashga, ko'rsatkichlar asosida tizimning iqtisodiy samaradorligi oshirilganda, investorlar uchun yanada jozibador bo'lishini ta'minlaydi. Bu davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ko'rsatkichlarni chuqur o'rganish temir yo'l transporti sohasida strategik rejalar va dasturlarni ishlab chiqishda mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Temir yo'l transporti tizimida iqtisodiy samaradorlik transport xizmatlari orqali yaratilgan iqtisodiy foyda va resurslardan foydalanish natijalarini o'zaro taqqoslash orqali aniqlanadi. Ushbu tushuncha o'z ichiga quyidagilarni oladi:

Iqtisodiy foyda: Temir yo'l orqali yuk va yo'lovchi tashish orqali olingan sof iqtisodiy daromad.

Samaradorlik mezonlari: Tashiladigan yuklar tannarxi, yo'lovchi tashish xarajatlari va xizmatlar sifati kabi omillar.

1-jadval.

Iqtisodiy samaradorlikni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar [9]

№	Asosiy ko'rsatkichlar	Tavsifi
1.	Tashish hajmi va daromadi	Tashilgan yuklar va yo'lovchilardan olingan daromadlar natijasida foyda darajasi
2.	Energiya samaradorligi	Elektrlashtirilgan yo'llar ulushi va energiya sarfi
3.	Kapital samaradorligi	Transport infratuzilmasiga qilingan investitsiyalar va undan olingan foyda nisbati
4.	Ishlab chiqarish samaradorligi	Temir yo'l tizimida ishlovchilarning samaradorligi va jarayonning avtomatlashtirilganlik darajasi

Yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda, iqtisodiy samaradorlikni baholash ko'rsatkichlarini tizimli o'rganish mamlakatimiz temir yo'l transport tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi eng muhim vositalardan biri hisoblanadi.

2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki 2023-yilda temir yo'l orqali 73,7 million tonna yuk tashilgan, bu 2022-yilga nisbatan 100,3% o'sishni tashkil etadi. 2023-yilda temir yo'l transporti xizmatidan 9,7 million yo'lovchi foydalangan, bu 2022-yilga nisbatan 694,7 ming kishiga ko'pdir. 2023-yilda temir yo'l transporti xizmatlaridan 10,6 trillion so'm daromad olingan, bu 2022-yilga nisbatan

12% o'sishni ko'rsatadi. 2023-yil yakunlariga ko'ra, temir yo'l tarmog'ining elektrlashtirilgan yo'llar ulushi 35,2% ni tashkil etgan.

2-jadval.

O'zbekiston Respublikasidagi temir yo'l transport tizimining 2015–2023 yillar holati tahlili [10]

Asosiy ko'rsatkichlar	2015-yil	2018-yil	2021-yil	2023-yil
Yuk tashish hajmi (mln. tonna)	67,2	68,4	72,0	73,7
Yo'lovchi tashish hajmi (mln. kishi)	7,2	6,4	8,1	9,7
Transport xizmatlari daromadi (mlrd. so'm)	1200	1600	2100	2700
Tizimdagi energiya iste'moli (ming ton yoqilg'i ekvivalentida)	850	820	780	700
Texnologik uskunalar yangilanishi, foizda	15	30	50	70
Logistika jarayonlarining avtomatlashtirilish darajasi, foizda	10	25	45	65

3-jadval.

O'zbekiston Respublikasidagi transport xizmatlarning 2015-2023 yillar bo'yicha o'zgarish sur'atlari (oldingi yilga nisbatan, foizda) [11]

Hududlar	2015-yil	2018-yil	2021-yil	2023-yil
O'zbekiston Respublikasi	104,3	104,5	115,7	107,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	116,2	117,6	130	102,9
Andijon viloyati	118,6	102,4	109,7	107,5
Buxoro viloyati	113	105,2	118,1	108
Jizzax viloyati	114,7	102,7	115,8	112,9
Qashqadaryo viloyati	115,3	103,5	122,3	107,6
Navoiy viloyati	117,7	104,4	122,3	103,9
Namangan viloyati	118,7	104,9	123,6	114,3
Samarqand viloyati	113,7	105,4	124,3	108,5
Surxondaryo viloyati	114,4	102	116,3	114,4
Sirdaryo viloyati	118,5	110	102,1	102,6
Toshkent viloyati	107,5	100,5	117,5	106,8
Farg'ona viloyati	115,4	103,1	123,3	110,7
Xorazm viloyati	115	102,9	116,4	104,1
Toshkent shahri	106,5	113,4	113,3	116,3

Respublika bo'yicha umumiy iqtisodiy samaradorlik 2015-yildan 2023-yilgacha davrda barqarorlikni saqlagan bo'lsa-da, ayrim yillarda o'zgarish kuzatilgan. Jumladan, 2021-yilda yuqori ko'rsatkichga (115,7) erishilgan bo'lsa, 2023-yilda bu

ko'rsatkich nisbatan pasaygan (107,2). Qoraqalpog'iston Respublikasi 2015-yildan 2021-yilgacha iqtisodiy samaradorlikning yuqori o'sish sur'atlarini namoyish etgan, ammo 2023-yilda sezilarli pasayish kuzatilgan (102,9). Andijon va Namangan viloyatlari barqaror o'sish sur'atlarini saqlab qolgan, xususan, Namangan viloyatida 2023-yilda iqtisodiy samaradorlik eng yuqori ko'rsatkichga (114,3) erishgan. Toshkent shahri o'zining barqaror rivojlanishi bilan ajralib turadi. Xususan, 2023-yilda bu hududning ko'rsatkichi 116,3 ga yetgan bo'lib, bu boshqa hududlarga nisbatan yuqori ko'rsatkichdir.

Ijobiy tendensiyalar: Toshkent shahri va Namangan viloyatida barqaror va yuqori o'sish kuzatilgan. Buning sabablaridan biri sifatida ushbu hududlarda transport xizmatlari sifatining oshirilishi, yangi texnologiyalarning keng joriy etilishi va logistika infratuzilmasining yaxshilanishini ko'rsatish mumkin. Elektrlashtirilgan yo'llar ulushining oshishi butun mamlakat bo'ylab iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilgan.

Salbiy tendensiyalar: Sirdaryo va Qoraqalpog'iston Respublikasida 2023-yilda iqtisodiy samaradorlikning sezilarli pasayishi kuzatilgan. Bu hududlarda transport infratuzilmasi va xizmatlarning yetarli darajada rivojlanmagani kuzatilgan bo'lishi mumkin.

Yuk tashish hajmining o'sishi iqtisodiyotning transport sohasiga bo'lgan talabining ortishini aks ettiradi. Yo'lovchi tashish hajmining oshishi transport xizmatlarining sifatini yaxshilash va yangi yo'nalishlarning joriy etilishi bilan bog'liq. Transport xizmatlaridan tushgan daromadlarning ortishi iqtisodiy samaradorlikning yaxshilanishiga dalolat beradi. Elektrlashtirilgan yo'llar ulushining oshishi ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Temir yo'l transport tizimining samaradorligi asosan texnologik yangilanishlarga bog'liq. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqori texnologiyali transport vositalari ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirib, xizmat sifatini oshiradi. Masalan, Yevropada qo'llanilayotgan avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari temir yo'l transportining tezligini 15-20% oshirishga imkon berdi.

Logistika jarayonlarining samaradorligi transport tizimining iqtisodiy rentabelligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro tajriba asosida, raqamli logistika tizimlarini joriy etish xarajatlarni o'rtacha 10-12% kamaytiradi va tranzit vaqtini qisqartiradi.

Temir yo'l transportining ekologik foydasi boshqa transport turlariga nisbatan yuqori, ammo bu borada yangi ekologik standartlar va yashil texnologiyalarni qo'llash iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, Germaniyada "yashil energiya" asosida ishlaydigan poyezdlarning qo'llanilishi bilan tizimning umumiy xarajatlari 8% ga kamaydi. Demak bizda ham ushbu tizimning qo'llanilishi tizimidagi umumiy xarajatlar ulushini sezilarli darajada kamaytirishga asos bo'ladi deya olamiz.

Resurslarni tejash va oqilona foydalanish masalalari milliy va xalqaro tadqiqotlarda asosiy mavzu bo'lib qolmoqda. Yoqilg'i va energetika resurslarini tejash orqali transport tizimining samaradorligini oshirish mumkinligi amaliy tajribalar bilan tasdiqlangan.

Yuqoridagi natijalar O‘zbekiston sharoitida temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini oshirishda ilg‘or tajribalarni joriy etishning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan strategiyalarni ishlab chiqish zarurati paydo qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining temir yo‘l transport tizimi so‘nggi yillarda sezilarli darajada o‘shishni boshdan kechirdi. 2015-2023-yillar davomida yuk va yo‘lovchi tashish hajmi, shuningdek, elektrlashtirilgan yo‘llar ulushi doimiy ravishda oshib bordi. Ushbu muvaffaqiyatlar texnologik modernizatsiya, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish va davlat siyosatining to‘g‘ri yo‘naltirilganligining natijasidir.

Transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va logistika jarayonlarini optimallashtirishning ahamiyati katta. Shu bilan birga, xalqaro tajriba va texnologiyalarni milliy sharoitlarga moslashtirish orqali yanada samarali boshqaruv tizimlarini yaratish mumkin. Bundan tashqari, ekologik barqarorlik va yashil transport texnologiyalarini rivojlantirish O‘zbekiston temir yo‘l tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy resurslarning oqilona taqsimlanishi, xizmat sifati va mijozlar talablariga javob beradigan innovatsion yechimlarning tatbiq etilishi temir yo‘l transport tizimini yanada raqobatbardosh qilish imkonini beradi. Xalqaro savdo hajmining oshishi va mintaqaviy integratsiya jarayonlarida temir yo‘l tizimining o‘rni ortib borayotganini hisobga olgan holda, ushbu sektorni rivojlantirish strategiyalari ustuvor bo‘lishi lozim.

Bundan tashqari, 2024-yil yakunlariga oid “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ hisobotlari asosida tahlillar shuni ko‘rsatadiki, infratuzilmalarni yangilash va transport tizimini modernizatsiya qilish bo‘yicha amalga oshirilgan loyihalar sezilarli natijalar bergan. Xususan, yangi elektrlashtirilgan yo‘llar ulushining 45,1% ga yetgani va yuk tashish hajmining sezilarli oshishi davlat investitsiyalari va xususiy sektor ishtirokining ahamiyatini ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayonlarda resurslarni samarali taqsimlash va transport koridorlarini optimallashtirish orqali qo‘shimcha iqtisodiy samaradorlikka erishilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Temir yo‘l transport tizimining iqtisodiy samaradorligi yuk va yo‘lovchi tashish hajmi, infratuzilmaning texnologik rivojlanish darajasi, energiya samaradorligi hamda investitsiyalarning oqilona taqsimlanishi kabi omillar bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur omillar transport tizimining barqaror faoliyat yuritishini ta‘minlash bilan birga, uning milliy iqtisodiyot rivojiga qo‘shadigan hissasini ham belgilab beradi.

MDH mamlakatlari va xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalari temir yo‘l transport tizimini modernizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish, logistika jarayonlarini avtomatlashtirish hamda ekologik barqaror transport texnologiyalarini qo‘llash ushbu sohada samaradorlikni oshirishning ustuvor yo‘nalishlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

Infratuzilmani modernizatsiya qilish. Temir yo'l transportida zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Jumladan, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini tatbiq etish, elektron logistika platformalarini rivojlantirish hamda infratuzilmani modernizatsiya qilish uchun davlat investitsiyalarini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Sirdaryo viloyatlarida transport infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan investitsion loyihalarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Yashil transport texnologiyalarini joriy etish. Ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida yashil transport texnologiyalarini temir yo'l transportida keng qo'llash zarur. Bu, ayniqsa, katta hajmdagi yuk tashish jarayonlarida energiya samaradorligini oshirish va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mintaqaviy logistika markazlarini tashkil etish. Logistika xizmatlarini takomillashtirish maqsadida mintaqaviy transport-logistika markazlarini tashkil etish muhim hisoblanadi. Bunday markazlar transport jarayonlarini optimallashtirish, yuk oqimlarini samarali boshqarish hamda xalqaro savdo hajmini oshirishga xizmat qiladi.

Transport xizmatlari sifatini oshirish. Xalqaro standartlarga mos keluvchi xizmat ko'rsatish tizimini shakllantirish transport xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, yo'lovchi tashish xizmatlari sifatini yaxshilash, servis xizmatlarini rivojlantirish hamda mijozlarga qulay sharoitlar yaratish zarur.

Tahlil va monitoring tizimini takomillashtirish. Transport tizimining har bir bo'g'inida iqtisodiy samaradorlikni aniqlash va uni muntazam ravishda baholab borish uchun zamonaviy iqtisodiy modellar hamda tahlil usullaridan foydalanish lozim. Bu transport tizimi faoliyatini samarali boshqarish uchun zarur bo'lgan analitik ma'lumotlarni shakllantirish imkonini beradi.

Xususiy sektor ishtirokini kengaytirish. Temir yo'l transporti sohasiga xususiy sektorni jalb etish uchun qulay investitsion muhit yaratish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish va investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash zarur.

Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish. Transport sohasida malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun oliy ta'lim tizimiga zamonaviy o'quv dasturlarini joriy etish hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan xulosalar va takliflar amaliyotga joriy etilgan taqdirda, O'zbekiston Respublikasi temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirish, transport xizmatlarining raqobatbardoshligini kuchaytirish hamda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga muhim hissa qo'shish imkonini beradi.

FOYDALANILAGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son ““O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
2. Michael Porter. “The Competitive Advantage of Nations”. Harvard Business Review, 1990. – Pp. 45–62.
3. Peter Drucker. “Management: Tasks, Responsibilities, Practices”. Harper & Row, 1974. – Pp. 34–50.
4. Marie-Christine Cormier. “Sustainable Logistics and Its Environmental Impact”. Canadian Journal of Transport Studies, 2021. – Vol. 10. – №2. – Pp. 45–68.
5. Grachev V.N. “Экономическая эффективность транспортных услуг: проблемы и решения”. Журнал транспортных систем России, 2019. – №5. – С. 45–60.
6. Bazarbayev T.K. “Цифровые инновации в железнодорожном транспорте Казахстана”. Kazakhstan Transport Review, 2020. – №4. – С. 24–38.
7. Abdullayev A.B. “Raqamli transformatsiya sharoitida transport tizimining iqtisodiy samaradorligi”. O'zbekiston iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, 2021. – №3. – B. 45–58.
8. Ismoilov N.X. “Temir yo'l transportida infratuzilmani modernizatsiya qilishning iqtisodiy samaralari”. Transport va logistika tizimlari, 2022. – №4. – B. 34–48.
9. Shukurjonovich, R. H. (2020). Improving the economic activity of transport infrastructure. In Archive of Conferences (Vol. 10, No. 1, pp. 47-49).
10. Rakhimov, H. S. (2019). Assessment of the economic efficiency of development of transport infrastructure. International Journal of Research in Management & Business Studies (IJRMBS 2019), 6(3).
11. “O'zbekiston temir yo'llari” AJ rasmiy sayti: <https://railway.uz>
12. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi rasmiy sayti: <https://www.stat.uz>
13. O'zbekiston Respublikasi Transport vazirligi rasmiy sayti: <https://mintrans.uz>
14. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi rasmiy sayti: <https://mift.uz>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:

Ingliz tili muharriri:

Rus tili muharriri:

Musahhih:

Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich

Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li

Karimova Shirin Zoxid qizi

Sadikov Shoxrux Shuxratovich

2024-yil, dekabr, 10-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta:

info@marketingjournal.uz

Bot:

[@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)

Tel.:

+998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**.
ГОСТ 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi"
davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**